MONDROS'TAN CUMHURİYET'E

Milli Mücadele'nin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

2 BASIM

Literatür®

Ayşe Hür

Öğretmen anne-babanın çocuğu olarak 1956'da Artvin'de doğdu. Çocukluk ve gençliği Urfa, Nazilli, Edirne'de geçti, halen İstanbul'da yaşıyor. Memurluk, işçilik, araştırmacılık yaptı. 1986-1992 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih ve Uluslararası İlişkiler/Siyaset Bilimi bölümlerinde çift ana dal eğitimi aldı. 2006'da Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde "Avrupa Birliği'nin Tarihle Barışma Politikaları ve Ermeni Meselesi" üzerine yüksek lisans tezini verdi. Aynı enstitüdeki doktora çalışmasını yarıda bıraktı. Kasım 2002-Ekim 2007 arasında *Radikal* ve *Radikal 2*'de tarih yazıları yazdı, Mart 2007-Ağustos 2012 arasında *AGOS*'un, Kasım 2007-Mayıs 2012 arasında *Taraf* gazetesinin, Ağustos 2012-Nisan 2016 arasında *Radikal* gazetesinin tarih sayfalarını hazırladı. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde (Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, İstanbul, 1994) madde yazarlığı yaptı. Çeşitli dergi ve kitaplara katkıda bulundu. Yazılarını *Öteki Tarih I, II, III* ve *Çok Partili Dönem'in Öteki Tarihi I* ve *II* (Profil Yayıncılık, İstanbul, 2011-2015), *Türklerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2016, 2018), *Gayri Müslimlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul 2016, 2018), *Kürtlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2017, 2018), *Osmanlı'nın Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2017, 2019), *Tanzimat'tan Cihan Harbi'ne Osmanlı'nın Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2017), *Mondros'tan Cumhuriyet'e Milli Mücadele'nin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, 2018, 2019) adı altında topladı.

Mondros'tan Cumhuriyet'e Milli Mücadele'nin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

LİTERATÜR YAYINLARI: 799
Ayşe Hür Kitaplığı: 06

**MONDROS'TAN CUMHURİYET'E
MİLLİ MÜCADELE'NİN
ÖTEKİ TARİHİ**
Ayşe Hür

Birinci Basım, Mart 2018
İkinci Basım, Mart 2019

Baskı ve Cilt:
Optimum Basım
Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51/1
Küçükçekmece - İstanbul
Sertifika No: 41707
Tel: (0212) 463 71 25

ISBN: 978-975-04-0784-0

© Copyright 2018, Literatür: Yayıncılık
Bu kitabın yayın hakları Literatür: Yayıncılık, Dağıtım,
Pazarlama San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir.
Kitabın tamamı veya bir bölümü hiçbir biçimde çoğaltılamaz,
fotokopi çekilemez, dağıtılamaz, yeniden elde edilmek üzere saklanamaz.

Sertifika No: 10843

LİTERATÜR®
Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
İstiklal Caddesi, İpek Sokak, No: 10 Kat: 2
Beyoğlu 34433 İstanbul
T 0(212) 292 4120
F 0(212) 245 5987
E literatur@literatur.com.tr
www literatur.com.tr

İçindekiler

Önsöz	vii
Cihan Harbi'nin Sonu ve Mondros Mütarekesi	1
Mondros Sürecinde Mustafa Kemal'in ve İttihatçıların Tutumu	13
İstanbul'un Fiili İşgali ve "Beyaz At" Efsanesi	29
İstanbul Divan-ı Harb-ı Örfi Yargılamaları	41
İzmir'de İlk Kurşunu Kim Attı?	55
19 Mayıs 1919 Neyin Tarihidir?	71
Amasya Tamimi ve İstanbul'dan Kopuş	83
Ermeni, Rum ve Kürt Tehlikesine Karşı Erzurum Kongresi	91
İttihatçılık ve Mandacılık Gölgesinde Sivas Kongresi	105
Mustafa Kemal'in İttihatçılığı ve Karakol Cemiyeti	115
Mustafa Kemal'in Ermeni Meselesi'ne Yaklaşımı	127
King-Crane Komisyonu, Harbord Heyeti ve Gümrü Anlaşması	137
İstanbul'un Resmî İşgali ve Malta Sürgünleri	149
Misak-ı Milli Nedir, Ne Değildir?	161
TBMM'nin Kuruluşu ve Rejim Tartışmaları	171
"Sevr" Bütün Kötülüklerin Anası mıdır?	183
"Sevr" Sürecinde Kürtler ve Ermeniler	195
1920 Bakü Kurultayı ve İttihatçılar	205
Milli Mücadele'ye Sovyet Rusya'nın Yardımları	217
Milli Mücadelenin Finansmanı ve Tekalif-i Milliye Emirleri	237

Dönüm Noktası: Sakarya Meydan Muharebesi 247
Milli Mücadele'de Tarikatların Rolü 257
"Çerkes" Ethem: Kahraman mı, Hain mi? 265
Mustafa Suphi ve Arkadaşlarının Katli 289
Sene 1921: Koçgiri İsyanı 307
Mustafa Kemal Kürtlere Özerklik Sözü Verdi mi? 313
1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu 325
İttihatçı Paşaların Mustafa Kemal'e Mektupları 337
Talat Paşa Suikastı ve "Ermenilerin Nuremberg'i" 355
Cemal Paşa'yı Kim Öldürdü? 367
Enver Paşa'nın Türkistan'daki Sonu 381
Milli Mücadele'de İstihbarat Savaşları 401
"Kurtuluş Savaşı" "Yedi Düvel"e Karşı mı Verildi? 417
"Güzel" İzmir'i Kim Yaktı? 435
Savaşın Sonu: Mudanya Mütarekesi 457
İki Başlılığın Sonu: Saltanatın İlgası 465
Yeni Halifenin Seçilmesi 471
Zorlu Süreç: Lozan Barış Görüşmeleri 479
Resmî Tarihin "Hain"i Ali Kemal'in Linç Edilmesi 489
Batı'ya Selam: 1923 İzmir İktisat Kongresi 499
Ali Şükrü Bey Cinayeti 513
İkinci Grup ve CHP'nin Kuruluşu 527
Lozan Barış Antlaşması Zafer mi Hezimet mi? 539
Cumhuriyet'in İlanı Arifesinde Hilafet Tartışmaları 547
Devletin Makarr-ı İdaresi Ankara'dır! 555
Yeni Bir Dönemin Başlangıcı: Cumhuriyet'in İlanı 565
Bibliyografya 577
Dizin 601

Önsöz

Bu kitap *Tanzimat'tan Cihan Harbi'ne Öteki Tarih* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2017) bıraktığı yerden, yani İtilaf Devletleri'yle Osmanlı İmparatorluğu arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden başlıyor; resmî tarihçilerin "Kurtuluş Savaşı", benimse "Milli Mücadele" adını verdiğim "Türk ulus-devleti"nin kuruluş sürecini içeren olaylarla devam ediyor, Cumhuriyet'in ilanı ile bitiyor. Elbette, kitapta bu son derece karmaşık süreçlerin her aşamasına, her olayına dair bir yazı yok; ama dönemin genel bir panoramasını çizebildiğimi umuyorum. 1923'ten sonra Kemalist kadroların Türk ulus-devletini tahkim etme ve Batı tipi modernleşme süreçlerini derinleştirme çabalarını ise bir başka kitapta ele alacağım.

Bu kitaptaki yazılar da aynen ilk kitaptakiler gibi, ne gerçek anlamda "popüler" yazılar ne de gerçek anlamda "akademik" yazılar. Dolayısıyla bazı okurlara ağır veya sıkıcı gelebilir, bazılarına ise bilimsel açıdan tatmin edici gelmeyebilir. Yine de yazıların ve kaynakçalarının o konuda daha derin ve daha kapsamlı okumalara heves uyandırmasını umuyorum.

Son olarak kitabın ilk halini okuyan, önemli eleştiri ve katkılar yapan meslektaşım Emrah Cilasun'a teşekkür ediyorum.

Ayşe Hür
15 Aralık 2017 / İstanbul

CİHAN HARBİ'NİN SONU VE MONDROS MÜTAREKESİ

Dünyanın yeniden paylaşımından pay almak için 11 Kasım 1914'te resmen Birinci Dünya Savaşı'na (o dönemdeki adıyla Cihan Harbi'ne) giren Osmanlı İmparatorluğu, savaş boyunca 10 cephede (Kafkasya, Irak, Filistin-Suriye, Çanakkale, Galiçya, Makedonya, Romanya, Hicaz-Yemen, İran ve Libya'da) savaştı, Çanakkale dışındaki tüm cephelerde yenildi. Bir de Irak cephesindeki Kut'ül Amare başarısı vardı. Savaş sırasında Osmanlı ordusunda 2 milyon 608 bin kişi silah altına alındı, bunlardan 325 bini öldü, 400 bini yaralandı, 200 bini esir düştü, 1 milyon 360 bini hastalandı, kayboldu, firar etti.

1918 yılı boyunca İttihatçıların savaşın sonunu öngörmeye başladıklarına dair bazı işaretler görüldü. Örneğin Şubat 1918'de Hariciye Nazırı Ali Nesimi Bey, ABD Başkanı Woodrow Wilson'un (ayrıntılarını ilerde anlatacağım) "14 İlke"sinin (veya "Wilson Prensipleri"nin) Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili maddelerine atıfta bulunan bir açıklama yapmıştı. Mart 1915'te İttihatçıların baş ideoloğu Ziya Gökalp, bağımsız Arap ve Türk devletlerinden oluşan federasyonu destekleyen bir yazı yayımladı. Haziran ayında basın üzerindeki sansür hafifletildi ve Temmuz'da, savaşa karşı olmasıyla tanınan İsmail Canbulat Dahiliye Nazırlığı'na getirildi. Ağustos'ta bazı tanınmış muhaliflerin İstanbul'a dönmesine izin verildi ve hükümet bunlardan bazılarına bir sosyalist parti kurup kuramayacaklarını sordu. Amaç, bu parti yoluyla giderek güçlenen Avrupa soluyla temas kurmak gibi görünüyordu. Ancak durumu idrak etmekte zorlananlar vardı. Dönemin Posta ve Telgraf Nazırı Hüseyin Haşim (Sanver) Bey'den öğrendiğimize göre, Enver Paşa, Ağustos 1918 başlarında hâlâ Filistin'de bir atağa geçileceğini ve Kudüs'ün geri

alınacağını iddia ediyor, Nafıa Nazırı Ali Münif Bey ise Enver Paşa'ya, "Ya siz bize yalan söylüyorsunuz ya da size birileri yalan söylüyor" diyordu.

Enver Paşa gerçekle bağını koparmıştı ama Eylül ayı boyunca Avusturya ve Almanya ile durumu müzakere eden Talat Paşa, dönüş yolunda Almanların diğer müttefiki Bulgaristan ordularının perişan halini görünce, "b..u yedik" demişti. Nitekim Bulgaristan, 29 Eylül 1918 günü İtilaf Devletleri'yle* ayrı bir anlaşma imzalayarak savaştan çekildi. Aynı gün Almanlar ABD Başkanı Wilson'a bir barış konferansı toplanmasını önerme kararı aldılar. Bunu İstanbul'daki elçileri Johann Johann Heinrich Graf von Bernstorff'a bildirdiler; o da Talat Paşa'ya iletti. Talat Paşa teklifi "memnuniyet verici" buldu. Mevcut kabineyle iyi bir barış yapılmasının mümkün olmadığını bildiğinden, Enver Paşa, Halil (Menteşe) Bey, Dr. Nazım ve Cemal Paşa'nın karşı oyuna rağmen hükümeti istifaya razı etti. Padişah Vahdeddin (V. Mehmed Reşad'ın ölümü üzerine 3 Temmuz 1918'de tahta geçmişti, dolayısıyla savaşla ilgili süreçlerde rolü yoktu) 8 Ekim'de hükümeti kurma görevini Tevfik Paşa'ya verdi, Tevfik Paşa bunu başaramayınca bu sefer Ahmed İzzet Paşa'yı görevlendirdi ve nihayet kabine kuruldu.

Vahdeddin'in maslahatgüzarı Rüşdi Bey, Talat Paşa'nın arkadaşı Dr. Nureddin Bey, İzmir (Aydın Vilayeti) Valisi Rahmi Bey, 1916'da Kut'ül Amare'de esir alınan İngiliz Generali Charles V. F. Townshend ve İstanbul'daki Hahambaşı Hayim Nahum aracılığıyla İtilaf Devletleri ve ABD nezdinde, gizli ya da açık, ama her biri ayrı telden çalan barış girişimleri yapılıyordu.

İstanbul'un temsilcilerinden gelen değişik teklifleri değerlendiren Britanya savaş kabinesi, Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak "ayrı" bir anlaşmayı, İtilaf Devletleri'ni rahatlatacak ve Almanya'yı dize getirmek için gereken yerlere daha fazla kuvvet ayrılmasını sağlayacak bir fırsat olarak görmüştü. Buna sadece

---

* Birinci Dünya Savaşı (o zamanki adıyla Cihan Harbi) sırasında Britanya, Fransa ve Çarlık Rusyası'ndan oluşan üçlüye "İtilaf Devletleri", bu üçlünün askeri ve idari mekanizmalarına "İtilaf Kuvvetleri", Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristanıdan oluşan cepheye ise "İttifak Devletleri", "Mihver Devletleri" veya "Merkezî Devletler" dendi.

yeminli "Türk düşmanı" Dışişleri Bakanı Lord George Curzon itiraz etmişti. Curzon'a göre "Türkler fena halde yenilmişlerdi" ve "Britanya'nın eli güçlüydü." Başbakan Lloyd George ise yeni kurulan Ahmed İzzet Paşa hükümetine bir şans verilmesini öneriyordu. Sonunda Limni Adası'nın Mondros limanında haber bekleyen Amiral Somerset A. G. Calthorpe'a, mütareke şartlarını görüşmeye hazır olduklarını Türk tarafına bildirmesi söylendi. Fransızlar, Amiral Calthorpe'un Türk tarafı ile doğrudan temasa geçeceğini duyunca rahatsız oldular ama İngilizler onları ikna etti.

"Damad" Ferid'e karşı Rauf Bey

Bunun üzerine Vükela Heyeti (Bakanlar Kurulu) 24 Ekim 1918 günü Mondros'a gönderilecek delegeleri belirlemek için toplandı. Vahdeddin'in, kız kardeşi (ve II. Abdülhamid'in kızı) Mediha Sultan'la evli olduğu için "Damad" diye anılan Ferid Paşa'nın gönderilmesini önermesi, heyette büyük şaşkınlık yarattı çünkü "Damad" Ferid pek çok açıdan kötü bir üne sahipti. Mediha Sultan'ın ilk eşi öldüğünde, babası ve dönemin padişahı II. Abdülhamid, adamlarına iyi bir aileden gelme, hiç kadın yüzü görmemiş birini bulmalarını emretmişti. Londra'daki Osmanlı sefaretinde "silik" bir birinci kâtip olan Ferid Bey bu niteliklerıyle seçilmiş, İstanbul'a getirilerek Mediha Sultan'la evlendirilmişti. Daha sonra eşi Mediha Sultan aracılığıyla Londra Sefirliği görevini talep eden Ferid Bey, Abdülhamid tarafından "Oraya ancak siyasi yetenek ve tecrübesi olanlar atanabilir" diye tersledikten sonra 30 yıl boyunca evinden dışarı çıkmamıştı. İşte böyle biri, Mondros heyetinin başına getirilmek isteniyordu. Güya "Damad" Ferid, gerekirse Londra'ya gidip Kral V. George'dan, babası VII. Edward'ı eskiden tanıdığını söyleyerek 1914'ten beri kaybedilen toprakları geri vermesini istemeye hazır olduğunu belirtmişti.

Vahdeddin'in bu kararı duyulduğunda Vükela Heyeti'nde önce büyük bir sessizlik olmuş, nazırlar durumdan memnun olmadıklarını belirten yüz ifadeleriyle birbirine bakmıştı. Maliye Nazırı

Cavid Bey sinirlenmiş ama sesini çıkarmamıştı. Sadrazam Ahmed İzzet Paşa, "İyi ama mecnunun biridir!" diye bağırmıştı. Sonunda Rauf Bey söz almış ve eğer Padişah bir mecnunu (deliyi) böyle bir göreve uygun görüyorsa, hükümetin istifa etmesinin en doğru hareket olduğunu söylemişti. Bunun üzerine o ana kadar sessiz kalan nazırların dili çözülmüş ve eğer "Damad" Ferid görevlendirilirse istifa edeceklerini açıklamışlardı. Sonunda Vahdeddin ikna edilmiş ve Bahriye Nazırı Rauf Bey üzerinde anlaşılmıştı.

Rauf Bey, büyük bir hezimetle sonuçlanan 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında kumandanı olduğu Hamidiye Zırhlısı ile büyük kahramanlıklara imza atmış başarılı bir askerdi ama diplomasi tecrübesi, 1917'de Bolşevik Devrimi'nin ardından savaştan çekilen Rusya ile yapılan Brest Litovsk görüşmelerini izlemekle sınırlıydı. Rauf Bey hatıratında hem Bahriye Nezareti'ndeki işlerinin yoğunluğu hem de diplomasi tecrübesi olmadığı için teklifi kabul etmek istemediğini, ancak Sadrazam'ın ve General Towshend'ın da ısrarıyla görevden kaçamadığını anlatacaktı.

Sonunda ikna edilen Rauf Bey, yanında Hariciye Müsteşarı Reşad Hikmet Bey ve Başkâtip Fuad Bey'in oğlu Âli Bey olmak üzere *Peyk-i Şevket* destroyeri ile Bandırma'ya, oradan da trenle İzmir'e gitti. Orada heyete Kurmay Yarbay Sadullah Bey de katıldı. Heyetin sekreterliğini ise Hariciye Nezareti memurlarından Ali Fuad (Türkgeldi) Bey yapıyordu. Ali Fuad Bey'e göre, Padişah'ın heyete verdiği talimatlar şöyleydi:

> 1. Yunan savaş gemileri dışında, Boğazlar tüccar ve savaş gemilerine açık bulundurulacak, savaş gemileri Marmara'da iki günden fazla kalmayacak ve Boğaz istihkâmları Osmanlı kuvvetleri elinde bulunacaktı. Fakat bu son teklif kabul edilmezse, o zaman, barış yapıldıktan sonra çekilmek şartıyla "kontrolör olarak belli bir sayıda" İngiliz subayının Boğazlarda bulunmasına izin verilecekti. 2. Güvenliği sağlayacak kuvvetler dışında, öteki Osmanlı kuvvetlerinin terhisi kabul olunacaktı. 3. Mütarekenin imzalandığı gün cephelerde saldırı duracaktı. 4. Osmanlı Devleti'nin idaresine karışılmayacak ve Türk topraklarında herhangi bir noktaya asker çıkarılmayacaktı. 5. İtilaf Devletleri'nden Türkiye'ye para yardımı sağlamaya çalışılacaktı.

26 Ekim günü *Zafer* römorkörü ile İzmir'den denize açılan heyeti, Sığrı açıklarında İngilizlerin *Liverpool* kruvazörü karşıladı. Aynı günün gecesi 22.00 sularında Limni Adası'nın Mondros limanına varıldı. Ertesi gün saat 09.00'da limanda demirlemiş olan *Agamemnon* zırhlısının güvertesinde Amiral Calthorpe ve ekibi kendilerini gayet nazik ve sıcak bir tavırla karşıladı ve 27 Ekim 1918 tarihinde görüşmeler başladı. Amiral, Fransızcayı anadili gibi biliyordu. Rauf Bey'in İngilizcesi iyiydi ancak Fransızcası tutuktu. Reşad Hikmet Bey ile Sadullah Bey ise sadece Fransızca biliyorlardı. Bu durum görüşmeler boyunca çeşitli sorunlara neden olacaktı.

"İlk dört maddeyi kabul ettir, yeter"

Rauf Bey'in Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa Rusya'nın Osmanlı karşıtı politikaları yüzünden girdiğiyle başlayan, hükümetin Britanya ile uyum içinde davranma arzusunda olmasıyla devam eden, Türk tarafının ağır şartlara razı olmaktansa sonuna kadar savaşacağı tehdidiyle biten açış konuşmasını İngiliz heyeti sakince dinledi. Ardından Amiral Calthorpe söz aldı ve Rauf Bey'in ne demek istediğini anladığını, yapılacak görüşmelerin ve imzalanacak ateşkesin Osmanlı hükümeti ile İngiliz devleti arasında her iki tarafın da çıkarlarını koruyacak bir dostluğun yeniden başlaması için elinden geleni yapacağını beyan etti. Ardından hükümetinin kendisine, birazdan okuyacağı maddelerden ilk dördünü değişiklik olmaksızın geçirmeyi emrettiğini, ancak diğer maddeler üzerinde değişiklikler yapılabileceğini söyledi ve maddeleri okumaya başladı. Kabul edilmesi şart koşulan ilk dört madde özetle şöyleydi: 1. Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı uluslararası geçişlere açılacak, Boğazlardaki istihkâmlar İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecekti. 2. Osmanlı sularındaki tüm torpil tarlaları ve torpido kovan mevzileri ve benzeri engellerin yerleri gösterilecek, tarama ve kaldırma işlerinde gerekirse yardım edilecekti. 3. İtilaf Devletleri'ne mensup savaş esirleriyle Ermeni esir ve tutuklular İstanbul'da toplanacak ve kayıtsız şartsız İtilaf Devletleri'ne tes-

lim edilecekti. 4. Karadeniz'deki torpil yerleri hakkında bilgi verilecekti.

Rauf Bey, tüm maddeleri öğrenmeden görüşmelere devam etmenin yanlış olduğunu söyledi. Bunun üzerine uzun süre tartışıldı ve sonunda Calthorpe maddelerin tümünü ardı ardına okumaya razı oldu. Ancak maddelerin yazılı olduğu bir metni Rauf Bey'in eline vermediği için, heyet bir sonraki maddeyi ancak okununca bilebilecekti. Ardından maddelerin tek tek tartışılmasına geçildi. İlk tartışma Boğazların işgaline dair madde üzerinde oldu. Türk tarafının, "İşgal izzet-i nefsimizi kırar, efkâr-ı umumiyeyi (kamuoyunu) üzer" itirazına, "Bu istihkâmlar Almanların elindeyken de efkâr-ı umumiye vardı" diye cevap verdi Amiral Calthorpe. Israr üzerine, savaşı uzatanın da şu anda barış isteyenin de Türk tarafı olduğunu, dolayısıyla bu tür tedbirlere itiraz etmeye haklarının olmadığını nazikçe hatırlattı. Rauf Bey, işgalde İtalyanların, hele de Yunanlıların olması halinde hiçbir Osmanlı hükümetinin anlaşmaya imza koymayacağını söyleyince yine tartışma çıktı. Sonunda Amiral Calthorpe, konuyu hükümetine yazmayı, hükümet ısrar ederse, işgalin İngiliz askerlerince yapılmasını tavsiye edeceğini söyledi. 2-6. maddeler bazı şerhlerle kabul edildi.

Çay molasından sonra "İtilaf Devletleri'nin gerekli gördükleri tüm yerleri işgal etmesini" mümkün kılan 7. madde ile "Ermeni vilayetlerinde* karışıklık çıktığında bu vilayetlerin İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesini" mümkün kılan 24. madde üzerine tartışıldı. Amiral 7. maddeye kendisinin de anlam veremediğini ancak 24. maddenin değiştirilemez olduğunu, fakat bütün vilayetleri değil, sadece Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'i işgal etmeyi düşündüklerini belirtti. Bu konuda anlaşma sağlanamayınca, taraflar konuyu merkezlerine danışmaya karar verdiler. 7. maddedeki "gerekli görülen tüm yerlerin işgal edileceği ifadesi" üzerine yeniden tartışma başladı. Sonunda konu daha sonra görüşülmek üzere tekrar kenara kondu. "Osmanlı limanlarından İtilaf Devletleri gemilerinin yararlanmasına" ilişkin 8. madde

* Ermenilerin nüfusça yoğun olduğu "Vilayet-i Sitte" (altı vilayet) denilen Erzurum, Van, Mamuret'ül Aziz (bugün Elazığ), Diyarbekir (bugün Diyarbakır), Sivas ve Bitlis'i kastediyor.

ufak tefek değişiklerle kabul edildi. Bu arada Amiral, Fransızların da görüşmeye katılmak istediklerini bildirdi. "Yeni bir taraf" demek, yeni talepler demekti. Bu nedenle görüşmeler biraz daha hızlandı.

"İtilaf Kuvvetleri donanmasının İstanbul'u üs olarak kullanmasını ve ülkedeki tüm tersanelerin ve limanların bu donanmanın tamir, bakım vs. işlemleri için tahsisini" öngören 9. madde ile İtilaf temsilcisine göre İtilaf Kuvvetleri'nin güvenliği için gerekli olan, Osmanlı tarafına göre ise ilerde Adana'nın işgalini düşündüren "Toros Tünelleri'nin işgalini" öngören 10. maddeye yapılan itirazlar Amiral tarafından reddedildi. 11. madde, "İran'ın kuzey kısmındaki ve Kafkasya'daki Osmanlı birliklerinin harpten önceki sınırlar içine çekilmesiyle" ilgiliydi. Türk tarafı, konunun Kars-Ardahan-Batum sancaklarının hukuki statüsüyle ilgili olduğunu belirterek bu konunun İtilaf Devletleri tarafından daha sonra ele alınmasını önerdi ve bunu kabul ettirdi. "Telsiz ve telgraf kablolarının İtilaf memurlarınca kullanılmasını" isteyen 12. madde üzerinde anlaşılamadığı için, "Askerî ve ticari deniz vasıtaları ile malzemenin imhasını" öneren 13. madde hem Rauf Bey'in hem Amiral Calthorpe'un "ne anlama geldiğini anlamadım" demesi üzerine tekrar konuşulmak üzere kenara konuldu. "Kömür, akaryakıt ve deniz levazımının Türkiye kaynaklarından satın alınması için kolaylıklar gösterilmesini" isteyen 14. madde, "Osmanlı devletinin ihtiyaçlarının giderilmesinden sonra kalan miktar üzerinden" diye düzeltilerek kabul edildi. "Bütün demiryollarının denetlenmesinin İtilaf zabitlerinin idaresine verilmesine" dair 15. madde, "Hicaz, Irak, Suriye, Kilikya'daki (Adana havalisi) Osmanlı kuvvetlerinin teslimine" ilişkin 16. madde, "Libya ve Bingazi'deki Osmanlı kuvvetlerinin teslimine" ilişkin 17. madde, "Trablus ve Bingazi'deki limanların teslimine" ilişkin 18. madde, üzerinde anlaşmaya varılamadığı için sonraya bırakıldı. "Alman ve Avusturya-Macaristan askerlerinin, sivil memur ve tebaalarının en yakın İngiliz ve Müttefik kuvvetlerinin kumandanlarına teslimine" ilişkin 19. madde, Rauf Bey tarafından "insanlık kaidelerine aykırı" bulunarak reddedildi. İlk günkü görüşmeler bu tartışmayla kesildi. Taraflar merkezlerine durumu rapor eden telgraflarını çektiler.

28 Ekim Pazartesi günü Londra'dan gelen cevap okundu. Londra maddelerin aynen geçmesini istiyordu. Türk tarafı ise İstanbul'dan beklediği telgrafı henüz alamamıştı, çünkü gece fırtına çıkmış ve Limni ile İstanbul arasındaki telgraf hatları kopmuştu. Dolayısıyla verecekleri bir cevap yoktu. Bu ortamda tekrar anlaşmazlık olan maddeler üzerinde görüşülmeye başlandı. Bu bölümde Türk tarafı 7 ve 13. maddeler dışındaki maddeleri ufak tefek değişikliklerle kabul etmeye mecbur kaldı. Osmanlı kuvvetlerinin silah ve cephanelerinin nakliyesi ile erzak ve levazımın İtilaf Kuvvetleri'nce denetlenmesini içeren 20. ve 21. maddelerde ise anlaşılamadı. Öğleden sonra İstanbul'dan telgraf geldi ancak şifreleri açmak mümkün olmadığı için görüşmeler ertesi güne ertelendi. Böylece Türk tarafı 12 saatlik bir süre kazandı.

Kaçınılmaz son geliyor

29 Ekim günü İstanbul'dan yeniden telgraf geldi. Ancak bu, 27 Ekim günkü sorulara cevaptı. 28 Ekim günü sorulan sorulara hala cevap yoktu. Telgrafta Vükela Heyeti, "İngilizlerin Türklere hamilik yapacağına inanmıyorsa da", mütarekenin kabulüne şu şartlarla razı olmuştu: 1. madde, Boğazların sadece İngiliz ve Fransız birlikleri tarafından kontrol edilmesi şartıyla kabul edilmişti. 8. madde, limanları Yunan birlikleri ve gemilerinin kullanmaması şartıyla kabul edilmişti. 24. madde, Ermeni vilayetlerinin sadece İngilizler tarafından, o da barış anlaşması yapılıncaya kadar işgal edilmesi şartıyla kabul edilebilirdi. "Gerekli görülen yerlerin işgaline" izin veren 7. madde ile Osmanlı kuvvetlerinin silah ve cephanelerinin nakliyesi ile erzak ve levazımın İtilaf Kuvvetleri'nce denetlenmesini içeren 20. ve 21. maddelerle ilgili olarak İtilaf Devletleri'nden daha fazla açıklama istenmekteydi. Eğer İtilaf Devletleri bu şartları kabul etmezse, Rauf Bey ve arkadaşlarına masadan çekilmeleri, ancak çekilmeden önce İstanbul'la tekrar temas etmeleri emrediliyordu.

30 Ekim sabahı başlayan son turda Amiral Calthorpe, kargaşalık çıkmadığı takdirde İstanbul'un kesinlikle işgal edilmeyece-

ğini, kargaşalık halinde ise İstanbul'un işgalinin mümkün olan en yumuşak ve rahatsız etmeyen türden olacağını, işgal halinde de Yunan gemilerinin ve birliklerinin "katiyen işgale katılmayacağını" tekrar belirtti ve Türk tarafını bir an önce imzayı atmak için sıkıştırmaya başladı. Amirale göre, "Türk heyeti savaşı kaybeden taraf olduğunu unutmuş gibi" davranıyordu. "Eğer mütareke anlaşmasını o gün saat 21.00'e kadar imzalamazlarsa, bir dahaki sefere bu şartları bile bulmaları mümkün olmayabilirdi."

Rauf Bey ve arkadaşları artık karar anının geldiğini fark etmişlerdi. Son bir hamleyle İstanbul'la temas kurmaya çalıştılar. Ancak akşam saat 19.40'a kadar İstanbul'dan herhangi bir cevap gelmedi. Muhtemelen İngilizler telgraf hatlarını kesmişlerdi. Artık anlaşmayı imzalayıp imzalamamak Rauf Bey'in inisiyatifindeydi. Sadullah Bey birkaç hafta önce geldiği Filistin Cephesi'nin durumunu gayet iyi biliyordu. Reşad Hikmet Bey, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ordularının yenik düşmesinden sonra Batı Cephesi'nde de sonun yaklaştığını görmüştü. Rauf Bey ise, son günkü halet-i ruhiyesini şöyle anlatacaktı hatıratında:

> Zaten Mondros'a gelmeden önce Vükela Heyeti toplantısında, harbe devamımızın imkânsızlığı Hükümet nazarında da kat'i olarak taayyün etmiş ve henüz istilaya uğramayan vatan parçalarını olsun felaketten kurtarmak çaresi üzerinde durulmuştu. İşte bugün için tek çare, yazık ki, bu ve bundan ibaretti. İngilizlerin başlıca gayeleri Boğazlardan serbest olarak geçmek ve bunu sağlamak için de istihkâmları ellerinde bulundurmaktı. Türkiye toprakları üzerinde istila emelleri beslemiyorlardı. Açık sözlü, düşündüğünü söyleyen, dürüst, Yakın Doğu tarihini ve ahalisinin mizacını, hususiyle siyasi cereyan ve emellerini bilmemekle beraber geniş görüş ve anlayışlı bir şahsiyet hissini veren Amiral Galtrop da her vesileden faydalanarak bunu söylüyor, aksi iddiayı kat'iyen reddediyordu. (...) Kısaca İngiliz murahhas heyeti, bize karşı muzaffer milletlerin tepeden bakan azametli ve mağrur mümessilerinden mürekkep bir hey'et değil, hal ve hadiselerin tesiriyle çarpışmış iki milletin, menfaatlerine uymadığı görülen mücadeleye artık nihayet vermek lüzumunu

> duyan, bir heyet tarzıyla hareket ediyordu. (...) Amiral Galtrop da yukarıda kaydettiğim gibi, sözleri ve hareketleri ile emniyetimizi teyid etmişti. Müzakere esnasında ileri sürdüğümüz silme ve düzeltme tekliflerini daima iyi karşılamış, yapmağa kalkışacakları oyunlar ve bunların neticesi olarak çıkabilecek kargaşalıklar hakkında verdiğimiz izahatı daima samimi olarak telakki etmişti...

Rauf Bey bunları düşünürken saatler geçiyor, fakat kablo gemisine giden arkadaşlardan hiçbir haber gelmiyordu. İstanbul'dan telgrafın gelmesinden umudunu kesen ekip İngilizlerle son kez görüşmeye oturdu. İngilizler, 1. madde uyarınca istihkâmların İngiliz ve Fransızlardan başka güçler tarafından işgal edilmeyeceğini taahhüt ettiler. Amiral, İstanbul Hükümeti asayişi ve Müttefik tebaasının can ve mal güvenliğini sağlamaya muktedir olduğu sürece 7. maddenin uygulanmayacağına dair taahhüdü tekrarladı ve bu konuda hükümetine çektiği telgraf metnini gösterdi. Yunan gemilerinden Karadeniz'e geçmesi gereken olursa, gece geçecekti. Bunun üzerine bu madde de imzalandı. Wilson'un "14 İlke"sine göre, anlaşmalarda gizli madde tutulması yasak olduğu halde, Amiral Calthorpe 24. maddenin Ermenilere cesaret vermemek için gizli tutulmasını hükümetinden istemeye söz verdi.

İmzadan sonraki atmosfer

Sonuçta aynen Rauf Bey gibi, diplomat olmayan Amiral Calthorpe, "ilk dört maddesini kabul ettir, gerisini dert etme" talimatıyla geldiği Mondros'tan büyük bir zaferle ayrıldı. Bunu, Türk tarafının askerî açıdan güçsüzlüğüne mi, asırlardır Osmanlı İmparatorluğu'nu şu veya bu nedenle desteklemiş olan İngilizlere duyulan geleneksel güvene mi Amiral Calthorpe'un gayet dostane ve yumuşak tarzına ve *Agamemnon*'un Kaptanı Amiral F. S. Litchfield-Speer'in ikram ettiği konyaklara mı bağlamak gerekir, bilmiyoruz. Hepsi olabilir çünkü Rauf Bey 1 Kasım 1918 günü İstanbul'a dönüşünde yaptığı basın toplantısında şöyle demişti:

> Mütareke akdini yapma göreviyle İstanbul'dan hareket ederken, bugünkü gibi iftihar ve sevinçle geri döneceğimizi katiyen tasavvur etmiyordum. İngiliz delegelerinin bize karşı gösterdikleri hüsnü kabul ümidin fevkinde olmuştur. (...) Ülkemizin hakları ve Sultanlığın geleceği imzaladığımız anlaşma ile tamamen güvence altına alındı. Bu mütareke muzafferle kaybeden arasında değil, savaşın bitmesini isteyen iki eşit taraf arasında imzalanmıştır.

Yeni Gün gazetesi muhabirinin, "Hangi nedenler sizi böyle mesut ediyor?" diye sorması üzerine de şöyle demişti:

> Evvela, İngilizlerin Türklüğün imhasını hedef almayacaklarını anladım. İkincisi, zannedildiğinin aksine, memleketimizin işgal altına alınmayacağını gördüm. Sizi temin ederim ki, İstanbul'a tek bir düşman askeri bile çıkmayacaktır. Tabii birkaç subay şurada burada görülebilecektir. Tersanelerimiz de işgal olmayacaktır. Devletin istiklali, Saltanatın hukuku, milletin izzet-i nefsi tamamen kurtulmuştur. (...) Evet, imzaladığımız mütareke anlaşması umduğumuzun ötesinde...

Rauf Bey ilk resmî görüşmesini Sadrazam Ahmed İzzet Paşa ile yaptı. İspanyol nezlesinden yatağa düşmüş olan Paşa kendisini dinledi, memnuniyetini belirtti ve saraya gitmesini söyledi. Rauf Bey sarayda uzun bir süre bekledikten sonra içeriden şöyle bir bilgi geldi: "Zat-ı Şahane yorgundurlar. Harem dairesinde bulunuyorlar. Bugün kendilerini ziyaret mümkün değildir. Heyeti önümüzdeki salı günü kabul buyuracaklardır. Kabul saatini ayrıca bildireceğiz!" Rauf Bey'in bu cevabı aldığında neler hissettiğini tahmin etmek zor olmasa gerek. Ancak ileriki yıllarda başarısız Mondros Mütarekesi'nin imzacısı olduğu için çekeceği sıkıntılar daha büyük olacaktı...

Özet Kaynakça

Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım,* Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,* Türk İstiklal Harbi Serisi, cilt I, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara,1962.

Dyer, Gwynne. "The Turkish Armistice of 1918: 1-The Turkish Decision for a separate Peace, Autumn 1918", *Middle Eastern Studies,* Ekim 1972, s.143-178.

—. "The Turkish Armistice of 1918: 2-A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies,* Ekim 1972, s. 313-348.

Gökbilgin, Mümtaz Tayyip. *Millî Mücadele Başlarken,* cilt I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1959.

Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 3 cilt, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Meray, Seha L. ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1977.

Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, 2 cilt, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945), yayına haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.

Paker, Esat Cemal. *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1952.

Simavi, Lütfi. *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006.

Sonyel, Salahi R. *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, TTK Yayınları, Ankara 2008.

Townshend, Charles V. F. *Irak Seferi ve Esaret*, çev. Recep Ahıshalı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007.

Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, cilt 1, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1962.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınları, Ankara, 1984.

—. *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi,* Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948.

MONDROS SÜRECİNDE MUSTAFA KEMAL'İN VE İTTİHATÇILARIN TUTUMU

5 Temmuz 1917'de Suriye'deki VII. Ordu Kumandanlığı'na tayin edilmiş olan Mustafa Kemal, Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı General Erich von Falkenhayn'la Sina Cephesi'ye ilgili konularda görüş ayrılığına düşünce, 20 Eylül 1917'de Başkumandanlık Vekaleti'ne bir rapor yazmıştı. Bir sureti de Talat Paşa'ya gönderilen raporda, mülki idarenin artık güvenilemeyecek hale geldiğinden, ticaret ve iktisat hayatının felce uğradığından, ordunun maddi ve manevi kuvvetinin düştüğünden, Osmanlı ordusunu en tehlikeli çarpışmaların beklediği cephenin kaderinin bir yabancıya verilmesinin mahzurlarından bahsediyor, tedbir alınmadığı taktirde "saltanat binasının aniden çökeceğini" belirtiyordu. Rapor kabul edilmeyince Mustafa Kemal, Şevket Süreyya'nın kelimeleriyle, "hiçbir askerin, hele bir ordu kumandanının yapamıyacağı ve hatta bir bakışta yapılmaması lazım gelen bir şeyi yapar. Hem de kendi tabiriyle kendi kendini kumandanlıktan affederek kendi vekilini kendi tayin eder, vazifesinden çekilir." Şevket Süreyya, "Bu garip bir istifadır. Bir ordu kumandanının, bir harp cephesinde ve de hem de bir taarruz arifesinde böyle bir hareketi, şeklin, kanunların ve harp disiplininin kapsıyamayacağı bir şeydir" der.

Ancak ilginç bir şekilde, Genelkurmay bu davranışını cezalandırmak yerine, onu istifasını geri almaya iknaya çalışacaktır. Ardından eski görevine, yani Doğu Cephesi'ndeki II. Ordu Kumandanlığı'na iade ederler. Mustafa Kemal bunu da reddeder ve Suriye'den ayrılmaya karar verir.

Üç "altın" hikayesi

Ancak önünde büyük bir sorun vardır. İstanbul'a gelmesini sağlayacak para yoktur elinde. Bilenlerin "bir servet" dedikleri atlarını satışa çıkarır. Önce müşteri bulamaz, ama Cemal Paşa imdadına yetişir. Onun yardımıyla "açılmaz kapılar açılır" ve Mustafa Kemal'in eline bir servet geçer: 2 bin altın!

Şevket Süreyya, bu hikâyeye bir başka "altın" hikâyesi daha ekler. VII. Ordu Kumandanlığı'na tayininden sonra, yeni görev yeri olan Halep'e gitmeden önce birkaç günlüğüne İstanbul'a gelen Mustafa Kemal'i, Akaretlerdeki 76 numaradaki ikametgâhında bir Türk zabitiyle bir Alman zabiti ziyaret eder. Alman zabit, ona, Mareşal Falkenhayn'dan (ufak ve zarif sandıklar içinde) bazı şeyler getirdiğini söyler. Mustafa Kemal'in sorusunun üzerine, "İstanbul'dan ayrılıyorsunuz, Mareşal Falkenhayn tarafından bir miktar altın gönderilmiştir" der. Mustafa Kemal, "Kimseye şahsi ihtiyacımdan bahsetmemiştim. Sandım ki Mareşal bu parayı ordunun ihtiyacına sarf etmek için göndermiştir" diye yazacaktır günlüğüne. Nitekim sandıkları bir senet karşılığı teslim almakla birlikte, VII. Ordu Kumandanlığı'ndan "kendi kendini affedince", sandıkları yerine vekil bıraktığı Ali Rıza Paşa'ya teslim edecek ve verdiği senedi de Falkenhayn'dan biraz da zorla alacaktır.

Şevket Süreyya bu olayın ardından 1905'teki bir başka altın hikâyesini anlatır. Mustafa Kemal, Kurmay Yüzbaşı olarak Şam'da sürgünken, yanında Kurmay Yüzbaşı Mazhar Müfid (Kansu) olmak üzere Havran'da "bazı karışıklıklar sırasında" "çalınmış malların" geri alınması için yapılan bir baskına katılır. Baskın sırasında "çalınmış mallar" (altınlar) kurtarılırken, Havran yağma edilir, Havranlıların malları, paraları çalınır. Ele geçen tüm ganimet baskına katılanlar arasında paylaşılır. Ganimeti paylaştıranlar Mustafa Kemal'den çekinirler ama arkadaşı Mazhar Müfid'e altın vermeyi teklif ederler. Şevket Süreyya'ya göre, bu noktada Mustafa Kemal, Mazhar Müfid'e şöyle demiştir: "Müfid bugünün adamı mı olmak istersin, yoksa yarının adamı mı?" Bunun üzerine Mazhar Müfid altınları reddeder. Şevket Süreyya, Mustafa Kemal'in Alman Mareşal'in gönderdiği

ve makbuz istemeden bırakılan altın sandıklarını reddederken kendi kendine şu soruyu sorduğunu düşünür: "Kemal, bugünün adamı mı olmak istersin, yoksa yarının adamı mı?"

Vahdeddin'le Avrupa yollarında

Bundan sonrası daha nettir. Genelkurmay'ın izniyle İstanbul'a gelen Mustafa Kemal, 19 Aralık 1917'de Veliaht Vahdeddin Efendi'nin yaveri sıfatıyla Bad Kreuznach kasabasında Alman Generalkurmayı'nın bir toplantısına katıldı. Heyet Alman Kayzeri II. Wilhelm tarafından karşılandı. Mustafa Kemal burada Mareşal Paul von Hindenburg, General Erich Ludendorff ve diğer karargâh komutanları ile tanıştı. Heyet ertesi gün Strazburg'a gitti, öğleden sonra Fransa'nın güneybatı sınırına yakın Alman siperlerini ziyaret etti. 21 Aralık günü Mustafa Kemal Veliaht Vahdeddin Efendi maiyetindeki heyetle beraber Colmar'daki Alman Karargâhı'nı ve siperlerini ziyareti Mustafa Kemal cephede Alman subayları ile incelemelerde bulundu, ertesi gün Essen'deki ağır silah yapımıyla ilgili Krupp fabrikalarını ziyaret etti. Heyet 23 Aralık'ta Berlin'e geldi ve burada 10 gün kaldıktan sonra 4 Ocak 1918 günü İstanbul'a döndü. Bu ziyaret sırasında Mustafa Kemal ve Vahdeddin'in şahsi münasebetinin geliştiğini tahmin edebiliriz.

25 Mayıs-2 Ağustos 1918 arasında kronik böbrek sorunları yüzünden Viyana ve Karlsbad şehirlerinde kaplıca tedavisi gören Mustafa Kemal,* İstanbul'a döndükten birkaç gün sonra, 7

---

* Mustafa Kemal bugün Çek Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunan Karlsbad kaplıcalarında, günlerini gecelerini, gözlemlerini, siyasete ve geleceğe dair düşüncelerini bazı defterlere not ederek geçirmiş Beş defter halindeki bu günlükler –bazı günler atlanmak suretiyle– 28 Temmuz 1918 tarihine kadar devam etmişti. Bunları manevi kızı TTK Başkanı Prof. Afet İnan, 1931'de Çankaya'daki eski köşkün kütüphanesinde bulmuş, götürüp Mustafa Kemal'e göstermişti. Çok duygulanan Mustafa Kemal, Afet İnan'a "Bunları sen sakla, ileride yayımlarsın" demişti. İnan, defterleri tam 48 yıl kendine sakladı, ilkin 1979'da bir konferansta kullandı, 1983 yılında da yayımladı. Ama görüldü ki, Afet İnan hatıraların bazı bölümlerini (...) işareti ile sansürlemişti. Sansürün nedeni sorulduğunda kızgın kızgın, "Canım ne önemi var ki diğer anlattıklarının yanında. Biraz eğlenmiş, o kadar... Bilinmese ne olur?" demişti. Mustafa Kemal'in pek çok not defteri, Afet İnan'ın sansürü ile yayınladı ve bu belgelerin asıllarının nerede olduğu bugüne dek net olarak öğrenilemedi.

Ağustos'ta Liman von Sanders komutasında bulunan, Suriye'deki 7. Yıldırım Orduları'na bağlı 7. Ordu Kumandanlığı'na atanmış, 26 Ağustos'ta Halep'e varmıştı. General Edmund Allenby komutasındaki İngiliz birliklerinin Filistin cephesinde genel taarruza başlaması üzerine emrindeki birliklerin Şeria Nehri'nin batısına çekilmesini başarıyla sağlayan ve bu nedenle madalya ile ödüllendirilen Mustafa Kemal, aynı zamanda İstanbul'daki siyasi gelişmeleri de yakından izliyordu. Nitekim 12 veya 13 Ekim'de Halep'teki karargâhından Vahdeddin'in Başyaveri Naci (İldeniz) Bey'e hitaben "çok gizli" bir telgraf göndermişti. Telgrafta özetle şöyle diyordu:

> Vatanımın selâmetinin temini bakımından Tevfik Paşa Hazretleri gerçekten müşkülâta tesadüf etmişlerse sadaretin derhal İzzet Paşa Hazretlerine verilmesi ve onun da esası [Ali] Fethi [Okyar], Tahsin [Uzer], Rauf [Orbay], [İsmail] Canbulat, [Cemal] Azmi, Şeyhülislâm Hayri ve âcizlerinden [Mustafa Kemal] oluşan bir kabine teşkil etmesi zaruridir. Adı geçen kişilerin oluşturacağı kabinenin vaziyete hâkim olabileceği görüşündeyim.

Mustafa Kemal aynı anda Ahmed İzzet Paşa'ya da bir telgraf göndermişti. Bu telgrafta yeni kurulacak kabinede Harbiye Nazırlığı'nın kendisine verilmesini istiyordu. Ancak telgraf İstanbul'a 14 Ekim'de ulaşmış, bu sırada kabine kurulmuş, Mustafa Kemal'in talip olduğu Harbiye Nazırlığı'nı da Ahmed İzzet Paşa üstlenmişti. Rauf (Orbay) Bey hatıratında bu olayı şöyle naklediyor:

> İzzet Paşa birçok muharebelerden sonra İsmet (İnönü) Bey'in Halep'te hastahanede bulunduğunu öğrenince derhal İstanbul'a gelmesi için emir verdiğini, karargâhı ile Tebriz'de bulunan Kazım Karabekir Paşa'ya da hemen İstanbul'a dönmesini yazdığını, ancak muhaberedeki zorluklardan dolayı kendisinin bu tebliği alıp almadığını henüz bilmediğini söyledi. Bunun üzerine Halep'e vardığı anlaşılan Mustafa Kemal Paşa'nın da Harbiye Nezareti'ne tayini ile, hala kendi üstlerinde bulunan ve her gün

artan ve tahammül haddini aşan askeri işleri idarenin bir dereceye kadar kolaylaşıp hafifleyeceğini arza mecbur oldum.

Rauf Bey'e göre bunun üzerine Sadrazam, Liman von Sanders'ten boşalan göreve "o cephenin halini bilen ve çok zor durumda olan durumu idareye muktedir olduğuna inandığı Mustafa Kemal'i tayine mecbur olduğunu" belirtmiş ve ardından kendisine Mustafa Kemal'in telgrafını göstermişti. Rauf Bey şöyle devam ediyordu hatıratında:

Okumayı bitirince isimleri geçen zevattan bazılarının kabineye girmiş olduklarını düşünerek bu telgraf suretinin kendisine Mustafa Kemal Paşa tarafından mı gönderildiğini sordum. Sadrazam, "Hayır, Padişah verdi" dedi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne tayinini çoktan münasip gördüğünü ve bu nezareti bundan dolayı kendi üzerine aldığını, sulh yapılabilirse, Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a davetle bu nezareti kendisine teklif edeceğini, yapılamazsa Anadolu'ya yönelecek düşman istilasına karşı lazım gelen askeri tedbirleri almak ve tatbik etmekte –mevcutlar arasında– ondan daha muktedir bir kumandanımız bulunmadığı cihetle, şimdilik cephede çalışmasını daha faydalı ve mühim gördüğünü ifade etti. Mustafa Kemal Paşa'nın, Padişah'a teklif ettiği kabine azası arasında ismini zikretmesi ne muvafakatime (onayıma), ne de malumatıma müsteniddi (bilgime dayanıyordu). Esasen hal ve vaziyet dolayısıyla o günlerde Mustafa Kemal Paşa ile herhangi bir surette temasımız da olmamıştı.

Rauf Bey'in anlattığına göre, Mustafa Kemal'in emrinde Halep'te menzil müfettişi olarak görev yapan Ömer Lütfi Bey, İstanbul'da kendisini ziyarete gelmiş ve Mustafa Kemal'in söz konusu göreve atanması için elinden geleni yapmasını rica etmişti. Rauf Bey de ona Sadrazam'ın planlarından söz etmişti. Bu arada Sina cephesindeki 4. Ordu lağvedilmiş, boşta kalan birliklerin emir ve komutası 7. Ordu Kumandanı Mustafa Kemal'e verilmişti. Ancak bu tarihten sonra Mustafa Kemal'in birlikleri İngilizler karşısında sürekli gerilemek zorunda kalacaktı. Öyle

ki, karargâh Halep'ten Katma kazasına alınmış, oradan da Kilis'e aktarılmıştı.

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı gün Yıldırım Orduları Kumandanlığı'na atanan Mustafa Kemal, grubunu toplamak için Adana'ya gitti ve komutanlığı Liman von Sanders'ten teslim aldı. Ardından Adana ile İstanbul arasında, mütarekenin uygulanması konusunda bir dizi yazışma yaşandı. 8 Kasım'da Mustafa Kemal'den Sadrazam'a bir telgraf gönderildi. Telgrafta şunlar yazılıydı:

> İngilizlerin tekliflerine bugüne kadar olduğu gibi mukabele edilmekte devam olunursa, şimdi Payas-Kilis hattına kadar olan araziyi isteyen İngilizlerin yarın Toros'a kadar olan Kilikya mıntıkasını ve daha sonra Konya-İzmir hattının işgali gibi tekliflerin birbirini takip edeceği ve ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idare, hatta vükelamızın Britanya hükümeti tarafından intihap edilmesi gibi teklifler karşısında kalmaklığımız ihtimalden uzak değildir. Aczimiz ve zaafımızın derecesini pek iyi bilirim. Bununla beraber devletin yapmaya mecbur olduğu fedakârlığın derecesini de tayin ve tahdit etmek lazım geleceği kanaatini muhafaza ederim. Yoksa Almanya ile ittifak halinde sonuna kadar harbe devam edilerek büsbütün bozguna uğradığımıza göre İngilizlerin elde etmek istediklerini onlara kendi yardımımızla bahşetmek, tarihte Osmanlılık için, bilhassa bugünkü hükümet için pek kara bir sayfa vücuda getirir.

Saray, Mustafa Kemal'in dik kafalılığının mütarekenin ihlaliyle sonuçlanabileceğinden korkmuş ve Yıldırım Ordular Grubu'nu lağvederek Mustafa Kemal'i İstanbul'a çağırmıştı. O tarihte Ahmed İzzet Paşa istifasını vermiş yeni kabineyi Tevfik Paşa kurmuştu. Mustafa Kemal işgal filosuyla aynı gün, 13 Kasım'da İstanbul'a vardı. Haydarpaşa Garı'ndan çıkarken İtilaf Kuvvetleri'nin Sarayburnu önlerine demirlemiş olan gemilerini gördüğünde söylediklerini ileriki yıllarda yaveri Cevat Abbas (Gürer) şöyle anlatmıştı:

İstanbul'a geldiğimiz günü hiç unutmam. Şehrin çok hazin bir hali vardı. İstanbul düşman donanmalarının limana girmeleri felâketinin matemini tutuyor, bu büyük matemine Atatürk'ü de ortak ediyordu. Atatürk'le ben, askerî ulaşıma ait bir köhne motor ile deniz ortasında yaslanan bir çelik ormanının içinden geçiyorduk. Atatürk'ün zarif dudaklarından "Geldikleri gibi giderler!" cümlesini işittiğim zaman, Mütareke'nin doğurduğu derin ve elemli ümitsizliği derhal unutmuştum. Cevabımda acele ettim: "Size nasip olacak, siz bunları kovacaksınız Paşam!" dedim. Gülümsedi, aziz başının içinde şekillenmeye başlayan vatanı kurtarma plânlarını bir an için yeniden geçiriyor gibi daldı, sonra: "Bakalım!" dedi...

Ancak, 17 Kasım 1919 tarihli *Minber* gazetesindeki mülakattaki ifadeler Cevat Abbas'ın anlatımıyla uyumlu değildi. Mülakata bakılırsa Mustafa Kemal, Rauf Orbay'ın iyimserliğini paylaşmış görünüyordu:

Bu harpte İngilizlerle Arıburnu, Anafarta ve Filistin cephelerinde karşı karşıya birçok muharebeler verdim. Ben bu muharebelerde ve genellikle bu saydığım cephelerden başka cephelerde, başka mıntıkalarda diğer milletlere karşı verdiğim muharebelerde daima vatanın müdafasından ibaret olan asli bir vazifeyi ifa ve bunun için askerlik hizmetini tahattur etmiyorum (hatırlamıyorum). Binaenaleyh kalbimde nefret ve düşmanlık duyguları yer bulmamıştır. İngilizlerin Osmanlı milletinin hürriyetine ve devletimizin istiklaline riayette gösterdikleri hürmet ve insanlık karşısında yalnız benim değil bütün Osmanlı milletinin İngilizlerden daha iyiliksever bir dost olamayacağı kanaatiyle duygulanmaları pek tabiidir.

Mustafa Kemal aynı gün *Vakit* gazetesine yaptığı açıklamada da İngilizlerle bir anlaşmazlık varsa hükümetin oturup bunu onlarla siyasal düzeyde görüşmesi gerektiğini, bildiği kadarıyla bu yönde girişimler yapıldığını, o günkü koşullarda seçim yapılamayacağına göre, hükümetin meşruiyetini Meclis-i Mebusan'dan alması gerektiğini belirtmişti. Mustafa Kemal bu mute-

dil önerilerle Tevfik Paşa hükümetinin düşürülmesi ve Ahmed İzzed Paşa'nın yeni hükümeti kurması halinde kendisine Harbiye Nazırı olarak yer verilmesi için Saray'a, İngilizlere ve Meclis-i Mebusan'a yeşil ışık yakıyordu. Rauf Bey'in söylediğine göre, Mustafa Kemal eğer bu önerileri kabul edilmezse padişahı devirmek, Sadrazam Tevfik Paşa'yı kaçırmak dahil her yolu denemeye hazırdı. Ancak bunların hiçbiri olmadı. Mustafa Kemal de bambaşka bir yolculuğa çıktı...

İttihatçılar ne yaptılar?

Padişah cephesindeki sakin (ya da kayıtsız) duruma karşılık, İttihatçılar cephesinde son derece heyecanlı bir hava hâkimdi. 31 Ekim 1918'de, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) Şeref Sokağı'ndaki merkezinde bir toplantı düzenlenmişti. İTC'nin üç liderinden sadece Cemal Paşa'nın hazır bulunduğu bu toplantıda parti ileri gelenlerinin yurtdışına çıkıp çıkmamaları hususu görüşülmüş, özellikle İTC'nin esnaf loncaları sorumlusu "Kara" Kemal'in ısrarıyla çıkma kararı alınmıştı. Kısa bir süre sonra, Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında ikinci kez toplanıldı. İTC'nin üç paşası, Enver, Talat ve Cemal ve diğer önde gelen üyelerinin katıldığı toplantıda İTC'nin feshi ve yeni bir fırka çatısı altında toplanma kararı alındı. Ayrıca Enver, Talat ve Cemal, Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım ile eski İstanbul Valisi Bedri ve Trabzon Valisi Cemal Azmi'den oluşan yedi kişilik kilit grubun yurtdışına çıkacağı açıklandı. Nitekim bu yedi kişi, 1 Kasım gecesi bir Alman torpidosuyla ülkeyi terk ettiler.* Bu arada Levazım-ı Umumiye Reisi "Topal" İsmail Hakkı Paşa da bir Alman gemisi ile kaçmıştı. Sadrazam Ahmed İzzed Paşa bu olayları "gaybubet" (gözden kaybolma) olarak tarif etmişti. Ahmed İzzed Paşa'nın İttihatçı liderlerin kaçışına göz yumduğu iddiaları yüzünden istifa etmesinden sonra kurulan Tevfik Paşa kabinesi ise söz konusu kişi-

* "İsmail Hami Danişmend'in listesinde Bedri ve Azmi Bey yoktur, Fethi Okyar, bu yedi isme bir de Maveray-ı Kafkas hükümeti namına gelen Haydar İbrahim Bey'i ekler.

lerin gittikleri Almanya ve İsviçre ile yaptığı resmî yazışmalarda "firar" kelimesini kullanacaktı.

Gazetecilerin tepkisi ise daha sert oldu. Örneğin Yunus Nadi (Abalıoğlu), 4 Kasım 1918 tarihli *Yeni Gün*'de şunları yazacaktı:

> Artık bugün bütün vuzuhuyla (açıklığıyla) anlaşılmıştır ki, memleket dört senedir, başında üç beş kişiden ibaret bir kâbus taşımış ve haksız yere onların elinden ve uğrunda bu kadar belalara uğramıştır. Milli hissiyatımıza pek elim bir darbe indiren bu firarlarından bu küçük paşaları lanetle teşyi etmekten (uğurlamaktan) kendimizi alamıyor ve onların elleri ile kirlenen İttihat ve Terakki karşısında bugün en kati bir korku ve nefret ile ürperti içinde bulunuyoruz.

Refik Halit (Karay) ise 5 Kasım 1918 tarihli *Ati* gazetesinde şöyle yazıyordu:

> [B]inlerce halkı derelerde boğdurarak, geçitlerde öldürerek, milleti umutsuz, vatanı kan ve ateş içinde bırakıp kaçtılar (...) halkın en pespaye grubunu kendilerine destekçi edindiler, çeteler teşkil ettiler (...) siz madem mücrim (suçlu) değilsiniz, kadın kıyafetine girerek hainler gibi, caniler gibi niçin kaçıyorsunuz?

Refik Halid aynı günkü *Zaman* gazetesinde de şöyle diyordu:

> "Efendiler, nereye? Tahtakuruları nereye? Tok kurtlar nereye? Eli sopalı, beli palalı, gözü kanlı paşalar, damdan dama nereye? Şimdi böyle sinsi sansar gibi tavandan tavana nereye?"

6 Kasım 1918 tarihli *Minber* gazetesinde yayımlanan yazı ise şöyleydi:

> Kaçmışlar, tahakkuk ediyor, kimden ve nereye? Adaletten şüphe etmek, kendinden şüphe etmek, memleketinden şüphe etmek bu, bir insanın nefsinden şüphe etmesine muadildir. Mahkeme var, kanun var, tarih var ve bunların hepsinin fevkinde (üstünde) Allah varken kimden ve nereye kaçarlar?

> Zaman herkesin mahiyetini gösterdi ve gösterir. Her halde caniler için necat (kurtuluş) yoktur. Eyn'ül-meferr? (Kaçacak yer mi yok?) Memleket kabustan kurtuldu. Mecnun (deli) veya cani halk içinde daima muzırdır (zararlıdır). Çare birinin zindana, birinin şifahaneye isalidir (tımarhaneye ulaştırılmasıdır). Fakat bunlar intihar ederlerse yapacak bir şey kalmaz. Hayatta bulundukça bunlar er geç yine layık oldukları mevkilere tıkılırlar. Bundan şüphe etmeyelim.

Bu yazıyı ilginç kılan, *Minber* gazetesinin Ekim 1918'de, İTC'nin kapatılmasına karşı Ali Fethi (Okyar) Bey liderliğindeki bir grup İttihatçı tarafından tedbir olarak kurulan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın yayın organı olmasıydı. Gazeteye Mustafa Kemal, Rauf Bey, Cavid Bey ve "Kara" Kemal de maddi ve manevi katkıda bulunuyorlardı.

İttihatçı paşalar nasıl kaçtı?

İttihatçı kadroların yurtdışına kaçış hikâyesini, onları kaçıran torpidonun komutanı, Alman Deniz Kurmay Yüzbaşı Hermann Baltzer 1933 yılında *Orient-Rundschau* adlı dergide yayımlanan "Dünya Savaşı'nın üç büyük Türk'ü, Talat, Enver ve Cemal Paşa'nın Romantik Sonları. 1 Kasım 1918'den bir anı" başlıklı yazısında şöyle anlatmıştı:*

> 1 Kasım 1918'de, İstanbul'da, Alman Akdeniz Filosu Karargâhında Türkiye'nin 1914 yılında bizim yanımızda savaşa girmesini borçlu olduğumuz, düşen hükümetin bakanlarına nasıl bir yardımda bulunabileceğimiz konuşuldu. Bunun üzerine karargâhın en genç subayı olarak ben öne çıkarak, paşaların kaçırılmasını gerçekleştirecek bir planı hazırlayabileceğimi belirttim.

---

* Tercüme, Almanya'nın Kaiserslautern şehrinde göz hekimi olarak çalışan, bu arada Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası Türk-Alman ilişkileri üzerine araştırmalar yapan Dr. Mete Soytürk'e aittir ancak ufak tefek imla ve dilbilgisi hataları düzeltilerek buraya aktarılmıştır.

Akşam saat 9'da Türk Askerî Demiryolları Karargâh Subayı Yüzbaşı Kurz'la birlikte arabaya binerek Galata Köprüsü'ne gittik. İzimizi silmek için köprünün tam ortasında arabadan inerek geri gönderdik.

Köprünün İstanbul yakasında Askerî Demiryolları Karargâh Başkanı'nın küçük gemisi hazır bekliyordu. Hemen Boğaz'a açıldık. Kız Kulesi önüne geldiğimizde borda fenerlerini kaldırdık. Saat akşam 10'a doğru gemimiz (buralarda bu tür küçük gezinti gemilerine "muş" deniyor) sessizce Moda rıhtımına girdi.

Rıhtımda gemimizi bağlamıştık ki, birtakım beyler gemiye doğru dikkatlice yaklaştılar ve daha önce anlaştığımız parolayı (Enver) söylediler.

Gemiye eski Başbakan Talat Paşa, eski İstanbul Valisi (Bedri Bey) ve 5 kişi daha bindi. Herkesin yanında yalnızca küçük bir bavul vardı. Benim davetim üzerine bu beyler geminin kamarasına girdiler ve hemen başlarındaki fesleri çıkararak birer şapka taktılar.

Birkaç dakika sonra gemimiz ışıksız olarak denize açıldı. Kadıköy'ü geçerek kuzeye doğru yol aldık. Üsküdar'ı geçtikten sonra Ortaköy hizasında yönümüzü değiştirerek Avrupa yakasına yaklaştık, borda fenerlerini yerleştirdikten sonra Arnavutköy'de sessizce kıyıya yanaştık.

Cadde sokak lambalarınca çok iyi aydınlatılmıştı. Fakat sokaklarda kimsecikler, gelen giden yoktu. Bu nedenle Yüzbaşı Kurz'la birlikte kıyıya çıkarak, ileri geri yürümeye başladık. Sonunda bir gurup beylerin köşeyi dönerek bize doğru geldiklerini gördük.

Moda rıhtımının zifiri karanlığına karşın Arnavutköy kıyısının aydınlığı, gelenleri tanımamızda zorluk çıkarmadı. Enver Paşa yanındaki baylarla birlikte gemiye binerek kamaraya geçti ve Moda'dan aldığımız arkadaşlarını selamladı.

Geriye yalnız eski Donanma Bakanı "Muhteşem" Cemal Paşa kalmıştı. Enver Paşa'nın emir subayı, Cemal Paşa'nın Boğaz'daki villasının önünden gemiye bineceğini söyleyince, hemen denize açıldık.

Hızlı bir biçimde önce şehre doğru yol almaya başladık. Ortaköy'deki beyaz camiyi geçtik. Yalnız Arnavutköy'de gelenleri

gemiye alırken rıhtımdaki bazı evlerden izlenmemiz içime bir kurt düşürmüştü.

Galata rıhtımına varmadan geriye dönerek ışıksız olarak tam yol boğazın karşı kıyısına, Asya tarafına yöneldik. Gemimizden, boğazdaki yalıların siluetleri ve evlerin gölgelerini görüyorduk.

Anadolu ve Rumeli Hisarlarını geçtik. Tam bu anda gemide kısa bir sarsıntı oldu. Gecenin zifiri karanlığı nedeniyle göremediğimiz çevredeki balıkçı kayıklarından küfürler yağmaya başladı.

Anlaşılan, gemimiz Anadolu hisarının balıkçılarının ağlarına takılmıştı. Fakat şansımıza ağ kopmuş, geminin pervanesi de ağa sarılmadan durmuştu. Heyecanlı anlar yaşadıktan sonra yola devam edebildik. Çünkü kuzeyden gelen akıntı nedeniyle sürüklenmeye başlamıştık ve duran motoru çalıştırmak hayli zaman almıştı.

Saat 11'de Boyacıköy koyuna girdik. Biraz ileride İstinye'de *Yavuz* gemisi iskeleye bağlı olarak duruyordu. Işıklarımızı yakar yakmaz, küçük bir kayıktan ışıkla bir işaret geldi ve kayık gemimize doğru yaklaşmaya başladı.

Bir zamanların korkulan "Muhteşem" Cemal Paşası gemimize bindi. Bundan 13 ay önce Cemal Paşa'yla mesleğinin doruğunda bir Donanma Bakanı olarak, Berlin'de Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nı ziyareti sırasında karşılaşmam benim içim unutulmaz bir anıydı. Cemal Paşa da yanına bir küçük bavul almıştı. İçeri girer girmez o da fesini çıkararak bir şapka giydi.

İstinye koyunu geçerek yola devam ettik. Koyda *Yavuz*'un ışıkları göz kamaştırırken, *Midilli*'nin yeri boş duruyordu. Gece yarısına doğru Tarabya önlerinde *R-1* torpidosunun borda iskelesinin önünü yanaştım.

Eskiden Rusların Karadeniz filosuna ait olan bu muhrip, birkaç haftadan beri Alman personeli ve bayrağı ile görev yapıyordu. Borda merdiveninde beni karşılayan nöbetçi subaya hemen bütün kazanlarına istim vermesini söyledim. Türk konuklarımızı geminin geniş ve ferah kaptan kamarasına bıraktıktan sonra ben gemimle Tarabya'ya gittim.

Deniz kuvvetlerinin rahibi Müller'in evinin önünde kıyıya yanaştım. *R-1* torpidosunun kaptanı [Yüzbaşı Alfred Kage-

rah], Rahip Müller'in yakın arkadaşıydı ve onun evinde kalıyordu.

Rahip Müller (Şimdi Almanya'da Protestan Kilisesi'nin Başpiskoposu oldu), bu gece yarısı ziyareti karşısında epeyi şaşırdı. Biraz sonra gemi kaptanını gemisine götürdüm ve Türk konuklarımızı mümkün olduğunca hızla Sivastopol'e götürüp karaya çıkarma emrini eline verdim.

Geminin kaptan kamarasındaki yuvarlak masa etrafında toplanmış sessizce oturan Türk konuklarımızın ellerini sıktım. Bu kişiler kendilerini belirsiz bir geleceğin beklediğini biliyorlardı.

Fakat bir zamanlar Türkiye'nin en güçlü üç kişilerinin, Talat, Enver ve Cemal'in sonunun, birkaç yıl sonra yabancı diyarlarda feci bir şekilde olacağını hiç kimse bilemezdi.

Gemi kaptanı ile vedalaşarak ayrıldım. Şehre geri dönerken bu arada *Yavuz* gemisine kısaca uğradım ve geminin Alman personelinin 3. Kasım günü gemiyle Rusya'ya gönderileceği haberini verdim.

2 Kasım (Cumartesi) günü sabah saat 8'de *R-1* torpidosu telsizle Türk karasularını terk ettiğini ve açık denizde olduğunu bildirdi. Askerî nedenlerle 8 aya yakın bir süre daha İstanbul'da kaldım.

Bu süre içinde İngiliz ve Fransız subayları, çok kez bana, paşaların ne zaman ve nasıl yurt dışına çıktıklarını bilip bilmediğimi sorup durdular!

Sivastopol'dan sonrası

Yolcular 3 Kasım'da Sivastopol'a ulaşmışlardı. Bundan sonrasını Ruslarla Almanlar arasında imzalanan barış anlaşmasından sonra deniz trafiğini denetlemek amacıyla görevli komisyonun başkanlığını yapan Alman Amiral Albert Hopman'ın anılarından öğrenelim:*

---

* Tercüme yine Mete Soytürk'e ait.

Türk Deniz Kuvvetleri Komutanı Koramiral [Hurbert von] Rebeur-Paschwitz bana şu haberi yolladı: "Osmanlı ordusundaki görevimi Türk amirallere bıraktıktan ve *Yavuz* gemisi de Türk denizcilerine bırakma emrini verdikten sonra (devir teslimi 2 Kasım 1918'de gerçekleşti) 1 Kasım günü Nikolayev kentine gitmek üzere Karadeniz'e açıldık. Ayrıca İstanbul'da bulunan iki torpidobotu da Sivastopol'a yolluyoruz."

Gerçekten de ertesi gün 3 Kasım 1918 Pazar günü bu torpidolardan biri sabah saat 8'de Sivastopol limanına girdi. Geminin kaptanı (Yüzbaşı Alfred Kagerah) hemen benim karargâhıma gelerek Enver, Talat ve Cemal Paşaların yanında olduğunu ve Almanya'ya gitmek istediklerini ve bunun çok gizli kalması gerektiğini söyledi.

Gidip eski dostların ellerini sıkmak istedim fakat gizlilik gereği bundan vazgeçtim. Karargâhımız Kist otelindeydi.

Enver kara gözlük takmış ve kılık değiştirmiş olarak karargâha gelmiş ve kurmay subayım Yüzbaşı [Julius] Wieting'e kendini başka bir adla tanıtarak, donanmada Kafkasya'ya gidebileceği herhangi bir araç olup olmadığını sormuş. Kurmay başkanım da olumsuz yanıt vermiş.

Sonra otelin koridorunda Enver'le karşılaştık. Onu tanımama rağmen tanımamış gibi yaptım. Sonradan öğrendim ki, bir Tatar yelkenlisi ile Novorossisk limanına gitmek üzere Karadeniz'e açılmış fakat fırtınaya yakalanarak Kırım kıyılarına sürüklenmiş, ondan sonra büyük maceralarla Kafkasya'ya ulaşabilmiş.

İstanbul'un kaçakları geri alma çabaları

Kaçakların bundan sonraki hayatları ayrı yazıların konusu. İstanbul'a gelince, 26 Kasım'da Enver ve Cemal Paşa, İstanbul Divân-ı Harb-i Örfi'de gıyaben yargılanmaya başladı. 1 Ocak 1919'da ordudaki görevlerinden alındılar.

Sadrazam Tevfik Paşa Hükümeti Almanya'da olduğu duyulan kaçakların iadesi için diplomatik girişimlerde bulundu. Almanya'ya verilen notada kaçak yedilinin çok miktarda devlet

parasını yanlarına aldıkları gibi Ermeni sorununda baş rolü oynamakla da suçlu olduklarını belirterek, Almanya'nın bu kişileri teslim etmesini istiyordu. Almanya Dışişleri Bakanlığı, 16 Kasım tarihinde hukuki şartlar yerine getirildiği taktirde, adı geçen kişilerin teslim edilebileceği cevabını verdi. Ancak 22 Kasım tarihli ikinci yazıda Talat Paşa'ya yüklenilen suçların siyasal nitelikte olduğu, bu nedenle iadesinin söz konusu olmadığı belirtiliyordu.

Buna karşılık Britanya'nın İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, 11 Ocak 1919 tarihinde Londra'dan Enver, Talat, Bahaeddin Şakir ve diğerlerinin tutuklanarak herkese ibret olacak biçimde şiddetle cezalandırılmalarını istedi. Britanya Dışişleri Bakanlığı 10 Şubat 1919 günü Almanya'dan "Yediler"in kendilerine teslim edilmesini talep etti. Ancak Almanya bu talebe cevap vermedi. Bu arada Talat, Enver ve Cemal Paşalarla, Doktor Nazım Divân-ı Harb mahkemesi tarafından, bazı kaynaklara göre 26 Haziran 1919'da bazı kaynaklara göre ise 5 Temmuz 1919 tarihinde gıyaplarında ölüm cezasına çarptırıldılar.

Özet Kaynakça

Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım,* Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.

Ata, Ferudun. *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargilamaları*, TTK Yayınları, Ankara, 2005.

Avcıoğlu, Doğan. *Millî Kurtuluş Tarihi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1981.

Baltzer, Hermann D. "Das romantische Ende der drei großen Türken der Kriegszeit, Talaat, Enver und Dschemal Pascha Eine Erinnerung an den 1. November 1918", *Orientrundschau*, Kasım 1933, s. 121-122.

Hopman, Albert. *Das Kriegstagebuch eines deutschen Seeoffiziers*, August Scherl G.m.b.H. Berlin, 1925,

Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, 2 cilt, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Sonyel, Salahi R. *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara, 2008.

Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal (1881-1919)*, cilt 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1963.

Townshend, Charles V. F. *Irak Seferi ve Esaret*, çev. Recep Ahıshalı, İstanbul, 2007.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1949.

İSTANBUL'UN FİİLİ İŞGALİ VE "BEYAZ AT" EFSANESİ

Boğazların, dolayısıyla İstanbul'un olası bir savaş sonrasında kimin payına düşeceği konusu İtilaf Devletleri için hep önemli olmuştu. Balkan hezimetlerinden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun yakın olduğunu gören İtilaf Devletleri (Britanya adına Sir Edward Grey, Fransa adına Sir Louis Mallet, Rusya adına Sergey Dmitriyeviç Sazanov) bu konudaki görüşmeleri 1914 Ağustos ayında başlatmışlar, Mart 1915'te gizli bir anlaşma ile sonlandırmışlardı. Buna göre Fransa ve Britanya, İstanbul ve Çanakkale boğazları ile Marmara Denizi'nin batı kıyıları ve Midye-Enez çizgisine kadar güney Trakya ile İstanbul Boğazı'nın doğu kıyısı, Sakarya Nehri ile İzmit Körfezi arasında kalan toprakları, Marmara Denizi'ndeki adalarla Ege'deki Tenedos (Bozcaada) ve İmroz'u (Gökçeada) Rusya'nın kontrolüne bırakmaya razı olmuşlardı. Ancak Rusya'daki 1917 Bolşevik İhtilali bu planların değişmesine neden oldu. Yeni duruma dair müttefiklerin ne düşündüğüne ilişkin bir ipucu Britanya Başbakanı Lloyd George'un 5 Ocak 1918 tarihli konuşmasında vardı:

> Biz Türkleri ne başkentlerinden ne de ırk bakımından Türk olan Anadolu'nun ve Trakya'nın zengin ve önemli topraklarından mahrum etmek için dövüşüyoruz. Biz Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul ile birlikte Türk ırkının anayurdunda kalmasına muhalif değiliz. Fakat Karadeniz ile Akdeniz arasındaki geçit, milletlerarası bir idare altında ve tarafsız olmalıdır...

Osmanlı İmparatorluğu'nu bir an önce savaş dışı bırakmayı aklına koyan İtilaf Devletleri 1918 yılı Temmuz'unda İstanbul'a hava saldırısı başlatmışlardı. 27 Ağustos'a kadar aralıklarla de-

vam eden saldırıda neyse ki, bir çocuk dışında can kaybı olmadı. Osmanlı tarafının cevabı 24 ve 28 Eylül tarihlerinde Limni ve Taşoz adalarındaki İngiliz hava üslerine saldırarak üç hangarı yıkmak oldu. İtilaf Devletleri buna cevaben 18 Ekim 1918'de iki hava saldırısı yaptılar. Bu saldırılar sırasında resmi tarihçilerin iddialarına göre 50 kişi öldü, 200 kadar kişi de yaralandı.

Hatırlanacağı üzere Mondros Mütarekesi görüşmeleri sırasında en büyük tartışmalar İstanbul'un işgal edilip edilmeyeceği konusunda olmuştu. Sonunda Osmanlı hükümetine güvenliği ve düzeni kontrol edebildikleri sürece işgal olmayacağına dair güvenceler verilmişti. 7 Kasım 1919'da İtilaf Kuvvetleri adına İstanbul'a gelen iki İngiliz subayının görevi, Harbiye ve Bahriye nezaretleri katında irtibat subaylığı yapmaktı. Ertesi gün de ilk Fransız askerî heyeti geldi. Bu iki grubun gelişi sessiz olmuştu. Ancak 8 Kasım'da İtilaf Kuvvetleri'nin *Ariane* adlı mayın tarama gemisi Galata rıhtımına yanaştı. Gemiden dört Fransız subayı indi ve Beyoğlu'ndaki Fransız Sefareti'ne doğru yürümeye başladı. İtalyan, Fransız, İngiliz ve Yunan bayraklarıyla donatılmış olan sokaklarda toplanan İstanbullular heyeti "Yaşasın Fransa!", "Yaşasın Hürriyet!" nidalarıyla alkışlıyordu. Heyetin yolu Cadde-i Kebir'de (bugün İstiklal Caddesi) bir Osmanlı jandarma subayı tarafından kesildi. Fransız subaylar silahlarına mermiyi sürdüler ancak olay herhangi bir çatışma olmadan sona erdi.

11 Kasım'da bir İngiliz harp gemisi ile bir Fransız torpido kruvazörü daha geldi. 13 Kasım günü aralarında Yunanlıların ünlü *Averof* zırhlısının da bulunduğu 61 parçalık İtilaf Devletleri donanması daha limana ulaştı. Bu durum Mondros'ta verilen sözlerin açıkça çiğnenmesiydi. Üstelik İtilaf filolarının başında İngiliz Yüksek Komiserliği görevini de üstlenen Mondros'taki İngiliz temsilcisi Amiral Calthorpe vardı.

Bu seferki karşılama ilkinden daha coşkulu oldu. Sirkeci'den Dolmabahçe'ye uzanan hatta binlerce İstanbullu toplanmıştı. Kıyıdaki pek çok bina İtilaf Devletleri'nin bayraklarıyla donatılmıştı.

İşgal birlikleri esas olarak Beyoğlu bölgesindeki çeşitli binalara (Taksim Kışlası, Ayarlı Apartmanı, Belvü Oteli, İngiliz Kız Lisesi, Fransız Okulu, Kohut Birahanesi, Merkez Rıhtım Han,

Kuledibi Hastanesi, Luxemburg Sineması...), bir kısmı da Rumelikavağı'ndan Bebek'e uzanan alandaki çeşitli binalara (Rumelikavağı Topçu Kışlası, Sarıtabya Kışlası ve Tellitabya Kışlası, Yenimahalle Kışlası, Büyükdere Bira Fabrikası, Büyükdere Madam Hepi Hastahanesi, Bebek İtalyan Okulu...) yerleştiler. Ertesi gün İstanbul Boğazı'nın iki yakasındaki müstahkem mevkiler Osmanlılar tarafından boşaltılmaya başlandı. Bu mevkileri 15 Kasım 1918'de İtilaf askerleri işgale başlayacaklardı.

18 Kasım'dan itibaren Mondros Mütarekesi'nin 19. maddesi uyarınca, İstanbul'daki yaklaşık 9-10 bin Alman askeri ve az sayıdaki Avusturya-Macaristan askeri şehirden ayrılmaya başladı. İstanbul'da kalmak isteyenler ise bir yandan Osmanlı vatandaşlığı almak için resmî makamlarla temasa çalışıyor, bir yandan kendilerine şehirde yer arıyorlardı.*

İşgal, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde ise ateşli ve sert tartışmalara sebep oldu Divaniye (bugün Irak'ta) Mebusu Fuat Bey, 18 Kasım 1918 tarihli meclisin 14. oturumunda şöyle dedi:

> Görüyorum ki, memleketimiz, imzaladığımız mütarekenamenin bize sağladığı şeref ve haysiyete aykırı bir şekilde işgal altında bulunuyor. Silahlı askerin girdiği yerde askerî işgal vardır. Bu başka türlü yorumlanamaz. İstanbul'dan başka, Bakırköy işgal altındadır. İskenderun, Musul işgal olunuyor. Bu mütarekename belki bizimle istihza maksadıyla yapılmıştır. Fakat, İtilaf Devletleri emin olsunlar ki, kendi imzalarıyla istihza ediyorlar; biz yenildik amma, elimizde hak ve adalet vardır. Hukukumuzu savunacağız. Bugün hakkımızı işittirecek bir makam bulamıyorsak, elbette ve bir gün işittireceğiz. Hükümet, bunlara karşı ne gibi bir hareket yolu tutmuştur? Hükümet bunu açıklamalıdır!

Hariciye Nazırı bunlara cevap verdi fakat verdiği cevap mebuslar tarafından tatmin edici bulunmadı. Maarif Nazırı ve Şura-yı Devlet Reisi'nin konuşmaları ise "hüküm galibindir" şeklinde yorumlandı.

---

* Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman askerî misyonunun son üyeleri olan 88 subay ve 1242 er, 18 Mart 1919'da Hamburg'a hareket edecekti.

Öte yandan 23 Kasım günü İtilaf Kuvvetleri Doğu Orduları Başkumandanı Franchet d'Espérey, Sirkeci Garı'nda zuhur etti ve Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısına yerleşti. Generalin karşılanması beklediği kadar coşkulu olmadı, belki de bu yüzden şehirden hemen ayrıldı. İşgalciler şehirdeki bazı önemli binaları (aralarında saray mensuplarının konutları da vardı) işgal ettiler. Halbuki Mondros Mütarekesi'nde İstanbul'un tümünün değil, İstanbul'daki istihkâmların "işgal edilmesi" söz konusuydu. Aynı günlerde İtilaf Kuvvetleri İskenderun, Musul, Çanakkale ve Batum'a da asker çıkardılar; kıyılarda Samsun, Ereğli, iç bölgelerde Eskişehir, Konya gibi stratejik noktalara yerleştiler. Daha sonra gelen gemilerle birlikte İstanbul önlerindeki İtilaf gemisi sayısı 167'ye ulaştı. İşgalci asker sayısı ise 2.616 İngiliz, 540 Fransız ve 470 İtalyan askeri olmak üzere toplam 3.626 idi.

8 Aralık'ta İşgal Kuvvetleri İstanbul'da askerî bir yönetim kurdular, böylece Saray ve Meclis'e rağmen şehrin yönetimi fiilen işgalcilere geçti. Şehir, Pera ve Boğaz'ın Rumeli yakası, İstanbul yakası, Anadolu yakası ve Adalar olmak üzere dört bölgeye ayrıldı. Her bölge kendi içinde bölümlere ayrılıyordu. Bölümlerin başlarına İtilaf Kuvvetleri subaylarından heyetler atanmıştı. Bu heyetler tüm ulaşım, haberleşme, savunma ağını ve basını denetliyordu.

Generalin ikinci gelişi

General Franchet d'Espérey, 8 Şubat'ta tekrar şehre geldi. General, iki askerin yularını tuttuğu doru bir atın üzerinde, arkasında İşgal Kuvvetlerine mensup askerî birlikler, Galata'dan Beyoğlu'na doğru yürüyüşe geçti. Rıhtımdan sefarete uzanan yol boyunca Fransız, İngiliz, İtalyan askerleriyle Yunan denizcileri dizilmiş, arkalarında çoğu Rum olmak üzere muazzam bir kalabalık yer almıştı.

Ertesi günkü Osmanlı gazetelerinde olay genel olarak yüzeysel bir dille ele alınmıştı. *Muvakkit* gazetesi "muhteşem bir alay" diyerek adeta överken, *Ceride-i Havadis*, "esb-süvar" (ata binmiş) olan generalin Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki sahilhanesinde

kalacağını söylemekle yetinmişti. *Yeni Gün*'de ise olay çok geniş bir şekilde anlatılmakla birlikte üzüntü veya öfke ifadeleri yoktu. *Yeni Gün*'ün haberinde Edhem Eldem'in dikkatini çeken bir husus ise gerçekten ilginçti:

> Kucaklaşan generaller ve amiraller, sefarette ziyafet, Fransız generale saygı ve tebriklerini sunmaya gelen muhtelif temsilciler... Merak uyandıran tek bir ayrıntıya dikkat çekelim: Fransız Sarayı'na Franchet d'Espérey'i selamlamaya gidenlerin arasında hükümeti temsilen gelen iki paşa, general tarafından kabul edilip kendisiyle görüşülmüştü. Bu paşalardan biri Hilmi, diğeri ise Mustafa Kemal adını taşıyordu. Acaba bu sonuncusunun geleceğin Atatürk'ü olması mümkün müdür? O dönemde bu adı taşıyan başka paşa bulunmamasından hareketle bunun kuvvetle muhtemel olduğunu düşünmek gerekiyorsa da Atatürk hakkında yazılmış biyografik ve kronolojik eserlerde bu ayrıntıya rastlanmamaktadır. Gerçi şunu da kabul etmek gerekir ki, Atatürk'e biçilen tarihi kimlik ve rol içinde işgal kuvvetleri başkomutanını hükümet adına karşılamak gibi bir görev epeyce sırıtacağından, bu olayın –eğer olmuşsa bile– bu tür eserlerde yer almamasına belki de şaşırmamak gerekir. Aynı tarihli *Yeni Gazete*'de isim Mustafa Kâmil şeklinde verildiğinden de bir şüphe uyanıyorsa da o tarihlerde bu isimde herhangi bir paşa bulunmadığından bunun bir dizgi hatası olduğu akla gelmektedir. Her neyse, uzmanlığımın olduğu kadar ilgi alanımın da dışında kalan ve Atatürk'ün çok ayrıntılı şekilde incelenmiş olan kariyerinde gayet ufak bir ayrıntı niteliğindeki bu noktayı işin meraklılarına ve uzmanlarına havale etmek daha doğru olacaktır.

Tekrar basının tavrına dönersek *Yeni Gazete*, diğerlerinin aksine, "Bizans muhibbi" diye nitelediği Rum ahalinin generali alkışlamasından duyduğu rahatsızlığı belirtiyordu. Aynı şekilde İttihatçı yazar ve şair Süleyman Nazif Bey *Hadisat* gazetesinde yayımlanan "Kara Gün" başlıklı yazısında, "Alman ordularının 1871'de Paris'e girişinde Fransızlar bile bizim kadar hakaret görmemişlerdi" derken, bunun nedenini "çünkü yalnız Hıristiyanlar değil, Yahudi Fransızlarla Cezayirli Müslümanlar o ma-

tem-i milli karşısında aynı telehhüf (hüzün) ve hicab (utanç) ile ağlamış ve kızarmışlardı" diye açıklıyordu. Yazar generalin at üstündeki haline değinmediği gibi, esas eleştiri oklarını işgal kuvvetlerini alkışlayan gayri Müslimlere yöneltmişti.

Eldem'e göre, *Stamboul* gibi Avrupa yanlısı gazeteler ve muhtemelen de kentin Rum ve Ermeni basını bu olayı kendilerine yapılan haksızlıkların, çektikleri acıların bir intikamı olarak gören gayri Müslim nüfusun hislerine tercüman olarak, açıktan hakaret ve meydan okumaya vardırmadan, mümkün olduğu kadar yüceltme derdindeydi. General ve maiyetinin yürüyüşünü, olaydan çok sonra, 26 Şubat 1919 tarihli *Journal des débats* gazetesinin muhabiri şöyle betimlemişti:

> Bitmek bilmeyen tezahürat, şehri kaplayan sayısız bayrakların selamı, atılan binlerce çiçek demeti tarafından karşılanan muzafferlerin temsilcisi, eyerinde sımsıkı duruyor ve Şark kalabalığının bağrışmalarına cevap vermeye tenezzül etmeden doğru önüne bakıyordu. Orada bulunan bütün vatandaşlarımız bundan teselli buluyor ve şunları düşünüyorlardı: "İşte nihayet beklediğimiz adam geldi. Türkler artık akıllarını başlarına toplasınlar!

Generalin atı ne renkti?

Yabancı basında atın rengine (hatta bazen ata bile) değinilmediği, o güne dair fotoğraflarda atın renginin "koyu donlu" (doru veya kahverengi) olduğu açıkça görüldüğü, hatta 9 Şubat tarihli *Yeni Gün* gazetesinde "General doru renkli ata bindi" diye yazdığı halde, atın rengi "Türk resmî tarih yazımına" "beyaz at" olarak geçti. Edhem Eldem'in tespitine göre atın rengini "beyaz" olarak imleyen ilk anlatı, İsmail Hakkı Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* adlı eserindeki şu satırlardı:

> Sonradan mareşalliğe terfi eden bu cakacı ve fiyakacı Fransız cenerali, 23 Teşrinisani 1918-18 Safer 1337 Cumartesi günü İstanbul'a gelmiş, sonra çekip gitmiş ve ondan sonra tekrar gelip

> eski Roma kumandanlarını andıran gülünç bir zafer alayı tertib ettirerek fetihsiz bir fatih edasiyle İstanbul'a girmekten utanmamıştır. Bu soytarıca alayda beyaz bir ata binen komik Fransız cenerali eski Roma usulünce dizginlerini iki askere tutturup etrafında hayasızca bağrışan Rum, Ermeni ve Yahudi döküntülerini selamlarken ne kadar maskara olduğunun farkında bile olmayarak Fransa sefarethanesine gitmiştir.

Eldem'e göre bu anlatıdaki unsurlar (beyaz at, Roma'ya öykünme, işgalcileri coşkuyla karşılayan gayri Müslimler...) ufak tefek ama hepsi de hikâyeyi daha da sevimsizleştiren değişikliklerle 1950-2011 arasında yayımlanan, işgal hakkındaki 60'a yakın kaynakta tekrarlanacaktı. Bu kaynakların yazarları arasında Lord Patrick Kinross, Bernard Lewis, Geoffrey Lewis, Paul Dumont, Carter V. Findley, Stefanos Yerasimos, Andrew Mango, Stanford J. Shaw, Hans Lukas Kieser gibi titizlikleriyle tanınan Batılı araştırmacılar da vardı. İsmail Hakkı Danişmend'in anlatısında olmayıp, diğerlerinde sıkça karşılaşılan diğer husus da atın bir Rum'un veya Rum cemaatinin hediyesi olmasıydı. Yine Eldem'in aktardığına göre, olayın tanıklarından Mabeynci Lütfi Simavi Bey'in 1924 yılında yayımlanan hatıratında atın rengine dair bir ifade yokken, kitabın 1970 tarihli basımına "beyaz ata binerek" ifadesi; yine 1924 yılında hiç olmayan "Başta Rumlar olmak üzere Beyoğlu'nda kendisini çılgınca alkışlayan halk yollara çiçekler serpiyor, ellerindeki Yunan ve Fransız bayraklarıyla taşkın gösteriler yapıyordu. Halk gerçekten matemli bir gün yaşadı" ifadeleri eklenivermişti! Halbuki, o günün gazetelerinde belirtildiği gibi, gayri Müslimlerin tek bir tavrı yoktu. Örneğin Cadde-i Kebir'deki Levanten Lazaro Franko Ticarethanesi'yle İngiliz Kanzuk Eczahanesi'ne Osmanlı bayrakları asılmıştı. Ama bu olaydan iki hafta sonra, General d'Espérey Büyükada'yı ziyaret etmiş ve ellerinde Yunan ve Fransız bayrakları bulunan Rum çocuklarınca karşılanmıştı.

Eldem'in makalesinde yer almayan bir örnek olarak Osman Özsoy'un *Saltanattan Cumhuriyet'e Kurtuluş Savaşı (1918-1923)* adlı kitabındaki şu satırlar "milliyetçi" tahrifatın boyutu hakkında bir fikir verebilir sanırım:

> Bindiği dizginsiz beyaz at, iki yandan zenciler tarafından çekiliyordu. Eski Roma imparatorlarını takliden etrafını selâmlayarak bir alay hâlinde ilerliyordu. Kendisini karşılayan Osmanlı bandosunu, atını ürküttüğü için kırbacını sallamak suretiyle susturup tahkir etti ve Dolmabahçe Sarayı'nda oturacağını söyleyerek Padişah'ın sarayı terk etmesini istedi. Daha sonra da Türk vatandaşlık haklarının tümünden yararlandıkları halde işgali büyük bir sevinçle karşılayan gayrimüslimleri, Napolyon'un bile takınmadığı mağrur pozlarla selâmlaya selâmlaya töreni Fransız sefarethanesinde sona erdirdi. Bu şımarık Fransız Generali, sırf bir Türk albayı kendisini selâmlamadı diye, Harbiye Nazırı'nın istifasını istedi. Nazır bunun üzerine istifa edecekti ki, Padişah istifa etmemesini, General'e giderek özür dilemesini istedi...

Edhem Eldem, "doru at"ın "beyaz at"a dönüşmesini, *Yeni Gazete*'nin uzun makalesinde ayrıntılı biçimde anlatılan olayların (Fransız ve İngiliz bayraklarının yanı sıra Yunan, Ermeni ve Siyonist bayraklarının dalgalanmasının, gayri Müslim okullarının öğrencilerinin ve özellikle Ermeni izcilerin varlığının, çiçeklerle ifade edilen coşkunun...) "Türkler açısından vahametini ve içerdiği düşmanlık ve intikam duygusu"nda aramak gerektiğini belirttikten sonra yazısını şu yorumla bitiriyor:

> Fransız generalinin gerçek niyetinden bağımsız olarak olayın şehrin Müslüman nüfusu tarafından milli gurura bir saldırı şeklinde algılandığı kesindir. Bunun sebebi ise, işgal kuvvetlerinin hal ve davranışından çok, başta Rum ve Ermeniler olmak üzere kentin gayrimüslim nüfusunun bu kuvvetleri karşılayış şekliydi. Eninde sonunda asker olan Franchet d'Espérey, muhakkak kahramanları, fatihleri oynamak istemiştir, ama tek amacının Fatih Sultan Mehmed'i taklit ederek Türklerin gururunu incitmek olduğunu düşünmek herhalde yanlış olacaktır. Dönem kaynaklarının uzlaştığı azami müşterek, alayın muzafferane bir edayla gerçekleştirdiği ve gayrimüslimlerin coşkulu şekilde tezahüratta bulunmuş olduklarından ibarettir.
>
> Beyaz at düpedüz bir uydurma, bir yalandı, üstelik işin ilginci bu efsane, bir başka efsane olan Fatih'in beyaz at hikâ-

yesine dayandırılmıştı. Burada Konstantinopolis'in fethinden bahseden kaynakların bir dökümünü yapmak abes olacaktır. Şununla yetinelim ki dönemin kaynaklarında değil beyaz, herhangi bir attan bile nadiren bahsedilmektedir. Pek tabii ki o dönemde muzaffer bir hükümdarın fethettiği şehre yaya girdiğini düşünmek bile mümkün değilse de II. Mehmed ile alakalı olarak beyaz bir atın sözü hiçbir yerde geçmemektedir. Beyaz atın bahsine ancak daha ciddiyetsiz anlatımlarda rastlanmaktadır. Bu icada belki de en önemli katkıyı sunanlardan biri, II. Mehmed'i beyaz bir atın sırtında ordularının başında veya yeni fethettiği şehre girerken temsil eden birçok tablosu bilinen Sultan Abdülhamid'in ressamı Fausto Zonaro olmuştur.

(...)

Bu hikâyeden birkaç ders çıkarmak mümkündür. Bunların ilki, Türk tarihçiliğinde kaynak ve güvenilirlik sorununun had safhada olduğunun bir kez daha ortaya çıkmış olmasıdır. İstanbul'un İtilaf kuvvetleri tarafından işgalinin simgesel töreni niteliğindeki bir olayın anlatımına esas oluşturan başlıca üç unsurun –atın beyazlığı, Fatih referansı ve bu atın Rum hediyesi oluşu– tamamen uydurma olması ve bu efsanenin en ciddi uzmanlara varıncaya kadar hemen hemen istisnasız herkes tarafından altmış seneyi aşkın bir süre tekrarlanmasına inanmak zordur. (...) Fakat hikâyenin belki de en ürkütücü tarafı, Türklerle gayrimüslimler arasındaki nefret üzerine oturmuş olmasıdır. Çeşitli tahrifat ve ilavelerden sonra ortaya çıkan bu hikâye her ne kadar Franchet d'Esperey'ye Türk düşmanlığı ve türlü kötü niyetler atfediyor idiyse de, Türkleri asıl kahreden, Fransız generalin tavrı ve edası değil, onu coşkun tezahüratlarla bir kurtarıcı olarak karşılayan Rumlar ve Ermenilerdi. Türklerin gururuna indirilen asıl darbe işte bu hıyanet ve nankörlüktü. Zaten Süleyman Nazif de 1919 İstanbul'unu 1871 Paris'iyle mukayese ederken bir taraftan Fransızlara bir tevazu dersi verdiğini düşünüyor, bir taraftan da buradaki hıyanetin orada yaşanmadığını işaret ederek, Rum ve Ermenileri Fransa'nın Yahudi ve Cezayirlileri kadar vatanperver olmamakla suçluyordu. Ne var ki bu mukayesenin Süleyman Nazif'in pek aklına gelmeyen bir boyutu vardı. Acaba 1871 hezimetinin öncesinde Fransa

Yahudi veya Cezayirlileri tehcir etmiş, katlima veya soykırıma tabi tutmuş muydu? Fransız sömürgecilik düzeninde özellikle Cezayirlilerin türlü eziyet ve baskı altında yaşadıkları, hatta genellikle vatandaş statüsüne bile kavuşamadıkları bir gerçektir ama 1914-1919 yılları arasında Rumların, özellikle de Ermenilerin başlarına gelenlerden sonra 1919'da nihayet kurtulmuş olduklarını düşünmüş olmaları çok mu şaşırtıcıdır? Franchet d'Esperey'in beyaz atı, Türk milliyetçi tarih kurgularının gücünü ve duyarsızlığını bir kez daha ortaya koyan ilginç bir örnektir. Bu hikaye, bir taraftan bir hezimeti mazlumiyete çevirirken hafifletmeye çalışmakta, diğer taraftan da gayrimüslimlerin sevincinin muhtemel nedenlerini en ufak şekilde kaale almadan, sadece özlerindeki hıyanetlerine bağlayarak, İttihat ve Terakki döneminde başlanan ve ileride Cumhuriyet'le nihayet bulacak olan homojen ulus idealinin bir müdafaasını oluşturmaktadır.

Özet Kaynakça

Criss, Bilge. İşgal Altında İstanbul 1918-1923, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Eldem, Edhem. "Tarihte Gerçek Konusunda Küçük Bir Araştırma: İstanbul'un Beyaz Atlı Fatihi", *Toplumsal Tarih*, sayı 261, Eylül 215, s. 22-33.

Kerner, Robert J. "Russia, The Straits, and Constantinople, 1914-15", *JMH*, I. 3, 1929, s. 400-414.

Okur, Mehmet. "Mondros Mütarekesi Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Bulunan Alman ve Avusturya Vatandaşlarının Ülkelerine Gönderilme Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt XX, sayı 60, Kasım 2004, s. 705-726.

Temel, Mehmet. *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Türkmen, Zekeriya. "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt XVIII, Temmuz 2002, sayı 53, s. 319-372.

Von Sanders, Liman. *Türkiye'de Beş Yıl,* çev. M. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

İSTANBUL DİVAN-I HARB-I ÖRFİ YARGILAMALARI

Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri, savaş suçlularının yargılanması için kolları sıvadılar. Konunun neden böyle önemsendiğini anlamak için biraz geriye gidelim. 1915 Ermeni Kırımı/Soykırımı sırasında Britanya Savaş Bakanı olan Lloyd George savaş sonrasında şu itirafta bulunmuştu:

> Ermenistan bizim kurduğumuz zafer sunağında kurban edildi (...) Zavallı Ermeniler bir kez daha eski efendilerinin ökçesi altında kaldılar (...) Türklerin kötü yönetim sicilinde bile eşi bulunmayan bu vahşet eylemiyle Ermeni nüfusu sayıca bir milyon azaltıldı. Bu tecavüzlerin gerçekleşmesindeki payımızı göz önünde tutuyor, elimize geçecek ilk fırsatta yaptığımız hatayı düzeltmek için ahlaki bir sorumluluk taşıyorduk.

1915'te Britanya Donanma Bakanı olan Winston Churchill ise İngiliz kamuoyunun hassasiyetlerini şöyle özetlemişti:

> Ermeniler ve onların sıkıntıları Britanya ve Birleşik Devletlerde başından beri biliniyordu. Bu ilgi alanı din, hayırseverlik ve politika tarafından aydınlatılıyordu. Ermenilere yönelik cinayetler İngilizce konuşan dünyadaki basit ve yardımsever kadın ve erkeklerin öfkesini uyandırmıştı.

Gerçekten de ABD'de ise ilk sürgün kafileleri yola çıktığından beri ciddi bir kamuoyu hassasiyeti vardı. Taner Akçam ve Vahakn N. Dadrian'ın aktardığına göre sadece *The New York Times* gazetesi olaylarla ilgili 194 makale yayımlamış, bunların yüzde 70'i ilk dört sayfada yer almıştı. İstanbul'dan 1916 kışında

ayrılan ABD'nin eski İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau, İstanbul'dan Washington'a yolladığı "'mahrem" ve "gizli" raporları kaydettiği günlüğünü 1918'de kitap halinde yayımlayınca bu hassasiyet katlanarak arttı.* 20 bin Protestan ve Katolik kilisesi, 40 vali, bir kardinal, 85 piskopos, Harvard, Chicago, Princeton, Michigan gibi ABD'nin en prestijli üniversitelerinin içinde bulunduğu 250 kurumun rektör ve yöneticisi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda büyükelçilik yapmış isimlerin de yer aldığı bir sivil toplum hareketinin önderliğinde Ermeniler için düzenlenen bağış kampanyasında 115 milyon dolar toplandı. Bu, o dönem için son derece büyük bir paraydı.

Bu kampanyayı yürütenlerin "öteki" yüzüne de ABD'li komünist John Reed'in gözünden bakalım:

> Şu anda, açlık çeken Ermenilere yardım kampanyasının başında olan M. Cleveland-Dog, Türklerin Ermenistan'daki kıyıcılıkları üzerine cafcaflı makaleleri ile yeterince tanınmıştır, sahip olduğu önemli bakır madenlerindeki binlerce işçiyi sıkılmadan sömürür ve bir grev söz konusu olduğunda da Türklerin Ermenilere yaptığı gibi süngülerle işçilerini işten attırır. İşte bu adam bunca günahına rağmen Amerikan toplumunun ikiyüzlü insan sevgisine acındırıcı sözcüklerle başvurur.
>
> Türk kıyıcılığına karşı tutumu nedeniyle yığınla insan Amerika'ya karşı iyi duygular beslemiştir. Ama acaba onlar Amerika'nın bu bildirgelerinin dışında neler yaptığını biliyorlar mı? Hiçbir şey bilmiyorlar. Ben 1915'te İstanbul'da bulundum; Amerikalı misyonerlerin o zaman Türklerden büyük çıkarları olduğu için Türk kıyıcılığını ciddi bir biçimde kınamaktan kaçındıklarını biliyorum. Kendisi de bir milyoner olan ve Amerika'da binlerce işçiyi sömüren [1909-1911] Amerikan Büyükelçisi Mr. Straus tüm Ermeni halkını göç ettirmeyi önerdi ve bu projenin gerçekleşmesi için de büyük bir para dökecek kadar ileri gitti; ama elbette ki asıl amacı Amerika'da sanayide çalıştırılacak Ermeni işgücüne sahip olmak ve bu şekilde Mr. Straus

* Halbuki Morgenthau, İstanbul'da iken, ABD Hükümeti'ne ve Protestan misyonerlere, Osmanlı İmparatorluğu'na bu konuda baskı yapmamasını tavsiye etmişti. Gerekçesi, 1896'da benzer baskıların Abdülhamid'i, Ermenilere karşı sertleştirmiş olmasıydı.

ve benzerlerinin sonuç olarak bankadaki hesaplarını kabartacak ucuz işgücünü sağlamak....

Beşinci Şube Komisyonu

Başını Britanya ve ABD'nin çektiği uluslararası ağır baskıların yanı sıra, içeriden gelen baskılar da ciddiydi. *Peyam-ı Sabah, Hadisat, İleri, Alemdar, Yeni İstanbul, İkdam, Yeni Gazete* ve *Zaman* gibi İTC karşıtı gazetelerin yürüttüğü kampanyalar dışında 10 Ekim 1918'de yeniden açılan Meclis-i Mebusan'ın 4 Kasım 1918 günlü oturumun 3. celsesinde, Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidis Efendi'nin sabık hükümetin bazı icraatları hakkındaki sekiz soruluk takririnin tartışılması sırasında söz alan Trabzon Mebusu Hafız Mehmed Emin Bey (sadeleştirilmiş dille) şöyle konuşmuştu:

> Emanuelidis Efendi diyorlar ki: Bir milyon çoluk çocuk kesildi, demek ki yalnız bir milyon kadın ile çoluk çocuğa aittir. Şu halde ondan çıkan ki erkekler hariç. En az beş yüz bin de bunlar da var. Şu halde öldürülenlerin toplam bir milyon beş yüz bine çıkar. Çünkü o bir milyonu yalnız erkekler ile kadınlara ayırıyor. (...) Şimdi geçende işittiğime göre, burada bulunan Ermeni temsilcileri de 200 bin, 300 bin Ermeninin Kafkasya'ya göç ettiklerini söylüyordu. Memleketimizde zannederim halen 400 veya 500 bin Ermeni vardır. Şimdi şu aradaki fark ne miktar ise, telef edilmiş, katledilmiş ve malları da yağma edilmiş olduğunda şüphe yoktur. Ben de istiyorum ve talep ediyorum ki bunu yapanlar cezalandırılsınlar. Fakat bu, böyle iken sırf Ermeni oldukların-dan dolayı kesilmişlerdir yolunda Emanuelidi Efendi tarafından yapılan açıklamayı ben kabul edemediğim gibi, zannederim, Ermeni arkadaşlarım da bunun böyle olduğunu kabul etmezler.

Hafız Mehmed Emin Bey'in konu hakkındaki ikinci kez Meclis-i Mebusan'ın 11 Aralık 1918 tarihli oturumunun 1. celsesinde konuştu. Bu sefer biraz daha açık sözlüydü. Örneğin şunları söylemekten çekinmemişti:

> Ordu kazasında bir kaymakam vardı. Ermenileri kayığa doldurarak Samsun'a göndermek bahanesi ile denize döktürdü. Vali Cemal Azmi'nin aynı muameleyi yaptığını işittim. Oraya kadar gidemedim. Ordu kazasından dönmeye mecbur oldum. Buraya gelir gelmez gördüklerimi Dahiliye Nazırına söyledim. O vakit müfettiş gönderdiler ve kaymakamı azil ettiler. Tümünü sorguya aldılar. Fakat vali hakkında bir şey yaptıramadım. Belki üç sene uğraştım fakat olmadı. Fakat orada, bu meselede alakadar olanlar, vali ve dediğim gibi kaymakam ve belki üç, beş kişiden ibarettir.

Tartışmalar uzayınca "savaş ve tehcir suçlarını kovuşturmak için" Meclis-i Umumi bünyesinde bir komisyon kurulmasına karar verildi. Beşinci Şube Komisyonu diye anılan bu komisyonu Tedkik-i Seyyiât Komisyonu ("kötülükleri, suçları inceleme komisyonu", başkanından dolayı kamuoyunda Mazhar Komisyonu diye anılacaktı) izledi. O güne dek pek sesi çıkmayan Sultan Vahdeddin, 24 Kasım 1918 tarihli *The Daily Mail* adlı İngiliz gazetesine verdiği mülakatta, "Bazı siyasi komiteler tarafından Ermeniler hakkında icra edilen muamelenin nihayet soruşturulmaya başlanmasından duyduğu sevinci" belirtiyordu.

14 Aralık'ta Padişah Divan-ı Harb-i Örfilerin (askerî sıkıyönetim mahkemelerinin) kurulması için tebliğ yayımladı. 16 Aralık'ta İstanbul'da, 8 Ocak 1919'da İzmir, Bursa, Tekirdağ, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da (Gaziantep) mahkemeler kuruldu ancak İstanbul dışındakiler esasen kağıt üzerinde kaldılar. 12 Ocak'ta Sadrazam Tevfik Paşa, kabinesindeki bazı isimleri değiştirmek için istifa etti. Yeni hükümette İngilizlere yakınlığı ile bilinen İzzet Bey Dahiliye Nazırı oldu. İttihatçıların 23 Ocak 1913'te gerçekleştirdiği Babıâli Baskını'ndan sonra dağılan Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) bu ortamdan cesaretlenip, 14 Ocak 1919'da ikinci kez kuruluş toplantısı yaptı ve İttihatçılara karşı cephenin liderliğine soyundu. Bunlar olurken Vahdeddin birkaç ay önceki politikasının tam tersine, Prens Sabahaddin'in ülkeye dönmesi için uğraşıyordu. Sina Akşin'e göre "muhalefet ufkunun tek yıldızı, II. Abdülhamid'in yeğeni, Jön Türk olarak meşrutiyetçiliğinin ateşli savunucusu, bilim insanı kimliğine sa-

hip, İngilizciliği öbür İngilizciler gibi sağduyuya, tarih deneyine ya da düpedüz çıkarcılığa oturtulmamış, 'bilimsel' bir kuramla temellendirilmiş, Jön Türklük yıllarından beri İTC'nin sürekli gadrine uğramış olan" Prens Sabahaddin'in Hariciye Nazırı olması hayali ne yazık ki gerçekleşmeyecekti, çünkü İngilizler ilginç biçimde, Vahdeddin'in bu projesine karşı çıkıyorlardı.

Bu arada İtilaf Kuvvetleri, her gün birini tutukluyordu. Tutuklananlar arasında eski nazırlar, subaylar, mebuslar, İTC mensupları vardı. Bazı kişiler bir gün tutuklanıyor, ertesi gün bırakılıyor, sonra yine tutuklanıyordu. Ocak ayı içinde 40 kadar kişi tutuklanmıştı. Halil Menteşe'ye göre tutuklular arasında şu kişiler vardı: Diyarbakır Vali Muavini Bedrettin Bey, İstanbul Merkez Kumandanı Albay Ahmed Cevad Bey, İTC İstanbul Mebusu Emanuel Karaso Efendi, Bursa Mebusu Hacı Adil Bey, İTC İstanbul Mebusu, Tanin gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey, İzmit Mebusu İsmail Canbulat, İTC Merkez-i Umumi Azası, İaşe Nazırı "Kara" Kemal Bey, 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kâmil Paşa, Esnaf Cemiyetleri Umumi Katibi Memduh Şevket (Esendal), Burdur Milletvekili, İTC Umumi Katibi Mithat (Bleda), Erzurum Milletvekili, Milli Ajans Umum Müdürü Hüseyin Tosun, Karargah-ı Umumi İstihbarat Şubesi Müdürü Seyfi (Düzgören), Lazistan Mebusu, Teşkilat-ı Mahsusa Azası Süleyman Sudi (Kartal), İzmir Valisi Rahmi (Arslan), Bursa Mebusu Rıza, Doktor, Harbiye Nezareti Sıhhıye Dairesi Reisi Süleyman Numan Paşa, İstanbul Polis Müdürlüğü Siyasi Kısım Müdürü Tevfik Hadi (Baysal), İTC Katib-i Mesullerinden Tevfik Rüştü (Aras) ve İTC Merkez-i Umumi Azâsı Ziya (Gökalp). O sırada İstanbul'da olan Rauf Bey ve Mustafa Kemal'in bu tutuklama furyasından kurtulması ilginçti.

Bu arada Berlin'de bulunan İttihatçıların iadesi için hükümete baskı yapılıyordu. Baskılar iyice artınca 60 kadar daha zanlı dönemin ünlü hapishanesi Bekir Ağa Koğuşu'na konuldu. Beşinci Şube tarafından yürütülen soruşturmalar sonunda, "Bir milyon Ermeni ile 550 bin Rum'un öldürüldüğü, gayri Müslim azınlıklardan oluşturulan Amele Taburlarında ise 250 bin kişinin açlık ve yoksulluktan öldüğü" gerekçesiyle, savaş ve kırım suçlularının yargılanmasına 5 Şubat 1919'da başlandı.

Lord Curzon'un Amiral Calthorpe'a aynı gün çektiği telgrafta İngilizlerin beklentisi şöyle özetleniyordu: Zanlılar mütareke hükümlerine uymakta kusur etmek, mütareke hükümlerinin uygulanmasına engel olmak, İngiliz komutanlarına, subaylarına hakaret etmek, tutsaklara kötü davranmak, Ermenilere ya da öteki ırklara karşı zorbalık etmek, malların yağmasına, yok edilmesine katılmak, savaş yasalarıyla törelerini çiğnemekten yargılanmalıydılar, ayrıca bu zanlıların Malta'ya teslimi isteniyordu. Amiral Calthorpe yazıyı Fransız Yüksek Komiresi Franchet d'Esperey'e gösterdi. Fransız general, Ermenilere kötü davranan ve savaş yasalarını çiğneyenler hariç, yargı yetkisinin Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğunu düşünüyordu. İngilizler bu tepkiye şaşırmışlardı ama kararlarından vazgeçmediler.

Amiral Calthorpe, sürgünleri üç sınıfa ayırdı: Savaş zamanında asayiş tedbiri olarak Malta ve Mondros'a sürülecekler barış antlaşması imzalandıktan sonra geri dönebileceklerdi. Hıristiyan kırımına katıldıkları için yakalanıp sürülmüş olanlar barıştan sonra ya Malta'da İtilâf Devletleri mahkemesinde yargılanacaklar, ya da Osmanlı ülkesine geri getirilip buradaki mandater devletin mahkemesinde yargılanacaklardı. İngiliz savaş tutsaklarına kötü davrandıkları için sürülmüş olanlar hakkında askerî makamlar karar verecekti. Bu üç grubun ilk durağı Bekir Ağa Bölüğü olacaktı.

Bekir Ağa Bölüğü'ndeki hava

İşbirlikçi "Damad" Ferid Paşa'nın, İttihatçıların can düşmanı Hürriyet ve İtilafçıların etkisi ortadayken, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî yargılamalarının siyasi karakterde olmadığını söylemek zordur. Ancak sanıklar herhangi bir baskı ya da kötü muamele görmedikleri gibi duruşmalarını beklerken de son derece gevşek koşullarda gözaltında tutulmuşlardı.

Beyazıt'ta, Harbiye Nezareti'nin (bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Binası) kuzeydoğusunda yer alan Bab-ı Serasker Hastanesi'nin yerinde faaliyete geçen Bekir Ağa Bölüğü, 1870'lerden itibaren aralıklı olarak yüksek düzeydeki siyasi ve askerî tutuklular

için kullanılmıştı. Binası İtalyan mimar Gaspare Fossati tarafından 1841-1843'te tasarlanan ve inşa edilen bölük, adını savaşlarda yararlılık gösteren Bayındırlı bir zeybekten almıştı. Belgelendirilememiş olmakla birlikte, II. Abdülhamid'in koruması altında olan Bekir Ağa'nın mahkûmları "ıslah etmek için" bolca işkenceye başvurduğu, halefi Salim Bey'in de uyguladığı işkenceler yüzünden "Tırnakçı" lakabıyla anıldığı çeşitli hatıratlarda yer almıştı.

Bölüğün ilk önemli konuğu, 16 Haziran 1876 gecesi, bir cinayete kurban gittiği konusunda ittifak olan Sultan Abdülaziz'in intikamını almak için devlet erkânına bir suikast düzenleyen "Çerkes" Hasan adlı genç subaydı. İttihatçılar bu zincirin son halkasını oluşturuyordu.

Bir İngiliz raporu Bekir Ağa Bölüğü'ndeki havayı şöyle anlatıyordu:

> a) Toplam 112 kişi olan mahkûmlar hapishanede istedikleri gibi gezinebiliyorlar ve bütün gün bir arada bulunuyorlar. b) Mahkûmların arkadaşları için ziyaret saatleri güya 12 ile 14 arası ama bu saatlere uyulmuyor ve isteyen istediği zaman cezaevine gelip gidiyor. c) Cezaevine gelen ziyaretçiler, girişleri sırasında tesadüfi göz atmalar dışında herhangi bir aramaya tabi tutulmuyorlar ve bu kişiler bazen yiyecek olduğunu iddia ettikleri büyük paketlerle geliyorlar, hâlbuki bu paketlerin içinde her şey olabilir. d) Kadınlar tüm gün istedikleri zaman gelebiliyorlar ve hiçbir aramaya tabi tutulmuyorlar. e) Türk askerleri güya mahkûmları gözetlemekle görevliler ama bütün gün onlarla birlikteler, eğer rüşvete dayanıklı değillerse, rahatlıkla mahkûmların kaçışına yardımcı olabilirler.

Dr. Reşit'in kaçışı ve intiharı

İTC'nin Ege Kâtib-i Mesulü Celal (Bayar) Bey'in aktardığına göre de sanıkların çoğu istediği zaman hapishaneyi terk edebiliyorlar ve ancak birkaç gün sonra, o da kendi deyimleriyle, "hapishane müdürüne ayıp olmasın diye" geri dönüyorlardı. Örneğin Eski Diyarbakır Valisi Dr. Reşid, 25 Ocak 1919'da bölükten çıkmış

ve bir daha da geri dönmemiş, yakalanacağını anlayınca 6 Şubat 1919'da intihar etmişti.

7 Şubat tarihli *Vakit*'te olay "[B]asit surette biten bir cinai roman. Rovelverindeki dört kurşunu polis memurlarına, ikisini kendi dimağına sıkıyor" diye duyurulmuştu. "İlk asılacaklar" listesinin başında yer alan Reşit Bey'in firarı İngiliz Yüksek Komiserliği'nde büyük sıkıntı yaratmıştı.

Tevfik Paşa, 19 Şubat 1919'ta Danimarka, İsveç, İsviçre, Hollanda ve İspanya elçiliklerine verdiği bir notayla, savaş suçluları konusunda soruşturma yaptırmak üzere tarafsız ülkelerden ikişer yargıç istedi. Ancak bu ülkeler yargıç göndermeme kararı aldılar. 3 Mart'ta Tevfik Paşa Hükümeti istifa etti yerine İkinci "Damad" Ferid Paşa Hükümeti kuruldu. Bu tarihten sonra da firarlar devam etti. Tutuklu İttihatçıları hapishaneden kaçırmak için bir plan hazırlayan ve kendisi de bir İttihatçı olan Yunus Nadi (Abalıoğlu), daha sonra anılarında, teklifini yalnız Halil (Kut) Paşa ile Küçük Talat'ın (Muşkara) kabul edip kaçtığını, diğerlerinin, "Nasıl olsa yakında hepimiz çıkacağız," diyerek reddettiklerini aktarmıştı.

10 Mart'ta yeni hükümet 22 kişiyi daha tutukladı. Bunlar arasında Eski Sadrazam Sait Halim Paşa, Eski Menteşe Mebusu, Devlet Şurası Reisi, Adliye Nazırı, Meclis-i Mebusan Reisi, İTC önde gelenlerinden Halil (Menteşe), Eski Maliye Nazırı, Ayan Reisi "Topal" Rifat, Eski Dahiliye Nezareti Müsteşarı, Lübnan Valisi, Nafıa Nazırı Ali Münif (Yeğina), Eski Sofya Sefiri, Dahiliye Nazırı Ali Fethi (Okyar), Eski Maarif Nazırı Şükrü, Eski Adliye Nazırı İbrahim Pirzade, Eski Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi, Eski Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, İTC Merkezi Komitesi üyesi, Çankırı Mebusu Fazıl Berki Bey, Emniyet Umum Müdürlüğü Eski Siyasi Şube Müdürü Reşat, İTC Merkez Komitesi Azası İzzet ve bazı yazarlar vardı. Eski Maliye Nazırı Cavid Bey ise listede olduğu halde gözden kaybolduğu için tutuklanamamıştı.

Bu tarihten sonra Bekir Ağa Bölüğü'ndeki havayı, 10 Mart 1919'da başka bir olaydan dolayı gözaltına alınan gazeteci Ahmet Emin (Yalman) anılarında şöyle anlatmıştı:

> Polis Müdürlüğü'nün üst katındaki açık teras kısa bir zamanda bir piyasa yeri haline geldi. Talat, Enver, Cemal, Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım hariç olmak üzere bütün harp devrini temsil eden adamlar, eski sadrazam Said Halim Paşa'sıyla Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'siyle orada idi. Vekiller heyeti kararıyla mevkuflarla ihtilat (tutuklularla konuşma) yasaktı. Bununla beraber yüksek makamlardan izin alabilen imtiyazlı ziyaretçiler akın ediyordu. Bu arada Mustafa Kemal Paşa da geldi.* Mevkuflar arasındaki tanıdıklarıyla ve bilhassa Fethi Bey'le uzun zaman görüştü. Evlerden güzel yemekler geliyor, herkes birbirine ikram ediyordu. Okuyacak şey de boldu...

Duruşmalar, basına ve izleyicilere açık olarak yapılmıştı. Duruşmalarda Dahiliye Nazırlığı ile 3. ve 4. Ordu Komutanlığı, 5. Kolordu ve 15. Tümen Komutanlığı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ankara Vilayeti ve İstanbul Merkez Komutanlığı'ndan çeşitli vilayetlere ve kaymakamlıklara gönderilen çoğu şifreli belgeler sunulmuştu. Bunlar, gerçek (sahih, orijinal) oldukları sanıklar ve ilgili kurumlarca tescil edildikten sonra dosyaya konulmuştu. Sanık avukatları, savunmalarını Ermeni katliamına dair suçların adi suçlar olmayıp hükümet tarafından çıkarılan ve padişah tarafından onaylanan tehcir kanunu uygulamaları çerçevesinde gerçekleştirdikleri tezi üzerine kurmuşlar, yani tehcirin merkezî hükümetin işi olduğunu kabul etmişlerdi.

Kemal Bey'in idamı

İlk ceza, Boğazlıyan Kaymakamı (suç tarihinden sonra Yozgat Mutasarrıf Vekili) Kemal Bey'e verildi. 10 Nisan 1919 günü 19.30'da Beyazıt Meydanı'nda idam sehpasına çıkarken "Sevgili Vatandaşlarım! Ben bir Türk memuruyum, Aldığım emri yerine getirdim. Vazifemi yaptığıma vicdanım emindir!" diyen Kemal Bey, böylece asıl suçluların kimler olduğuna dair tarihe not düş-

* Mustafa Kemal tutukluları Samsun'a gitmeden bir gün önce de ziyaret etmişti. Aynı şekilde Kâzım Karabekir de Doğuya atanmasından bir süre önce Bekir Ağa Bölüğü'ne veda etmeyi ihmal etmemişti.

müştü. Ancak ertesi günkü cenaze töreni İstanbul'da büyük bir İttihatçı gösterisine neden oldu. Cenaze törenini, Hüdayi Tarikatı'nın Kadıköy, Mecidiyeköy, Üsküdar Dergâh Şeyhi Münip Efendi yönetti. Törene çok sayıda molla, tıbbiye öğrencisi, subay ve er katılmıştı. Cenaze törenini izlemekle görevli Yüzbaşı E. La Fontain o günü şöyle anlatmıştı:

> Tabutun omuzlarda taşınması adet olduğu halde, törene daha büyük önem vermek amacıyla, bu kez tabut başlar hizasından daha yukarıda, eller üzerinde taşındı. Birçok Jön Türk törende hazır bulundu. Çok sayıda fotoğraf çekildi. Tören için 1000'den fazla davetiye dağıtıldı. İslâm dininde böyle bir şey şimdiye kadar duyulmuş değildi. Bütün bunların, üyelerinden birini kaybetmiş olan İttihât ve Terakkî Komitesi'nce kasten düzenlendiği apaçıktır. Hükümetin böyle bir törene izin vermekle gösterdiği güçsüzlük, affedilemez... İslâm törelerine tamamen aykırı olarak üzerlerinde, "Milletin masum kurbanına" yazılı çelenkler vardı. Böyle bir gösteri yapılacağı emniyet makamlarınca bilindiği halde, bunu önlemek için hiçbir şey yapılmadığı bildiriliyor. Törenin, bu günkü Hükümete karşı düşmanca bir gösteri olduğu açıktır.

Gösterinin şiddeti ile hükümet, idam hükmünün İtilaf Devletleri'ne verilen bir taviz olduğunu düşünmeye başladı. Padişah, idam hükmünü onayladığı halde, "işin intikam ve bilahare mukatele (karşılıklı katliam) şeklini almasından" duyduğu endişeyi belirtti. İlave tedbir olarak Mahkeme Reisi Ali Fevzi Paşa'nın yerine Nazım Paşa, savcı Yusuf Ziya Bey yerine Cevad Bey getirildi. İlk işi tutuklulardan birkaçını salmak olan Cevad Bey yeterince "acar" çıkmayınca, onun yerini de Nazmi Bey aldı. Fakat bu savcı da Kemal Bey'in cenazesinde gösteri yaptıkları için tutuklananları salıverdi. Ancak İTC'nin üç paşasının ve diğer önde gelenlerinin yargılanmasına 28 Nisan ve 4 Mayıs günlü duruşmalarla devam edildi. İtilaf Kuvvetleri'nin baskısıyla 5 Mayıs'ta İTC'nin devamı oldukları düşünülen Teceddüt ve Hürriyetperver Avam Fırkası kapatıldı.

15 Mayıs 1919'da İzmir Yunan orduları tarafından işgal edilince, psikolojik ibre tamamen İttihatçılardan yana döndü. 18

ve 22 Mayıs günlerinde İstanbul'da (ilki Fatih'te, ikincisi Kadıköy'de) kitlesel gösteriler yapıldı. Bu gösterilerden ilkinde Halide Edip (Adıvar), Hüseyin Ragıp (Baydur), Rıza Tevfik, Selahattin Bey, ikincisinde Halide Edip, Münevver Saime, Hayriye Melek hanımlar ve Fahrettin Hayri Bey, halkı coşturucu konuşmalar yaptılar. İzleyen günlerde Sultanahmet, Beşiktaş ve Beyazıt'ta toplanmalara devam edildi.

"Damad" Ferid Paşa Kabinesi'nin, halkı yatıştırmak için 22 Mayıs günü Bekir Ağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan 41 kişiyi serbest bırakmasından telaşlanan İngilizler 28 Mayıs 1919'da Bekir Ağa Bölüğü'ndeki 67 tutuklu ile Kars Şurası üyesi 11 kişiyi Tophane rıhtımında Princess Ena gemisine yüklediler. Kafileden 12'sini (İngilizler bunları "1. Sınıf" olarak niteliyordu) Mondros'a, geri kalanını Malta'ya götürdüler.* 3 Haziran'da Malta'ya götürülenlerin dosyaları ayrılarak duruşmalara devam edildi.

---

* Daha sonra bunlara başkaları da eklendi. Diyarbakır mebusları Pirinççizade Feyzi ve Zülfü beyler 23 Temmuz 1919'da, "Medine Müdafii" Fahreddin Paşa 5 Ağustos'ta Mısır'dan Malta'ya sürüldü. Mondros'ta bırakılan 12 kişi de 21 Eylül günü Malta'ya getirildi. Bunlardan Fahreddin Paşa'nın dönem tarihinde özel bir yeri vardır. Fahreddin Paşa Mayıs 1916'da Cemal Paşa tarafından Medine merkezli Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Kumandanlığı'na atanmış, Haziran 1916'da Mekke Şerifi Hüseyin'in isyanından sonra, milliyetçi Türk tarih yazımında "Osmanlı'yı arkasından hançerleyen" ve "İngiliz işbirlikçisi" diye karalanan; milliyetçi Arap tarih yazımında ise "Osmanlı'ya karşı bağımsızlık mücadelesi veren vatanperverler" olarak yüceltilen Arap unsurların Peygamberin mezarının bulunduğu Medine ve çevresindeki merkezleri ele geçirmesine karşı koymayı kendine görev edinmişti. Kahramanlıkları nedeniyle ünlü İngiliz ajanı "Arabistanlı" Lawrence'ın bile "Çöl Kaplanı" diye andığı Fahreddin Paşa, gölgede 47, güneşte 72 dereceye varan sıcaklara; İspanyol nezlesi ve iskorpit gibi hastalıklara; İngilizlerin Hicaz Demiryolu'nu bombalamasıyla zirveye çıkan silah, mühimmat, yiyecek ve su sıkıntısına teslim olmadan 2 yıl 7 ay boyunca sürdürdüğü "Medine Müdafaası" ile tarihe geçti. Osmanlı İmparatorluğu yenilgiyi kabul edip 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleri'yle Mondros Mütarekesi'ni imzaladı ama mütareke uyarınca en yakın İtilaf Kuvvetleri komutanlarından birine teslim olarak Medine'den çekilmesi gereken Fahreddin Paşa, teslim olmayı reddetti. Ancak İtilaf Kuvvetleri'nin Mondros uyarınca çeşitli yerleri işgal etmeye başlamasıyla birlikte, Fahreddin Paşa üzerindeki iç ve dış baskı öylesine arttırıldı ki, sonunda Paşa, mütarekeden tam 68 gün sonra 7 Ocak günü teslim anlaşmasını imzalamaya razı oldu. 8 Ocak gecesi, tüm önemli belgeleri imha etti, tüm silahlarını kullanılamaz hale getirdi. 9 Ocak Cuma günü gözyaşları içinde Peygamber'in kabrini ziyaret ederek dua etti, kılıcını kabrinin başına bıraktı ama oradan ayrılmadı. "Bayrağımı burçlardan indirtmem, Efendimizi bırakmam!" diye haykıran Fahreddin Paşa, sonunda kabirden, don-gömlek, kendi subaylarının ani bir baskınıyla cebren çıkarıldı. İngilizler 10 Ocak'ta Fahreddin Paşa'yı önce Mısır'a götürdüler, burada sekiz aylık esaretten sonra Malta'ya sevk ettiler. Kemalist hareket ve İngilizler arasındaki uzun görüşmelerden sonra Malta sürgünleri peyderpey salınırken, Fahreddin Paşa da Nisan 1921'de salındı, Avrupa üzerinden uzun

5 Temmuz'da yurtdışına kaçmış olan Enver, Talat, Cemal Paşa ile 13 kişi, gıyaplarında ölüm cezasına çarptırıldıktan bir süre sonra davalar durdu. İdama mahkûm edilenlerden sadece ikisi; Erzincan Jandarma Komutanı "Hayran Baba" lakaplı Hafız Abdullah Avni Bey 22 Temmuz 1920'de, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey ise 5 Ağustos 1920'de idam edilecekti. Gelişmelere bakınca "Malta Sürgünleri" bir anlamda fırtınadan uzaklaşmışlardı.

Yetimler Meselesi

İstanbul'un yönetimini ele alan İtilaf Devletleri'nin ilk işlerinden bir diğeri yetimler konusu olacaktı. Özellikle Amerikalı görevliler, harp dolayısıyla erkeksiz kalan Müslüman kadınları çalışma yaşamına alıştırmak amacıyla 1916'da Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın idaresinde kurulan Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi tarafından ülkenin dört bir yanına ucuz emek gücü veya hizmetçi olarak dağıtılmış bulunan çocukların listelerini incelemeye aldı ve "Müslüman" olarak etiketlenerek Müslüman-Türk ailelerine dağıtılmış çocukları tespit etmeye başladı.

İmparatorluğun dört bir yanından İstanbul'a kimsesiz çocuk akarken, hem Türk-Müslüman tarafı hem de Ermeni tarafı bu çocukların kendilerine ait olduğunu ileri sürüyordu. Çocukların konuştukları dil veya isimleri açıklayıcı değildi çünkü küçük yaşlarda ailelerinden ayrılmak zorunda kalan çocuklar ana dillerini unutmuş oluyorlar, isimleri de zaten kimliklerini gizlemek için başkaları tarafından konmuştu. Bazı çocuklar ise kökenlerini bildikleri halde, geçmiş tecrübelerden dolayı, tedbir olarak sessiz kalmayı tercih ediyorlardı. Yaşı biraz büyük olan erkeklerin sünnetli olup olmadıklarından kalkarak teşhis yapmak bir ölçüde mümkündü ama yaşı çok küçük olanlarda

---

bir yolculukla Anadolu'ya geçti. 1922-1926 arasında Ankara Hükümeti'nin Afganistan temsilciliğini yürüttü. 1934'te Soyadı Kanunu çıkınca, "Türkkan" soyadını aldı. Şubat 1936'da Tümgeneral rütbesiyle TSK'dan emekliye ayrıldı. 22 Kasım 1948'de Ankara seyahati sırasında Eskişehir yakınlarında kalp krizi geçirerek vefat eden Fahreddin Paşa İstanbul'da toprağa verildi, Aşiyan Mezarlığı'na gömüldü.

bu yöntem işe yaramıyordu. Kızların teşhisi ise çok daha zordu.

Bu çocukların Türk/Müslüman ya da Ermeni/Hıristiyan olarak yetişmekten çok, düzenli, güvenli ve sıcak bir yuvada büyümenin daha önemli olduğu açıktı ama kimse onlara ne istediklerini sormadığı gibi, son derece yüzeysel usullerle yapılan tasnifler sonucu, düzeltilmek istenen kaderler daha da kötüye gidiyordu.

Tarafların birbirini, kendi toplumlarından olan yetimleri "çalmak", "kaçırmak", "asimile etmek" yönündeki suçlamaların zirveye çıktığı 1919 yılının Nisan ayında, İtilaf Devletleri çeşitli yerlere dağıtılmış kimsesiz çocukların, bulundukları yerlerden alınarak İstanbul'da İngiliz işgal kuvvetlerinin gözetimi altında oluşturulacak tarafsız bir merkezde toplanmasını kararlaştırdı. Edirne, Bursa, Konya ve Kırklareli'nde birer yetimhane bırakılıp diğerlerindeki çocuklar İstanbul'a nakledilmeye başlandı. Bu çocuklardan Türk olanlar Osmanlı Emniyet Müdürlüğü'ne, Ermeni olanlar ise Ermeni Patrikhanesi'ne teslim edileceklerdi. Çocukların dağıtıma kadar kalması için Nişantaşı'nda bir ev kiralandı ve başına Amerikalı, Türk ve Ermeni kökenli üç kişilik bir heyet atandı. Halk arasında "Bitarafhane" (Tarafsız Yuva) adıyla anılan bu evde ayrıca, biri Müslüman biri Ermeni olmak üzere iki aşçı ile bir Ermeni hizmetçi ve bir Müslüman kapıcı görev yapıyordu. Mayıs ayı geldiğinde, İtilaf Kuvvetleri'nin polis teşkilatı söz konusu çocukları toplayıp İstanbul'a getirmeye başlamıştı. Ancak şikayetler ve çocukların taraflar arasında çekiştirilmeleri 1920'lerin ortasına kadar bitmedi.

Özet Kaynakça

Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınları, İstanbul, 1976. Kocahanoğlu, Osman Selim. *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması,* Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

Ata, Ferudun. *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları,* TTK Yayınları, Ankara, 2005.

Atnur, İbrahim Ethem. *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi* (1915-1923), Babil Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Cavid Bey. *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi,* cilt I, yayına haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

Dadrian, Vahakn N. - Akçam, Taner. *Tehcir ve Taktil, Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Ertürk, Hüsamettin. *İki Devrin Perde Arkası,* yayına haz. Samih Nafiz Tansu, Pınar Yayınları, İstanbul, 1964.

Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 3 cilt, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Karakışla, Yavuz Selim. "Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: Ermeni mi, Türk mü?", *Toplumsal Tarih*, sayı 69, Eylül 1999, s. 46-49.

Kocahanoğlu, Osman Selim. *Divân-ı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları 1919,* Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

Morgenthau, Henry. *Ambassador Morgenthau's Story,* New York: Doubleday, 1918. *War Memoirs of Lloyd George,* Londra: Ivor Nicholson & Watson, 1933.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, yayına haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Sorgun, Taylan. *Bekirağa Bölüğü ve Mütareke Dönemi,* Kumsaati Yayıncılık, İstanbul, 2003.

The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press: 1915-1922, yayına haz. Richard D. Kloian, ACC Books, Berkeley, 1985.

Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,* Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1997.

İZMİR'DE İLK KURŞUNU KİM ATTI?

Mondros Mütarekesi'nin İtilaf Kuvvetleri'ne, gerekli gördükleri her yere asker çıkarma hakkı veren 7. maddesi uyarınca, 6 Kasım 1918 günü, bir İngiliz savaş gemisinin İzmir Limanı'na geleceği haberi duyulduğunda özellikle şehrin "gâvur" mahallelerinde büyük bir heyecan doğmuştu.* İrili ufaklı kiliseler çanlarını, fabrikalar, vapurlar sirenlerini çalıyordu. Saat 15.00 sıralarında orta boy bir İngiliz savaş gemisi limana girdi ve Kramer Palas'la Pasaport iskelesi arasında demirledi.

Karaya çıkan Yarbay Allan Dickson'a birkaç Ortodoks papazı "Zito!" çığlıkları arasında eski bir Ortodoks geleneği uyarınca bir tepsi içinde tuz ve ekmek sundu. Dickson, Vali Vekili "Sakallı" Nureddin Paşa'ya ziyarette bulunmak üzere Hükümet Konağı'na giderken, Rum Dr. Stefanopulos başkanlığında bir grup, Rum Metropolitlik merkezi Aya Fotini Kilisesi'ne ve Anadolu Bankası'na Yunan bayrağı çekiyordu. Bir diğer grup ise Ege'de ve İzmir'de gözleri olduğu bilinen İtalyanları caydırmak için Garoni adlı genç bir İtalyan tarafından işletilen Pathe Sineması'na Yunan bayrağı asmaya kalkıştı, Garoni karşı çıkınca da sinemayı tahrip etti. Rumlar sevinçte ölçüyü kaçırınca halkı kontrol altına almak için Metropolit bir açıklama yaptı.

15 Kasım'da bir Fransız mayın arama gemisi, birkaç gün sonra da *Vittorio Emanuelle* adlı İtalyan zırhlısı geldi. 22 Kasım'da Yunan Adalar Valisi Zafiripolus İzmir'de büyük bir törenle karşılandı. Bu olaylar Yunanlıları da heveslendirmişti. 24 Kasım'da Yunan *Leon* torpidosu İzmir limanına girdi. Rumların sevinci görülecek gibiydi. Olayın bir tanığı şöyle anlatmıştı o günü:

---

* İzmir'in "gavur" diye adlandırılmasının tarihçesini *Gayri Müslimlerin Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2016) adlı kitabımda bulabilirsiniz.

> Venizelos'un tavsiyeleri, Dickson'un emirleri, Nureddin'in ilanları, bütün bunlar gezintiye gitti. Yere iğne atsan düşmeyecek kadar kalabalık vardı. Rumların avazeleri göğe yükseliyordu, deniz çeşitli kayıklarla dolmuştu, yüzenler de bir hayli idi, özetle İzmir büyük bir sevinç günü yaşıyordu... Denizden kayıklarla ve yüzerek gelenler Yunan savaş gemisine çıkmaya çalışıyorlardı.

İttihatçı yorgunu halk

Bunlar olurken, savaşlardan yorulan halktan ve İttihatçı-İtilafçı çatışması içindeki kanaat önderlerinden ciddi bir tepki gelmemişti. İlerleyen günlerde duruma meşruiyet kazandırma girişimleri hızlandı. Örneğin *Hukuk-u Beşer* gazetesinin sahibi ve başyazarı Hasan Tahsin, "Âlî sefiller daha doğrusu haydut başılar", "Memleketi kan ve sefillik içinde bırakan ve en sonunda önemli bir serveti yüklenerek adi hırsızlar gibi bilinmeyen bir yere giden" İttihatçıların halk arasında nüfuzlarını koruduklarını ve düşünceleri baskı altında tuttuklarını yazmıştı. İttihatçıları ülkeyi felakete sürükleyen ne idüğü belirsiz bir grup olarak niteleyen *Müsavat*'ın 17 Ocak 1919 tarihli nüshasında şöyle yazıyordu:

> Elimizi Kuran'a basarak soruyoruz: Allah için söyleyiniz. İttihat ve Terakki denen cellâtlar kitlesinin bu memleket halkına yaptığı zulmü, kâinat sahnesine gelip hangi Haccac yapabilmiştir? Hangi vahşi hayvanat sürüsünün bu kadar insan parçaladığı, kan içtiği görülmüştür? El aman, zulmün çetin ve zağlı (cilalı) tırnaklarından el aman!

22 Ocak 1919 tarihli *Köylü* gazetesinde ise "Büyük şehirlerde İttihat ve Terakki'nin ruhunu yaşatmak için el altından yapılan gayretler hiç de maziyi unutmaya değil, eski mevki hırsını tekrar elde etmeye matuftur" deniyordu. "El altından yürütülen gayretler"den kasıt, İTC yerine kurulan muvazaa partisi Teceddüt Fırkası'nın faaliyetleriydi. Kısacası, İzmirli kanaat önderleri

ve halkın büyük kesimi İttihatçılardan öylesine yaka silkmişti ki, İtilaf Devletleri'nin işgalini bir kurtuluş gibi görmüşlerdi.

İzmir'de hava böyleyken, 18 Ocak 1919'da daha Paris Barış Konferansı açılmadan İtalyanlar Anadolu'da fiili durum yaratmak için harekete geçmişlerdi. Sina Akşin'e göre, İtalyanların Fethiye ve Marmaris'e doğru yola çıktıkları kulaktan kulağa yayılırken, Britanya Dışişleri Bakanlığı, böyle bir adımın Yunanlıların İzmir'i, Fransızların Kilikya'yı (Adana havalisi) işgaline kapı açacağına, General Allenby'nin itibarını sarsacağına ve Küçük Asya'ya "tek komuta" ilkesini zedeleyeceğine, Anadolu Demiryolları'na zarar vereceğine, işgal edilen yerlerde Türklerin misilleme yapmasına neden olacağına dair bir rapor hazırlamıştı. Ancak Mart ayında İtalyanlar kendilerine sadece "verimsiz Toros Dağlarıyla, Konya'nın Tuz Çölü'nün" verilmek istenmesini, buna karşılık Aydın, Adana ve Mersin vilayetleri gibi "verimli" yerlerden mahrum bırakılmaktan şikâyet ediyorlardı. 21 Mart'ta İtalyanlar Antalya'ya çıkacaklarını bildirdiler. 28 Mart'ta bir patlamayı bahane ederek şehri işgal ettiler. Ardından İtalyan birlikleri Bodrum, Köyceğiz, Marmaris, Alanya ve Konya'da boy gösterdi. 29 Nisan'da *Caio Duilo* adlı İtalyan zırhlısı İzmir limanına girdi. Durum Britanya Dışişleri Bakan Vekili Lord Curzon tarafından "muhakkak ki büyük bir hakaret ve tecavüz" diye nitelendi. Elbette hakarete ve tecavüze uğrayan Türkler değil, İngilizlerdi!

İngiliz basınında Türkiye aleyhtarı kampanya 14 Mart'ta başlamıştı. *The Times* gazetesinde Türklerin İzmir bölgesinde tedhiş ve Rumları yok etmek için gizli planlar yaptıklarına dair haberler çıkıyordu. Ancak İzmir'de yerleşik Levantenler* ve İngiliz tüccarlar, İzmir'in Yunanistan'a bağlamasının, dolayısıyla izole olmasının ticari çıkarlar açısından hiç de tercih edilebilir olmadığının farkındaydılar. Bunun için onlar da bu gazeteye mektuplar gönderiyorlardı. İngiliz karar yapıcılarının büyük bir bölümü de İzmir'de çoğunluğun Hıristiyan olduğunun ancak Rum olmadığının farkındaydılar. Askerî çevrelere göre, İzmir gibi bir

* Osmanlı ülkesinin Levanten ahalisi hakkında ayrıntılı bilgiyi *Gayri Müslimlerin Öteki Tarihi* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2016) adlı kitabımda bulabilirsiniz.

bölgenin işgal edilmesi ve Yunanlılarca yönetilmesi büyük bir orduyu gerektiriyordu. Maliye çevrelerine göre ise Osmanlı'nın bilinçsizce parçalanması, buraya yatırım yapmış uluslararası sermaye gruplarının aleyhine olacaktı. Ancak bütün bu akılcı değerlendirmelere rağmen, atılan adım akıl dışı oldu.

Şubat-Mart ayları boyunca, 1914'de İttihatçılar tarafından Ege'den "kaçırtılan" Rum ahali peyderpey eski yurtlarına dönmeye başladı.* 7 Mart'ta ABD'nin oluşturduğu komisyonun "nüfus bileşimi yüzde 32 Rum'a karşılık yüzde 63 Türk olduğu için bölgenin Yunanistan'a verilmesine" karşı çıkan raporu Paris Konferansı'nın Ülke Sorunları Merkez Komitesi'ne sunuldu. 11 Mart'ta "Sakallı" Nureddin Paşa valilik görevini "Kambur" İzzet Paşa'ya bıraktı. 16 Nisan'da Yunanların medar-ı iftiharı *Averof* zırhlısı İzmir limanına girdi. Şehrin gayrimüslim ahalisi büyük coşkuyla gemiyi karşılamaya geldi. Limanda "Yaşasın Yunanistan!", "Yaşasın Venizelos, kahrolsun Türkiye!" nidaları yükseliyordu. *Averof*'tan çıkan 18 kişilik müfreze, Kordonboyu'nda devriye gezmeye başladı. 30 Nisan'da İtalyanların İzmir'i işgale hazırlandıkları duyulunca, Paris Barış Konferansı'nın karar alıcıları bir adım daha attı.

Amiral Calthorpe, İzmir'deki idari ve askerî amirlere, Yunan birlikleri karaya çıkmadan 36 saat önce, İzmir istihkâmları ve civarını İtilaf Devletleri'ne teslim edilmesini emreden bir nota gönderdi. Benzer bir nota, İstanbul'daki "Damad" Ferid Paşa Hükümeti'ne de verilmişti. Harbiye Nazırı Şakir Paşa'nın "Amiral'in bu teklifi mütareke şartları hükümleri icabından olmakla, muvafakat edilmesi lüzumu tabiidir" demesi üzerine Vali İzzed Bey, *Islahat* ve *Köylü* gazetelerinde halkın telaş etmemesi için haberler yayımlatmaya çalışırken, 17. Kolordu Kumandanı Ali Nadir Paşa, Foça, Urla istihkâmlarını Fransızlara; Kösten Adası istihkâmlarını İngilizlere ve Yenikale istihkâmlarını da Yunan güçlerine teslim etmişti bile.

---

* 1914 Rum Kaçırtması hakkında ayrıntılı bilgi de aynı kitapta bulunabilir.

Maşatlık toplantısı

Bunlar olurken, 12 Mayıs'ta Selanik yakınlarındaki *Eleftheron* limanından nakliye gemilerine binen Albay Nikolaos Zafiriu'nun komutasındaki üç piyade alayı ve iki topçu taburundan oluşan seçkin "Demir" Larissa Tümeni, üç İngiliz, dört Yunan torpidosu eşliğinde 14 Mayıs günü öğle üzeri Midilli Adası'nın Yera Körfezi'ne demirlemişti.

Nilüfer Erdem'in Yunan belgelerinden aktardığına göre Tümen Kumandanı İlias Mavrudis 13 Mayıs akşamı yayımladığı emirde şunları söylemişti mürettebata:

> İstikametimiz neresi olursa olsun, esaret altında yaşayan kardeşlerimizi kurtarmaya gidiyoruz. Heyecanımız yerindedir. Fakat çirkin bir harekette bulunmamak lazımdır. Bu heyecan, göreve bağlılıkla ve verilen emirleri yerine getirmekle belli olacaktır. Kardeşlerimiz, babalarımız, evlatlarımız, biraz sonra varacağımız yerde bulunuyorlar. Unutmayınız ki, gideceğiniz yerde başka dinlerden insanlarla, yani Türkler ve Yahudilerle karşılaşacaksınız. Bunlara karşı hiçbir hareket değişikliği olmasın. Çünkü biraz sonra bunlar da Helenler gibi kardeşimiz olacaklardır. Bunlara karşı davranışlarımız, uygar dünyaya karşı vereceğimiz başarılı bir sınav olacaktır. Böylece Yunanistan'ın yalnız Helenleri değil, başkalarını da iare etmesini bildiğini göstereceğiz. Her birimizle temsil olan Helen ulusunun, ciddi, adil ve erdemli bir ulus olduğunu göstermeliyiz. İşte davranışımız. Her an yaklaşıyoruz. Tanrı bizimledir...

Kumandan ardından Venizelos'un neredeyse kendi konuşmasıyla aynı temalara değinen emirnamesini okumuştu. Filonun kurmay heyeti, *Leon* torpidosuyla İzmir limanına geldiğinde, şehrin önde gelenlerinden Mustafa Necati Bey, Moralızâde Halid Bey ve Ragıp Nureddin Bey'in kurduğu Redd-i İlhak Cemiyeti'nin, halkı Yahudi Mezarlığı'ndaki (Maşatlık) toplantıya çağıran bildirisi de şehirde dağıtılıyordu. Ancak o gece meşalelerle Maşatlık'ta toplanan 3-4 bin civarındaki Müslüman Türkler umutsuzca ağlaşmış, bir karar alamadan dağılmışlardı. O top-

lantıda bulunanlardan, Mütareke sonrası izinli olarak İzmir'de bulunan 61. Fırka Kumandanı Miralay Kazım (Özalp) da tebdil-i kıyafet Menemen'e gitmeye karar vermişti. Yani kimsenin direnecek hali yoktu. Ertesi gün, şehrin askerî valisi Ali Nadir Paşa, askerleri silahsızlandırmıştı. Rumlar ise bando eşliğinde Kordonboyu'nda toplanmışlar ve Yunan gemilerini beklemeye başlamışlardı.

Zafiriu'nun İzmir halkına hitaben yayımladığı bildiri şöyleydi:

> Müttefiklerin tavsiyeleri doğrultusunda hareket eden hükümetimden aldığım emir gereğince İzmir ve civarının askerî işgal altına alınması için teşebbüse geçiyorum. İşgalden maksat, mevcut kanunların iyi bir şekilde muhafaza ve hikayesi suretiyle bütün ahalinin refahını temindir. Üç bin seneden beri Yunanistan'a türlü türlü sebeplerden bağlı bulunan şu arazi hakkında, devletler arasında yapılan müzakereler gereğince alınan kararı uygulamaktan başka fikir ve maksat kesinlikle mevcud değildir. Eskiden olduğu gibi vazifelerini yapmaya devam edecek mülkiye daireleri ve dini memurlar, vazifelerini icra etmekte ve asayişin temini hususunda askeri kuvvetlerin yardımını talep edebilirler. Askerin kendisiyle temasta bulunacaklara dini inanç, adet ve geleneklere karşı hürmet edeceğinden herkes emin olsun. Kumandanlığın kapısı her türlü müracaat ve şikayetleri dinlemek üzere her zaman şefkatle açık olacaktır. Herkesin sükûn ile işi ve gücüyle meşgul olarak güzel vatanları hakkında, devletler tarafından yapılacak müzakereler sonunda alınacak karara itimat ederek beklemelerini, cins ve mezhep ayırt etmeksizin bütün memleket sakinlerine tavsiye ederim.

15 Mayıs 1919 günü, saat 07.00 civarında *Patris* gemisinden inen ilk Yunan Efzun (Yunanca telaffuzu ile "Evzon") Taburları, Punta'da Avcılar Kulübü önlerinde karaya çıkarak Pasaport ve Punta karakollarını işgal ettiler. *Leon* ve *Patris*'in dışında 17 Yunan gemisi, dört İngiliz muhribi daha işgale katılmıştı. Karakollardaki askerî birliklerin mensuplarının Sarı Kışla'da toplanmasına kiliselerin çanları ve Rum fabrikalarının siren sesleri eşlik

etti. İzmir'in Rum ahalisi ellerinde Yunan bayrakları, Venizelos resimleri ve çiçeklerle Binbaşı Kostas Cavellas'ın komutasındaki Efzun Taburu'na tezahürat yapmaktaydı. İzmir Rum Metropoliti Hrisostomos ve yanındaki papazlar, Efzun Taburu'nu takdis ettikten sonra geleneksel tuz ve ekmek ayinini yaptılar. Bu sırada Yunan torpidolarından birinin hiçbir direnişin gelmediği Sarı Kışla'ya atış yapması, İşgalcilerin telaşını gösteriyordu. Ardından askerler ve halk Konak istikametine doğru yola çıktı.

"İlk kurşun" nihayet atılıyor

Saat 10.30'a gelmişti. "Zito Venizelos!" (Yaşa Venizelos!) bağırışları arasında yürüyüş devam ediyordu ki, Konak Meydanı'nı Kemeraltı Caddesi'ne bağlayan köşe dönülürken, alayın önünde Yunan bayrağını taşıyan Teğmen Yannis açılan ateşle yere yuvarlandı. Başlangıçta "sevinç atışı" sanılmıştı ancak ardından ortalık karıştı ve Yunan askerleri Kemeraltı girişini, otelleri ve kahveleri yaklaşık bir saat yaylım ateşine tuttu. Ortalığın kan gölüne döndüğünü gören Ali Nadir Paşa, kışladan sarkıttığı beyaz perdeyle teslim olurken, subaylar ve memurlardan oluşan bir grup, dipçik darbeleriyle *Patris* vapuruna ve *Averof* zırhlısına bindiriliyordu. Ayrıca Zahire Borsası'na sevk edilenler de olmuştu. Bunlar arasından bazıları açılan atışla veya dipçik ve süngü darbeleriyle öldürülmüştü. O sırada yağmur başladığı için arbede durmuş ve Yunan askerleri limana çekilmişti.

İzmir'in düşman orduları tarafından işgalinden tam 197 gün sonra, nihayet "ilk kurşun" atılmıştı ama bu çok pahalıya mal olmuştu. "İlk kurşun" olayının yarattığı can kaybı konusunda değişik iddialar ortaya atıldı. Albay Zafiriu'nun olaydan çok sonra, Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos'a gönderdiği 25 Mayıs 1919 tarihli mektuba bakılırsa, Yunan askerleri herhangi bir olay beklemedikleri için silahları boş ve herhangi bir güvenlik önlemi almadan yürürüdükleri için ikisi asker dokuzu sivil 11 ölü; dokuzu asker, 34'ü sivil 43 yaralı vermişlerdi. Türklerden ise beş asker ölmüş; sekizi subay, sekizi er, 41'i sivil, toplam 57 kişi yaralanmıştı. Değişik milletlerden de 47 ölü vardı. Venize-

los'un olayları soruşturmakla görevlendirdiği Albay Mazarakis, elleri bağlanmış durumda rıhtıma sürüklenen Türk esirlerin (bir Yunan kaynağına göre başlangıçta 3 bin kadardı sayıları ancak 2 bini kaçmayı başarmıştı) "kudurmuş" Rum kalabalık tarafından parçalanarak öldürüldüğünü raporuna yazmıştı. Venizelos'un Fransa Başbakanı Georges Clemenceau'ya gönderdiği raporda ise sayılar 63 ölü, 140 yaralıydı. İngiliz tarihçi Arnold J. Toybnee'ye göre 15-16 Mayıs olaylarında Türk tarafında 124 ölü, 112 yaralı vardı. Paris Barış Konferansı'nın 15 Mayıs olaylarının ayrıntılarını araştırmak için kurduğu komisyonun raporuna göre ise, Yunan tarafında iki er ölmüş, altı er yaralanmıştı. Türklerin kaybı ise 300 veya 400 ölü ve yaralı idi. Karışıklıklardan sorumlu bulunan 74 kişi tutuklanmış, bunlardan 12'si idama, 53'ü çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştı. Hüküm giyenler arasında 48 Rum, 13 Türk, 12 Ermeni ve 1 Yahudi vardı.

"İlk kurşun"u kim attı?

İzmir Valisi İzzed Bey İstanbul'a gönderdiği raporda, ilk kurşunu atanın bir Yunan askeri olduğunu, dolayısıyla katliamın müsebbibinin Müslümanlar olmadığını yazmıştı. Mıntıka Müfettişi Yüzbaşı Ziya Bey'in raporunda ilk kurşunu atan kişinin adı belirtilmediği gibi, bugün yaygın şekilde "ilk kurşun"u attığına inanılan gazeteci Hasan Tahsin'in, evinde öldüğüne dair iddialar vardı. Kâzım (Özalp) Bey anılarında, "İzmir'in işgali sırasında ufak tefek bazı hadise vuku bulmuştur" demekle yetinecek, Hasan Tahsin'den veya "ilk kurşun" meselesinden bahsetmeyecekti. İşgal sırasında Yunan basın bürosunda çalışan Mihail Rodas, 27 Mart-18 Eylül 1925 tarihleri arasında *Anadolu* gazetesinde tefrika edilen hatıralarında şöyle demişti:

> Hasan Tahsin'i heyecanlı halk arasında gördüğüm zaman kendisinden durumu sordum. Duraksamadan bana gerekirse ertesi gün Türk halkının savunması için ön safta bulunacağı yanıtını verdi. Gerçekten de genç Çerkes yazarın cesedi ertesi gün 15 Mayıs'ta öğleden sonra kışla önünde cansız olarak bulundu.

Görüldüğü gibi Rodas, Hasan Tahsin'i ilk kurşunu atarken gördüğünü söylememekte, ancak o gün orada öldüğünü belirtmekteydi.

Saruhan (Manisa) Mebusu Mahmud Celal (Bayar), 15 Mayıs 1920 tarihli TBMM oturumunda yaptığı konuşmada İzmir'deki "ilk şehid"in Miralay Süleyman Fethi Bey olduğunu söylemişti. Bu bilgi, bir başka Saruhan Mebusu Mustafa Necati tarafından TBMM'nin 9 Temmuz 1921 tarihli oturumunda tekrarlanmıştı. Bu oturumlarda Hasan Tahsin adı geçmemişti. Dahası İstanbul Mebusu Ali Rıza'nın 11 Eylül 1922 tarihli takriri ve Erzurum Mebusu Celadeddin Arif Bey'in 25 Eylül 1922 tarihli takriri ile Miralay Süleyman Fethi Bey'in ailesinin "terfii" (durumunun iyileştirilmesi) için karar alınması konusu encümene havale edilmişti.

"İlk kurşun"u Hasan Tahsin'in attığı konusunda en iddialı araştırmacılardan olan Bilge Umar bile Genelkurmay'ın çıkardığı hiçbir yayında "ilk kurşun"u Hasan Tahsin'in attığına dair bir belge görmediğini belirtmişti.

"İlk kurşunu gazeteci Hasan Tahsin'in attığı" iddiası 1972 yılında İzmir Gazeteciler Cemiyeti "İlk Kurşun Hasan Tahsin Anıtı" dikmek için kampanya açtığında kamuoyuna mal olmuştu. Aynı yıl Zeynel Kozanoğlu, cemiyetin isteğiyle kaleme aldığı *Anıt Adam* adlı kitapta Hasan Tahsin'in adının nasıl olup da tarihe geçmediğini, "Cumhuriyetimizin ilk yıllarında, yakın tarihimizde cereyan etmiş birtakım olayların ve yürütülmüş faaliyetlerin açığa vurulması ve tartışılması sakıncalı görülmüştü" satırlarıyla açıklıyordu. Gerçekten de o güne kadar yazılmış tarih kitaplarında Hasan Tahsin'den veya ilk kurşunu atan kişiden bahsedilmemişti.

Cemiyetin yürüttüğü gürültülü kampanya sonucu, 1974'te Konak Meydanı'na, elindeki tabancayla Yunan askerlerinin geldiği Punta'ya değil de tam aksi yönündeki "Redd-i-ilhak!" bağırışlarının yükseldiği eski Maşatlık, günümüzün Bahri Baba Parkı varyantına nişan alan bir Hasan Tahsin heykeli dikilmişti. Heykelin açılışını da dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk yapmıştı. Peki, Cemiyet "ilk kurşun"u atanın Hasan Tahsin olduğundan nasıl emin olmuştu? İşte orası belli değildi.

Nam-ı diğer: Osman Nevres

Bir an için ilk kurşunu Hasan Tahsin'in attığını kabul edelim ve kahramanımızın hayat hikâyesine göz atalım. Hasan Tahsin'in gerçek adı Osman Nevres'ti. Selanik'te 1888 yılında doğan Osman Nevres, ilkokulu Mustafa Kemal'in de gittiği Şemsi Paşa İptidaisi'nde okumuş, ardından gittiği Feyziye Mektebi'nde İttihat ve Terakki'nin kudretli adamlarından Cavid Bey'in dikkatini çekmiş ve ailesi ticaret yapmak için İstanbul'a göçtüğü halde, Cavid Bey'in gözetimi altında Selanik'te yaşamaya devam etmişti. 1907'te İstanbul'a gelip bir süre Darülfünun'da (bugün İstanbul Üniversitesi) eğitim gören Osman Nevres, 1908 veya 1909'da İttihatçıların desteğiyle Paris'e gitmiş, Sorbonne Üniversitesi'nde bir süre siyasal bilimler okumuştu. Burada Belçikalı sosyal-demokrat Emile Vandervelde'nin konferanslarını izleyen Osman Nevres, bir iddiaya göre 1911 Trablusgarp Savaşı sırasında, Paris'in ünlü sinemalarından Olimpia'da izlediği bir filmde Türklerin zalim ve barbar olarak gösterilmesine kızıp oturduğu sandalyeyi sahneye fırlattıktan sonra kendisi de sahneye fırlayıp (bir rivayete göre de tabancasına sarılıp perdeye ateş ederek), "Benim sizlerden ne farkım var? Sorbonne Üniversitesi'nde okuyorum ve sizin dilinizi konuşuyorum. Ben de Türk'üm! Türkler bu filmde gösterildikleri gibi vahşi ve zalim insanlar değiller, onlar da en az sizin kadar uygarlar!" celallenmesiyle ün kazanmıştı.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Romanya'yı İtilaf Devletleri'nin yanına çekmek için Romanya'ya gönderilen İngiliz parlamenterleri Noel Buxton ve kardeşi Leland Buxton'u "etkisiz hale getirmek" üzere Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Romanya'ya gönderilen Osman Nevres'e "Hasan Tahsin" adına sahte bir pasaport düzenlenmiş ve meslek hanesine "gazeteci" yazılmıştı. Adını aldığı Hasan Tahsin, *Bomba* ve *Silah* adlı gazeteler çıkardığı için "Silahçı Tahsin" olarak anılan ve o yıllarda İTC'nin yeraltı örgütü olan Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gizli bir görevle gönderildiği Bulgaristan'dan izinsiz olarak geri dönünce teşkilat tarafından boğularak öldürülen bir militandı.

2 Ekim 1914'te Buxton kardeşlere suikast girişiminde bulunan Osman Nevres başarılı olamamış, Noel yara bile almadan kurtu-

lurken, Leland hafif yaralanmıştı. Romanya mahkemeleri tarafından beş yıl kalebentliğe mahkûm edilen Osman Nevres, 1916'da Osmanlı orduları Bükreş'e girdiğinde, 6. Kolordu Kumandanı Hilmi Paşa tarafından hapishaneden kurtarılmış ve ülkeye dönmüştü.

İttihatçılardan uzaklaşıyor

Bu dönemde ne olduysa olmuş, Osman Nevres'in İttihatçılardan sıtkı sıyrılmış ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na (HİF) katılmıştı. Bunun üzerine hamisi Cavid Bey tarafından bir süre İsviçre'ye gönderilen, 1917'de geri döndüğünde hissiyatının değişmediği görülen Osman Nevres, Talat Paşa tarafından İzmir'e bir nevi sürgüne gönderilmişti. İzmir'e gelişinden itibaren sürekli "Hasan Tahsin" adını kullanan kahramanımız, Frenk Mahallesi'nde bir ev kiraladı, Aya Fotini Kilisesi karşısındaki Bakırcıyan Ferhanesi'nin (Pasajı) 47-49 numaralı odasında ticarete başladı, ancak başarılı olamadı.

İzmir'de *Hukuk-u Beşer* adlı bir gazete çıkaran Hasan Tahsin, gazetede yayımladığı kadın hakları ve özgürlüğüyle ilgili bir yazısı nedeniyle şehrin mutaassıp Vali Vekili "Sakallı" Nureddin Paşa'yla ters düştü. Daha sonra, kısa süre çıkardığı *Sulh ve Selamet* gazetesinde, Mütareke sonrası türeyen yeni zenginlerle ilgili eleştiri yazıları yüzünden yöneticilerle arası iyice açıldı. İddialara göre, Hasan Tahsin işte böylesi kötü bir ruh halindeyken, Maşatlık toplantısındaki ruhsuz havayı görünce, tek başına eyleme geçmeyi kafasına koymuş, ertesi gün Yunan bayrağı taşıyan subaya ateş açmıştı. Bu maceraperest tavrının bedelini hem kendisi hem de yüzlerce kişi canıyla ödemişti.

"Gâvur" Mümin'in nafile çabaları

Nitekim İzmirli yazar Samim Kocagöz'ün oğlu Fadıl Kocagöz'ün, yürüyüşünden dolayı "Lüp Lüp" lakabıyla tanınan, anne tarafından akrabası Lütfi Osmanzade Bey'den dinlediği hikâye ise şöyleydi:

Maşatlık'taki nümayiş dağıldıktan sonra, İttihatçıların Rumların arasına sızdırdığı ajanları "Gâvur" Mümin ve Hasan Tahsin, gazete yazıhanesine gelip içmeye ve tartışmaya başlarlar. Hasan Tahsin'in tüberkülozuyla birlikte artan alkol düşkünlüğü, son dönemde akli melekeleri üzerinde olumsuz etki göstermektedir. Mümin Bey, Hasan Tahsin'e bir türlü söz geçirememektedir. Eğer tasarladığını yaparsa, büyük bir katliama sebebiyet vereceğini, tarihe bu lekeyle mi geçmek istediği sorusunu sorarak yanından ayrılır; çünkü halasının evindeki el bombalarını saklaması gerekmektedir. Eve geldiğinde halasına "intihar edecek" demiştir. Nitekim Hasan Tahsin içmeye devam eder ve sabah, yanında bir el bombası ve iki dolu revolver (muhtemelen Luger) Punta'ya gider. Yıllar önce de uyguladığı klasik suikast yöntemiyle önce bombayı atar sonra mermileri boşaltır. Sonrası malumdur. Hasan Tahsin'in suikastçı hezeyanları yüzünden yüzlerce insan ölür.

Buna karşılık, "ilk kurşun"u başkalarının attığına dair iddialar da vardı. Örneğin o günlerin ünlü gazetesi *Ahenk*'in başyazarı Şevki Bey, İzmir'de ilk kurşunu saatçi Aziz Efendi'nin attığına tanıklık ettiğini yazmıştı. O yıllarda İTC'nin Ege Kâtib-i Mesul'ü olan Celal Bey de Şevki Bey'in tanıklığına güvenerek ilk kurşunu Aziz Efendi'nin attığını tekrarlamıştı.

Bazı kaynaklara göre, Sabri Bey adlı Giritli bir komiser, aldığı bir emri ulaştırmak için Yunanlı binbaşıya doğru seğirttiği anda, durumu yanlış anlayan Yunanlı askerler ilk ateşi açmış, olayları kahveden izleyen İbrahim adlı Germencikli bir delikanlı da *parabellum*'u ile cevap vermişti. İzmir'in işgal edildiği gün hapishanelerin boşaltılmasında görev alan İsmail Kalender adlı bir Radoviç muhacirine göre ise ilk kurşunu, hapishaneden çıkan, Menderes köylerinden Arap Rasim adlı bir genç atmıştı.* Ama

---

* Sina Akşin de *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele* adlı kitabının 269. sayfasındaki dipnotta, bir kaynağa atıfla "Hasan Tahsin'den başka Türkler de ateş açmıştı" derken, s. 276'da "Osman Nevres'in tek başına tabancalı direnişi" diyor. Nilüfer Erdem'e göre de Yunan kaynaklarında 15 Mayıs 1919 günkü kanlı çatışmaların nedeni, 14 Mayıs'ı 15 Mayıs'a bağlayan gece hapishanenin nöbetçisiz kalması ve "cani" birkaç 100 Türk'ün hapishaneden çıkarak olaylara karışmasıydı.

daha da ilginci, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı'nın (ATASE) 17 Şubat 1992 tarihli raporuna göre, "ilk kurşun" İzmir'de değil, Mondros Mütarekesi'nden sonra galip devletlerin ilk işgal ettiği yerlerden biri olan Hatay'ın Dörtyol İlçesi'nin Karakese köyünde Mehmed Çavuş tarafından 31 Ekim 1918 günü Fransızlara ve Ermenilere karşı atılmıştı! Hatta bu tespit üzerine Dörtyol'da İlk Kurşun Anıtı yapılmış ve her yıl resmî törenler düzenlenmeye başlamıştı. Peki, eğer "ilk kurşun" ATASE'nın dediği gibi Dörtyol'da atıldıysa, 28 Şubat 1997'de faaliyete geçen Genelkurmay Basın Merkezi'ne neden Hasan Tahsin'in adı verilmişti? İşte buna cevap yoktu.

Karışıklık bununla da bitmiyordu. Atatürk Araştırma Merkezi Kurucu Başkanı Prof. Dr. Utkan Kocatürk'e göre "ilk kurşun" 29 Mayıs 1919'da Ayvalık'ı işgal eden Yunan birliklerine karşı, 172. Alay Kumandanı Yarbay Ali (Çetinkaya) Bey tarafından atılmıştı. Cumhuriyet döneminin ünlü İstiklal Mahkemeleri'nde hâkim olarak acımasız kararlara imza atacak olan Ali Çetinkaya'nın adı, Ayvalık'taki TSK Ali Çetinkaya İlk Kurşun Rehabilitasyon Merkezi'ne verildiğine göre, "ilk kurşun" konusunda Genelkurmay'ın kafası epey karışıktı.

Neden Yunanlılar Anadolu'ya Çıktı?

Mondros'tan beri memleketin üstündeki ölü toprağının atılmasına ve ardından Milli Mücadele'ye kadar giden yolun açılmasına neden olan Yunan işgalinin neden yapıldığı sorusuna Emrah Cilasun, *Mustafa Suphi ve Arkadaşlarını Kim Öldürdü?* adlı kitabında şöyle cevap veriyor:

Birinci Cihan Harbi'nin ertesinde, Antant [İtilaf] devletleri savaşın galibidir ama aynı zamanda, savaş, onların da gücünü epey zayıflatmış durumdadır. Britanya ve Fransa'da savaş aleyhtarlığı had safhadadır. Her iki ülkenin ordusunda da terhis talepli isyanlar baş göstermektedir. Ocak 1919'da Britanya Kraliyet Ordusu'ndan 1 milyon asker ve subay terhis edilmiştir. Britanya ve Fransa sadece savaşın zaferini değil, aynı zamanda

emperyalist bir güç olmanın zorluklarıyla da karşı karşıyadırlar. Mesela, Britanya aynı anda Hindistan'ı, Basra'yı, Kafkasya'yı, Türkiye'yi, Mısır ve Filistin'i nasıl kontrol edecektir? Böylesine geniş bir coğrafyanın kontrolü sorun olmakla birlikte, bir de galip ülkelerin kendi aralarındaki çelişkiler söz konusudur. Fransa ve İtalya, başından beri Antant'ın öncüsü olan Britanya ile zaten sorunludur. Britanya ise, kendi yönetici sınıfının çıkar çatışmalarına sahne olmaktadır. Dolayısıyla, mevcut ortam, Britanya'yı, Kafkasya ile Türkiye arasında bir tercih yapmak zorunda bırakmıştı. İngiliz kuvvetleri ya Kafkaslar'da Bolşevik Rusya ile kapışacak ve Bakü petrolleri de dahil olmak üzere bütün bölgeyi ele geçirmeye çalışacak ya da Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının tapusunu elinde tutup yeniden Kafkaslara uzanmak için Anadolu'da güç toplayarak zaman kazanacaktı. Niyet budur ama İngiliz Savaş Bakanlığı'na göre, Britanya'nın, Türkiye'yi dahi kontrol altında tutmaya ne askeri ne de mali gücü yetmektedir.

Türkiye meselesinde gerek Britanya hâkim sınıfları gerekse Antant devletleri kendi aralarında ciddi çelişkiler yaşamaktadırlar. Türkiye "pastası"nın taksiminde Britanya, Fransa ve İtalya arasında anlaşmazlıklar vardır. Britanya'nın, Antant'ın başını çekiyor olması Fransa ve İtalya'nın pek de hoşuna gitmemektedir. Britanya, Osmanlı ordusu ile birçok cephede savaşmış olmanın ceremesini çekmişti ve haliyle "pastanın" büyük bir kısmında onun gözü vardı. Kaçınılmaz olarak bu durum, ileride daha da depreşecek olan çelişkilerin habercisi idi. Türkiye konusunda bir başka sorun da bizzat Britanya hâkim sınıflarının kendi aralarında yaşanmaktaydı. Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Balfour, Osmanlı İmparatorluğu'nun darmadağın edilip, topraklarının Antant devletleri arasında tanziminden ve Türklerin de Orta Anadolu'da minik bir devlet kurmasından yanaydılar. Savaş Bakanı Winston Churcill ise, Lloyd George ve Balfour'a bazı noktalarda katılmakla birlikte, Rusya'daki Bolşevik devrimi de gözönünde bulundurarak Türklerin, Sovyet Rusya'ya karşı bir set olarak değerlendirilmesinden yanaydı.

Ayrıca, İstanbul'un Türklerden alınması, İslam dünyasında ama özellikle de Hindistan'da karışıklıklara yol açabilirdi. Neden Türklerin başında bulunduğu bir İstanbul, Britanya'nın müttefiki olmasındı? Böylece Anadolu ve Doğu Akdeniz'in kontrolü daha bir mümkündü. Aksi taktirde davranılması, Türkleri Bolşeviklerin yanına itebilirdi. Hindistan Bakanı Ernest S. Montagu da Türklere görece daha ılımlı yaklaşılmadığı takdirde, Britanya'nın Hindistan'daki çıkarlarının zorlanacağı kanısındaydı. Ekim 1919'dan itibaren hükümetin yeni Dışişleri Bakanı olan Lord Curzon ise, İstanbul meselesinde Llyod George ve Balfour ile hemfikir olmakla birlikte, Anadolu'daki toprak bütünlüğünün korunmasından yanaydı. Zira, Curzon'a göre, Türkiye, ileride Avrupa'dan Hindistan'a kadar uzanacak olan dost ülkeler zincirinin merkezinde bulunmaktaydı. Britanya burjuvazisi tercihini, Lloyd George'un paylaşım planından yana yaptı. 12 Ocak 1919'da Paris'te bir araya gelen "Barış Konferansı"nda, bu planın uygulanması için asayişten sorumlu olacak jandarma da bulunmuştu: Yunanistan.

Özet Kaynakça

Akkoyun, Turan. "İzmir'de Atılan İlk Kurşun Meselesine Dair Notlar". *Tarih ve Toplum Dergisi, sayı* 105, Eylül 1992, s. 38-40.

Bayur, Yusuf Hikmet. *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Berber, Engin. *Sancılı Yıllar, 1918-1922, Mütareke ve Yunan işgali Döneminde İzmir Sancağı,* Ayraç Yayınevi, İstanbul, 1997.

Cilasun, Emrah. *Mustafa Suphi ve Arkadaşlarını Kim Öldürdü?*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

Erdem, Nilüfer. *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923),* Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.

İşgalden Kurtuluşa İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi ve *Cumhuriyet* gazetesi imecesi, İzmir, 2007.

Özalp, Kâzım. *Milli Mücadele, 1919-1922*, 2 cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

Pallis, Alexandre Anastasius. *Yunanlıların Anadolu Macerası,1915-1922*, çev. Orhan Azizoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995.

Taçalan, Nurdoğan. *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken,* Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2007.

Topçuoğlu, Ümit Sinan. *Milli Mücadelede İlk Kurşun,* Milliyetçi Yayınlar, İstanbul, 1974;

Umar, Bilge. *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri,* Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1974.

19 MAYIS 1919 NEYİN TARİHİDİR?

Mustafa Kemal 1927 yılında CHP Kongresi'nde okuduğu *Nutuk'a* "1919 yılı Mayısının 19'uncu günü Samsun'a çıktım..." diye başladığından beri, resmî tarihçilere göre 19 Mayıs kutsal bir gündür. Halbuki Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'ye birlikte başladığı muhafazakâr asker Kâzım Karabekir'e göre bugünün Milli Mücadele açısından özel bir anlamı yoktur. Karabekir'e göre "İstiklal Harbi yapmak", yani "kurtuluş için silah kullanmak" fikri, ilk kez kendisi tarafından 29 Kasım 1918'de İsmet (İnönü) Bey'e, Zeyrek'te, ağabeyinin Süleymaniye Camii'ne bakan evinde açılmıştı. Karabekir'in iddiasına göre, İsmet Bey "Bu iş bitti Kâzım, gidip çiftlik satın alalım, sen Kâzım Ağa ol ben İsmet Ağa olayım" demişti. Karabekir'e göre Fevzi (Çakmak) Paşa "Ondan beterdi."

Kâzım Karabekir'in iddiaları

13 Mart 1919'da Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanlığı'na atanan Karabekir Paşa, göreve gitmeden önce, Padişah Vahdeddin'e düşmana direnme önerisinde bulunmuş, Vahdeddin'i ikna ettikten sonra 11 Nisan'da Şişli'deki evinde hasta yatan Mustafa Kemal'e veda ziyaretine gitmiş ve şunları söylemişti:

> Paşam, ben yarın Erzurum'a hareket ediyorum. İstanbul'da ne vaziyette kalırsanız kalın, bir şey yapmak imkânsızdır. Sükût edersek mahvımız kaçınılmazdır. Behemahal Anadolu'ya ordu başına geliniz. Hem de Doğu'ya, milletin kurtuluş anahtarı Doğu'dadır. Orada her şey mümkündür. Ordu kuvvetlidir, halk da beraber gider. Planım basittir. Milli bir hükümet teşkili. İstik-

lalimizi ve hiç değilse milli namusumuzu kurtaracak, ancak bu karardır.

Anadolu'da "milli bir hükümet kurma" fikrini Mustafa Kemal, "Bu da bir fikirdir, ahval günden güne size hak verdiriyor (...) İyi olayım, size katılmaya çalışırım," diye cevaplamıştı. Rauf Bey de bu görüşmeyi ve Anadolu'ya geçmeleri için Karabekir'in ısrar ettiğini doğrulayacaktı. Karabekir, 13 Nisan 1919'da *Gülcemal* vapuru ile yola çıkmış, 19 Nisan'da Trabzon'a gelmiş, oradan da Erzurum'a geçmişti. Mustafa Kemal ise ancak yeni kurulan Ahmed İzzed Paşa Kabinesi'nde Harbiye Nazırlığı'na atanmadığını öğrendikten sonra Anadolu'ya geçmeye karar vermişti. Kısacası Karabekir'e göre, ilk adımları hep kendisi atmıştı, Mustafa Kemal onu izlemişti.

Mustafa Kemal'in temasları

Utkan Kocatürk'ün *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*'ne göre, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı ile 7. Ordu Karargâhı'nın Padişah iradesiyle kaldırılması ve Mustafa Kemal'in Harbiye Nezareti emrine verilmesi üzerine İstanbul'a dönmesinin hemen ardından, Mustafa Kemal 15 Kasım'da Vahdeddin'le ilk görüşmesini yapmıştı. Vahdeddin kendisine Mondros Mütarekesi'nden sonraki siyasi durum hakkındaki görüşlerini sormuştu. 29 Kasım ve 20 Aralık görüşmeleri hal-hatır sormaktan ibaretti. 21 Aralık'da Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın kapatılması hakkında Padişah fermanı mecliste okunmuş, 29 Aralık'ta İstanbul'da çıkan *Söz* gazetesinde Mustafa Kemal'in Teceddüt Fırkası'na girdiği haberi yayımlanmıştı. 30 Aralık'ta Mustafa Kemal, "Ben askerî sıfat ve makamımla nispet ve alâkamı muhafaza etmekteyim. Gerçek olmayan haberin tekzibini rica ederim" diyerek haberi yalanlamıştı. Muhtemelen 15 Ocak 1919 günü (kaynaklarda tarih verilmiyor, Utkan Kocatürk bu tarihi tahmin ediyor) İsmet Bey'in Mustafa Kemal'i Şişli'deki evinde ziyaret ettiği sanılıyor. Bu görüşmede Mustafa Kemal'in "Hiçbir sıfat ve salahiyet olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada milleti uyandırarak kurtuluş

çarelerini aramak için en uygun mıntıka ve beni o mıntıkaya götürecek en kolay yol hangisi olabilir?" sorusuna cevap aradığı iddia ediliyor. Bundan bir ay sonra, muhtemelen 15 Şubat'ta, bu kez ziyaretçi Refet (Bele) Bey idi. Utkan Kocatürk'e göre Mustafa Kemal, Refet Bey'e "Eğer atına binip Anadolu içlerine girmek istiyorsan, ben bir gün senin bu arzunu tatmin ederim" demişti. 20 Şubat'ta ise 20. Kolordu Komutanlığı'na atanan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Anadolu'ya hareketinden önce yanında Rauf Bey olmak üzere Mustafa Kemal'e veda için Şişli'deki eve gelmişti. Hatıratında belirttiğine göre İstanbul'daki Mustafa Kemal'in emrine giren Anadolu'daki ilk askerî birlik Ali Fuat Paşa'nın kolordusuydu. Hatıratında belirttiğine göre o gün "Ben ve kolordum emrinizdeyiz Paşam!" demişti.

Rauf Bey'in anlattıkları

Rauf Bey'in o güne dair hatırası ise şöyle idi:

> Sofrada üçümüz yalnızdık. Fakat o sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmek kararı henüz kat'i şekilde verilmiş değildi. Paşa bir müddet evvel Ali Fuad Bey'in teşkil etmiş olduğu Osmanlı Ahrar Fırkası'nı, kuvvetlendirilip iktidara geçmek suretiyle kurulacak hükümette yer almağa ve bu yerde İstanbul'da mücadele zeminini hazırlamayı düşünerek bazı faaliyetlerde bulunuyor, hatta bu maksatla Ali Fethi Bey'in *Minber* gazetesine ortak olarak, yayın sahasında da –tabii hüviyetini açıklamayarak– çalışıyordu. Böylece İstanbul'da bir şeyler yapmak ümitleri tekrar dirilir gibi olmuştu.

Rauf Bey, ardından yine o günlerde İTC'nin önemli adamlarından İsmail Canbulat ile Mustafa Kemal'in evine gittiklerinde Mustafa Kemal'i İttihat Terakki'nin ünlü İaşe Nazırı "Kara" Kemal Bey'le başbaşa görüşürken gördüklerini, konunun iktidara el koymak amacıyla Sadrazam Tevfik Paşa'yı otomobilinin şöförünü değiştirip kaçırarak İstanbul'da bir yerlerde saklamak olduğunu anlayınca, İsmail Canbulat'ın "Yok birader, böyle ko-

mitacı işlere gelemem, bu benim işim değil" diyerek evden çıkıp gittiğini anlatacaktı. Bunun üzerine Mustafa Kemal, "Yok canım, komitacılık yapar mıyım, Kemal Bey'in ağzını arıyordum" demiş, Rauf Bey'le birlikte İsmail Canbulat'ın Osmanbey'deki evine gidip kendisini ikna etmişti. Bu tarihten sonra da bir daha Sina Akşin'in deyimiyle bu tür "ihtilalci yöntemleri" denemeye girişmeyecekti.

27 Şubat'ta Bahriye Nazırlığı görevinden istifa eden Rauf Bey'in "Damad" Ferid Paşa ile ilk kez görüşmesi istifadan hemen sonra olmuştu.*

Rauf Bey hatıratında istifasından dolayı Vahdeddin'in duyduğu üzüntüyü belirten Sadrazama neler dediğini şöyle anlatıyor:

> Teşekkür ederim. Ancak mademki bana bir baba dostu muamelesi yapıyorsunuz, o halde ben de size görüşümü açıkça söylemeyi bir borç bilirim. Efendim, evvela şunu söyleyelim ki, hükümet bugün yanlış bir yoldadır. Bu gidişle orduyu isyan ettirecektir. Irak ve İzmir sahillerindeki muvaffakiyetli muharebeleriyle temayüz etmiş Nuri Paşa gibi bir İzmir vali ve kumandanını azledip, yerine Selanik'i düşmana teslim etmiş olan Nail Paşa'yı oturtuyorsunuz. Şimdi harp meydanlarından nasılsa sağ gelmiş gazilerden mürekkep olan buradaki ordu buna tahammül edemez. Bundan başka, askeri terhis ediyorsunuz. Hükümet terhis ettiği askerleri memleketlerine kadar sevk etmeğe mecburdur. Siz bunu yapmıyor, hepsini perişan bir vaziyette bırakıyorsunuz. Adam, karavanadan, kışladan ayrılmış, yiyecek ekmeği, barınacak çatısı yok. Aç ve biilaç, sokaklarda dolaşıyor. Ben, Toptaşı'nda yabancıların bunlara sadaka verdiğini gözlerimle gördüm. Bunlar ne İttihatçı ne İtilafçı. Cepheden cepheye koşarak, ateşler içinde yüzerek, vatana karşı borçlarını ödemişler, ölmemişler. Ama şimdi ölümden beter bir sefalete mahkûm edilmektedirler. İşte bu gibi haller, mutlaka umumi bir kıyama (isyana) yol açar...

---

* Sina Akşin'e göre Rauf Bey'i 27 Şubat'ta istifaya götüren nedenlerden belki de en önemlisi, Fransız General d'Espérey'in, 24 Şubat'ta yeni kabineyi kuran Tevfik Paşa'ya tutuklanacak 36 kişinin listesini vermesiydi. Rauf Bey'in ismi listede yoktu, ancak çemberin yavaş yavaş daraldığı belliydi.

Rauf Bey'in dediğine göre, bu tür konuşmalara alışkın olmadığı anlaşılan Sadrazam, "Aman, ne diyorsunuz beyefendi? Aman ne diyorsunuz..." diye telaşla söylenmiş, Rauf Bey sözüne devam etmiş ve istifasının nedeninin, bir asker olarak böyle bir isyanın parçası olmak istememesi olduğunu belirmişti.

11 Mart'ta ziyaret sırası Mustafa Kemal'deydi. Bahriye Nazırı Avni Paşa'yı makamında ziyaret etmiş ve Avni Paşa'dan kendisini Osmanlı Hükümeti'ni oluşturan kişilerle tanıştırmasını istemişti. Avni Paşa "Elbette, tabiî!" cevabını vermişti. 12 Mart'ta Avni Paşa Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey'le beraber Mustafa Kemal'i Şişli'deki evinde ziyaret edecekti. Görüşme esnasında Mehmed Ali Bey'in "Paşa Hazretleri, bizimle işbirliği yapar mısınız?" sorusuna "Niçin etmeyeyim; eğer siz memleketi bugün içine düşmüş olduğu badireden kurtarmağa azmetmiş insanlar iseniz..." demişti. 13 Mart'ta Dahiliye Nazırı Mehmed Ali Bey, Cercle d'Orient'da Mustafa Kemal'le öğle yemeği yemiş, yemekte Bahriye Nazırı Avni Paşa da bulunmuştu. Rauf Bey'e göre, Mustafa Kemal'in "Damad" Ferid'le ilk karşılaşmasıydı bu. O akşam yemekte ne konuşulmuşsa, Sadrazamın kendisine güven duyması bu yemekle başlamıştı. Nihayet 11 Nisan'da 15. Kolordu Kumandanlığı'na atanan Kâzım Karabekir'in Şişli'deki evi ziyareti gerçekleşmişti. Bir sonraki ziyaret 17 Nisan'da, yine Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey tarafından gerçekleştirilecekti.

Sabiha Sultan'la evlenmek istedi mi?

Bu kronoloji, Kâzım Karabekir'i doğrular niteliktedir. Bu arada, Mondros Mütarekesi sonrasında Harbiye Nazırı olma teklifi kabul edilmeyen, bir iddiaya göre Vahdeddin'in küçük kızı Sabiha Sultan tarafından evlilik teklifi reddedilen* Mustafa Ke-

* Enver Behnan (Şapolyo) kaynak vermeden, Sabiha Sultan'la evlilik olayının Vahdeddin'in isteği üzerine olduğunu, Mustafa Kemal'in ise güya evliliği yokuşa sürmek için Sabiha Sultan'ın kendi kaldığı eve gelmesini şart koştuğunu söylüyor. Yusuf Hikmet Bayur'a göre ise Mustafa Kemal kendisine, Vahdeddin'in Almanya seyahati dönüşünde, musahibi İbrahim Bey aracılığıyla bu teklifte bulunduğunu, kendisinin ise Talat, Ali Fethi ve Rauf beylerin ısrarına rağmen, arkadaşı Dr. Rasim Ferid'in öğüdüne uyarak bu

mal'in İstanbul'da umudu kesmesinin bir diğer nedeni İngilizlerle yaptığı temasların sonuç vermemesiydi. İngiliz *The Daily Mail* gazetesi muhabiri G. Ward Price'a göre söz konusu günlerde, İngiliz Genelkurmayı'nın onayıyla yanında Refet (Bele) Bey olan Mustafa Kemal'le görüşmüş, Mustafa Kemal kendisine Osmanlı'nın savaşa girmesinin hata olduğunu, İngilizlerle çatışmak istemediklerini, bu hatayı Enver Paşa'nın yaptığını, Fransızlar Anadolu'ya çıkmasaydı, halkın İngilizlere daha az tepki gösterebileceğini söyledikten sonra "Eğer İngilizler Anadolu'da sorumluluğu üstlenmek niyetinde iseler, tecrübeli Türk idarecilerine ihtiyaçları olacaktır. Bu sıfatla yardımımı arz edebileceğim bir makamla temas etmek isterim" demişti. Price bu görüşmeyi Selanik Ordusu İstihbarat Bölümü'nün Kıdemli Genelkurmay Subayı Albay T. G. G. Heywood'a aktardığını söylüyor. Heywood bu teklifi önemsiz görerek ciddiye almamış, "Bu Türk generallerinin birçoğu çok sürmez iş aramaya başlarlar" demişti. Bu günlerde İtalyan Yüksek Komiseri Kont Sforza, Mustafa Kemal'le bazı görüşmeler yapmış, ancak İtalyanların İstanbul'daki etkileri sınırlı olduğu için bunun arkası gelmemişti. Mustafa Kemal bu arada İstanbul'daki İngiliz Siyasi İrtibat Subayı J. Godolphin Bennett ile de görüşmeye çalışmıştı. İngiliz tarihçi Lord Kinross'a göre bütün bunlardan bir sonuç çıkmayınca da Anadolu'ya gitmekten başka çaresi kalmamıştı. Bunun için de resmî bir görevlendirme beklemişti. Bu görevlendirme kısa sürede yapılacaktı. 29 Nisan'da da Harbiye Nazırı Şakir Paşa, Mustafa Kemal'i makamına davet edecek ve "Türklerin Rumlara yaptığı baskıyı yerinde incelemek ve önlemek üzere Karadeniz bölgesine müfettiş olarak gönderilmesinin kararlaştırıldığını" bildirecek, 30 Nisan'da Mustafa Kemal'in 9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne atanması Vahdeddin tarafından

---

teklifi kabul etmediğini söylüyor. Olaydan 40 yıl kadar sonra, Vahdeddin'in ortanca kızı Hanzade Sultan'ın dünürü olan Suat Hayri Ürgüplü'nün hatıratındaki birkaç satırdan ise olayı Sabiha Sultan'ın penceresinden öğreniyoruz. Suat Hayri Ürgüplü, Sabiha Sultan'a "Duyduğumuza göre, Mustafa Kemal Paşa sizi istemiş, pederiniz razı olmamış. Doğru mudur?" diye sormuş ve Sultan şu cevabı vermiştir: "Evet, istemiş. Benimle konuşmuş değildir ama ben çekindim ve istemedim. Zira, önümde hiç de iyi örnek olmayan Enver Paşa ile Naciye Sultan'ın hayatı vardı. Sonra, tanınmış (...) bir kumandanla aile hayatı kurabileceğime inancım yoktu."

onaylanacaktı. Mustafa Kemal ise *Nutuk*'ta bu görevlendirmeye dair "Hatt-ı Humayun"a değinmeyecekti.

Pontus çetecileri

Söz konusu "baskı" nedir derseniz, bölgede eskiden beri faaliyette olan Pontus-Rum milliyetçileri savaşın gidişatı belli olduğunda daha da cesaretlenmişlerdi. Giresun'un eski Belediye Başkanı Kaptan Yorgi'nin oğlu Konstantin Konstanidis, 1917 Bolşevik İhtilali'nin önderi Lenin'in "halkların kendi kaderlerini tayin hakkı" yolundaki tezlerinden cesaret alarak 4 Şubat 1918'de Marsilya'da, çeşitli ülkelerden Pontus temsilcilerini bir araya getiren Tüm Pontuslular Kongresi'ni toplamıştı. Kongre, Bolşevik liderlerden Leon Troçki'ye bir telgraf çekti. Telgrafta Sovyet Rusya'nın, Sinop'tan Batum'a kadar uzanan bölgede bağımsız bir Pontus devletini desteklemesi isteniyordu. Ancak Bolşevikler bu çağrıya yanıt vermediler. Bu sırada, Rus işgaliyle birlikte, daha önce Osmanlı hükümetleri tarafından yerlerinden sürülen ve bir kısmı Rusya'ya geçen Rumlar geri gelmeye başlamış ve Rum çeteleri Samsun, Merzifon, Amasya bölgelerinde örgütlenmeye devam etmişlerdi. Osmanlı tarafı Mondros Mütarekesi uyarınca asker kaçaklarına af çıkarmış ama Rum çeteciler arasında pek etkili olmamış, hatta 1918 Kasım ayı içinde Merzifon yöresindeki bazı Türk köylerini yağmalamışlardı. Ancak bölgenin diğer yerlerinde farklı durumlar da yaşanmıştı. Örneğin Ünye ve Fatsa'da, geri dönen Ermeni ve Rumlar eski mallarını ve pozisyonlarını barışçı biçimde geri alırken, Rize ve Ordu'da Müslüman ahaliden Rumlara karşı ciddi bir direniş olmuştu. Trabzon'da ise şehir içindeki Rumlar güvende iken, çete saldırıları yüzünden şehir dışına adım atamıyorlardı. Hamdi adlı bir teğmenin askerleriyle dağa çıkması ve Türk köylülerini örgütlemeye başlaması üzerine İtilaf Devletleri, İstanbul'daki hükümeti, durumu kontrol etmemekle, dolayısıyla Mondros Mütarekesi'ni ihlal etmekle suçladı. Bunu bahane ederek de 9 Mart'ta 300 İngiliz askeri Samsun'a çıkarıldı.

9. Ordu Müfettişliği'ne atanan Mustafa Kemal'den beklenen görevler şöyleydi: 1) Görev mıntıkasında asayiş ile istikrarı yeniden sağlamak ve asayişsizliğin sebeplerini belirlemek, 2) Görev mıntıkasında, dağınık olarak bulunan silah ve cephaneleri bir an evvel toplattırmak, bunları depolara yığmak ve koruma altına aldırmak, 3) Asker topladığı ve orduca korunduğu öne sürülen birtakım şuralar varsa bunların faaliyetlerinin önlenmesi ve lağvedilmesini sağlamak.

Ahmed İzzet Paşa'nın deyimiyle "şimdiye kadar hiçbir faniye nasip olmamış genişliklikte" yetkilerle Mustafa Kemal'e bu görevler verilirken "Padişaha yakınlığı, para suistimalinde bulunmamışlığı, Ermeni öldürmek gibi suçlara karışmamış olmaması" göz önünde bulundurulmuştu.

Mustafa Kemal ise 1927'de *Nutuk*'ta bu görevlendirmeyi şöyle izah edecekti:

> Bu geniş yetkiyi, beni İstanbul'dan sürmek ve uzaklaştırmak amacıyla Anadolu'ya gönderenlerin, bana nasıl verdiklerine şaşabilirsiniz. Hemen söylemeliyim ki, bana bu yetkiyi onlar bilerek ve anlayarak vermediler. Her ne olursa olsun, benim İstanbul'dan uzaklaşmamı isteyenlerin buldukları gerekçe "Samsun ve yöresindeki güvensizliği yerinde görüp önlemek için Samsun'a değin gitmek" idi. Ben bu işin başarılmasının, makam ve yetki verilmesine bağlı bulunduğunu ileri sürdüm. Bunda hiçbir sakınca görmediler. O günlerde Genelkurmay'da bulunan ve benim amacımı bir dereceye kadar sezinleyen kişilerle görüştüm. Müfettişlik görevini buldular ve yetkiyle ilgili yönergeyi de ben kendim yazdırdım. Dahası Harbiye Nâzırı olan Şakir Paşa, bu yönergeyi okuduktan sonra imzalamaktan çekinmiş; anlaşılır anlaşılmaz bir biçimde mührünü basmıştır.*

---

* Gotthard Jaeschke, "Bu iddia doğru olsaydı Kemal'i her ikisi de [Vahdeddin ve "Damad" Ferid Paşa] herhalde 'şüpheli' kaydıyla İngiliz istihbaratına haber verirlerdi" der ki benim de düşüncem bu yöndedir. Dahası yıllar sonra Ferid Paşa ise, Mustafa Kemal'in İngilizlerin tavsiyesiyle görevlendirildiğini söyleyecektir. Mustafa Kemal'in azılı muhalifi Dr. Rıza Nur ise Mustafa Kemal'in görevlendirildiği duyan Tevfik Paşa'nın, Hazine-i Hassa Müdürü Refik Bey aracılığıyla Padişah'a "Mustafa Kemal namussuzdur. Yollamasın, başka birini yollasın" diye haber gönderdiğini ileri sürer.

Bundan sonraki günler yeni görevi ile ilgili bilgilendirilmelerle geçmişti. 1930'lardan itibaren Mustafa Kemal'in en yakın adamlarından biri olan Sadi Borak'a göre 9 Mayıs'ta Mustafa Kemal, İsmet Bey'i Süleymaniye'deki evinde ziyaret etti ve "Ben yerleşinceye kadar sen de bana yardım edeceksin ve iş başladığı vakit yanıma geleceksin!" demişti. 13 Mayıs'ta Mustafa Kemal Harbiye Nezareti'ne "9. Ordu Müfettişliği Karargâhı'nın seferî sayılması, karargâh mensuplarının 3 aylık ödenekleri ile fevkalade masraflar için bir miktar para verilmesi hakkında evvelce yapılan müracaatların acele sonuçlandırılmasını" isteyen ve "bunları takiben üç gün sonra İstanbul'dan hareket edileceğini" bildiren bir yazı gönderdi. Günümüze kadar "Vahdeddin Mustafa Kemal'e Dahiliye Nezareti'nin örtülü ödeneğinden 25 bin lira verdi" diye anlatılan olay bu olmalıdır.

Mustafa Kemal, 14 Mayıs'ta Sadrazam "Damad" Ferid Paşa'nın Nişantaşı'ndaki evine akşam yemeğine davetliydi. Yemekten sonra Cevad (Çobanlı) Paşa da olduğu halde Sadrazam'la yeni vazifesi hakkında görüştü. Sadrazam'ın yanından ayrıldıktan sonra Mustafa Kemal'le Cevad Paşa arasında şöyle bir konuşma geçti: "Bir şey mi yapacaksın, Kemal?" "Evet Paşam, bir şey yapacağım!" "Allah muvaffak etsin!" "Mutlak muvaffak olacağız!"

Bandırma Vapuru ile Samsun'a

15 Mayıs günü, Mustafa Kemal, önce Genelkurmay Başkanlığı'na giderek Cevat ve Fevzi Paşa'ya veda etti. Ardından Babıâli'ye giderek hükümet üyelerine veda etti. Ardından Yıldız Sarayı'nda Vahdeddin tarafından kabul edildi.

Mustafa Kemal'in yıllar sonra Falih Rıfkı'ya anlattığına göre, Vahdeddin kendisine "Paşa, paşa, şimdiye kadar devlete çok hizmet ettin. Bunların hepsi bu kitaba geçmiştir... Bunları unutun, asıl şimdi yapacağın hizmet hepsinden mühim olabilir. Paşa, Paşa, devleti kurtarabilirsin!" demişti. Vahdeddin'in "Türkleri uslandırması" talebine Mustafa Kemal "merak buyurmayın efendimiz..." diye cevap verecek, ardından Vahdeddin

kendisine isminin baş harflerinin işlendiği bir kol saati hediye edecekti.

Mustafa Kemal *Bandırma* vapuru Kaptanı İsmail Hakkı (Durusu) Bey'i Şişli'deki evine çağırarak hareket şekline dair bilgi aldı. Karadeniz fiilen İngiliz donanmasının kontrolü altında olduğu için Boğazlardan ancak İngilizlerin izniyle çıkılabiliyordu. Liste 9. Ordu Müfettişliği Kurmay Başkanı Albay Kazım Bey tarafından mühürlenerek, vizelerin alınması için Yüksek Komiserliğe gönderildi. 15 Mayıs'ta İngilizlerden onay çıktı. 16 Mayıs'ta İngiliz İrtibat Subayı Yüzbaşı J. Godolphin Bennett listenin çok kabarık olduğu konusunda üstlerini uyardı, ancak izin kağıdını imzalaması emredilince buna uydu. Padişahla son kez 16 Mayıs'ta Yıldız'daki Hamidiye Camii'nde, cuma selâmlığından sonra görüşen Mustafa Kemal Şişli'deki evine döndü, annesi ve kız kardeşine veda etti. Aynı gün akşam üzeri maiyetiyle birlikte *Bandırma* vapuruna binecek ve İstanbul'dan ayrılacaktı.*

Fethi Tevetoğlu'na göre Mustafa Kemal'in yanında 18 kişi vardı. Bu kişiler şunlardı: Refet (Bele), Kazım (Dirik), İbrahim Tali (Öngören), Mehmed Arif (Ayıcı), Hüsrev (Gerede), Kemal (Doğan), Refik (Saydam), Cevad Abbas (Gürer), Ali Mümtaz (Tünay), İsmail Hakkı (Ede), Ali Şevket (Öndersev), Mustafa Vasfi (Süsoy), Hayati, Ârif Hikmet (Gerçekçi), Abdullah, Muzaffer (Kılıç), Faik (Aybars), Memduh (Atasev).

Daha sonra bu listenin eksik olduğu anlaşıldı. Behçet, Ali Rıza, Rahmi, Ahmed Nuri ve Tahir beyler ile rütbesiz 25 asker olmak üzere tam 48 kişi vardı gemide.

Celal Bayar'ın hatıratında anlattığına göre ise Refet Bey, Mustafa Kemal'in maiyetinden değildi. 3. Ordu Kumandanlığı'na atandığı için Samsun'a gitmesi gerekmekteydi. Kafileye son da-

---

* Cemal Kutay'a göre, Mustafa Kemal Samsun'a gitmek üzere hazırlanırken, Ermeni toplumunun önde gelenlerinden Berç Keresteciyan, Mustafa Kemal'in avukatı Saadettin Ferit Bey'e, "Paşa Hazretleri'nin hem avukatı hem zannederim yakın dostusunuz. Paşa hazretlerinin bindiği vapur Boğaz dışında bir İngiliz torpidosu tarafından batırılacak. İkaz ediyorum. Lütfen Paşa Hazretleri'ne iletiniz, kıyıdan gidiniz" bilgisini ulaştırarak kendisini uyarmış, dolayısıyla hayatını kurtarmıştı. Mustafa Kemal'in bu olaydan söz ederken kimin ihbar ettiğinden söz etmemesi, Cemal Kutay'ın da güvenilmez bir kaynak olarak ünlenmesi, bu "kurtarma" hikâyesinin aslında yaşanmadığı dedikodularına yol açmıştır.

kikada katılmıştı. Atları gemiye yükleme bahanesiyle gemiye binmiş, ardından rütbelerini çıkararak atlarının yanında gizlenmişti. Gemi Boğaz'dan çıkıncaya kadar da böyle kalmıştı.

Bandırma vapuru sahile en yakın hatta bir rota tutturdu ve 17 Mayıs gecesi 23.00 sularında İnebolu'ya ulaştı. Vapur 18 Mayıs'ın öğle saatlerinde Sinop'a vardı, ancak yol boyunca onlara eşlik eden şiddetli fırtına dinmediği için karaya çıkılmadı. Nihayet 19 Mayıs 1919 günün sabahı Samsun'da karaya ayak basıldı.

İşte bizzat Mustafa Kemal tarafından "Kurtuluş Savaşı"nın başlangıcı diye takdim edilen ve resmî tarihçiler tarafından adeta bir "sıfır" noktası gibi zihinlere nakşedilen 19 Mayıs 1919 böyle bir gündü ve Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta "1919 yılı Mayısının 19'uncu günü Samsun'a çıktım" deyinceye kadar da kaynaklarda tarihsel bir önemi haiz görülmemişti.

Özet Kaynakça

Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınları, İstanbul, 1976.

Avcıoğlu, Doğan. *Milli Kurtuluş Tarihi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000.

Doğumundan Ölümüne Kadar: Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, yayına haz. Utkan Kocatürk, Ankara Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

Ertürk, Hüsamettin. *İki Devrin Perde Arkası, Hilmi Kitabevi*, İstanbul, 1957.

Kandemir, Feridun. *Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay*, Yakın Tarih Yayınları, İstanbul, 1965.

Nur, Rıza. *Hayat ve Hatıratım*, 3. cilt, yayına haz. Heidi Schmit, Altındağ Yayınları, İstanbul, 1967.

Odabaşıoğlu, Cumhur. *Trabzon, 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, İlk-San Matbaası, Trabzon, 1980.

Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, 2 cilt, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Özel, Sabahattin. *Milli Mücadelede Trabzon*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Şener, Cemal. *"Topal" Osman Olayı*, Etik Yayınları, İstanbul, 2004.

Tevetoğlu, Fethi. Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Kütür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara,1987.

Yerasimos, Stefanos. "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim*, sayı 43/44, Güz 1988-Kış 1989, s. 35-76.

—. *Türk-Yunan ilişkileri: Mitler ve Gerçekler, Türk-Yunan Uyuşmazlığı*, yayına haz. Sedat Vaner, Metis Yayınları, İstanbul, 1989.

AMASYA TAMİMİ VE İSTANBUL'DAN KOPUŞ

20 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal, Sadrazam Ferit Paşa'ya, "İzmir'in Yunan askerleri tarafından işgali hadisesi yakında temasta bulunduğum milleti ve orduyu tasavvur ve tasvir edilemeyecek derecede üzmüştür. Ne millet ve ne ordu, mevcudiyetine karşı yapılan bu haksız tecavüzü kabul etmeyecektir" diyen telgrafını çekti. 22 Mayıs'ta İstanbul'a gönderdiği üç rapordan birinde ise şöyle diyordu:

> Sağlam kaynaklardan öğrendiğime göre, Rus cephesinin çökmesi sırasında orada gizlenmiş olan silahlı komitacıları Rusya'dan gizlice getirme emri verilmiştir. Bu komitacılar esas olarak Samsun çevresinde toplanmışlardır ve güçleri 2.500 adama ulaşan çeteler birkaç yıldan beri buldukları her fırsatta Müslüman halka karşı kanlı öç alma eylemlerine girişmektedir.

O günlerde Karadeniz'den dönen Yunan torpido gemisi *Velos*'un komutanı da Yunan hükümetine, Rusya'dan bölgeye dönmek üzere 7 bin Pontuslu ile sıranın kendilerine gelmesini bekleyen 100 bin göçmenin bulunduğunu rapor etmişti. Aynı gün Samsun'daki İngiliz Yüzbaşı L. H. Hurst ise İstanbul'a gönderdiği raporda, "Mustafa Kemal Hıristiyan kırımına yol açacak bir faaliyete hazırlanıyor" diyor ve devam ediyordu:

> Mustafa Kemal günü gelince varlıkları için herkesi mücadeleye çağırdı. (...) İttihatçılar Mustafa Kemal'in propagandasını aktif biçimde desteklediler. Daha ılımlı unsurların etkisi yok. Mustafa Kemal, çatışma başlarsa komiteci çetelerin başları olabilecek tipte Türklerle görüştü.

"Topal" Osman'la görüşme

Hurst'un istihbaratı doğruydu, çünkü Mustafa Kemal, daha güvenli olduğu ve sağlığı için kaplıcalarından yararlanmak için 25 Mayıs'ta geçtiği Havza'da, yörenin namlı kabadayılarından Osman Ağa ile görüşmüştü.

Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Hüsamettin (Ertürk) Bey'e göre "Topal" Osman'a, "İstanbul hükümetinden aksine emir gelmiş olsa bile, sen, gene Pontusçularla mücadeleye devam edecek ve bunların tenkilinde [cezalandırılmasında] bulunacaksın, işine sakın ola ki nihayet verme, bilakis hız ver" demişti. Bu dönemi *Kutsal İsyan* adlı romanında anlatan Hasan İzzettin Dinamo'ya göre, "Pontus belasından kurtulmayı "tecrübeli ellerine bıraktığı" "Topal" Osman da "Siz hiç merak etmeyin Paşam. Bu Pontus Rumlarına öyle bir tütsü vereceğim ki, hepsi mağaralarda eşek arısı gibi boğulacak" demişti. Halbuki bu sırada "Topal" Osman İstanbul Divan-ı Harbi tarafından Ermeni katliamlarındaki suçlarından dolayı aranıyordu. Ancak muhtemelen Mustafa Kemal'in ricası ile Temmuz 1919'da hakkındaki tutuklama kararı Padişah Vahdeddin tarafından kaldırıldı ve Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ve Giresun Mutasarrıfı gibi yerel yöneticilerinin itirazına rağmen, Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Giresun Şube Başkanı olarak Trabzon havalisinde Pontuslu Rumların (ve Müslüman ahalinin de) başının belası oldu.

Falih Rıfkı'ya göre, "Topal" Osman basılan her Türk evine karşı üç Rum evini basmak, mezarını kendine kazdırıp diri diri adam gömmek, vapur kazanlarında kömür yerine canlı adam yakmak gibi zulümlerle bölgeyi Rumlardan tamamen temizlemişti. Dr. Rıza Nur ise hatıralarında, Doğu Karadeniz'deki etnik temizlikten ve bu "temizliği" gerçekleştiren "Topal" Osman'dan şöyle bahseder:

> [Maliye Bakanı] Ferid [Tek], Osman Ağa'yı halkı soyuyorsun diye azarladı. Osman Ağa şu cevabı verdi: "Beyefendi evet para topluyorum, fakat bir Müslüman'ın bir habbesini almamışımdır. Aldığım hep gâvur malıdır. Benim başımda

binlerce haşarat var... Bu Rumlar bize neler yapıyorlar. Paralarını, canlarını almak helaldir... Türk'üm, Müslüman'ım. Evet Türk'üm, dini, gâvurlardan kurtarmak için çalışıyorum." Mükemmel şey. Sonra bilfiil büyük cesaretle harpler ediyor. Yanıma çağırıp oturttum. Ve kendisine, "Ağa! Sen Ferid Bey'e bilmem kime bakma! Yaptığın yanlış değil. Tamamiyle doğrudur. Haklısın vatana büyük hizmetler etmişsin. Bildiğin yolda devam et dedim" (...) "Ağa, Pontusu iyi temizle" dedim, "temizliyorum" dedi. "Rum köylerinde taş üstünde taş bırakma" dedim. "Öyle yapıyorum, ama kiliseleri ve iyi binaları lazım olur diye saklıyorum" dedi. "Onları da yık, hatta taşlarını uzaklara yolla, dağıt. Ne olur ne olmaz, bir daha burada kilise vardı diyemesinler" dedim. "Sahi öyle yapalım. Bu kadar akıl edemedim" dedi.

Gayri Müslimlerin "temizlenmesi"ni bu eli kanlı çeteciye havale eden Mustafa Kemal, bir yandan da 27 Mayıs'ta, İzmir, Manisa ve Aydın'ın işgali üzerine Havza'dan valilere, müstakil mutasarrıflıklara ve bazı kolordu komutanlıklarıyla Konya'da Ordu Müfettişliği'ne gönderdiği bildiride halka itidal tavsiye ediyordu:

Siyasi bütünlüğümüzün muhafazası için, milli gösterilerin daha canlı olarak belirtilmesi ve devamı gereklidir. (...) Büyük ve heyecanlı mitingler yapılmasıyla milli gösterilerde bulunulması ve bunun tüm memleketi kapsaması ve bütün Büyük Devletler mümessilleriyle Babıâli'ye etkili telgraflar verilmesi ve ecnebi olan yerlerde ecnebilere de tesir yapılmakla beraber milli gösterilerde âdap ve sükûnetin fevkalâde korunması ve Hıristiyan halka karşı taarruz ve nümayiş ve düşmanlık gibi tavır alınmaması zorunludur.

Öte yandan Mustafa Kemal, 1927'de okuduğu *Nutuk*'ta "kurtuluş yolu ararken iki şey söz konusu olmayacaktı. İlkin İtilaf Devletleri'ne karşı düşmanlık durumuna girilmeyecekti, sonra Padişah ve Halife'ye canla başla bağlı kalmak temel koşul olacaktı" diyecekti.

İngilizlerin şikâyetleri

31 Mayıs'ta İngiliz Yüzbaşı Hurst Havza'da Mustafa Kemal'le buluştu ve ona "vazifesi hakkında şüphesi olduğunu" söyledi. Gerçekten de Mustafa Kemal 3 Haziran'da Harbiye Nezareti'ne çektiği telgrafta şöyle diyordu:

> Bağımsızlık ve milli mevcudiyeti imha ve hayatın devamını tehlikeye sokan işgal, suikast ve tecavüz gibi İzmir havalisinde görülmekte olan olayların benzerlerinin meydana gelmesine karşı ne milletin heyecan ve vicdanî teessürlerini ve ne de buna dayanan millî gösterileri önleme ve durdurma için nefsimde ve hiç kimsede kudret ve kuvvet göremeyeceğim gibi bu yüzden doğacak vak'aların ve hadiselerin karşısında da mesuliyet kabul edebilecek ne komutan ne de idareci ve ne de hükûmet tasavvur ederim.

Görülen oydu ki Mustafa Kemal, adım adım İstanbul'la bağlarını koparıyordu. 6 Haziran'da İşgal Kuvvetleri Kumandanı General George Milne, Mustafa Kemal'in İstanbul'a çağrılması için Harbiye Nezareti'ne yazı yazdı. 8 Haziran'da Harbiye Nazırı Şevket Paşa "Beraberinizdeki istimbotlardan biriyle İstanbul'a gelmeniz rica olunur" diyen telgrafını yolladı. Mustafa Kemal bu çağrının arkasında kimlerin olduğunu gizli olarak Genelkurmay Başkanı Cevad Paşa'ya sordu. Cevad Paşa "Kıymetli bir generalin Anadolu'da seyahati kamuoyuna iyi bir tesir yapmayacağı cihetle İngilizlerin kendisini istediği"ni söyledi. Mustafa Kemal ardından Eşme'deki 17. Kolordu Kumandanı Bekir Sami (Kunduh) Paşa, Konya'daki 20. Kolordu Kumandanı (o günlerde Ankara'da olan) Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ve 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'le yazıştı. 13 Haziran'da kendisini ziyaret eden Amasya heyetine, "Ortada İttihatçılık, İtilafçılık yoktur; memleket meselesi vardır!" dedi. 14 Haziran'da Amasya'dan Padişah'a yazdığı telgrafta artık sesi daha kararlı çıkıyordu:

> İstanbul'da iken, milletin bu kadar kuvvetli ve az vakitte felâketlerden bu derece uyanık olduğunu tahayyül edemezdim. (...) Eğer zorlanırsam görevimden istifa ederek önceden oldu-

ğu gibi Anadolu'da ve milletin sinesinde kalacağım ve vatani görevime bu kez daha açık adımlarla devam edeceğim.

Bu telgrafa rağmen İstanbul'a dönmesi için bir zorlama olmadı, sadece 15 Haziran'da 9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği adı 3. Ordu Müfettişliği olarak değiştirildi. 17 Haziran'da Mustafa Kemal Amasya'dan Kâzım Karabekir'e (sadeleştirilmiş dille) şöyle yazdı:

> Anadolu'ya geçişimden şimdiye kadar en çok önem verdiğim taraf, milletin geleceğinin ve hayat hakkımızın ancak milli birlikle kurtarılacağını anlamak ve bunun için her çeşit siyasi ve kişisel ihtiraslardan uzak ve yalnız milleti hür ve bağımsız yaşatmağa yönelik örgütün, yani Müdafaa-i Hukuk-u Milliye'nin her bucağa varıncaya kadar yayılması esaslarını hazırlamak oldu. Övmeye değer ki, her tarafta askerî gerek mülki, sizin gibi aynı fikir ve düşüncede arkadaşlarımızın çalışma ve önderlikleriyle her taraftan aldığım telgraflar milletin bu ihtiyacı duyduğunu ve genel şekilde bu işe eylemli olarak başladığını ispat ediyor.

Amasya Tamimi ilan ediliyor

21/22 Haziran gecesi de Ali Fuat Paşa, Rauf Bey ve Refet Bey'le yapılan birtakım görüşmelerden sonra ortaya çıkan, üçü resmî görevli dört komutanın imzasını taşıyan ve tarihe "Amasya Tamimi/Genelgesi" adıyla geçen altı maddelik ünlü bildirge, Anadolu'daki mülki ve askerî amirlere gönderildi. Tamimde özetle şunlar deniyordu: Vatanın tamamiyeti, milletin bağımsızlığı tehlikededir. Milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. Sivas'ta milli bir kongrenin acele toplanması kararlaştırılmıştır. Bunun için bütün vilayetlerin her livasından milletin itimadını kazanmış üç delegenin mümkün olan süratle yetişmek üzere hemen yola çıkarılması gerekmektedir. Her ihtimale karşı, durumun bir milli sır halinde tutulması lazımdır.

Ardından Mustafa Kemal, Edirne'de bulunan I. Kolordu Kumandanı Albay Cafer Tayyar ve Abdurrahman Şeref, Reşid Akif Paşa, Ahmed İzzet Paşa, Halide Edip (Adıvar), "Kara" Vasıf, Ahmet Rıza, Seyit Bey, Ferit (Tek), Ferit Paşa, Câmi Bey'le "Artık İstanbul Anadolu'ya hâkim değil, tâbi olmak mecburiyetindedir!" temalı yoğun bir telgraf trafiği yürütmeye başladı. Bunlar olurken İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe da Mustafa Kemal'in geri çağrılması için Harbiye Nezareti'ne baskı yapmaya devam ediyordu.

Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in "Osmanlı Hükümeti'nin yeni savaşa girmeyeceği" hakkındaki 18 Haziran tarihli genelgesini protesto etmek için 24 Haziran'da, "Bağımsızlığını emin görmek isteyen milletin önüne hiçbir haksız set çekilemez!" diyen telgrafı takiben, Amasya'dan Tokat'a doğru yola çıkan Mustafa Kemal görevinden azledildi ancak azil emrini almadığını belirterek yoluna devam etti. 27 Haziran'da Tokat'tan Sivas'a, ertesi gün Sivas'tan Erzurum'a doğru hareket etti. Yolda Şevket Turgut Paşa'nın "Bizden bir heyetin Paris'e gitmesine [Britanya, Fransa, İtalya ve ABD temsilcilerinden oluşan] Dörtler Meclisi müsaade etti. (...) Hemen Dersaadet'e teşrifinizi rica eylerim" diyen telgrafını aldı. Erzincan'ı geçmişlerdi ki, Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa'nın Padişah'ın kendisine hava değişimi almasını, arzu edeceği bir şehir veya kasabada istirahat etmesi tavsiyesini bildiren telgrafı geldi. Ancak Mustafa Kemal yoluna devam etti ve 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a ulaştı.

Rıza Nur'un yorumu

Mustafa Kemal'in azılı muhaliflerinden Dr. Rıza Nur,* *Hayat ve Hatıralar* adlı eserinin 3. cildinde buraya kadar anlatılan hikâyeyi şöyle yorumlar:

---

* Yakın arkadaşı Ziya Gökalp'le birlikte Meclis'in Türkçü, daha doğrusu "ırkçı" kanadını temsil eden Rıza Nur (1879-1942), Cumhuriyet'in ilanına kadarki dönemde Maarif ve Sıhhiye bakanlıklarında bulunmuştu. 1920'de destek sağlamak için Sovyet Rusya'ya gönderildi, Çiçerin ve Stalin'le görüştü. Saltanat ın kaldırılmasında aktif rol oynadı. Lozan Barış Görüşmelerinde İkinci Murahhas (Delege) olarak görev yaptı. 1926 İzmir

Daha evvel Vahideddin'e yaver. Onunla Almanya'ya seyahat yapıyor. Paşa olmuştur. Hasılı mütareke oluyor. Yine kabına sığmıyor, yine kimseyle geçinemiyor. Padişahı da tahakküm ve istibdadı altına almak istiyor. Millet, her yer perişan, Vahideddin'den kızını istiyor. Padişah vermiyor. Uğraşıyor, olmuyor. Sonra Harbiye Nazırlığı istiyor. O da olmuyor. Hani Vahideddin'ler, Ferid'ler fena!... Halbuki bunları o devirde yapıyor. Demek bu hareketi ile onlarla beraber çalışmak fikrindedir. Padişahla hırsını tatmin edemeyince Hürriyet ve İtilaf fırkasına dehalet ediyor. O vakit eski Konya Mebusu Zeynel Adibidin Hoca fırkanın en nüfuzlu adamı. Ondan İstanbul Merkez Kumandanlığını istiyor. Bilmem bunu ne için istiyordu? Ahvale bakılırsa Vahdeddin'e fena kızmış, intikam sevdasında. Merkez Kumandanı olup Vahideddin'e bir şey yapmak istemiş olsa gerek, fakat bu olacak iş değil, o fırka Vahideddin'in taraftarı. Böyle mühim bir mevkii ona verirler mi? Padişaha söylemeden iş yaparlar mı? Kendisi biraz düşünse teşebbüs etmemesi lazımdı. Tabii vermiyorlar. Hem de İstanbul'da İngiliz kuvvetleri var. Olur mu?... Bu halde bile akıl edip Anadolu'ya geçmeyi düşünmüyor. Orada Vahideddin'den pekâlâ intikam alabilirdi. Yıllarca Enver'le uğraştı. Bir şey yapamadı. O gitti, bu da uğraşmak için Vahideddin'i buldu. Kendisi, dalkavukları bu esnada İstanbul'da Anadolu kıyamını hazırladığını şimdi söylüyorlar. Hem de bunu oturduğu evde hazırlamış imiş. Bu eve bir hatıra olmak üzere şimdi bir levha koydular! Bu kadar tarih dolandırıcılığı az görülmüştür. Aslı faslı yoktur. Sonradan uydurma. Şeyhin kerameti kendinden rivayet... Görüyoruz ki, Milli Kıyam o vakit her yerde çoktan başlamıştı.

Suikasti Davası'ndan hemen sonra Paris'e kaçtı ve Türkiye'ye ancak Mustafa Kemal'in ölümünden sonra dönebildi. Paris'teki Biblioteque Nationale ve Londra'daki British Museum'a, 1960 yılından önce yayımlanmamak kaydıyla teslim ettiği dört ciltlik tartışmalı eserini 1929-1935 arasında kaleme aldı. Mustafa Kemal ve dönemi hakkında yazanların ezici çoğunluğu, ölçülü, temkinli hatta korkak diye nitelenebilecek bir yaklaşım içinde iken, Rıza Nur, son derece pervasız, saldırgan, hatta hakaret dolu üslubuyla diğerlerinden ayrılır. Ancak Mustafa Kemal ve İsmet İnönü ekibine yönelttiği eleştirilerin benzerlerini kendisi (hatta eşi ve diğer yakınları) için de kullandığı düşünülürse, bunun psikolojik bir rahatsızlıktan kaynaklandığı anlaşılır. Küfürler dışarıda bırakılırsa, Rıza Nur'un canlı, renkli ve sansürsüz anlatımları, dönemin resmî tarih tarafından yer verilmeyen yanlarını kavramak açısından önemli bir kaynaktır.

Özet Kaynakça

Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınları, İstanbul, 1976,

Avcıoğlu, Doğan. *Milli Kurtuluş Tarihi,* Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Atatürk Anadolu'da, 1919-1920*, TTK Yayınları, Ankara, 1959.

Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 3 cilt, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz*, cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Kocatürk, Utkan. *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, http://www.ataturk.de/turk_Kaynakcali_Atatuerk_Guenluegue.pdf.

Lord Kinross. *Atatürk, Bir Milletin Doğuşu*, Sander Kitabevi, İstanbul, 1966,

Nur, Rıza. *Hayat ve Hatıratım*, 3. cilt, yayına haz. Heidi Schmit, Altındağ Yayınları, İstanbul, 1967.

ERMENİ, RUM VE KÜRT TEHLİKESİNE KARŞI ERZURUM KONGRESİ

Erzurum'da İttihatçılar tarafından "Doğu'daki Ermeni tehlikesine karşı toplanan" kongreye katılmak üzere 25 Mayıs'ta Samsun'dan ayrılan Mustafa Kemal, Merzifon, Havza, Amasya, Tokat, Sivas ve Erzincan yoluyla 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a vardı. Yanında Eski Bahriye Nazırı Rauf Bey, 3. Ordu Müfettişi Kurmay Başkanı Manastırlı Kurmay Albay Kâzım (Dirik), 3. Ordu Müfettiş Erkânı Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede), Harp İstihbarat Şube Müdürü Dr. İbrahim Tâlî (Öngören), 3. Ordu Müfettişi Binbaşı Refik (Saydam) Bey, Eski İzmit Mutasarrıfı İbrahim Süreyya (Yiğit), Yüzbaşı Cevad Abbas (Gürer) ve daha düşük rütbeli subaylar vardı.

Erzurum, yüz yıl içinde tam üç kere (1829, 1877-78, 1916-18) Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmişti. Erzurum'un sınırları, Erzincan, Beyazıt ve Bayburt sancakları ile birlikte 21 ilçe ve 3 bucağı kapsamaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın başında takriben 750 bin insanın yaşadığı vilayetin şehir merkezinin nüfusu 40-80 bindi ve bunun 20 binini Ermeniler oluşturmaktaydı. Nisan 1915'de, İstanbul'dan gönderilen İttihat ve Terakki'nin önde gelen yöneticilerinden Dr. Bahaeddin Şakir'in yaptığı plan doğrultusunda, Erzurumlu din adamlarının önderliğinde büyük bir miting yapılmış ve ardından da Erzurum, Ermeni nüfusundan arındırılmaya başlanmıştı.

En son 1916'da Çarlık Rusya'sının işgal ettiği Erzurum, 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Bolşeviklerin orduyu geri çekmesini takiben Mart 1918'de Osmanlı ordusu tarafından geri alındı. Bu tarihten itibaren şehir, 15. Kolordu'nun merkezi oldu. Karabekir Paşa komutasındaki bu ordu esasen savaşın sonlarında Kafkasya ve İran seferlerine katılan ve elde ettiği başarılardan ötürü yük-

sek maneviyata sahip olan 9. Ordu'ydu. Mondros Mütarekesi sonrası İtilaf devletlerini sakinleştirmek amacı ile Kolordu adını almış olsa da nicel gücünden hiçbir şey kaybetmemişti. Mevcudu konusunda çeşitli kaynaklarda farklı sayılar olmakla birlikte yaklaşık 30 bin asker ve 20 bin kişilik jandarma ve milis gücü ile Trabzon ve Erzurum arasında konuşlanmıştı. İttihatçıları ve Mustafa Kemal'i cesaretlendiren de bu ordunun varlığıydı.

Fahrettin M. Kırzıoğlu'na göre, "Ermeni Tehciri'nde mezalim" töhmetiyle yakalanacak olan İttihatçılardan "Filibeli" Hilmi, "Erzurumlu" Köseoğlu Cafer ve "Yenibahçeli" Nail Beyler, İstanbul'da Enver ve Talat Paşa ile yaptıkları gizli toplantıdaki karar uyarınca *Gülcemal* vapuru ile Trabzon'a oradan da 19 Aralık 1918 tarihinde Erzurum'a gelmiş, 25 Aralık'ta Türk Basımevi adıyla bir matbaa kurmuşlardı. Matbaanın görevi Erzurum'da *Albayrak*, Batum'da da *Sada-yı Millet* adlı gazeteleri çıkarmaktı. Gazeteler Türkçü çizgide bir yayın politikası takip etmişti. Tehcir ve savaş ortamında zenginleşen eşraf ve esnafın maddi desteği ile şehrin ileri gelenleri, Erzurum'un Ermenilere geri verileceği korkusundan hareketle Mart 1919'da Vilâyât-ı Şarkiyye-i Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliyye Cemiyeti'ni kurmuşlardı. *Albayrak*, Doğu'daki benzer cemiyetlerin maddi desteğini almıştı. Cevad (Dursunoğlu) Bey'in yönettiği gazete bir nevi bu hareketin yayın organıydı. "Albayrakçı" Cevad Bey, ancak 1946'da kaleme aldığı *Millî Mücadele'de Erzurum* adlı hatıratında şöyle anlatır o günlerde Erzurum'daki halet-i ruhiyeyi:

> [15 Mayıs 1919'da Yunanlıların] İzmir'i işgal haberi Erzurum'da bomba gibi patladı. 16 Mayıs 1919 günü bir miting yapacağımızı bildirdik. Miting heyetini Belediye azasından Şeyh Eşref'le Müdafaa-i Hukuklardan Hüseyin Avni [Ulaş], [Süleyman] Necati [Güneri] ve ben teşkil ediyorduk. Halka işgal faciasını bildirdik. Nutuklarımızda bizim böyle bir akibete düşmemekliğimiz için hazır bulunmamız gerektiği noktasında ısrar ettik. Mitingin protestolarını padişaha, hükümete ve Türkiye'deki yabancı devlet temsilcilerine çok sert ve acı telgraflarla bildirdik. Zamanın Dahiliye Nazırı, vilayete 24 Mayıs 1919 tarihli bir şifre ile "Teşebbüsat-ı siyasiyette bulunmaktayız. Sabır ve sükunetle

neticeye intizar ediniz" diye cevap verdi. Bu cevap elimize yeni bir silah verdi. Halka İstanbul hükümetinin mahiyetini gösteriyordu.

Cevad Bey'in dediğine göre, 17 Haziran 1919'da Erzurum'un bütün sancak ve kazalarını temsil etme iddiasında olan 21 delege ile bir vilayet kongresi toplanmıştı. Kongrede, ABD Başkanı Woodrow Wilson'ın açıkladığı "14 İlke" (veya Wilson Prensipleri) uyarınca Anadolu'yu bekleyen senaryolar tartışılmıştı.

Wilson'un 14 İlkesi

Oyların Cumhuriyetçi adaylar William H. Taft ve Franklin D. Roosevelt tarafından bölünmesinden yararlanarak ABD'nin 1912 başkanlık seçimini kazanan Demokrat Wilson tarih öğretmeniydi ve kendini şöyle tanımlamıştı: "Ben insani özellikler ve alyuvarlardan çok kanaatler ve akademik endişelerden oluşmuş muğlâk ve farazi bir kişiliğe sahibim. Bakalım sonunda ne olacak?"

Wilson'ın ilk işi "Latin Amerikalılara iyi adamları seçmeyi öğrenmek için" ABD'nin arka bahçesine askerî müdahalede bulunmak oldu. 1913'te Meksika'ya asker gönderdi, 1915'te Haiti'yi işgal etti. (Bu işgal 1934'e kadar devam etti.) 1914-1916 arasındaki Meksika İç Savaşı sırasında Meksika'nın kuzeyi ve liman şehri Vera Cruz işgal edildi, 1916'da Dominik Cumhuriyeti'ne bir denizci birliği yollandı. 1917'de Virgin Adaları'na ve İngiliz Jamaika'sı hariç tüm Karayip Adaları'na çıkıldı. 1917 Bolşevik İhtilali sırasında, Rusya'nın Almanya'nın eline geçmemesi için Japonya ile birlikte Sibirya'nın doğu kıyısındaki Vladivostok'a birlik gönderildi. Ama tarihe geçmesini "14 İlke" diye anılan fikirler dizgesi sağladı.

Bütün imparatorluklar gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun da yıkılacağından emin olan Wilson'ın 8 Ocak 1918'de açıkladığı meşhur "14 İlke"sinin temelini savaş sonrasında kurulacak dünya düzeninin "milliyet esasına göre" olması oluşturuyordu. "14 İlke"nin 12. maddesi ise "Osmanlı İmparatorluğu'nun

Türk olan kısımlarının Osmanlı egemenliği sağlanacak fakat Türk olmayan diğer halklara kesinlikle rahatsız edilmeyecek bir otonom gelişme şansı verilecek, Çanakkale Boğazı'nın milletlerarası garanti altında, her milletin gemilerine daimî suretle açık olacak" diyordu. Wilson'ın en yakın çalışma arkadaşlarından Albay Edward M. House defterine şu ifadeleri not almıştı:

> "Otonom" kelimesi ile ilgili aynı zorluk Avusturya-Macaristan'da da olduğu gibi belirmektedir. Açıktır ki Boğazlar ve İstanbul sözde Türk olarak kalsa da uluslararası kontrol altına alınmalıdır. Bu kontrol kolektif olabileceği gibi, mandater olacak olan bir gücün ellerinde de olabilir. Anadolu Türkler için ayrılmalıdır. Yunanlıların ağır bastığı kıyı kesimleri uluslararası özel bir kontrol altında olmalı, tercihen mandater devlet olarak Yunanlılar ile. Ermenistan'a Akdeniz'de bir liman verilmeli ve koruyucu bir güç oluşturulmalı. Fransızlar hak iddia edebilir üzerlerinde ama Ermeniler Büyük Britanya'yı tercih eder. Suriye zaten Büyük Britanya ile yapılmış anlaşma gereği Fransa'ya tahsis edilmiştir. Büyük Britanya açıktır ki Filistin, Mezopotamya ve Arabistan için en iyi mandaterdir. Küçük Asya'daki tüm mandaterleri bağlayıcı garantileri içeren genel bir kanun [1919 Paris] Barış Konferansı'nda yazılmalıdır. Bu, aynı zamanda azınlıklar ve "açık kapı" için koşullar içermelidir. Ana tren yolu hatları uluslararasılaştırılmalıdır.

Wilson "14 İlke"yi ABD Kongresi'nde vermiş olduğu muhtelif demeçlerle genişletmişti. Taraflar arasında ateşkes görüşmeleri başladığında bu demeçlerin sayısı 27'yi bulmuştu. Wilson 11 Şubat 1918'de verdiği demeçte: "Devletlerin yeni topraklar alamayacakları, savaş tazminatı ve cezai tazminat alınamayacağı, ulusların kendi geleceklerini kendilerinin ortaya koyması" görüşlerine açıklık kazandırmıştı.

Emel Akal'ın tespitine göre, 1918 sonrası Ardahan ve Kars'ta yapılan bütün kongreler ve kurulan bütün şura hükümetleri "Bolşevik" değil Wilson prensiplerine dayanarak oluşturulmuştu. Bu oluşumlar Ahıska Hükümet-i Muvakkatası (29 Ekim

1918), Aras Türk Hükümeti (3 Kasım 1918), Kars İslam Şurası (5 Kasım 1918-18 Ocak 1919), Birinci ve İkinci Kars Kongresi (15 ve 30 Kasım 1918), Birinci ve İkinci Ardahan Kongresi (3-5 ve 7-9 Ocak 1919), Cenubi Kafkas Hükümeti (18 Ocak-13 Nisan 1919), Oltu Şura Hükümeti, Oltu İslam Terakki Fırkası olup, hepsinin arkasında İttihatçı "Deli" Halid Paşa vardı. Bu dönemin bir diğer oluşumu da Yunanlılara vaadedilmiş olan Trakya'da 1 Aralık 1918'de oluşturulmuş Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyesi adlı cemiyeti idi.

Kongrenin hedefi neydi?

Konumuza dönersek, tam adıyla Vilayat-ı Şarkiye Kongresi'ni ya da tarih kitaplarında yer aldığı şekliyle Erzurum Kongresi'ni örgütleyen ve katılan delegelerin ağırlıklı çoğunluğu Erzurum'daki 4 Aralık 1918'de kurulan Vilayat-ı Şarkıyye-i Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin yöneticisi, üyesi veya taraftarlarıydı. Cevad Bey, "Kongreye katılan gençler, Türkçü ve Batıcı, bu açıdan Ziya Gökalp'çiydiler. Hepimiz onun manevi öğrencisiydik. Fikir gıdamızı *Yeni Mecmua*'dan almıştık..." diye yazacaktı. Kurucuları arasında 1915 Ermeni Kırımı'nda önemli rolleri olan Diyarbakırlı Zülfü (Tigrel), Fevzi (Pirinççioğlu) ve Süleyman Nazif, Erzurumlu Hoca Raif Efendi, Cevad (Dursunoğlu), Süleyman Necati, Dr. Fuad Sabit, Miralay Rüştü Bey olan cemiyetin başlıca amaçları: 1) Ermeni ve Rum (Pontus) tehlikesine karşı "milli" sınırlar içindeki toprakları savunmak; 2) Kürdistan Teali Cemiyeti'nin örgütlenerek gelişmesine karşı çıkarak tedbir almaktı. Nitekim, Süleyman Necati Bey, kongre sürecinde tuttuğu hatıra defterine şöyle yazmıştı:

> Mütareke olmuştu. Erzurum'da eski aşinalardan yalnız Doktor Fuat Sabit Bey vardı. Hastahane Sertabibi idi. Bir gün emir neferi ile beni çağırttı. Gittim, kapıdan girerken, Doktor: –Müjde mütareke oldu. –Mütarekename var mı? dedim. Telgrafı gösterdi. Yirmi dördüncü maddeye gelince: –Eyvah, Vilayeti Şarkiye Ermenistan oluyor, dedim.

Karabekir'in "büyük ve kanlı tehlikeler" derken kastettiği de "Ermeni tehlikesi" idi. Tertip heyetinin Van, Bitlis, Mamuret'ül-Aziz (bugün Elâzığ), Sivas ve Erzincan vilayetlerine gönderdiği yazıda bunun altı çiziliyordu:

> Şark vilayetlerinin Ermeni idaresine terk edileceğine dair kat'i emareler ortaya çıktı. İslam tarihi için kara sahifeler hazırlanmaktadır. Vilayat-ı Şarkiye baştan başa bir Müslüman memleketi ve İslam geleceğinin kapısı olduğundan ve bu vilayetlerimiz kan, din, tarih kardeşi olan Kürt ve Türk'ün namus ve hamiyetine mevdu bulunduğundan, bugün bize teveccüh eden dini ve tarihi vazife pek büyük ve pek mukaddestir.

Cevad Bey'e göre de o günlerde Erzurum'da toplanan Türk aydınlarının en büyük endişesi Seyid Abdülkadir'in lideri olduğu Kürdistan Teali Cemiyeti'nin Şark vilayetlerinde meydana getirilmesine çalışılan birliği bozmasıydı.

Mustafa Kemal'in başlangıçta bu kongreye sıcak bakmadığını biliyoruz. Çünkü kendisi 22 Haziran 1919 tarihinde kaleme aldığı Amasya Tamimi ile Sivas'ta bir kongre yapılacağını ilan etmişti. Ancak Doğu vilayetlerindeki İttihatçılar ellerini çabuk tutmuşlar ve Erzurum'da bir kongre için çalışmalara başlamışlardı.

Karabekir'in tarihi desteği

9 Temmuz günü İtilaf Kuvvetleri adına bölgede Mondros Mütarekesi uygulamalarını denetlemekle görevli İngiliz Yarbay Alfred Rawlinson (ki Erzurum'a yanında 10 kadar askerle 22 Nisan'da gelmişti), Mustafa Kemal'i ziyaret ederek kongrenin iptalini istedi. Mustafa Kemal, İstanbul'dan ve Erzurum'dan gelen yoğun baskılar sonunda aynı gün müfettişlik ve askerlik görevlerinden istifa etmek zorunda kaldı. Artık sıradan bir sivil olduğu bu günlerde Mustafa Kemal'in hayatında tarihi bir dönüm noktası oluşturan olayı, Şevket Süreyya Aydemir *Tek Adam*'da şöyle anlatır:

Saatler ilerlemektedir, sinirler gergindir: Kolordu'dan gelecek haber ne olacak? Bu uğursuz hava uzayıp gidecek mi? Yoksa bir tutuklama emri?

Tam o sırada yaver Cevat Abbas, Mustafa Kemal'in odasına yıldırım hızıyla dalar:

Kumandan (Karabekir) Paşa geliyorlar. Arkalarında bir bölük süvari askeri var! Mustafa Kemal Rauf Bey'e bakar, kulağına eğilir, yavaşça mırıldanır:

Gördün mü Rauf? Dediklerim doğru değil miymiş? Sarармıştır. Bunalım zirve noktasındadır. Yerinden kalkar. Odanın ortasına ilerler. Ayaktadır. Gözleri kapıya dikilmiştir. İçinde hayatının en tehlikeli sorusu uyanır. Hayatında en önemli dönüm noktasındadır.

Kazım Karabekir Paşa kapıda görünür. Arkasını subaylar çevirmiştir. Sakin görünmeye çalışır. Yüz hatları hiçbir şey ifade etmez. Binanın önünde süvari bölüğü saf nizamı almıştır. Karabekir ilerler. Yaklaşır. Durur. Askerce selam vaziyetini alır. Önemsiz bir şeymiş gibi, sükunetle bildirir:

- Emrinizdeyim Paşam! Ben, subaylarım, erlerim, kolordum, hepimiz emrinizdeyiz!

Yol dönülmüştür, doruk aşılmıştır, buhran geçmiştir. İlk zafer kazanılmıştır. Mustafa Kemal, vefalı, cesur, dürüst arkadaşının boynuna sarılır. Onu kucaklar, öper...*

Kâzım Karabekir ayrıca 13 Temmuz'da İstanbul tarafından görevden alınmasına rağmen "Mustafa Kemal Paşa Hazretleri"ne hitaben bir telgraf çekerek bağlılığını da belirtmişti. "Hamidiye Kahramanı" diye ünlenmiş olan Rauf Bey de bütün vilayetlere gönderdiği bir telgrafla "Mustafa Kemal ve arkadaşlarının açtığı milli cihada katıldığını" duyurdu. 20 Temmuz günü İstanbul'dan Erzurum Vilayeti'ne Mustafa Kemal'in tutuklanması emri ulaştı. Erzurum Valisi Kadı Hurşit Bey, "Gücünüz yetiyorsa gelin siz tutuklayın!" diye cevapladı emri. Ardından İstanbul

* Şevket Süreyya'nın bu anlatımları, Kâzım Karabekir ve Rauf Orbay'ın anılarına dayanır. O sırada Erzurum'da olmayan İsmet İnönü de hatıralarında olayı aşağı yukarı bu şekilde nakleder. Ancak Mustafa Kemal *Nutuk*'ta bu olaya değinmez.

Kâzım Karabekir'i görevden almaya kalktı, Karabekir "Kolordumun başından ayrılmayacağım" diye cevapladı.

Ermeni okulunda açılış töreni

Aslında kongrenin Rumi takvime göre Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edildiği 10 Temmuz 1324'e atfen, 10 Temmuz 1919 günü toplanması planlanmıştı fakat delegelerin bir bölümünün Erzurum'a ulaşamaması yüzünden, aynı olayın Miladi takvimdeki karşılığı olan 23 Temmuz 1908'e atfen 23 Temmuz günü, saat 11.00'de toplanıldı. Nitekim Cevat Dursunoğlu bu tarihle ilgili olarak şunları yazacaktı daha sonra:

> Temmuz ayının güzel bir mazhariyeti vardır. Bu aya hürriyet ayı da denilebilir. 4 Temmuz Amerika'nın istiklal ve hürriyet günüdür. 14 Temmuz Fransız ihtilalinin bayramıdır. 23 Temmuz 1908'de İkinci Osmanlı Meşrutiyeti ilan olmuştur. 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi'nin açılış günü milli kurtuluş tarihimizin başlangıcıdır.

Kilise Mahallesi'nde Ermenilerden kalma külliyenin bir bölümünü oluşturan Sultani Mektebi'nde yapılan kongre, Şiran Müftüsü Hasan Efendi'nin duası ile başladı. En yaşlı üye Trabzon delegesi Eyüpzade İzzet Efendi idi ama başkanlık görevini Erzurumlu Hoca Raif Efendi'ye bırakmıştı. Kongrenin Padişah'a övgülerle dolu açış konuşmasını Cevad Bey yazmıştı.

Cevat Dursunoğlu'na göre kongreye 54 kişi, Fahrettin Kırzıoğlu'na göre 63 kişi katıldı. (Yine Kırzıoğlu'na göre kongrenin açılışına ve sonuç bildirisine 45 kişi imza attığına göre, "kongreye 63 delege katıldı" demek gerçeği tam anlatmıyor.) Kongreye katılanlardan 33'ü (bazı kaynaklara göre 53'ü) İttihatçı, ikisi Hürriyet ve İtilafçı idi. Katılımcıların temsil ettikleri il sayısı ise 19 idi.

Enver Ziya Karal'a göre Mustafa Kemal ilk gün katılan 45 delegenin "oybirliği" ile, Fahrettin Kırzıoğlu'na göre dört çekimser, üç muhalif oya karşılık 38 oyla başkan seçilmişti. Mustafa Kemal konuşmasına besmele ile başlayacak, Saltanat ve Hilafete

dua ile bitirecekti. Bitiriş bölümü öyle dindarane idi ki Mazhar Müfid Bey daha sonra özel bir konuşma sırasında "Paşam nutkunuzun sonunu müftü efendinin duası gibi bitirdiniz" diyecek, Mustafa Kemal de "Maksadını anlıyorum amma şimdi vazifemiz, halkı, vatanı ve esir Padişah'ı kurtarmaya ikna etmekten ibarettir. Zamanında hiçbir şeyi kaçırmamak ve zamansız hiçbir şeye uzaktan yakından tevessül etmemek başlıca dikkatimizi teşkil etmelidir" diyecekti.

Konuşma a, b, c.... diye sıralanan 10 madde halinde düzenlenmişti. Bu maddelerin dördü İslam dünyası, dördü Kafkasya ve Bolşevikler, ikisi ise Balkanlardaki duruma dairdi.*

Kongrede Mustafa Kemal'e en önemli muhalefet Trabzon delegelerinden geldi. Trabzon'da eskiden beri Prens Sabahattin'in "ademi merkeziyetçi" görüşlerinden etkilenen bir eşraf grubu vardı. Bu grup Aralık 1919'da İstanbul'da Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurmuşlar, davalarını anlatmak üzere Paris Barış Konferansı'na temsilci göndermeyi kararlaştırmışlardı. Amaçları Rumlarla birlikte otonom (özerk, muhtar) bir Trabzon kurmaktı. 10 Şubat 1919'da İttihatçı eşraf tarafından kurulan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ise birinci toplantısında İtilaf Devletleri'nin sempatisini kazanmış iki kişinin Türkiye lehine yazılar yazmak üzere Fransa'ya ve beş kişilik bir heyetin de İstanbul'a gönderilmesine karar vermişti. Cemiyetin Başkanı Barutçuzade Ahmet Faik'in çıkardığı *İstikbal* gazetesinde Ermenilere karşı Türk ve Rumların birlik içindeki davranışlarından söz ediliyordu. Hatta Kazım Karabekir'e göre, Trabzon eşrafı Yunan işgaline bile rıza gösterecek durumdaydı. Bu ikircikli tavır Trabzon temsilcileri ile Mustafa Kemal'in arasını açmıştı. Hatta İbrahim Hamdi, askerlikten istifa ettiği halde kongreye üniforması ve padişah yaverliği kordonuyla gelen Mustafa Kemal'i yüksek sesle eleştirmişti: "Paşa, askerlik elbisesiyle kongreyi etkiliyorsunuz. Bundan böyle sivil gelmenizi rica ederim." Mustafa Kemal de elbisesini değiştirmiş ve öteki toplantılara sivil gelmişti. Mustafa Kemal, kongrede 56 delegenin

* Mustafa Kemal, *Nutuk*'un "Belgeler" bölümüne bu konuşmayı almış ancak Bolşeviklerle ilgili bölümün bazı paragraflarına hiç yer vermemiş, bir bölümünü ise değiştirmiştir. Aynı şekilde ABD aleyhine bir ifadeyi de çıkarmıştır.

38'inin oyuyla başkanlığa seçildikten sonra bile Trabzon Vilayeti delegeleri İbrahim Hamdi, Ali Naci, Ömer Fevzi, Hüseyin (Abanozoğlu) ve Yusuf Ziya kendisinden başkanlıktan çekilmesini istediler. Trabzon delegelerinin kongreye Doğu vilayetleri için 22 maddelik bir muhtariyet programı sunmaları ve Mustafa Kemal'in kongre tarafından "Heyet-i Temsiliye"ye seçildiğini gösteren kapanış tutanağını reddetmeleri ile cepheleşme iyice netleşti.

Kâzım Karabekir'e göre aynı türden bir tereddüt Erzurum'da da yaşanmıştı. Bölgede "Erzurum Erzurumlularındır" şeklinde özetlenebilecek bölgesel bir çözüm anlayışı ortaya çıkmıştı.

Bütün bu gerilimler aşıldıktan sonra 45 delegenin imzasıyla yayımlanan 7 Ağustos 1919 tarihli ve 7 maddeli Beyanname'nin, muhalifleri ikna etmek üzere kaleme alındığı anlaşılan bir çeşit "Osmanlı vatandaşlığı" tarifi yapılan 1. maddesi şöyleydi:

> Trabzon Vilayeti ve Canik Sancağı ile Vilayat-ı Şarkiye adını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Van, Bitlis vilayetleri ve bu saha içindeki bağımsız sancaklar hiçbir sebep ve bahane ile yekdiğerinden ve Osmanlı camiasından ayrılmak imkânı tasavvur edilemeyen bir bütündür. Saadet ve felakette tam ortaklığı kabul eder ve mukadderatı hakkında aynı maksadı hedef alır. Bu sahada yaşayan bütün İslami unsurlar yekdiğerine karşı karşılıklı bir fedakârlık hissiyle dolu ve ırki ve toplumsal vaziyetlerine riayetkâr, özkardeşlerdir.

Bu maddedeki "Osmanlı camiası", "İslami unsurlar", "özkardeşler" gibi ifadelerle 2. maddede geçen "Saltanat ve Hilafet makamının korunması" hedefi günümüz Türk milliyetçilerinin hala tam olarak kavrayamadığı (ve ilerde ayrı bir bölümde ele alınacak olan) Misak-ı Milli söylemiyle çok benzeşiyordu.

Manda tartışmaları

Nutuk'ta Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi kararlarını özetlerken 6. madde olarak "Manda ve himaye kabul edilemez" cüm-

lesini kurmuştu, halbuki Erzurum Kongresi sırasında ve sonrasında Bekir Sami Bey, Halide Edip, "Kara" Vasıf Bey, Ali Fuad Paşa, Ahmed İzzet Paşa gibi önemli isimler, Mustafa Kemal'e; İsmet Bey de Kâzım Karabekir'e manda* tavsiyeleri içeren mektuplar, telgraflar göndermişti. Bunlardan eski Beyrut Valisi ve Ahrar Fırkası kurucularından Bekir Sami Bey, 26 Temmuz 1919 tarihli telgrafında, Amasya'da ABD temsilcisi ile görüştüğünü, eğer "istiklal istersek" memleketin mutlaka bölüneceğini, belli şartlar yerine getirilirse memleketin bütünlüğünü koruyacak bir mandayı ABD'ye kabul ettirmenin mümkün olacağını, Amerikalıların Erzurum Kongresi'nin seçeceği bir heyeti ABD'ye götürmek için bir zırhlıyı beklettiğini söylüyordu.

Mustafa Kemal Bekir Sıtkı Bey'in telgrafını kongrede okumak yerine Rauf Bey ve Mazhar Müfid'e okumuş, Mazhar Müfid'in iddiasına göre, "Oh ne ala! Mücadele yerine mandayı kabul edeceğiz ve rahata kavuşacağız. Bu ne gaflet, bu ne körlük ve hatta bu ne budalalık!" demişti. Rauf Bey de "Hayret, en itimat ettiğimiz arkadaşlar bile yanılıyor" diye söylenmişti. Ancak Mustafa Kemal, Bekir Sıtkı Bey'e yazdığı cevabi telgrafta mandaya karşı çıkmadığı gibi Amerikan mandaterliğinden Erzurum Kongresi'nde doğrudan doğruya bahsedilmesinin sakıncalı olacağını söylüyordu. Ayrıca Bekir Sami Bey'den dokuz soruya cevap vermesini bekliyordu. Bu dokuz soru esas olarak Amerikan mandasının hangi şartlarda mümkün olabileceğini araştırmayı hedefliyordu.

Sonunda kongre kararlarında "manda ve himaye kabul edilemez" şeklinde ifade olmadığı gibi 7. maddede tam tersine şu cümleler vardı:

> Milletimiz insani ve asri gayeleri yüceltir, fenni, sınai, iktisadî hal ve ihtiyacımızı takdir eder. Binaenaleyh devlet ve milletimizin, iç ve dış istiklali ve vatanımızın bütünlüğü mahfuz kalmak şartıyla (...) milliyet esaslarına riâyetkar ve memleketimize kar-

---

* "Manda" (Fransızca *mandat*, İngilizce *mandate*), Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Büyük Devletlerin bazı "az gelişmiş" ülkeleri, kendi kendilerini yönetecek bir düzeye eriştirip, bağımsızlığa kavuşturuncaya kadar Milletler Cemiyeti adına yönetmek için kendi kendilerine verdikleri yetkidir. Bu yetkinin verildiği ülkelere "mandater" deniyordu. Geleneksel sömürgeciliği tasfiye etmeye yönelik bir proje olarak düşünülmüş, ancak uygulamada geleneksel sömürgeciliğe benzer sonuçlar doğurmuştur.

şı istila etme emelleri beslemeyen herhangi bir devletin fenni, sınai, iktisadi müzaharetini memnuniyetle karşılarız.

Maddenin ilk halinde "büyük bir devletin" ifadesi geçiyordu. Kastedilen devletin ABD olduğu açıktı ancak bir delegenin "bu büyük devlet hangisidir?" demesi üzerine Mustafa Kemal devletin adını açıklamaktan kaçınmış, dahası karar metninde "büyük bir devletin" ifadesi, "herhangi bir devletin" ifadesiyle değiştirilmişti. Bugüne dek metindeki "müzaharet" terimini bazıları "yardım", bazıları "himaye" olarak çevirdi, ancak kimse "manda" anlamına geldiğini söylemedi.

Bu arada maddedeki "asri" terimi Hoca Raif Efendi ve diğer sarıklı delegeleri ürkütmüştü. Bu terimin Ziya Gökalp'i, dolayısıyla İttihatçılığı çağrıştırdığını söyleyerek metinden çıkarılması için epey uğraştılar ancak Cevat Dursunoğlu'nun deyimiyle "Kongreye iştirak eden gençler Türkçü ve garpçi, bu itibarla Ziya Gökalpçi" olduğu için, terimi metinden çıkaramadılar. Bu tartışma, geleceğin Birinci Grup-İkinci Grup ayrışmasının ilk işaretiydi.

Beyannamenin 8. maddesi ise (sadeleştirilmiş dille) şöyleydi:

Milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin ettiği bu tarihi çağda, Merkezî Hükümetimizin de milletin iradesine uyması zorunludur. Çünkü milli iradeye dayanmayan herhangi bir hükümetin kendiliğinden alacağı kararlara, milletçe itaat edilmeyeceği gibi, bu kararların, dışta da geçerli olmadığı ve olamayacağı, şimdiye kadar bu yoldaki davranışların olumsuz sonuçlarıyla ispatlanmıştır. Bu nedenlerle, milletimizin, içinde bunaldığı sıkıntı ve tasalardan kurtulmak çarelerine kendiliğinden başvurmasına lüzum kalmadan, Merkezî Hükümetimizin, Millet Meclisi'ni vakit kaybetmeksizin hemen toplaması ve böylece yurt ve milletin kaderi hakkında alacağı bütün kararları, Millet Meclisi'nin onayına ve denetimine sunması zorunludur.

Bu madde esas olarak savaş sonrasında kurulacak dünya düzeninin "milliyet esasına göre" olacağını düşünen ABD Başkanı Wilson'a bir selamdı.

Erzurum'da Kürt Temsili

Cevad Dursunoğlu, Süleyman Nazif başkanlığındaki bir heyetin, kongreye davet etmek için görüştüğü Kürt heyetinin (kimler olduğunu söylemiyor ama muhtemelen Kürdistan Teali Cemiyeti üyeleri) Vilayat-ı Şarkiye-i Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin hiçbir kavmî ayrılık gütmeksizin bütün vilayet halklarını içine alabilecekleri yolundaki ifadelerini sessizce dinledikten sonra görüşecek hiçbir şeyleri olmadığını, İtilaf Devletleri'nin kendilerine her yardımı yapacaklarını ve bizim kendi başımızın çaresine bakmamızı tavsiye ederek, konuşmayı kestiklerini yazacaktı hatıratında.

Erzurum Kongresi'nin düzenleyicilerinden Süleyman Necati Bey ise olayların sıcaklığında tuttuğu günlüğüne şöyle yazmıştı: "Heyet-i merkeziye, Kürtlerin muhterem ve faziletli bir siması olan Cibranlı Miralay Halid Bey'e bir mektup yazdı, kongreye davet etti. Halid Bey gayet vatanperverane bir cevapla kendisinin ve Kürd aşiretlerinin Erzurum'a merbut (bağlı) olduğunu ve kararlarımızı şimdiden kabul ettiklerini yazıyor ve bazı mazeretleri dolayısıyla mes'ud toplantımızda bulunamayacaklarını beyan ediyordu. Şu suretle Erzurum [Kongresi] geniş bir muhitte mukteda (egemen) ve vekil tanınmıştı."

Bazı kaynaklara göre kongreye katılan delegenin 22'si Kürt asıllıydı. Ama bu delegeler Kürtleri temsil etmiyordu. Aksine, İttihatçıların Türkçülük ideolojisini benimsemiş kimselerdi. Örneğin Mustafa Kemal'in Erzurum'a özel olarak davet ettiği Mutkili "Hacı" Musa Bey, bölgesinde zorbalığıyla tanınan bir aşiret reisiydi. Ağırlıklı olarak Kürtlerin yaşadığı Elaziz'den katılacak Dr. Nazım Bey ve dört arkadaşı ile Mardin'den katılacak Dr. Necati (Beşkardeş), Sırrı Efendizade Ali ve Mütevellizade Hüseyin Hüsnü, Elaziz'e kadar gelmişlerse de İstanbul'un adamı Elaziz Valisi Ali Galib tarafından kongreye yetişmeleri engellenmişti. Diyarbakır'dan seçilen üyeleri ise (kaç kişi oldukları bilinmiyor) Diyarbakır Valisi Vekili Mustafa Bey engellemişti. Öte yandan, Kongre'ye Alevi (Kızılbaş) Kürtlerin yurdu olan Dersim Vilayeti'nden kimse seçilmemiş ve katılmamıştı.

Özet Kaynakça

Akal, Emel. *Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV, İstanbul, 2002.

Akyol, Taha. *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Armaoğlu, Fahir. *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara Siyasal Bilgiler Yayını, Ankara, 1973.

Baykal, Bekir Sıtkı. *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Atatürk Anadolu'da 1919-1920*, TTK Yayınları, Ankara, 1959.

Dursunoğlu, Cevat. *Milli Mücadele'de Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Kansu, Mazhar Müfid. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, TTK Yayınları, Ankara, 1966.

Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz*, cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Kırzıoğlu, Fahrettin. *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Cumhuriyet'in 70. Yılına Armağan, Ankara, 1993.

Süleyman Necati Güneri'nin Hatıra Defteri, der. Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.

Tanör, Bülent. *Türkiye'de Kongre İktidarları, 1918-1920*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

İTTİHATÇILIK VE MANDACILIK GÖLGESİNDE SİVAS KONGRESİ

Erzurum Kongresi'nin bitiminden iki gün sonra İstanbul'dan Mustafa Kemal'in askerlikten ihraç edildiğine ve "Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyari" dahil tüm rütbe ve nişanlarının geri alındığına dair padişah iradesi yayımlandı. Sivas'a gitmek üzere Erzurum'da seçilen sekiz kişilik "Heyet-i Temsiliye" şu üyelerden oluşmuştu: Mustafa Kemal, Hüseyin Rauf Bey (Eski Bahriye Nazırı), Raif Efendi (Eski Erzurum Mebusu), İzzet Bey (Eski Trabzon Mebusu), Servet Bey (Eski Trabzon Mebusu), Ahmed Fevzi Efendi (Erzincan'da Nakşî Şeyhi), Sadullah Efendi (Eski Bitlis Mebusu), Musa Bey (Mutki Aşiret Reisi). Bu sekiz kişiden son beşi, Erzurum Kongresi'ne delege olarak bile katılmamışlardı.

29 Ağustos'ta üç otomobil ve üç at arabası ile Erzurum'dan Sivas'a doğru yola çıkan 28 kişilik heyet şehre vardığında, 3. Kolordu Kumandanı Albay Selahaddin Bey'in organize ettiği görkemli bir törenle karşılandı. Vali Reşid Paşa heyeti ise kongrenin toplanacağı Mekteb-i Sultani'nin önünde bekliyordu. Heyet Şekeroğlu İsmail Efendi'nin evine yerleştirildi. Konuklar tam 32 gün boyunca bu evde ağırlanacaktı. Ancak 4 Eylül 1919'da Mekteb-i Sultani'de açılan Sivas Kongresi'ne katılım karşılama törenindeki coşkuyla karşılaştırıldığında çok zayıftı. Her livadan üç kişi hesabıyla 120 kişi katılması beklenirken, Heyet-i Temsiliye dahil katılanların sayısı çeşitli kaynaklara göre 31 ile 41 arasında değişiyordu. 35 oyla başkan seçilen Mustafa Kemal açış konuşmasında Mondros sonrası süreci özetledikten sonra ilk iş olarak Padişah'a bir "arize" (sunuş) telgrafı çekilmesini önermişti. Bu metinde Muhammed ümmetine kan ağlatan hükümetin milli iradeye dayanmadığı, seçimlere gidilerek Meclis-i Mebusan'ın açılması gerektiği, Heyet-i Temsiliye'nin

hilafeti, vatanı ve milleti kurtarmaya kararlı olduğu, Padişah'a sadakat ve ubudiyeti teyit etmeyi dini ve milli bir vazife kabul ettiği belirtiliyordu.

Ali Galip Olayı

"Damad" Ferid Hükümeti ve İngilizlerin ortak çabası ile Mustafa Kemal'in ve Rauf Bey'in öldürülerek saf dışı edilmesi ve Sivas'ta kongrenin toplanmasının engellenmesi *Nutuk*'ta çok uzun bir şekilde ele alınır. Planın yürütülmesiyle Elâzığ Valisi Ali Galip Bey görevlendirilmişti. Görevini başarıyla tamamlarsa kendisine Sivas Valiliği ve 3. Ordu Kumandanlığı vaad edilmişti. Ali Galip, İngiliz Binbaşı E. W. Covbertin Noel, Bedirhanilerden Kamran ve Celadettin kardeşlerle Malatya'da buluşacaktı. Plana göre Bedirhanilerin 100 kadar silahlı adamı Sivas'ı basacak, Mustafa Kemal ve Rauf Bey'i kaçıracaklar veya öldüreceklerdi. Kâzım Karabekir'in uyarısıyla telgraf hatları dinlendi ve olay açığa çıkarıldı. Mustafa Kemal'in ilk tepkisi fedailerinden Recep Zühtü'ye,* Ali Galip'i öldürmesi için emir vermekti. Ancak bu emrini Rauf Bey'in uyarısıyla geri çekti. Elazığ'daki 15. Süvari Alayı Malatya'ya gitti ve Ali Galip ve avanesi kaçtı. Bu olay Mustafa Kemal'in Sadrazam "Damad" Ferid'le tüm köprüleri atmasına neden oldu. Mustafa Kemal'in olayı ve kendisini Pa-

---

* Manastır yıllarından itibaren "Mustafa Kemal'in silahşörleri"nden biri olan Recep Zühtü, 1924, 1927 ve 1931 seçimlerinde Sinop Milletvekili oldu. 1934'te Soyadı Kanunu çıkınca Soyak soyadını aldı. 10 Şubat 1935 gecesi 10 yıldır nikâhsız yaşadığı Fatma Medeniye adlı kadını "gayri Müslim biriyle kendisini aldattığı" gerekçesiyle vurdu, Fatma Hanım iki gün sonra öldü. Ancak Recep Zühtü, "cinayeti işlerken aklî hâlette bulunmadığı ve bu itibarla cezai ehliyetinin olmadığı" yolundaki raporla soruşturmadan kurtuldu. Bu kararın ardından 1935 Genel Seçimleri'nde bu sefer Zonguldak Milletvekili olarak TBMM'ye sokuldu ve böylece dokunulmazlık zırhı katmerlendi. *Atatürk'ün Nöbet Defteri 1931-1938* adlı kaynağı göre, Recep Zühtü, 1932 yılında Atatürk ile 61 kez, 1933 yılında 16 kez ve 1934 yılında 13 kez görüşecek kadar yakın biriydi. Cinayetten sonraki ilk görüşme 31 Mayıs'ta oldu. İkinci görüşme 7 Temmuz'da oldu. 1936'da iki kez görüşen ikili, 1937 tam 23 kez görüşerek eski yakınlığa döndüler. Dönemin önemli siyasi şahsiyetlerinden Asım Us'a göre Recep Zühtü, Atatürk'ün ölümünden sonra Cumhurbaşkanlığı'na aday gösterilen İsmet İnönü'ye suikast yapmayı planlayan ekibin içindeydi. İsmet İnönü 1939 seçimleride Recep Zühtü'yü aday göstermedi. Recep Zühtü bundan sonra hali vakti yerinde biri olarak emekliliğini yaşadı ve 1966'da öldü.

dişah'a şikâyet için yazdığı telgraflar "Damad" Ferid'in kadroları tarafından engellendiğinde Mustafa Kemal gayet radikal bir karar aldı. Bütün Kolordulara, İstanbul Telgraf Müdürlüğü'ne ve vilayetlere, İstanbul'daki gayri meşru hükümetle irtibat kurmayı yasaklayan bir tamim gönderdi. Bu karara Kâzım Karabekir ve Trabzonlu delegeler karşı çıktılar. Kâzım Karabekir'le Mustafa Kemal'in arasının ilk kez Sivas Kongresi sırasında açıldığını belirtelim. Karabekir'e göre, Mustafa Kemal, kendisini hiçbir konuda bilgilendirmemiş, kararları kendi başına almıştı. Bu çatlak ileriki yıllarda giderek büyüyecekti...

İttihatçılık meselesi

Kongreye ilk önce İttihatçılık meselesi damgasını vurdu. Uzun tartışmalardan sonra yemin taslaklarında "siyasi ihtiraslardan ve particilikten uzak durma", "İttihat ve Terakki'yi ihya etmeme" gibi taahhütler vardı. Hatta "kamuoyunda İttihatçı sanılmamaları için" yemin metninin gazetede yayımlanmasına karar verildi. Kongre sırasında "Kara" Vasıf'ın kendisine İTC tarafından Anadolu'da bir direniş örgütlemek için kurulan (hikayesi ilerde anlatılacak olan) Karakol teşkilatının nizamnamesini sunması üzerine Mustafa Kemal "Sizlerin maksadı mülga (kaldırılmış) İttihat ve Terakki'yi ihya etmektir. Bu suretle iktidarı yeniden ele geçirmek istiyorsunuz. Bunların farkındayım. Sizin gizli başkumandanınızın adını da söyleyeyim. Bu Enver Paşa'dır" demişti. Bunun üzerine "Kara" Vasıf da "Hayır Paşam, yanılıyorsunuz, bizim başkumandanımız sizsiniz. Talat Paşa Berlin'den bize gönderdiği talimatta 'bundan böyle Baş kumandanınız Mustafa Kemal Paşa'dır. Onun açtığı bayrak altında birleşiniz diye yazmıştır" diye cevap vermişti. Mustafa Kemal de kendisine Karakol teşkilatının ilga edildiğini, isteyenin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde çalışabileceğini söylemişti. Bu konuşmanın anlamı, Mustafa Kemal'in İTC ile ilişkili görünmeyi istemediğiydi. Buna rağmen, İTC, Mustafa Kemal'in liderliğinin hayati olduğunu fark etmiş gibiydi.

Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa da Sivas Kongresi'ne katılmak üzere gelen ancak tepkiden korkularak arka odalarda görünmez kılınan İttihatçılardandı. Kendi ifadesine göre Halil Paşa Mustafa Kemal'den görev istemiş, Mustafa Kemal ona resmî bir görev vermemiş ancak şöyle demişti:

> Senden Doğu bölgelerinde yararlanmak isteriz. Örneğin Bolşeviklerle aramızda yol açmak ve bu suretle bağlantıyı sağlamak, sonra Bolşeviklerden silah, cephane ve paraca yardım görmek... Siz mütarekeden önce Kafkaslarda ordularımızla harekât yapmıştınız. O zamanlarda Bolşevikleri yakından tanımıştınız. Onun için bu taraflardan Anadolu'ya yapacağınız yardım, diğer taraflardan yapacağınız yardımlardan daha değerli olacaktır.

Manda tartışmaları

Manda konusu ise 8 Eylül günü İstanbul delegelerinden İsmail Fazıl Paşa (Ali Fuad Paşa'nın babasıydı), Bekir Sami (Kunduh) Bey ve İsmail Hami (Danişmend) Bey'in kongreye sunduğu 25 imzalı bir önerge ile gündeme geldi. "Kara" Vasıf ve Refet (Bele) Paşa da mandacılara destek verdi.

Aslında manda konusu Erzurum'dan beri gündemdeydi. Halide Edip (Adıvar) Hanım Mustafa Kemal'e yazdığı 10 Ağustos 1919 tarihli mektubunda Sadrazam Ferid Paşa, Sait Molla, Ali Kemal ve İngiliz Rahibi Frew liderliğinde ateşli biçimde İngiliz mandacılığını savunan İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ne atıfla İngiliz mandasının neden imkânsız olduğunu anlattıktan sonra, ikinci bir çözüm yolu olarak "Biz İstanbul'da, kendimiz için bütün eski ve yeni Türkiye sınırlarını içine almak üzere geçici bir Amerikan mandasını ehven-i şer olarak görüyoruz" diyordu. Halide Hanım şu sözlerle devam ediyordu:

> Bugünkü hükümet, adamlarını takdir etmese bile, halkı ve halk hükümeti kurulmasını yararlı gören Filipin gibi vahşî bir memleketi, bugün kendi kendini idareye muktedir çağdaş bir makine haline koyan Amerika, bu konuda çok işimize geliyor. On beş yirmi yıl sıkıntı çektikten sonra yeni bir Türkiye'yi, her ferdi öğrenimi ve zihniyetiyle gerçek bağımsızlığı kafasında ve cebinde taşıyan bir Türkiye'yi, ancak yeni dünyanın kabiliyeti yaratabilir.

Halide Hanım'a göre ABD, Doğu'da "mandaterlik" yapmak, Avrupa'da başına dert açmak niyetinde değildi. Onların onur meselesi yaptıkları şey, yöntemleri ve idealleri ile Avrupa'dan daha üstün bir millet olmak iddiasıydı. Bir millet içtenlikle Amerikan milletine başvurursa, Avrupa'ya, girdikleri memleket ve milletin yararına nasıl bir idare kurduklarını göstermek isterlerdi. Halide Hanım mektubunu şöyle bitiriyordu:

> Amerika, bizim topraklarımız üzerinde Ermenistan kurmaya niyetli görünmüyor. Eğer mandayı alırlarsa, bütün milletleri eşit şartlar altında bir memleket evlâdı olarak kabul edip alacaklarını önemli çevrelerden haber aldım. Ne var ki, Avrupa, mutlaka bir Ermenistan meselesi ortaya çıkarmak –özellikle İngilizler– Ermenilere tavizler vermek istiyor. Amerikan kamuoyunda zulüm görmüş Ermeniler adına bir oyun oynamaya çalışıyor. Avrupa korkusu bizim fikir adamlarını düşündürüyor. Reşat Hikmet Bey gibi, Câmi Bey gibi, hatta millî birliğe şekil veren diplomatlarımızın, Ermeni meselesi için bir çözüm yolu tavsiyeleri var. Resmen size yazılıyor. Çok tehlikeli anlar geçiriyoruz. Anadolu'daki mücadeleyi dikkat ve sevgiyle izleyen bir Amerika var. Hükümet ve İngilizler, bunun Hıristiyanları öldürmek, İttihatçıları getirmek için yapılan bir hareket olduğu düşüncesini Amerika'ya elbirliği ile benimsetmeye çalışıyorlar. Her an bu Millî Mücadele'yi durdurmak için kuvvet gönderilmesi tasarlanıyor; bunun için İngilizleri kandırmaya çalışıyorlar. Millî Mücadele süratle ve olumlu isteklerle kendini ortaya koyarsa ve Hıristiyan düşmanlığı gibi bir rengi de olmazsa Amerika'da hemen destek bulacağını yine çok önemli çevreler

> garanti ediyorlar. (...) Türkiye'yi azim ve irade sahibi geniş görüşlü bir iki kişi belki kurtarabilir. Macera ve boğuşma devri artık geçmiştir. Gelecek için kalkınma ve birlik savaşı açmaya mecburuz. Sınırlarında bu kadar çok evladı ölen zavallı memleketimizin düşünce ve medeniyet savaşında kaç tane şehidi var. Biz Türkiye'nin hayırlı evlâtlarından, yarının kurucuları olmalarını istiyoruz. Sizin, Rauf Bey kardeşimizle birlikte, temelleri bile çöken zavallı memleketimiz için uzakları görerek düşünüp çalışmanızı bekliyoruz.

İsmet Bey ise Kâzım Karabekir'e gönderdiği 24 Ağustos 1919 tarihli mektupta İngilizlerin galip gelmesi halinde ülkenin tamamen parçalanacağını söyledikten sonra şu tavsiyeyi veriyordu:

> Eğer Anadolu'da halkın Amerikalıları herkese tercih ettikleri zemininde Amerika milletine başvurulursa, pek ziyade faydası olacaktır deniliyor ki, ben de tamamiyle bu kanaatteyim. Bütün memleketi parçalamadan Amerika'nın denetimine tevdi etmek, yaşayabilmek için yegâne ehven (tek iyi) çare gibidir. Fakat bugün bu kanaatin kıymeti, onun açıklanmasındadır. Avrupa'nın ve Amerika'nın pazarlık ettikleri bir zamanda Amerika lehine bir koz gibi görünmektedir.

Kâzım Karabekir, manda önerisini getiren Saffet Bey'e "İzzet Paşa, İsmet Bey ve sen neden hâlâ Anadolu'ya gelmiyorsunuz da İstanbul'da acz ve meskenet içinde böyle planlar çiziyorsunuz? Bugünden itibaren dosyalarını al ve milli vazifene başla. Öneriye gelince bende kalsın. Sivas Kongresi başlayıncaya kadar bende kalsın. Artık sen de hiç kimseye manda lehine söz etme" diye yazmıştı. Mustafa Kemal ise bu mektupların bir kısmına muğlak cevaplar vermiş, manda fikrine açıkça karşı çıkmamış, ama hiçbirini işleme koydurtmamıştı. İşte Sivas'taki tartışmalar bunların devamıydı.

Mustafa Kemal, manda taleplerine karşı çıkmamış ancak Halide Edip'in önerisi ile kongreyi izlemeye gelen Amerikalı gazeteci Edgar Browne'un kendisine "Amerika'nın Türkiye'yi manda altına almayı kesinlikle kabul etmeyeceğini, çünkü özgürlükler

ve demokrasi ülkesi olan Amerika'nın bir milleti esir edemeyeceğini" söylediğini belirterek tartışmayı yönlendirmeye çalışmıştı. Sonunda Rauf Bey mandacıları da memnun edecek ara formülü açıkladı, Erzurum Kongresi'nde alınan "memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin fenni, sınai ve iktisadi yardımını memnuniyetle kabul ederiz" kararına atıfla, "Şimdi bu yardımı Amerika'dan istememiz uygun görülüyor. Amerika da buna talip olursa, kanaatimce bunun açıkça ifadesinde bir mahzur olamaz..." dedi. Rauf Bey'in teklifi ittifakla kabul edildi ve Mustafa Kemal, Rauf Bey, İsmail Fazıl Paşa, İsmail Hami Bey ve M. Şükrü'nün imzasıyla ABD Senato Başkanı'na bir dilekçe yazılarak bir "tahkik heyeti" gönderilmesi istendi. Heyet-i Temsiliye'ye de manda savunucusu olan Refet Paşa, Bekir Sami ve "Kara" Vasıf beyler seçildi.

Bütün bu gelgitlere, belirsizliklere rağmen, Sivas Kongresi'nde "manda" fikri kesin bir dille reddedildi. Erzurum Kongresi'nin 8. maddesinde değinilen "ulusların kendi kaderini tayin hakkı" gibi konular gündeme bile gelmedi. Kongrenin sonuç bildirisinde sadece "Milli iradeyi temsil etmek üzere Millet Meclisi'nin derhal toplanması mecburidir" gibi muğlak bir ifadeyle yetinildi.

Bu arada, Mustafa Kemal'in 14 Eylül 1919'da yazıp Amerikalı gazeteci Edgar Browne eliyle İstanbul'a gönderdiği mektup 29 Eylül 1919'da Saray'a ulaşmıştı. Mektupta "milletin ebedi bir kullukla padişaha bağlı olduğu" söylendikten sonra "milli hareketi" haksız yere "İttihatçılıkla suçlayan" ve düşmanla işbirliği yapan "Damad" Ferid'in "vatana ihanet içinde olduğu" söyleniyor, yeni bir hükümet kurulması gerektiği belirtiliyordu. Aksi halde "milletin yapacağı teşebbüsleri" önlemek mümkün olmayacaktı! Halbuki mektubun ulaşmasından bir gün önce Sadrazam İtilaf Kuvvetleri Komiserliği'ne müracaat ederek Sivas'a 2 bin kişilik bir müfreze gönderilmesini istemiş, bu teklifi gerçekçi görülmeyerek reddedilince de 30 Eylül'de istifasını vermişti.

Sivas'ta Kürt Temsili

Mustafa Kemal o günün dengeleri açısından heyete katılmaları gereken kişiler hakkında, Türk-Kürt ittifakının çoktan bozulduğu 1927'de okuduğu *Nutuk*'ta hiç de iyi konuşmadı:

"Efendiler, Erzurum Kongresi'nde bulunan delegelerin de Sivas'a götürülemeyecekleri anlaşılıyordu. Kaldı ki geldikleri yerlerden Doğu illerinin haklarını savunmak için yetki almış olan bu delegelerin daha genel bir amaca ilişkin yetkileri de yoktu. Gene bu nedenle, Erzurum Kongresi'nin Sivas Kongresi'ne Doğu illeri adına bir delege topluluğu göndermeye yetkisi olmayacağı da açık bir gerçeklikti. Yeniden delege seçtirmeye kalkışmak ne ölçüde işe yaramaz idiyse, bir takım kuramsal düşüncelerin çerçevesi içinde sıkışıp kalmak da o ölçüde işe yaramazdı. En kolay ve çıkar yol, Vilayet-i Şarkiyye-i Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Temsilciler Kurulu'nu Sivas'a götürüp kongreye katmaktı. Üyelerden Mutki Aşireti Başkanı'nın ["Hacı" Musa Bey], Mutki dağlarından dışarı çıkmaktan korktuğunu ben kendim bilirdim. Siirt Milletvekili Sadullah Bey ortada yok. Servet ve İzzet Beyler, Kongre biter bitmez birer özür bildirerek Trabzon'a gitmiş bulunuyorlar. Erzurum'da Rauf Bey ve Raif Efendi var. Raif Efendi de özür bildiriyor. Yolumuzda, Erzincan'da Şeyh Fevzi Efendi'yi bulabileceğiz. Servet ve İzzet beyleri çağırdım, gelmediler. Raif Efendi'ye bizimle gelmesi için rica ettik, kabul etti."

Ancak Sivas Kongresi'ne Osmanlı dönemi yöneticilerinden İttihatçı Mazhar Müfid dışında herhangi bir Kürt asıllı katılmamıştı. Bunun esas nedeni İstanbul Hükümeti'nin, Elaziz'den Sivas'a atadığı Vali Ali Galip Bey'in engellemeleriydi. Nitekim Diyarbakır temsilcisi olarak giden İhsan Hamid, Sivas'a yetiştiğinde kongre sona ermişti. Ancak kongrede olmadıkları halde İhsan Hamid, Sadullah Efendi ve Mutkili Musa Bey 12 üyeden oluşan başkanlık konseyine seçilmeleriyle Türk-Kürt ittifakı zahiren de olsa kuruldu. Ancak Mustafa Kemal yine *Nutuk*'ta bizzat kendi elleriyle kongre heyetlerine dahil ettiği bu kişiler hakkında bakın neler diyecekti:

"Efendiler, millet, memleket, siyaset ve ordu idareleri ile hiçbir alaka ve münasebetleri ve bu hususta liyakatleri görülmemiş ve tecrübe edilmemiş gelişigüzel zevattan, bilfarz Erzincanlı bir Nakşî şeyhi ile Mutkili bir aşiret reisi gibi zavallılardan teşkil düşünülebilinir miydi?"

Bu ifadeler, her ne kadar kendisinin arzusu hilafına ilk kongreyi Sivas'ta değil, Erzurum'da toplayanlara tepkiyle şekillendiyse de Mustafa Kemal'in esas olarak Kürtleri Ermeni tehlikesiyle tehdit edip, Kemalist harekete monte etmek için bu tür yöntemlerin kullanılmasına karşı olmadığını Ocak 1919-Ağustos 1920 arasındaki Paris Barış Konferansı ve Sevr sürecinde Kürt aşiret liderlerine çektiği telgraflardaki ifadelerden biliyoruz. Bu konuya ilerde değineceğim.

Özet Kaynakça

Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınları, İstanbul, 1976.

Akyol, Taha. *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Armaoğlu, Fahir. *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1973.

Baykal, Bekir Sıtkı. *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Atatürk Anadolu'da 1919-1920*, TTK Yayınları, Ankara, 1959.

Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

İğdemir, Uluğ. *Sivas Kongresi Tutanakları,* TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Kansu, Mazhar Müfid. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, TTK Yayınları, Ankara, 1966.

Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz*, cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, 2 cilt, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Önal, Sami. *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2002. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 4 cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1996.

Zürcher, Erik Jan. *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

MUSTAFA KEMAL'İN İTTİHATÇILIĞI VE KARAKOL CEMİYETİ

Resmî tarihçiler konuşmayı çok sevmese de Mustafa Kemal'in İTC üyesi olduğu, ancak Enver Paşa ile çekişmesi yüzünden kenarda kaldığı konusunda artık şüphe yok. İTC ve Milli Mücadele'nin önderlerinden Ali Fethi (Okyar) Bey bu durumu şu sözlerle anlatır:

> Benim cemiyete girişim, Manastır Kolordusu'nda vazifeli İsmail Hakkı Bey aracılığı iledir. Enver, Cemal beylerle, daha sonra Şam'daki vazifesinden Selanik'e gelen Kolağası Mustafa Kemal'in girişleri de aynı kanaldan oldu. Benim, Mustafa Kemal'in, Cemal'in ve diğer bazı arkadaşların ordu kurmay kadrosunun kilit noktalarında oluşumuz subaylar arasında cemiyetin benimsenmesine geniş ölçüde yardım etti.

Bir başka İttihatçı Hakkı Baha (Pars) Bey'e göre ise Mustafa Kemal İTC'ye 29 Ekim 1907'de Hakkı Baha'nın Selanik'teki evinde yemin ederek üye olmuştu; üyelik numarası ise 322'ydi. Milli Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal'in en yakınlarından olan Falih Rıfkı (Atay) göre de Mustafa Kemal 1909'daki İTC Kongresi'ne Bingazi (veya Trablusgarp) delegesi olarak katılmıştı.

Bir başka İttihatçı Rauf (Orbay) Bey, Mustafa Kemal'le ilk kez, 1909'daki 31 Mart Olayı'nın* ardından tanıştığını belirtir. Rauf Bey'in ikinci hatırası 1911 yılındaki karşılaşmaya dairdir:

---

* 31 Mart Olayı'na dair ayrıntılı bilgiyi *Tanzimat'tan Cihan Harbi'ne Öteki Tarih* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2017) adlı kitabımda bulabilirsiniz.

> Enver Bey, Kahire'den Bingazi'ye hareket etti. (...) Ben Kahire'de bekliyordum ki, Mustafa Kemal Bey de işte o sırada mütenekkiren (kılık değiştirerek, takma ad kullanarak, kendini tanıtmadan) Mısır'a geldi. Yanında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hatibi unvanını alan Ömer Naci ile (fedai) olarak tanınan Mülazım Sabancalı Hakkı ve Yakup Cemil Beyler vardı. Görüştük. Hakkı ve Yakup Cemil Beylerin bu sıfatları, ordu ile bağlılıklarına rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni temsil ile o surette faaliyette bulunmalarını, men edememişti. Bilhassa Mustafa Kemal Bey'le birlikte bulunmalarını, bence malum fikir ve kanaatleriyle hiç telif edememiştim (açıklayamamıştım). Başbaşa kaldığımız bir sırada Mustafa Kemal Bey'e bu akıl erdiremediğim tezadı (çelişkiyi) söyledim. "Ömer Naci Bey'le senelerden beri dostluğumuz var. Sohbetinden hoşlanırım. Amma hiçbiriyle fikir birliğimiz yoktur. Ne yaparsın, zaruri haller yol arkadaşlığına mecbur ediyor.

Bu anlatıya göre, Mustafa Kemal'in İttihatçılarla yol arkadaşlığı "zaruret"tendir. Buna karşılık kendisi de İTC üyesi olan İsmet Bey, Mustafa Kemal'in İTC nüfuzluları arasında Fethi Bey'le beraber ayrı bir grup teşkil ettiğini iddia eder. Şevket Süreyya (Aydemir), Mustafa Kemal'in Selanik Şubesi'nin yöneticisi olduğunu; Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanlığı sırasında sekreteri olan tarihçi Yusuf Hikmet (Bayur) ise daha ileri giderek İTC'nin Genel Merkez üyesi olduğunu ileri sürer.

Mustafa Kemal bu iddialar hakkında konuşmamıştır ama Fethi Bey'e şöyle demiştir:

> Memleketi perişan eden ve muhalefet adı altında irtikap eden taarruz ve tahripler daha çok gazeteler vasıtasıyla oluyor. Bunlara karşı milleti uyandırmak için en iyi vasıta aynı yolla karşılık vermek, yani bir gazete çıkarmaktır. Benim maaşımdan biriktirdiğim biraz param var, onu koymaya hazırım. Ben askerim imtiyaz alamam, ama sen alabilirsin. Hakikatleri halka, hatta düşmanlarımıza anlatabilmek için hadi gel beraberce gazete çıkaralım. Gazete çıkarmayı hiç düşünmüyordum ama, mensup olduğum İttihat ve Terakki için öylesine çirkin

ve haksız ve dolayısıyla vatan ve devlet için öylesine tehlikeli neşriyat başlamıştı ki, bunları cevapsız bırakmak mümkün değildi.

Ayrıca 1919'da Pera Palas'ta görüştüğü İngiliz istihbarat görevlisi Rahip Robert Frew'e, "Başlangıçtan çok zaman sonrasına kadar ben de bu cemiyet içinde bulundum" demesi ya da 15 Nisan 1923 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde çıkan bir mülakatında "Vaktiyle zaten bir çoğumuz o Cemiyet'in müessisi (kurucusu) veya azasından (üyesi) bulunuyorduk" demesi bu iddiaları doğrular niteliktedir.

Teceddüt Fırkası

İddialara göre, Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'nin başına geçirilmesi İttihatçı kadroların kararı sonucu olmuştu. Emel Akal'a göre İTC'nin içinden bir bölüm, Hüseyin Hüsnü Paşa, İsmail Canbulat, Şemsettin (Günaltay), Faik (Kaltakkıran), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Tevfik Rüştü (Aras), Galip (Bahtiyar), Babanzade Hikmet, Sabri (Toprak), Rahmi Bey, Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra bir kongre toplamış ve Teceddüt Fırkası'nı kurmuşlardı. Teceddüt "yenilik" demekti ve bu adla, eski fırkanın "savaş ve tehcir suçlarıyla lekelenmemiş" üyeleriyle yola devam edileceği ima ediliyordu. Ancak Cavid Bey'in deyimiyle, "İTC yeni bir adla vaftiz olmuştu." Celal (Bayar) ve Ahmed Faik (Barutçu) gibi önde gelen İttihatçılar bu oluşuma karşı çıkmışlar, "asıl" İTC'ye bağlılıklarını belirtmişlerdi.

Teceddüd Fırkası, 9 Kasım'da dilekçesini vererek resmen kuruldu. İtilaf Devletleri'ne yönelik vitrin olmak üzere Mavrokordato, Orfanidi, Barsamyan gibi gayrimüslimler de kurucu üyeler arasına alınmıştı. Yeni partide, iktidarı Enver Paşa'ya muhalefet eden kanat ele geçirmişti. Bunlar arasında Mustafa Kemal de vardı. Fırkanın reisliğine Hüsnü Paşa getirilmişti ancak bu görevi, Saruhan Mebusu Sabri Bey üstlenecekti.

Yeni fırka, "İttihat ve Terakki'nin çocuğu" olduğunu her fırsatta ileri sürmüş ve maddi, manevi her türlü mirasına sahip

çıkmıştı. İttihat ve Terakki'nin tüm mal varlığını devralmış, Anadolu ve Trakya'daki örgütleriyle yola devam etmişti.

Meclis 21 Aralık 1918'de Vahideddin tarafından süresiz tatil edildikten sonra bir süre daha yaşayan Teceddüt Fırkası, 5 Mayıs 1919 tarihinde Hürriyetperver Avam Fırkası ile birlikte Birinci "Damad" Ferid Paşa kabinesi tarafından feshedildi. Gerekçe olarak iki fırkanın da yönetim kurulu üyelerinin İttihatçı olması ile bir bölümünün sanık ve tutuklu olmaları gösterilmişti.

Karakol Cemiyeti

Legal faaliyetler için Teceddüt Fırkası'nı kuran İttihatçı önderler 1 Kasım 1918 gecesi ülkeyi terk ederken Talat Paşa, "Kara" Kemal ve "Kara" Vasıf'a gizli bir örgüt kurma emrini de vermişti. Fethi Tevetoğlu'na göre 13 Kasım 1918 tarihinde müttefik savaş gemilerinden oluşan filo İstanbul'a asker çıkardıktan sonra, 1918 Kasım ayının sonlarında, "Galatalı" Şevket, "Kara" Kemâl, "Kara" Vasıf ve Baha Said beylerin öncülüğünde İstanbul'da Karakol Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin kuruluş merkezi Baha Said Beyin yazıhanesiydi. İlk toplantısını 5 Şubat 1919'da savaş gemilerinden oluşan filo İstanbul'a asker çıkardıktan sonra, 1918 Kasım ayının sonlarında, ermişti. Örgütün adı Baha Said Bey'in isteği üzerine, "Kara" Vasıf ve "Kara" Kemal'in adlarından esinlenilerek Karakol (veya Kara-Kol) olmuştu. Baha Said din adamlarını; "Galatalı" Şevket gazetecileri örgütlemekle; Kemalettin Sami öğrencilerle ve aydınlarla ilişki kurmakla görevlendirilmişti.

Erik Jan Zürcher'e göre Karakol'un görevi "Türk halkını ve özellikle liderleri ülkeyi terk ettikten sonra ülkede kalan İttihatçıları, İtilâf Devletlerinin ve Hıristiyan azınlıkların misillemelerinden korumak", "Ülkenin işgal altında olmayan kısımlarında bir direniş hareketi kurmak ve bir kadro oluşturacak en yetenekli kişileri Anadolu'ya göndererek, bu hareketi olabildiğince güçlendirmekti."

İttihatçı liderlerden Fuat Balkan'a göre Karakol'un önde gelenleri "Beş Albaylar" diye anılan Albay Çolak Kemal (Kemalettin

Sami), Albay Seyfi, Albay "Galatalı" Şevket, Albay İsmet Bey ve Albay "Kara" Vasıf'tı. Karakol'un liderinin "Kara Vasıf" olduğu genel olarak kabul görse de Emel Akal, "Kara" Vasıf'ın bağlı olduğu Rauf Bey'in asıl lider olduğunu düşünür. 23 Mayıs 1919'da İstanbul'dan ayrılmadan önce Rauf Bey'in ve Çanakkale Müstahkem Mevkii Kumandanı olarak teşkilatın güçlü kişisi "Galatalı" Şevki Bey'in, İstanbul'un resmen işgal edildiği 16 Mart 1920 günü İtilaf Devletleri tarafından tutuklanarak Malta'ya gönderilmesinden sonra, Enver Paşa'nın Rauf Bey'e yazdığı mektupta "sen ve Vasıf" diyerek ikiliyi ayırmaması da bu kanıyı güçlendirir.

İsmet Bey'in zoraki intikali

İşgalden sonra, "Yenibahçeli" Şükrü'ye göre Karakol, Mustafa Kemal'i "siyaset-i âliyye'yi idare etme" görevine; Karakol'un beş albayından biri olan İsmet Bey'i ise cephe kumandanlığına uygun görmüştü. İkili bu teklifi Tokatlıyan Han'dan Mustafa Kemal'in Şişli'deki evine kadar yürürken konuşmuşlardı. Mustafa Kemal teklifi kabul etmiş, İsmet Bey ise reddetmiş, onu Anadolu'ya geçirmek için üç gün bir eve hapsederek baskı yapmak gerekmişti. İsmet Bey ancak 8 Ocak 1920'de Anadolu'ya geçmişti.

Önemli olayları defterlerine yazdığı bilinen İsmet Bey 9 Temmuz 1919'dan 6 Nisan 1922'ye kadar nedense günlük tutmadığı için bu konuyu onun ağzından öğrenemeyiz. Ancak Mustafa Kemal'in Samsun'a gitmeye hazırlandığı günlerde, 28 Nisan 1919 günü defterine şu notu düşmüştü:

> Gece Fuat Beylerle Cevat Bey çağırdı. M. Kemal Paşa tarafından yeni teklif ettikleri müfettiş memuriyetini görüştük. Beraber gitmeyi kabul etmem. Ne diye! Mütemayil (eğilimli) olsam Erkân-ı Harbiye Riyasetini teklif edecek.

3 Mayıs 1919 tarihli notunda fikrini değiştirmiş görünür:

> Bugün dairede M. Kemal Paşa ile görüştük. Müfettişliği takarrür etmiş (kararlaştırılmış). Fahrettin Bey tebdil-i hava (hava değ-

şimi) istiyormuş. Beni III. Kolordudan istiyor. Muvafık (uygun) buldum. Akşam babamla görüştüm. Muvafakat (uyma) fikrindeyiz. İbrahim Tali Bey de gidiyor.

Ancak 22 Haziran 1919 tarihli notun epey ilginçtir: "M. Kemal Paşa vazifesine devam ediyor imiş. Garip vaziyet. İsyan mı edecek?"

Falih Rıfkı (Atay) bundan sonrasını *Çankaya* adlı kitabında şöyle anlatır:

Atatürk, Anadolu'ya geçerken İnönü'yü de götürmek istemiştir. "Yeni evlendim, beni biraz rahat bırak" deyip gelmek istememiştir. 1920 başında kısa bir süre için Ankara'ya gelmiş, fakat [Ali Fuat] Cebesoy'un kalması için ısrarına rağmen geri dönmüştür. İstanbul'un işgalinden sonra kendisini "Ya Ankara ya Malta" diye sıkıştırarak Maltepe yoluyla Anadolu'ya götürmüşlerdir."

Gerçekten de 8 Ocak 1920'de evinden alınıp Ankara'ya yollanan İsmet Bey kısa süre sonra İstanbul dönecektir. Bekir Sami Bey'in yaveri Selahaddin Bey, İstanbul'daki Karakol çevrelerinin İsmet Bey'e hiç güvenmediğini gözleyecektir. Halbuki İsmet Bey, ilerde daha iyi anlaşılacağı gibi, bir zamanlar kendisini "Enver'in adamı diye" sevmeyen Mustafa Kemal'in İstanbul'daki "beşinci kolu" dur adeta...

Diğer talipler

Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa, İTC'nin Milli Mücadele'nin lideri olarak kendisini düşündüğünü, ancak Enver'le akrabalığı dolayısıyla bunu kabul etmediğini söyler. Fethi Bey ise, İTC'nin liderlik için kendisini uygun bulduğunu ima eder. Ona göre, 10 Mart 1919'da İngilizlerce tutuklanarak Malta'ya gönderilmesi üzerine, liderlik hakkı Mustafa Kemal'e geçmişti.

İttihatçı gazete *Tanin*'in sahibi ve başyazarı Hüseyin Cahit'e göre de Enver Paşa, yurtdışına kaçtıktan sonraki günlerde Talat Paşa'ya güya "Harbiye Nezareti için Mustafa Kemal'i tavsiye et. Harbiye'ye o gelmelidir. Ondan başka orduyu toparlayacak kimse yoktur" demişti.

Rauf Bey hatıratında, "Biz Mustafa Kemal Paşa, Ali Fethi ve İsmail Canbulat Beylerle ben Ahmed İzzet Paşa'nın konağında verdiğimiz karara uyarak tam bir ümitle (...) geceli gündüzlü çalışmaya koyulmuştuk" der. Bu bilgileri Ali Fethi Bey de doğrular. Ali Fethi Bey'e göre Mustafa Kemal, 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebusan Vahideddin tarafından süresiz olarak tatil edildiğinde, Sadrazam Tevfik Paşa'yı kaçırması ve Vahideddin'i devirmesi konusunda "Kara" Kemal'den teklif almıştır. Ancak İTC'nin fedailerinden İsmail Canbulat'ın karşı çıkması üzerine bu plan gerçekleşmemiştir. Ali Fuat (Cebesoy) Paşa da Mustafa Kemal'in Karakol'la bağlantısını doğrular.

Nitekim Mustafa Kemal, 23 Temmuz 1919'da İttihatçılar tarafından Doğu'daki Ermeni tehlikesine karşı toplanan Erzurum Kongresi'ne İttihatçıların davetlisi olarak katılabilmiştir. Mustafa Kemal'le birlikte kongreye gelenlerden "Kara" Vasıf da muhtemelen Karakol'un temsilcisi olarak oradadır.

Yine de 11 Ocak 1920'de Karakol'un kurucularından Baha Said Bey'in, Gürcü Bolşeviklerinden Chalva Eliava ile 1919'da İstanbul'da, 1920'de Bakü'de görüşmesi, nihayet 11 Ocak 1920 tarihinde bütün Anadolu'yu temsil ettiğini söyleyerek Bakü'de "Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi Hey'et-i İcraiyyesi adına" Bolşeviklerle bir anlaşma imzalaması üzerine Mustafa Kemal "Kara" Vasıf'ı şöyle uyaracaktı: "Memlekette tek egemen Heyet-i Temsiliyye'dir. Karakol ve Uşak Kongresi diye bir şey tanımıyoruz." Bu olay Mustafa Kemal'i "gücendirmiş" ve "kızdırmış" ise de daha sonradan B. Said Bey'in bunları "iyi niyetle yaptığı anlaşılınca" araları tekrar düzelmişti.

Sivas'ta ilk hesaplaşma

4-11 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi sırasında Mustafa Kemal İTC ile ilişkili görünmeyi istemiyordu ama Kazım Karabekir'e göre Teceddüt Fırkası 5 Mayıs 1919'da kapandığı halde, faaliyetlerine ve Mustafa Kemal'le ilişkilerine devam etmişti. Sivas Kongresi devam ederken, 10 Eylül 1919'da İstanbul'dan Teceddüd Fırkası namına göz doktoru Esad Paşa, bir kuryeyle

Trabzon yoluyla Mustafa Kemal'e mektup ve bazı evraklar göndermişti. Gönderilenler arasında Teceddüd Fırkası'nın resmi mührüyle bir mektup ve Esat Paşa imzalı bir özel mektup ve on büyük sahifeden ibaret teksir ile basılmış, bütün yabancı devletlere verilmesi tasarlanan beyannamenin sureti bulunmaktaydı. Esat Paşa mektubunda Mustafa Kemal'i fırkanın doğal lideri olarak gördüğünü belirtiyor ve fırkanın kimi üyelerini onun tayin etmesini istiyordu. Yani Mustafa Kemal'in Sivas Kongresi sırasında "Kara" Vasıf Bey'i azarlaması göstermelikti.

Nitekim Mustafa Kemal, 2 Ekim 1919'da kurulan Ali Rıza Paşa Kabinesi, Anadolu ile ilişki kurmak için "Sivas'ta oluşturulan Heyet-i Temsiliyye'nin İttihatçılıkla ilişkisi var mı?" diye sorduğunda İttihatçıları korumaktan geri durmadı. Başta, hareketin İttihatçılıkla hiçbir ilişkisi olmadığını söyledi, daha sonra İttihatçılık düşmanlığını doğru bulmadığını, İttihatçıların yönetiminde ülkeyi yıkıma götüren küçük bir topluluk dışındakilerin yansızlığını korumuş, kötülüğe alet olmamış namuslu insanlar olduğunu uzun uzun anlattı. Ali Rıza Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılmasına neden olanların kovuşturulması talebini ise, "Savaşa girmemenin mümkün olmadığını, dolayısıyla harp mesulü aramanın mantıksız olduğunu" söyleyerek savuşturdu ve savaş sırasında işlenen her türden cinayetin faillerinin yargılanması konusunda söz vermekten kaçındı. Ancak Mustafa Kemal, bu tarihten sonra adım adım İttihatçılarla ilişkisini kesti.

İngilizlerin katkısı

Mustafa Kemal'in liderlik sürecine İngilizlerin de bilmeden veya bilerek katkısı olmuştu. İngilizler, Karakol cemiyeti hakkında bilgiye sahiptiler çünkü İngiliz İstihbarat Servisi'nden Hintli Binbaşı Miraceddin kendisini Halifeye bağlı ve Anadolu hareketine taraftar olarak tanıtarak göz hekimi olan Esat Paşa ile dostluk kurmuştu. Karakol'un liderlerinden "Kara" Vasıf Bey, Esat Paşa'nın muayenehanesini sık sık ziyaret eder, ikili teşkilatla ilgili meseleleri konuşurlardı. Esat Paşa da gizli kalması gereken

sırları dostluğuna samimiyetle inandığı Hintli Miraceddin Bey'e naklederdi.

12 Ocak 1920'de açılan son Osmanlı Meclisi'nde Rauf Bey'in başkanlığında faaliyet gösteren eski İttihatçı, yeni Milli Mücadeleci mebuslar, hareketin inisiyatifini Mustafa Kemal'den almak için epey çalışmışlardı. Ama 16 Mart 1920'de Meclis-i Mebusan'ın İngilizler tarafından basılması ve Binbaşı Miraceddin yoluyla Esat Paşa'dan alınan istihbarat uyarınca "Galatalı" Şevket, "Kara" Vasıf, Ali Said Paşa, Refet Paşa, Ali İhsan (Sabis) Paşa, "Hacı" Mehmed Paşa ve Rauf Bey gibi önemli şahsiyetlerin Malta'ya sürülmesi bu durumu köklü biçimde değiştirdi. Tutuklanmaktan kurtulan İttihatçı kadrolardan, Enver'le çalışmak isteyenler Kafkasya'ya doğru yola koyuldular. Geri kalanların ise Ankara'dan başka gidecek yerleri yoktu. Giderek başsız kalan İttihatçı kadrolar için Mustafa Kemal'in liderliği etrafında toplanmaktan başka çare kalmamıştı.

"Galatalı" Şevket, "Kara" Vasıf ve Rauf Bey gibi tecrübeli istihbaratçıların tutuklanacakları belliyken Meclis'e gitmeleri, dolayısıyla Milli Mücadele'nin başlangıcını Anadolu yerine Malta'da geçirmeleri düşündürücüdür. Rauf Bey kaçmak varken neden teslim olduğunu şöyle açıklayacaktı hatıratında: "O anda ben, nefsimi, kendimi, kendi rahat ve huzurumu ve hürriyetimi dahi uğrunda hiç tereddüde düşmeden feda edebileceğim, başka şeyler düşünüyordum." Sina Akşin, "Batı'yı iyi tanıyan İstanbullu bazı aydınlar için Anadolu'nun küçük bir kasabası gibi olan Ankara'ya maceralı bir biçimde gitmek ve orada oturmak, 'medeni' İngilizler tarafından Malta'ya sürülmekten belki daha zor görünmüş olabilir" diyecekti. Bu kişilerin, yurtdışındaki Talat Paşa'nın İngilizlerle yaptığı temaslara fazla bel bağlayıp bağlamadıkları bilinmez ancak bilinen odur ki, bu tutuklamalardan sonra Meclis'in İstanbul'da toplanmasının sakıncalı olduğunu söyleyen Mustafa Kemal haklı çıkmış, bu durum itibarını iyice artırmıştır.

Bütün bu tarihçeye rağmen, Mustafa Kemal, 15-20 Ekim 1927 tarihli CHP Kurultayı'nda okuduğu *Nutuk*'ta "esrarengiz ve müthiş bir komite" diyerek sanki Karakol'dan habersizmiş gibi davranır. Bir yandan da "İstanbul'daki teşkilatımız" dediği

bir teşkilattan söz eder. Bu teşkilatın Karakol olduğu bellidir. Ancak Karakol'u her şeyi planlayan, örgütleyen bir teşkilat olarak nitelemek de doğru değildir. Karakol diye bir teşkilat vardır ama abartıldığı kadar önemli bir teşkilat değildir. Anadolu hareketinin nüvesini oluşturmuş olsa da daha sonraki olayların gelişiminde etkisi yok denecek kadar azdı.

Özet Kaynakça

Akal, Emel. *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002.

Akçam, Taner. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.

Akşin, Sina. *100 Soruda Jöntürkler ve ittihat ve Terakki,* Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Diliyle), yayına haz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak ve Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Çetinoğlu, Sait. "İttihat ve Terakki'den Kemalizm'e, Jön Türklerin İki Dönemi-İki Yüzü", *Resmi Tarih Tartışmaları-3,* ed. Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2007, s. 45-96.

Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 3 cilt, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Okyar, Fethi. *Üç Devirde Bir Adam,* Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4 cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

Tevetoğlu, Fethi. *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,* TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi*, cilt II, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Zürcher, Erik Jan. *Millî Mücadelede ittihatçılık,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1987.

MUSTAFA KEMAL'İN ERMENİ MESELESİ'NE YAKLAŞIMI

Yaşamı boyunca Mustafa Kemal'in yanından ayrılmamış olan Falih Rıfkı (Atay), Çankaya kitabında savaş bittikten sonra İtilaf Kuvvetleri'nin savaş ve tehcir suçlarını soruşturmaya başlaması üzerine ne kadar "gocunan varsa" silahlanıp bir çeteye katıldığını anlatır. Hakikaten de Milli Mücadele'nin önemli isimlerinden "Yenibahçeli" Şükrü Bey, "Deli" Halit Paşa, "Küçük" Kazım, "Filibeli" Hilmi, "Yenibahçeli" Nail gibi Teşkilat-ı Mahsusacıların, "İpsiz" Recep, "Dayı" Mesut, "Kara Aslan", "Kel Oğlan" gibi çetecilerin, "Giritli" Şevki, "Giritli" Caferaki, "Çerkes" Ethem ve Reşit Kardeşler, "Serezli" Parti Pehlivan, "Topal" Osman, Yahya Kahya gibi kabadayıların Ermenilere yönelik pek çok katliama karıştıkları bilinir.

Milli Mücadele'nin dönüm noktalarından biri olan Erzurum Kongresi'ne katılan 55 delegenin 43'ü, tehcir öncesinde Ermenilerin çoğunluğu oluşturduğu vilayetlerden gelmişti. Adına "Milli Mücadele" denen sürecin ilk kıvılcımını da bu kadrolar çaktılar. Bu kıvılcımla Ermenilerin ilişkisini bizzat Mustafa Kemal'den (*Nutuk*'tan) dinleyelim:

> Bu açıklamalardan kolaylıkla anlaşılacağını sanırım ki, Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluşuna yol açan önemli kaygı ve nedenler, doğu illerinin Ermenistan'a verileceği sanısına dayanıyor. Bu sanının da Doğu vilayetleri nüfusunda Ermenileri çoğunlukta göstermeye ve tarihsel haklar bakımından öncelikli saydırmaya çalışanların, bilimsel ve tarihsel belgelerle dünya kamuoyunu aldatmayı başarmaları, bir de Müslüman halkın Ermenileri toptan öldüren yırtıcılar olduğu iftirasını doğruymuş gibi kabul ettirmeleri ile gerçek

olabileceği inancı üstün geliyor. Bundan dolayı dernek, aynı gerekçe ve araçlarla donanmış olarak tarihsel ve milli hakları savunmaya çalışıyor.

Anadolu'ya geçen İttihatçı kadrolar için Mustafa Kemal'in "hayat kurtarıcı" bir figür haline dönüşmesi, aslında oldukça uzun sürmüştü. İTC üyesi olan, ancak Enver Paşa ile girdiği liderlik mücadelesini kaybettiği için arka plana itilen Mustafa Kemal'in, 1915 Ermeni Kırımı/Soykırımı'na karışmadığı genel olarak kabul edilen bir görüştür. O tarihlerde söz konusu coğrafyada yaşayan ve hele de Mustafa Kemal statüsündeki birinin Ermenilerin başına gelenlere şahit olmaması imkânsızdı. Ancak Harp Okulu öğrenciliğinden beri günlük tuttuğunu bildiğimiz Mustafa Kemal'in bugüne dek ATASE (Askerî Tarih ve Stratejik Etüt) tarafından yayımlanan 12 defterinde, Ermenilerin maruz kaldığı korkunç muameleye dair bir not yok. Mustafa Kemal bu konudaki düşüncelerini ilk kez, Aralık 1917'de, Şehzade Vahdeddin'le birlikte gittiği Almanya'da Strasburg Valisi Nikolaus von Dallwitz'le arasında geçen konuşmada telaffuz etmişti:

> Alman Vali bana Ermenilerin iyi niyetli insanlar olduğunu ve Türklerin Ermenilere karşı epey kötü saldırıları olduğunu söylemeye yeltendi, çok şaşırdım. Yüksek bir valinin –ki ben misafiri idim ve biz savaş müttefiki idik– bütün ciddiyetiyle bana geleceğin Türk yöneticisine böyle bir şeyi sorması çok garipti. Ben dedim ki evvela ben sizden şunu öğrenmek istiyorum: Siz neden Ermenilerin lehine bir düşünceye kapılıyorsunuz, tarihin bilinmeyen bir zamanında millet olduğunu iddia ederek ve bu milletin varlığını ispata kalkışanlara böylece dünyayı kandırarak Türkiye'ye zarar vererek maddi ve manevi her türlü desteği veren bir savaş müttefikinizin desteğini riske sokuyorsunuz? Anladım ki bizden pek haberi yoktu. Bu konuşmada kendimi tutamadım. Ve alaycı bir tonla konuşmaya devam ettim. Bu kadar kurban vermemize rağmen Türkiye topraklarında bir Ermeni milletinin olabileceğini düşünmesini garip buldum...

Dallwittz'le tipik bir sosyal Darwinci gibi konuşan Mustafa Kemal, anlaşılan, 1915 tehcirinin resmî gerekçesinin "Ermeni çetecilerin Osmanlı ordusunun güvenliğini tehlikeye düşürdüğü" olduğunu unutmuştu!

Batı'ya mavi boncuk

15 Mayıs 1919'da Samsun'a 9. Ordu Müfettişi olarak gönderilmesi konusunda Sadrazam Ferid'in, "Biz bu adamı Ermeni Meselesi'ne katılmadığı için önermiştik" dediği bilinir. Eylül 1919'da Sivas'ta kendisini ziyaret eden Amerikalı General Harbord'ın Mustafa Kemal'e yönelttiği ilk sorulardan biri, "Ermeni kıtali" [katliamı] hakkında ne düşündüğü olmuştu. Mustafa Kemal'in cevabı, "Ermenilerin katledilip sürülmeleri(nin) hükümeti ele geçiren küçük bir komitenin eseri" olduğu, kendisinin de bunu "takbih ettiği" (kınadığı, ayıpladığı) yolundaydı.

Yine aynı tarihlerde, bir Amerikalı gazeteciye verdiği mülakatta, "Hiçbir yayılma planımız yoktur. (...) Ermenilere karşı yeni bir Türk vahşetinin olmayacağının garantisini veririz" diyerek uluslararası tepkiyi yumuşatma yoluna gitmişti. İstanbul'daki Ali Rıza Paşa Kabinesi adına Mustafa Kemal'e bir mektup gönderen Harbiye Nazırı Cemal (Mersinli) Paşa, İtilaf Devletleri'nin baskısıyla Mustafa Kemal'den "harp esnasında yapılan her nevi cinayet faillerinin ceza-yi kanuniyeden kurtulamayacakları" yolunda bir açıklama yapmasını istediğinde, savaş suçlularının cezalandırılacağı sözünü vermişti. Üstelik bu cezalandırmanın kâğıt üzerinde kalmayacağını da eklemişti.

İtilaf Devletleri'ni yatıştırmak için son hamle, 18-22 Ekim 1919'da İstanbul adına Bahriye Nazırı Salih Paşa ve Padişah'ın başyaveri Naci (İldeniz) Paşa ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Mustafa Kemal, Rauf (Orbay) ve Bekir Sami (Kunduh) tarafından imzalanan Amasya Protokolleri vesilesiyle yapıldı. Beş protokolden ikincisi ve üçüncüsünde "Ermeni kıtali" yüzünden aranan İttihatçıların cezalandırılması ve

seçimlere katılmalarının engellenmesi konusunda anlaşma sağlanmıştı. Buna karşılık İkinci Protokol'e, "Müslüman olmayan halka, siyasal egemenliğimizi ve toplumsal dengemizi bozacak nitelikte ayrıcalıklar verilmesinin kabul edilemeyeceğinin [belirtilmesi]" ifadeleri konuldu.

Tavır değişiyor

Son olarak 24 Nisan 1920'de TBMM'de açık celsede yaptığı konuşmada şöyle demişti:

> Harbi Umuminin [Birinci Dünya Savaşı] başlangıç safahatından [aşamalarından] bahsetmek istemem ve zaten İtilaf Devletlerinin de bahsettikleri bittabi (elbette ki) maziye aid fazahat (geçmişe ait rezillik, ayıp) değildir. Bugün memleketimizde bu gibi fecayiin (facialarn) icra edildiğini iddia ederek bundan sarfı nazar etmemizi [vazgeçmemizi] talep ediyorlar.

Mustafa Kemal'e göre Fransızlar haksız olarak bu bölgeyi işgal etmiş, halka kötü muamelede bulunmuş ve bunu da Fransız üniforması giydirilmiş Ermenilere yaptırtmıştı. "Her ne sebeple olursa olsun" bu memlekette Ermenilerle Türkler arasında "birtakım kanlı vak'aların" geçtiğini, "iki milletin birbirine" ve bilhassa Ermenilerin Türklere karşı kuvvetli bir düşmanlığı bulunduğunu, Ermenileri saldırtmanın çok yanlış olduğunu kabul ediyordu. Ancak olaylar sırasında, merkezî hükümet bir şey yapmamış, bunun üzerine İslam ahalisi "nefsi hayatını muhafaza etmiş" ve bu arada Fransız kisvesi altındaki "bir kısım yabancı anasır (unsurlar)" ölmüştü. Bunun üzerine bütün Avrupa'yı, bütün Amerika'yı "fevkalade dalgalandırmışlar"dı. Ancak "millet tecavüz etmemiş, bir tecavüze karşılık vermişti." Şimdi esas mesele "İngilizleri, Amerikalıları aleyhimizde tahrik etmemek" için geçmişte yaşanan olayların tekrar etmeyeceğine dair güvence vermek idi!

Batı nezdinde "İttihatçı tertibi"

Bu ikili tavrın nedeni şuydu: Milli Mücadele, başından itibaren yabancı basın ve hükümetler tarafından "İttihatçı tertibi" olarak tanımlanıyordu. Örneğin Britanya Dışişleri Bakanlığı'nın 30 Haziran 1919 tarihli raporundaki şu ifadelere bakalım:

> Mustafa Kemal Paşa ve onunla birleşenler nüfuzlarını mahalli memurlara zorla kabul ettirmektedirler. Hareket kendiliğinden olma değil ama İttihat ve Terakki Komitesi'nin liderlerinin teşvikiyle, hala mevcut teşkilatın da yardımı ile bir lazime gibi meydana gelmiş görünüyor.

Sivas Kongresi'nde 38 delegenin İttihatçılıktan vazgeçildiğine dair verdikleri söz, daha sonra Mustafa Kemal'in ABD'li General Harbord'a verdiği teminat hep bu şüpheleri gidermek içindi. Ama daha önemlisi, Mondros Mütarekesi'nden sonra yaklaşık 120 bin Ermeni Adana, Maraş, Dörtyol, Tarsus, Zeytun gibi eski yurtlarına yeniden yerleşmiş, Ermenilerin geri dönmesi bölgenin Müslüman/Türk ahalisini rahatsız etmiş, bölgede çatışmalar başlamıştı. Şubat 1920 itibariyle Batı basınında, "Yeniden Ermeni Katliamları", "Ermenilerin katliamı" gibi başlıklarla yer alan yazılarda, katliamların sorumlusu olarak Mustafa Kemal gösteriliyordu. Bunun üzerine 6 Mart 1920'de Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon, İstanbul'daki temsilcisi Amiral John de Robeck'e bir talimat gönderdi. Talimatta, "Türk Hükümeti'nden, son Kilikya olaylarında sorumluluğu şüphe götürmeyen Erzurum Valisi Mustafa Kemal'in derhal azli istenecektir" yazıyordu. 16 Mart'ta talimat notaya dönüştürüldü ve Sadrazama verildi.

Benzer rahatsızlık ABD nezdinde yaşanıyordu. Diplomat Cornelius van H. Engert'in ABD Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda 5 bin kadar Kilikya Ermenisinin Kuva-yı Millicilerce öldürüldüğü yazıyordu. Ankara'yla iyi ilişkiler içinde olan Amiral Mark Lambert Bristol, "Türkler Ermenilere katliam yapmıyor" dedi ancak Engert'i destekleyen başka raporlar da geldi. Sonuç olarak Mustafa Kemal Ermenilere karşı yeni kıyımla-

rın sorumlusu olarak anılmaktan rahatsızdı. Dahası İngilizler, Londra'daki Hariciye Nezareti aracılığıyla Ankara'ya bir tebliğde bulunmuş ve demişti ki:

> İlk olarak Yunanlılar da dâhil olmak üzere İtilaf kuvvetlerine karşı başlamış olan harekâtı tatil ediniz, ikincisi Türkiye'de Ermenilere karşı icra edilmekte bulunan (yürütülmekte olan) katliamdan sarfınazar ediniz (vazgeçiniz)! İşte bu iki şeyi yaptığınız halde İstanbul size terk olunacaktır. Fakat bu iki hareket-te bulunmadığınız takdirde sulh şeraiti fevkalâde (barış şartları son derece) fena olacaktır.

Fazahat mı değil mi?

24 Nisan tarihli açık celse oturumundaki "fazahat" konuşması işte bu ortamda yapılmıştı. Ancak gizli celsede asıl düşüncelere geri dönülmüştü.

Nitekim Meclis, 8 Mayıs 1920'de "tehcir suçlarından dolayı tutuklu olan" tüm sanıkların tamamının tahliyesine karar verdi. 10 Ağustos'ta Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf Devletleri arasında pay edilmesini öngören Sevr Barış Antlaşması'nın imzalanması üzerine, 12 Ağustos'ta tehcir suçlamasıyla "vatan evlatları idam edilecek olursa", kendisinin de yanlarında bulunan İngiliz Yarbay Rawlinson'ı ve diğer İngiliz esirleri asacağını Ahmed İzzet Paşa'ya bildirdi. 16 Ağustos'ta Heyet-i Vekile "tehcir vesaire" dolayısıyla İstanbul hükümetince kurulan İdare-i Örfiye Divanı Harbi'yi lağvetti.

24 Şubat 1921'de, ABD'de yayımlanan *Public Ledger-Philadelphia* muhabiri Clarence K. Streit'ın sorularına verdiği, gazetenin 27 Mart 1921 tarihli nüshasında yayımlanan demecinde Mustafa Kemal'in sözleri yorum yapılmayacak kadar açıktı:

> Rus ordusu 1915'te bize karşı büyük taarruzunu başlattığı bir sırada o zaman Çarlığın hizmetinde bulunan Taşnak Ermeni Komitesi, askeri birliklerimizin gerisinde bulunan Ermeni ahalisini isyan ettirmişti. Düşmanın sayı ve malzeme üstünlüğü

karşısında çekilmeye mecbur kaldığımız için kendimizi daima iki ateş arasında kalmış gibi görüyorduk. İkmal ve yaralı konvoylarımız acımasız şekilde katlediliyor, gerimizdeki köprüler ve yollar tahrip ediliyor ve Türk köylerinde terör hüküm sürdürülüyordu.

Bu cinayetleri işleyen ve saflarına eli silah tutabilen bütün Ermenileri katan çeteler, silah, cephane ve iaşe ikmallerini bazı büyük devletlerin daha barış zamanından beri kendilerine kapitülasyonların bahşettiği dokunulmazlıklardan istifade ederek ve bu maksada yönelik olarak büyük stoklar husule getirmeye muvaffak oldukları Ermeni köylerinden yapıyorlardı.

Britanya'nın barış zamanında ve harp sahasından uzak olarak İrlanda'ya reva gördüğü muameleye hemen hemen kayıtsız bir şekilde bakan dünya kamuoyu, Ermeni ahalisinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize karşı haklı bir ithamda bulunamaz. Bize karşı yapılmış olan iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunlardan çoğu, şayet İtilaf devletleri bizi tekrar harp etmeye zorlamasa idi, evlerine dönmüş olurlardı.

Dikkat edileceği gibi artık "katliam", "katliama katılanların cezalandırılması", "fazahat" gibi kavramlar kullanılmıyordu. Bu söylemin hem İTC'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında geliştirdiği "öz savunma" söylemi ile hem de bugünkü "resmî söylem" ile benzerliği ortadadır.

Bunun arkası da geldi. Örneğin 3 Ocak 1921'de Meclis'te yapılan tartışmalarda Mustafa Kemal'e muhalif mebusların oluşturduğu İkinci Grup'un lideri, Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in, "Ermeniler böyle kurnaz bir millettir. (...) Doğal olarak, Ermenilerin içtenliğine kesinlikle güvenmeyiz. Kesinlikle güvenimiz yoktur. Onların bugün memleketimizin Doğu Cephesi'nde zararlı bir hal almakta olduklarına inanıyorum. Bunun çaresini hükûmetten rica ediyorum (...) Ermeniler desisekar (hilece) bir millettir..." şeklindeki sözlerine Mustafa Kemal "tamamen" katılmıştı.

Müdafaa-i Milliye Vekili (Savunma Bakanı) Fevzi Paşa TBMM'nin 22 Ocak 1921 tarihli gizli oturumunda 300-400

bini Karadeniz sahillerindeki vilayetlerde, 100-150 bini Niğde, Kayseri, Akdağmağdeni gibi Orta Anadolu vilayetlerinde olmak üzere tüm ülkede toplam 800 bin Hıristiyan bulunduğunu, bunların ekonomik hayattaki yerlerini korumasından duyduğu rahatsızlığı belirtmişti. Fevzi Paşa'ya göre ya bunların imalathanelerde, nafıa işlerinde yani yol, köprü, tünel gibi bayındırlık işlerinde çalıştırılması ya da orta hallilerinden senelik 500, zenginlerinden 1.000 lira "askerlik bedeli" alınması gerekmekteydi. Bu öneri üzerine Malatya Milletvekili Feyzi Efendi, "Efendiler, Ermenilerin denaeti, ihaneti cümlece malumdur. Bizde öyle Ermeniler, öyle Rumlar, öyle Yahudiler var ki, otuz sene memleketimizde yaşamışlar, katiyen ne vergi vermişler ne de asker vermişler (...) Evet Ermeniler 500 lira bedeli nakdi verirlerse, febiha (Pekâlâ). Vermeyenler Sivas'a, Erzurum'a gönderilsin ve yollarda çalıştırılsın" dedikten sonra konuşmasını, "Maksadım onların ezilmesi, yıkılmasıdır" diye bitirmişti. Bu sözlerle İttihatçıların "dahili tümörler" söylemi arasındaki benzerlik de dikkat çekiciydi. Mustafa Kemal bu tartışmaları sadece izlemişti.

Artık Mütareke döneminin temkinliliğinin söz konusu olmadığının bir diğer kanıtı, Tiflis'te bir suikastta hayatını kaybeden Cemal Paşa'nın ailesine maaş bağlanması, İstanbul'daki Divan-ı Örfi Mahkemesi'nde tehcir suçlusu bulunarak idam edilen iki Osmanlı yöneticisi, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey ile Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey'in "Milli Şehid" ilan edilmesi ve ailelerine "Emval-i Metruke" faslından maaş bağlanmasıydı.

Ağustos-Eylül 1921'deki Sakarya Meydan Muharebesi ve Ağustos 1922'deki Büyük Taarruz sonrasında, "Milli Mücadele"nin kazanılmakta oluşunun getirdiği güven duygusuyla, Ermeniler hakkındaki düşünceler daha yüksek sesle dile getirilmeye başladı. Mustafa Kemal'in 16 Mart 1923'te Adana esnafıyla konuşurken söylediği şu sözler İttihatçı zihniyetin hala yaşadığı konusunda şüpheye yer bırakmıyordu:

> Arkadaşımız beyanatında demişlerdi ki, Adanamızı idaresi altına alan diğer unsurlar, şunlar, bunlar, Ermeniler sanat ocaklarımızı işgal etmişler ve bu memleketin sahibi gibi bir vaziyet almışlardır. Şüphesiz haksızlık ve küstahlığın bundan fazla-

sı olamaz. Ermenilerin bu feyizli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleketiniz sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türktü, o halde Türktür ve ebediyen Türk olarak yaşıyacaktır (...) Memleket en nihayet yine sahibi aslilerinin elinde kaldı. Ermeniler vesairenin burada hiçbir hakkı yoktur. Bu bereketli yerler koyu ve öz Türk memleketidir...

Özet Kaynakça

Akal, Emel. *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002.

Akçam, Taner. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, cilt I, TTK Yayınları, Ankara, 1961.

Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş. Basımevi, İstanbul, 1969.

Çetinoğlu, Sait. "İttihat ve Terakki'den Kemalizm'e, Jön Türklerin İki Dönemi-İki Yüzü", *Resmi Tarih Tartışmaları-3*, editörler Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2007, s. 45-96.

Korkmaz, Ayşenur. "Mustafa Kemal'in 1915-16 Ermeni Olaylarına Yaklaşımı, Fazahat", *Toplumsal Tarih*, sayı 239, Kasım 2013, s. 22-29.

Nutuk, 2 cilt, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1965.

Okyar, Fethi. *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4 cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

Zürcher, Erik Jan. *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1987.

KING–CRANE KOMİSYONU, HARBORD HEYETİ VE GÜMRÜ ANLAŞMASI

Savaş bittiğinde dünyanın dört bir yanındaki Ermeniler, Wilson'ın 14 İlkesi uyarınca İtilaf Devletleri'nin kendilerine Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Harput, Sivas, Kilikya'yı (Adana havalisi) içeren bağımsız ya da özerk bir devlet sağlayacağına inanıyorlardı. Bu amaçla Erivan'daki hükümet, Avetis Aharonian'ı Paris Barış Konferansı'na temsilci olarak yollamıştı. Ancak kardeş Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti, Trabzon Vilayeti'nin Lazistan Sancağı'nı isteyince, Ermeniler durumun hiç de kolay olmadığını anladılar. Öte yandan Pontus Rumları, Ermenilerden katbekat fazla idiler ve Ermeni idaresi altında yaşamak istemiyorlardı. Üstelik Trabzon'daki Rum Metropoliti Hrisantos, Paris Barış Konferansı'nda Trabzon Vilayeti'ni kapsayan ayrı bir Pontus Devleti kurulmasını talep etmişti. Ancak İtilaf Devletleri için asıl mesele, Trabzon'un nüfusunun Rum veya Ermeni değil, hâlâ Müslüman (Türk, Laz, Hemşinli ve Kürt) ağırlıklı olması idi.

Anadolu'da Ermeni yurdu

Ermeniler, savaşın galibi İtilaf Devletleri ile savaşın mağlubu Almanya arasında imzalanan 1919 Versailles Antlaşması ile yeni yaratılan Polonya devletine Baltık kıyısındaki Danzig şehri nasıl verildiyse, Trabzon'un da Ermenistan'a verilebileceğini ileri sürdüler. Bu teklifleri Trabzon'un Ermenilere bırakılması karşılığında, kurulması planlanan Pontus devletinin Ermeniler tarafından desteklenmesini isteyen Yunanistan Başbakanı Venizelos tarafından da onaylandı. Dahası, Venizelos Kilikya'yı

da içeren bir Ermenistan'a "Evet!" diyordu. Ancak bu sefer de Britanya'nın politika yapıcıları arasında görüş ayrılıkları vardı. Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Osmanlı İmparatorluğu ile barış anlaşması yapılmasından yanayken, Kahire'deki Doğu Bürosu, Anadolu'nun Türklere bırakılmasını, ancak bırakılacak parçanın kuzeyde Samsun, güneyde Silifke'den öteye gitmemesini istiyordu. Büronun tasarısına göre, Giresun, Sivas ve Mersin hattındaki karışık bölgeye Ermenistan adı verilecek; Trabzon, Batum, Poti ve Bakü serbest liman olacaktı.

Başkan Wilson, 14 İlke'nin uygulanıp uygulanamayacağı konusunda gözlemler yapmak üzere 15 Nisan 1919'da Henry C. King ve Charles R. Crane'i görevlendirdi. Ekibe ABD'nin İstanbul'daki Komiseri Amiral Bristol de katıldıktan sonra oluşan King-Crane Komisyonu 3 Haziran 1919'da İstanbul'a geldi; oradan Suriye, Filistin ve Lübnan yolculuğuna çıktı. Bu üç bölge esas olarak Fransız nüfuz alanına giriyordu. Komisyon, bölgede Maruniler ve Latinler dışında Fransız mandası isteyen olmadığını yazdı merkeze. Haziran sonunda İstanbul'a dönen heyet Rumlar adına Kayseri Metropoliti Meletius Efendi ile Ermeniler adına Patrik Vekili Zaven Efendi'yle, Museviler adına Hahambaşı Haim Naum Efendi'yle görüştü. Rum ve Ermeni temsilcisi "Amerikan mandası" arzu ettiklerini belirtirken, Musevi temsilcisi "Hiçbir devleti tercih etmiyoruz" demişti. Ancak komisyonun 1 Ağustos tarihli raporunda geçen "Ermenistan sınırı" ifadesi, Erzurum'daki eşhası rahatsız etmişti. Kongre heyeti derhal Wilson'a yönelik bir "muhtıra" kaleme aldı. Muhtırada, İtilaf Kuvvetleri'nin İzmir ve çevresindeki işgal eylemleri kınanıyor, eğer aynı şey İstanbul'un da başına gelirse "600 senelik bir saltanata, 1.500 senelik hayata malik olan "Türk milletinin", "şeref ve namus ile ölmek, ecdadımızın kahramanca kanlarıyla yoğrulmuş olan bu topraklar üzerindeki hâkimiyetimizi korumak için" her türlü kahramanlık ve fedakarlığın gösterileceği ihtar ediliyordu.

Mektupta dikkati çeken, nazik üslup ve o ana kadar tüm belgelerde bol bol kullanılan "saltanat", "hilafet", "padişahımız", "anasır-ı İslamiye" gibi ifadelere hiç yer verilmezken, bunun yerine ilk kez "1.500 yıllık Türk milletinden" bahsedilmesiydi.

King-Crane Komisyonu, nihai raporunda Anadolu'nun İstanbul, Ermenistan ve Anadolu olmak üzere üç devlete bölünmesini, ancak üçünün de Amerikan mandası altında olmasını öneriyordu. Ermenistan'ın bağımsızlığına karşı çıkan raporda, bunun gerekçesi olarak bölgede Ermeni varlığının hiçbir zaman yüzde 25'ten fazla nüfusa sahip olmamasını gösteriyordu.

Harbord Heyeti

King-Crane Komisyonu'nun ardından Harbord Heyeti geldi Anadolu'ya. Fethi Tevetoğlu şöyle anlatıyor heyetin oluşmasının arka planını:

> Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması sonunda, Türk çoğunluğu bulunan topraklar üzerinde bağımsız bir Türkiye'nin bırakılması gerektiğini ilân eden Wilson hâriciyesi, "Türkiye'nin Yeniden Kurulması" konusunda bir komisyon [King-Crane Komisyonu] teşkil etmişti. Bu komite, her ne suretle olursa olsun, büyük çoğunluğu ile Türk bulunan Doğu Anadolu'da bağımsız ve muhtar bir Ermenistan kurulmasını reddediyordu. Fakat Amerika'da Ermeniler çıkarına yapılan abartılmış propagandalara kanmış ve kapılmış olarak Paris [Barış] Konferansı'na gelen Wilson, orada da Lloyd George, Clemanceau ve Orlando'nun paraleline düştü. Manda formülü ile Türk topraklarını büyük lokmalara parçalayıp aralarında paylaşmaya kalkışan İtilâf Devletleri'nin liderleri, Amerika'ya da kurulacak Ermenistan'ın manda yönetimini, bir de Boğazlar ve İstanbul üzerinde teşkili düşünülen mandayı bırakmışlardı.
>
> W. Wilson'ı Türklerle Ermeniler arasında hakem tayin etmek isteyen Britanya, Fransa ve İtalya, kendi aralarında paylaşma güçlüğü çekiyorlar ve çıkar yarışması hâlinde bulunuyorlardı. İşin içine Amerika'yı da sokmak isteyişlerinin başlıca sebebi bu idi. Ayrıca, bilhassa Lloyd George, İstanbul ve Türkiye'de bir Amerikan mandası olursa, bunun Ruslarla kendi aralarında bir tampon kuvvet ve denge vazifesi göreceği düşüncesinde idi. Wilson'ın şahsen yanaştığı bu iki manda yönetimine, Ameri-

kan kamuoyunda ve basınında şiddetli tepkiler vardı. Özellikle Herbert C. Hoover başta olmak üzere Wilson'a yakın çevrelerde ve Amerikan Senatosu'nda kuvvetli bir muhalefet meydana gelmişti. Böylece konuyu yerinde inceleyecek bir askerî heyetin gönderilmesi ve Türkiye ile Ermeni meselesi hakkında bu heyetin vereceği rapor üzerine karar alınması ve hareket edilmesi Senato tarafından kabul olundu.

Başkan Wilson'ın yetkisi altında, kadrosu bir hayli geniş tutularak kurulan Amerikan Askerî Heyeti, 15'i asker ve 31'i sivil olmak üzere 46 kişiden ibaretti. Fransa'daki Amerikan Askerî Kuvvetleri ile Hoover başkanlığındaki Amerikan Yardım Kuruluşu personelinden seçilen tecrübeli ve yetenekli uzmanlar arasına, bazıları Amerika'dan gelmiş Ermeni asıllı, kasıtlı ve özel görevli kimselerin de sızdığı, sokulduğu görülmektedir. Heyetin kuruluşunda ve özellikle başına dürüst, tarafsız ve Filipinler'de başarılı hizmet vermiş tecrübeli General [James G.] Harbord'un başkan getirilişinde, daha sonra Amerika'nın 31. Cumhurbaşkanı seçilecek Herbert C. Hoover'ın büyük çabası olmuştur. General Harbord ve General Pershing'in de iyi niyet, dürüstlük ve tarafsızlıklarına rağmen heyete sokulan, sızdırılan ikisi subay, üçü sivil 5 Amerikalı Ermeni, Mühendis Binbaşı Şekerciyan, Mühendis Üsteğmen H. H. Kaçadoryan Yardımcı Aram Kojassar, Tercüman Dikran Serjenyan, Tercüman Dik Ohanesyan'dır...

Erzurum'da törenlerle karşılanma

1919 Ağustosu'nda Erzurum'a giden General Harbord ve maiyeti, Kâzım Karabekir'in hazırladığı törenlerle karşılandı. Şehir taklarla, allı yeşilli bayraklarla, Amerikalılara sevgi ifade eden pankartlarla donatılmıştı. Bando mızıka marşlar çalıyordu. Harbord heyetine futbol, cirit, bisiklet, koşu, güreş gibi çeşitli spor gösterileri sunuldu, yakınlardaki Gez köyü gezdirildi. Karabekir, kendisine "Ermeni mezalimine" ilişkin ayrıntılı bir rapor sundu. Harbord bu karşılamadan ve Karabekir'in propagandasından çok etkilenmişti.

General Harbord, Mustafa Kemal, Rauf Bey, Bekir Sami Bey ve Rüstem Bey'le görüştü. Tercümanlığı Rauf Bey ve Rüstem Bey yaptı.* Mustafa Kemal iki buçuk saatlik görüşmenin içeriğini hiçbir zaman açıklamamış, *Nutuk*'ta da birkaç cümle ile geçiştirmiştir. Fethi Tevetoğlu'nun aktardığına göre, Harbord'un yazdığı raporda Mustafa Kemal'in isteğinin "imparatorluğu tarafsız bir devletin, tercihen ABD'nin mandası ile korumak" olduğunu söylediği yazılıydı. Harbord şöyle devam ediyordu:

> Lakin Türklerin manda hakkındaki fikirleri bizimki gibi değil, onlar bunu yalnız bir büyük kardeşin nasihati veya dış yardımı gibi düşünüyorlar. İç idareye veya dış münasebetlere hiç müdahale etmemek üzere hafif bir ağabeylik hakemliği tanımak istiyorlar...

Mustafa Kemal'in 15 Ekim'de Harbord'un isteği üzerine yazdığı "muhtıra"nın içeriği ise bugün biliniyor. 48 paragraf, 10 maddeden oluşan muhtırada İtilaf Devletleri'nin Türklere davranışları eleştirildikten sonra Hilafet ve Saltanat'ın başkenti olan İstanbul'un "gaddarca ve ezici şekilde İtilaf Kuvvetleri tarafından işgal edildiği" hatırlatılıyordu. Ardından Rum ve Ermeni emelleri eleştiriliyor ancak Ermenistan Cumhuriyeti'ne karşı düşmanca bir tutum içinde olunmadığı anlatılıyor, İngiliz Binbaşı Noel'in Kürtçülük faaliyetleri eleştiriliyordu. Muhtıranın en ilginç cümleleri herhalde şunlardı:

> Bizim kaderimizle ilgili kesin kararların Amerikan Meclisi kararlarına ve görüşlerine tabi olması da bizim için şükredilecek bir şeydir. Amerikalıların insani kararları sayesinde devamlı ve tam bir barışın kurulması için lüzumlu ortamın bulunacağına dair sarsılmaz bir güven besliyoruz. Hiç şüphemiz yok ki, me-

---

* Rüstem Bey, Polonya kökenliydi, asıl adı Alfred Bilinski idi. 1882'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli görevler üstlenmiş, 1914'te Washington Sefiri olmuştu. Bu dönemde ABD'nin Filipinler politikasını ve zencilere karşı tutumunu eleştirmiş, bu konuda Başkan Wilson'a çok sert bir mektup yazmış, mektuptaki ifadeler diplomatik nezakete uygun görülmeyip özür dilemesi istendiğinde, özür dilemeyip ülkesine dönmüştü. Döndüğünden itibaren de Mustafa Kemal hareketine dahil olmuştu.

deniyet, hak ve adaleti temsil eden Amerikan milleti ve Amerikan Meclisi tertemiz kalpli Türk halkına ve onun medeniyete bağlılık derecesi hakkında yeterli derecede aydınlatılmıştır. (...) Milliyetçilik prensibini temsil eden Wilson doktrini ve Amerikan milleti tarafından gösterilen ve bu doktrinin başarısını garanti altına alan hakkaniyet ve insaniyet ruhu bize büyük ümit veriyor...

Harbord Heyeti, Amerika'ya dönüşünde hazırladığı raporunda şöyle diyordu:

Türkiye hastalık ve harplerden nüfusunun yüzde 20'sini kaybetmiştir. Yerlerinden çıkarılan Ermeniler yavaş yavaş ve hiçbir korku duymadan yerlerine dönüyorlar. Bütün seyahatimiz boyunca Türklerin Ermenileri öldürmek istediğine dair bir işaret görmedik. Üç ay önce Ermenilerin tek bir adam kalmayıncaya kadar kesildiğini duymuştuk, halbuki duyduklarımızın hiçbiri doğru değildi. Zaten ben bu katliamı her zaman şüpheyle karşılamıştım. Fransızlar Türkleri mandaları altına almak istiyorlardı, bunun için de dünyanın şüphesini Türklerin üzerine çekmeleri gerekirdi. (...) ABD'nin Ermenistan mandasını kabul etmesi büyük kaosa yol açar. (...) Ermenilerin katledildiğine ilişkin haberlerin çoğu söylentiye dayanıyor. Savaşta 600 bin Türk askeri tifodan öldü, seferberliğe giden gençlerden yüzde 80-90'ı köylerine dönemedi. Müslümanlar Ermenilerden daha kötü koşullarda yaşıyor. Okuma yazma oranı Türk ve Kürtlerde düşük olmakla birlikte Ermenilerde yüzde 30'u geçmiyor. Bu kadar uzak bir yerde manda denetimi imkânsız derecede zordur. ABD manda macerasına girerse, en az bir kuşak bu işle ilgilenmek zorunda kalacaktır. Bu işin maliyeti Türk ve Kafkas hükümetlerinin bir yıllık gelirine eş bir tutardır. Kongre bu tutarı en azından ilk beş yıl için göndermeye hazır olmalıdır. Beş yıllık tutarın toplamı ise 756 milyon 14 bin dolardır...

İtilaf Devletleri'nin yeni hamlesi

Sonuç olarak İtilaf Devletleri'nin, 1915'ten itibaren tehcir edilen Ermenilerin tekrar Osmanlı vatandaşlığına dönmelerine izin verilmesi yönündeki tüm başvuruları karşılıksız kaldı. ABD Başkanı Wilson, Kongre'yi, Ermeni mandası için razı etmeyi başaramadığı gibi, Almanya ile imzalanan Versailles Antlaşması'nın onaylanmasına da razı edemedi. Dolayısıyla Ermenilerin hamisi olması beklenen ABD artık resmin içinde değildi. Bu sırada Britanya, Fransa ve İtalya, Ankara Hükümeti ile anlaşma yolunu seçtiler. Artık "Büyük Ermenistan" diye bir şeyin mümkün olmadığını ilan eden Lord Curzon, yine de Ermenistan'a Lazistan'ın bir bölümünü vermeye hazırdı. Fransa Dışişleri Bakanı Philippe Berthelot ise perde arkasından Ermenistan'a Karadeniz'e demiryolu ile bağlanma garantisi altında İsviçre modelini öneriyordu.

Bunun üzerine İtilaf Devletleri, Şubat 1920'de bir Ermeni komisyonu kurulmasına karar verdiler. Komisyon, Ermenistan'ın temsilcisi Avetis Aharonian ve Osmanlı Ermenilerinin temsilcisi Boğos Nubar Paşa başta olmak üzere tüm ilgililer ile yaptığı görüşmelerden sonra, "Trabzon'un Ermenistan'a verilmesi arzu edilir olmakla birlikte, bölgedeki Ermeni nüfusunun çok azaldığını, dolayısıyla bu durumun sürdürülebilir olmadığını, daha küçük bir bölgede Ermenistan'ın daha çabuk toparlanabileceğini" rapor etti. Erzurum ve Trabzon'un eteklerinden Bayburt, Muş, Urfa, Bitlis ve Van'ı kapsayacak "Küçük Ermenistan"ın denizle bağlantısı için demiryolu veya karayolu ile Çoruh Vadisi'nden Batum'a ulaşılması öneriliyordu. Batum ve Doğu Karadeniz bölgesini kapsayan Lazistan Sancağı, Ermenistan'a bağlı otonom bir bölge olacaktı.

Harbord Raporu'nun reddi

Ancak Ermeni yanlısı lobilerin tüm baskılarına rağmen ABD Senatosu, 24 Mart 1920'de ikinci kez Versailles Anlaşması'nı onaylamayı reddetti. Müttefikler toplantılarına İtalyan şehri San

Remo'da devam ediyorlardı. Britanya Dışişleri ve Savaş Bakanlıkları arasındaki görüş ayrılıkları San Remo'da iyice belirginleşti. Lord Curzon, Erzurum'un Ermenistan'a verilmesini isterken, Churchill buna karşı çıkıyordu. Başbakan Lloyd George 24 Nisan 1920'de, hangi karar uygulanırsa uygulansın, ortaya çıkacak riskleri göz önüne alarak ABD Başkanı Wilson'a bir kez daha Ermenistan meselesini danıştı. Başkan Wilson'ın epeydir sağlık sorunları yüzünden gölge başkan haline geldiği bir dönemde, ABD Senatosu Harbord Raporu'nu tartıştı ve 1 Haziran 1920'de, Türkiye'nin Doğu vilayetlerini içine alacak bir Ermenistan kurulması önerisini 23 kabul oyuna karşı 53 oyla reddetti. Yunan orduları 8 Temmuz'da Bursa'yı, 25 Temmuz'da Edirne'yi ele geçirdiler. Bu olumsuz koşullar altında, Vahdeddin'in delegasyonu, İsviçre'nin Sevr şehrinde, 10 Ağustos 1920'de Osmanlı İmparatorluğu'nun Büyük Devletler ile Ermeniler, Kürtler ve Rumlar arasında bölünmesini öngören "makus" anlaşmayı imzalamak zorunda kaldı. Resmî adıyla Sevr Barış Antlaşması'nın 89. maddesi, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'in Ermenistan'a bırakıldığını ve Türkiye ile Ermenistan'ın sınırlarını belirlemek için ABD'nin arabuluculuğunu kabul ettiğini belirtiyordu. Ancak Ermenilerin tüm baskısına rağmen ABD'deki karar alıcılar, Ermeni mandasına yanaşmayarak Ermeni hayalini tarihe gömdü.

Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması

Bunlar olurken, Doğu Cephesi'nin kumandanı Kâzım Karabekir, Ermenistan'a karşı bir harekât için Mustafa Kemal'e baskı yapıyordu. Mustafa Kemal ise buna direniyor, Ermenistan meselesinin Türkler lehine hallini Sovyet Rusya'ya bırakmak gerektiğini ileri sürüyordu. ABD'nin Ermenistan mandasını reddetmesinden bir ay kadar önce, 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal, Trabzon üzerinden Moskova'ya bir mektup göndermişti. Ekinde "Misak-ı Milli" kararları da olan mektupta, "Türk Ermenistan'ı, Kürdistan, Lusistan [Lazistan], Batum ili, Doğu Trakya ve ahalisi karışık Türk ve Arap olan bütün yerlerin kendi keskil-

lerini [kaderlerini] kendileri seçmesi" önerilmekteydi. Temmuz 1920'de Yunan ordularının Trakya ve Anadolu'da ilerlemeye başlaması üzerine, Rusya'nın desteğini sağlama bağlamak için Bekir Sami (Kunduh) başkanlığındaki bir Türk heyeti Moskova'ya gönderildi ve 24 Ağustos 1920 tarihinde taraflar arasında bir dostluk anlaşması imzalandı. Ardından (ilerde ayrıntılı biçimde anlatacağım) Sovyet Rusya'nın altın ve silah yardımı Anadolu'ya ulaştı. Fakat Eylül ayında Kızıl Ordu birliklerinin Çarlık yanlısı Beyaz Rus ordularına yenilerek Polonya önlerinden geri çekilmek zorunda kalması ile durum tekrar Ankara'nın lehine döndü. Bu sefer Kâzım Karabekir'in planları uygulanacaktı.

Gümrü Antlaşması imzalanıyor

30 Ekim 1920 günü Kâzım Karabekir'in 15. Kolordusu Kars'a doğru yürüyerek Ermeni ordularını yendi. Bir grup Ermeni yanlısının, İtilaf Devletleri temsilcilerine ve ABD'ye Trabzon'da bulunan deniz kuvvetleri ile Türklere baskı yapmaları ricasını kimse dikkate almayınca, 7 Kasım'da Gümrü düştü. Taşnaklardan Kars Vilayeti'ni isteyen Ankara Hükümeti, iç güvenliklerini sağlamak için ancak 1.500 kişilik askerî birlik ile 8 top ve 24 makineli tüfek bulundurmalarına izin verdi. İşte böylesi bir ortamda, 2-3 Aralık 1920 gecesi, Ankara Hükümeti ile Erivan'daki Taşnak Hükümeti arasında Gümrü Antlaşması imzalandı. Antlaşma ile 1918'de Sovyet Rusya tarafından Ermenilere verilen Kars Sancağı ve Kulp (Tuzluca) Kazası Türk tarafına veriliyor, Ermeni tarafı 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Barış Antlaşması'nda kendilerine tanınan haklardan feragat ediyor, iki ülke arasındaki sınır çiziliyordu. Gümrü Antlaşması, Ankara Hükümeti'nin uluslararası alandaki ilk askerî ve siyasi başarısıydı.

Ancak ertesi gün, Lenin ve Stalin'in "Ermenistan'ın Bolşevikleştirilmesi" için emir verdiği Kızıl Ordu Erivan'a girdi, "burjuva" Taşnak Hükümeti'ni düşürerek Ermeni Bolşevikleri ile birlikte Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etti. Yeni hükümet 10 Aralık 1920'de Ankara'ya bir nota vererek Gümrü Antlaşması'nı tanımadığını ilan etti. Böylece Gümrü Antlaşması yürürlü-

ğe girmedi. Benzer bir nota 10 Şubat 1921'de Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti tarafından Ankara'ya verildi. Notada, Moskova'da yeni bir konferans toplanması, Gümrü'deki Türk birliklerinin çekilmesi ve Ermeni savaş esirlerinin iadesi isteniyordu. Ancak, Batı Cephesi'nde Yunanlara karşı kazanılan başarılar sayesinde ibre tekrar Ankara'dan yana dönmüştü. Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya Hükümeti arasında 16 Mart 1921'de* imzalanan Moskova Antlaşması ve 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile Ermenistan sınırı kesinleşti. Bu arada Gümrü, Ermeni tarafına bırakıldı. Böylece Mustafa Kemal ve arkadaşları tüm dikkatlerini Batı Cephesi'ne verdiler.

* Anlaşma 18 Mart 1921 günü imzalanmıştı ama İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edildiği gün olan 16 Mart 1920 tarihine nazire olsun diye, Türk resmî tarihi tarafından 16 Mart 1921'de imzalanmış gibi sunulmuştu.

Özet Kaynakça

Ailen, W. E. D. ve Paul Muratoff. *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921,* Cambridge University Press, Cambridge, 1953.

Armaoğlu, Fahir. *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Ayışığı, Metin. *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2004.

Barkay, Gül. "Türk-Amerikan İlişkileri: İki Adım İleri, Bir Adım Geri", *Toplumsal Tarih*, sayı 120, Aralık 2003, s. 70-75.

Çağrı, Erhan. *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001.

Fişek, Oral Kurthan. *Türk-Amerikan Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, Çağdaş Yayınları, Ankara,1976.

Gidney, James B. *A Mandate for Armenia,* Kent State University Press, Kent, 1967.

Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar. *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası, (1919-1938),* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997.

Hovannisian, Richard G. "The Allies and Armenia, 1915-18", *Journal of Contemporary History,* sayı 3: l, 1968, s.45-55.

Howard, Harry N. *The King Crane Comission, An American Inquiry in the Middle East*, Beyrut: 1963.

İğdemir, Uluğ. *Sivas Kongresi Tutanakları,* TTK Yayınları, Ankara, 1999.

Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz*, cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, 2 cilt, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Önal, Sami. *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2002. Sarıhan, Zeki. *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 4 cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1996.

Tevetoğlu, Fethi. "Millî Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi", *Türk Kültürü Dergisi*, sayı 76, Şubat 1969, s. 257-268; sayı 77, Mart 1969, s. 321-334; sayı 80, Nisan 1969, s. 525-545; sayı 81, Mayıs 1969, s. 692-699.

—. "Mustafa Kemal Paşa–General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Dr. Hulusi Y. Hüseyin", http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-10/mustafa-kemal-pasa-general-harbord-gorusmesi-tanik-ve-tercumani-prof-dr-hulusi-y-huseyin-pektas

Zürcher, Erik Jan. *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

İSTANBUL'UN RESMÎ İŞGALİ VE MALTA SÜRGÜNLERİ

Fransızların Maraş'ta yenilmesi üzerine İtilaf Devletleri 4 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal etme kararı aldı. Bu kararlarını da Saray'a bildirdiler. Bütün güçlerini İstanbul'a çeken İngilizler, 9 Mart'ta Türk Ocağı'nı ve Harbiye Nezareti'nin İtfaiye Dairesi'ni, 14 Mart'ta ise Telgrafhane'yi işgal ettiler. Bakırköy'den Kadıköy'e tüm İstanbul Limanı İtilaf donanması tarafından ablukaya alındı. 16 Mart 1920'de ise Şehzadebaşı'nda 10. Kafkas Tümeni Karargâhı'nda silah aramak bahanesiyle girilip karşı koyan Türk askerlerine ateş açıldı. Bahçekapı'da bir İngiliz zırhlısının toplarını üzerine çevirdiği Harbiye Nezareti basılıp, Harbiye Eski Nazırı Cemal Paşa'nın tutuklanmasıyla işgal resmî nitelik kazandı. Meclis Başkanı Celadeddin Arif Bey'in "silah kullanılmaması" emri üzerine İngilizler Meclis-i Mebusan'ı sorunsuz teslim aldılar. Ardından Meclis-i Mebusan feshedildi ve bir grup siyasi ve gazeteci daha Malta'ya sürüldü. Bu son sürgünlerle birlikte Malta'da bulunanların sayısı 119'a ulaşmıştı. Sürgünden kurtulanlar ise peyderpey Ankara'ya doğru yola çıkmışlardı.

Tutuklular fiziki koşulları son derece elverişsiz olan Salvador Kalesi ve Verdala Barak Kışlası'na kondular. Sürgünler çok az hatırat bıraktılar ama bırakanlardan öğrendiğimize göre, gündüzleri iskambil oynayarak, sohbet ederek, Karagöz oynatarak, yabancı dil öğrenerek, çeviri yaparak, felsefe ve sosyoloji konferansları vererek/dinleyerek, denize girerek ve her Cuma akşam yemeğinden sonra sazlı sözlü oyunlarla vakit geçiriyorlardı. Zamanla kurallar daha da yumuşamış, önce köy kahvesinde, sonra Malta'nın en ünlü otelinde oturmalarına izin verilmişti. Daha özel koşullarda yaşayanlar da vardı. Örneğin Hüseyin Cahit Bey'in bakımı ve yol masrafları kendisine ait olmak üzere

ailesini Malta'ya getirmesine izin verilmişti. Sait Halim Paşa ve kardeşi Abbas Halim Paşa, Verdala Kışlası'nda kalmakla birlikte dört odalı, dayalı döşeli bir daireyi kullanıyorlardı. Kendilerine özel bir aşçıları ve Maltalı (Maltız) iki hizmetçileri vardı. Sağlık durumu kötü olan eski Mebusan Meclisi Reisi Hacı Adil Bey'in gözetim altında Malta'da bir otelde kalmasına müsaade edilmişti.

Sürgünlerin aileleriyle mektuplaşmalarına da izin vardı. Bu arada sürgünler durmadan İngiliz yetkililerine, İsveç Konsolosluğu'na (Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu savaş halinde olduğu için arabuluculuk konusunda İsveç yetkili kılınmıştı) şikâyet ve af dilekçeleri yazıyorlardı. Örneğin Ağaoğlu Ahmed Bey, İngiliz makamlarına gönderdiği mektupta özgürlüğünden yoksun edilişinin nedenini soruyor ve devamında, "lütuf ya da af istiyor değilim ekselans! Adalet istiyorum... Bir mahkeme istiyorum. Bu mahkemenin vereceği karara boyun eğmeyi de önceden kabulleniyorum" diyordu. Savaş döneminde Hariciye Nazırı olan Halil (Menteşe) Bey, Lloyd George'a yazdığı bir mektupta Türkiye'nin savaşa girişinin yakın ve uzak nedenlerini açıkladıktan sonra, "Anayasa açısından temsili bir otoritenin kararı sonucu olmayan bir hareketten dolayı, Türk ulusunun suçluluğundan söz edilip edilemeyeceğine karar vermek şimdi size düşer" diye yazıyordu. Edirne Mebusları Faik ve Şeref beyler, İngiliz makamlarına gönderdikleri sayısız mektuptan sonra Türkiye'de savaş tutsağı olarak bir süre kalan General Townshend'e yazdıkları mektupta, tutsak olduğu günlerde Heybeliada'nın en güzel köşelerinden birinde kalan ve arzu ettiğinde şehre gidebildiğini hatırlatıyor, "Türklerden tek bir ağır söz işittiniz mi, tutsak olduğunuz için size kötü davranıldı mı?" diye soruyorlardı. Sadrazam Sait Halim Paşa'nın adamları ise Papalığı araya sokarak adadan kurtulmanın yollarını arıyordu. Diyarbakır Mebusu Ali Cenani Bey, İngiliz Yüksek Komiserliği'ne hiçbir zaman Talat ve Enver Paşa'nın dostu olmadığını yazıyordu. Bir başka Diyarbakır Mebusu Süleyman Nazif, İngilizlerden medet uman şiirler kaleme alıyordu.

İtilaf Kuvvetleri, Mart'tan Ağustos'a kadar Malta'ya sevkiyatı sürdürdüler. İstanbul'da yargılamalar da devam ediyordu.

5 Ağustos'ta Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in idam edilmesinin üzerine, mahkemenin Mustafa Kemal için gıyabında idam cezası vermesi (o tarihe kadar Milli Mücadele kadroları için verilen idam cezalarının sayısı 100'e ulaşmıştı) Ankara'nın tavrının sertleşmesine neden oldu. 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu için "ölüm fermanı" anlamına gelen Sevr Barış Antlaşması'nın imzalanması üzerine, ertesi gün Ankara Hükümeti, "tehcir vesaire" dolayısıyla İstanbul Hükümeti'nce kurulan Divan-ı Harb-i Örfi'yi lağvettiğini ilan etti. Mustafa Kemal, 12 Ağustos'ta tehcir suçlamasıyla "vatan evlatları" idam edilecek olursa, İngiliz Yarbayı Rawlinson'u ve diğer İngiliz esirleri asacağını açıkladı. Rawlinson Doğu Anadolu ve Kafkaslarda Mütareke'nin uygulanmasıyla görevli olarak Erzurum'da iken Malta'dakilere karşı rehin olarak bizzat Kâzım Karabekir tarafından daha Ocak ayında tutuklanmıştı. Tehditler yerini bulmuş olmalı ki, Malta'ya sürgünler tek tük de olsa devam etti ama Divan-ı Harb-i Örfi'de yeni bir idam kararı verilmedi. 17 Ekim 1920'de İkinci "Damad" Ferid Paşa Hükümeti'nin istifası ve yerine Tevfik Paşa'nın atanması İngilizlerin elini iyice zayıflattı. Malta'ya en son, 20 Kasım'da iki kişi gönderildi. Böylece Malta'daki sürgün sayısı 144'e ulaştı. 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Anlaşması'yla "Ermeni tehlikesini savuşturmanın" verdiği güvenle o güne dek İtilaf Devletleri'nin kulağına kar suyu kaçırmamak için gayet özenle seçilen dil ve politika değişti.

Londra'da takas anlaşması

İngilizler yaklaşık 240 kişilik bir liste hazırlamışlardı ancak yargılamaya bir türlü başlayamıyorlardı. Dahası bu kişileri yargılasalar bile cezaları yerine getirmelerinin mümkün olmadığını kavramışlardı. Bunun çeşitli nedenleri vardı. Öncelikle İTC, 1915 Ermeni Tehciri'/Kırımı'nı gerçekleştirirken hem geniş halk kesimlerini hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, idari ve askerî kadrolarının büyük bir kısmını suça karıştırmıştı. Yani ortada kolektif olarak işlenmiş bir suç vardı. Yine de Malta'da gözaltına alınanları bireysel suçlarından dolayı yargılamak

mümkündü ancak bunun için Türk tarafının yoğun işbirliği gerekiyordu. Halbuki ne İngilizlerde onları zorlayacak enerji ve istek, ne de Türk tarafında yardım niyeti vardı. İngiliz arşivlerindeki bir belgeye bakılırsa, Temmuz 1920'de İstanbul Yüksek Komiserliği'nde görevli memur Harry H. Lamb suç kanıtı belge bulmanın önündeki zorlukları şöyle özetlemişti raporunda:

> 1) Merkezî hükümet veya valilik yetkilileri tarafından bu konuda çıkarılan emir veya talimatlarla ilgili herhangi bir Türk dokümanı sağlamak imkânsızlığı, 2) Müttefik hükümetlerin katliam zanlılarının yargılanmalarına katılmakta duraksamaları, 3) Ortadoğu'daki yetkililerin tam bir kayıtsızlık içinde olmaları, 4) Vilayetlerde yetişkin erkek Ermeni nüfusun büyük kısmının ve neredeyse bütün entelektüellerin katledilmiş olması, 5) Ortaya çıkıp kanıt sunabilecek kişilerin cezalandırılmasını incelemek için gerekli kamu güvenliğinin olmaması ve Müttefiklerin bu konudaki niyetlerine güven duyulmaması, 6) Malta'daki tutukluların sonunda salıverileceğine dair belirtiler.

İngilizler son bir hamle ile ABD'ye başvurdular çünkü onların ellerinde önemli bir arşiv vardı, ancak oradan da olumsuz yanıt geldi. Çünkü Amerikalıların da Kemalist güçlerle çatışmaya niyeti yoktu. Kanıt yokluğunun yanı sıra 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nın uygulamaya sokulmaması da Türk tarafına baskı yapma olanağını tamamen ortadan kaldırmıştı.

6-10 Ocak 1921 Birinci İnönü Muharebesi'yle Yunanlıların ilerleyişi durdurulunca İngilizler bir yandan Londra'da bir uzlaşma konferansı toplamaya giriştiler, bir yandan seçtikleri 64 tutukluyu Kemalist güçlerin elinde bulunan 29 İngiliz esirle takas etmenin yollarını aramaya başladılar. İngilizlerle Ankara'nın Hariciye Vekili Bekir Sami (Kunduh) 21 Şubat 1921'de başlayan Londra Konferansı'na Ankara Hükümeti değil, İstanbul Hükümeti davet edilmişti. Bekir Sami Bey ve İngilizlerin konferans sırasında imzaladıkları takas anlaşmasına göre Malta'dan salıverilecek kişiler, aynen Alman savaş suçlularının Leipzig'de yargılanması gibi Ankara'da yargılanacaklardı. İngilizler dört Türk tutukluyu 29 Nisan 1921'de salıverdiler. Bu kişiler ken-

di olanakları ile Sicilya'ya gittiler. Ertesi gün 33 Türk tutuklu, bir İngiliz gemisi ile İtalya'ya götürüldü. Bunlara ek olarak üç kişi de özel emirle salıverildi. Bu kişilerden bazıları Avrupa'da kaldı, 19'u Almanya ve Rusya üzerinden ülkeye geri döndüler. Sıra İngiliz esirlerin serbest bırakılmasına gelmişti ama Bekir Sami Bey Londra'da İngilizlerle (ayrıca Fransızlar ve İtalyanlarla) Ankara'nın onayını almadan antlaşmalar imzaladığı gerekçesiyle 8 Mayıs 1921'de Hariciye Vekilliği'nden alınınca İngilizler muhatapsız kaldılar. 12 Mayıs'ta (hikâyesini ilerde anlatacağım) İngiliz uyruklu bir Hint olan Mustafa Sagir'in Mustafa Kemal'e suikast planlama suçundan idama mahkûm edildiğini öğrenince kuşkular iyice arttı. İngilizler bu kişinin de takas antlaşmasına dahil edilmesini istediler, ancak Ankara 26 Mayıs'ta Mustafa Sagir'i idam etti. Bunun üzerine İngiliz tarafı bırakmayı düşündüğü 24 tutukluyu Malta'da alıkoyacağını açıkladı.

"Bir İngiliz bir gemi dolusu Türk'e değer"

Haziran sonlarında Ankara'dan gelen bir mektupta Bekir Sami'nin yaptığı antlaşmanın tanınmadığı, İngilizler ellerindeki tüm esirleri serbest bırakmadıkları takdirde İngiliz esirlerin serbest bırakılmayacağı (o tarihe kadar 29 İngiliz esirden sadece beşi salıverilmişti) kesin bir dille belirtiliyordu.

6 Eylül 1921'de Malta'daki gevşek koşulları değerlendiren 16 Türk esiri adadan kaçmayı başarınca İngilizler pes ettiler ve 19 Eylül günü tüm esirleri takas etmeye razı oldular. 31 Ekim 1921 günü 17 Türk tutukluyu taşıyan *H.M.S. Chrysanthemum* ve 42 Türk tutukluyu taşıyan *H.M.S. Montenol* gemileri ile İngiliz esirleri götürecek olan *H.M.S. Centaur* ve *H.M.S. Somme* gemileri aynı anda İnebolu'ya vardılar ve takas gerçekleştirildi. Takas edilen Türklerden 11'i İstanbul'a, 48'i Ankara'ya doğru yola çıktı. Bir İngiliz raporundaki şu cümleler, Malta'dakileri neyin kurtardığını gayet iyi özetliyordu:

> Bu insanlar hakkında ne kadar az şey söylersek o kadar iyi. (...) Malta'daki Türk sürgünleri neden serbest bıraktığımızı bu na-

zik konuyu elimden geldiğince açıklamaya çalıştım. Sanırım herkes benim gibi yapardı. (...) Parlamento üyeleri arasındaki güçlü inanç, bir tek İngiliz esirin bir gemi dolusu Türk'e değeceği yönündeydi. Takas bu yüzden yapıldı.

Lozan'da eski defterler kapatılıyor

Lozan Barış Görüşmeleri sırasında İtilaf Devletleri'nin tüm ısrarlarına karşılık, Ermeni kayıplarının giderilmesi konusunda en ufak bir taviz vermeyeceklerini gösteren Türk tarafı en büyük mücadeleyi, tehcir suçlularının yargılanmasından vazgeçilmesi konusunda verdi. Sadece Türk tarafı değil, 1915 Ermeni Kırımı/Soykırımı'nda dolaylı da olsa payı olan Büyük Devletlerin de eski defterleri açmaktan çıkarı yoktu. Asıl önemlisi, yeni kurulan Sovyet Rusya ile Britanya'nın çıkar alanları arasında güvenli bir bölge oluşturulmasını gerekli gören İngilizler, Türkiye'yi güçlendirmeyi seçmişlerdi. Nitekim Lozan görüşmeleri boyunca, Ermeni Tehciri'nin "uygarlığa karşı bir meydan okuma" olduğu söylendi. Ermenilerin çektiği "acılara", başına gelen büyük "felaketlere" değinildi ancak 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 arasında işlenmiş bütün "suçlar" af kapsamına alınarak "Ermeni tabusu"nun ilk ilmeği atıldı. Böylece daha önce yerel nitelikteki suç ortaklığı, uluslararası müttefiklerle pozisyonunu güçlendirmiş oluyordu.

Referans Mektubu Olarak Malta

Malta Sürgünleri'nin büyük bir kısmı Cumhuriyet döneminde önemli devlet görevlerine getirildiler. Çoğu 1934'te çıkarılan Soyadı Kanunu ile izlerini kaybettirdiği için ancak suçluların Cumhuriyet dönemindeki görevleri tespit edilebildi. Bunlardan bazıları şunlar:

Abdülhalik Renda: Tehcir döneminin Bitlis ve Halep Valisi, 1917'de kısa süreli Dahiliye Nezareti Müsteşarlığı yapan, Bitlis

ve Halep'teki Ermeni katliamlarından sorumlu olan Abdülhalik Bey, Malta dönüşü Çankırı Milletvekilliği, İzmir Valiliği, 1924-1930 yılları arasında Maliye, Milli Savunma Bakanlıklarında bulundu, Bahriye Bakanlığı'na vekalet etti. 1935'te TBMM Başkanlığı'na seçildi, 1946'ya kadar bu görevi yürüttü. Ardından Hasan Saka Hükümeti'nde Devlet Bakanlığı yaptı.

Şükrü Kaya: Tehcir sırasında Muhacirin ve Aşairin (Göçmenler ve Aşiretler) Müdürü olan ve Halep ve Adana vilayetlerindeki tehcirden sorumlu olan Şükrü Bey, Malta'dan kaçtıktan sonra bir süre İtalya ve Almanya'da kaldı. Türkiye'ye dönüşünden sonra Lozan'a giden heyete katıldı. İzmir Belediye Başkanlığı yaptı. 1923'te Menteşe (Muğla) Milletvekili oldu, 1924'ten Mustafa Kemal'in ölümüne kadarki dönemde Tarım, Dışişleri ve İçişleri Bakanlıkları yaptı.

Refet Bele: 1916-1917 kışında Samsun ve havalisinin Askerî Valisi olan Refet Paşa, Samsun yöresindeki Rumların tehcirinden sorumlu olduğu gerekçesiyle Malta'ya gönderilmişti. Refet Paşa Cumhuriyet döneminde İçişleri ve Milli Savunma Bakanlığı yaptı.

Hasan Tahsin Uzer: Tehcir sırasında Van ve Erzurum Valisi olarak Ermenilere yönelik katliamları yönettiği iddiasıyla Malta'ya gönderilen Hasan Tahsin Bey, Malta dönüşünde sırasıyla İzmir, Ardahan, Erzurum ve Konya Milletvekili olarak Meclis'e girdi. 1935'ten vefat ettiği 1939'a kadar CHP'nin "Olağanüstü Hal Valiliği" olan 3. Umumi Müfettişlik görevinde bulundu.

Mithat Şükrü Bleda: Tehcir sırasında İTC'nin Genel Sekreteri ve Maarif Nazırı olan Mithat Şükrü Bey, Malta dönüşü Mustafa Kemal'in birlikte çalışma teklifini reddederek İzmir'e yerleşti ve ticaretle uğraştı. 1926 İzmir Suikastı Davası'nda yargılanıp beraat ettikten sonra yine Mustafa Kemal'in önerisi ile Sivas'tan bağımsız milletvekili seçildi. Mustafa Kemal eğer Sivas'tan milletvekili seçilemezse tüm Sivas seçimlerini iptal ettireceğini söyleyerek kendine güvence vermişti. 1950'ye kadar dört dönem milletvekilliği yaptı.

Halil Menteşe: İttihat ve Terakki döneminin Meclis-i Mebusan Reisi, Dahiliye, Adliye ve Hariciye Nazırı olan, Tehcir ve

savaş suçlarından dolayı İngilizlere Osmanlı yetkilileri tarafından teslim edilen Halil Bey, Malta dönüşü devlet katında görev almadı. 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) kuruluşuna katıldı. 1926'da İzmir Suikastı Davası'nda yargılandı, beraat etti. 1931'de CHP'nin bağımsız adayı olarak İzmir'den milletvekili oldu. 1948'e kadar milletvekilliğini sürdürdü.

Ali Cenani: Tehcir sırasında Halep Mebusu olan ve Antep'teki binlerce Ermeni'nin tehcir edilmesinden sorumlu olan Ali Cenani Bey, Malta dönüşünde milletvekilliği ve 1924-1926 arasında Ticaret Vekilliği yaptı.

Ali Çetinkaya: Teşkilat-ı Mahsusa üyesi, Afyon Mebusu "Kel" Ali, Cumhuriyet döneminin ünlü İstiklal Mahkemesi'nin başkanı ve Nafıa Vekili'ydi.

Aka Gündüz: İTC Üyesi Hüseyin Enis Avni, Cumhuriyet döneminde Aka Gündüz adını aldı ve 1932-1946 arasında Ankara Milletvekili idi.

Sabit Sağıroğlu: Tehcir sırasında Harput (Elâzığ) Valisi olan ve Dersim bölgesindeki Ermeni katliamlarından sorumlu olarak Malta'ya götürülen Sabit Bey TBMM'nin Erzincan Milletvekilliği ile ödüllendirildi.

Ahmet Muammer Cankardeş: İttihat ve Terakki'nin ateşli üyesi, Tehcir sırasında Sivas ve Konya Valisi olan Ahmet Muammer Bey, Ankara tarafından önce Sivas Mutasarrıflığına atandı, ardından Sivas Milletvekili oldu.

Ali Münif Yeğenağa: 1913-1915'te Nafıa Nazırı, 1915-1916'da Lübnan Valisi, 1918'de İTC'nin Merkez Komitesi üyesi olan ve Lübnan'da Ermenilere ve Marunilere karşı katliamlardan dolayı Malta'ya götürülen Ali Münif Bey, Cumhuriyet'in ilanından sonra Seyhan (Adana) Belediye Başkanı, daha sonra Mersin ve Seyhan Milletvekili oldu.

Mustafa Reşat Mimaroğlu: 1915'te İstanbul Siyasi Polis Müdürü, 1917-1918'de Çankırı ve Bolu Mutasarrıfı olan Mustafa Reşat Bey, Malta dönüşünden sonra sırasıyla Tokat Mutasarrıflığı, Mülkiye Müfettişliği, Adana Valiliği, Şûra-yı Devlet (Danıştay) Reisliği, İzmir Milletvekilliği, CHP İstanbul İl Başkanlığı yaptı.

Ali İhsan Sabis: Birinci Dünya Savaşı sırasında Kolordu ve Ordu Kumandanı olan Ali İhsan Paşa, Van, Musul ve Urmiye'de Hıristiyan katliamlarını bilfiil yönetmek ve Kut'ül Ammare Kuşatması sonrası ele geçirilen İngiliz savaş esirlerini öldürtmek suçundan Malta'ya gönderilmişti. Malta dönüşü Batı Cephesi 1. Ordu Kumandanlığı'na atandı ancak Cephe Komutanı Albay İsmet Bey ile anlaşmazlık çıkardığından Büyük Taarruz öncesi görevinden alındı ve emekliye ayrıldı.

Süleyman Necmi Selman: Tehcir sırasında Samsun Mutasarrıfı olan ve Samsun'da bazı Ermenilerin öldürülmelerinde birinci derecede sorumlu olduğu gerekçesiyle Malta'ya gönderilen Süleyman Necmi, 1923'te Kastamonu Valisi oldu, ardından Samsun Milletvekili olarak TBMM'de görev aldı.

Mehmed Zülfü Tigrel: Osmanlı Dönemi'nde Diyarbakır Mebusu ve Diyarbakır Ermenilerine yönelik toplu katliamlarda rol alan Zülfü Bey yeni dönemin Diyarbakır Milletvekili'ydi. Lozan'a giden heyete ise "Kürt temsilcisi" olarak katıldı.

Arif Fevzi Pirinççioğlu: Osmanlı Dönemi'nin Diyarbakır Mebusu Arif Fevzi Bey, yeni dönemde Diyarbakır Milletvekilliği ve Nafıa Vekilliği yaptı.

"Kara" Vasıf: İTC'nin önde gelen üyelerinden Vasıf Bey, Milli Mücadele'ye Sivas Milletvekili olarak katıldı ancak Mustafa Kemal'le ters düşerek 1926 İzmir Suikastı Davası nedeniyle idam edildi.

İsmail Canbulat: İttihatçıların Emniyet Umum Müdürü, İstanbul Şehremini ve Dahiliye Nazırı İsmail Bey Malta dönüşü İstanbul Milletvekili olarak TBMM'ye katıldı. 1926 İzmir Suikastı Davası'nda mahkûm olup idam edildi.

Fazıl Berki Tümtürk: Çankırı (Kastamonu) Mebusu iken Sivas Valisi Muammer Bey'in yardımcısı olarak Sivas Ermenilerinin katliamlarında önemli rol oynadığı gerekçesi ile Malta'ya götürülen Dr. Fazıl Bey, Cumhuriyet döneminde Kızılay Yönetim Kurulu üyeliği yaptı.

Musa Hilmi Demokan: Tehcir'de Kırşehir Ermenilerine yönelik suçlarından dolayı Malta'ya götürülen Kırşehir Muta-

sarrıfı Musa Hilmi Bey daha Malta'da iken TBMM'ye Kırşehir Milletvekili olarak seçildi.

İlyas Sami Bey: Osmanlı Dönemi'nde Muş Mebusu olan ulemadan Hacı İlyas Sami Bey, Malta dönüşü sırasıyla Muş ve Bitlis Milletvekili oldu.

Veli Necdet Sünkıtay: Diyarbakır Ermenilerinin katledilmesinden sorumlu olarak Malta'ya gönderilen Veli Necdet Bey, Malta dönüşü resmî göreve atanmayan, ticarete atılan nadir kişilerdindi. 1937'de Ankara Ticaret Odası Başkanlığı yaptı.

"Galatalı" Şevket: Ticarete atılan bir başka Malta sürgünü İTC döneminde İstanbul Merkez Kumandanı Şevket Bey'di.

"Kara" Kemal: İTC'nin Merkez Komitesi üyesi, İaşe Nazırı Kemal Bey, Malta dönüşü İTC'yi yeniden canlandırmaya çalıştı. 1926'da İzmir Suikastı Davası'nda gıyabında idama mahkûm oldu. Yakalanacağını anlayınca intihar etti veya öldürüldü.

Malta Sürgünleri arasında bulunan Yakup Şevki (Subaşı) Paşa, Cemal (Mersinli) Paşa, Cevad (Çobanlı) Paşa, Dr. Esat (Işık) Paşa, Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit (Yalçın), Ali Fethi (Okyar), Hüseyin Rauf (Orbay), Ahmed Agayef (Ağaoğlu) gibi İttihat ve Terakki politikalarının oluşmasında ve yürütülmesinde önemli rolleri olan kişilerin Cumhuriyet döneminde milletvekilliği, bakanlık, başbakanlık, generallik gibi görevlerle taltif edildiklerini unutmayalım.

Elbette Malta'ya gönderilmemiş yüzlerce tehcir ve savaş suçlusu vardı. Onlar da yargılanmadılar ve Cumhuriyet döneminde önemli görevlere getirildiler. Böylece savaş ve Tehcir suçluları Cumhuriyet'in harcına katıldılar. Zaman içinde bu kişilerin çocukları, torunları arasında da devletin önemli görevlerine gelenler oldu. Böylece İTC zihniyeti (bazı değişimler geçirmişse de en azından Ermeni Tehciri'ne yaklaşım açısından) günümüze kadar geldi.

Özet Kaynakça

Akçam, Taner. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.

Ertürk, Hüsamettin. *İki Devrin Perde Arkası,* yayına haz. Samih Nafiz Tansu, Pınar Yayınları, İstanbul, 1964.

Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 3 cilt, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Kurt, Binnur. "Malta Sürgünleri", 2008 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Şimşir, Bilal N. *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985.

Yeghiayan, Vartkes. *Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Türk Savaş Suçluları Dosyası*, Türkçeye çev. Jülide Değirmenciler, Belge Yayınları, İstanbul, 2007.

MİSAK-I MİLLİ NEDİR, NE DEĞİLDİR?

Resmî tarihe göre, orijinal adıyla Ahd-ı Milli Beyannamesi, son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın gündemine 28 Ocak 1920 tarihli "gizli" oturumda gelmişti. Ancak Meclis-i Mebusan'da o tarihte gizli ya da açık bir oturum yapılmadığı bugün biliniyor. Anlaşılan, mebusların gayri resmî bir toplantısı söz konusuydu. Mustafa Kemal'in beklentisi, söz konusu andın kamuya ilan edilmesidir. Nitekim Rauf Bey'e gönderdiği 7 Şubat 1920 tarihli yazıda, "dünyaya ilân edilmesi lazım gelen bir sulh programının gizli tutulmasındaki fayda ve sebebin açıklanmasını rica ederiz" demektedir. Rauf Bey 11 Şubat 1920 tarihli telgrafında şöyle cevap vermişti:

> Biz elbette yayınlanması taraftarıyız. Fakat milletvekillerinin bir kısmı siyasî bir mahiyete sahip olan bu beyannamenin yayınlanmasının dış işleri memurlarından oluşan bir kurulda düşünülerek karar verilmesi ve tercüme edilmesini teklif eylemişlerdir. Bu kişiler çalışmalarında gecikmiştir. Binaenaleyh, önce Fransızca tercümesini yaptırdık. Aynı zamanda yayınlanma sebeplerinin tamamlanması ile uğraşıyoruz. Genel arzu da bu merkezdedir efendim.

17 Şubat 1920 tarihli oturumda Misak-ı Milli Beyannamesi'nin mebuslara onaylatılması için harekete geçilmişti. Ancak ilk ağızda, konuyu görüşmeye açmak için yeterli imza toplanamadı. Bunun üzerine Edirne Milletvekili Mehmed Şeref (Aykut) Bey inisiyatifi ele aldı, belgeyi kürsüden ateşli bir biçimde okumaya başladı. Sonunda belge, oturumda bulunan mebusların (sayı bilinmiyor) alkışları arasında kabul edildi.

Misak-ı Milli 2 Mart 1920'de "yabancı parlamentolara ve basına" sunuldu; çünkü Misak-ı Milli, Osmanlı İmparatorluğu'nu

köşeye sıkıştırmaya çalışan İtilaf Devletleri'ne sunulmuş bir çeşit "Barış Programı" idi. Ancak bu barış çağrısı İtilaf Devletleri'nce dikkate alınmayacak ve İtilaf Kuvvetleri, 16 Mart 1920'de İstanbul'u "resmen" işgal edecekti. İşgalin ardından son kez 18 Mart'ta toplanan Meclis, İşgal Güçleri tarafından basılacak, 11 Nisan 1920'de ise Padişah tarafından kapatılacaktı.

1907'de oluşturulan harita mı?

Misak-ı Milli metnini kimin hazırladığı konusundaki iddialar da çeşitlidir. Mustafa Kemal'in sınıf, askerlik ve siyaset arkadaşı Ali Fuat Cebesoy'a göre, Mustafa Kemal "Misak-ı Milli haritasını" daha 1907'de oluşturmuş, zamanı geldiğinde de bunu uygulamıştı. Mustafa Kemal'in yeminli düşmanı Dr. Rıza Nur veya sadık adamı Yunus Nadi (Abalıoğlu) ve bizzat Mustafa Kemal'in kendisine göre ise Misak-ı Milli fikirleri ilk olarak 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'nde benimsenmiş, 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi ile tüm ülkeyi kapsar hale gelmişti. Mustafa Kemal'le birlikte 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkanlardan biri olan Hüsrev (Gerede) Bey'e göre metin, Mustafa Kemal'in daha önce talimat verdiği şekilde Felah-ı Vatan Grubu mensubu bir grup mebus tarafından hazırlanmıştı. Bu grup da nedir derseniz, Meclis-i Mebusan'daki Milli Mücadele yanlısı 70-80 kadar mebusun oluşturduğu gruba, Mustafa Kemal "Müdafaa-i Hukuk" adının takılmasını istemiş ama grubun adı, Vahdeddin'in Meclis'i açan mektubunda geçen bir ifadeden dolayı "Felah-ı Vatan", yani "Vatan'ın Kurtuluşu" olmuştu. Mustafa Kemal de bu duruma çok kızmıştı. Bu öyle bir kızgınlıktı ki, 1927'de okuduğu *Nutuk*'ta, Felah-ı Vatan üyeleri için "imansız", "cebin" (korkak) ve "cahil" terimleri kullanacak ve grubu "Fellah-ı Vatan" diye alaya alacaktı. Üstelik aşağılama amacı taşıyan "fellah" sözcüğünü gelecek kuşaklar bir basım hatası sanmasınlar diye *Nutuk*'un elyazmasına "bililtizam şeddeli [bilerek çift le ile] yazılmıştır" şeklinde dipnot bile düşecekti!

Meclis-i Mebusan'ın başkan vekillerinden Hüseyin Kâzım Bey, metni kendisinin hazırladığını ileri sürmüştü. Milli Müca-

dele hakkında ciddi çalışmalar yapan Alman araştırmacı Gotthard Jaeschke'ye göre ise, Misak-ı Milli beyannamesinin ilk müsveddeleri, 30 Aralık 1919'da Mustafa Kemal tarafından kaleme alınmıştı, ancak ortaya çıkan metin, Mustafa Kemal'in kalemine uymayacak kadar muğlak ve karışıktı. Sonuç olarak metni kimin yazdığı, kimin ne zaman tadil ettiği konusunda uzmanlar uzlaşamadı.

Misak-ı Milli'nin maddeleri

Elimizdeki kopyalar da çok yıpranmış, bozulmuş olduğundan bazı sözcüklerin okunmasında (örneğin Birinci maddedeki "ırken" kelimesinin "irfanen" veya "örfen" olduğunu iddia edenler var) sorunlar olmakla birlikte metin sadeleştirilmiş dille aşağı yukarı şöyleydi:

> Birinci Madde: Osmanlı İmparatorluğu'nun münhasıran Arap çoğunluğunun yaşadığı ve 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin yapılması sırasında düşman ordularının işgali altında kalan kısımlarının geleceği, halkının serbestçe bildirecekleri oylara göre belirlenmek gerekeceğinden, adı geçen antlaşmanın içinde din, ırk ve amaç bakımından birleşmiş ve birbirlerine karşılıklı saygı ve fedakârlık duygularıyla dolu ırk hukuku ve sosyal haklarıyla çevre şartlarına bütünüyle saygılı Osmanlı-İslâm çoğunluğunun oturduğu kısımların hepsi gerçekten veya hükme bağlı olarak hiçbir sebeple parçalanamaz bir bütündür.
>
> İkinci Madde: Ahalisi ilk serbest kaldıklarında kendi istekleriyle anavatana katılmış bulunan Elviye-i Selase [Üç Liva: Kars, Ardahan, Batum] için istenirse tekrar halkoyuna başvurmayı kabul ederiz.
>
> Üçüncü Madde: Türkiye sulhuna bağlanan Batı Trakya'nın hukukî durumunun tespiti de oturanların tam bir hürriyetle bildirecekleri oylara bağlı kalarak yapılmalıdır.
>
> Dördüncü Madde: İslâm halifeliğinin, Osmanlı saltanat ve hükümetinin merkezi olan İstanbul şehriyle Marmara Denizi'nin güvenliği her türlü zarardan korunmuş olmalıdır. Bu esas

saklı kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaret ve ulaştırmasına açılması hakkında bizimle öteki bütün ilgili devletlerin ortaklaşa verecekleri karar geçerlidir.

Beşinci Madde: İtilaf Devletleri ile hasımları ve bazı ortakları arasında kararlaştırılan anlaşma esaslarına göre azınlıkların, komşu ülkelerdeki Müslüman halklarla aynı haklardan faydalanmaları tarafımızdan teyit ve temin edilecektir.

Altıncı Madde: Milli ve ekonomik gelişmelerimizi sağlamak ve devlet işlerini çağdaş bir yönetimle işlerimizi yürütebilmemiz için her devlet gibi bizim de tam bağımsızlığa ve özgürlüğe ihtiyacımız vardır. Bu, yaşam ve varlığımızın temelidir. Bu yüzden siyaset, adalet, maliye alanları ile öteki alanlarda gelişmemize engel olan bağların karşısındayız. Ortaya çıkacak devlet borçlarımızın ödeme şartları da bu esasa aykırı olmayacaktır.

Belirsizlikler

Birinci maddede yer alan "sözü edilen mütareke hattı dahilinde ve haricinde" ifadesindeki "haricinde" sözcüğü, yakın tarihe kadar resmî ve yarı resmî nitelikli yayınlarda sansürlenmişti. Çünkü bu şeklini esas alınca, milli sınırlarımızın nereden geçtiği, hangi toprakları içerip hangilerini içermediği tartışması manasız bir hale geliyor; böylece şimdi birilerini pek heyecanlandıran toprak iddiaları meşruiyetini yitiriyor ve Misak-ı Milli belgesi basit bir propaganda metnine dönüşüyordu. Gerçi beyannameyi kabul eden mebusların kafalarından geçenin Mondros Mütarekesi'yle çizilen sınırların içi olduğu bellidir ancak Genelkurmay Başkanlığı yayınlarından olan *Türk İstiklal Harbi Tarihi* adlı eserin *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı* adlı kitabının 1. cildinde yer alan resmî bir haritaya göre İskenderun, Miyadin ve Musul Türkiye sınırları içinde iken, Antakya ve Kerkük'ün sınır dışında gösterilmesi o günkü sınır ile bugün bazılarının kafasındaki sınırın farklı olduğunu gösteriyordu.

Türk Magna Carta'sı mı?

İngiliz tarihçi Arnold J. Toynbee, 1922'de yayımladığı *Türkiye ve Yunanistan'da Batı Meselesi* (The Western Question in Greece and Turkey) adlı eserinde, Misak-ı Milli'nin önemi üzerinde uzun uzun durmuştu. Kitapta andın Fransızca ve İngilizce metinlerini verdikten sonra parantez içine büyük harflerle "Osmanlı İmparatorluğu öldü! Yaşasın Türkiye!" sloganını eklemişti. Bu slogan, Toynbee ve bir dizi yabancı tarihçinin Misak-ı Milli'yi Kemalistlerin Batı'nın ulusçuluk fikrini tamamen benimsemesinin belgesi olarak görmesi fikriyle ilintiliydi.

Misak-ı Milli için yabancı yazarlar tarafından kullanılan başka adlar da var. Bunlar *Declaration of Independence* (Bağımsızlık Bildirgesi), *The Bill of Rights* (İnsan Hakları Beyannamesi), Türk *Magna Carta*'sı, *Social Contract* (Toplumsal Sözleşme) gibi, Avrupa ve ABD tarihinden kopya edilmiş kavramlardır. Örneğin Ahmed Ağaoğlu'na göre Misak-ı Milli, 1789 Fransız İnsan Hakları Bildirgesi ve 1215 *Magna Carta*'dan daha önemliydi! Yerli yazarların bir başka özelliği ise Misak-ı Milli'yi "kutsallık" ve "değişmezlik" kavramlarıyla birlikte ele almalarıydı. Halbuki Misak-ı Milli'nin Kemalistler tarafından ele alınış şekli, zamana ve mekâna göre değişmiştir. Örneğin, TBMM'nin 23 Nisan 1920 Cuma günü öğleden sonra 13.45'te yapılan ilk oturumunda en yaşlı üye sıfatıyla açış konuşmasını yapan Sinop Milletvekili Şeref Bey'in nutkunda veya bu töreni anlatan 24 Nisan tarihli yarı resmî *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin haberinde Misak-ı Milli'nin adı geçmemiştir. Misak-ı Milli'ye ilk kez doğrudan atıf, 9 Mayıs 1920 tarihli oturumunda okunup onaylanan İcra Heyeti'nin programında olmuştur.

Misak-ı Milli TBMM'de onaylandı mı?

Resmî tarihe göre TBMM'nin 18 Temmuz 1920 tarihli oturumunda Misak-ı Milli'ye bağlılık andı içilmiştir. Halbuki Nejat Kaymaz'a göre böyle bir olay olmamış, sadece Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirecek olan Sevr Barış Antlaşması'nın

kotarıldığı San Remo Konferansı dolayısıyla iman tazeleme gereği duyulmuş, 6 Temmuz 1920 tarihli oturumda "Makam-ı Hilafet ve Saltanat'ın ve vatan ve milletin istihlâs ve istiklâlinden başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi" şeklinde kısa bir metin kaleme alınmıştır.

10 Temmuz günü metin oylanmıştır. Kâtibin adını okuduğu mebus sayısı 311 olup, oturuma katılan ve metni onaylayan üye sayısı 144'tür. Bu mebuslar arasında Mustafa Kemal yoktur. İlk gün bulunmayan 166 milletvekilinin adı, beş gün sonraki (15 Temmuz) oturumda tekrar okunmuş, bu sefer Mustafa Kemal'in de aralarında bulunduğu 34 üye daha yemine imza vermiştir. Böylece sayı 178'e ulaşmıştır.

Sonuç olarak bu yemin, 28 Ocak 1920'de son Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda onaylanan Misak-ı Milli metni üzerine yapılmış değildir. Aynı metin olmadığı gibi, yemin töreni sırasında Misak-ı Milli belgesine atıfta bile bulunulmamıştır.

Keşke yazmasaydınız!

Bundan sonra, Mustafa Kemal ve dönemin önde gelen siyasi liderleri Misak-ı Milli'ye sık sık olumlu ya da olumsuz atıfta bulunmuşlardır. Örneğin Mustafa Kemal, Moskova'da bulunan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'e Sovyetlerin Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmesi isteminin geri çevrilmesini ve ilgili antlaşmanın imzalanmasına yetkili olduğunu bildiren 16 Ekim 1920 tarihli şifreli telgrafında Misak-ı Milli'ye atıfta bulunmuştur. Meclis'in 17 Ekim 1920 tarihli gizli oturumunda Rus Bolşevik Cumhuriyeti ile ilişkiler görüşülürken de Misak-ı Milli'ye atıfta bulunulmuştur. 21 Şubat 1921'de toplanacak Londra Konferansı'na delege gönderilmesi söz konusu olduğunda, 15 Ekim 1921'de Fransızlarla antlaşma imzalandığı sırada, ya da Mudanya Konferansı ve Lozan Barış Görüşmeleri'nde de Misak-ı Milli'ye atıfta bulunulmuştur.

Olumsuz atıflardan en önemlisi, Kasım 1922'de Lozan'a gidecek delegasyonun Mustafa Kemal'in arzuları doğrultusunda oluşturulmasına eleştiri getiren muhaliflerden İzmit Milletvekili

Sırrı Bey'in Misak-ı Milli Beyannamesi'ni bizzat kaleme alanlardan biri olduğunu söylemesi üzerine Mustafa Kemal'in "Keşke yazmaya idiniz. Başımıza çok belalar koydunuz!" demesidir.

Yine de İsmet Paşa, Lozan'a Misak-ı Milli'ye göre hazırlanmış 14 maddelik bir talimatname ile gitmişti. Gitmişti ama Lozan'da Lord Curzon, Misak-ı Milli'nin çelişkilerini öylesine etkili eleştirmiştir ki, İsmet Paşa bir daha Misak-ı Milli'nin adını anmamıştır. Son olarak, Lozan Barış Görüşmelerinin kesintiye uğradığı dönemde Musulsuz bir anlaşmaya karşı 27 Şubat 1923 günlü oturumda "Misak-ı Milli şu hat bu hat diye hiçbir vakitte hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve Heyet-i Celile'nin isabet-i hazarıdır. Yoksa haritası mevcut bir hudut yoktur" demesi de olumsuz atıflar arasında sayılabilir.

"İkinci doğuş"un kitabı

Öte yandan, genç Türkiye Cumhuriyeti hakkında yazılmış ilk İngilizce kitaplardan biri olan 'Turkey Today'in (1928) yazarı Grace Ellison, Misak-ı Milli'nin o yıllarda ne anlama geldiğini bakın nasıl anlatıyor:

> Türkiye hâlâ resmi olarak İslam dinini izlese de ülkeye gelen birisinin, halkın dininin Millicilik, Kuranı Kerim'inin Misak-ı Milli, Yeni Ahit'inin ise bağımsızlık savaşının hikâyesi olduğunu anlamak için fazla zaman ve çaba harcaması gerekmez. Her yerde, yatağın başucunda söz konusu andın bir kopyasını bulabilirsiniz, çok kişi onu ceplerinde taşır. Birisi bana 'benim için özgürlüğümü veren kitaptan daha kutsal ne olabilir?' diye sordu. 'Ondan bir pasaj seç, sana metin üzerinden saatlerce vaaz vereyim. Biz her zaman olduğu gibi, Kuran'ı hocaların sözlerini anlamadan, duyumsamadan ve düşünmeden okuyoruz. Oysa Misak-ı Milli'deki her sözcüğü çocuklarım da biliyor. İslam'ın günü geçmiştir. Bizim halkı uyarmaya yardımcı olacak yeni bir dine gereksinmemiz var. Bunu da milliyetçilikte ve ikinci doğuşumuzun öyküsünde bulmuş durumdayız...

Misak-ı Milli uygulandı mı?

Birinci maddeye giren Reis İbn Hani'den başlayarak Harim, Müslimiye, Meskene, sonra Fırat yolu, Der Zor, Çöl, nihayet Musul Vilayeti güney sınırına uzandığı düşünülen Suriye sınırı, Fransa ile Ankara Hükümeti arasında imzalanan 20 Ekim 1921 Ankara İtilafnamesi ile çözülmüş ancak o günlerde adı Sancak olan Hatay dışarıda bırakılmıştı. Bu "eksik parça" ancak 1939'da geri kazanıldı. Buna karşılık Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları bir dizi diplomatik hatadan sonra 5 Haziran 1926'da imzalanan Ankara Anlaşması ile kesin olarak kaybedildi.

İkinci maddenin konusu olan Elviye-i Selase'den Kars ve Ardahan, 1917'de Çarlığın yerine geçen Sovyet Hükümeti ile 3 Mart 1918 günü imzalanan Brest-Litovsk Barış Anlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'na geri verilmişti. Ancak bölge Kâzım Karabekir Paşa tarafından askerî zaferle kazanıldığı için maddede belirtilen serbest oylamaya gerek görülmedi. Batum ise, hem Kızıl Ordu ile çarpışmak göze alınmadığından hem de Sovyetlerden gelecek maddi ve askerî yardımın hatırına Sovyet Rusya'nın siyasi hinterlandında olan Gürcistan'a bırakıldı. Böylece Misak-ı Milli ihlal edildi.

Üçüncü maddeye göre Batı Trakya'nın hukuki durumu bölgede oturanların oylarıyla tayin edilecekti. Ancak Türkiye'nin halk oylaması isteğine İtilaf Devletleri ile Yugoslavya ve Romanya karşı çıktı ve oylama yapılmadı. Batı Trakya Türklerinin kaderlerine terk edilmesiyle madde ihlal edildi.

Dördüncü madde, 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın, 3 Mart 1924'te Hilafet'in ilgası ve 13 Ekim 1923'te Ankara'nın başkent ilan edilmesiyle ihlal edildi.

Beşinci maddede azınlıklara mütekabiliyet esasına göre bazı haklar tanınması meselesinden bahsediliyordu. Bu konuda yapılanlar ve yapılmayanlar ayrı bir yazı konusu.

Altıncı maddede, "mali ve iktisadi gelişmemizi engellememe kaydı ile borçların ödenmesi kabul edilir" deniyordu. Lozan'da Düyun-u Umumiye İdaresi kaldırıldı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları ayrılan ülkelere paylaştırıldı. Kendisine kalan borcu 37 yılda ödemeyi kabul eden Türkiye 1929 Büyük Buhra-

nı gibi ağır krizlere rağmen borcunu 1954'te (Lozan'ın öngördüğünden dört yıl önce) kapattı.

Sonuç olarak Misak-ı Milli'nin kapsadığı etnik gruplar ve çizdiği sınırlar konusundaki belirsizliği, Cumhuriyet tarihi boyunca milliyetçi ve İslamcı ideologların çok işine yaradı. Bazen dört kıtaya yayılmış bir imparatorluktan sonra Anadolu'nun küçük coğrafyasına sıkışmayı kendine yediremeyen kesimlerin yayılmacı yorumlarına zemin oluşturdu. Bazen de hilafetin ve saltanatın geri getirilmesi, İstanbul'un yeniden başkent yapılması taleplerine dayanak yapıldı.

Özet Kaynakça

Ağaoğlu, Ahmet. "Millî Misâk'ın Tarihî Kıymeti", *Ülkü Seçmeler*, cilt I, sayı I, 1933.

Altuğ, Seda. "Misak-ı Milli: 'Sınırlar'ı zorlayan tartışmalar", *Toplumsal Tarih*, sayı 118, Ekim 2003, s. 50-53.

Cebesoy, Ali Fuat. *1907'de Misâk-ı Millî*, yayına haz. Faruk Sükan ve Cemal Kutay, Acar Matbaacılık Yayınları, İstanbul, 1989.

Dilan, Hasan. *Mehmet Şeref Aykut ve İzmir'de İlk Fikir Hareketleri*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne, 1996.

Kaymaz, Nejat. "*T.B.M.M'nde Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-2, Tarih ve Toplum*, sayı 20, Ağustos 1985, s. 50-54.

—. "*T.B.M.M'nde Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-2*, *Tarih ve Toplum*, sayı 21, Eylül 1985, s. 33-35.

—. "*T.B.M.M'nde Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-1, Tarih ve Toplum*, sayı 19, Temmuz 1985, s. 47-51.

—. "*T.B.M.M'nde Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-2**, *Tarih ve Toplum*, sayı 22, Ekim 1985, s. 59-64.

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, TBMM Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1992.

TBMM'NİN KURULUŞU VE REJİM TARTIŞMALARI

Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'nı kaybettikten ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzaladıktan sonra içişlerine dönmüştü. 1919 yılının Kasım ayında başlayan seçimler sonucu oluşan Meclis-i Mebusan, 12 Ocak 1920'de açıldı. Meclise seçilenlerin sayısı 168 (bazı kaynaklara göre 172) olduğu halde bu toplantıya 72 mebus katılmıştı. Bu mecliste Müslüman olmayan mebus yoktu çünkü ülkede Müslüman olmayan çok az nüfus kalmıştı. Nitekim seçilenlerin tamamına yakını İttihatçı'ydı. Vahdeddin hasta olduğu gerekçesiyle meclisin açılışına katılmazken, yazılı olarak gönderdiği açılış nutkunu Şerif Paşa okumuştu. Ancak bu meclisin ömrü kısa oldu.

16 Mart 1920'de İtilaf Kuvvetleri İstanbul'u resmen işgal etti ve savaş suçlusu olarak gördüğü bazı mebusları tutukladı. Meclis böylece 18 Mart 1920 günü "fiilen" kapandı. Mustafa Kemal bu durumu fırsat olarak gördü ve 19 Mart 1920 tarihinde bir genelge yayımladı. Buna göre Ankara'da "olağanüstü yetkilere sahip" bir meclis toplanacaktı. (Mustafa Kemal'in niyeti bir "kurucu meclis" oluşturmak idi ama bazı asker arkadaşlarının uyarısı üzerine önerisini böyle yumuşatmıştı.) Bu meclise, nüfusuna bakılmaksızın her livadan 5'er kişi katılacaktı. Bu karar da yürürlükteki seçim mevzuatına aykırıydı. Ancak büyüklüklerine veya gelişkinliklerine bakılmaksızın her livadan eşit sayıda temsilci gönderilmesi "demokratik" bir adımdı. "Damad" Ferid Paşa Hükümeti, bu gelişmeler üzerine 11 Nisan 1920 tarihinde Meclis-i Mebusan'ı fesih iradesini yayımlattı.

Seçimler 1876'dan beri uygulanan usulle yapılmıştı. Buna göre, 66 sancağın, zamanında mülki amirler tarafından belli

kriterlere sahip kişiler arasından belirlenen "İkinci Seçmenleri" (müntehib-i sani), Ankara'nın gizli ya da açıkça desteklediği adaylar arasından 5'er kişiyi belirlemişlerdi. (Listeleri bizzat Mustafa Kemal hazırlamıştı.) Bu 330 kişiye ek olarak, 11 Nisan 1920'de işgalcilerin baskısına dayanamayan Padişah tarafından "resmen" kapatılan İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'ın üyeleri arasından 27 Ekim 1920 tarihine kadar Ankara'daki Meclis'e gelenler ile Malta'daki sürgünler de Meclis'in üyesi sayılıyordu.

Ancak bu ilk meclisin üye sayısı konusunda bugüne dek bir anlaşma sağlanmış değil. Örneğin dönemin tanıklarından Mazhar Müfid Kansu'ya göre üye sayısı 437, Damar Arıkoğlu'na göre 414, Mahmut Goloğlu'na göre önce 294, zamanla 390, Tevfik Bıyıklıoğlu'na göre 338, Ali Fuat Cebesoy'a göre 337, Enver Behnan'a (Şapolyo) göre 207 kişi idi. Çağdaş araştırmacılar da farklı rakamlar veriyorlar. Bülent Tanör'e göre 365, Suna Kili'ye göre 376, Ahmet Mumcu'ya göre 390, Tarık Zafer Tunaya'ya göre 337, Ahmet Demirel'e göre 437 idi.

Birinci Meclis "çok renkli" miyidi?

Bugün sık sık dile getirilen "renk"ten kasıt, Türk olmayan, Müslüman olmayan unsurların temsil edilmesiyse, bu meclisin üyeleri arasında Türk olmayan üyeler vardı. Kürt, Laz, Çerkes, Arap vb. kökenli üyelerin sayısını bilmiyoruz ancak sayılarının hiç de az olmadığını söyleyebiliriz. İlk mecliste en az 72 Kürt mebusu olduğu tahmin ediliyor. Bunların ezici çoğunluğu, etnik anlamda Kürtlük bilincine sahipti elbette ama milliyetçi anlamda Kürtlük bilincine sahip değillerdi.

Bir bölümü Türk milliyetçiliğinin örgütü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde yer alacak kadar milliyetçi anlamda "Kürtlük bilinci"nden uzaktı. Bunlardan ilk aklıma gelenler, Erzurum Kongresi'ni örgütleyen Erzurumlu Süleyman Necati ve Hüseyin Avni, "Türkçülüğün Esasları"nı yazan Diyarbakırlı Ziya Gökalp, kendini "yedi ceddi katıksız bir Türk" olarak gören Diyarbakırlı Süleyman Nazif, 1915 Ermeni Soykırımı'nda rol alan Diyarbakırlı Pirinççioğlu Fevzi, Lozan Barış Görüşmele-

ri'ne "gözlemci" olarak götürülmüş ama Kürt yurdu Musul anlaşma dışında bırakılırken ağzını bile açmamış olan Diyarbakırlı Zülfü (Tigrel).*

Ayrıca 1877'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun meclislerinde gayri Müslimler geniş biçimde temsil edilirken, Birinci Meclis'te tek gayri Müslim mebus yoktu! Birinci Meclis'in 1 Nisan 1923'te kendini feshedip seçimlere gitme kararı aldığı günlerde, 1915'ten beri bozuk olan Türk-Ermeni ilişkilerini düzeltmek için 1922 yılının son günlerinde İstanbul'da kurulan Ermeni Türk Teali Cemiyeti'nin Şeref Başkanı, Osmanlı Bankası yöneticilerinden Berç Keresteciyan ve Ermeni Cemaati'nin Cismani Meclisi'nin eski üyesi Artin Musodicyan, Lozan'da barış görüşmelerini yürüten İsmet Bey'e bir telgraf çekmişlerdi. Telgrafta hem Lozan'daki heyete Ermeni cemaatinin desteklerini belirtiliyorlar hem de Mayıs-Haziran ayındaki genel seçimlere Ermenilerin de katılmak istediği belirtiyorlardı. Elbette bu katılım, Mustafa Kemal'in başında olduğu "Milli Müdafaa Fırkası" (o sırada henüz CHP adını almamıştı) saflarında olacaktı. Yani ayrılıkçı bir talep değil, bütünleşmeci bir talep söz konusuydu. Ancak bu telgrafa Ankara'dan olumlu ya da olumsuz bir cevap gelmedi. Yani 1923-1927 arasındaki İkinci Meclis'te de gayri Müslim mebus yoktu.

Meclis'in Çerkes, Laz, Arap veya Balkan kökenli üyeleri, zaman içinde ülkedeki nüfuslarının azalmasına paralel olarak azaldıkça azaldı.

Ayrıca Meclis'te emekçi kesimden milletvekili yoktu. Milletvekillerinin yüzde 80'i Osmanlı döneminin asker-sivil bürokratlarıyla eşraf, tüccar, serbest meslek erbabı ve büyük toprak sahibiydi. Son olarak 1934'e kadar da kadın milletvekili görülmeyecekti.

---

* Bu da yetmezmiş gibi Mustafa Kemal, sonraki dönemde Kürt nüfusun yoğun olduğu yerlere kendi adamlarını serpiştirerek kontrolünü daha da pekiştirdi. Örneğin, Denizli doğumlu ve Arap kökenli Mazhar Müfid Kansu Hakkâri Milletvekili, İstanbul doğumlu bir Çerkes olan Rafet Orbay, Sivas Milletvekili, İzmir doğumlu bir Türk Ali Haydar Yuluğ, Van Milletvekili yapıldı. İstanbul doğumlu bir Türk olan Hacı Şükrü Bey Diyarbakır Milletvekili, Selanik doğumlu bir Türk olan Cahit Erdal Bey, Kars Milletvekili yapıldı.

Meclis'in "sarıklıları"

Buna karşılık meclisin bolca "sarıklı" üyesi vardı. Nitekim kaynaklarda "Birinci Meclis", "Büyük Millet Meclisi" (ve 8 Şubat 1921'den itibaren Türkiye Büyük Millet Meclisi) adlarıyla geçen bu meclis* 23 Nisan 1920 Cuma günü, İttihat ve Terakki Fırkası Kulübü binasında (15 Ekim 1924'e kadar) faaliyet gösterdi. Açılıştan önce Hacı Bayram Camii'nde yapılan törende (özellikle cumaya denk getirilmişti) Kuran'dan ayetler okunduktan sonra hatim indirilmiş, Hacı Bayram Veli'nin türbesi ziyaret edilmişti. Milli Mücadele'nin muhafazakâr liderlerinden Kâzım Karabekir bile töreni "gereğinden fazla aşırı", "koyu dindar" ve "dervişane" bularak, "tarihimizde hiçbir meclis böyle açılmadı," diye yakınmıştı. Halbuki 8 şeyh, 61 din adamının milletvekili olduğu bir meclis için bu tören doğal ve kaçınılmazdı. Şeyhlerden ikisi Nakşibendi, biri Bayrami, ikisi Halveti, biri Mevlevi, ikisi ise Bektaşi şeyhi idi. Hem işlevsel hem de sembolik açıdan büyük önemi olan meclis başkan vekillerinden biri Mevlâna Celaleddin Rumî'nin 19. göbekten akrabası olan Abdülhalim Çelebi, diğeri ise Hacı Bektaş Veli soyundan gelen Cemaleddin Çelebi idi. Dahası, Abdülhalim Çelebi Meclis çalışmalarına uzun Mevlevi külahı ve özel Mevlevi kostümü ile katılırdı. Meclis'in başkanlık kürsüsünün arkasında Şurâ Suresi'nin "birbirinize danışınız" anlamına gelen (ve emrehüm şura beynühüm) 38. ayeti yazılıydı.

Mustafa Kemal reis seçiliyor

Meclis'in toplandığı binanın kapısında dualarla kesilen kurbanlardan sonra, sıra Meclis'in açılış konuşmasına gelmişti. Konuşmayı geleneğe göre en yaşlı üye olan Sinop Mebusu Şerif Bey yapmıştı. Ardından Mustafa Kemal kürsüye çıkmış ve günün

---

* Bülent Tanör'e göre bu karışıklık, 22 Nisan 1920 tarihli genelgede Büyük Millet Meclisi denmesinden, 8 Şubat 1921 tarihli İcra Vekilleri Kararı'nda ise Türkiye Büyük Milleti Meclisi denmesinden kaynaklanmakta olup, aslında 23 Nisan 1920 tarihli 1 No.lu Karar'da Türkiye Büyük Millet Meclisi ibaresi geçmektedir. Yani TBMM ismi daha başında zikredilmiştir.

anlamına dair bir konuşma yapmıştı. Ertesi gün, 120 mebusun katıldığı oylamada Mustafa Kemal Paşa 110 oyla Meclis Reisliği'ne seçildi. İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'ın Reisi Celaleddin Arif Bey 109'la İkinci Reis oldu. Konya Mebusu (Mevlevi) Abdülhalim Efendi ile Kırşehir Mebusu (Bektaşi) Cemaleddin Efendi de Reis Vekili seçildiler.

Meclis'in onayladığı 1 Numaralı Kanun, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda görüşülmesine başlanan ancak sonuca erdirilmeyen Ağnam Resmî (Hayvan Vergisi) Kanunu idi. Böylece iki meclis arasındaki devamlılık ilişkisi zımnen kabul edilmiş oluyordu.

25 Nisan oturumunda Mustafa Kemal'in başkanlığında ve altı üyeden oluşan "Muvakkat İcra Encümeni" kuruldu. 2 Mayıs'ta yerini İcra Vekilleri Heyeti'ne bırakacak olan bu encümene daha sonra Genelkurmay Başkanlığı'nı yürüten İsmet Bey'in de katılması kararlaştırıldı. Bu tarihten itibaren bütün kanunlarda "işbu kanunun icrasında TBMM memurdur" ibaresi yer aldı. Sayısı 11'e çıkarılan bu heyet (daha sonra oluşturulacak İstiklal Mahkemeleri'yle) yasama-yürütme-yargı yetkilerini bünyesinde toplayacaktı.

26 Nisan'daki oturumda, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda uygulanan Nizamname'nin biraz değiştirilerek uygulanmasına karar verildi.

Padişah'a bağlılık beyanı

27 Nisan'da Padişah'a bir bağlılık telgrafı çekildi. "Halifemiz ve Hakan-ı Akdesimiz Efendimiz" diye başlayan bu telgrafta, padişahın haklarını ve milletin bağımsızlığını sağlamak ve savunmak için Ankara'da Büyük Millet Meclisi olarak toplanıldığı, Anadolu'nun işgal altında olmayan her yerinden gelen mebusların bazı hususları padişaha arz etmeyi, bağlılık ve kulluk borcu bildikleri, padişahlık ailesinin kutlu atası olan Sultan Osman'ın gördüğü rüyadaki üç kıta üstüne gölgesini salan ve altında yüz milyonluk bir alem barındıran kutsal ağacın dalsız bir gövde haline geldiği, bu gövdenin Anadolu, köklerinin kalplerinde ol-

duğu ve nihayet "milli savunmamızı padişahlık makamına karşı bir ayaklanma gibi göstermek ve halkı kandırmak için durmadan çalışan hainler" olduğu, "oysa ki toplantısının ilk sözü halife ve padişahına bağlılık olan Büyük Millet Meclisi'nin son sözünün de yine bundan ibaret olacağını derin bir saygı ile arz" edildiği belirtiliyordu. Abdülhalim Çelebi önderliğindeki bazı milletvekilleri bununla da yetinmeyip İstanbul'a bir heyet gönderilmesini önermişlerdi.

27 Nisan aynı zamanda, o güne dek Anadolu hareketine uzak durmuş olan Fevzi (Çakmak) Paşa'nın da Ankara'ya geldiği gündü. Aslında Mustafa Kemal, Fevzi Paşa'nın gecikmeli gelişini hoş karşılamamış, "geldiği yere döndürün" talimatını vermiş ancak Ali Fuat Paşa'nın telgraf makinesi başında direnmesi üzerine "Anadolu'ya geçtiğinize memnun olduk. Hoş geldiniz. Ankara'ya gelmenizi bekliyoruz, saygılarımızla" diye telgraf çekmişti. Bununla da kalmamış Fevzi Paşa'yı Üsküdar livası adına Gebze'den bir seçim belgesi getirterek milletvekili "yapmış", ardından altı kişilik "Muvakkat İcra Encümeni'ne sonra da İcra Vekilleri Heyeti'ne "Milli Müdafaa Vekili" olarak katmıştı. Fevzi Paşa'nın meclis kürsüsünden yaptığı duygulu konuşmadan sonra, Mustafa Kemal, "Çelebi Efendi Hazretleri İstanbul'a heyet gönderilmesi hakkındaki önergelerini geri çekiyorlar" demişti. Bu tarihten Mustafa Kemal'in ölümüne kadar, daha sonra da 1944'e kadar sivil görünümlü iktidarın en önemli payandası olmuştu.

İstiklal Mahkemeleri kuruluyor

2 Numaralı Kanun ise iç isyanları bastırmak, asker kaçaklarıyla, casuslarla mücadele etmek için çıkartılan 29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'ydu. Kanuna göre Hilafet'e, saltanata ve Osmanlı ülkesine zarar verenler vatana ihanet etmiş sayılacak ve idam olunacaktı. Aynı gün, ayrıca fesin kaldırılması yerine serpuş (şapka) ve kalpak getirilmesi konusu da tartışıldı. Milletvekillerinin yarısının alkışladığı, yarısının "Hayır, olamaz!" diye tepki gösterdiği öneri başkanın alelacele yaptığı oylama sonucu "herkes istediğini giysin" nidalarıyla reddedildi.

6 Mayıs'ta, İstanbul'un resmen işgal edildiği 16 Mart 1920 tarihinden sonra yapılan her türlü yazışma, sözleşme, kanunu geçersiz kılan ve bundan böyle İstanbul ile her türlü resmi görüşmeyi yasaklayan 7 Sayılı Kanun çıkarıldı. 8 Mayıs'ta 1915 Ermeni "Tehciri" suçundan tutuklu olanların serbest bırakılarak tutuksuz yargılanmaları kabul edildi. 10 Mayıs'ta ihracat serbest bırakıldı ve 11 Mayıs'ta TBMM adına Hariciye Vekili Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyet Moskova'ya doğru yola çıktı. 30 Haziran'da Kuva-yı Milliye'ye mensup kişilerin "asker kişiler gibi" yargılanmasına karar verildi.

Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun çıkarılmasından sonraki dört aylık dönemde, düzenin sağlanamaması üzerine, 1793'te, Fransa'da kurulan olağanüstü yetkilere sahip mahkemeden esinlenilerek "İstiklal Mahkemeleri" kuruldu. 18 Eylül 1920 günü kabul edilen 21 sayılı Kanun'la kurulan mahkemelere en büyük muhalefet, resmî tarih tarafından "İkinci Grup" diye adlandırılacak olan muhalif grubun lideri Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'den geldi. Hüseyin Avni Bey, bu mahkemelerin el uzatmadığı alanın kalmadığı, hükümetin bütün icraatlarını eline aldığı ve meclis adına hükümler verdiğini vurgular ve eğer bir mahkeme teşkil edilecekse, bunun da hukuk kuralları içinde işletilmesi gerektiğini, Milli Mücadele dolayısıyla yaşanılan olağanüstü durumun, konunun sakıncalarını büsbütün devre dışı bırakmadığını şu sözlerle ifade etmişti:

> Memleketimiz üç İstiklal Mahkemesiyle mi idare ediliyor? Efendiler her kazada bidayet mahkemeleriniz vardır. Cinayet mahkemeleriniz vardır. Gelişigüzel üç kişiye `kendi görüşünüze göre hüküm verin` deyip yetki vermek, milletin hukukunu tepelemek demektir. İhtilalin de bir hukuku vardır. Hüner, isyan ettirmemektir. Kanun hâkim olmalı. Şahısların hakimiyeti payidar olamaz. Samsun ve havalisinde 30-40 mahkememiz vardır. Bu mahkemeler ilimle donatılmıştır. Bu mahkemeler hâkim hakkına tamamen sahiptir ve bu meslekte çalışan adamlardır. Elinizde bir kanun vardır. Bunu herkese eşit olarak uygulamakla sorumlusunuz. İçinizde özel emel taşıyan, hükümetimizi yıkmak isteyen bu gibi kimselere ceza kanunumuz gayet

> vasi cezalar tayin etmiştir. Bunları ehline vererek ve uzmanlığını adalete uygun bir şekilde uygulamaya muvaffak olursanız, hükümet manası çıkar. Yoksa onlara karşı muamele yaparsak hükümet sisteminden ayrılmış oluruz ki, millet onu bizden istemez. Memlekette artık İstiklal Mahkemeleri'nin görevlerine son verilmelidir. Memlekette kanunu hâkim kılmalıyız.

Hüseyin Avni Bey'in eleştirilerine karşılık "Cepheler kan ağlarken bunlar da ne oluyor" diye sorulduğunda cevabı "Cepheleri tutacak olan kanundur, adalettir!" olmuştu.

Ankara, Eskişehir, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu, Pozantı ve Diyarbakır illerinde kurulan ilk dönem mahkemeler, esas olarak "casusluk", "bozgunculuk", "asker kaçakları", "eşkıya", "saltanat yanlıları" ve "isyancılar" ile mücadeleyi amaçlıyordu. Ancak en önemli sorun asker kaçakları idi.

Kütahya-Eskişehir Savaşları'ndan sonra ortaya çıkan karışık ortamı iyileştirmek amacıyla Fevzi Paşa'nın isteği üzerine İstiklâl Mahkemeleri ikinci kez kuruldu. Bu sefer Ankara, Kastamonu, Yozgat, Konya ve Samsun'da faaliyet göstereceklerdi. Mustafa Kemal'in Başkumandanlık görevini üstlenmesi ile birlikte Büyük Millet Meclisi'nin yargılama yetkisi de Mustafa Kemal'e verildiği için 5 Ağustos 1921 tarihinden itibaren bütün İstiklâl Mahkemeleri Mustafa Kemal'e bağlandı.

O sıralarda *Açıksöz* gazetesinde başyazarlık yapan İsmail Habib (Sevük) 21 Ağustos 1921 tarihli yazısında İstiklâl Mahkemeleri'nin yeniden faaliyete geçirilmesini şu şekilde anlatmıştı:

> Suçluları ürküten, mazlumları esirgeyen bir adalet. Bir adalet ki, en inatçı kaçaklar kendi ayaklarıyla o kapıya sığındılar; en azılı haydutlar kendi istekleriyle o mahkemeye boyun eğdiler. Boş duran memurlara bile başka bir çalışkanlık, hileli amirlere bile başka bir açıklık, hükümet çarkına bir başka dönüş geldi. (...) İşte onun içindir ki, İstiklâl Mahkemeleri çalışmaları bu halka bir nimet, onların kaldırılışı herkese bir üzüntü olmuştu ve işte onun içindir ki, şimdi de İstiklâl Mahkemeleri'nin yeniden gelişi, bütün ülkeye bir sevinç ve bir mutluluk oldu.

"Yalnız Allah'tan korkar"

İstiklâl Mahkemeleri, kanunla kuruldukları için yasaldılar ancak yargılama usulleri açısından hukuk dışıydılar. Çünkü üyeleri Meclis içinden seçiliyordu ama savcı hariç üyeleri hukukçu değildi. Kapılarının üstünde "İstiklâl Mahkemesi Mücadelesinde Yalnız Allahtan Korkar" yazan mahkemeler, verdikleri kararlardan sorumlu değildiler ancak cezaların gecikmeden infazından sivil ve asker bütün bürokratlar sorumluydu. Kararın verilmesi için delile gerek yoktu. Sanıkların avukat tutmaları çok nadir bir durumdu, zaten ne buna vakit vardı ne de bu görevi üstlenmeye cesaretli avukatlar. Kararlar hâkimlerin vicdani kanaatine göre verilirdi ve temyiz edilemezdi. Verilen cezalar (ve idamlar) derhal infaz edilirdi. Kararlar o kadar acele ile alınır ve yerine getirilirdi ki yanlışlıkla başkasının yerine idam edilenler bile olurdu.

Resmî verilere göre bu mahkemelerde, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na dayanarak, toplam 59.164 kişi yargılandı, bunların 41.678'ine 40 ila 100 değnek, malını mülkünü müsadere, para cezası, yerine evden başkasının askere alınması, halka teşhir, hapis, evinin yakılması gibi çeşitli cezalar verildi. 1.054 idam cezası infaz edildi. Ancak bu sayılar gerçeğin yalnızca bir bölümüdür, çünkü bu davalara ilişkin belgelerin büyük bölümü kayıptır. Bu konudaki en önemli çalışmanın sahibi Ergun Aybars'a göre, idam edilenlerin sayısı 1.450-1.500 civarında olmalı, 5 bin kişinin idam cezası da ertelenmiş olmalıdır.

20 Temmuz 1922 tarihinde Mustafa Kemal'in başkumandanken atamış olduğu İstiklâl Mahkemesi üyeleri geri çağrılmış, aynı ayın 27'sinde ise İstiklal Mahkemeleri ile ilgili kanunu değiştirmek amacıyla bir komisyon oluşturulmuştu. Komisyonun hazırladığı yeni kanun tasarısı ise 31 Temmuz 1922 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde kabul edildi. Bu kanun ile mahkemelerin yetkileri kısıtlanırken, savcıların yetkileri genişletildi. Kanun'la idam kararlarının Büyük Millet Meclisi'nin onayından geçmesi kabul edildi.

Nisab-ı Müzakere Kanunu

5 Eylül 1920'de kabul edilen Nisab-ı Müzareke Kanunu ile mazeretli, izinli ya da görevli milletvekilleri yüzünden meclis çalışmalarının aksamasının önüne geçilmeye çalışıldı. Kanuna göre, her livadan beş üye hesabıyla Meclis'in üye sayısı 330 olarak kabul edildi; bunun yarısının bir fazlası, yani 166 kişi "toplantı yeter sayısı", 166'nın yarısının bir fazlası, yani 83 ise "karar yeter sayısı" kabul edildi. Daha sonra bu sayılar da düşürüldü. Özellikle "karar yeter sayısı"nın çok düşük olması, hükümetin getirdiği kanunların küçük bir grubun desteğiyle çıkması gibi gayet "antidemokratik" uygulamalara kapı açtı.

9 Kasım 1920'de ise İcra Vekilleri Heyeti'nin seçiminde, örneğin 4 Eylül 1920 tarihli oturumda Mustafa Kemal'in arzusu hilafına "Bolşevik" eğilimleriyle bilinen Tokat Milletvekili Dr. Nazım Bey'in Dahiliye Vekili seçilmesi gibi bazı "sıkıntılar" yüzünden, vekillerin Başvekil tarafından gösterilen adaylar arasından yapılması usulü getirildi. Böylece Meclis Reisi'nin (Mustafa Kemal'in) yetkileri biraz daha pekiştirildi.

Milletvekili Yemini

Günümüzde çeşitli tartışmalara neden olan "milletvekili yemini", 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın arifesinde açılan ilk mecliste ortaya çıkmıştı. 4-11 Eylül 1919 tarihlerinde toplanan Sivas Kongresi'nde de delegeler yemin ederek toplantıya başladılar. Yemin metni şöyleydi: "Vatan ve milletin saadet ve selametinden başka hiçbir şahsi maksat izlemeyeceğime, İttihat ve Terakki Cemiyetinin diriltilmesine çalışmayacağıma, mevcut siyasal partilerden hiçbirinin emeline hizmet etmeyeceğime, vallahi, billahi."

Ancak Ankara'da 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı gün yemin töreni ya unutuldu ya da o günün olağanüstü şartları altında önemsenmedi. Ancak Ankara Mebusu Şemseddin Efendi ve arkadaşları, 28 Nisan 1920 tarihli toplantıda

mebusların yemin etmesi için bir takrir sundu. Yozgat Mebusu İsmail Fazıl Paşa ise birtakım mebusların İstanbul'da yemin ettiklerini, tekrar yemine gerek olmadığını söyledi. Bunun üzerine Kastamonu Mebusu Sabri Bey, "Yeni gelenler için lüzumu vardır" dedi. Karahisarı Sahib Mebusu Şükrü Bey takririnde yeminin şu şekilde yapılmasını istiyordu:

"Makamı Saltanat ve Hilâfeti Kübraya ve vatana sadakate adem-i riayetten ve millet tarafından uhdeme tevdi kılınan vazifei mebusiyet ve vekâleti milletin nef'i aleyhine istimalden tevakki ile vatan ve istiklâlimizin tahlis ve muhafazasına ve memlekette kavanini hâkim kılmaya bilâemeli hususi azim ve iman ile çalışmaktan fariğ olmıyacağıma ve bunların hilafından mücanebet eylemiyeceğime vallahi billahi."

Yemin metni okunurken mebuslar, "Pek uzun!" diye tepki gösterdiler. Konu ortada kaldı. 6 Temmuz 1920 tarihinde yine yemin konusu gündeme geldi. Tartışmaya açılan yemin metni şöyleydi: "Hilafet ve saltanat ve vatan ve milletin istihlas ve istiklâlinden başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi." Metin oylandı ve kabul edildi. Ertesi günkü oturumda bütün mebusların yemin etmesinin uzun süreceği belirtilerek ayrıca bir oturum yapılması karara bağlandı. Nihayet 10 Temmuz 1920 tarihinde ise tüm mebuslar teker teker, yukarıdaki yemin metnine sadık kalarak yemin etti.

11 Ağustos 1920'de Ertuğrul (Bilecik) Mebusu Dr. Takiyettin Fikret Bey yemin metninin Anayasa'ya eklenmesi önerdi. Kastamonu Mebusu Ahmed Mahir Efendi, "Vatan ve milletin selamet ve saadetinden başka bir gaye takibetmeyiceğime ve milletin bilakaydüşart hakimiyeti esasına sadık kalacağıma... Vallahi" ifadesindeki "...başka bir gaye takib etmeyiceğime" ifadesinin kısıtlayıcı olduğunu, çünkü herkesin başka gayeleri de olabileceğini belirtti. Önerisi [S]elametine mugayir (karşı) bir gaye takib etmiyeceğime" idi. Zonguldak Mebusu Tunalı Hilmi Bey bu konuda ilk şeklinde israr etti ama o da "vatan ve millet" yerine, bu ikisini de kapsayan "devlet" teriminin konmasını önerdi. Sonunda oylamada ilk şekil kabul edildi.

Özet Kaynakça

Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri*, Cilt I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.

Bıyıklıoğlu, *Tevfik. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuki Statüsü ve İhtilalci Karakteri*, TTK Yayınları, Ankara, 1960.

—. *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuki Statüsü ve İhtilalci Karakteri*, TTK Yayınları, Ankara, 1960.

Doğan, Avni. *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.

Erginün, İnci. *"Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı"*, T.B.M.M'nin Kuruluş Yıldönümü Sempozyumu, TBMM Yayınları, Ankara, 1985.

Güneş, İhsan, Fahri Çoker ve Kazım Öztürk. *Türk Parlamento Tarihi*, 13 Cilt, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1994.

Onaran, Nevzat. *Türk Nüfus Mühendisliği (1914-1940)*, Kor Kitap, İstanbul, 2017.

Örgeevren, Ahmet Süreyya. *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: vesikalar, olaylar, hatıralar*, yayına haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876–1976), Siyasi İlimler Türk Derneği Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı Sempozyumu, Ankara, 1976.

Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

Tunaya, T. Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul, 1959.

"SEVR" BÜTÜN KÖTÜLÜKLERİN ANASI MIDIR?

İtilaf Devletleri, savaş sonrası hesapları görmek için 18 Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı'nı toplamışlardı. 32 devletin davet edildiği bu konferansta, konular önemine göre ayrılmış ve bunları ele almak üzere ABD, Britanya, Fransa, İtalya ve Japonya başbakanı ve dışişleri bakanlarından oluşan "Onlar Meclisi" ile sadece dört büyük ülkenin (ABD, Britanya, Fransa ve İtalya) hükümet başkanlarının katıldığı "Dörtler Meclisi" oluşturulmuştu. ABD Başkanı Wilson'ın Şubat ayında ülkesine dönmesinden sonra konferansın ipleri Britanya ile Fransa'nın eline geçmişti.

İstanbul'da ise Paris'teki konferans heyetine muhtıra göndermekle Britanya'ya Osmanlı İmparatorluğu için Mısır benzeri bir manda teklif etmek gibi aşağılayıcı ve tutarsız tepkiler veren Tevfik Paşa kabinesi, İngilizlerin de baskısıyla yerini 4 Mart 1919'da "Damad" Ferid Paşa kabinesine bırakmıştı. İngilizlerin fark etmediği ise, Ferid Paşa'nın Fransızlara yanaşarak Osmanlı İmparatorluğu lehine bir sonuca ulaşma hayaline kapılmış olduğuydu. Ferid Paşa, Paris Barış Konferansı'na katılmak için çeşitli manevralar yaptı ancak davet edilmesi için 15 Mayıs 1919'da İtilaf Devletleri'nde bile büyük infiale neden olan bir olayın gerçekleşmesi, Yunanların İzmir'i işgal etmesi gerekti.

İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri, 31 Mayıs 1919 tarihinde Babıâli'ye gelerek Sadrazam'ı ziyaret edip Osmanlı İmparatorluğu'nu resmen konferansa davet ettiğinde Ferid Paşa pek sevinmişti. Durumu Padişah'a müjdelerken "mevcudiyet-i siyasiyemizin resmen tasdiki" demişti. Yanına eski Sadrazam Tevfik Paşa delege, Maliye Nazırı Mehmed Tevfik Bey ile Şura-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik Bey de Murahhas Müşavir olarak atandı. Heyetin masrafları için bir milyon franklık bir bütçe tahsis edildi. Dört "Tevfik"ten oluşan heyet, 6 Haziran'da Fransızların tahsis

ettiği *Demokrasi* zırhlısıyla Toulon üzerinden Paris'e gitti ve 11 Haziran'da konferansa dahil oldu. Sadrazam Ferid Paşa ile aynı gemide olmak istemeyen Tevfik Paşa siyatik ağrılarını bahane etmiş, 14 Haziran'da *Ceres* adlı bir İngiliz gemisiyle yola çıkmıştı. Hastalığın bahane olduğu belliydi. Tevfik Paşa o günlerde Fransızlara fazlasıyla meyletmiş görünen Ferid Paşa'ya tavır koymak istemişti.

"Damad" Ferid Paşa, Tevfik Paşa'yı beklerken, muhtemelen "rol çalmak" için, 17 Haziran 1919'da Onlar Meclisi'nde bir konuşma yaptı. Kötü bir Fransızca ile yazılmış sekiz sayfalık bu konuşmada özetle Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinin tek sorumlusunun "ihtilalci bir komite" olarak nitelediği İttihatçılar olduğu, ayrıca Almanların kışkırtmasının önemli rol oynadığı, İTC ileri gelenleri cezalandırıldığı için Osmanlı milletinin aklandığını söylüyordu. "Osmanlı milletinin bundan böyle ekonomiye ve kültüre öncelik vereceğini" taahhüt ettikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunmasını rica ediyordu.

Konferans heyeti bu konuşmayı alaycı bir tavırla dinlemişti. Ferid Paşa, tepkilere aldırmayarak 23 Haziran'da 11 maddelik bir konuşma (ileriki tarihlerde "müdafaaname" diye anılacaktı) daha yaptı. Bu sefer tezlerini Wilson'un 14 İlkesi'ne dayandırmıştı. Ancak bu sefer tepki daha acı oldu. "Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da Türklerin fethettiği hiçbir yer yoktur, ki orada maddi mamuriyet durumunun eksildiği, medeniyet seviyesinin düştüğü görülmesin..." diye söze başlayan Fransa Başkanı Clemenceau önce, "Okuduğunuz kâğıdı bize bırakınız, siz aşağıdaki büfeye gidip istirahat ediniz. Biz bunları tetkik ederiz" dedikten sonra aşağıdaki sözleri sarf ettiğinde konferansın diğer üyeleri bile bu sert tonlamaya alışmıştı:

> Efendiler, siz harbe sebepsiz girdiniz ve Çanakkale'yi yıllarca kapattınız, muharebenin dört sene uzamasına, milyonlarca insanın ölmesine sebebiyet verdiniz. Bundan dolayı bugün size teklif etmekte olduğumuz muahede şartları çok ağırdır. İçindeki maddeleri asla müzakere ve katiyyen münakaşa etmeyeceğiz. Onların bir kelimesini bile değiştirmeyeceğiz. Hepsini aynen ve birkaç gün içinde kabul etmenizi istiyoruz!

ABD Başkanı Wilson, "Ömrümde bundan daha aptalca bir şey duymadım" derken; Britanya Başbakanı Lloyd George, "İyi espri, Türklerin siyasi kabiliyetsizliğinin iyi bir kanıtı" diyecekti.

Sadrazamın Paris'ten kovuluşu

28 Haziran'da İtilaf Devletleri'nin Osmanlı heyetine verdiği son mektupta, heyete muhtıradan dolayı teşekkür edildikten sonra, "konunun hak ettiği dikkatli irdelemeden geçirileceği, ancak bu konuların Türkiye'ninkiler dışında bazı çıkarlara da değindiği için derhal çözüme ulaştırılmasının olanaksız olduğu, dolayısıyla heyetin Paris'te daha çok kalmasında yarar olmadığı" belirtiliyordu. "Damad" Ferid Heyeti, konferanstan hiçbir sonuç alamadan ayrılmak zorunda kaldı. Daha sonra Kâzım Karabekir bu olay için "Sadrazam Paris'ten kovulmuştur" diyecekti.

Bir süre Lozan'da dinlendikten sonra İstanbul'a dönen heyetten Mehmed Tevfik (Biren) Bey, hatıratında heyet üyelerinin Lozan'da çarşı pazar dolaşarak giysi satın almaya çalıştıklarını, terzilere elbiseler ısmarladıklarını, Sevr'in ne kadar küçültücü bir antlaşma olduğunu unutarak hiçbir şey olmamış gibi davrandıklarını yazacaktı. Aslında Ferid Paşa, süreç boyunca, kendi çapında ciddi bir direniş göstermiş, üstelik bu direnişi, İtilaf Devletleri temsilcilerinin tepesini iyice attırmıştı.

Konferansa ara veriliyor

"Onlar Meclisi", aynı gün ABD, Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermeni mandasını üzerine alıp alamayacağını bildirinceye kadar konferansı durdurma kararı aldı. ABD aradan uzun bir süre geçmesine rağmen cevabını vermeyince, Müttefikler barış görüşmelerini tamamlamak için 12 Şubat 1920'de Londra'da bir araya geldiler. Konferans sırasında Fransa'da Başbakan Georges Clemenceau'nun yerini, Türklere karşı daha ılımlı bir tutum içinde olan Alexandre Millerand'a bırakması Türkler hakkında karar vermeyi geciktirdi.

Tartışmalar esas olarak Rusya, Almanya ve Adriyatik meseleleriyle Boğazların ve İstanbul'un statüsü üzerineydi. Britanya'nın Hindistan Bakanı Montagu, "Tanrı aşkına, Müslümanlara ne düşünmeleri gerektiğini söylemeyelim. Gelin ne düşündüklerini dinleyelim" derken; Sir Winston, Yunanlara rol verilmesine karşı çıkıyor ve "artık başımız dertte" diye söyleniyordu. Hırçın Lord Curzon, Yunanlar konusunda Montagu gibi düşünürken, Kemalistlerin motivasyonunu yok etmek için İzmir'in Yunanlardan alınıp Türklere verilmesini, Kemalistlerin başarılı olması ihtimaline karşı da İstanbul'un elde tutulmasını istiyordu. Curzon'a göre "İstanbul ve Padişah, geçmişin anıları ve prestijiyle yaşayan milliyetçi bir grubun elinde kalırsa, İngiliz tebaasındaki Müslümanlar Türklerin hiç yenilmediklerini" ileri sürebilirlerdi. Curzon'un halefi Lord Balfour'a göre de "Hindistan ve Mısır'daki Müslümanlara Türklerin tamamen yenildiklerini göstermek önemliydi. İslamizmin ve Turanizmin siyasi istismarına bir son vermek gerekliydi." Koalisyon hükümetindeki Muhafazakâr Parti temsilcisi Churchill, Avam Kamarası'nda iyice kırpılan askerî bütçeyi savunurken, "Ordularımızı dağıttıktan sonra artık inanıyorum ki Türk halkını çaresizliğe itecek ya da bize yeni zorunluluklar getirecek adımlar atmayacağız. Çünkü kaynaklarımız, onların sarf ettiklerini karşılamaya yetmez" demişti. Kısacası İngiliz karar alıcılar, Türklere ne yapılması gerektiği konusunda bölünmüşlerdi.

Fransa ve İtalya havlu atıyor

Fransa'daki genel kanı ise anlaşmanın, Yunanistan'ın değil Britanya'nın zaferi olacağı yolunda idi. *Le Temps* gazetesi işi, "Türk delegelerinin talihsiz konumlarından" bahsetmeye kadar vardırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda 750 milyon franklık yatırımı olan Fransa'nın ilgi alanına giren Arap topraklarında Kemalistlerin gözünün olmaması Fransa'yı adeta "Türk dostu" yapmıştı. Nitekim Şubat'ta Anadolu'da direniş güçlerinin Ege'de bazı ilerlemeler kaydetmesi ve Maraş-Antep yöresinde Ermenilerle ve Fransızlarla savaşan halk güçlerinin başarılı olması üzerine,

Fransa General Gouraud'nun yardımcılarından birini Mustafa Kemal'le görüşmeye gönderdi.

Fransızların Yakındoğu'yu İngilizlere sattığını iddia ederek antlaşmayı lanetleyen İtalya'da ise tepki öyle büyüktü ki Başbakan Nitti, "İtalya'nın bundan böyle çıkacak ölümcül bir savaşta" hiçbir rol almayacağını açıklamak zorunda kaldı. Türk yanlısı olarak bilinen Dışişleri Bakanı Kont Sforza ise "Türk egemenliğini zayıflatmadan ekonomik ve ahlaki nitelikte dostane ve kalıcı işbirliği önerisinde" bulundu. Sonunda İstanbul'un Türklere bırakılmasına karar verildi. Ancak kontrol İtilaf Devletleri'nin elinde olacaktı. Nitekim 17 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'da kabul edilen bir çeşit "barış programı" olan Misak-ı Milli kararlarına kulak asılmadı ve 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edildi.

Tartışmalar 19-26 Nisan 1920 tarihlerinde İtalya'nın San Remo şehrinde toplanan konferansta da sürdü. Sonunda anlaşma sağlanınca Osmanlı Heyeti Paris'e davet edildi. Ayan Meclisi Başkanı Tevfik Paşa, Maarif Nazırı Fahreddin Bey ve Nafıa Nazırı Cemil Paşa'dan oluşan heyete 11 Mayıs'ta antlaşma metniyle birlikte bir ay süre verildi. 12 Haziran'da Osmanlı İmparatorluğu'nun itirazlarını bizzat Ferid Paşa iletti. Almanların daha ağır şartlar taşıyan Versailles Antlaşması'nı ses çıkarmadan kabul etmesine rağmen Türklerin ayak dirediğini gören İtilaf Devletleri, 20 Haziran'da Britanya Adası'nın güneyindeki Hythe'de toplandılar ve Venizelos'a Yunan ordusunun ileri harekâtı için izin verdiler. Sir Winston gibi düşünenler yüzünden lojistik destekten yoksun bırakılan Yunan birlikleri, herkesi şaşırtarak 22 Haziran'da Akhisar'ı, 23 Haziran'da Kırkağaç'ı, Soma ve Salihli'yi, 25 Haziran'da Alaşehir'i, 30 Haziran'da Balıkesir'i, 2 Temmuz'da Kırmasti ve Karacabey'i, 3 Temmuz'da da Nazilli'yi işgal ettiler ve İzmit'teki İngiliz garnizonu üzerindeki ablukayı kaldırdılar.

7 Temmuz'da Belçika'nın Spa şehrinde yapılan diğer bir konferansta İtilaf Devletleri Osmanlı İmparatorluğu'na barışın imzalanması için 27 Temmuz akşamına kadar süre tanıdı. Antlaşmanın kabulünü teşvik etmek için de Yunan kuvvetlerinin Bursa-Uşak çizgisine doğru ilerleyerek 8 Temmuz'da Bursa'yı işgal etmesi sağlandı. Bu arada Doğu Trakya da Yunanların eli-

ne geçmek üzereydi. Kulaklara, İstanbul'un da Osmanlı'dan alınacağı fısıldanıyordu. Spa'daki heyet 14 Temmuz'da İstanbul'a dönmüştü. 16 Temmuz'da Spa Konferansı'ndan İstanbul'a sert bir ültimatom gelince, Ege felaketinden sonra, Anadolu'daki İttihatçı kuvvetlerle arası zaten iyi olmayan Vahdeddin, işlerin daha da kötüye gitmesinden korkarak antlaşmayı bir an önce kabul etme telaşına düştü ve 20 Temmuz'da aile meclisinden ve kabineden (resmî adıyla) Sevr Barış Antlaşması'nın (bundan böyle "Sevr") imzalanması konusunda görüş aldı. Yakın çevresinin olumlu kararına meşruiyet kazandırmak için de 22 Temmuz'da Ayan Meclisi'nden ve devlet erkânından 43 kişiyi Saray'da topladı.

Saltanat Şurası'nda ne oldu?

Baskın Oran şöyle anlatır toplantıda olanları:

> Önce, iki gün öncesi hükümet görüşmelerinin tutanağı okundu. Tutanak, mevcut durumu şöyle özetliyordu: "(...) Ya, Antlaşma'yı içerdiği ağır ve korkunç koşullar ile kabul etmek ya da red eylemek. Kabul edilirse, İstanbul, Osmanlı Saltanatı ve İslam Halifeliği başkenti olarak kalmak üzere, bilinen sınırlar içinde bir küçük devlet varlığını koruyabilecektir. (...) Antlaşma reddedilirse, şimdi Anadolu'da varolan savaş durumu Marmara havzasına da yeniden geri [gelecek], Osmanlı Saltanatına ve Osmanlı Hükümetine son [verilecek] ve Müttefik Devletler hükümetin yönetimini ellerine [alacaklar], İzmir ve Bursa illerinde olduğu gibi başkaldıranların Anadolu'nun öteki yerlerinde de bastırılması yoluyla zaten varolan etki bölgelerini (...) 'kesin istila biçimine dönüş' [türecekler ve Devletin son bölünüşü gerçekleşmiş] olacaktır."
>
> Meclis-i Mebusan'ın toplanamayacağı bu durumda Antlaşma'nın Padişah tarafından kabulünün uygun olduğunu belirten tutanaktan sonra Sadrazam ["Damad" Ferid Paşa] söz aldı:
>
> "İstanbul'un bizde kalması ve Osmanlı Devleti'ne bir varlık tanınması, [Padişahımızın akıllıca davranışının] ve İslamiyet ve

uygarlık dünyasının Padişahmıza duyduğu saygı ve güven[in] sonucudur: Yoksa Osmanlı Devleti'nin de varlığına son verilen Avusturya İmparatorluğu ile aynı durumda olması olasılığı vardı. (...) Eğer yokoluşu varoluşa üstün tutan varsa, söz aldıktan sonra düşüncesini sözlü ya da yazılı olarak kısaca bildirerek tutanağı imza etmesini dilerim. Söz istemeyenler, Devlet'in varoluşunu ve varlığını sürdürmesini yokolmaya üstün tutanlardan sayılacaklardır."

Bundan sonra söz alanlar, Hükümet'in durumundaki çaresizliği anlayışla değerlendirdiler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasının bir intihar olacağını, intiharın Allah gözünde en büyük günahlardan sayıldığını, Osmanlı'nın bir ağaca benzediğini, "Kökü yerde oldukça o ağaç[ın] elbette taze yaşam" bulacağını söylediler. (Milli Mücadele'ye karşı çıkışın arkasındaki temel mantığın burada olduğu söylenebilir.)

Antlaşma Anadolu'da uygulanmazsa ne olacağını öğrenmek isteyen bir soru üzerine Sadrazam, Anadolu'daki hareketlerin bastırılması için elbirliğiyle çalışmak gerekeceğini ve buna girişilmezse, Yunan askerinin Anadolu'ya gireceğini ve buna meydan vermenin ulusal saygınlığı tümüyle sarsacağını belirtti.

Bundan sonra olanlar çok net değildir. Resmî tarihçilere göre lehte ve aleyhte görüşlerin belirtilmesinden sonra katılanları teşvik etmek için ayağa kalkan Vahdeddin'in "Kabul edenler ayağa kalksın" sözleri üzerine Topçu Feriki Rıza Paşa dışında herkes ayağa kalkmıştı. Mustafa Kemal de *Nutuk'ta* Vahdeddin için "Sevr muahedesini bizzat ayağa kalkmak suretiyle kabul etmiştir" der. Saray Başmabeyncisi Lütfi (Simavi) Bey'e göre, Vahdeddin açılış nutkunu okuduktan sonra başkanlığı "Damad" Ferid Paşa'ya bırakarak salondan çıkmıştı.

Son Sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Okday'ın anlatımı ise şöyledir:

Nihayet Sevr'i kabul edenler ayağa kalksın denildi. Damad Ferid Paşa bu sırada Padişah'ın salonu terk etmesi için işaret verdi. Vahdeddin dışarı çıktı, yandaki odaya geçti. Padişah ayağa kalkınca da salondakiler Hünkâr'a bir saygı eseri olarak ayağa

kalktılar. Kendisini bu suretle selamladılar. Öyle ki, bu ayağa kalkışın Sevr'in kabulü anlamına mı geldiği, yoksa Padişah'a hürmeten kıyam mı edilmiş olduğu açık olarak belirmedi. Hatta Ayandan Topçu Feriki Rıza Paşa, 'Biz Padişaha hürmeten ayağa kalktık, Sevr'i kabul ettiğimizden değil' diye haykırarak Damad Ferid'in oyununu açıkça protesto dahi etti.

Hangi anlatım doğrudur bilinmez ama sonuçta eski Maarif Nazırı Bağdatlı Hadi Paşa, Şûra-yı Devlet Eski Başkanı Rıza Tevfik Bey ve Bern Büyükelçisi Reşad Halis'ten oluşan bir heyet Paris'e gitti ve 10 Ağustos 1920'de, Paris yakınlarında Sevr kasabasındaki porselen fabrikasında, Osmanlı İmparatorluğu'nu parça parça etmeyi hedefleyen 433 maddelik Sevr Barış Antlaşması imzalandı. Dikkat edileceği gibi, bugün pek çok kimsenin sandığının aksine, antlaşmayı imzalayanlar arasında resmî tarihçilerin gözünde en büyük vatan hainlerinden biri olan, İslamcılara göre de Vahdeddin'i yanlış yapmaya iten "kötü adam" "Damad" Ferid Paşa yoktu.

Gecikmiş bir antlaşma

Antlaşmaya göre, Çatalca'ya kadar bütün Trakya, Ege Adaları ve İzmir Yunanistan'a; Suriye ve Çukurova Fransa'ya, Irak ve Filistin Britanya'ya; Antalya ve havalisi İtalya'ya veriliyor, İstanbul ve Boğazlar Britanya ile müttefiklerinin işgali altına giriyor, Boğazların yönetim ve denetimi milletlerarası bir komisyona devrediliyordu. Doğuda bağımsız bir Ermenistan, güneydoğuda Kürdistan'ın kurulması planlanıyordu.

Britanya'nın Anadolu'da değil, Ortadoğu coğrafyasında gözü vardı. Ancak bu coğrafyanın paylaşımı Sevr'e kalmadan, daha 1918'de bitmişti. Fransa daha 1919 yılının Aralık ayında Türk tarafına uzlaşmaya hazır olduğunu bildirmiş, 30 Mayıs 1919'da ise Kilikya (Adana) yöresine çekilmişti. Fransa 1921 yılının Ocak ayında Kilikya'dan tamamen çekilmeye başlayacak, Ekim 1921'de Ankara Anlaşması'nı imzalayarak sahneden çıkacaktı.

İtalya, Sevr süreci boyunca "barış koşullarını" uygulamak için gireceği açık olan "ölümcül bir savaşta" kesinlikle yer almayacağını defalarca belirtmişti. Çünkü o tarihlerde Sevr'in ancak "silah zoruyla" kabul ettirilebileceğinin herkes farkındaydı. Örneğin Fransız Mareşali Foch'un Mart 1920'de yaptığı hesaba göre, Türkleri yenmek için en az 27 tümene ve 400 bin askere ihtiyaç vardı. Oysa o tarihlerde İstanbul'daki Müttefik askerlerinin sayısı yedi bin, Yunan ordusunun toplamı ise 80-100 bin civarındaydı.

Sevr sürecinde, aslan payını almayı uman Yunanistan o tarihlerde Bursa'ya kadar gelmişti. Hâlbuki Sevr imzalansaydı Yunanistan'ın kazancı değil kaybı olacaktı. Çünkü o güne kadar işgal ettiği yerleri Sevr'e göre tahliye etmek zorunda kalacaktı.

Sevr uygulandı mı?

Sevr Barış Antlaşması, zafer kazanan ülkelerce 1914-1918 yıllarındaki Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ülkelere dayatılan anlaşmalar sisteminin bir parçasıydı. İtilaf Devletleri, Romanya'ya 7 Mayıs 1918 tarihli Bükreş Antlaşması'nı imzalattılar. Bu antlaşmayla Romanya, Almanya ve Avusturya'nın ekonomik nüfuzu altına giriyor ve topraklarının bir kısmını kaybediyordu.

İtilaf Devletleri 28 Haziran 1919 tarihli Versailles Antlaşması ile Wilhelm Almanyası'nı dizlerinin üstüne çöktürmüşlerdi. Bu antlaşmayla Alman İmparatorluğu parçalanıyor, Almanya toprakları üzerinde Litvanya, Polonya isimleriyle yeni devletler kuruluyordu. Denizaşırı ülkelerdeki sömürgelerini de kaybeden Almanya'da askerlik mecburi olmaktan çıkartılıyordu. Almanya, ayrıca çok ağır bir savaş tazminatı ödemek zorunda bırakılıyordu.

İtilaf Devletleri 10 Eylül 1919 tarihli Saint-Germain Antlaşması ve 4 Haziran 1920 tarihli Trianon Antlaşması ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nu tarihe gömmüşlerdi. Antlaşmaya göre, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun toprakları üzerinde Çekoslavakya, Yugoslavya ve Macaristan kuruldu. Avusturya'da da askerlik mecburî olmaktan çıkartıldı. Ayrıca tıpkı Almanya gibi Avusturya da ağır bir savaş tazminatı ödemek zorunda bırakıldı.

İtilaf Devletleri 27 Kasım 1919 tarihli Neuilly Antlaşması ile yayılmacı Bulgaristan'ı zapt-u rapt altına almışlardı. Bulgaristan bu antlaşmayla Romanya'ya, Yugoslavya'ya ve Yunanistan'a toprak bırakıyordu. Askerliğin mecburi bir hizmet olmaktan çıkartılmasının yanı sıra Bulgaristan da ağır bir savaş tazminatı ödemek mecburiyetinde bırakılmıştı.

Aslında bu antlaşmalar Sevr'den daha ağır şartlar taşıyordu. Dahası, bu antlaşmaların hepsi de hukuki nitelik kazanıp uygulanmıştı. Yunanistan hariç imzacı ülkeler tarafından imzalanmadığı için hiçbir zaman hukuki nitelik kazanmayan Sevr ise, yaklaşık yüz yıldır parçalanmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, Wilson'ın 14 İlkesi uyarınca ulus-devletlere bölünmesi planıydı. Yani bazılarının sandığının aksine, Anadolu'nun Türklere ait bir bütün olarak korunması fikrine dayanıyordu.

Bu bağlamda, Milli Mücadele nasıl Sevr zihniyetine karşı gelişen ya da ondan güç alan bir süreçse, Sevr süreci de Milli Mücadele zihniyetine karşı gelişen bir süreçti. İtilaf Devletleri, Milli Mücadele kadrolarının o günlerde henüz çok az açık vermekle birlikte kafalarında bir Türk ulus devleti kurma fikri olduğunu fark etmişlerdi. Bunda bir sorun da görmüyorlardı. Sorun, İtilaf Devletleri'nin kamuoyları açısından bakıldığında, bu yeni ulus-devletin ABD Başkanı Wilson'ın 14 İlkesi Anadolu'da yaşayan gayri Müslim, gayri Türk azınlıkların haklarının korunup korunmayacağı meselesinde kilitleniyordu.

Diğer mağluplarla antlaşmaların imzalanması birkaç ay içinde bitirildiği halde Sevr görüşmeleri anlattığımız nedenlerle çok uzun sürmüştü. Sonuçta Sevr'in ana hatları şekillendiğinde Milli Mücadele çoktan başlamış, Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun otoritesi neredeyse yok olmuş, onun yerine bir Ankara Hükümeti çıkmış, yepyeni bir karar mercii olan TBMM faaliyete geçmişti. Bu çift başlılıkta Sevr'in uygulanamayacağını İtilaf Devletleri'nin karar yapıcıları ve kamuoyları anlamıştı. Öte yandan, İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki pozisyonları da planı uygulamaya imkân vermeyecek şekilde köklü değişiklikler geçirmişti.

ABD mandaya yanaşmıyor

Müttefikler Rusya'ya karşı tampon olarak düşündükleri Kürt ve Ermeni mandasını sürdürecek durumda olmadıklarından, sorumluluğu ABD'ye yıkmak istiyorlardı. Ancak o yıllarda "yalnızcılık" (izolasyonizm) politikası izleyen ABD, Türkiye ile savaşa girmediği için ne antlaşmanın hazırlanmasında rol aldı ne de nihai belgeyi imzaladı. Sevr'de kurulması düşünülen "Büyük Ermenistan"ın hamiliğini üstlenmeyeceğini daha 1920 Haziranı'nda ilan etti. Bunu izleyen aylarda Britanya, Fransa, İtalya ve Norveç, Ermenistan'ın savunmasıyla ilgili herhangi bir askerî yükümlülük üstlenmeyeceklerini açıkladılar. Bunun üzerine Erivan'daki Taşnak Hükümeti Ankara ile uzlaşmak zorunda kalacak, 3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması ile Ermeni tarafı Sevr Barış Antlaşması'nda kendisine tanınan haklardan feragat ettiğini açıklayacaktı.

Kürtlerin büyük bir bölümü, Erzurum ve Sivas kongrelerine ve Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi'ne katılmışlar, Sevr'de Ermenilerle ortak bir Kürt devleti kurmak için kulis yapan Şerif Paşa, Doğu'daki bazı Kürt aşiret liderlerinin protesto telgrafları üzerine Paris Barış Konferansı masasından çekildiğini açıklamak zorunda kalmıştı.

Sevr'in fiilen uygulanamaz oluşu bir yana, hukuki olarak da hiçbir zaman yürürlüğe girmediğini söylemek gerekir. Antlaşma, Osmanlı Meclis-i Mebusanı 11 Nisan 1920'de Padişah tarafından kapatıldığı için görüşülmedi bile. Ankara Hükümeti ise Sevr'i hiçbir zaman kabul etmedi. Sevr, Yunanistan dışında, İtilaf Devletleri ve müttefiklerinin parlamentoları tarafından da onaylanmadı. Ancak Batılı devletlerin Türkiye'yi parçalama fikrinden hiç vazgeçmedikleri şeklinde özetlenebilecek olan "Sevr Paranoyası" günümüze kadar sürdü.

Özet Kaynakça

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâp Tarihi,* cilt III, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Biren, Mehmet Tevfik. *Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in İkinci Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 1-2,* haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul, 1993.

Bölükbaşı, Rıza Tevfik. *Biraz da Ben Konuşayım,* yayına haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Budak, Mustafa. "I. Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzen kurma sürecinde Osmanlı Devleti'nin tavrı, Paris Barış Konferansı'na sunulan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sayı 7, 1999, s. 191-215.

Ersoy, Tolga. *Sevr, Bir Öcü Masalı,* Özgür Üniversitesi Kitaplığı, İstanbul, 2009.

Esmer, Ahmet Şükrü. *Türk Diplomasisi, 1920-1950, Yeni Türkiye,* Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959.

Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar. *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938),* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997.

Oran, Baskın. *Türk Dış Politikası*, cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

"SEVR" SÜRECİNDE KÜRTLER VE ERMENİLER

Birinci Dünya Savaşı, İtilaf Devletleri'nin kesin zaferi ile bittikten sonra, sıra galiplerin mağluplara diz çöktürmesine gelmişti. Bunun koşulları 18 Ocak 1919'da başlamasına karar verilen Paris Konferansı'nda tespit edilecekti. Konferansın arifesinde Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) Reisi Seyid Abdülkadir Bey başkanlığındaki bir Kürt heyeti, İngilizlere Kürt taleplerini içeren bir metin sunmuştu. Bir küçük parantez açalım: Osmanlı Şûra-yı Devlet (bugünkü Danıştay'ın öncülü) Reisliği de yapmış olan Seyid Abdülkadir sıkı bir Osmanlıcı idi ve siyasi hedefi hilafeti de koruyarak Osmanlı İmparatorluğu içinde Kürtlere otonomi (özerklik) verilmesiydi. Ancak bunun için Kürt toplumundan çok ABD, Britanya ve Fransa gibi dış güçlere bel bağlamıştı. Cemiyetin belkemiğini oluşturan Bedirhanlar ve Cemilpaşazadeler gibi Kürt aristokratları ise bağımsız bir Kürdistan için mücadele ediyorlardı. Ancak destekçileri çok azdı. Parantezi kapatıp devam edersek, konferansa sunulan metinde Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Musul illerinde ezici çoğunluğun; Sivas, Konya, Ankara, Adana ve Halep illerinde belirli bir kesimin Kürt olduğu ileri sürülerek şu isteklerde bulunuyordu: 1. Sınırları kesinlikle saptanmış bir bölgenin kendilerine verilmesi, 2. İngiliz Mandası altında özerklik tanınması, 3. İsteklerini savunmak için Paris Barış Konferansı'na bir heyet gönderilmesine yardım edilmesi.

İngilizlerin bu taleplere tepkisi doğrudan olmadı. Önce, epeydir Paris'te yaşayan Şerif Paşa'yı Kürt temsilcisi olarak kabul ettiler, ayrıca Binbaşı Edward W. C. Noel'i Anadolu'daki Kürtlerin kendi kendini yönetecek durumda olup olmadığını tespitle görevlendirdiler.

Şerif Paşa'nın misyonu

Şerif Paşa, II. Abdülhamid'in çok güvendiği Mehmed Sait Paşa'nın oğluydu. Süleymaniyeli bir Kürt olan Mehmed Sait Paşa, Cezayir-i Bahr-i Sefid Valiliği, iki kez Hariciye Nazırlığı, Berlin Sefirliği, Şûra-yı Devlet Reisliği yapmıştı. Oğul Şerif Paşa ise Mektebi Sultaniye'nin ardından Fransa'daki Saint-Cyr Askerî Akademisi'nde okumuş, 1890'larda "Paşa" unvanı almış, ardından Brüksel ve Paris'te Askerî Ataşelik yapmış, 1898'de İsveç'in başkenti Stockholm'e orta elçi olarak atanmıştı. Şerif Paşa Meşrutiyet'in 23 Temmuz 1908'de ikinci kez ilanından bir ay sonra elçilikten istifa edip İstanbul'a gelecek ancak anlaşamadığı İTC'den istifa ederek Paris'e yerleşecekti. Bu dönemde Prens Sabahaddin'in Ahrar Fırkası'na yaklaşan Şerif Paşa'nın lakabı Fransızlar arasında "Beau Cherif" ("Güzel/Yakışıklı Şerif"), İttihatçılar arasında Fransızca lakabının Türkçe okunuşuna nazireyle "Boş Herif" idi.

Şerif Paşa, 11 Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa'ya yönelik suikasttan sonra İttihatçıların muhaliflere yönelik sert politikaları üzerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na (HİF) yaklaştı. İttihatçıların buna cevabı başarısız bir suikast girişimi oldu. (Paşa yerine damadı öldürülmüştü.) Bunun üzerine Şerif Paşa, Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan ettiği 1 Ağustos 1914'te, Saint-Cyr'den mezuniyetini ileri sürerek Fransız ordusunda görev almak üzere başvuruda bulundu ancak başvurusu kabul edilmedi. Bu tarihten sonra Şerif Paşa tüm enerjisini bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasına hasretti. Ancak İngilizler, Şerif Paşa'nın Kürtlerle organik bağının çoktan koptuğunun, hatta Kürtçe bilmediğinin farkındaydılar. Yine de o tarihlerde daha uygun bir aday yoktu yakınlarında.

Binbaşı Noel'in misyonu

Daha önce Hindistan ve İran'da görev yapan ve bu arada Kürtçe öğrenen Binbaşı Noel'e gelince, 1919 yılında Britanya'nın İstanbul Sefareti Müsteşarı Thomas Hohler'in merkeze yazdığı bir rapordan öğrenelim nasıl biri olduğunu:

> Benim sorunum Kürtler. Noel, Bağdat'tan buraya geldi. Çok iyi insan, çok güçlü biri. Fakat, diğer bakımdan da Kürtlerin peygamberi olmak istiyor. Kürtler gibi kimse yoktur, onlar çok asil, çok iyiler diyor. Ermenilerin ise değersiz ve hilebaz oldukları görüşünde. Kürtler hiç Ermeni öldürmedi, aksine onları korudular, fakat Ermeniler Kürtleri öldürdüler, diyor. Korkarım ki, Noel bir Kürt Lawrence'i olabilir. Mezopotamya şimdi bizim olduğuna göre ona bir Kürt devleti kurdurup kuzey dağlarını böylece koruyabiliriz. Binbaşı Noel, bir "Kürt Lawrence"dir!

Aynı günlerde İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir A. Calthorpe, Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a şu gizli raporu gönderiyordu:

> Binbaşı Noel, Kürt şefleriyle görüş birliğine varırsa, bundan büyük faydalar sağlayacağını söylüyor. Bunlar, İstanbul'da Abdülkadir ve Bedirhan ve daha az önemli bazı kişilerdir. Bunlar, şüphe uyandırmamak için Noel'den ayrı olarak Kürt bölgesine gidecekler. Türkler, Paris'teki sulh konferansına Kürtlerin de geleceğinden korkuyorlar. Kürtler henüz Mustafa Kemal'e karşı ayaklanmadı. Noel bunu başaracağından emin.

İngilizlerin desteklediği Yunan Ordusu 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkınca, işgale karşı Anadolu'da Kemalist hareket örgütlenmeye başlamış, Kemalistlerin kışkırtmasıyla Kuzey Irak'taki pek çok Kürt aşireti İngilizlere karşı ayaklanmış, İngilizler Binbaşı Noel aracılığıyla başta Viranşehir'deki Milli Aşireti olmak üzere Diyarbakır, Bitlis, Van ve Harput bölgelerindeki bazı grupları Kemalistlere karşı kullanmaya çalışmış ama başarısız olmuşlardı. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a gelen Mustafa Kemal, 28 Mayıs 1919'da dört Kürt aşiret reisine çektiği telgraflarda kendisinin Sultan tarafından atandığından ve yakın bir zamanda Kürdistan'ı ziyaret etmek istediğinden bahsetmiş ve aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun işgalci Avrupalıların elinden kurtuluşu için mücadelede kendilerinden destek istemişti. Aynı gün, Osmanlı Meclis-i Mebusanı üyesi Diyarbakır'daki Kürt Derneği'nin üyelerinden biri olan Kâmil'e bir telgraf çekti. Telgrafta, Kürt ve

Türk arasındaki her nefret ve düşmanlığın felaketle sonuçlanacağı konusunda Kâmil'i uyarıyor ve bundan dolayı da iki millet arasındaki birlik ve kardeşliğin korunmasını istiyordu.

11 Haziran 1919'da Mustafa Kemal Diyarbakırlı Cemilpaşazade yoluyla Kürtlere bir mesaj gönderdi ve onlara açıkça şunu yazdı:

> Britanya, bağımsız Kürdistan haritasını Ermenilerin çıkarına kurban ediyor. Kürtler ve Türkler birbirlerinin gerçek kardeşleridir ve birbirlerinden ayrılmaları mümkün değildir. Bizim varlığımızın Kürtlerin, Türklerin ve bütün Müslümanların yardımına ihtiyacı var. Genel olarak hepimiz bağımsızlığımızı korumalıyız ve ülkemizin bölünmesine izin vermemeliyiz. Ben Kürtlere, Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması şartı ile onların gelişmesine ve ilerlemesine vesile olacak bütün hukuk ve imtiyazın verilmesinin yanındayım.

Kâzım Karabekir'e telgraflar

Mustafa Kemal, 17 Haziran 1919'da Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'e gönderdiği bir telgrafta ise şöyle diyordu:

> Diyarbakır'daki Kürt kulübü İngilizlerin kışkırtmasıyla İngilizlerin koruyuculuğunda bir Kürdistan kurmak amacını takip ettiği anlaşıldığından kapattırılmıştır. Üyeleri hakkında yasal kovuşturma yapılıyor. Kürdistan'ın tanınmış beylerinden aldığım birçok telgraflarla dağıtılan bu Kürt kulübünün hiçbir Kürdü temsil etmediği, birkaç serserinin girişimlerinin sonucu bulunduğu ve vatan ve milletin bütünüyle bağımsız ve özgür yaşaması uğrunda her fedakarlığı ve bu konuda emirlerimize hazır bulundukları bildirilmektedir...

24 Haziran 1919 tarihinde yine Kâzım Karabekir'e gönderdiği telgrafta Binbaşı Noel'in faaliyetlerine ve Kürtlerin tepkisine dair şunları söylüyordu:

> Mr. Noel adlı bir İngiliz Binbaşısı Urfa'dan Siverek yoluyla Viranşehir'e giderek "Milli" aşiretlerin başkanlarıyla görüşmüş ve Urfa'ya dönmüştür. Osmanlı Hükümeti aleyhinde pek kötü propagandalar yapmıştır. Aşiretlerin başkanlarından aldığı kesin cevaplar kendisini sevindirmemiştir. Kürtler kayıtsız şartsız devletten ve Türk kardeşlerinden ayrılmayacaklarını, bu uğurda en son nefeslerine varıncaya kadar canlarını vermeye hazır bulunduklarını söylemiştir. Ve adı geçenin vermek istediği çok miktarda parayı kabul etmeyerek namus ve vatanlarını koruma isteklerini göstermişlerdir...

23 Temmuz-7 Ağustos 1919 Erzurum ve 4-11 Eylül 1919 Sivas Kongresi'nde Türk milliyetçiliğinin ajandasının egemen olmasıyla ilintili olarak Mustafa Kemal 10 Eylül 1919'da Elazığ'da görevli süvari birliği komutanı İlyas Bey'e, "Kürtçülük cereyanına asla zemin bırakılmaması" konusunda kesin emir verirken, 15 Eylül 1919'da Malatya Mutasarrıfı aracılığıyla Hacı Kaya ve Şatzade Mustafa'ya gönderdiği telgrafında şöyle diyordu: "Din, namus sahibi büyükler yaşadıkça, Türk ve Kürt'ün birbirlerinden ayrılmaz iki öz kardeş olarak yaşamakta devam edeceği ve Hilafet etrafında sarsılmaz bir vücut halinde kalacağı şüphesizdir."

Şerif Paşa'ya Seyid Abdülkadir'in tepkisi

Ancak sadece Mustafa Kemal'in yönlendirdiği Kürt aşiret liderleri değil, özerklik yanlısı Seyid Abdülkadir Bey de hoşnut değildi duyduklarından. Kürt Birliği Merkez Komitesi Başkanı sıfatıyla 2 Ekim 1919'da Sevr Konferans Başkanlığı'na gönderdiği bir notada şöyle diyordu örneğin:

> Kürdistan'ın Güney ve Kuzey olarak iki farklı bölgeye ayrılmasıyla ilgili söylentiler durmak bilmiyor. Kürdistan'ın böylesi bir bölünmüşlüğünün, Yakın Doğu'nun durumunu kuvvetlendirmeyeceğini sayın ekselansların dikkatine çekerim. İttihat Terakki Hükümetinin baskısı altında olmayan yerlerde Kürt-

> ler, İtilaf Kuvvetleri'ne karşı silah çekmeyi reddettikleri gibi, Türklerin hâkimiyetlerini kuramadıkları bölgelerde Ermenileri korudular. Şimdi Konferansın adaletinde, bölünmez bir Kürdistan'ı beklemektedirler. Gerçekte, Konferans'a şerefle sunduğumuz Kürdistan sınırları içindeki etnik formu bölmek istemek ve farklı güçlerin mandasına vermek, bu parçaları sonu bilinmez karanlıklara sürükleyecektir.

Şerif Paşa-Boğos Nubar Paşa ortak bildirisi

Tepkilere rağmen 20 Kasım 1919'da da Kürt Temsilcisi sıfatıyla Şerif Paşa ile Ermeni Temsilcisi sıfatıyla Boğos Nubar Paşa şöyle dedi:

> Birleşik Bağımsız Ermenistan ve "Bağımsız Kürdistan" konusunda ortak bildiri yayınladılar. Tepkiler yeniden şiddetlendi. KTC azalarından Dr. Abdullah Cevdet Bey "Benim fikrime göre ayrıca bir Kürdistan ve Ermenistan teşkili mümkün değildir. Bu iki unsur birbirine tamamen karışık bir halde bulunduğundan aralarında bir hudut çizilemez (...) Kürtlerin ve Türklerin ayrı ayrı idarelerde bulunmaları, ayrı ayrı kendi başlarının çarelerine bakmaları her iki millet için hayırlıdır.

Kahire'deki Kürdistan Bağımsızlık Komitesi adına Mardinzade Mehmed Arif Paşa da Şerif Paşa'ya bir mektup yazarak Kürdistan'ı oluşturan yedi vilayetten Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis, Harput ve Musul'dan bir karış toprağı Ermenilere bırakmanın imkânsız olduğunu, bir Kürdistan Hükümeti oluşturulduğunu, Kürdistan'ın ne İran'a ne de Mekke Emirliği'ne katılabileceğini, bağımsızlığını temin için ne Avrupalı güçlerden ne de barış konferansından bir şey beklediklerini belirtmişti. Mektup, "Avrupalı güçler eğer askerî kuvvetlerine dayanarak, bu Müslüman bölgeleri Osmanlı İmparatorluğundan zorla ayırıp, bir Ermeni devleti kurarsa 24 saat içinde bu bölgede tek bir canlı Ermeni'nin kalmayacağını bilsinler" diye bitiyordu.

İtilaf Devletleri'ne çekilen telgraflar

22 Şubat 1920 tarihinde Baban Aşireti Reisi Paşa Bey, Basuranlı Aşireti Reisi Yusuf, Bodmanlı Aşiret Reisi Seyit Yusuf, Bal Aşireti Reisi Eyüp, Medanlı Aşireti Reisi Çiçek, Göçerli Aşireti Reisi Yusuf, Abbas Aşireti Reisi Seyit Ali, Rol Aşireti Reisi Hasan, Şadi Aşireti Reisi Yusuf ve Şişanlı Aşireti Reisi Muhsin imzalı, çeşitli mercilere gönderilen bir telgrafta şunlar yazılıydı:

> Gazetelerde öğrendiğimize göre, şu anda Paris'te oturan ve Kürt olduğunu iddia eden Şerif Paşa, Türkiye'deki entrikalarında başarılı olamadığı için, Boğos Nubar ile birlikte, gerçekte kişisel çıkarlar için çalışmasına rağmen, güya bağımsız Kürdistan için barış konferansına başvurmuştur. Bu nedenle barış konferansına bildiririz ki Kürtler, soy ve din olarak Türklerle aynı ülke içerisinde birleştikleri yasal kardeşlerdir. Osmanlı hükümetinden başka hiç kimsenin Kürtler adına konuşma hakkı yoktur. Osmanlı tarihi içinde Kürtler arasında hiçbir ayrım yapılmamıştır. Ve bütün savaşlarda Kürtlerle birlikte ön saflarda kanlarını akıtmışlardır. Acaba Rus orduları ülkemizden çekildikten sonra, Ermeniler tarafından katledilen Müslüman halkın yüzde 80'inin Kürt olduğunu bugün Boğos Nubar'la uzlaşan Şerif Paşa bilmiyor mu? Öyleyse Ermenilerle iş birliği yapma çabaları sonuçsuz kalacaktır. İmparatorluk topraklarından bir kısmını ayırıp Kürtlere vermek, gelecekte Ermenilere yeni bir ülke hazırlamak demektir. Barış Konferansı'nın dikkatine sunuyoruz ki bizi Osmanlı imparatorluğundan ayırmak için varlığımızdan hiçbir şey bırakmaksızın yok etmeleri gerektiğini kendilerine bildiririz.

27 Şubat 1920 tarihinde Silvan aşiret reisleri, eşrafı, şeyhleri ve din alimleri tarafından Padişah'a, Paris Barış Konferansı'na, İtilaf Devletleri liderlerine, bazı ülkelerin sefaretlerine, İstanbul'daki Mebusan Meclisi ile Ankara'daki Heyet-i Temsiliye'ye çekilen telgrafta şöyle deniyordu:

> Muazzam Osmanlı kitlesinin en metin ve sarsılmaz, kale gibi direnci olan Kürtler, her şeyden evvel İslam'dır. Ve ikinci ola-

> rak Osmanlı'dır ve en sonra Kürt'tür. Muhteşem Osmanlı hanedanının ve şu İslam kardeşliğinin en fedakâr ve en bağlı ve en uyumlu bir uzvu olan Kürtlerin bu beraberlikten zerre kadar ayrılmamaları onların gayesi ve emelidir. Kürtler Osmanlı idaresinin adil ve ulvi egemenliğine katılma onuruna sahip oldukları günden beri hiçbir ihanet eseri göstermemiştir ve ebediyen de göstermeyecektir. Dünyada hiçbir kuvvet tasavvur edilemez ki Kürtlük ile Osmanlılık arasındaki bu kadim ve tarihi uyumu kaldırmaya ve yok etmeye muvaffak olabilsin...

Telgrafın devamında Şerif Paşa'nın gafil bir çıkarcı olduğu, milyonlarca lira topladığı ve zimmetine geçirdiği, böyle birinin hiçbir zaman Kürtleri temsil edemeyeceği ve dahası vatan haini olduğu söyleniyordu.

Bu telgraflarda kullanılan dil iki şeyi düşündürüyor: Telgrafları çeken aşiretlerde ciddi bir Ermeni düşmanlığı vardı; telgrafları çekenler Ankara'nın değil, İstanbul'un (Saltanat ve Hilafet'in) yanında olduklarını sanmaktaydılar.

Şerif Paşa'nın pes etmesi

Sonunda telgraflar etkisini gösterdi. Şerif Paşa'yı ilk terk eden İngilizler oldu. İstanbul'daki temsilcisinden Şerif Paşa'ya dair tepkileri öğrenmiş olan Lord Curzon konferansın 19 Nisan 1920 oturumunda, "Şerif Paşa kendisini Kürtlerin temsilcisi gibi göstermişse de onu böyle tanıyan olmamıştır" dedi. Hiçbir kesim tarafından desteklenmediğini idrak eden Şerif Paşa, 5 Mayıs 1920 tarihinde konferans yetkililerine istifasını belirten bir telgraf çekti. Bu istifa üzerine Seyid Abdülkadir Bey 17 Mayıs 1920'de Kürt Kulüpleri adına çektiği telgrafta Kürt halkının Sevr Barış Konferansı'nda temsil edilmediğini, bu yüzden konferansın alacağı kararların Kürtleri bağlamayacağını bildirdi.

Kürt temsilcileri olmadan tamamlanan görüşmeler sonucu 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan Sevr'in 62. maddesiyle bir Kürdistan mandası kurulması, 64. madde ile de anlaşmanın yürürlüğe girmesinden bir yıl sonra, bu mandada yaşayan Kürtle-

rin çoğunluğu Türkiye'den ayrılarak bağımsız bir devlet kurmak istediklerini ispat ederek Milletler Cemiyeti'ne başvururlarsa ve Cemiyet bu kararı onaylarsa Türkiye bu bölge üzerindeki haklarından feragat etmeyi peşinen kabul ediyordu. Ancak antlaşma, Osmanlı Meclis-i Mebusanı 11 Nisan 1920'de Padişah tarafından kapatıldığı için görüşülmedi bile. Ankara Hükümeti ise Sevr'i hiçbir zaman kabul etmedi. Zaten Antlaşma, Yunanistan dışında İtilaf Devletleri ve müttefiklerinin parlamentoları tarafından da onaylanmadı. Kürtler yine devletsiz kaldılar.

Özet Kaynakça

Beşikçi, İsmail. *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, Alan Yayınları, İstanbul, 1990,

Cohen, Stuart A. *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914*, Ithaca Press, Londra, 1976.

Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Jwadieh, Wadie. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Kürdistan 1919, Binbaşı Noel'in Günlüğü, çev. Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

Lazarev, M. S. *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, çev. Mehmet Demir, Öz-Ge Yayınları, Ankara, ty.

Meray, Seha L. ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1977.

Özoğlu, Hakan. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Yıldız, Hasan. *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

1920 BAKÛ KURULTAYI VE İTTİHATÇILAR

1917 Bolşevik Devrimi'nin hemen ardından Lenin ve Stalin'in imzasını taşıyan ve "Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibirya ve Türkistan Kırgızları ve Sartları, Kafkas Ötesi'nin Türk ve Tatarları, Çeçenler ve Kafkas dağlıları, sizler!.. Camileri ve ibadethaneleri yıktırılmış, inanışları ve gelenekleri Çarlar ve Rusya'nın baskıcıları tarafından ayaklar altına alınmış olan sizler!.. Farisiler, Türkler, Araplar, Hintliler!.." diye devam eden ünlü çağrı, yüzyıllardır cahilliğe, yoksulluğa, baskıya, zorbalığa ve sömürüye mahkûm edilmiş Doğu halklarına ilaç gibi gelmişti.

Troçki de "Annam'ın, Cezayir'in, Bengal'in, İran'ın ve Ermenistan'ın işçi ve köylülerinin kurtuluşu ancak Britanya ve Fransa'nın işçileri Lloyd George ve Clemenceau'yu devirdikten ve devleti ellerine geçirdikten sonra gerçekleşecektir" diyerek kurtuluş formülünü vermişti. Devrimin Avrupa'da başlayacağı fikri Komünist Enternasyonal'in Birinci Kongresi'nde aynen kabul edildi. Mayıs 1919'da "önümüzdeki bir yıl içinde bütün Avrupa komünist olacak" kehanetinde bulunan Komünist Parti Sekreteri Grigori Zinovyev, aynı yılın Temmuz ayında kehanetini "önümüzdeki Temmuz uluslararası Sovyet cumhuriyetinin zaferini göreceğiz" şeklinde revize etti. Ancak 1919'da Spartakistlerin önderliğindeki Alman devriminin ezilmesiyle Avrupa proleteryasının bırakın Doğu'yu, kendini kurtaracak hali olmadığı anlaşılınca Bolşevikler gözlerini Doğu'ya çevirdiler.

Bolşeviklerle Kemalistler arasındaki ilk ilişkiler rivayete göre Mayıs-Haziran 1919'da Havza'da, belgelere göre ise Temmuz 1919'da Ömer Lütfi'nin Bakû'ye, Fuad Sabit'in Moskova'ya gönderilmesi ile başlamış, ardından hızla gelişmişti. Emel Akal'ın aktardığına göre, bunlar olurken, Tiflis'te bulunan Ce-

mal Paşa, Berlin'deki Talat Paşa'ya, Eylül ayında Bakû'de toplanacak olan Doğu Halklarının Birinci Kurultayı'na (kısaca Bakû Kurultayı) "Türkiye köylü ve amele mümessillerinin vasi miktarda iştirak etmesini" münasip gördüğünü yazıyordu. 5 Temmuz 1920 tarihli mektubunda şöyle açıklıyordu yapılması gerekenleri:

> Arif Cemil Bey de bu meyanda Bakû'ye gitmeli ve elyevm dahilde bulunan zevattan Kör Ali, Memduh Şevket, Hamal Ferit ve emsali zevatın kaffesi bir kütle-i muhteşem halinde bu Bakû içtimasına şitap edip Türk ihtilalcilerinin ne gibi şahsiyetlerden terekküp ettiğini Rusyalı, Avrupalı, Amerikalı ihtilalcilere göstermelidir. Bunlar gayet sade elbise giymeli ve fakat cerbeze-i nutkiyeleri ile hazirunu meptuh edecek bir şekilde zekaya malik olmalıdırlar.

Cemal Paşa, çok önemsediği kurultaya katılmasını gerekli gördüğü kişilerin katılımını sağlamak için "Kamarad Karl Radek"ten kurultayı 30 Eylül'e ertelemesini isteyeceğini de söylemişti. Cemal Paşa, mektubunda "Bunları aynen Mustafa Kemal'e de yazdım" diyordu. Cemal Paşa'nın 1 Ağustos'ta Taşkent'ten Talat Paşa'ya yazdığı mektupta da "Gerek Şarkın ve gerek Garbın kurtuluşu için komünizm mesleğinden başka çare bulunmadığı" ancak "komünizm şeklinde yine Şarkı esaret altına almak isteyen bazı "maskeli" komünistlerin entrikalarına meydan vermeyeceklerini" belirtiyordu.

Ankara'nın kurultaya davet edilmemiş olmasına kızdığı anlaşılan Mustafa Kemal, 14 Ağustos 1920'de TBMM'de uzun uzadıya neden kendilerinin Bolşevik olmadıklarını ve olmayacaklarını anlattıktan sonra devamla, "dolayısıyla, falan yerde falan, filan ve filan yerlerde yapılan kongreler. Filan, filan, filan münferiden davet olunurlar ve bunlar oraya gider ve orada söz konusu olan esasları kabul eder, memleket içinde tatbik etmeye başlarsa, bu, doğru bir istikamet olamaz. Biz kongrelere de gideriz. Her tarafa gideriz, her şeye iştirak ederiz. Yalnız biz ederiz" diyecekti.

Bakû Kurultayı toplanıyor

1-8 Eylül 1920 tarihlerinde Bakû'de toplanan kurultayın amacı "milliyetler meselesinin işçi sınıfının önderliğinde nasıl çözüleceğine dair yol haritasını hazırlamak"tı. Kurultay dünyada da büyük yankılar uyandırmıştı. Emrah Cilasun *Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını Kim Öldürdü?* adlı eserinde şöyle anlatır bunun nedenini:

> İkinci Enternasyonal yanlısı Elias Hurwicz'in de gözlemlediği gibi, III. Enternasyonal tarafından, Asya toprağının derinliklerine sağlam atılan tohum, Şark halklarının bağımsızlık arayışı ile birleşmişti ve görüldüğü gibi hasat ya bir miktar kaldırılmış ya da ileride kaldırılacaktı. Kurultay hakkında yapılan bu yorumların nedeni, Doğu halklarının, Sosyalist Rusya etrafında kenetlenerek anti-emperyalist bir eylem birliği oluşturması idi. Hindistan'dan, Türkiye'ye kadar geniş bir coğrafya, başta Britanya olmak üzere bütün bir emperyalist cenaha meydan okumaktaydı. Ve bu, Londra, Paris ve Roma'daki politikacılar için olduğu kadar, ezilen ülkelerin burjuva rejimleri açısından da bir kâbustu. Haliyle, Antant [İtilaf] devletleri, Kurultay'a katılacak delegeleri zor kullanarak engellemekte tereddüt etmediler. Mesela Britanya, Anadolu delegelerini denizden armadaları ile takip edip durdurmaya çalıştı, İran delegelerini ise havadan uçak filoları ile bombaladı. Her ne kadar Ankara Hükümeti, Kurultay'a gözlemci olarak katılmışsa da kendisinin resmen davet edilmeyip Anadolu emekçilerinin Kurultay'a davet edilmiş olmasına fena halde tepki göstermiş ve komünist unsurların Bakü'ye varmasını sıkı tedbirlerle önlemeye çalışmıştır.

Kurultaya 3 bin 280 delegenin katılması bekleniyordu, ancak 37 milletten 1.891 delege katıldı. Bunların 1.273'ü komünist, geri kalanı ise partisizdi. Tutanaklara göre 469 Azeri, 461 Kafkasyalı, 322 Türkistanlı, 197 İranlı ve Farisi, 157 Ermeni, 100 Gürcü, 104 Rus ve 235 Türk (çoğu Azerbaycanlı) delegeye karşılık, koskoca Çin ve Hindistan'dan sadece 22 delege gelmişti. Tutanaklara "Kürt" olarak geçen sekiz delegeden biri, daha

sonra Azadi örgütünde görev alacak olan İsmail Hakkı Saveyş idi, diğerleri ise büyük ihtimalle Türkiye dışındandı. Bölgenin kadim halklarından Rumların hiç temsilcisi yoktu.

Enver Paşa'nın gördüğü itibar

Türklerden adı bilinenler arasında Mustafa Suphi, Süleyman Nuri, Tahsin Bahri, İsmail Hakkı ve kardeşi Naciye Hanım gibi komünistler; Dr. İbrahim Talî, Trabzon Mebusu Hafız Mehmed, Erzurum Milletvekili Cevad ve Süleyman Necati gibi Ankara'nın temsilcileri; Halil Paşa gibi hem Ankara hem İttihatçılarla ilişkisi olanlar; Trabzonlu Abdülhalim ve Ali Kemal Efendi gibi Enverciler; Albay Arif ve Teğmen Asım gibi Kâzım Karabekir'in gözlemcileri; Bahaeddin Şakir, Cemal Azmi, "Küçük" Talat, "Yenibahçeli" Nail gibi eli kanlı İttihatçılar vardı. Ama en ilginç delege, Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan İhtilal Teşkilatları Birliği'ni temsil ettiğini söyleyen Enver Paşa'ydı. Dahası Enver Paşa ve İbrahim Talî, Bakû'ye Zinonyev'in treni ile gelmişlerdi. Başlarında papaklarıyla Enver Paşa ve 30-40 kişilik ekibi delegeler arasında büyük heyecan yaratmıştı.

Emrah Cilasun'a göre, 1 Kasım 1918'de İstanbul'dan kaçtığından beri, Berlin ile Moskova ve Ankara ile Moskova arasındaki silah ticaretine aracılık eden, siyasi hayallerini gerçekleştirmek için çeşitli maceralara girişen, 1915 Ermeni katliamının sorumlularından biri olan Enver Paşa'nın Bakû'ye davet edilmesinin nedeni, (Komintern önderleri tarafından bugüne değin hiçbir zaman açıklanmamış olsa da) Şark'taki prestijiydi. Moskova'nın o dönem ihtiyacı olan askerî mühimmattan ötürü ilişki kurduğu Enver, Lenin açısından "canı cehenneme!" denilecek birisiydi.

Zinovyev'in konuşması

Zinovyev tarafından, "Yoldaşlar, kardeşler, sizi İngiliz emperyalizmine karşı kutsal savaşa çağırıyoruz!" sözleriyle açıldığında

patlayan alkış ve tezahürat sağanağı neredeyse şehrin en ücra köşelerinden bile duyulmuştu.

Kurultaya katılan Şevket Süreyya, yıllar sonra Kurultay'ın kendisi üzerinde o anda bıraktığı derin izleri şöyle ifade etmişti:

> Ne adlarını bildiğim ne dillerini anladığım renk renk, çeşit çeşit delegeler arasında dolaşıyor, konuşuyordum. Sanki çoktan beri berabermişiz gibi, sanki çoktan beri aynı yolun yolcusuymuşuz gibi, işaretlerimizle, bakışlarımızla güya anlaşıyorduk. Kurultay; marşlar, çığlıklar, kılıç, hançer şakırtıları arasında açıldı. Herkes, her millet kendi dilinde haykırıyordu. Havada savrulan ve birbirleriyle çarpışan kılıç, hançer sesleriyle yalnız salon değil, bütün gök kubbe inliyor gibiydi.

Ancak tertip heyeti başkanı "ak saçlı" Bayan Stasova'nın raporuna bakılırsa delegelerin birçoğu, siyasi bilinçten yoksundu ve Bakû'ye halı, deri ve benzeri mallarını satın alacak yeni müşteriler bulmak ümidiyle gelmişlerdi. Azerbaycan heyetinin çoğunluğunu ise mallarının müsadere edilmesini önlemek için kamufle olmaya çalışan büyük toprak sahipleri oluşturuyordu. Bir İngiliz ajanı raporuna, "Rusça, Azerice, Türkçe ve Farsça dışındaki dilleri bilmeyen delegeler konuşmalardan çok birbirlerinin kıyafetleri ve silahları ile ilgileniyorlar, geri kalan zamanlarda ise uyukluyorlar" diye yazmıştı.

Azerbaycan temsilcilerinden komünist Ahmed Cevad (Emre) ise şu hatırasını anlatacaktı ileri yıllarda:

> Bakû teşkilat dairesine bir akşamüstü enli boylu iri yarı ve güler yüzlü yirmi beş yaşlarında bir sarışın bir Hollanda güzeli yanıma gelmişti. Türkiye'yi nasıl gidebileceğini, nasıl bir yardımcıyla iş görebileceğini sordu. Bütün bunlar enteresan konuşma zeminleri idi, buradan daha samimi görüşmelere geçtik ve pazardan almış olduğum balığı beraber pişirdik, votka ile beraber içtik ve geceyi bir yatakta geçirdik.

Kurultay'ın kısa açış konuşmasını Azerbaycan delegesi Neriman Nerimanov yaptı. Ardından sözü tekrar Zinovyev aldı. Dört

saat süren konuşmasında Şark milletlerinin en büyük felaketinin "birbirine düşmanlık etmek" ve "bir diğerini tanımamak" olduğunu, katılımcıların çoğunun farklı düşüncelere, partilere dahil olduğunu gördüğünü ancak bugün kimseye "sen komünist misin değil misin?" diye sormadıklarını, yegâne amaçlarının "emekleriyle geçinen zahmetkeşleri sermayenin zulüm ve insafsız pençesinden kurtarmak" olduğunu söyledi.

Emrah Cilasun, Zinovyev'in konuşmasında açıktan Anadolu emekçilerini uyardığına işaret eder:

> Şura Hükümeti'nin Türkiye'de Kemal'e arkapenah olduğunu biliyorsunuz. Biz başında Kemal bulunan hareketin komüna hareketi olmadığını bir dakika bile unutmuyoruz. Ankara'daki Halk Hükümeti'nin "'birinci içtimâ"ının stenograf sureti gözümün önündedir. Kemal kendisi söylüyor: "'Halifenin ve Saltanatın şahsı mukaddestir. Ona dokunulmaz.
>
> Kemal'in başında bulunduğu hareket, Halifenin mukaddes zâtını düşmandan azat etmek istiyor. İşte bu fırkanın nokta-i nazarı budur. Bu komünist prensibi midir? Hayır! Asla! Cemaatin dini hislerine biz riayet ediyoruz. Bütün terbiyeyi değiştirmek bizim elimizden gelmez. Çünkü bu iş pek çok yıl çalışmak ister. Şarkın ve başka milletlerin dini akidelerine biz ihtiyatla yaklaşıyoruz. Bununla beraber Kemal Hükümeti'nin Türkiye'de ne yapacağını size söylemek bizim borcumuzdur.
>
> (...) Şarkta başlayan büyük inkılâbın manası, İngiliz emperyalistlerinin de ayaklarını masanın üstünden çekmelerini dilemek ve ondan sonra Türkiye zenginlerinin kendi ayaklarını masa üstüne canları istediği gibi koymalarını rica etmek değildir...

Enver Paşa'nın konuşması

Kurultay'ın ikinci ve üçüncü gününde Efendiyev, Gayderhanov, Narbutabekov, Korkmazov gibi Azeri ve Dağıstanlı komünistler, İttihatçıların 1917-1918'de Kafkasya'da bağımsızlık hareketlerini bastırmadaki rollerini eleştiren konuşmalar yaptılar. Enver

Paşa 4 Eylül'de akşam oturumuna katıldı. Azerbaycan delegesi olarak katılan Şevket Süreyya'nın anlattığına göre, Enver Paşa ile Zinovyev arasında kısa bir konuşma geçtikten sonra, Enver Paşa arkasında bir tomar kâğıt bırakarak dışarı çıktı. Bu kâğıtlardan bir bölümü İbrahim Talî'nin bildirisi, diğer bölümü, Orta Asya'ya yayılma hayali kurarken koca bir imparatorluğu tarihe gömdüğünü unutan Enver Paşa'nın "İngiliz emperyalizminin ezdiği Türk köylüsü ve işçisinin temsilcisi" sıfatıyla kongreye yazdığı mektubun metniydi. İbrahim Talî'nin bildirisinde "Anadolu inkılapçıları şevk ve samimiyetle Üçüncü Enternasyonal'e yüzlerini çevirmişler, talihlerinin Komünist Enternasyonal'in talihine paralel olduğuna iman ediyorlar. Yaşasınlar, bu yolda birlikte yürüyen inkılapçı Rusya ile inkılapçı Anadolu ve onların dayandığı Şark inkılabı!" deniyordu. İçinde bolca "Yoldaşlar" lafı geçen mektubun okunması sırasında Türk komünistleri "Kurultay'a değil Halk Mahkemesi'ne!" diye bağırdılar ancak yoğun tartışmaların ardından Enver'in mektubun Rusçasını Ostrovski, Türkçesini Enver Paşa'nın en şiddetli muhaliflerinden olan komünist Mehmed Emin okudu. Kısacası sapla saman birbirine karışmıştı...

Enver Paşa'nın konuşması "antiemperyalist" bir söylemle inşa edilmişti ve "Yaşasın mazlûmlar ittifâkı. Kahrolsun bu ittifak karşısında titreyen zâlimler!" diye bitiyordu. Enver'in tebliğinin ardından, Başkanlık Kurulu, üç maddelik bir kararı Kurultay'ın onayına sunmuştu. Oya sunulan metin, çok açık bir dille Ankara Hükümeti'nin mahiyeti hakkında Doğu halklarını uyarıyordu. Emrah Cilasun'a göre önerinin, Enver Paşa'nın tebliğini kendisinin okumasına izin verilmemesinin ardından oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiş olması, Enver'in şahsında, aynı fikir sahiplerine karşı Kurultay tarafından alınan ortak bir tavırdı.

Öneri metnin birinci maddesi, tüm dünya emekçilerini kölelik altında tutmaya çalışan "İngiliz ve Fransız emperyalistlerine karşı koyan bütün Türk savaşçılarına sevgilerini ifade" ederken, Komintern 2. Kongresi'nde olduğu gibi, Kurultay'ın da "milli hareketleri desteklediğini" belirtmekteydi. Öte yandan 2. maddede şöyle denilmekteydi:

> Türkiye'deki ulusal devrimci hareketin yalnızca yabancı sömürücülere yönelik olduğunu ve bu hareketin işçi ve köylülerin ezilmekten ve sömürülmekten genel anlamıyla kurtulmaları demek olmayacağı gerçeğini ortaya koyar. Bu hareketin başarısı Türk çalışan yığınları için en önemli sorunların çözümünü getirmeyecektir. Toprak sorunu ve vergiler sorununu hal etmeyeceği gibi, şarkın azadlığına (kurtuluşuna) en büyük sesleri çeken milli nizaları (kavgaları) da ortadan kaldırmayacaktır.

Üçüncü maddede ise şöyle deniyordu:

> Kurultay, geçmişte bir grup emperyalist gücün çıkarları için Türk işçi ve köylülerini ölüme götüren ve Türkiye'nin çalışan yığınlarını yüksek rütbeli subaylar ve zenginler diktatörlüğü gibi çift bir tehlikeye sürükleyen bu hareketin önderleri hakkında ihtiyatla söz edilmesi gerekliliğine inanır.

Yine üçüncü maddede yer alan, "Türk işçi ve köylülerine de müstakil teşkilatı ile nizamlı olarak toplanmayı tavsiye ediyor. Onlar kendilerini ancak bu suretle azadlığa kavuşturabilir sözleri ile, Türkiye'de komünist bir örgütün acilen gerekliliğine dikkat çekiyordu.

Cilasun şöyle devam ediyor:

> Kurultay belgeleri ve Kurultay hakkında yazılanlar okunduğunda, Enver'in durumunun hiç de iç açıcı olmadığı kesindir. 5 Eylül'de, Kurultay'ın Beşinci Oturumu'nda yaptığı konuşmada, Doğu'nun özgül durumuna değinen, devrimin zorlukları ve çelişkileri üzerinde ayrıntılı olarak duran Pavloviç'in, Enver hakkında ve dolaylı olarak Ankara Hükümetini işaret ederek söyledikleri sineye çekilmeyecek kadar ağırdır: "Yeniden doğmuş ve güçlü bir Türkiye'nin oluşması eğer iktidar hâlâ zenginlerin, spekülatörlerin, mülk sahiplerinin ellerinde kalacaksa, ne getirecektir? Yakın geçmişin örnekleri Enver Paşa'nın İttihat ve Terakkici siyasetinde, ayrıca Ermenistan ve Gürcistan burjuva bağımsız ve özgür devletlerinin tutumlarında da görüldüğü gibi yukarıda sıraladıklarımız bir kez daha doğruluğunu kanıtlıyor.

(...) Enver Paşa ve Türkiye açısından can sıkıcı olan bir diğer mesele de gerek Pavloviç'in sunduğu tebliğde gerek John Reed'in "zaman darlığından" ötürü okunmayıp, daha sonra Kurultay belgelerine eklenen tebliğinde, Türkiye'nin 1915'te, Ermenilere yaptığı kıyımın açıkça ifade edilmiş olmasıdır. Her iki tebliğ de bu kıyım karşısında emperyalist devletlerin iki yüzlü tutumları teşhir edilmiş ve her iki ulusun emekçilerinin kendi burjuvalarına karşı gelip, birleşmeleri çağrısında bulunulmuştur.

Her ne kadar, Kurultay'a katılan Doğu halkları nezdinde, Enver'in prestiji ayaklar altına alınmış ve Komintern liderleri, Enver'e mesafeli davranmak zorunda kalmışlarsa da Enver meselesinin beraberinde getirdiği çelişkiler, sonuçları itibari ile düşünecek olursak, tarihi açıdan, Bakü Kurultayı'nın görkemli fotoğrafında küçük ama sorunlu bir lekedir.

Nitekim kuraltaya katılanlardan Şevket Süreyya (Aydemir) *Suyu Arayan Adam* adlı eserinde, "Şarklının gözünde sahip yahut hüdavend, ancak tapılacak yerde olduğu, hükmünü yürütebildiği zaman bir kudrettir. Put, yere düştüğü gün, bütün sihrini kaybeder. Enver Paşa için de öyle oldu" demiş, Enver Paşa Mustafa Kemal'e yazdığı 29 Eylül 1920 tarihli mektupta, "Bakû'ye seyahatim bilumum Müslümanlarca pek büyük şevk ile karşılandığı halde Azerbaycan Hükümeti bunun aksi fikirde bulunduğunu göstermeğe çalıştı" diyerek şikayetçi olmuş, çağdaş araştırmacı Masayuki Yamauchi de "Bakû Kongresi'nde, Komünist vekillerin çoğunluğu ve özellikle de Müslüman olmayanlar tarafından Enver'e pek itibar edilmemiş, ilerdeki siyasi işler için ona platform teklif edilmemiştir. Bu da Bolşevik destekleyecileri olan Zinovyev ve Radek'in amaçlarının tamamiyle başarısız olduğunu göstermektedir" demişti. Müslüman delegelerin Enver Paşa'nın atını havaya kaldırdığını, ellerini, ayaklarını, alnını öptüğünü, elbisesine dokunmak için birbirini çiğnediğini gören Zinovyev, "Anlaşılan büyük bir aydınlanma hamlesi yapmamız gerekiyor," diye mırıldanmıştı.

Emrah Cilasun'a göre, dönemin Ankara Hükümeti de, Enver Paşa da Kurultay da ortaya çıkan diplomasi/ideoloji çeliş-

kisinin tamamen bilincinde olmuşlardır. Ankara Hükümeti'nin gözlemcisi İbrahim Talî, daha sonra Moskova'dan gönderdiği Kongre'ye ilişkin raporunda, "Bakû Kongresi netayicine nazaran (sonucuna göre) Ruslar yanlış yol tuttuklarını anladılar. İngilizler aleyhine tekmil dünyanın 'Kızıl' olarak çalışamıyacağına akılları kesti" diyerek Kurultay'da ve sonrasında kendisine yapılan diplomatik manevraların mahiyetini doğru okuduğunu göstermektedir. Cilasun'a göre, Kurultay'ın ideolojik mesajlarını da doğru algılayan İbrahim Talî, aynı raporun devamında şöyle demektedir:

> Garp cephesinde işlerin hitamından sonra Vrangel işini hal ve bazı işlerden sonra Ermeni ve Gürcistan'da komünist idare tesisine teşebbüs edeceklerini ve artık ondan sonra Türkiye ile ciddi meşgul olacakları fikir ve kaanati vardır. Yani ellerinden gelirse kendileri memlekete girip, komünist idâreyi tesis hırsındadırlar. Bu hususta pek iştahlılar vardır.

Lafta kalan dilekler

Kapanış konuşmasını yapan Macar komünist Béla Kun ve Zinovyev bunun son değil, ilk kurultay olduğunu ateşli biçimde tekrarladılar. Ama bu öngörü hiçbir zaman gerçekleşmedi. Komünist Enternasyonal'in en "şık" işlerinden biri olan Bakû Kurultayı, ezilen halkların ilk ve son buluşması oldu. Çünkü kurultayla Britanya İmparatorluğu'na gözdağı vermeye çalışan Bolşevikler, hem emperyalizme karşı koymanın o kadar kolay olmadığını hem de Batı yardımı olmadan kalkınamayacaklarını çabuk fark etmişler, İngilizler ise Bolşeviklerin Asya'nın Müslüman halklarını yanlarına çekerek Britanya İmparatorluğu'nun altını oyabileceklerini hissetmişlerdi.

Sıra İngilizlerle Bolşeviklerin birbirlerinin elinden alamayacaklarını anladıkları Asya'yı etki alanlarına bölmelerine gelmişti. Bunun için taraflar 16 Mart 1921'de bir ticaret anlaşması imzaladılar. Anlaşmanın koşulları arasında İngilizlerin Bolşeviklere karşı, Bolşeviklerin de Doğu'da, Afganistan ve Hindistan başta

olmak üzere İngilizlere karşı propagandaya son vermesi vardı. Böylece Türkiye'de Mustafa Kemal, Afganistan'da Emanullah Han, Çin'de Çan Kay Şek gibi milliyetçi liderler başa geçerken bu ülkelerdeki sosyalist/komünist hareketler ezildi. Moskova da kendi İttihat ve Terakki örgütlerini kuran Sultan Galiyev, Turar Rıskulov, Tursun Hocayev, Ahmed Baytursunov, Veli İbrahimov ve Feyzullah Hoca gibi İslamcı-Türkçü önderlere boylarının ölçüsü verdi.

Özet Kaynakça

Aslan, Yavuz. *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK Yayınları, Ankara, 1997.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.

Bakü 1920, Birinci Doğu Halkları Kurultayı, çev. Ali Alev, Koral Yayınları, İstanbul, 1990.

Birinci Doğu Halkları Kurultayı Bakü 1920 (Belgeler), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Cilasun, Emrah. *Mustafa Suphi'yle Yoldaşları Kim Öldürdü?*, Agora Kitaplığı, 2008.

Claudin, Fernando. *Komintern'den Kominform'a*, cilt 1, çev. Yavuz Alogan, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.

Menemencioğlu-Streater, Nermin. "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum*, sayı 88, Nisan 1991, s. 46-50.

Rida, Muhammed Rashid. "Socialism, Bolshevism and Religion", *Contemporary Arab Political Thought*, yayına haz. Anouar Abdel-Malek, Londra, 1983, s. 156-159.

White, Stephen. "Communism and the East: The Baku Congress, 1920", *Slavic Review*, XXXIII, 3 (1974), s. 492-514.

Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olmamış Adam, Enver Paşa*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.

MİLLİ MÜCADELE'YE SOVYET RUSYA'NIN YARDIMLARI

Bolşeviklerle Kemalistler arasındaki ilk ilişkilerin ne zaman başladığı bilinmiyor. Teşkilat-ı Mahsusa'nın son liderlerinden Hüsamettin Ertürk *İki Devrin Perde Arkası* adlı hatıratında Mustafa Kemal'in Havza'da (25 Mayıs-12 Haziran 1919) bir Sovyet heyetiyle görüştüğünü şu sözlerle aktarıyor:

> Heyetin başında Rus miralayı (Mareşal) [Semyon Mihayloviç] Budiyeni bulunuyordu. Bu palabıyıklı, babayani askerle Mustafa Kemal'in ahbaplığı süratle ilerlemiş ve kısa zamanda dost olmuşlardı. Miralay Mustafa Kemal'e Bolşevik Rusya'nın silah ve cephane ile para yardımını vaat ediyor, buna mukabil müşterek düşmanları olan İtilaf devletlerine karşı, Türkleri mücadeleye çağrıyordu. Budiyeni'nin istekleri yalnız bununla kalsa idi Mustafa Kemal Paşa çoktan razı olacak, müzakerelerin de sürüp gitmesine mahal kalmayacaktı. Fakat Rus miralayının dilinin altında bir şey vardı. Nitekim pek az sonra o da baklayı ağzından çıkarmış oluyordu. Miralay Budiyeni Mustafa Kemal'e şöyle sormuştu: Acaba General Hazretleri Anadolu'da kurulacak hükümet için nasıl bir rejim düşünüyorlar. Mustafa Kemal muhatabının maksatını pek güzel anlamış ve hemen şaşırmadan cevabını vermişti: –Tabii Sovyetlerin Şuraalar Cumhuriyetine benzer bir hükümet tarzı! ... –Yani Bolşevikliğin prensipleri üzerine kurulmuş bir cumhuriyet değil Generalim!...–Öyle olacak, devlet sosyalizmi dersek daha doğru söylemiş oluruz. –Yalnız sosyalizm, içtmai sahada hüküm süren bir tarzdır, biz sizin komünizmi de gözden geçrmenizi istiyoruz. Ancak büyük komşunuz Rusya o zaman size elinden gelen yardımı yapacaktır. (...) Yeter ki siz bizim arzularımızı yapınız. Padişahlığı, hilafeti lağvediniz, komünistliği ilan eyleyiniz, demişti." (...)

> [Mustafa Kemal] gülerek cevap vermişti: –Aziz miralayım, buyurduğunuz işler, şimdi tasavvur eylediğiniz kadar kolay değildir. Padişahlık müessesesi esasen zayıflamıştır, yıkılmak üzeredir. Hilafet için biraz daha sabırlı, hatta biraz daha dikkatli olmak lazımdır. Arkamızda bir de İslam alemi vardır. Bunu da hesaba katacağız. Onların müzahereti bugün için elzemdir. İngilizleri ancak bu sayede yerlerinde tutacağız Komünizmi ilan etmek bugün için imkansızdır. Evvela davayı memlekete anlatmak lazımdır. Şimdi bizim tek bir hedefimiz vardır, o da harbi, mücadeleyi kazanmak, istilayı kazanmaktır. Zaferi kazandığımız zaman, şartlarınızı daha sakin ve rahat bir ruh haleti içinde düşüneceğiz!...

Budiyeni, Çarlık ordusunda süvari astsubayı olarak Birinci Dünya Savaşı'na katılmış, 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra iç savaş sırasında kurduğu süvari birliğini tümene kadar büyüterek General Vrangel ve General Denikin'in Beyaz Ordusu'na karşı zaferler kazanmıştı.

Hüsamettin Ertürk'ün bu son derece ayrıntılı anlatısı başka hiçbir kaynakta yoktur. Sadece Fethi Tevetoğlu ayrıntı vermeden ve kaynak göstermeden Mustafa Kemal'in Budiyeni ile görüştüğünü söyler. Mehmet Perinçek ise görüşülen kişinin Budiyeni değil, Budu Mdivani olduğunu söyler. Mdivani, Ankara'da sürekli görev yapan ilk Bolşevik (Gürcü) diplomatı olup 15 Aralık 1920'de "Yetkili Temsilci" unvanıyla Ankara'ya atanmıştı. Nitekim Budiyeni'nin o tarihte Volgograd (1918 öncesi adıyla Çaritsin veya Çariçin) savunmasında görevli olduğunu söyleyenler vardır. Bazıları ise o sırada ateşkes olduğu için Havza'ya gelmiş olabileceğini söyler. Bazı kaynaklara göre ise Budiyeni'nin yanında 1918'de Volvograd savunmasında yer alan, 1919-1921 arasında Rusya iç savaşında Güney Cephesi Komutanı olan Kliment Voroşilov da vardır. Ancak Voroşilov'un o tarihte Türkiye'ye geldiğine dair arşiv belgesi yoktur. Mete Tunçay ve Sina Akşin ise böyle bir görüşme olmadığını söyler. Mustafa Kemal *Nutuk*'da böyle bir görüşmeden bahsetmez. Şevket Süreyya Aydemir ise *Tek Adam*'da bütün bu tartışmaları şöyle nihayetlendirir:

> Bazı yazarlar Mustafa Kemal'in Havza'da Rusya'dan gelen General Budenni ve bir Rus Heyeti ile temaslarda bulunduğunu yazarlar. Fakat böyle bir temasa ait hiçbir belge yoktur. Kaldı ki böyle bir temasa ihtimal de verilemez. Evvela şunun içindir ki, o tarihte Samsun İngiliz işgalindedir. Rusya ovaları, müttefiklerden destek gören ihtilal aleyhtarı generallerin, beyaz orduların işgali altındadır. Oralardan birinin, heyetin Samsun'a gelmesine ihtimal yoktur. Kaldı ki o günlerde Mustafa Kemal, göze çarpacak, dikkati çekecek bir durumda değildir. Henüz resmi vazifeli bir Ordu Müfettişi'dir. Daha sonra General ve Mareşal olan Budenni de siyasi bir şahsiyet sayılmaz. O tarihte sadece Yoldaş Budenni olarak Ukrayna'da bir Süvari Kumandanı idi ve zaten alaylı bir askerdi. Hülasa böyle bir ziyarete ihtimal verilemez.

Öte yandan Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in karargahından Hüsrev (Gerede) Bey'in Havza'dan kendisine yazdığı 7 Haziran 1919 tarihli mektupta Bolşevikliğin, İtilaf Devletleri'nin emperyalist istilasına karşı güçlü bir unsur olduğundan söz ettikten sonra şöyle der:

> Bence milletin başındaki aydınların vereceği karar ya müstakil yaşamak yahut toprağın altını üstüne tercihte temerküz ederse, her şeyden evvel Bolşeviklerle temas edilmek, prensipleri anlaşılmak, İslam'da, Türkte geleneklere ve belli kanaatlere halel vermemek şartıyle tadilen nasıl kabul olunacağını, nasıl tatbik edileceğini kararlaştırmak, fakat hemhudut olup, düşman taaruzatına karşı mukabeleyi temin etmek için silah, cephane, erzak alma meselelerini sağlam kazığa bağlamak lazımdır. Ancak Bolşeviklerin Kafkasya'yı tamamen istila etmeleri ve bizimle el ele vermeleri, ancak bizim için prensibin kabulünü mümkün kılabilecektir.

"Türk milliyetçiliği"nin çıkarları, Kafkasya'daki "soydaşların" milli çıkarları ile çatışıyordu yani! Kâzım Karabekir ayrıca "İtilaf emperyalizminden kurtulayım derken Bolşevik boyunduruğu altına düşmek" tehlikesine karşı Mustafa Kemal'i uya-

racaktı. Karabekir şahsen Bolşeviklerin kollarına atılmaktansa Britanya İmparatorluğu ile dostluk münasebetleri kurmayı tercih etmekteydi.

İzmir'in 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlılar tarafından işgalinden önce izinli olarak İzmir'e gelmiş olan Kazım (Özalp) Paşa, *Milli Mücadele 1919-1922* adlı hatıratında tarih vermeden şunları anlatır:

> Bu sırada İstanbul'da bulunan bazı Bolşevik Ruslar da bizimle temas kurdular. Balıkesir'e gelen salahiyetli bir Rusun yanında, tercümanlık yapmak ve bir taraftan da bize faideli olmak maksadıyla bu işe girdiği anlaşılan Emrullah Bey adında (sonradan maarif müfettişliklerinde bulunmuş) bir tercüman vardı. Emrullah Bey'in tercüme etmekte olduğu Bolşevik Rus bize yaptığı teklifte: "Mücadelenizi Rus dostluğuna dayanarak devam ettireceğinizi, kapitalist alemine karşı Ruslar ile aynı fikirde olduğumuzu ilan edersek, bize istediğimiz kadar silah yardımı yapacaklarını" söyledi. Biz bunları kabul etmedik, ancak bize sorulduğunda Ruslara karşı bir düşmanlığımız olmadığını ve kendilerini dost bir komşu olarak tanıdığımızı ifade edeceğimizi belirttik. Ayrılır iken bize gizli olarak silah ve cephane göndermeye çalışacağını vaat etti. Sonradan bu Rusun İstanbul'a dönüşünde İngilizler tarafından tevkif edilerek belirsiz bir yere gönderildiğini ve Emrullah Bey'in de bu işten dolayı İngilizler tarafından takip edildiğini öğrendim.

Bunun dışında, Kâzım Karabekir Paşa Mustafa Kemal'le İstanbul'da görüşen Rus Albayı İlyaçef'ten bahseder. Karabekir'e göre, Ağustos 1919 ve Şubat 1920'de sivil giyimli bazı Bolşevikler İstanbul'a gelmiştir. Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Kafkas Bolşevik Orduları Başkumandanı Gürcü Chalva Eliava'nın 1919 sonlarında gizlice İstanbul'a gelerek Karakol Cemiyeti yetkilileriyle görüştüğünü söyler. Sina Akşin'e göre bu kişi Baha Said Bey'dir. Bütün bu rivayetler bir yana, Kemalist hareket-Moskova ilişkisi fiilen Temmuz 1919'da Ömer Lütfi'nin Bakü'ye, Fuad Sabit'in Moskova'ya gönderilmesi ile başlamıştı. 24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal'in ilk işi Mecliste gizli oturumda Bolşevik yardımı

konusunu gündeme getirmek olmuştu. Mustafa Kemal 24 Nisan 1920'de TBMM'de yaptığı konuşmada şöyle demişti:

> Bolşeviklikten korkan Avrupa'nın endişelerini de göz önünde bulundurarak, ülke şartlarının dikkate alınması ve TBMM'nin kendi noktai nazarının baki kalması şartı ile, Bolşeviklerden istifade edilebilir. (...) Biz, Avrupalıların Bolşevizmden korktuklarını ve bizim Bolşeviklerle tevhidi efkâr (fikir birliği) ile hareket edeceğimizden daima kuşkulanmakta olduklarını nazarı dikkate alıyoruz. (...) Bununla birlikte milli hudutlarımız dahilinde arzettiğim şartlarla mevcudiyetimizi muhafaza edebildiğimiz takdirde başka birşey istemek bendenizce doğru değildir. Yalnız her ihtimale karşı hayatımızı muhafaza etmek ve mevcudiyet için hariçten kuvvet, bir kuvvet kaynağı aramamız lazım gelirse, yine daima kendi bakış açımız baki kalmak şartı ile her kaynaktan istifade etmeği de caiz gördük. İşte sırf bu nokta daima Bolşeviklerin ahvalini, harekâtını ve kendilerinden icabında ne derece dayanışma görebileceğimizi anlamaya teşebbüs ettim. Bu teşebbüsler neticesinde şüphesiz bazı temaslar hasıl olmuştur. Fakat bu temaslarımız şimdiye kadar (...) hiçbir kesin maddelere dayanan bir şey yapılmamıştır. Fakat böyle bir şey yapmak imkânı mevcuttur.

Resmî ilişkiler ise 26 Nisan 1920'de Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Georgiy Çiçerin'e gönderilen mektupla başladı. Mektupta emperyalistlere karşı Bolşeviklerle beraber çalışma, Türk kuvvetlerinin Gürcistan'ın ve Azerbaycan'ın Bolşevik yapılması yolunda gayret sarf edilmesi karşılığında para, erzak ve cephane hususunda yardım talep edilmekteydi. Ancak geç kalınmıştı, çünkü Kızıl Ordu 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmiş ve Bolşevikleştirmişti bile. O zamanlar Moskova ile Anadolu arasında doğrudan bağlantı yoktu, bu yüzden mektup ancak 1 Haziran'da yerine ulaştı. Mektupta şunlar yazılıydı:

> Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine askerî harekât yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve içlerindeki

> İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere, bunlar aleyhine harekata başlamasını temin ederse Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine askeri harekât icrasını ve Azerbaycan Hükümetini de Bolşevik (Komünist) devletler zümresine ithal etmeyi taahhüt eyler. Ayrıca Türk vatanının kurtarılması için 5 milyon altın silah, cephane, makine, sağlık araçları ve yiyecek talep edilmektedir.

Çiçerin'in 3 Haziran tarihli cevabında, Sovyetler itifak önerisinden şeref duymakta fakat yardım konusuna hiç temas etmemekte idi. Ayrıca Ermenistan, Kürdistan, Lazistan ve Batum bölgesinde, Doğu Trakya'da "plebisit" (referandum) taraftarı olduklarını, Ermenistan ve İran'la Türkiye arasında hudutların tespiti için Sovyetlerin aracılık yapmaya hazır olduklarını söylüyordu. Bu mektupta Türk tarafını rahatsız eden pek çok şey (milletlerin kendi kaderini tayin hakkı, Ermenistan'la sınırlar) vardı ama gün rahatsızlıkları öne çıkarma değil, pragmatik olma günüydü. Nitekim 24 Haziran'da Kâzım Karabekir, Azerbaycan'da Bolşeviklere karşı Türkçü bir hareket örgütlemeye çalışan Halil (Kut) Paşa'ya bu tavrını eleştiren bir telgraf çekti. Bunun üzerine Halil Paşa nedamet getirip Moskova'ya geçti. Bu tarihten sonra Karabekir kendisine "Halil Yoldaş!" diye hitap edecekti.

11 Mayıs 1920'de Ankara'dan hareket eden Bekir Sami ve Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki bir heyet, Trabzon'dan bir takayla Karadeniz kıyısındaki Tuapse'ye geçti ve 65 günlük yolculuktan sonra heyet 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya geldi. Heyet yolda iken, Lenin bir mesajında "Ermenilere tanınmış olan kendi kaderini tayin hakkı"ndan söz ettiğinde Ankara'da nahoş bir hava yaşanmıştı. Çiçerin'in 3 Haziran tarihli mektubu bu havayı biraz daha ağırlaştırmıştı. Ancak Mayıs'ın son haftasında Sovyet Rusya temsilcisi Şerif Manatov Ankara'ya gelmiş, Ali Fuat Paşa'nın aktardığına göre taraflar dostane bir havada görüşmelere başlamışlardı. Bekir Sami Bey öncelikle askeri taleplerini sıralamıştı. Bunlar; 200 bin tüfek, 5 milyon mermi, 400 top, 75 bin top mermisi, 500 mitralyöz, her mitralyöz için 15 bin mermi, 200 sahra telefonu, 5 telsiz istasyonu, 200 tayyare, 100 kam-

yon ve otobüs, 40 binek otomobili, 100 bin askeri giydirecek elbise, ayda 600 ton benzin vs. idi. Bu taleplere karşılık Sovyet Rusya'nın ne istediği bilinmemektedir, ama 20 Temmuz'da Halil (Kut) Paşa'ya 100 bin lira değerinde 500 kg altın teslim edilmişti. O da altınları Karaköse'de Tümen Komutanı Cavit Bey'e teslim etmişti.

24 Ağustos'ta taraflar arasında bir dostluk anlaşmasının ön görüşmeleri yapıldı. Ama anlaşmanın imzalanması mümkün olmadı, sadece parafla yetinildi, çünkü Bolşevikler Van ve Bitlis vilayetlerinin bir bölümünün Ermenilere verilmesini istiyorlardı. Bunun üzerine Heyet üyeleri Eylül ayında Moskova'dan ayrılmışlar, Tevfik Bıyıklıoğlu'nun aktardığına göre, İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey 6 Ekim 1920 tarihinde Moskova'dan dönerken 1 milyon altın ruble ve bir vagon mavzer mermisiyle Ankara'ya dönmüş, ayrıca 8 vagon mermi de ardından yola çıkmıştı. 4 Ekim'de Bolşevik Rusya temsilcisi Upmal Angarski başkanlığında bir Bolşevik heyeti Erzurum üzerinden Ankara'ya gelmiş, bütün bunlar olurken de 28 Eylül'de Kâzım Karabekir'in ordusu Ermenistan'a karşı taarruza geçmişti.

24 Ekim 1920'de ise emrindeki "Çerkes" Ethem Bey'in Kuva-yı Seyyaresi (seyyar/gezici kuvvetler) ile birlikte Gediz'de Yunanlılara karşı Mustafa Kemal'e göre "başarısız" taarruzda bulunan Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, 21 Kasım 1920'de "cezaen" Moskova Büyükelçiliği'ne tayin edildi. Böylece taraflar arasında elçi alışverişi bir şekilde tamamlanmış oldu.

İbrahim Talî'nin eleştirileri

1921 yılının başında Karadeniz'de İngilizler tarafından enterne edilen üç Osmanlı gemisi (*Hayrettin Reis*, *Preveze* ve Şahin) Sovyet yetkilileri tarafından kurtarılarak Kemalist güçlere teslim edildi. Sovyet Rusya'nın hayati desteğine karşın o günlerde Ankara'daki havayı, Bakû Kurultayı'nda Ankara Hükümeti'nin gözlemcisi olarak bulunan ve anlaşma sürecinde bir yıl Moskova'da yaşayan İbrahim Talî (Öngören) 1921 yılı baharında şöyle özetlemişti:

> Fevzi [Çakmak] Paşa, Mustafa Kemal Paşa ve diğerlerinin ağzına bakılırsa kötü bir Rus düşmanlığı hüküm sürüyor. (...) Milyonlara ulaşan ve bugün kafilelerle yollarda görülen ve bize [Nisan 1921'deki] İkinci İnönü zaferini sağlayan malzemeyi bağış ve hediye eden Bolşevikler açıkça yağmacı, eşkıya diye aşağılanıyorlar. Mecliste ağzının istikametini göstermekten aciz bir herif, oturum anında kalkıyor ve ağız dolusu küfürler savuruyor... Hiçbir zaman memleketi Bolşevik görmek istemem ama biraz edep ve siyasi terbiye gerek, batının ezeli düşman olduğunu anlamıyorlar mı bilmem. Doğuyu da sürekli düşman yapmak için elden geleni yapıyoruz...

İbrahim Tali Bey'in sözünü ettiği "aciz" mebus, koyu bir antikomünist olan Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey'di. 22 Ocak 1921'de TBMM'ye, (hikayesini ayrıca anlatacağım) TKP lideri Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Ankara yolculuğu konusunda Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden bir telgraf gelmişti. Mustafa Kemal, telgrafın okunmasının ardından devletin her şeyden haberdar olduğunu gösteren ve Erzurumlularla hemfikir olduğunu beyan eden bir konuşma yapmıştı. Ardından Hüseyin Avni Bey Ankara Hükümeti'nin anti-komünist manevralarını görmezden gelerek, hükümetin "Rusya'dan bize bir hastalık olarak geldiğini" iddia ettiği Bolşeviklere yakın olmasından memnun olmadığını açıklamış ve bu açıdan Kâzım Karabekir'i, dolaylı olarak da Mustafa Kemal'i hedef alan, bu ikiliyi Mustafa Suphi'yi cesaretlendirmekle suçlayan bir konuşma yapmıştı. Hüseyin Avni'nin Kâzım Karabekir'i hedef alan konuşmasının ardından Mustafa Kemal tekrar söz aldı, Mustafa Suphi ve yoldaşları hakkında Karabekir tarafından yapılan plandan övgüyle bahsetti. Mustafa Kemal devamla, amaçlarının "milli sınırlar içinde bağımsızlık" olduğunu, bu yüzden komünizm ile bağdaşmadıklarını anlattı, sonra da Sovyet Rusya ile ilişkilerinde iki bağımsız devlet olarak hareket edildiğini vurguladı. Mustafa Suphi'nin "Rus Bolşevizmini çeşitli kanallarla ülke içine soktuğunu", buna karşılık ülke içinde "kendiliğinden komünizm örgütü kurma hevesi"nde bulunanların çıktığını, bu gelişmeler üzerine, Hükümet'in Türkiye'de Komünist

Partisi'nin (TKP) kurulması konusunu gündeme aldığını ifade etti. Mustafa Kemal konuşmasını şöyle sürdürdü:

> Efendiler, iki önlem olabilirdi. Birisi, doğrudan doğruya komünizm diyenin kafasını kırmak; diğeri, Rusya'dan gelen her adamı derhal, denizden gelmişse vapurdan çıkarmamak; karadan gelmişse sınır dışına atmak gibi zorlayıcı, şiddetli, kırıcı önlem almak... Bu önlemlere başvurmak iki bakımdan yararsız görülmüştür. Birincisi, iyi ilişkiler[de] bulunmayı gerekli saydığımız Rusya cumhuriyeti tümüyle komünisttir. Eğer böyle zorlayıcı önlem uygularsak, o halde kayıtsız koşulsuz Ruslarla ilişkide bulunmamak gerekir. Oysa biz birçok siyasal düşünce ile birçok neden ve etkiden dolayı Ruslarla temas ve ilişkide bulunmak istedik, istiyoruz ve isteyeceğiz. O halde uygulayacağımız önlemlerde dostluğunu istediğimiz bir ulusun, bir hükümetin ilkelerini aşağılamamak zorundayız...

Ancak 26 Şubat 1921'de, beş gün önce başlamış olan Londra Konferansı dolayısıyla kendisiyle bir mülakat yapan ABD'li gazeteci Clarence K. Streit'ın "Türkiye'de Bolşeviklik, yani komünistlik, enternasyonalistlik vb. hakkında vaziyetiniz nedir?" sorusuna, Mustafa Kemal şu cevabı verecekti:

> Türkiye'de komünizm yoktur. Bütün cihan bizi milliyetçi olarak bilir ve milletimizin bağımsızlığını, haklarını ve menfaatlerini müdafaa eden kimseler olarak öyleyiz de. Şayet enternasyonalizm demekle bütün milletlerin bağımsızlık ve hukukuna saygıyı kastediyorsanız, o zaman evet, biz enternasyonalisttiz de. Diğer taraftan biz dinimize de bağlıyız. Milli ve dini ruha aykırı olan komünizmin bizde nasıl bir tatbikat sahası bulabileceğini de anlamam. Böyle bir ihtimal ancak Türk milletine karşı girişilen bir suikastın gerçekleşmesi halinde husule gelebilir."

Taraflar kendi stratejilerini uygulamaya devam ettiler elbette. 5 Mart 1921'de Budi Mdivani Sovyet Dışişleri Halk Komiserliği Türkiye Temsilcisi olarak Ankara'ya güven mektubunu

sundu. İkinci İnönü Savaşı'ndan (23 Mart-1 Nisan 1921) sonra Sovyetler Yunanlıların geri çekilirken yaptıkları yıkımların zararlarını karşılamak için 30 bin altın ruble bağışladı. Bu para 9 Nisan 1921 günü Mdivani tarafından Mustafa Kemal'e sunuldu. Ayrıca Yusuf Kemal Bey ile Dr. Rıza Nur, dört milyon altın ruble ile Moskova'dan ayrılmışlar, 25 Nisan 1921 günü Sarıkamış'a varmışlardı. Alptekin Müderrisoğlu'na göre, 1921-1922 yılları arasında çeşitli partiler halinde gelen Rus altınlarının tutarı 10 milyon rubleyi bulmaktadır. Fahir Armaoğlu da Sovyet arşivlerindeki belgelere göre de Nisan 1921'de 4 milyon, Mayıs-Haziran 1921'de 1,4 milyon, Kasım 1921'de 1,1 milyon ve Mayıs 1922'de 3,5 milyon ruble olmak üzere 10 milyon altın rublelik yardım yapıldığını teyit etmiştir. Bu yardımlar 24 Ağustos 1921 tarihli dostluk anlaşmasının resmi metni dışında yapılan yardımlardı. Aynı şekilde Halil Paşa'nın Temmuz 1920'de getirdiği 100 bin lira değerindeki külçe altın ile Yusuf Kemal Bey'in 6 Ekim 1920'de getirdiği 1 milyon altın ruble bunların dışındaydı. Ayrıca değişik kaynaklarda değinilen Sovyet Rusya'nın veremediği silahların Almanlardan alınması için Almanya'ya gönderilen 1 milyon 760 bin ruble, İtalya'daki bir hesaba yatırılan 1 veya 3 milyon liret, Sovyet Rusya temsilcileri Danilov ve Sovyet Rusya'nın Trabzon Konsolosu Bagirov tarafından getirilen 200 kilo külçe altın ile Sovyet Rusya'nın yardımı 17,5 milyon rubleye yaklaşıyordu.

Burada bir parantez açalım: 1920 yılında Buhara Cumhuriyeti'nin ilk ve son cumhurbaşkanı olan Osman Hoca'nın iddiasına göre, Buharalı Müslümanlar, Ankara'ya verilmek üzere Moskova'ya 100 milyon ruble teslim etmişti. Rusya'nın yaptığı yardımlar bu paranın bir bölümüydü. Eğer bu iddia doğruysa, Moskova'nın Buhara Cumhuriyeti tarafından yapılan yardımın 82,5 milyon rublesini alıkoyduğunu düşünmek gerekir, ki bu konuların uzmanı olan Alptekin Müderrisoğlu, Rus arşivlerinde Buhara Cumhuriyeti'nden gönderilen yardımlara dair bir belgeye rastlamadığını, Sovyet Rusya'nın da böyle bir işe tevessül edeceğini düşünmediğini söylemekte.

Ayrıca silah, mühimmat ve malzeme yardımı da vardı, ki Fahir Armaoğlu'nun Sovyet belgelerinden aktardığına göre,

anlaşmadan sonraki bir yıl içinde Sovyet Rusya, Ankara Hükümeti'ne karşılıksız olarak 33 bin 275 tüfek, 57 bin 986 tüfek mermisi, 327 makineli tüfek, 54 top, 129 bin 479 top mermisi, 1.500 kılıç, 20 bin gaz maskesi gönderilmişti. Bu miktarlar Kazım Özalp'e göre sırasıyla 37 bin 812 tüfek, 44 bin 587 tüfek mermisi, 324 makineli tüfek, 66 top, 141 bin 173 top mermisi şeklindedir. Alptekin Müderrisoğlu'na göre rakamlar sırasıyla 39 bin 275 tüfek, 327 makineli tüfek, 54 top, 62 milyon 986 bin tüfek mermisi, 147 bin 79 top mermisi, bin atımlık top barutu, 4 bin el bombası, 4 bin şarapnel mermisi, 1.500 kılıç ve 20 bin gaz maskesi şeklindedir.*

Genelkurmay yayını olan *Türk İstiklal Harbi* adlı esere göre ise Sovyet Rusya 1922 yılı Şubat ayında 12 bomba topu, 1.299 dağ topu mermisi, 9 bin 28 şarapnel, 315 obüs mermisi, 7 milyon 578 bin Alman fişeği, 177 sandık piyade cephanesi vermeyi taahhüt etmiş ve bunların bir kısmı (rakam verilmiyor) Trabzon limanına gelmişti. Nisan ayında ise 8 bin 382 sandık piyade cephanesi, 425 sandık Avusturya ve Belçika cephanesi ve 10 mayın İnebolu ve Samsun limanlarına ulaşmıştı. Yine Sovyet belgelerine göre, 3 Ekim 1921 tarihinde *Jivoy* ve *Jutkiy* isimli iki destroyer Trabzon'da Ankara Hükümeti'ne devredilmişti. Ayrıca yüksek miktarda gıda ve tahıl yardımları vardı.

Ama en önemlisi Batum'un Gürcistan'a verilmesi şartıyla Doğu sınırı güvence altına alındığı için, Türk orduları Batı Cephesi'ne kaydırılmış ve Yunanlara karşı zaferlerin kazanılması mümkün olmuştu.

İki ülke arasındaki ilişkiler bir anlaşma ile perçinlendi. Ankara adına Yusuf Kemal, Sovyet Rusya adına Çiçerin'in imzaladığı 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması'nın 1. maddesiyle Sovyetler 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Barış Antlaşması'nı reddediyor, Yeni Türkiye'yi ilke olarak Misak-ı Milli sınırlarıyla (?) tanıyordu. Bu bağlamda Kars, Ardahan ve Artvin Türkiye'ye bırakılıyordu. Batum'da özerk (muhtar-otonom) bir idare kuru-

---

* Alptekin Müderrisoğlu, Türk ve Sovyet arşivlerindeki rakamların birbirine yakın olduğunu, farkların bazı durumlarda malzemenin yerine ulaşmamasından kaynaklandığını ancak esas olarak sandıkların standart olmamasından dolayı ortaya çıkan hesaplama hatasından çıktığını söylemektedir.

lacak, Türk malları gümrük ödemeden Batum'dan transit geçebilecekti. Nahçıvan ise Azerbaycan'ın himayesine bırakılıyordu. Ayrıca Çarlık Rusyası'na verilen kapitülasyonlardan, imtiyazlardan ve alacaklardan vazgeçildi.

Aralov ve Frunze Ankara'da

Ankara Hükümeti'nin Bolşevikliğe karşı bu ikircikli (daha doğrusu ikiyüzlü) tutumu devam ederken, 1921 yılının Kasım ayında 1917 Şubat Devrimi'nde karşıdevrimci hareketleri bastıran kahraman bir asker, 1917 Ekim Devrimi'nde ise Sovyet Kongresi'nde ordu delegesi, iç savaşın bitiminden itibaren Kızıl Ordu'nun örgütleyicilerinden olan Simeon I. Aralov (veya Aralof), Sovyet Rusya ile Kemalist Türkiye arasındaki ilişkileri geliştirmek üzere Anadolu'ya ayak bastı. Aralov'un hatıratında anlattığına göre, Çiçerin kendisine (mealen) şu talimatları vermişti görevi kabul ettiğinde:

> XIX. yüzyıl Avrupası'nın siyasal sorunları hakkında hazırlıklı olmanız, emperyalist savaşın çıkış nedenlerini incelemeniz gerek. Bu konuda Lenin'in eserleri size yardımcı olabilir. Versailles, Sevres ve öteki anlaşmaları, Türkiye ile imzalanan Mondros Bırakışması'nı ayrıntılı olarak inceleyiniz. Talleyrand, Metternich, Bismarck gibi XIX. yüzyıl diplomatlarının en önemli yanlarını bilmek gerekir. Rus diplomatlarının çalışmalarını inceleyiniz, Türkiye ile ilgili olarak bu devletin tarihini, Çarlık Rusyası'nın onunla yaptığı antlaşmaları bilmek zorundasınız. Birleşik Amerika'nın, Almanya'nın, Fransa'nın ve öteki kapitalist devletlerin Türkiye'de izlediği politikayı öğreniniz... Türkiye ile ilgili ekonomik konulara hâkim olunuz. Bu, işin temelidir...

Aralov'un sözleriyle Çiçerin, ardından "Yeni Türkiye'nin bağımsızlık için yaptığı savaşın ve bu kurtuluş savaşında Mustafa Kemal'in oynadığı önemli rolün net ve canlı bir tablosunu" çizmişti. Aralov, hatıratında, yola çıkmadan önce Lenin'le görüştüğünü, Lenin'in kendisine şunları söylediğini anlatıyor:

> Mustafa Kemal Paşa tabii ki sosyalist değildir, ama görülüyor ki, iyi bir örgütçü, yetenekli bir komutan, burjuva-ulusal devrimini yürütüyor, ilerici bir insan, akıllı bir devlet adamı. Bizim sosyalist devrimimizin önemini anlamış olup, Sovyet Rusya'ya karşı olumlu davranıyor. O, istilacılara karşı bir kurtuluş savaşı yapıyor. Emperyalistlerin gururunu kıracağına, padişahı da yardakçılarıyla birlikte silip süpüreceğine inanıyorum. Halkın ona inandığını söylüyorlar. O'na yardım etmek, yani Türk halkına yardım etmek gerekiyor. İşte sizin işiniz budur...

Aralov, daha sonra Ankara'nın Moskova temsilcisi Ali Fuad Paşa'yı ziyaret etmiş, o sırada Tiflis'te olan ve yaveri aracılığıyla kendisiyle görüşmek isteyen Enver Paşa'nın teklifini ise reddetmişti. Enver ile görüşürse, Mustafa Kemal'in güvenini baştan kaybedeceğini biliyordu. Daha sonra kalabalık Sovyet heyeti, yanlarında Ankara Matbuat Müdürü Ağaoğlu Ahmed Bey de olmak üzere *Feliks Dzerjinskiy* gemisiyle Batum'dan Trabzon'a doğru yola çıkmıştı. Aralov'un dediğine göre gemiye, Rize sahillerinde kayıklara doluşmuş halk, "Dostluk! Rusya ile Dostluk!" haykırışlarıyla eşlik etmişti. Trabzon'da heyeti vali törenle karşıladı, akşam şehrin ileri gelenleriyle yemek yendi. Bir sonraki durak olan Samsun'da Aralov'un yanı sıra Ukrayna ve Kırım'daki Kızıl Orduların komutanı Mihael Frunze de karşılanıyordu.

Lenin'in çok güvendiği bir temsilci olarak Ukrayna Sovyeti tarafından Kemalist Türkiye ile bir dostluk anlaşması imzalaması için gönderilen Frunze, Aralov'a yol boyunca gördüğü korkunç sahneleri şöyle aktardı:

> Bölgedeki Rumlar yerlerinden edilmiş veya öldürülmüştür. Bu yapılanları görmek beni çok etkiledi. Sizler de yolda ilerlerken göreceksiniz. Korkunç bir manzara! At üstünde gitmenizi öneririm, giderken arada bir mutlaka sağınıza solunuza bakın, bu korkunç rezaleti göreceksiniz. Benim bu üzüntümü Mustafa Kemal Paşa'dan saklamayanız. Mustafa Kemal'in bu işle ilgisi yok. Tam tersine onun, tehcir edilenlere ve esirlere insanca davranılması için kesin emirler verdiğini biliyorum. Bu cinayetler, bu zorbalıklar, suçsuz insanlara karşı yapılan işkencelere karşı

> gösterilen bu ilgisizlik, emperyalist zulmünden kurtulmakta olan bir ülke için hoşgörülemez. Kamuoyu bunu mahkûm edecektir. Hiç şüphe yok ki bunun başlıca sorumluları İngiliz ve Fransız emperyalistleriyle padişah hükümetleridir. Bu karışıklığı burada onlar yarattı. "Pontus Devleti" kurmak gibi budalaca bir düşünceyi onlar ileri sürdüler ve Rum halkını bu isyana kışkırttılar. Yalnız milli duyguları incitmemek için bu konular üzerinde çok ihtiyatlı konuşmak gerekiyor. Lenin'in hakarete uğramış milli duyguların korkunç bir hastalık olduğu konusundaki uyarılarını hatırlayınız...

Aralov ve heyeti Samsun'dan Ankara'ya doğru giderken, yolda halkla temaslarda bulunmuştu. Aralov'a göre halk, asırlardır içinde bulundukları durumdan şikâyet ediyor, Sovyet deneyimini merak ediyor, Sovyet Rusya'nın Ankara Hükümeti'ne yaptığı yardımları biliyor ve takdir ediyordu. Aralov, hatıratının "Havza" bölümünde, "Özellikle Laz çetebaşlarından Osman Ağa canavarca davranışlarıyla ün salmış. Osman Ağa, vahşi çetesiyle bütün bölgelerde taş üstünde taş, omuz üstünde baş bırakmamış. Yerli halk onun gaddarca davranışlarını dehşetle hatırlıyor" diye yazmıştı.

Aralov'a göre, heyet yol boyunca Merzifon, Çorum, Alaca'da coşkuyla karşılanmış ve çok güzel ağırlanmıştı. Nihayet Ankara'ya varılmış, 29 Ocak 1922 günü Aralov resmen Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'i ziyaret etmişti. Ertesi gün de Mustafa Kemal'e itimatnamesini sundu. Mustafa Kemal Aralov ve Abilov ve Askerî Ataşe Zvonaryev'i Mart-Nisan 1922'de Sakarya cephesine çağırdı. Bu bağlamda heyet Polatlı, Sivrihisar, Konya, Akşehir, Bolvadin'de incelemeler yaptı. Bu seyahat sırasında İsmet Paşa, Ali İhsan Sabis Paşa, Kazım Paşa ile tanıştılar, Çay yakınlarındaki Cigidiya adlı Rus köyünü ziyaret ettiler. Aralov yine bu seyahat sırasında ordu matbaası kurulması için para bağışında bulundu. Mustafa Kemal Konya'da Frunze'nin söz verdiği 10 milyon rublenin (?) gönderilmesinin Moskova'ya hatırlatılmasını istedi. Heyet Ankara'ya döndükten sonra Rus elçiliğinde 1 Mayıs kutlamaları yapıldı, kutlamalara Ankara İmalat-ı Harbiye işçileri, Sıhhıye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey, mebuslar, öğretmenler, doktorlar, subaylar, gazeteciler katıldı.

Ancak Büyük Taarruz'dan ve Mudanya Mütarekesi'nden hemen sonra Sovyet Rusya ile ilişkiler değişmeye başladı. Türk tarafı tüm savaş boyunca para, cephane, mühimmat ve çeşitli malzeme yardımı ile "can kurtaran" Bolşeviklere sırtını döndü. Aralov'un sözleriyle, "Türk hükümeti Yunanlılara karşı kazanılan zaferden sonra bize haber vermeden Karadeniz ülkelerinin çıkarlarına dokunan birçok sorunu İtilaf Devletleriyle görüşmeye başladı." Bunun üzerine 3 Ekim 1922 tarihinde Aralov "Türk hükümeti"nin Moskova Dostluk Anlaşması'na, iki ülke arasında teati edilen çeşitli notalara aykırı davrandığını" ihtar etmek zorunda kaldı. Şubat 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'ne Bolşevik temsilcilerin yoğun ve içten katılımına rağmen Türk tarafının yönünü Batı'ya çevirmesi önlenemedi. Bu tarihten sonra Milli Mücadele'nin pragmatik önceliklerinin yerini, Yeni Türkiye'nin stratejik öncelikleri alacaktı....

Kahraman Mücahide: Fatma Seher Hanım

Milli Mücadele'de çok "Kara Fatma" vardır ama bunların en ünlüsü Fatma Seher (Erden) Hanımdır. Aralov'un anılarında da adı geçen Fatma Seher, 1878'de Erzurum'da doğmuş, kocası Derviş Efendi'nin ölümünden sonra Edirne'ye göç etmiş, İzmit cephesinde erkeklerden daha kahramanca savaşmıştır. Hikâyesine ilk kez *Yeni İnci* Gazetesi'nin Temmuz 1338 (1922) tarihli sayısında "Kahraman Bir Mücahidemiz Fatma Hanım" başlıklı makalede rastlarız. Gazete H. M. imzasıyla çıkan yazıda, "Bu fedakâr valide, Türk kadınının yalnız kahramanlar yetiştirmekle kalmadığını ve icab ederse bir dişi arslan gibi bizzat yurdunu müdafaa edebileceğini de ispat etmiştir (...) Ne olursa olsun böyle bir silah omzundan aşağı, fişeklere sarılı, belinde uzun kaması ve tabancasıyla dağlı bir yiğit kıyafetinde bir Anadolulu kadın, ilk defa görülünce, insana evvela derin hayret hissi veriyor. Sonra bu hissiyat yavaş yavaş bir kahraman karsısında duyulan hürmet ve ta'zim hislerine karışıyor ve insan ne büyük

bir milletin evladı olduğunu o vakit gurur iftiharla duyuyor...." diye başlar anlatmaya "Kara" Fatma'yı.

Seher Hanım, 1944 yılında kaleme aldığı hatıralarında kendisine "Kara" Fatma adını, Eylül 1919'da Sivas Kongresi sırasında karşılaştığı Mustafa Kemal'in verişini şöyle anlatır. "Sivas'ta öğle yemeğine davetli bulunduğu bir yere giderken yolda yakaladım. Üzerimde çarşaf ve yüzüm de peçe ile kapalı idi. Kendisi ile bir mesele hakkında görüşmek istediğimi söyleyince ilk defa sert bir lisan kullanarak ne görüşeceksin mukabelesinde bulundular. Kalbimdeki vatan aşkı bu sert muameleye galip gelerek derhal peçemi kaldırdım... ayaklarına kapanarak hem gözlerimden yaşlar akıyor hem de 'bu aziz vatanı kurtaracak sensin, bütün millet senin emrini bekliyor' demiştim. Atatürk kendi elleriyle beni yerden kaldırarak alnımdan öperek: – Adın ne? – Fatma. – Sen silah kullanmayı bilir misin? – Bilirim. – Ata biner misin? – Binerim. – Harpten ateşten korkar mısın? – Muharebe bana düğündür Paşam. Atatürk bana daha başka şeyler sordu. Cevaplarımdan hoşlanmış olacak ki: 'Şu dakikada bütün kadınlarımız senin gibi olsa idi Kara Fatma' diyerek alnımdan öptü ve işte o dakikadan itibaren adım 'Kara' Fatma kaldı."

Bu olaydan sonra Fatma Seher Hanım İstanbul'a gitmiş, oradan Topkapılı Pire Mehmed ve Laz Tahsin'le birlikte 15 kişilik bir birlik oluşturarak İzmit Cephesi'nde Gülbahçeli Murat Ağa'nın emrine girmiştir. Murat Ağa'nın yardımı ile birliğini 743 kişiye çıkaran "Kara" Fatma, Halit Paşa'nın kumandasında kahramanca savaşacaktır.

Fatma Seher Hanım, 1 Mayıs 1922'de Meclis Başkanı Kazım (Özalp) Bey, Van mebusu Hasan (Hakkı?) Bey ve Sovyet Rusya Sefiri Aralov Yoldaş'ın da bulunduğu 1 Mayıs işçi bayramında (kendisi 'çiçek bayramı' der) girdiği bir atış müsabakasında üsteğmen rütbesiyle ve işlemeli gümüş bir sigaralık ile ödüllendirilmişti. Aralov hatıratında "Fatma Çavuş kısa boylu, zayıf, enerjik yüzlü, kara gözlü bir kadındı... Fatma'nın sırtında siyah bir ceket, altında çizgili bir eteklik vardı. Belindeki geniş kuşağında tüfek mermileri, kama, omzunda da kayış görünüyordu.

Başını bir yemeni ile sarmıştı. Fatma Çavuş, Sovyet Rusya'ya olan sempatisini belirtmek, ayrıca bizim askerlik işlerimiz ve Rus kadınlarının iç savaşa katılmaları konusunda ayrıntılı bilgi almak için gelmişti" der. Aralov'un çizdiği portreye bakılırsa, ortada bir de "sosyalist Kara Fatma" vardır.

Gerisini "Kara" Fatma'dan dinleyelim: "Vatanın büyük kurtarıcısı Ebedi şefin layık olmadığım büyük iltifatı beni son derece sevindirmişti. Esasen bütün emel ve arzum yapmış olduğum hizmetten hiçbir menfaat beklemiyordum. Bu itibarla taltif edilmiş olduğum rütbemin mukabilinde verilecek maaşımı Kızılaya terk etmekle son vatani görevimi yaptım."

Bu yüce gönüllüğü kendisine pahalıya mal olacaktır. 5 Temmuz 1923'te *Tanin* gazetesindeki bir haberden sonra "Kara" Fatma'dan haber alınamaz. *Yedigün* dergisinin muhabiri Mekki Bey, "Kara" Fatma'yı 1933 yılında İstanbul Galata'daki Rus Manastırı'nda bulur. Derginin 9 Ağustos 1933 tarihli 22. sayısında yayımlanan mülakattan "Kara" Fatma'nın, Milli Mücadele sırasında bir çatışmada iki elini ve akli dengesini kaybeden kızının çocukları ile birlikte nasıl bir sefalet içinde yaşadığını öğreniriz. 55 yaşındaki "Kara" Fatma yerde, torunları ise tahta kerevetin üzerine serili çuvalın üzerinde yatmaktadır. "İş bulamıyorum ki... Kapıcılık kolculuk bulsam... çöpçülüğe de razıyım. Kızımla torunlarıma bakayım..." der öfkeli ve kırgın bir ses tonuyla. Bir eliyle göğsündeki İstiklal madalyasını gösterir ve "Bütün sefaletimi unutturan, beni yaşatan bu İstiklâl madalyasıdır, açım ama şerefliyim!" der. Aç ama şerefli kadın ağlamaya başlar. Ağlarken anlatır, anlatırken ağlar.

Mekki Bey gördüklerini kelimesi kelimesine aktarır sütunlarına ama hayırsever insanlara duyurmayı başaramaz sesini. "Kara" Fatma'nın yoksulluk içindeki yaşamı yıllarca sürer. 1944'te içinde bulunduğu ekonomik sıkıntıyı azaltmak için hatıralarını yayınlamak zorunda kalır. 66 yaşında yeniden hatırlanıp Defterdarlık'ta bir işe yerleştirilir. Bunun da derdine çare olmadığını 27 Mart 1950 tarihli *Kadın Gazetesi*'nde çıkan bir haberden anlarız: "Kara Fatma yardım bekliyor... belinde kaması

harbe giden erkeklerin önünde, sert adımlarla yürürken gördüğüm bu kadın senelerdir geçim sıkıntısı ve ızdırap çekiyor. Hele son günlerdeki durumu pek acıklı!.. Üzerindeki her eşya şunun bunun ianesi. Yalnız, İstiklâl madalyası kendisinin!.. Ve bununla öğünüyor..." Yazının yazarı aynı zamanda İstanbul Şehir Meclisi Üyesi Yekta Ragıp Önen'dir. Önen'in çabalarıyla bir miktar yardım toplanır ancak yeterli olmaz.

"Kara" Fatma yine sefalet içinde İstanbul'da bir kulübede tek başına yaşamaktadır. DP Kars mebusu Tezer Taşkıran ve Rize mebusu İzzet Akçal'ın konuyu TBMM gündemine getirmesi üzerine, 22 Şubat 1954 tarihinde Fatma Hanım'a 170 lira "ömür boyu" maaş bağlanır ama "Kara" Fatma'nın ömrü bu maaşı almaya yetmez, 2 Temmuz 1955'de İstanbul Darülaceze'de vefat eder ve Kasımpaşa'daki Kulaksız Mezarlığı'na defnedilir. Böylece, son "Kara" Fatma'mızı da toplumsal belleğimizin derin kuyularına gömüp, hayatımıza devam ederiz...

Özet Kaynakça

Bayrak, Mehmet. *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*, Özge Yayınları, Ankara, 2002.

Bilge, Suat. *Geç Komşuluk-Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1963*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1992.

Bir Kara Gün Dostluğu: Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, İstanbul, 1979.

Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anılar 1922-1923, çev. Hasan Ali Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Ertürk, Hüsamettin. *İki Devrin Perde Arkası*, yayına haz. Samih Nafiz Tansu, Pınar Yayınları, İstanbul, 1964.

Gürün, Kamuran. *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

İki Komintern Gözlemcisinin Kurtuluş Savaşı Değerlendirmesi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.

Menet, İrfan. "Kurtuluş Savaşı Sırasında Yapılan Dış Yardımlar", *Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Ankara, 2001.

Okyar, Osman. *Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1910-1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.

Perinçek, Mehmet. *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri-Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

Şenel, Volkan. "Kara Fatma'nın (Fatma Seher Hanım) İzmit'teki Mücadelesi", *Değişen Kocaeli*, sayı 3, 2007.

Ukraynalı Devrimci Lider Frunze'nin Türkiye Anıları, çev. Ahmet Ekeş, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978.

MİLLİ MÜCADELENİN FİNANSMANI VE TEKALİF-İ MİLLİYE EMİRLERİ

Anadolu'nun tam anlamıyla hükümetsiz ve devletsiz olduğu dönemde, İzmir'in 15 Mayıs 1919 tarihinde Yunanlılar tarafından işgalinden sonra bölge halkı toparlanmış, 28 Haziran-12 Temmuz 1919 tarihleri arasında Birinci Balıkesir Kongresi, 26-30 Temmuz 1919 tarihinde İkinci Balıkesir Kongresi gerçekleştirilmişti.

Bu tarihten itibaren Kuva-yı Milliye'nin finansmanı için halktan "Nakdi ve Ayni Teberru" adı altında vergi olarak para ve mal alınıyor, böylece halk hem Kuva-yı Milliye'ye ve İstanbul'daki Osmanlı hükümetine hem de Düyûn-u Umumiye ve Reji İdaresi'ne vergi vermek zorunda kalıyordu. Bu zorunlu para ve mal bağışının miktar ve cinsini Kuva-yı Milliye, Müdafaa-ı Hukuk ve Redd-i İlhak kurulları tayin ediyordu. 7-10 Ağustos 1919 tarihinde Aydın, Denizli ve Muğla vilayetlerinden gelen temsilcilerle toplanan Nazilli Kongresi, Heyet-i Milliyelerce belirlenen mal ve para bağışını ödemekten kaçınanların cezalarının Kuva-yı Milliye müfreze komutanlarınca tayin ve tespit edileceğini hükme bağlamıştı.

Kuva-yı Seyyare'ye bağış

4-11 Eylül 1919 tarihlerinde Sivas Kongresi'nin sürdürüldüğü sıralarda Anadolu'da Trakya ve İstanbul hariç olmak üzere mevcut asker sayısı 34.181 idi. Büyük Millet Meclisi'nin açıldığı günlerde ise bu sayı biraz daha azalmıştı. Toplam olarak Kuva-yı Milliye'nin 10-15 bin civarında olan mevcutları ile birlikte bu sayı 40-45 bini geçmiyordu. Aynı dönemde Anadolu toplam

200 bin civarında, iyi donanmış İtilaf Kuvvetleri tarafından işgal edilmişti. Kasım 1919'un sonlarına gelindiğinde, artık hem Kuva-yı Milliye birlikleri hem de cephelerdeki askerî birlikler tamamen Heyet-i Milliyelerin halktan toplayıp göndereceksleri yardımlara bağlı hale gelmişler ancak halkın da daha fazla dayanacak durumu kalmamıştı. Nitekim Bolu ve Düzce isyanları, esas olarak bu zorunlu "bağış" uygulamasına tepki olarak çıkmıştı. Ancak Düzce İsyanı'nı bastırmak için gönderilen Kuva-yi Milliye birliğinin komutanı "Sarı" Edip Efe, hareket etmek için 5 bin lira tutarında para istemiş ve bu parayı almadan birliğine hareket emri vermemişti.

Bu tarihten itibaren üç farklı yolla gelir sağlandı: a) Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi yasalarını değiştirmek, vergi oranlarını artırmak ve yeni vergiler koymak, b) Sovyet Rusya'dan alınan yardımlar, c) Düyûn-u Umumiye faizlerini ödemeyerek çeşitli ihtiyaçlar için kullanmak. d) Ziraat Bankası'ndan zorunlu ihtiyaçları karşılamak amacıyla para çekmek.

Düyun-u Umumiye gelirlerine el koyma

Nutuk'tan öğrendiğimize göre, 20-22 Ekim 1919'de Amasya'da gizli sayılıp imzalanmayan dördüncü protokolün 8. maddesine göre "Aydın Vilayeti'ndeki kuva-yı milliyenin gücünün arttırılması ve iaşesinin sağlanması için İstanbul'daki Donanma Cemiyeti'nin 400 bin lirasından gereği kadarının Ankara güçlerine verilmesi" kararlaştırılmıştı. Bu karar uyarınca olsa gerek, 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali üzerine, Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal imzasıyla bütün vilayetlere ve kolordu komutanlarına gönderilen 18 Mart 1920 tarih ve 22 Sayılı genelge ile Osmanlı Bankaları ile Düyûn-u Umumiye ve Reji İdarelerinin mevzuatlarını bulundukları yerin en büyük mülki amirlerine ve maliye memurlarına bildirmeleri emredilmişti. Sabahattin Selek ve Alptekin Müderrisoğlu'na göre TBMM'nin ilk Maliye Bakanı Hakkı Behiç Bey, Düyûn-u Umumiye İdaresi'nin Ankara temsilcisi olan Ali Cevad Bey ile görüşerek ona Ankara Hükümeti adına şu teklifte bulunmuştu:

"Biz harp halindeyiz. Vergileri toplayıp bize verin ancak masraflarınızı da alın. Sulh olunca hesaplaşırız." Alptekin Müderrisoğlu şöyle devam ediyor:

> Bu teklif Düyun-u Umumiye İdaresi'nin de işine gelmiş, temsil ettikleri yabancı alacaklıların savaştan sonra ödenmesini garantilemişti. Örgüte dokunulmaması ve masraflarının karşılanması, Düyun-u Umumiye İdaresi'nde çalışan 8000 memurun işlerine devam etmesi iyi niyet şeklinde yorumlanmıştı. Meclis doğrudan doğruya gelirlere el koymamış, örgütü dağıtmamış, dış borçları red etmemişti. Böylece hem Düyun-u Umumiye İdaresi'nin gelirlerine el atılmış oluyor, hem de idarenin devamlı tahsilat yaparak masraflar çıktıktan sonraki net hasılatı Kurtuluş Savaşı emrine aktarması sağlanıyordu.
>
> Düyun-u Umumiye Merkezi ve Damga Matbaası İstanbul'da bulunuyordu. Normal zamanlarda olduğu gibi damga pullarının İstanbul'da basılıp Anadolu'ya gönderilmesi sağlanmıştı. Ankara Hükümeti Anadolu'da satılan damga pullarının parasını da İstanbul'a göndermeyip, bir gelir olarak bütçeye ekliyordu. Tütün Rejisi İdaresi'nin gelirlerine de el konulmuş ve Anadolu'daki bütün devlet gelirleri artık Ankara'nın eline geçmiş bulunuyordu.

Vergi salma idaresi

Ne var ki bütün bunlar mali krizi atlatmaya yetmiyordu. Bu yüzden TBMM'nin 24 Nisan 1920 günlü oturumunda ele alınan ilk konulardan biri vergilerdi. Çıkartılan ilk kanun da kapatılan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında görüşülmesi yarım kalmış olan Ağnam (Hayvan) Vergisi'nin dört misli artırılmasına ilişkindi. Bundan sonra TBMM adeta vergi salma idaresi gibi çalıştı. Çıkarılan vergi kanunlarından bazıları şunlardı:

28 Haziran 1920 tarihli ve 46 sayılı Kararname ile Anadolu'dan yabancı ülkelere altın ve gümüş çıkartılması yasaklandı.

28 Temmuz 1920 tarihli ve 8 sayılı Kanun'la gümrük vergisi 5 kat artırıldı.

2 Ağustos 1920 tarihinde çıkarılan 10 sayılı Kanun'la depo vergisi 10 misline çıkarıldı.

15 Ağustos 1920 tarihli ve 11 sayılı Kanun'la Ereğli-Zonguldak havzasında çıkarılan maden kömürlerinden gümrük vergisinin dışında ton başına ihracat vergisi de alınması kararlaştırıldı.

21 Eylül 1920 tarihli ve 24 sayılı Kanun'la gelir vergileri 5 ve 10 misli arttırıldı, ayrıca daha önce vergiden muaf olan şehir ve kasabalardaki sanayi kuruluşları, köylerde bile bulunsalar vergi kapsamına alındı.

28 Eylül 1920 tarih ve 29 sayılı Kanun'la sigara kâğıdı, kibrit, oyun kâğıtları ile kahvehaneler ve gazinolarda oyun amaçlı kullanılan her türlü malzemenin vergilendirilmesi kararlaştırıldı. Ayrıca Deniz Taşıtları Vergisi ihdas edildi.

29 Eylül 1920 tarihli 30 sayılı Kanun'la damga resmi üç katına, 30 Eylül 1920 tarihli 31 sayılı Kanun'la sigara kâğıdı vergisi iki katına çıkarıldı.

8 Kasım 1920 tarihli 338 sayılı Kararname ile "ayni ve nakdi teberru" alımı yasaklandı, böylece Kuva-yı Milliye'nin mali özerkliği ortadan kaldırıldı. Ayrıca Hükümet derhal, düzenli bir ordu ve büyük süvari birlikleri kurma kararı almıştı. Bu kararların yanında Ali Fuat Paşa görevinden alınmış, yerine Batı Cephesi kuzey ve güney olarak ikiye bölünmüş, güneye Miralay Refet Bey, kuzeye Miralay İsmet Bey getirilmişti.

Tekalif-i Milliye Emirleri

3 Ağustos 1921 günü dönemin Maliye Vekili Hasan (Saka) Bey mali durum hakkında bilgi vermiş, bütçe açığının çok büyük olduğunu, Meclis'ten yeni bir gelir kaynağı çıksa bile bunun dört aydan önce etkisini göstermeyeceğini, ordunun ihtiyaçlarının karşılanması için olağanüstü bir gelir kaynağına ihtiyaç duyulduğunu, bunun için belki Tekalif-i Harbiye'ye başvurulabileceğini izah etti. Tekalif-i Harbiye, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı hükümetlerinin koyduğu harp vergisinin adıydı.

Teklif kabul edildi. 5 Ağustos tarihinde Mustafa Kemal'e üç ay için Meclis'in yetkilerini devretmeyi içeren Başkomutanlık Kanunu kabul edildi. Kanuna ek olarak çıkarılan 7-8 Ağustos 1921 Tekalif-i Milliye Emirleri'nin sayısı 10'du ve her birinin madde sayısı değişikti.

Genel olarak söylersek, 1 Numaralı Emir, kurulacak komisyonlara dairdi.

2 Numaralı Emir her kazada mevcut hane adedince, birer takım çamaşır ve birer çift çarık ve çorabı 10 Eylül 1921 tarihine kadar komisyonlara vermeye mecbur olduklarına dairdi.

3 Numaralı Emir Tüccar ve ahalinin elinde rengi ne olursa olsun çamaşırlık bez, Amerikan bezi, patiska, pamuk, yıkanmış yün, yıkanmamış yün, tiftik, fantezi kumaşlar hariç olmak üzere erkek elbisesi imaline müsait her nevi yazlık ve kışlık kumaşlar, kalın bezler, kösele ve iğne, taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, çarık, potin imaline mahsus deri, demir, kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç iplikleri, nallık demir veya mamul nal, mıh, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gübre, sicim ve urgan stoklarından yüzde 40'ına el konulmasına dairdi.

4 Numaralı Emir buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek ve kasaplık hayvan, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum stoklarından yüzde 40'ına el konmasına dairdi.

5 Numaralı Emir ordunun ihtiyacı olduğunda, aracı olan herkesin her ay ordu malzemesinden bir bölümünü kendi aracıyla yüz kilometre nakletmesine dairdi.

6 Numaralı Emir çeşitli yerlerdeki terkedilmiş malların ("Emval-i Metkure") mahalli mal sandıkların devrine dairdi.

7 Numaralı Emir av tüfekleri, tabancalar ve bunlara mahsus cephaneler hariç olmak üzere her çeşit ateşli tüfek, kasatura, süngü, mavzer, kılıç ve palaların komisyonlara teslimine dairdi.

8 Numaralı Emir benzin, vakum, gres, makine, don, saatçı ve balık yağları, vazelin, otomobil kamyon lastiği, sulüsyon, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinesi, kablo, pil, çıplak tel, asit sülfrik stoklarının yüzde 40'ının komisyonlara teslimine dairdi.

9 Numaralı Emir demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnafı ve imalathaneleri ile bu esnaf ve imalathanelerin üretim kapasitelerinin tespiti ve kasatura, kılınç, mızrak ve eyer yapabilecek sanatkârların isimlerinin tespit edilip Müdafaa-i Milliye Vekaleti'ne bildirilmesine dairdi.

10 Numaralı Emir dört tekerlekli yaylı arabalar, dört tekerlekli at ve öküz ve kağnı arabaları, bunların teçhizatları ve hayvanları ile birlikte komisyonlara devrine dairdi.

Bu 10 Emir bütün bakanlıklara, Garp ve Merkez Ordusu Kumandanlıklarına, Canik, Amasya, Tokat, Sivas, Kayseri, Niğde, Konya, İçel vilayet ve livaları ile bunların batısında bulunan bütün vilayet ve livalara ve nihayet İstiklal Mahkemeleri'ne tebliğ olmuştu. Sonuncu mercie bildirilmesinin nedeni, bu emirlere uymayanların Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca yargılanacak olmalarıydı.

Mahsub-u Umumi Kanunu

Tekalif-i Milliye (savaş yükümlülüğü) Emirleri'nin 30 Ekim 1921 tarihinden itibaren son verileceği kararlaştırılmıştı. Geri ödemelerin yapılması ile ilgili 12 Nisan 1923 tarihli ve 328 Sayılı Kanun'la toplamı 6.003.663 TL. olan Tekalif-i Milliye borçları hak sahiplerine ödenmeye başlanmış, borcun yüzde 72.3'üne karşılık gelen 4.340.508 TL tutarındaki bölümü 1923 yılında kapatılmıştı. Ancak 3 Nisan 1924 tarihli ve 459 Sayılı (kısaca) Mahsub-u Umumi Kanunu'nun 2. maddesi gayri müslim vatandaşlar açısından büyük bir haksızlığı içeriyordu:

"Türkiye'den ayrılan mahaller ahalisinden Türk tebaası olmıyanlarla ecza-yı vatanın (vatan parçasının) bir kısmını tefrike (ayırmaya) sai olmuş (çalışmış) olan siyasi zümre ve teşkilatlara mensup eşhasın (şahısların) Hazinedeki matlubları işbu kanundan müstefit olamaz (faydalanamaz.)"

Bu kanunun görüşüldüğü gizli celsenin zabıtları okunduğunda görülüyor ki, Ermeni ve Rumların elindeki mazbataların mahsup edilmemesi için özel gayret sarfedilmişti. Gümüşhane

Mebusi Hasan Fehmi Bey'in 3 Nisan 1924 tarihli oturumdaki şu sözleri bunun kanıtıdır:

"Maddeden maksat tehcir (göçen) ve tagayyüp eden (kaybolan) Rumların ve Ermenilerin tekalifi milliye ve harbiye mazbatalarını mahsup etmemektir. Çünkü gerek harbi umumiye gerek İstiklal Harbine yine Şarki Anadolu'nun harabiyetine nasıl Ermeniler sebebiyet verdi ise, Garbi Anadolu'nun harabisine ve İstiklal harbinin bu kadar çetin ve bu kadar memleketi yıkıcı bir hal almasına da Rumlar sebebiyet verdi. Binaenaleyh bu kanunla biz o muharebelerin bıraktığı tesiri maliyi kastediyoruz. Binaenaleyh Rumları, Ermenileri bu tekalifi milliye mazbatalarının edellerinden müstefit etmemek için bir çare düşünüldü. Fakat bunu açık olarak Rum ve Ermeni diyemezdik. Muhtelif şekiller ve formüller yazıldı. Muhtelif şekiller üzerinde tetkikat yapıldı. Nihayet en mahzurlu veyahut mahzursuz bu şekli bulduk. (...) Harb-i Umumi'den evvel (...) İslamlar daha ticarete atılmış değillerdir. Pek mahdut İslam mağazaları vardı. Bazı büyük şehirlerde birkaç mağaza vardı. Binaenaleyh tekalifi harbiyenin büyük bir kısmı onlardan (gayri Müslimlerden) alındı ve mazbatalar onların elindedir. Şimdi biz burada doğrudan doğruya Rumları müstefit ettirmek istersek gayet azim milyonlarla karşılaşacağız. Halbuki Rumların İstanbul'da kalanlarının bir kısmı mübadeleye tabidir, bir kısmı mübadeleye gayri tabi, Ermenilerden memleket dahilinde bulunanlar vardır. Yalnız Ankara'nın içerisinde bugün bendenizin tahminime göre gayri müslimlerin elinde herhalde dört beşyüz bin liradan aşağı değildir. Bunların bugüne kadar ne bir tanesi verilmiştir ve ne de mahsup edilmiştir. Şimdi eğer bu maddeyi tayyedersek onlar da tüccardan Mehmed Efendi, Ahmed Efendi gibi bu haktan istifade etmesi lazımdır."

Kanunun Rumları ve Ermenileri dışarıda bırakmasına itiraz Konya Mebusu Musa Kazım Bey'den gelmişti. Musa Kazım Bey eğer bu sayılan suçları işleyenler varsa onların tespit edilip ceza kanunları veya Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca yargılanıp cezalandırılabileceğini, dolayısıyla genel olarak Rumlar ve Er-

meniler şeklinde bir suç isnadının "mahzurlu olduğunu" söyledi. Musa Kazım Bey'e göre bu tür kanunlarda "siyasi emellerin bulunması" güvenliğin yokolmasına neden olabilirdi. Kanunun bu maddesinin ilerde kötüye kullanılabileceğini, sırf mahsuplaşmamak için durup dururken polis tahkikatı yapılabileceğini böylece adaletsiz bir durum çıkacağını söyleyen Musa Kazım Bey sonunda ikna oldu ve itirazını geri çekti. Ardından Gümüşhane Mebusu Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey "Yahudiler ne olacak? Memleketi sülük gibi emen Yahudiler?" diye sorarken Konya Mebusu Eyüp Sabri Bey, "Musevilere ve Araplara da uygulanacak mı?" diye sordu. Hasan Fehmi Bey "Efendim bir kere Araplar zaten arazi-i münfekkedendir (arazisi ayrılmış olanlardadır). Bu kanunun diğer maddelerinde halledilmiştir. (...) Biz maddeyi yazarken Rumları ve Ermenileri düşündük. (...) Fakat Yahudileri de bunların daire-i şümulunde görmek lazım gelirmiş. Bunu hükümetin takdirine terk ediyorum" diyecektir. Konya Mebusu Refik Bey, Giresun Mebusu Hacim Muhittin (Çarıklı), Kozan Mebusu Ali Saip (Ursavaş), Aksaray Mebusu Neşet Bey ve Maliye Vekili Abdülhalik (Renda) benzer taleplerde bulunmuş, sonunda Yahudilerin kanuna eklenmesi Heyet-i Celile'nin yetkisine bırakılmıştı.

Özet Kaynakça

Çavdar, Tevfik. *Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm I ve II*, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Eroğlu, Reşit Cem. "Kurtuluş Savaşı'nın Finansmanı", 2005 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Müderrisoğlu, Alptekin. *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, 2 Cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1988.

Onaran, Nevzat. *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930)*, cilt 2, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2013.

Sürmeli, Serpil. *Milli Mücadelede Tekalif-i Milliye Emirleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

Tezcan, Cezmi. "Tekalif-i Harbiyeve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemi Mali Politikaları", 2005 yılında Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde kabul edilmiş doktora tezi.

Yalman, Ahmet Emin. *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi*, Betik Yayıncılık, Ankara, 1998.

DÖNÜM NOKTASI:
SAKARYA MEYDAN MUHAREBESİ

6-11 Ocak 1921'de aslında iki tarafın birbirini yokladığı bir keşif harekâtı olan Birinci İnönü Muharebesi ve 24 Mart-1 Nisan 1921'de Yunanlıların kesin bir başarısızlığa uğradığı ciddi bir kapışma olan İkinci İnönü Muharebesi'nin ardından hava birden ısındı. Ekim 1920'de Anadolu harekatının mimarı Venizelos'un seçimleri kaybetmesi üzerine rakibi General İoannis Metaksas sürgünden Atina'ya dönmüş, Yunan Hükümeti 7 Nisan ve 11 Nisan 1921 tarihlerinde iki kez, kendisinden Anadolu harekâtına yardım etmesini istemişti. Metaksas'ın hükümetin hedefinin ne olduğu sorusuna verilen yanıt, "Afyon ve Eskişehir tren hattı, daha sonra da Ankara ve Konya ele geçirilirse Mustafa Kemal'in direnişi yok edilecek ve o zaman bizzat kendisi barışı imzalamaya taraftar olacak" şeklindeydi. Metaksas'ın cevabı ise şöyle olmuştu:

> Bu şartlar altında Eskişehir Savaşı'nı kazandığımızı varsayalım. Bu kısmi zafer Türklerin iradesini kıracak mı? Şüphesiz hayır. Ümitsiz de olsa mücadelelerine devam edecekler ve kendilerini Ankara önünde savunacaklardır. Onları oraya kadar takip mi edeceğiz? Hangi kuvvetlerle Ankara'ya varacağız? Askeri kuvvetlerin ancak üçte biriyle. Gıda ve malzeme güçlükleri nasıl karşılanacak? Bu gibi şartlar altında Ankara'yı dahi alsak ne yapacağız? Ankara'ya kadar olan bütün bölgeyi, bütün kuvvetlerimizle işgal edecek ve düşmanca davranışlarla karşı karşıya kalacağız. Kâfi kuvvetleimiz olup da bütün Anadolu'yu işgal etsek ne olacak? Türkler Sevr Antlaşması'nı imzalayıncaya kadar bütün memleketi işgale devam mı edeceğiz? Sevr'i imzalayacak Türkler bulunsa dahi veya Eskişehir'de bizim zaferlerimizden

> sonra Sevr'i bizzat [Mustafa] Kemal imzalasa dahi, imzadan sonra ne yapacağız? İzmir Bölgesi hariç, bütün Anadolu'yu boşaltacak mıyız? O zaman ne yapacağız? Askerimizi terhis edip, İzmir ve bölgesinde ancak takviye edilmiş yerel kuvvetler mi bırakacağız? Birkaç ay sonra ne olacak?

Metaksas, izlenen siyasetin "istila siyaseti" olduğunu söyleyince Başbakan Gounaris, "Bu bizim siyasetimiz değildir... Bizi oraya götüren Venizelos'tur. Biz savaşı hazır bulduk" cevabını vermişti. Metaksas'ın cevabı ise "Siz uzlaşmaya varabilirdiniz" olacaktı. Ancak Gounaris, saldırının kesin zaferle biteceğine inandığını söyledi. Bu sefer Metaksas, "Kafalarımızı Kemal'in istihkâmları üzerine parçalayacağımıza, bırakalım Kemal kendi çehresini bizim istihkamlarımız üzerinde parçalasın" dedi ve Yunan ordusunun Sevr sınırına (Yunan Ordusunun 14 Kasım 1920'ye kadar işgal ettiği alanlara) çekilmesini önerdi. Ancak Metaksas'ın tüm uyarıları ve önerileri kulak ardı edilerek harekât Ankara'ya doğru genişletildi. İlk başlarda "istilacılar" haklı da çıktı.

Yunan ilerlemesinin yankıları

Galip Baysan'ın aktardığına göre, 10 Temmuz'da başlayan Yunan taarruzu Batı başkentlerinde büyük bir coşku ve sevinçle karşılanmıştı. Örneğin 14 Temmuz 1921 tarihli *Le Temps* gazetesi, "Konstantin'in yeni Haçlı Seferi"nden ve onun büyük başarılardan duyulan büyük mutluluk ve gururu dile getiriyordu. Habere göre Kral Konstantin, yanında Paul, Andre ve Nikola adlı prensler, yeni Başbakan Gounaris ve Savaş Bakanı ile beraber 12 Haziran 1921 günü İzmir'e vardığını ve Haçlı Seferleri sırasında "Aslan Yürekli" Richard'ın karaya çıktığı yerde karargâhını kurduğunu belirtiyordu. Gazeteye göre Konstantin, Haçlı kralların-dan sonra Anadolu'ya ayak basan ilk Hıristiyan kraldı. Fransız Akademisi üyelerinden Denys Cochin, Kütahya'nın işgalini şu sözlerle kutluyordu:

Hiçbir düşünce beni, Yunanlıların Kütahya'daki güzel zaferini kutlamaktan alıkoyamaz. 30 bin Türk esiri ve 60 top. Atina'da ve bütün krallıkta çanlar çalıyor. Konstantin galip. Neyi savunmaya gitti? Venizelos tarafından Yunanistan lehine imzalanan anlaşmayı. Şu halde zafer ikisinin. Kütahya'da kendi Waterloo'sunu kazanan Konstantin Türkleri Asya'da ve Avrupa'da da yenecek. II. Mehmed'e karşı rövanş ve Yunanlıların Bizans'a girmesi daha fazla boş bir rüya olarak kalamaz. Fransa Atina'da, Kütahya zaferi için çalınan çanların seslerine kulak verecek ve galip Hıristiyanları alkışlayacaktır.

Megali Idea yakın mı?

Pek çok kişiye göre Yunanlıların kazandığı büyük zafer, İstanbul ve İtalyanların çekildiği Ege ve Akdeniz sahillerini Yunanistan'a, Adana, Antep, Sivas gibi illerin de Ermenistan'a verilebilmesinin kapısını açacacaktı. Ünlü Helen rüyası *Megali Idea** gerçekleşmek üzere idi. Yine bir Yunan inanışına göre, bir Konstantin [Doğu Roma İmparatoru I. Constantinus] tarafından kurulan, geliştirilen; bir başka Konstantin [Bizans İmparatoru XI. Kontantinos Paleologos] tarafından kaybedilen İstanbul, yine bir Kostantin [Yunanistan Kralı I. Konstantin] tarafından teslim alınacaktı. Yunan askerlerinin dillerinden düşmeyen slogan "Ankara'ya-Ayasofya'ya!" idi.

13 Temmuz'da Afyon, 17 Temmuz'da Kütahya düşmüştü ki Mustafa Kemal gece yarısına doğru Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya şu telgrafı gönderdi: "Şimdi yola çıkarak sizinle

---

* Yunanistan bağımsızlığını 1821'de ilan etti, ancak sınırlarının tanınması 1832'de mümkün oldu. O zamanlar Yunanistan, Yunan Yarımadası ile Ege Denizi'ndeki Kiklad Adaları'nı kapsıyordu. Yunanca konuşanların ağırlıkta oldugu Girit, Ege Adaları, Epir, Teselya, Makedonya ve Trakya Osmanlı İmparatorlugu sınırları içinde kalmıştı. Dahası, Anadolu'nun Ege kıyıları ile Karadeniz kıyılarında iki milyona yakın Yunan asıllı (Rum) yaşıyordu. 19. yüzyılın Yunanlı politikacıları için bu toprakları Konstantinopolis (İstanbul) merkezli bir imparatorlukta toplamak en önemli siyasi projeydi. Bu bağlamda "Küçük Asya" dedikleri Anadolu toprakları neredeyse Yunanistan'ın öteki yarısıydı. Çünkü 1910'larda Anadolu'da 1,7 milyon Yunan asıllı yaşarken, aynı dönemde Yunanistan nüfusu yaklaşık 2,6 milyon idi. Genel olarak Megali Idea adıyla anılan bu proje Yunan milliyetçiliğinin en başat akımlarından biri oldu.

görüşmek istiyorum. Sıkıntı verir miyim?" Olumlu yanıt alınca cepheye hareket etti. 18 Temmuz saat 05.00'te İsmet Bey ile buluşup Karacahisar'daki komuta yerine gittiler. Durum kendisine anlatılınca Yunan ordusunun manevra planını daha iyi anladı. Yunanlılar mevcut üç kolordularının ikisi ile Afyon'un kuzeyinden Eskişehir'in doğusuna doğru bir kuşatma yaparak Türk kuvvetlerinin Ankara istikametinde çekilmesini önleyecek ve bulundukları bölgede imhasını sağlayacaklardı. Mustafa Kemal komutanlara, "Savaşı kaybetmişiz değil mi?" diye sordu. "Öyle görünüyor" cevabını alınca da "Öyleyse işimiz orduyu kurtarmak ve yeni bir mevzide hazırlanmak olmalıdır. Kademe kademe Sakarya gerisine kadar çekilmelidir" talimatını verdi. 19 Temmuz'da Eskişehir düştü, 21 Temmuz'da başlatılan Türk karşı taarruzu ise başarısızlıkla sonuçlandı. Türk ordusu Eskişehir'in doğusunda tutunmaya çalışırken, Ankara karıştı. Meclis sorumlulardan hesap sorma peşindeydi. Pek çok mebus Londra Konferansı'nda biraz daha toleranslı davranılmadığından pişmanlık duyuyordu. Artık İstanbul'a dönülmeli, Büyük Devletler ne verirlerse onunla yetinilmeli idi. Asker kaçakları artmıştı, Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa Meclis'te, İstiklâl Mahkemeleri'nin Kastamonu, Konya, Samsun'da yeniden kurulmasını istiyordu.

Başkumandanlık tartışması

Ankara'ya dönen Mustafa Kemal, Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmada, "Cephede durumun düzeldiğini ve telaşa gerek olmadığını" söylemiş ve konuşmasını "Dört hafta sonra düşmanı yeneceğiz" sözleri ile tamamlamıştı. Mustafa Kemal'in muhaliflerinin oluşturduğu İkinci Grup üyeleri muhtemelen diktatörlük eğilimleri giderek belirginleşen Mustafa Kemal'i saf dışı etmeyi kolaylaştırmak amacıyla Mustafa Kemal'in ordunun başına geçmesini istediler. 2-5 Ağustos tarihleri arasında TBMM'de süren ateşli tartışmalar sırasında Mustafa Kemal, "Başkumandanlığı, üç aylık bir süre için ve kanun yürürlükte olduğu süre boyunca Meclis yetkilerini kullanma hakkı ile" birlikte kabul edeceğini

söyledi. İkinci Grup, bugün resmî tarihçilerin söylediği gibi, Mustafa Kemal'in Başkumandanlığına karşı çıkmadı ancak onun Başkumandanlık yetkilerinin yanı sıra Meclis yetkilerini de kullanmasına karşı çıktı. Nitekim Mustafa Kemal'in şu sözleri de meselenin "fevkaladeliğini" vurguluyordu:

> İtiraf etmek lazımdır ki, bu yetki büyük bir yetkidir. Meclisin yetkisidir ki bana veriyor. Böyle olmakla beraber, üç ay sonra elbette ya yenilersiniz veya yürürlükten kaldırırsınız. Böyle bir yetki vermek doğru değildir. Bunun için üç ay gibi kısa bir zamanla sınırlayınız.

5 Ağustos günü Mustafa Kemal "ordunun maddi ve manevi kuvvetini" artırmak amacıyla Meclis adına yasa çıkarma yetkisine de sahip olmak kaydıyla 184 oyla Başkumandan seçildi. Bu olağanüstü yetkinin tek sınırı vardı, o da kanun üç ay geçerli olacaktı. Üç ay içinde Meclis gerekli görürse bu yetkiyi kaldırabilecekti veya üç ay sonra yeniden konu tartışılacaktı.

Milli Mücadele'nin kaderini belirleyen Sakarya Meydan Muharebesi, bir dizi gerilemeden sonra Sakarya'nın doğusunda toplanan yaklaşık 100 bin kişilik Türk ordusu ile yaklaşık 120 bin kişilik Yunan ordusu arasında 23 Ağustos-12 Eylül 1921 tarihlerinde yaşandı. Ordu mevcudu çok farklı değildi ama iki tarafın silah envanteri arasında Yunanlar lehine önemli farklar vardı. Türk tarafının üstünlüğü ise kendi topraklarında çarpışıyor olması, araziyi ve ahaliyi çok iyi tanımasıydı. "İnanmadığı bir savaşı" yürütmek zorunda kalmış General Papulas'ın komutasındaki Yunan ordusu ise yorgundu, askerler her fırsatta "Terhis, terhis!" diye bağırıyorlardı.

Muharebeler 100 kilometrelik bir cephede gerçekleşti. Mustafa Kemal'in ünlü "hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır" sözü bu savaşta söylendi. Mangal Dağı, Beylikköprü, Türbetepe, Gedikli, Köseaptallı, Çaldağı, Duatepe ve Kartaltepe muharebelerinden sonra Yunan ordusu 11 Eylül akşamı çekilmeye başladı. Kanlı çarpışmaların bilançosu Yunan tarafı için 3.782 ölü, 18.732 yaralı, 376 kayıp olmak üzere toplam 22.890 zaiyat idi. Türk tarafının zayiatı ise Genelkurmay yayını olan

Türk İstiklal Harbi adlı kaynağa göre 5.713 ölü, 18.840 yaralıydı. Celal Erikan'a göre ise 3.713 şehit ve ölü", 18.480 yaralı, 805 tutsak ve kayıp verilmişti. Alptekin Müderrisoğlu'na göre ise Türk tarafı 3.282 ölü, 13.618 yaralı vermişti. Yunan tarafının kaybı ise 15 bin civarı ölü, 25 bin civarı yaralıydı.

Mustafa Kemal 19 Eylül 1921 günü TBMM Reisi ve Başkumandan sıfatıyla bir konuşma yaptı. Birinci İnönü Muharebesi'nden itibaren yaşananları değerlendirdi ve savaşın kazanıldığını ilan etti. Ardından Saruhan Milletvekili Süreyya Bey ve 64 arkadaşının önerisiyle Mustafa Kemal'e "Gazilik" ve "Müşirlik" (Mareşallik) unvanı verildi.

Resmî Tarihin Birinci İnönü "Zaferi"

Turgut Özakman'ın 748 sayfalık *Şu Çılgın Türkler* adlı "çok satan" kitabında "Yunan ordusu, üç tümene yakın bir kuvvet ile yeni Türk ordusunun durumunu keşfetmek için Bursa'dan Eskişehir'e doğru taarruza geçecektir" diye anlattığı hikâye, resmî tarihe Birinci İnönü Muharebesi olarak geçen olaydır.

Celâl Erikan'ın belgeler üzerinde yaptığı araştırmaya göre, Yunan tarafında 140 ağır makineli tüfek ve 72 top vardı. Böylece Yunan tarafının Özakman'ın söylediğinin yarısı kadar olduğunu öğreniriz.

Celâl Erikan'ın *Kurtuluş Savaşı'nda Cepheler* adlı kitabından anladığımıza göre, 10 Ocak 1921'de Ankara kuvvetleri, bir gün sonra ise Yunan kuvvetleri geri çekilmişti. Ankara kuvvetleri ise bu durumu tesadüfen köylülerden öğrenmişti. Yani Turgut Özakman'ın iddia ettiği gibi "fidan halindeki ordu, canını dişine takarak" Yunanlıları püskürtmemişti.

Nitekim Genel Kurmay Başkanlığı Harp Dairesi de *Türk İstiklâl Harbi* adlı kitapta, "İyi bir keşif yapılamaması ve temasın devam ettirilememesi yüzünden Yunanlıların çekildiği zamanında anlaşılamamış, bu yüzden 11 Ocak günü Yunanlılar, takibe uğramadan kolayca muharebeyi keserek İnönü mevziinden geri çekilmişlerdi" şeklinde yazacaktı. Ama elbette, kitabın

yazarı yaşananları bir "meydan muharebesi" ve "zafer" olarak adlandırmaktan geri durmuyordu. Halbuki Celâl Erikan'ın kaydettiği gibi, Mustafa Kemal cepheye gönderdiği telgrafta, "zafer" değil, sadece "başarı"dan söz etmişti. Olayın "zafer" olarak nitelenmesi Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasından (12 Eylül 1921) kaynaklanacak, *Nutuk*'ta da perçinlenecekti.

Sabahattin Selek de *Anadolu İhtilali* adlı kitabında, "Birinci İnönü askerlik yönünden küçük bir muharebedir. Yeneni ve yenileni yoktur. Bu muharebede, Yunan Ordusu da, Türk Ordusu da iyi sevk ve idare edilememiştir. Hele Yunan Kumanda heyetinin kararsızlığı beceriksizliği hiçbir bahane ile gizlenemeyecek açıklıkta görülmüştür. 9 Ocak günü yapılan muharebede elle tutulacak kadar net bir başarı sağladıkları halde, fırsatı kaçırmışlar ve taarruza devamı ertesi güne bırakmışlardır. (...) Gerçi Yunanlılar bu hareketi sırf keşif maksadı ile yapmışlardır" der.

Konuyu "Askerî keşif harekâtı" başlığı ile veren Yunan kaynakları ise Birinci İnönü Muharebesi'ni, kendi açılarından başarısızlık olarak niteliyorlardı. Onlara göre, Türk ordusu artık disiplinsiz çetelerden değil, tamamen disiplinli ordu birliklerinden oluşuyordu ve iyi silahlanmıştı. Buna karşılık Yunan birlikleri haritaları iyi kullanamamış, kollar arasında diyaloğu sağlayamamış, daha da önemlisi, Ethem Bey'in Kemalist güçlere karşı işbirliği teklifini değerlendiremeyerek, 18 ay boyunca elde ettikleri tüm kazanımları heba etmişti.

Özakman bu "büyük" muharebede ne kadar şehit verdiğimizi belirtmez. Onun eksiğini de Celâl Erikan tamamlar: Türk tarafının zaiyatı 121 ölü, 97 yaralıdır. Yunan tarafının ise 57 ölü, 154 yaralı ve 34 esiri vardır. Sabahattin Selek'e göre muharebede Türk ordusu yaklaşık 9 bin kişi, Yunan ordusu yaklaşık 16.300 kişidir. Türk tarafı için 103 ölü, 202 yaralı, Yunan tarafı için 57 ölü, 154 yaralı vermiştir. Yunan kaynakları ise Türk kayıplarını vermez ancak kendi kayıplarını 51 ölü ve 130 yaralı olarak verir.

Şevket Süreyya Aydemir *İkinci Adam* adlı eserinde, Özakman'a nazaran temkinli bir tavırla "Hülasa Birinci İnönü Harbi,

pek büyük ölçüde kuvvetler muharebesi olmamış fakat Türkler, en az vasıtayla ve kötü şartlar içinde en verimli netice almak yolunda başarılı bir imtihan vermişlerdir" şeklinde anlatır.

Aslında, Özakman da "keşif" sözcüğünü kullanarak durumun farkında olduğunu adeta itiraf eder. Ama maksat, Özakman'ın kendi sözleriyle "Milli Mücadele'nin emperyalizme karşı verilmiş ve kazanılmış ilk kurtuluş savaşı olduğu anlatılmadığı için gençlerimizin başkalarının kurtuluş mücadelelerine imrenmelerinin" önüne geçmek olunca, bu tür belirsizlikler mubahtır.

Özet Kaynakça

Altay, Fahrettin. *On Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970.

Apak, Rahmi. *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Cilasun, Emrah. "Özakman'ın Kitabı ve 'Çılgın' Bir Cümlenin Perde Arkası", *Resmi Tarih Tartışmaları-2*, Özgür Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 209-223.

Çavdar, Tevfik. *Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm I ve II*, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Erdem, Nilüfer. *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.

Gündüz, Asım. *Hatıralarım*, Kervan Yayınları, İstanbul,1973.

Müderrisoğlu, Alptekin. *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, 2 Cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1988.

Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali*, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

MİLLİ MÜCADELE'DE TARİKATLARIN ROLÜ

Milli Mücadele boyunca sadece İstanbul'un, din adamlarını, dinî söylemi veya tarikatları Milli Mücadele karşıtı eylemlerde kullandığını biliriz ama Mustafa Kemal ve arkadaşlarının tarikatlarla ilişkisini pek bilmeyiz.

İttihatçı kadrolar Milli Mücadele'nin ilk yıllarında dine karşı pragmatik bir tavır takındılar. Kürtler, Çerkesler, Lazlar gibi Türk olmayan unsurların Türklerle birliği için İslam dinini sonuna kadar kullandılar. Halide Edib ünlü Sultanahmet Mitingi'nde, "Müslümanlar, Türkler, Türk ve Müslüman bugün en kara gününü yaşıyor!" derken, "İstiklal Marşı"nın güftesinin yazarı Mehmed Akif (Ersoy), halkı düşmana karşı savaşa çağıran vaazlar vermek üzere Anadolu camilerini geziyordu.

Düşmana ilk direniş fetvasını Denizli Müftüsü Ahmed Hulusi Efendi verdi. Mustafa Kemal Mayıs 1919'da Samsun'a, ardından Havza'ya gittiğinde, Ali Baba adlı nüfuzlu bir Bektaşi şeyhinin Mesudiye adlı otelinde (kiracı olarak) kalmış, kendisini halka Ali Baba takdim etmişti. Milli Mücadele'nin en önemli belgelerinden olan Amasya Tamimi'ni imzalayanlar arasında Bektaşi dedesi Cemaleddin Çelebi de vardı. Erzurum'dan Hoca Raif Efendi ve Erzincan'dan Nakşibendi Şeyhi Ahmed Fevzi Efendi, Erzurum ve Sivas kongrelerine katıldılar. Milli Mücadele'nin temel metinleri olan Amasya Tamimi'nde, Sivas ve Erzurum kongrelerinin kararlarında defalarca İslam'a, Halifeliğe atıf yapıldı. Örneğin Sivas Kongresi'ndeki ant içme cümlesi şöyleydi: "Makam-ı Celil-i Hilâfet ve Saltanata, İslamiyet'e, Devlete, Millete ve Memlekete manen ve maddeten hizmetten başka bir gaye takip etmeyerek (...) çalışacağıma (...) namusum ve bilcümle mukaddesatım namına vallah, billâh."

Tarikatların Mustafa Kemal'e verdiği desteğin en gösterişli örneği, Mustafa Kemal'in Ankara'ya girdiği gün, 27 Aralık 1919'da düzenlenen Seğmen Alayı'ydı. Oğuz boylarının Orta Asya geleneklerden biri olduğu ileri sürülen Seğmen Alayı'na, özel giysileri ile Nakşibendiler, Sadiler, Rifâiler, Kadiriler, Mevleviler, Bayramiler, Bektaşiler gibi pek çok tarikatın temsilcileri ve esnaf örgütleri katılmıştı. Alayı, o sıralarda halk tarafından pek tanınmayan Mustafa Kemal'e itibar kazandırmak için Halvetiyye tarikatının Sinaniyye koluna bağlı bir şeyh olan Yahya Galib (Kargı) düzenlemişti.

Mustafa Kemal, İstanbul'un 11 Nisan 1920'de Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'den "Anadolu harekâtına girişenlerin katli vacip olduğuna" dair fetvasını (tarihe Dürrizade Fetvası diye geçti) Ankara Müftüsü ve Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Börekçizade Rifat Efendi'nin Milli Mücadele'nin meşru olduğuna dair fetvasıyla etkisiz hale getirecekti. Börekçizade Fetvası'nı 150'den fazla din âlimi ve müftü tasdik etmişti.

Mustafa Kemal, 1 Mayıs 1920'de TBMM'ye hitap ederken şöyle demişti:

> Efendiler, meselenin bir daha tekerrür etmemesi ricasıyla bir iki noktayı arz etmek isterim: Burada maksud olan ve Meclis-i âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürd değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslâmiyedir, samimi bir mecmuadır.

Ardından ülkedeki tüm Sûfî şeyhlerine bir çağrı yapmış ve bazı şeyhlere de özel mektuplar yazmıştı. Bu mektuplarda "zat-ı alinize kalben pek büyük hürmetim var", "muhabbet ve hürmetlerimin kabulünü rica ederim" gibi son derece nazik ve saygılı bir dil kullanmıştı.

Bu sırada Kuzey Afrika'da yaygın olan Senûsiyye tarikatının şeyhi Ahmed Şerif Senûsî de ülkedeydi ve Milli Mücadele'yi destekleyenler arasındaydı. Esas derdinin Halifelik olduğu anlaşılan Şeyh'ten Ankara'nın da bir beklentisi olduğu, 800 bin kuruş toplu para ödemesinden ve kendisine bin, maiyetine

300 lira aylık bağlanmasından anlaşılıyordu. Aynı şekilde Hacıbektaş'taki ana tekkenin Nakşî Şeyhi Hacı Hasan Efendi'ye de aylık 500 kuruş "mükâfat" maaşı bağlanmıştı. Böylece birçok Sünnî ve Alevî/Bektaşî ehli Milli Mücadele'de görev almaya başlamıştı.

İstanbul'daki Gülşeniyye Tarikatı'nın Şeyh Visalî Dergâhı, Milli Mücadele kadrolarının toplantı yeriydi. Genellikle Bektaşî dergâhı olarak sunulan ancak Nakşibendiyye'ye bağlı olan İstanbul-Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi, Anadolu'ya silah ve adam geçirmeye yardım ediyordu. Tekkenin şeyhi Atâ Efendi, Kâzım Karabekir tarafından gönderildiği Türkistan'da üç yıl boyunca hem Anadolu'ya para topladı hem de Enver Paşa'yı oyaladı. Isparta'da Hafız İbrahim Efendi, "Demiralay", Afyonkarahisar'da Hoca Şükrü Efendi "Çelikalay" adlı alayları kurdu. Nakşibendî şeyhleri Hacı Hasan Efendi ile Servet Efendi (Akdağ) de vaazlarıyla katkıda bulundular. Melamî şeyhlerinden Müslüm Penahî Anadolu'ya silah kaçırırken Fransızlara yakalanmış ve ağır işkence sonucu felç olmuştu. Ankara'daki Celvetî Taceddin Dergâhı, Milli Mücadele kadrolarının uğrak yeriydi. Konya'daki Mevlevî Söylemez Tekkesi matbaa olarak kullanıldı. Bektaşî Tarikatı'nın Merdivenköy (Nerdübenköy), Karyağdı Baba ve Erikli/Eryek Baba tekkeleri silah saklayan tekkelerdi.

Tektip bir tavır var mıydı?

Bugünkü yaygın kanının tersine, Alevi/Kızılbaş/Bektaşilerin de Milli Mücadele yıllarında tektip tavrı olmamıştı. Bektaşilerin Babagân kolu ağırlıklı olarak Milli Mücadele'yi desteklerken, Çelebiyan kolu çelişkili tutumlar izlemişti. Örneğin Babagân kolundan Salih Niyazi Baba başta olmak üzere Mazlum Baba, Tevfik Baba, Hüseyin Kâzım Baba, Asım Baba, Samih Rifad gibi Bektaşî "babaları" halkı Milli Mücadele'ye katılmaya ikna etmek konusunda önemli roller oynamışlardı. Buna karşılık, her iki koldan da Milli Mücadele'ye şiddetle karşı çıkanlar olmuştu. Örneğin Babagân kolundan Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Sevr "Barış" Antlaşması'na imza koyan heyete katılmış; Kiraz Hamdi Paşa,

Milli Mücadele karşıtı Tarikat-ı Salâhiyye* adlı teşkilatı kurmuş, aynı tarikatın üyesi "Sakallı" Rıfkı, Cemalî Baba, Didar Hanım gibi Bektaşî ileri gelenleri ise İngiliz "muhibleri" (dostları) olarak Padişah'ın yanında yer almıştı. Dersim'in Kızılbaş Kürtleri ve Zazaları ise Milli Mücadele'nin en kritik yılı olan 1921'de Ankara Hükümeti'ne karşı Koçgiri İsyanı'nı örgütlemişlerdi.

Mustafa Kemal Bektaşi miydi?

Mustafa Kemal'in Bektaşi olması ihtimalini ilk ortaya atanlardan biri olan Enver Behnan (Şapolyo) Bey'e göre, kız kardeşi Makbule Atadan kendisine Anadolu'dan göçetmiş bir Yörük ailesinden (Kızıl Oğuzlar?) geldiklerini anlatmış, Yörükler arasında Alevîlik-Kızılbaşlık-Bektaşîlik geleneğinin yaygın olmasından hareketle de Enver Behnan (Şapolyo) ve şürekası ise Mustafa Kemal'in Bektaşî olabileceğini düşünmekten kendilerini alamamışlardır. Modern dönem uzmanlarından Mete Tunçay da Mustafa Kemal'in aile itibariyle Rumeli Alevî/Bektaşîlerinden geldiği, ayrıca gençlik arayışları içinde bir tarikatla ilgilendiği yolunda söylentilerin olduğunu, *Nutuk*'ta aktarılan, saray telgrafhanesindeki Abdülkerim Paşa ile konuşmasında parola olarak kullandığı bazı tekke terimlerinin (Kutbü'l-Aktap, Hazret-i Evvel vb.) bu söylentileri doğrular gibi göründüğünü belirtiyordu. Bilindiği gibi "Kutbü'l-aktap" ve "Hazret-i Evvel", Bektaşîlik literatüründe Hacı Bektaş Velî'nin unvanıdır.

İleriki yıllarda, Mustafa Kemal Çamlıca Bektaşi Dergâhı Postnişini Nuri Baba'nın oğlu Ali Nutkî Baba'yı Çankaya'da her yıl ağırlardı. Ancak bunlardan kalkarak "Mustafa Kemal Bektaşi idi" demek doğru değil. Nitekim Ali Nutkî Baba'nın ziyaretlerine dair ayrıntılar veren Mustafa Kemal'in özel doktoru Hasan

---

* Tarikat-ı Salâhiyye, 1925'te Ankara İstiklâl Mahkemesi yargılamaları ve 11 üyesinin 16 Ağustos'ta idam edilmelerinden sonra kapandı. Ahmed Refik Altınay da bu davada yargılanmıştı ancak kendisinin olaya tesadüfen karıştığı sanılır. Örgütün üyesi olduğu ileri sürülenlerden İstanbul Barosu Başkanı Dersimli Lütfi Fikri (Düşünsel) ve Nazmi Paşa hakkında delil bulunamamış, daha doğrusu bu kişiler Mustafa Kemal'in aracılığıyla suçsuz ilan edilmişlerdi.

Ragıp Erensel'in hatıratında görülüyor ki, bu sohbetlerde Mustafa Kemal misafirlere Bektaşîlik hakkında sorular soruyor, misafirler Mustafa Kemal'e Bektaşîlik üzerine bilgiler veriyorlar.

Hacı Bektaş Dergâhı'nı ziyaret

Ama Cumhuriyet tarihi boyunca Bektaşiler, özellikle Mustafa Kemal'in 22-23 Aralık 1919'da Hacıbektaş'a yaptığı kısa ziyareti Mustafa Kemal'in Bektaşiliğe girişi olarak ele alma eğilimindedirler. Bu ziyaretten dolayı, Mustafa Kemal'i "don (kıyafet) değiştirmiş Hazreti Ali/Hacı Bektaş Velî" sayanlar, hatta "mehdi" gibi görenler bile vardır. Onlara göre, bu ziyaret sırasında Mustafa Kemal, kendisine cumhuriyet hakkında ne düşündüğünü soran Cemaleddin Çelebi'nin kulağına, Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra saltanat ve hilafetin kaldırılacağını fısıldamıştı. Bektaşiler de Mustafa Kemal'e destek sözü ile birlikte 1.800 altın vermişlerdi. Bektaşilerin övünerek aktardığı bu hikâyenin Sünnî kesimden bazı kişileri ne kadar kızdırdığını söylemeye herhalde gerek yok. Peki, bu iddialar doğru mudur?

Aslında, Eylül 1919'da hem Milli Mücadeleci kadrolar hem de muhalifleri (örneğin Ankara Valisi Muhiddin Paşa) Hacıbektaş'ı ziyaret etmişti. Çünkü Bektaşi çelebilerinin, dedelerinin Alevi Kürtler üzerindeki etkisinden faydalanmak istiyorlardı. Mustafa Kemal'in, Bektaşîlerin Milli Mücadele'ye katılmasını istemesi kadar doğal bir şey olamazdı.

1.800 altın mı verdiler?

Hacıbektaş'a ziyarete katılanlardan Mazhar Müfid (Kansu) Bey'in anlattığına göre, heyeti yolda karşılayan Babagân kolunun "Dedebabası" Salih Niyazi Baba, Mazhar Müfid ve Rauf Bey'in bulunduğu arabaya binmiş, heyet yol boyunca masonluktan söz etmişti. Hacıbektaş'a varıldığında Salih Niyazi Baba dergâhına çekilmiş, misafirlerse Çelebiyan kolundan Cemaleddin Çelebi'nin basitçe döşenmiş odasına alınmıştı. Gruptakilerden

Enver Behnan (Şapolyo) Bey'e bakılırsa, Mustafa Kemal burada, "Bektaşilerin havasına uyup kendisini Çelebi'ye adamış güzel kızların sunduğu" içkileri içmişti. Cemaleddin Çelebi ise bir anlatıya göre hasta olduğu için içki içmemiş, bir anlatıya göre ise Mustafa Kemal'e eşlik etmek için bir kadeh içmişti. Konuşma sırasında Cemaleddin Çelebi Milli Mücadele'yi destekleyeceğini ve cumhuriyetten yana olduğunu söylemiş, Mustafa Kemal ise henüz zamanı olmadığı gerekçesi ile cumhuriyet meselesini konuşmak istememişti. Ertesi gün Salih Niyazi Baba ile Cemaleddin Çelebi arasında anlaşmazlık çıkmış, Mustafa Kemal ve arkadaşları oradan ayrılmak zorunda kalmışlardı. Her iki yazar da Bektaşilerin 1.800 altın verdiğinden bahsetmediği gibi, Mazhar Müfid Bey'e göre, asıl Mustafa Kemal ileri gelen Bektaşî babalarına 50'şer lira vermişti.

Görüldüğü gibi, gerçek herkese göre farklı. Mustafa Kemal'in daha başından beri aklında cumhuriyet kurma fikri olduğunda kuşku yoktur. Ancak Milli Mücadele'nin daha başında bu kadar rahatça cumhuriyet adını ağzına alması hele de bir tarikat liderine bu konuda söz vermesi mantıklı görünmüyor. Hacı Bektaş'a yapılan bu ziyaretin o dönemde harekete yandaş toplamak için pek çok çevreye yapılan nezaket ziyaretleri veya çağrıları içinde yer aldığı açık. Para meselesine gelince, 1.800 altın gibi büyük bir miktardan olayın tanıklarının söz etmemesi bir şeyi ispat etmez ama böyle bir paranın devletin kayıtlarında olmaması, dahası Milli Mücadele'den sonra bütün tarikatlar verdikleri paraları geri istedikleri halde, Bektaşilerin böyle bir talebinin olmaması bu "yardım" meselesinin bir Bektaşî efsanesi olduğunu düşündürüyor. Bunu, tarikatın âlicenaplığı diye açıklamak mümkün, ancak tarikat 1923'te Ankara'ya başvurarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan alamadıkları birikmiş alacakları karşılığında bir misafirhane inşa edilmesini istemiş, bu istek Ankara tarafından yerine getirilmişti. Yani o dönemde kimse devlette "hakkını" bırakmıyordu. Dolayısıyla eğer 1.800 altınlık bir alacakları olsaydı onu da isterlerdi.

Hint Müslümanlarının Desteği

Milli Mücadele yıllarında önemli bir mali destek de 1919'da Hindistan'da kurulan Hilafet Komitesi'nden gelmiştir. O tarihlerde İngiliz sömürgesi olan Hind alt kıtasında yaşayan 80 milyon kadar Müslüman'ı temsil ettiğini ileri süren komitenin liderlerinden Muhammed Ali ve kardeşi Şevket Ali tarafından 22 Eylül 1919'da Lucknow'da toplanan Bütün Hindistan'ın Müslümanları Konferansı'nda ise Hilafet makamının önemine ve korunması gerektiğine işaret eden, ayrıca Anadolu'nun Türklere bırakılması yolunda sekiz önemli karar alınmış ve toplantı sonunda Sultan Vahdeddin'e sadakat mesajı gönderilmişti. Bu tarihten itibaren de komitenin Türkiye'ye ilgisi sürdü. 8-10 Temmuz 1921 tarihleri arasında Karaçi'de 5 bin temsilcinin katılımıyla yapılan Hindistan Hilafet Konferansı'nda hem Hindistan'ın bağımsızlığı için mücadeleye hem de Ankara Hükümeti için yardım toplanmasına karar verilmişti. Mustafa Kemal'in tuttuğu cetvellere göre Hint Hilafet Komitesi'nin toplayıp 26 Aralık 1921 tarihinden 9 Ağustos 1923 tarihine kadar Mustafa Kemal'i emrine yolladığı miktar toplam 122 bin sterlin idi.* Ergun Aybars'a göre bu paralar Maliye Bakanlığı kayıtlarına ve Hazine'ye girmemiş, Mustafa Kemal'in elinde durmuş ve Osmanlı Bankası'nda saklanmıştı. Ağustos 1922 Büyük Taarruz öncesi bütün kaynaklar tükenince Mustafa Kemal'in emriyle Osmanlı Bankası'ndan alınarak geçici bir süre için Maliye Bakanlığı'na tahsis edilen paranın küçük bir kısmı ordunun ihtiyaçları için kullanılmış, 110 bin sterlinlik kısmı ise Büyük Taarruz'dan sonra Yunanlıların kaçarken tahrip ettikleri yerlerdeki halka dağıtılmak üzere Ordu Cephe Komutanlığı'na gönderilmişti. Ancak bugüne dek bu paranın akıbeti hakkındaki rivayetler bitmedi.

* O günkü karşılığı bir kaynağa göre 675.494 Türk lirası, bir kaynağa göre 781.570 Türk lirası idi.

Özet Kaynakça

Cebesoy, Ali Fuat. *Mili Mücadele Hatıraları,* Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953.

Kutay, Cemal. *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973.

Küçük, Hülya. *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler,* Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Sankoyuncu, Ali. *Milli Mücadele'de Din Adamları 1-2,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

Şapolyo, Enver Behnan. *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi,* Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1958.

"ÇERKES" ETHEM: KAHRAMAN MI, HAİN Mİ?

Halide Edib (Adıvar), *Türkün Ateşle İmtihanı* adlı eserinde şöyle der:

> Ben onu, ilk defa karargâhta gördüm. Bir gün, büyük odaya girerken bir sürü silahlı adamın arasında kendimi buldum. (...) Ayağa kalktı, elimi öptü. Normalden güçlü uzun boyu vardı. Hiç eti olmayan kudretli vücudu canlı bir iskelete benziyordu. Tam Çerkes yapısıydı. Geniş omuzlar, ince bel, uzun bacak ve kollar, kocaman sarışın bir kafa, kısa bir burun ve gayet solgun gözler. Teni hiçbir hava etkisiyle değişmemişti. Kısa burnu Anglikan bir mizah anlatıyordu. O odada bu kocaman Çerkes herkesi gölgede bırakıyordu.

Şevket Süreyya Aydemir ilkin tarife itiraz etti, ardından da Yozgat isyanını bastıran Çerkes Ethem Bey'e "Türkçü" bir gönderme yaptı. *Tek Adam*'da şunları yazdı: "Fakat Halide Edip, Ethem'in gözlerini anlatırken kullandığı 'solgun gözler' yerine, 'vahşi bir bunalımla buğulu gözler' deseydi, Ethem'i galiba daha iyi tarif etmiş olurdu."

Halide Edib'in ve Şevket Süreyya'nın sözünü ettiği kişi resmî tarihimizin "kötü çocuğu" "Çerkes" Ethem'dir. Mustafa Kemal'e ve Nâzım Hikmet'e göre "vatan haini", Cemal Kutay'a göre "büyük Turancı", Doğan Avcıoğlu'na göre "başıbozuk çeteci", Sabahattin Selek'e göre "barış çabalarını baltalayan, yeni işgallere ve harbe sebebiyet verecek bir çılgın", Bolşeviklere göre "Kemalistlerin solun içine yerleştirdiği provokatör"; İngilizlere göre "Alman ajanı", Almanlara göre "Antant ajanı" olan bu adam kendini "belki çok hatalarım oldu; fakat asla vatan haini olmadım" diye savunur. *Nutuk*'ta bile kendisinden "Çerkes" diye söz

edilmediği halde resmî tarihte "Çerkes" lakabı ile anılmasını, "hayatında maruz kaldığı en büyük haksızlıklardan biri" olarak gördüğü söylenir. Bu nedenle yazı boyunca kendisinden Ethem Bey diye bahsedeceğim.

Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Çerkes boylarından Adigelerin, Şabsığ Oymağı'nın Pşevu Ailesi'nden gelen Ethem Bey, 1886'da Balıkesir'e bağlı olan Emreköy'de doğmuştu. Ziraat ve değirmencilikle geçinen ailenin beş oğlunun en küçüğüydü. İki ağabeyi 1900'lerin başında Rum çetecilerle savaşırken ölmüş, Reşid ve Tevfik beyler ise Harbiye'den mezun olmuştu. (Reşid Bey'in sınıf arkadaşlarından biri Enver Bey'di. Yine Reşid Bey, Mustafa Kemal'in Trablusgarp'taki Kurmay Başkanı idi.) 19 yaşında (1905) subay okuluna gitmek için evden kaçarak İstanbul'a gelen Ethem Bey, Bakırköy Süvari Küçük Zabit Mektebi'nden mezun olduktan sonra Balkan Savaşları'nın sonuna yetişerek Çürüksulu Mahmud Paşa'nın emrinde Bulgar cephesinde savaştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Teşkilat-ı Mahsusa ile Kafkasya, İran, Afganistan ve Irak'ta gayri nizami harp tecrübeleri edindi. Rauf Bey, Cevdet Bey, Kâzım (Özalp), Kâzım Karabekir, Ömer Naci, Halil Paşa gibi İTC mensuplarıyla bu yıllarda tanıştı. 1915 Ermeni Kırımı/Soykırımı'na ve Süryani Kırımı'nda (Seyfo-Kılıç Yılı) görev aldığı konusunda bilgiler olan* Ethem Bey, 1918 yılının başlarında Irak'ta (Musul) yaralandı ve Bandırma'ya döndü, Mütareke'yi burada karşıladı.

Rauf Orbay hatıratında konuyla ilgili olarak şunları söyler:

> Ethem Bey'e gelince, ben zaten bu zatı şahsen tanıyordum. Harbin ilk yıllarında Irak'ta, İran hududunda vazife ile bulunduğum sırada bu zat da yanında sekiz on arkadaşı ile gelip, gönüllü olarak kuvvetlerime katılmış, ben de kendisini yerlilerden jandarma teşkili ile ulaştırma hatlarının teminine memur etmiştim. Oradaki vazifem sona erince, kendilerini esasen bağlı bulundukları Başkumandanlık emrindeki "Teşkilat-ı Mahsusa"ya iltihak etmek üzere İstanbul'a göndermiştim.

---

* Bu konudaki iddialar için bkz. Selçuk Uzun, "Çerkes Ethem, 1915/16 ve Çerkesler" http://www.duzceyerelhaber.com/kose-yazi.asp?id=8276

Rahmi Bey'in oğlunu kaçırması

Ethem'in ünlenmesi, İzmir Valisi Rahmi Bey'in oğlu Alparslan'ı fidye için kaçırması oldu. İTC'nin önde gelen isimlerinden Rahmi Bey, 24 Ekim 1919'da "kanunlara muhalefet" ettiği gerekçesiyle Talat Paşa tarafından valilikten alınmıştı. Olay sırasında, "İzmir'de Rumlara kötü davrandığı için" 30 Ocak 1919'da İngilizler tarafından diğer İttihatçılarla birlikte konduğu ünlü Bekir Ağa Koğuşu'ndaydı. Bazı kaynaklara göre İzmir'deki Levantenlerin ve gayri Müslimlerin sevdiği bir adam olan Rahmi Bey'i, İttihatçılar İstanbul'da kabinede görev verip İtilaf Kuvvetleri'ne şirin görünmek için görevden almıştı. Bazı kaynaklara göre, Rahmi Bey, İzmir'deki Rumlara kötü davrandığı için İtilaf Devletleri'nin İstanbul Hükümeti'ne yaptığı baskı sonucu bazı kaynaklara göre ise Rahmi Bey bazı yolsuzluk olaylarına karıştığı için İttihatçılar tarafından görevden alınmıştı.

Bornova'da Miss Florence adlı bir İngiliz okuluna giden Alparslan, okul çıkışı Ethem Bey'in adamları tarafından, babasına götürüleceği söylenerek bir paytona sokulmuş, Salihli'de "Kuşçubaşı" Eşref Bey'in evine götürülmüştü. Ethem Bey'in çocuğu serbest bırakmak için 500 bin lira fidye istediği gazetelere yansıyınca, bir yandan Çerkes toplumunun önde gelenleri, bir yandan İttihatçılar Çerkes Ethem üzerinde baskı yapmaya başladılar. Görüşmeler sonucu fidye parası 53 bin liraya düşürüldü, ardından İzmir'in hemen her caddesine yardım sandıkları konularak fidyenin üçte biri halktan toplandı; Ege'nin önde gelen zenginlerinden borç istendi. Geri kalan meblağı ise, Rahmi Bey'in Alanyalızade Mahmud Bey ve Nazmi adında iki arkadaşıyla Bornova'da fabrikatörlük yapan Fransız asıllı Levanten Henry Giraud tamamladı. Fidyenin ödenmesinden sonra Alparslan 6 Mart'ta Salihli'de serbest bırakıldı. Alparslan yıllar sonra olayı anlatırken Ethem Bey ve arkadaşlarının kendisine iyi davrandığını söyleyecekti.

Çerkes Ethem, eski İttihatçı, yeni Hürriyet ve İtilafçı Hasan Tahsin'in *Hukuk-u Beşer* ve *Müsavat* gazetelerinin 8 Mart 1919 tarihli nüshalarında yayımlanan mektubunda kendini şöyle savunuyordu:

1) Hakka istinat eden bir asiyim. Bornova hadisesinden maksat, tazminat, fidye-i necat almak değil, benim ve memleketimin aleyhine istimal edilecek ve binlerce yetimin ve şehit oğullarının haklarından terekküp etmiş, tabii pek gayri meşru toplanmış Rahmi'nin milyonlarını azaltmak, bu vesile ile de iade-i haysiyet ve şeref etmektir. Çünkü Rahmi'yi hükümet tevkif etti. 2) Alparslan'ı mahsus gündüz aldık. Esbabı da Rahmi'nin bizi tanımadaki gafletine hayran bırakmaktır, 3) Eminim ki Rahmi Merkez-i Umumi'nin kör bir aleti olduğunu nedamet etmiş olsa...

Görüldüğü gibi Ethem Bey kendisini, zenginden alıp yoksula veren bir çeşit Robin Hood olarak tarif ediyordu. Ethem Bey'e atfedilen *Çerkes Ethem'in Ele Geçirilen Hatıraları* adlı kitapta* ise olayı, "İşgalden önce Yunan tehlikesi belirdiği vakit, İzmir Valisi Rahmi Bey'den 50 bin lira ve isyanları bastırma sırasında Adapazarı tüccarlarından bilmem kimden elli bin lira ve bir de Karacabey eşrafından birinden beş bin lira aldım" diye açıklayacaktı. Doğan Avcıoğlu'na göre, İngilizlerin tutukladığı valinin oğlunu kaçırma olayı, Abdülmecid'den beri Çerkeslerin hamiliğine soyunan İngilizlere bir çeşit saygı gösterisiydi. Hasan Tahsin'e göre, Ethem Bey, savaş yıllarında Büyükada'da esir tutulan İngiliz Generali Towsend'i de kaçırmayı planlamış fakat General bu teklifi reddetmişti.

Midilli Adası'ndaki Britanya Konsolos Yardımcısı'nın merkeze yazdığı raporda ise "Acaba bu girişim bir intikam eylemi midir, yoksa Rahmi tarafından sahneye konmuş, eğer hapisten kaçarsa –birçok kişi onun hapisten kaçacağını düşünmektedir– oğluyla yeniden bir araya gelmesini sağlayacak bir oyun mudur, kimse bilmemektedir" ifadeleri vardı.

---

* Bu kitabın önsözünde, "Çerkes Ethem hatıralarını Atina'da yazmıştır. Bu hatıraların bir kopyası sonradan affedilerek memlekete dönen bir arkadaşında kalmıştı. İşte ondan aldığımız hatıraları yayınlıyoruz" yazmaktadır. Önsözdeki bazı ifadelerden, hatıraların sansürlendiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Ethem Bey'in anne tarafından akrabası olan araştırmacı Emrah Cilasun'un Reşit Bey'in aile üyelerinden biri vasıtasıyla ulaştığı (sadeleştirilmiş Türkçe ile) "Gerçeklere Doğru Uyarı İçin Şiddetli Bir Haykırış" başlıklı broşürde (yazarın adlandırmasıyla Ethem Bey Risalesi), hatıraların Ürdün'de kaleme alındığı, bastırılmak üzereyken, Fransız ajanlarının eline geçtiği ve bir daha geri alınamadığı yazılıdır. *Çerkes Ethem'in Ele Geçirilmiş Hatıraları* adlı kitabın Fransızların el koyduğu hatıralar olup olmadığı belli olmadığından, bu kitaptaki bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

Ancak olayın gerçek nedeninin, Ethem Bey'in Rahmi Bey'e kişisel husumetinin olması daha muhtemeldi. Çünkü Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Ethem Bey Cumaovası yakınlarında von Hemstra* adlı bir Hollandalıya ait çiftliği basmaya niyetlenmiş, bunu haber alan Rahmi Bey bölgeye jandarma gönderip baskına engel olmuştu. Ethem Bey'in adamlarından bazıları yaralanmış, bazıları dayak yemişti. Ethem Bey olayın intikamını almak için önce Rahmi Bey'in İstanbul'a gidip geldiği treni bombalamak istemiş, ancak bazı İttihatçı Çerkesler tarafından bundan vazgeçirilmişti. İşte Alparslan'ın kaçırılması bu eski hesapla ilgili olabilirdi.

Milli Mücadele'ye davet

Reşit ve Ethem beyleri Milli Mücadele'ye davet eden kişinin Rauf (Orbay) Bey, Bekir Sami (Günsav), Kâzım (Özalp) ile Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey olduğuna dair kaynaklar var. Sonuçta Ethem Bey, Ayvalık Mıntıka Komutanı Yarbay Ali Bey'in talebiyle mayıs sonlarında Ayvalık Cephesi'ne intikal etmişti. Ethem Bey bir iddiaya göre Ali Bey'in tavırları yüzünden, bir iddiaya göre ise Kuva-yı Milliye Kumandanlarından Köprülü Hamdi Bey'le çatıştığı için buradan ayrılıp Salihli'ye geçti.**

Ethem Bey, Gönen, Balıkesir, Kirmastı, Bandırma ve Bursa'da sözünü geçirdiği Çerkeslere çağrıda bulunarak Kuva-yı Seyyare'ye katılmalarını istedi. Bazı Çerkesler daveti kabul edip Salihli'ye geldiler. Yunanlara karşı baskınlarıyla ün kazanan "Parti Pehlivan" da Ethem'e katıldı. Bundan sonra gruba, "İştilipli Halil Efe, "Ustrumcalı" Halil, "Kako" Mehmed, "Giritli" Şevki ve "Sarı" Edip Efe gibi önemli çeteciler eklendi. Bu güçlere "Kuva-yı Seyyare" adı verildi.

İsmet İnönü'nün 28 Nisan-6 Mayıs 1968 tarihleri arasında *Ulus* gazetesinde yayımlanan "Hatıralar"ında bir anekdot vardır.

---

* Amerikalı film yıldızı Audrey Hepburn'ün dedesiydi.

** Hamdi Bey Arnavut asıllı idi. Marmara bölgesinde olan bir kan davasından dolayı Çerkeslerle Arnavutların arası açıktı.

İsmet Bey, bir gün Reşit Bey'e şöyle der: "Siz gittiğiniz yerde vuruyorsunuz, kırıyorsunuz, yağma ediyorsunuz, sonra da bu halkın içinden bu halkın çocuklarını alıyorsunuz ve bunlar sizin sadık adamlarınız oluyor. Nasıl yapabiliyorsunuz bunu?" Reşit Bey gülerek şu cevabı verir: "Usulü vardır onun. Gidersin, işin gereğini yaparsın, düşmanı olanlara düşmanlarını vurdurtursun. Suça bulaşmış olurlar. Artık bunlar köylerine gidip de vatandaşları ile doğal ilişkiye giremez duruma gelirler. Bütün yaşamları boyunca kurtuluşları size bağlılıktadır." Reşit Bey ardından İsmet Bey'e "Bunları yapabilir misiniz?" diyecek, İsmet Bey de "Sizin yaptıklarınızın hiçbirini yapamayız" cevabını verecektir.

Ethem Bey, ağırlığını hapishanelerden salıverdiği suçluların oluşturduğu birlikleriyle Salihli Cephesi'ni kurduğunda, ortada Ege'yi işgal eden Yunan kuvvetleriyle savaşacak düzenli ordu diye bir şey yoktu. Dahası, yıllardır süren savaşların verdiği büyük bıkkınlık yüzünden sayıları 300 bine ulaşan asker kaçakları ciddi bir sorun haline gelmişti. Nitekim bir süre sonra Ethem'in "Kuva-yı Seyyare" denilen kuvvetleri, Ankara'yı zorlayan Birinci Anzavur İsyanı (25 Ekim 1919), İkinci Anzavur İsyanı (16 Şubat–19 Nisan 1920) ile Bolu, Düzce, Adapazarı isyanlarını (13 Nisan–31 Mayıs 1920) kendi usullerince bastırdı. Mustafa Kemal, Ethem'i bu göreve tayin eden telgrafında "Kuva-yı Seyyare Umum Kumandanı Ethem Beyefendi" tabirini kullanmıştı.

Anzavur Ahmed'in Hilafet Ordusu

4-10 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'nden sonra, İstanbul Hükümeti, Kuva-yı Milliye hareketini bastırmak için 7 bin kişilik bir Hilafet Ordusu (resmî adıyla Kuva-yı İnzibatiye) kurmuştu. Ordunun başına getirilen Bigalı Ahmed Anzavur, 1884 yılındaki Çerkes sürgününde Kafkasya'dan Marmara bölgesine gelen Ançok isimli bir Adige ailesindendi. Kız kardeşinin II. Abdülhamid'in sarayında cariye olmasından dolayı Jandarma zabitliğine getirilmişti. Bu dönemde bazı yolsuzluk olaylarına karıştığı için gözden düşerek görevinden ayrılmak zorunda kalan Anzavur, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Biga'da at yetiştirmiş ve at yarış-

larına katılarak geçimini sağlamıştı. Savaş sonunda İzmit Mutasarrıflığı ve Karesi Mutasarrıflığı görevinde bulunan Anzavur 1919 başlarında İstanbul Hükümeti tarafından affedilerek Bursa, Çanakkale ve Balıkesir Umum Jandarma Mıntıka Kumandanı Hamdi Bey'in yardımcılığına getirildi. 18 Nisan 1919'da Halife Ordusu'nun başına getirildi ve Kuva-yı Milliyecilerin dine ve Halife'ye karşı olduğu propagandası ile Marmara ve Kuzey Ege bölgesinden (ağırlıklı olarak Çerkeslerden) topladığı birlikler ile Ankara'ya korkulu anlar yaşattı. Anzavur'un birlikleri Ethem Bey'in çeteleri tarafından yenilgiye uğratıldı ancak yenenin de yenilenin de Çerkes olması, Ethem Bey'in yendiklerine karşı aşırı bir şiddet uygulaması, Çerkes toplumunda etkileri günümüze kadar süren bir bölünmeye yol açtı.

Ethem Bey'in adamları "çetelerin finansmanını zenginlere yükleme" politikası kapsamında Düzce'de Hükümet Caddesi'nin iki tarafındaki çınarlara ip astırmış, şehrin ileri gelenlerini çağırıp, 3 ila 10 bin lira arası kurtarmalık ödemezlerse sonlarının ne olacağını göstermişti. Adapazarı'nda Kuva-yı Seyyare'ye yardım etmek istemeyen Arapzade Said Efendi'yi tutukladılar ancak 50 bin lira ve iki vagon buğday karşılığında serbest bıraktılar. Ardından Bursa'da taciz, yağma ve öldürme olaylarına karıştılar. Bütün bunlara rağmen, Mustafa Kemal 2 Mayıs 1920'de Ali Fuad Paşa aracılığı ile kendisine çektiği telgrafta, "Başarıları ve hizmetleri kurtuluş tarihimizde en parlak satırları işgal edecektir" demiş, başka mebuslar da kendisine "Ümid-i Halas" (Kurtuluş Ümidi), "Kahraman-ı Millet", "Münci-i Millet" (Milletin Kurtarıcısı) gibi övgüler düzmüştü.

Çapanoğlu İsyanı'nın bastırılması

Ethem Bey Haziran başında Ankara'ya gittiğinde istasyonda kahramanlar gibi karşılandı. Karşılayanlar arasında Mustafa Kemal de vardı. Mustafa Kemal ona özel otomobilini tahsis etti. Ethem Bey halkın tezahüratı arasında Ankara sokaklarında turladı. Geceyi Milli Savunma Bakanlığı olarak kullanılan Ziraat Mektebi'nde geçirdi. Ertesi günkü toplantıda, muhtemelen bu

pohpohlamadan dolayı kendine güveni iyice artan Ethem Bey, 15 Mayıs 1920'de Yozgat'ta patlak veren Çapanoğlu İsyanı'nı bastırması teklif edildiğinde, önce Batı Cephesi'nin durumunu ileri sürerek görevi kabul etmek istemedi. Sonrasında aşağıdaki konuşmayı yaparak görevi kabul etti:

> Orta Anadolu'da ve bir köşede hiçbir ecnebi ve İstanbul Hükümeti ile irtibatı kalmayan Yozgat İsyanı'nı söndürmekten acizsiniz. Anladığım şudur ki, bidayetten beri hâlâ vaziyeti kavrayamadınız ve yahut da şahsi ve daha ehemmiyetsiz şeylerle meşgul oluyorsunuz. Ve belki de (...) tamimler, tebliğler, konferanslarla her şey olup bitiverecek sandınız ve aldandınız, af buyurunuz. Bu serzenişten muradım, bu gafletler tekerrür etmesin temenniyatına mebnidir. Ben bu kalan isyan meselesini emriniz üzerine uhdeme alıyorum. Ve sizleri bu gaileden kurtaracağımı ümid ediyorum.

Haklıydı, çünkü o yıllarda Ankara'nın elinde askerî birlik denilebilecek bir güç yok gibiydi. Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı ordusunun tamamı 40 bine düşmüştü. Ege'de "efeler", Karadeniz'de "ağalar", Doğu Anadolu'da "aşiret reisleri" gibi yerel unsurlar çeteler oluşturmuşlardı. Bunlar hem güvenliği sağlıyorlar hem de bölgelerini haraca kesiyorlardı. Yozgat'ta ise daha nazik bir durum vardı: İsyana katılanlar Sünni Türkler olduğu için ağırlığını Sünni Türk askerlerin oluşturduğu birlikler onlara karşı şiddet kullanmak istemiyordu. Mustafa Kemal bunun farkında olduğundan bu ağır lafları duymazdan geldi.

Ethem Bey'in "Kuva-yı Tedibiye" (cezalandırma kuvvetleri) diye adlandırdığı birlikleri yormadan Yozgat'a taşımak için 90 adet yaylı araba hazırlandı. 15 Haziran'da Ankara'dan yola çıkan birlikler 23 Haziran sabahı erken saatlerde Yozgat'ı tamamen kuşattığı esnada Çapanoğulları, Hükümet Meydanı'nda zorla topladıkları halka, Padişah'ın fermanını ve Dürrizade'nin fetvalarını okuyorlardı. "Çerkes" Ethem'in topçu ateşine başlamasıyla Çapanoğulları neye uğradıklarını şaşırdılar. 23 Haziran'da Kuva-yı Seyyare, iki saat süren müsademe sonucu Yozgat'a girdi. Şehirde cezalandırma eylemleri yapıldı. Kuva-yı Seyyare'nin

Yozgat'ta halktan gasp ettiği 2.500 koyun ve 500 sığırın bedeli olan 25 bin lirayı ödemek ise Ankara Hükümeti'ne kalacaktı.

25 Haziran'da Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na dayanarak 8 (bazı kaynaklara göre 12) kişiyi yargılayıp idam ettiren Ethem Bey, Ankara'ya gönderdiği telgrafta TBMM'nin kendisine verdiği görevi layıkıyla yerine getirdiğini bildirdiğinde Mustafa Kemal'den, "Bütün kalbimle zat-ı âlilerinizi ve kahraman savaş arkadaşlarınızı kutlarım" şeklinde bir telgraf alacaktı. Bu telgrafın da etkisiyle olacak, Ethem Bey, 27 Haziran'da Yozgat'taki Çapanoğlu İsyanı'nda parmağı olduğu gerekçesiyle Ankara Valisi Yahya Galip Bey'in, harp divanında yargılamak üzere Yozgat'a gönderilmesini istedi. Ayrıca yakınlardaki bir Çerkes boyuna sığınmış olan isyancıların elebaşlarından Çapanoğlu Edip Bey'in af isteğine evet dediği gibi, isyancılara yardım eden Bektaşi Galip Dede'nin Divan-ı Harbe verilmesine de karşı çıktı. Bu taleplere "hayır" demesi üzerine Ethem Bey'in Mustafa Kemal'i TBMM'nin kapısına asacağını söylediği haberleri Ankara'ya ulaştığında Mustafa Kemal, yüksek siyasi zekâsı ile ağabeyi Reşit Bey'i araya koyarak Ethem Bey'i yatıştırdı, ama Ethem Bey'in kendi yerine göz koyduğunun da farkına varmıştı.

Eskişehir'de Yeşil Orduculuk

Yozgat'ta bunlar olurken, Batı'da İngilizlerin çizdiği Milne Hattı'na dayanmış bulunan Yunan kuvvetleri Bursa'nın doğusu ile Uşak'ın batı çizgisine kadar ilerlemeye başlamıştı. Bu nedenle Ethem Bey ve birlikleri 9 Temmuz'da Yozgat'tan ayrılarak Batı Cephesi'ne doğru yola çıktı.

Dönüş yolunda şehrin ileri gelenlerinden Eskişehir'de konaklayan Kuva-yı Seyyare adına, altı saat içerisinde 80 bin altın vermeleri emredilmiş, halk çaresiz parayı toplayıp vermişti. Ethem Bey, Yozgat'ta halkın moralini bozduğu, kendi verdiği kararları geçersiz bulduğu gerekçesiyle, Dahiliye Vekili Albay Refet Bey'i de Eskişehir İstiklâl Mahkemesi'ne şikâyet etmişti.

Ama daha önemlisi, Ethem Bey'in Ankara'da tanıştığı İslami-komünist Yeşil Ordu Cemiyeti'nin bundan böyle faaliyetlerini

Eskişehir'de sürdürecek olmasıydı. 1920 yılının Mayıs ayında Sovyet Rusya'daki Kızıl Ordu'dan esinlenerek Mustafa Kemal'in çevresindeki bazı milletvekilleri tarafından kurulan* Yeşil Ordu'nun cihat bayrağında da şu sözler yer alıyordu: "Asya Asyalılarındır, Yeşil Ordu aileye saygılıdır, yolunu hak yolu bilir, Allah yolu bilir. En ağır suç emperyalizmdir. İdam cezası yalnız emperyalizmden yana olanlara verilir. Yeşil Ordu, Kızıl Devrim Ordularına en içten kardeşlikle sonsuza dek bağlıdır ve onların dostudur."

Yeşil Ordu'nun giderek Ankara'nın kontrolünden çıkması ve Ethem Bey'in çeteleri sayesinde silahlı bir güce dönüşmesi üzerine Mustafa Kemal, Cemiyet'in kapatılmasını emretti ama başaramadı. Yeşil Ordu faaliyetlerini, önemli miktarda sanayi işçisinin yaşadığı Eskişehir'e kaydırdı. Ethem Bey Yeşil Ordu'yu desteklemek için, *Seyyare-i Yeni Dünya* adlı bir "İslam Bolşevik gazetesi" çıkardı. Şerif Manatov gibi Rus komünistlerin işçilere seminerler verdiği Eskişehir sokaklarında, subaylık mesleği ve zorunlu askerliğe karşı propaganda konuşmaları yapılıyor, Ethem Bey'i öven marşlar söyleniyordu. Bu havanın etkisiyle, TBMM'de düzenli ordu meselesi sorgulanmaya başlanmış, orduda rütbelerin kaldırılması fikri bile gündeme gelmişti. Durumun giderek kontrolünden çıktığını gören Mustafa Kemal'in karşı manevrası gecikmedi. Hem 18 Ekim 1920'de Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nı (Resmî TKF) kurdurdu hem de Ethem Bey'i bu partiye davet etti. Mektubunda "TKF'ye sen, ben, Refet Bey dahi alındık" diyen Mustafa Kemal, *Seyyare-i Yeni Dünya*'nın da bu yeni partinin yayın organı olarak Ankara'da yayımlanmasını istiyordu.** Tam o günlerde, Ethem Bey'i askerî açıdan köşeye sıkıştıracak, dolayısıyla şöhretini zedeleyecek bir olay yaşandı.

---

* Tokat Milletvekili Nazım Bey'in ifadesine göre cemiyet kurucuları hepsi milletvekili, üçü bakan 14 kişiydi. Merkez yöneticileri şunlardı: "Sıhhiye Vekili Dr. Adnan, Dahiliye Vekili Hakkı Behiç, Tokat Mebusu ve Dahiliye Vekilliğine seçilmiş olan Nazım, *Yenigün* gazetesi sahibi Yunus Nadi, Şeyh Servet, Hüsrev Sami, İbrahim Süreyya, Namık Hamdi, Muhittin Baha, Eyüp Sabri, Reşit, Mustafa, Sırrı, Celal."

** Matbaa Ankara'ya taşındı ve gazete 2 Ocak 1921'e kadar yayın hayatına devam etti. 7 Aralık 1920'de Yeşil Ordu'nun radikal kanadını teşkil eden Tokat Mebusu Nazım Bey, Afyon Mebusu Şükrü Bey, Bursa Mebusu Şeyh Servet Bey'in katılımı ile Mustafa Suphi'nin TKP'sinin Türkiye şubesi sayılabilecek Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) kuruldu.

Gediz Muharebesi

24 Ekim 1920'de, Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın emrindeki iki piyade tümeni ve Ethem Bey'in Kuva-yı Seyyaresi, Ankara'nın itirazlarına rağmen Gediz'de konuşlanmış olan Yunan tümenine karşı bir baskın yapmış, baskın Ethem Bey'e göre "başarılı", Ankara'ya göre ise "başarısız" geçmişti. Daha sonradan, o sırada Ertuğrul Grubu Kumandanı olan Kâzım (Özalp) Bey, her iki tarafın da aynı zamanda geri çekildiğini, yani ortada ne yenilgi ne de yengi olduğunu söyledi ama Ankara'nın yorumu belirleyici olduğundan Ali Fuad Paşa, Moskova'ya elçi olarak gönderildi, yerine Ethem Bey'in hiç sevmediği Albay İsmet Bey getirildi. Bu karara kızan Ethem Bey, İsmet Bey'in karargâhına silahlı bir baskın yaptı. İsmet Bey soğukkanlı davranarak Ethem'i yatıştırdı. Ardından Ethem Bey Mustafa Kemal'le Bilecik'te buluşmaya çalıştı ama sonuç alamadı. Mustafa Kemal Çerkesler arasında "Bilge İzzet" diye tanınan Yusuf İzzet (Met) Paşa aracılığıyla Ethem Bey'e birliklerini tasfiye etmesini önerdi. Karara çok kızan Ethem Bey, Ankara'ya geldi ve silahlı adamlarıyla hasta yatağındaki Mustafa Kemal'in karşısına çıktı. Durum öylesine gergindi ki, Mustafa Kemal'in bir eli yatağın altındaki silahının tetiğindeydi. Görüşme bir çatışma olmadan bitti, ama kılıçlar çekilmişti.

23 Kasım 1920'de Ankara Simav ve Havalisi Komutanlığı'nı kurdu, ancak Ethem Bey'in kardeşi Tevfik Bey, "Ben, Batı Cephesi'ni tanımam" diyerek kendisine gönderilen heyeti geri döndürdü. Yine de iki taraf barış yapmanın yollarını arıyor olmalıydı ki Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta anlattığına göre 3 Aralık akşamı, Mustafa Kemal, Ethem ve Reşit beylerle bir trende buluştu. Tren 4 Aralık'ta Eskişehir'e vardığında Ethem Bey ve arkadaşları kahvaltı yapmak için inmişlerdi. Durumu uyandığı zaman öğrenen Mustafa Kemal, hemen yola devam etmek için inenlerin çağrılmalarını emretti. Fakat Ethem Bey ve bir arkadaşı trene dönmedi. Mustafa Kemal'e göre Ethem Bey "firar" etmişti. Ethem Bey ise bu hikâyeyi "Ben özel bir trenle Eskişehir üzerinden İnönü'ye varmıştım. (...) Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal'in Eskişehir'de durmayarak Afyonkarahisar'a doğru savuştuğunu, daha doğrusu kaçtığını işittiğim zaman hayret etmiştim" diye anlatacaktı.

Telgraf savaşı başlıyor

9 Aralık 1920'de, Ethem Bey Mustafa Kemal'e şu telgrafı çekti:

> Paşam, hayatınız ve mevkiiniz bendenizce son dereceye kadar mukaddesattan sayılır. (...) Bütün maharet ve kudretimizi, gayenin elde edilmesi için sarfedelim. Müşkilat çıkartmasınlar. İnsan hatasız olmaz, ikaz etsinler. Ben, memleketin selameti için amir kabul ettiğimin değil, en aciz mensupların bile mütalaasına müracaat ediyorum.

Mustafa Kemal'in bu telgrafa cevabı gayet yumuşak oldu. Mustafa Kemal, iki tarafa da aleyhte söz yetiştirenlerden bahsedip anlaşmazlıkların giderilmesinin hiç de zor olmadığı belirterek şöyle diyordu:

> Samimi kardeşlik hissiyle gözlerinden öperek, her türlü şüphe, tereddüt ve dertlerini bizzat benimle haberleşerek halletmeni ve fakat genel vaziyetimizin ahenk ve intizamının bozulmasında da kimseye müsamaha etmemenizi rica ederim.

Karşılıklı iltifatlaşmalar sürerken, TBMM'de de Ethemcilerle, Kuva-yı Seyyare'nin artık bir baş belası olduğunu düşünenler arasında ateşli bir tartışma yürüyordu. Mustafa Kemal 22 Aralık günü Reşit Bey ve 15 kadar vekili Ankara'da Hükümet Konağı'na davet etti. Toplantıda bulunanlardan Yunus Nadi'nin anlattığına göre Reşit Bey şöyle bir konuşma yapmıştı:

> Biz Anadolu hareketine iştirak ettiğimize hata etmişiz. Bu yüzden bizim yüzbilerce liralık çiftliklerimiz, servet ve samanımız düşman tarafında kaldı. Benim ne zorum vardı da geleyim, buralarda sonunda bu hale getirilecek işler için uğraşıp durayım? Zaten vatan ne kelimedir ki, vatan namına bana İran da birdir, Turan da... Ben nerede olsa pekâlâ oturabilir ve yaşayabilirdim... Paşa Paşa... Daha açık söyleyeyim. Ben Venizelos'la da pekâlâ dizdize oturabilir adamım...*

* Bu konuşma ileriki yıllarda resmi tarihçilerce Ethem Bey'e maledilecek ve Ethem Bey'in "hainliğine" kanıt olarak gösterilecektir.

Sonunda TBMM, Kütahya'ya bir Nasihat Heyeti göndermeye karar verdi. Heyet, Kütahya'da görüşmeler yaptı ve Ethem Bey'in barışçı biçimde birlikleri tasfiyeye razı olduğunu rapor etti. Fakat Mustafa Kemal kararını vermişti. 27 Aralık 1920'de, meselenin "kuvvet yoluyla hallolması" için Batı ve Güney Cephesi komutanları İsmet Bey ve Refet Bey'e birer telgraf gönderdi.

Meclis zabıtlarına bakılırsa, Ethem Bey bu telgrafa, 29 Aralık'ta ağır bir telgrafla cevap verdi. Mustafa Kemal telgrafı öfkeyle TBMM'de okuduktan sonra milletvekilleri arasında ateşli bir tartışma başladı ve iki gün sonra iki oy farkla Ethem Bey "hain" ilan edildi. Meclis zabıtlarında sadece "telgraf okundu" ibaresi olup telgraf metninin ekli olmamasından, Ethem Bey'in hangi ifadelerinin "vatan haini" ilan edilmesine neden olduğu bilinmiyor. Zabıtta yer almayan bu metin, ilk kez 1955 yılında Yunus Nadi tarafından bastırılan *Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti* adlı broşürde ortaya çıktı. Buna göre telgrafta tarih yoktu ve TBMM ve Batı Cephesi Komutanlığı kastedilerek şu ağır ithamlarda bulunuluyordu:

> Bu israflar ve ihtiraslar ile dolu şartlar altında milletin ve memleketin artık harbe tahammülü kalmamıştır. İstanbul'dan gelen ve tevkif edildikleri sabit olan sulh tavassut heyetinin muvafık ve müsait şartlar altında geldikleri de halk arasında şâyi olduğuna göre, bu heyetin serbest bırakılarak sulh müzakerelerine sür'atle başlanmasını bütün asker ve efrat ve milletin tercümanı olarak ihbar-ı keyfiyet eylerim. Ankara'da toplanan Meclisin ne şekilde içtima ettiğini tabii hepimiz biliyoruz. İlk icraatları da bu fakir milletin sırtından kendilerine sênede üç bin küsur lira tahsisat yapmaları olmuştur ki, içlerinde yılda yüz lirayı bir arada gören çok azdır. Şimdi bol bol dalkavukluklarla meşguldurler. Bilecik'e gelen Heyet-i Alîyenin hemen İstanbul'a iadesi ehemmiyetle mâruzdur. İmza: Kuva-yı Seyyare ve Kütahya Havalisi Umum Kumandanı Ethem.

İnönü'den "Son selam"

İddialara göre bu telgraftan sonra Kütahya üzerine harekât kararı alınmıştı. İsmet Bey'in 31 Aralık'ta Ethem Bey'e çektiği son telgrafta şunlar yazıyordu:

> Ordunun size kurşun atmayacağı ve bazı kıtaatın size iltihak edecekleri hakkında ihtimal aldığınız teminata itimat etmeyiniz. İdareniz altındaki hakiki kuvvetlerin miktarı malum. Beş bin miktarında olduğu mesmu olmakla birlikte, on bin hesap ediyorum. Kuva-yı Milliyeyi lağvettiğimiz ve ele geçecek rüesa ve efradın hayatları tehlikede iğfalatı ile herkesin mal ve canını müdafaa kaygusuna düşerek ciddiyetle yemin ettirildiği ve külliyetli topçu ve piyade cephanesi iddihar ettiğiniz kabul edilmiş, velhasıl bu faraziyat en geniş mikyasta tutularak lazım gelen tedbir ittihaz olunmuştur. Hiç kimse size bu kadar açık kardeşlik yapmadı. İşte ben, bu vaziyeti bu suretle hulasa ettikten sonra, Büyük Millet Meclisi'nin kararı veçhile münasip gördüğünüz şekil ve tertipte Kuva-yı Seyyare başından çekilmenizi hem şerefiniz hem de Kuva-yı Milliye mensupları için faydalı addediyorum. Bugün başka çare-i hal kalmamıştır. Bir defa şifahen görüştüğümüz zaman ne kadar açık surette beyanı fikir ettimse, bu defa da yazı ile aynı vuzuh ve samimiyetle hakikati söylüyorum. Bu telgrafımın mürettep veya pazarlığa vesile addedilmesi yanlış olur. Son selam. Garp Cephesi Kumandanı İsmet.

Ethem Bey'den "Bâkî ilk selam"

Telgrafı alan Çerkes Ethem aynı gün İsmet Bey'e meydan okuyan bir cevap yazdı. 2 Ocak 1921 günü TBMM'de okunan telgrafta şunlar yazılıydı:

> Şifreli telgrafınızı aldım. Mustafa Kemal Paşa'nın aracılığıyla Büyük Millet Meclisi'nin affına çok sevindim. Benim çektiğim telgraf ve telgraflar tamamıyla bir hakikattir. Büyük Millet Mec-

lisi'nin böyle bir kararı varsa hak ve gerçekten uzak bir nankörlüktür. Meclisin tamamını bilmekteyim fakat Hükümetin aleyhimde tertip ettiği tuzaklara vakıf olduğum günden itibaren her türlü ihtiyata riayet ettim. Şimdiki meşgalem hadiseleri lehime olarak tarihe uydurmak için taarruzunuzu bekleyeceğim. (...) Onlardan bir şey çıkmaz, beni ve benim kuvvetlerimi ezebilecek, vurabilecek imkânınız varmış da bu münasebetsizliklerin vukuundan önce Uşak için teklif ettiğim taarruzu niçin kabul etmediniz? Öyle ise hain cani hep sen, hep siz. (...) Sizin ve emsalinizin çekememezliğine, kıskançlığına, şahsi ihtiraslarınıza, şahıslar değil, memleketler feda ettiğinize ve edebileceğinize bu kararlarınızdan başka ne gibi şahit ve ne gibi deliller aranabilir. (...) Hepimizden akıllı olduğunu söylediğiniz Reşit Bey değil midir ki, saflığı ile bu fırsatları verdi. Fakat ne yapayım kardeş. Yoksa bana kalsaydı ne Mustafa Kemal Meclis Reisi olurdu ve ne de sen şimdi benim idamıma ferman okuyabilirdin ve ne de Ankara Millet Meclisi koridorlarındaki çeşitli kılıkta silahlıları, o Mustafa Kemal'in diktatörlüğünü işaret edebilirlerdi. (...) Büyük mücadelelere girişmiş zevatta hayat meselesi bahis konusu olmaz buyuruyorsunuz, bu tavsiyeyi bana söylemek liyakatinde olduğunuzu bana ispat etmek için Uşak cephesine buyurmanız lazımdır. Ordunun kurşun atmayacağını [bize] katılacağını kabul edersem pek hata etmiş olmam. Çünkü ne onlar sizin gibi nankör olduğuma ve ne de benim baş kaldıracağıma inanırlar. (...) İki gözümün biçareleri! Talim ve Terbiye ile 93'ten [1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nı kast ediyor] beri kazandığınız en ufak bir muharebeyi gösterebilecek olursanız bu iddianıza o kadar şaşmayacağım. (...) Ah fesâtla malûf vatanseverler! Biçare Millet Meclisi sizin askerî sahte şöhretlerinizi müdrik değil. Binaenaleyh vatanseverlik hissim şu hitapta bulunmamı emrediyor: bana karşı emniyet bahş bir durum alınız, aksi halde hakikat ve hak muvaffak olacaktır. Tarih bana az, size çok lanet edecektir. Bâkî ilk selâm. Umum Kuva-yı Seyyare Kumandanı Ethem.*

* Resmî tarihe göre, Ethem Bey, bu telgrafı da ekleyerek 2 Ocak 1921'de İstanbul'a bir telgraf çekmişti. Telgrafta, TBMM'nin kararıyla saldırıya uğradığını, saldırı ve savunma için yeterli gücü olduğunu ancak etraflarının Yunan güçleriyle çevrili olmasından dolayı, harekete geçmeden önce İstanbul'un onayını almak istediğini yazıyordu.

Bu, taraflar arasındaki son telgraftı. Bundan sonra sıra silahlara gelmişti. Ethem Bey'in emrinde o sırada iki bine yakın asker vardı. Kendisini teslim almak için gönderilen tümenlerin toplam mevcudu ise yaklaşık 15 bin asker idi. Ayrıca silah ve hayvan sayısı açısından da büyük dengesizlik vardı. Durumun aleyhine olduğunu anlayan Ethem Bey, muhtemelen Yunanlarla ilk olarak bu günlerde görüşmelere başladı. Önce 1. Kolordu Kumandanı General Konstantinos Nider'e başvurdu. Esasını Türklerin teşkil ettiği bir kuvvetin Mustafa Kemal'e karşı savaşmasının Yunanlar için ne kadar faydalı olacağını sezen Nider, Ethem Bey'e mühimmat, haberleşme araçları ve ilaçların verilmesi için Küçük Asya Ordusu'nun idaresini üstlenen General Anastasios Papulas'a ricada bulundu. Ethem Bey, önce emrindeki 159. Alay'ın askerlerine terhis tezkerelerini verdi, geriye kalan adamlarına düzenli orduya teslim olmak, dağa çıkmak ve Yunanlara sığınmak şeklinde üç seçenek sundu. Ethem'in yanındaki çetecilerden Parti Pehlivan teslim olmaktan vazgeçip, diğerlerini de etkilemeye çalışınca Ethem Bey 300 adamı ile Sındırgı'ya çekildi. Parti Pehlivan ise 200 adamı ile Gördes'e gidip Kemalist güçlere iltihak etti.

Yunanlara sığınıyor

Askerî harekât sürerken Mustafa Kemal 8 Ocak 1921'de TBMM'ye Ethem Bey Meselesi ile ilgili izahatta bulundu. 29 Aralık'taki oturumda Ethem Bey'i savunan milletvekilleri şimdi aleyhindeydiler.* Mustafa Kemal'in Ethem Bey'den hain diye bahsetmesini istiyorlardı. Yapılan oylamayla Reşit Bey'in milletvekilliği düşürüldü. 10 Ocak'ta *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde "Ethem'in Hıyaneti" başlıklı bir yazı kaleme alındı. Yazının son bölümünde şu ifadelere yer veriliyordu:

---

* Ankara, aynı günlerde Sovyet Rusya'ya baskı yaparak Mustafa Suphi'nin TKP'sinin ve Yeşil Ordu Cemiyeti'nin içindeki "aşırılar"ın kurduğu Türk Halk İştirak Fırkası'nın (THİF) Ethem Bey'e cephe almasını da sağladı.

> Ethem ile kardeşleri, öteden beri bir şakî ve haydut idiler, bugün birer hain oldular. Aradan bir zaman geçti ki, o devirde herkes bunları vatanın uğradığı felaketler karşısında insanca ve namusça nihayet günahlarını affettirme kararı vermiş saf ve halis nadimler olarak tanımıştı. Hainler hıyanetlerinin cezalarını bulurlar ve zaten buldular. Anadolu, onların hıyanetlerinden sonra elbet de daha ziyade kuvvetlenmiş ve kesb-i saffet etmiştir (temizlenmiştir). Ne kadar yazık ki, onların hulusla-rına (temizliklerine) inanmış olanlar bugün dillerinde acı bir hatıra ile müterafik (karışık) derin bir lanet nefret sesi işitiyorlar.

Aynı gün, (İsmet Bey'e soyadını kazandıran) Birinci İnönü Muharebesi'nin kazanılmasından sonra Ankara'nın elinin güçlendiğini gören Ethem Bey, 27 Ocak'ta, 64 adamı ile Susurluk'ta Yunanlara teslim olmak zorunda kaldı. Ethem hatıralarında "Ben, Yunanlılara sığınmadım onlardan, bir geçiş hakkı ve yolu istedim, nitekim İzmir'de sıkı bir kontrol altında hastalık günlerimi atlatıp yola çıkabilecek hale gelince vatanı terk ettim" diyecekti. 1919-1922 yılları arasında Anadolu'da Yunan işgal ordusunda görev alan ve "bütün olayları yüksek bir mevkiden ve bizzat yaşamak imkânı bulduğunu" ifade eden Yunan işgal komiseri Yüzbaşı Kanellopulos'a göre, Ethem Bey cephanesi bittiği, yaralı adamlarını tedavi araçlarına sahip olmadığı için Yunan ordusundan yardım istemeye mecbur olmuştu.

Tarihi, kazananlar yazar

Bu hikâye ne anlama gelmektedir? Düşmana teslim olmak gibi aşağılayıcı bir eylemde bulunduğu için kendisini "hain" olarak görenlerle, adeta isyana zorlandığını düşünerek "çaresiz bir kahraman" muamelesi yapanları anlamak mümkündür. Ancak bu tür öznel değerlendirmeleri bir yana bırakırsak, Ethem Bey ve benzeri "astığı astık, kestiği kestik" türden çetecilerin, Milli Mücadele'nin mali gücünü sağlayan servet sahibi yerel eşraf ve tüccarlardan zorla haraç alması gibi eylemleri, henüz yeni

palazlanan "milli burjuvazi"yi korkutmuş olmalı. Ayrıca tam o dönemde, Fransız ve İtalyanların ısrarı ile 21 Şubat 1921 tarihinde Londra'da toplanması planlanan konferansta, Sevr Barış Anlaşması'nın Türkiye lehine değiştirilmesini uman Ankara'nın, Batılı güçlerin güvenini sağlamak için Yeşil Ordu başta olmak üzere tüm komünist hareketlerle arasına mesafe koymak istemesi de Ethem Bey'in sonunu getirmişe benziyor. Ethem Bey, hatıratında bu durumu şöyle ele almıştı:

> Bana ilk defa "Damad" Ferid Paşa'nın Şeyhülislamı hain demişti, daha sonra memleketi kendilerinden evvel müdafaa ettiğim adamlar hain dediler. Birincilerin bana hain demeye hakları yoktu, fakat menfaatleri icabı idi. İkinciler buna neden lüzum gördüler? Hâlâ bilmiyorum.

Ethem Bey, tarihi, galiplerin yazdığını unutmuşa benziyordu.

Sonuç olarak, düzenli ordunun desteği ile merkezi elinde tutan kesimler, çetecilikle merkezi ele geçirmeye çalışan ve bir bölümü düpedüz "İttihatçı", bir bölümü ise "İslamcı-solcu" çevresel güçleri tasfiye etmişti. Ethem Bey düşmana teslim olmasaydı bile muhtemelen tasfiye edilecekti. Bu çatışmanın ikinci katmanını Balkan kökenli İttihatçılarla Çerkes kökenli İttihatçıların mücadelesinin oluşturduğunu ileri sürenlerle, Ethem-İsmet çatışmasının belirleyici olduğunu düşünenleri bir yana bırakırsak, Ethem Bey'in, Mustafa Kemal'le karşılaştırıldığında, askerî anlamda "başarılı" sayılsa bile, siyasi anlamda gayet "başarısız" bir figür olduğunu kabul etmek gerekir.

150'likler listesinde Çerkesler

Milli Mücadele sonrasında Çerkeslerin tasfiyesi sürdü. Lozan Barış Görüşmelerine kimin gideceği tartışmalarında bilindiği gibi Çerkes olan Rauf Orbay kaybetti. 1923'te Lozan Barış Konferansı'nda gelecekleri tartışılan azınlıklar arasında Çerkesler de vardı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon Çerkeslere de azınlık statüsünün tanınmasını istiyor, İsmet Paşa aynen Kürtler için

söylediği gibi "Çerkesler bizim öz kardeşimiz" diyordu ama Cumhuriyet döneminin ilk sürgünleri olan "150'likler"in altıncı grubunda "Çerkes" Ethem Bey ve iki kardeşi (Reşit ve Tevfik Beyler) ile Ethem Bey'le hareket etmiş olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın başkanlarından "Kuşçubaşı" Eşref ve kardeşi Hacı Sami ile Ethem Bey'in dört adamı bulunuyordu. Yedinci grubu, 24 Ekim 1921'de, İngilizlerin ve Yunan işgal kuvvetlerinin himayesinde, Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin kongresine katılan 18 kişi oluşturuyordu. 41 kişilik son grubu ise çoğunluğu Ege Bölgesi'ndeki çeşitli isyanlara katılmakla, eşkıyalık yapmakla veya 'Türklere mezalim yapmakla' suçlanan Çerkes köylüler ile düşmanla işbirliği yaptığı ileri sürülen şahıslar meydana getiriyordu.

Devlet listeye koyamadığı Çerkes köylülerini ise ülke içinde sürgün etme kararı aldı. Mayıs 1923'ten itibaren Gönen ve Manyas'a bağlı bazı köylerde yaşayan Çerkesler köylerinden çıkarıldı, mallarına el kondu. Kimi Afyon'a, kimi Konya'ya Niğde'ye, kimi Malatya'ya gönderildi. Sürgünler bir yıl sonra evlerine dönmüşlerdi ama evlerinde Bulgar göçmenleri oturuyordu.

Özetle, 1920-1923 arası da Çerkesler için tasfiye ve sürgün yıllarıydı. Milli Mücadele yıllarında Ankara güçlerine karşı isyan eden başka (Müslüman) gruplar da olduğu halde, sadece Çerkeslere bu kadar sert davranılmasının ardında muhtemelen savaşçı nitelikleri malum olan Çerkeslerden gerçekten ürkütülmesi vardı. Kürtlere nazaran küçük bir grup oluşturdukları için de tasfiye edilmeleri nispeten kolaydı. Dolayısıyla işe önce onlardan başlanmıştı.

Bugün Çerkes toplumu, sadece simgesel olarak 21 Mayıs 1864 tarihiyle başlattığı sürgünün yaralarını sarmaya çalışıyor. 1920-1923 arasında yaşananları kolektif bilinçaltına itmiş görünüyor.

Ethem Bey'in Sürgün Yılları

27 Ocak 1921'de Yunanlara teslim olduktan sonra İzmir'de hastaneye yatırılan Ethem Bey, oradan Nisan ayının sonlarına doğru, 19 ay kalacağı Atina'ya, ardından da midesinden tedavi görmek için Almanya'ya götürüldü. Çünkü Ethem Bey, bütün heybetli görünüşüne rağmen çok ciddi sağlık sorunlarıyla savaşıyordu. Bedeninde savaşlardan kalma 17 kurşun yarası taşıyordu. Sık sık kanamalara varan ülseri vardı. Kırık kaburga kemiklerinin ciğerlerine batmasından dolayı kemik vereminden muzdaripti. Ağabeyi Reşit Bey, Atina'da daha uzun kaldı. 24 Ekim 1921'de kurulan ve Şark-ı Karib Çerkesleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin (Yakın Doğu Çerkeslerinin Haklarını Sağlama Derneği) kurucuları arasında yer aldı. Bu arada Ankara İstiklal Mahkemesi, Ethem Bey ve kardeşlerini gıyaplarında yargıladı ve 9 Mayıs 1921'de verilen kararla vatana ihanet suçundan idama mahkûm etti. İstiklal Mahkemesi daha sonra THİF'e ve Kuva-yı Seyyare'ye katıldıkları gerekçesiyle mahkemeye sevk edilenleri yargıladı. Pek çok kişiye idam dahil ağır cezalar verildi. Tokat Milletvekili Nazım Bey ve Baytar Binbaşı Hacıoğlu Salih Efendi "vatana ihanet" suçundan 15 yıl küreğe mahkûm edildi. Nazım Bey'in şahsında Yeşil Ordu, Türk Halk İştirakiyyun Fırkası ve Gizli Komünist Parti gibi sol teşekküller cezalandırılmış oluyordu. Suçu sabit olmayanlar sınır dışı edildi.

Bunlar olurken, Ethem Bey'in manevi önderi olduğu ileri sürülen Enver Paşa ve çevresi olayları izlemekle yetinmişti. Dahası, Enver Paşa'nın yakın adamlarından "Küçük" Talat (Muşkara) Bey'in Trabzon'dan, Moskova'daki Enver Paşa'ya gönderdiği 12 Mart 1921 tarihli mektupta şunlar yazılıydı: "Resmî tebliğlerde o kadar acı şeyler yazıldı ki, hadd-i zatında az çok hizmetleri ile beraber birer şaki olan, Türk köylerini gaddarane bir suretle soyup soğana çeviren bu üç kardeş, bugün haklı haksız, her ne ise, halkın çok menfuru oldular. Bence artık böyle adamlardan el etek çekilmeli. Bazen bize en yakın ve namuslu ve hamiyetlerine tamamen inandığımız arkadaşlara tahammül

edilmezken, böyle bütün varlıkları mağdur kanları ile bulanan bu insanları nasıl tesahüp edebiliriz?"*

10 Ocak 1922'de Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti'ne (Genelkurmay Başkanlığı) Harbiye Nazırı Ziya Paşa tarafından Ankara'ya verilen rapora göre Ethem Bey ve bir grup Çerkes Anadolu'ya geçmek istiyorlardı. Ankara Hükümeti bu isteği, 22 Ocak 1922'de çıkardığı bir kararname ile reddetti. Anadolu'ya dönme ümidini yitiren Ethem Bey 22 Kasım 1922'de Frankfurt yakınlarındaki Königstein kasabasındaki Kohnstam Sanatoryumu'nda bir süre kaldıktan sonra muhtemelen 1923 sonunda Bağdat'a geçti. 1925 ve 1926 yıllarında, bazı istihbarat raporlarında Ethem Bey'in, Musul ve Bağdat'ta bazı Kürt milliyetçileriyle temasa geçtiğine dair iddialar yer aldı. 1928 tarihli bir Yunan belgesine göre o tarihte Bağdat'ta Gognazar mahallesinde yaşıyordu.

1938'de kendisinin de arasında olduğu 150'likler için çıkarılan genel aftan kardeşleri Tevfik Bey 1942'de (bazı kaynaklara göre 1939'da), Reşit Bey 1950'de yararlandı, ama Ethem Bey Türkiye'ye dönmedi. Ürdün'ün başkenti Amman'da tek odalı kerpiç bir evde, hasta, yalnız ve yoksul biri olarak sürekli ölüm korkusu içinde yaşadı. 21 Eylül 1948'de öldüğünde Amman'daki Kabartay Mezarlığı'na gömüldü.

Sürgün yıllarında, Yunanların uçaklarla Türk ordusuna dağıttığı bildirilerden birine imzasını attığı iddiası dışında aktif bir Yunan destekçiliğinden söz edilmedi. Yine yabancı arşiv belgelerine göre, sürgün yıllarında Yunan veya İngiliz makamları tarafından itibar görmediği ve maaşa bağlanmadığı gibi, her zaman kuşkulanılan bir kişiydi. Yunan arşiv belgelerine göre Yunan tarafı Çerkeslerin gücünün sınırlı olduğunu, "Çerkes" Ethem'in de Türkiye'de sevilmediğini düşünüyordu.

---

* Bir Yunan belgesine göre Ethem Bey, iki yıl içinde 3 milyon pound haraç toplamış, 25 bin Türk'ü öldürmüştü. Elbette, aynı dönemde Ankara'nın düzenli birliklerinin iç isyanlarda kaç kişiyi öldürdüğünü veya 7 Ağustos 1921'de çıkarılan Tekâlif-i Milliye Kanunu gibi uygulamalarla halktan kaç lira toplandığını tam olarak bilmiyoruz.

"Tarih: 1947'de yazılmıştır" diye başlayan (sadeleştirilmiş Türkçe ile) "Gerçeklere Doğru Uyarı İçin Şiddetli Bir Haykırış" adlı broşürde olayları kendi açısından anlatırken, Mustafa Kemal için "Neron", "cambazbaşı", "Mustafa Deccal", "kıskanç ve bozguncu şeref hırsızı" gibi ağır ifadeler kullandı ve Anzavur meselesinde kendisini yanıltanın kardeşi Reşit Bey olduğunu iddia etti. Yine aynı broşürde Mustafa Kemal'in Türkçülük politikasını ve zafer kazanıldıktan sonra Kürtlerin dışlanıp ezilmesini şiddetle eleştirdi.

Özet Kaynakça

Adıvar, Halide Edip. *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, İstanbul, 2011.

Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009.

Apak, Rahmi. *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK Yayınları, Ankara, 1990.

Avcıoğlu, Doğan. *Milli Kurtuluş Tarihi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000.

Cilasun, Emrah. *Bâki İlk Selam*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

Eken, Hakan. "Ethem Bey Dosyası", *Nart* dergisi, 2012, sayı 47-54. (Yazıların internet versiyonu için: http://www.kaffed.org/bilgi-belge/portreler/item/942-ethem-bey-dosyası.html)

Ergil, Doğu. *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, İstanbul, 1981.

İğdemir, Uluğ. *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Mehmetefendioğlu, Ahmet. "İzmir Valisi Rahmi Bey'in Oğlunun Kaçırılması", *Tarih ve Toplum*, sayı 88, Nisan 1991, s. 32-36.

Özalp, Kâzım. *Milli Mücadele, 1919-1922*, 2 cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali,* Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

Şener, Cemal. *Çerkes Ethem Olayı*, Altın Kitaplar, İstanbul, 2007.

MUSTAFA SUPHİ VE ARKADAŞLARININ KATLİ

Komünist Enternasyonal veya daha çok kullanılan adıyla Komintern'nin* 21 Temmuz-6 Ağustos 1920'de toplanan ikinci kongresinde kabul edilen Lenin'in "Sömürgeler ve Geri Kalmış Ülkelerle İlgili Tezleri"nden 11. Tez'in 5. Fıkrası ve 12. Tez'e göre, Mustafa Kemal'in öncülüğündeki "kurtuluş hareketi", bir "burjuva demokrat hareketi" olduğundan, ona komünist rengi verilmesine çalışılmamalı, ama Batılı devletlerle savaşında yardım edilmeliydi. Bunun karşılığında tek şart, Komintern yoluyla Moskova'ya bağlı bir komünist parti kurulmasına izin verilmesiydi. Temmuz 1920'den itibaren Balıkesir ve Bursa Yunanların eline geçtiğinden Mustafa Kemal'in bu teklifi kabul etmekten başka çaresi yoktu. Ağustos ayında Bolşeviklerin altın yardımı gelmeye başladı. 1-8 Eylül 1920 tarihlerinde Bakü'de toplanan Doğu Halklarının Birinci Kurultayı'nın hemen ardından Türkiye Komünist Fırkası (TKF veya daha bilinen adıyla Türkiye Komünist Partisi, TKP) resmen kuruldu.

11 Ocak 1921'de Birinci İnönü Muharebesi'nin kazanılmasıyla Kemalist hareketin Sovyet Rusya politikaları değişmeye başladı. İtilaf Devletleri Ankara Hükümeti'nin temsilcisini Londra'da yapılacak toplantıya çağırınca, Kemalistler Moskova altınlarının diyeti olan TKP konusundaki sözlerinden dönmekte beis görmediler. Bu politika değişikliğinin en acı sonucu da

---

* 1848 yılında tüm Avrupa'yı sarsan bir dizi "devrim"in başarısız olmasından sonra Sosyalistlerin ilk uluslararası örgütü 1866 yılında kurulan I. Enternasyonal'di. Bu örgütün ömrü kısa oldu. 1871'de Paris Komünü deneyiminin başarısız olmasından yıllar sonra 1889'da İkinci Enternasyonal toplandı. Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin liderliğindeki İkinci Enternasyonal partileri, Birinci Dünya Savaşı sırasında savaş yanlısı hükümetleri destekleyince, İkinci Enternasyonal fiilen çöktü. Komünist Enternasyonal veya Komintern ise, 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi'nin lideri Lenin'in öncülüğünde kuruldu ve ikinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ayakta kaldı.

Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katledilmesi oldu. Bu olayın izini Emrah Cilasun'un *Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını Kim Öldürdü*? kitabını esas alarak sürelim.

İttihatçılıktan komünistliğe

TKP'nin lideri olan Mustafa Suphi, Osmanlı bürokrat sınıfına mensup bir ailenin evladı olarak 1882'de Giresun'da dünyaya gelmişti. Babası, çeşitli devlet kademelerinde görev almış ve sonunda vali olmuştu. Mustafa Suphi, idadiyi (liseyi) Erzurum'da okudu, İstanbul'da hukuk tahsil etti. Paris'te L'École Libre des Sciences Politiques'te (Siyasal Çalışmalar Enstitüsü) Ziraat Bankası ve tarım kredileri üzerine teziyle lisansüstü eğitimini tamamladı. 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanıyla ülkeye döndü ve Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde muallimlik yaptı, Yüksek Ticaret ve Tarih Mektebi'nde siyasi iktisat dersleri verdi. *Tanin, Servet-i Fünûn* ve *Hak* gazetelerindeki makalelerinde kâh özel teşebbüsçülüğü kâh devletçiliği öneren Mustafa Suphi, 1911'de Selanik'te İTC'nin 4. Kongresi'ne katıldı. Kongrede iktisat vekili olmak isteği yerine getirilmeyince İttihatçılara küstü ve Ferid (Tek) ve Akçuraoğlu Yusuf beyler ile Milli Meşrutiyet Fırkası'nı kurdu. İttihatçılığa göre daha sağ bir çizgiyi temsil eden fırkanın yayın organı *İfham*'ın editörlüğünü yaptı.

Bahr-ı Cedid sürgünleri

Mustafa Suphi, 23 Ocak 1913'te Babıâli Baskını ile iktidara el koyan İttihatçıların başa geçirdiği Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913 günü siyasi bir suikasta kurban gitmesi üzerine, muhalifler ve İstanbul'daki serseri ve işsiz takımından oluşan 322 kişilik grupla *Bahr-i Cedid* vapuruna bindirilerek Sinop'a sürüldü. 1914'te Mustafa Suphi'nin gayretiyle Ahmed Bedevi (Kuran) Bey ve birkaç kişi daha Sinop'tan deniz yoluyla Kırım'daki Sivastopol'e kaçtılar. Kaçakların tümü Mısır'a ve Batı ülkelerine giderken, Mustafa Suphi Kafkasya'ya geçti. Jön Türk hareketi-

nin tarihçisi sayılan Ahmed Bedevi Bey'e göre, Mustafa Suphi Kafkasya'da "bir Türk ve İslam farmasonluğuna karşı milli bir farmasonluk kurumunu tecrübe etmek" istiyordu. O sırada patlayan Birinci Dünya Savaşı aleyhine yazıları yüzünden Çarlık Rusyası tarafından Urallara sürüldü. Sosyalizm ve komünizm fikirleriyle burada tanıştı. 1917 Bolşevik Devrimi'yle kaderi değişti. Şubat 1918'de Moskova'da, Tatar Başkut devrimcileriyle *Yeni Dünya* adlı bir gazete çıkardı. 20 Temmuz 1918'de, Asya'nın Müslüman halklarını komünizm düşüncesine çekmeyi hedefleyen Stalin'in girişimiyle Türkiye Komünist Partisi'nin (TKP) ilk toplantısını yaptı. Moskova, Kazan, Samara, Saratof, Rezan ve Astrahan gibi merkezlerde Türk komünist teşkilatlarının kurulmasına öncülük etti. Ocak 1919'da Kırım'a, karşı devrimci General Denikin'in orduları Kırım'a saldırınca önce Odessa'ya, ardından Taşkent'e geçti.

27 Mayıs 1920'de Azerbaycan'da Sovyet Devrimi gerçekleşince, Bakû'ye taşındı. Bakû'de, Mustafa Suphi'den evvel, aralarında Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa, Baha Sait ve "Küçük" Talat (Muşkara) gibi İttihatçılar tarafından Nisan 1920 kurulan sahte Türkiye Komünist Fırkası, Suphi tarafından tasfiye edildi. 1-8 Eylül 1920'de Bakû'de düzenlenen Doğu Halklarının Birinci Kurultayı'na katılan Mustafa Suphi, aynı zamanda Anadolu Hareketi'nin başı olan Mustafa Kemal'le de temas sağlamaya çalışıyordu.

"Cevat Yoldaş! Bizim meslek dervişlik! Gideceğiz!" demişti Anadolu'ya doğru yola çıkmadan önce. "Baş düşman" olarak bir zamanlar bağrından çıktıkları İTC'yi gören Mustafa Suphi ve arkadaşları, hemen hepsi İTC'den gelen Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla ittifak yapmak üzere, Ankara'ya gitmeye karar vermişlerdi. Çünkü TKP'ye göre, "Mustafa Kemal Paşa ile Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın verdiği bilgiye göre, hükümet ve ordu çevrelerinde Bolşevizm'e karşı duyulan tasvip ve sempati duygusu artmış bulunuyor ve hatta isyan hareketinin kimi üst düzey yöneticileri komünist olmak" istemekteydiler. Halbuki bu rapordan kısa bir süre sonra, 31 Ekim 1920'de, Mustafa Kemal'in, Ali Fuat Cebesoy'a gönderdiği telgraf, TKP'nin tespitinin ne denli yanlış olduğunu gösteriyordu:

> Komünistliğin memleketimizde değil, henüz Rusya'da bile tatbik kabiliyeti hakkında açık kanaatler hasıl olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber, dahilden ve hariçten muhtelif maksatlarla bu cereyanın memleketimiz dahilinde girmekte olduğu ve buna karşı makul tedbir alınmadığı taktirde milletin pek ziyade muhtaç olduğu birlik ve sükûnu ihlal eden ahvalin ortaya çıkması da imkân dairesinde görülmüştü. En makul ve tabii tedbir olarak aklı başında arkadaşlardan, hükümetin malumatı altında bir Türkiye Komünist Fırkası teşkil ettirmek olacağı düşünüldü. Bu taktirde memlekette bu fikirle alakalı bütün cereyanları muhasalaya icra etmek (bir bileşkede toplamak) mümkün olabilir.

Bakû'den peyderpey yola çıkan TKP kafilesinin beş kişilik ilk grubu, Sovyet Rusya'nın Ankara'ya sefir olarak atadığı Budu Mdivani'nin heyeti ile birlikte, 28 Aralık 1920'de Kars'a ulaştı. "Dost" ülke Sovyet Rusya'nın diplomatları ile birlikte gelen TKP'liler törenle karşılandılar. Ardından Kâzım Karabekir, Mustafa Suphi'ye, Ankara'ya bir telgraf yollamasını ve gelişini haber vermesini tavsiye etti.

Ancak 29 Aralık 1920'de Mustafa Kemal'in, Kâzım Karabekir'e yolladığı telgraf hiç iç açıcı değildi. Telgrafta "Ankara'da komünist cereyanları arzu hilafınadır. Bakû Türk Komünist Fırkası Reisi Mustafa Suphi'nin bu cereyanları körüklemesi sakıncası akla gelmektedir. Bir defa kendisini gördükten sonra devletlilerinin görüşlerinin bildirilmesini rica ederim" diye yazıyordu. Bu ricanın karşılığı bugüne dek yayımlanmadı. Ancak telgrafın ikinci satırı TKP'yi TBMM çatısı altında eritme yanlısı olan Kâzım Karebekir'e bu eğiliminden vazgeçmesi için Ankara tarafından tanınmış bir fırsat gibi görünmekteydi.

"Zeki, bilgili, fazla kurnaz..."

Gruba birkaç gün içinde başkaları da katıldı. O günlerde Kars'ta olan Ankara Hükümeti'nin Moskova'ya elçi tayin ettiği Ali Fuad Bey, 2 Ocak 1921 günü Mustafa Suphi ile görüştü. Bu görüşmeyi değerlendiren uzun raporunda şöyle yazmıştı:

> [Mustafa Suphi] zeki, bilgili, fazla kurnaz, konuşmalarında ihtiyatlı ve acelesiz. Rus Sefiri ile memleket içine girmek ve Ankara Hükümeti prensiplerine inanmış gibi görünmek istediğine bakılırsa bu kişinin yumuşak düşünce ve prensiplerle Anadolu hareketini yönetenlerin güvenini kazanmak ve böylece bir mevki yaptıktan sonra, Rus komünizminin gizli başı olmak suretiyle memlekete [bu düşüncesini] duyurmak ve uygulamak düşüncesinde olduğunu zannediyorum.

Bu görüşme Ankara ile TKP yönetimi arasında siyasi konuların ele alındığı üst düzeydeki son görüşmeydi.

TBMM'nin 3 Ocak 1921 tarihli oturumunda, Mustafa Kemal, muhaliflerin oluşturduğu İkinci Grup'un lideri, Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni'ye (Ulaş) hitaben şöyle diyordu:

> Komünizm yayılması meselesine gelince; kendileri buyurdular ki, istense de istenmese de bu bir mikroptur, girer. O halde çaresi yok demektir. Mademki maddi tedbirle önüne geçmek imkânı olmayan bir yayılmadır, bu mutlaka bulaşıcı olacaktır. Zannediyorum ki, buna karşı tedbir düşünmek meselesiyle söz konusu olan siyasi meseleleri birbirinden ayırmak ve seçmek daha uygun olur...

Yıldırma harekâtı

Bu konuşmadaki bazı vurgular, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının akıbeti hakkında ipuçları veriyordu. Nitekim Kâzım Karabekir aynı gün Erzurum Valisi'ne (günümüz Türkçesiyle) şöyle yazmıştı:

> Adı geçenin ve arkadaşlarının Erzurum'a varışları gününden başlayarak gerek gazete yayınları ve gerekse halkın uygun göreceği gösteriler ve baskılarla daha içeri yolculuğun ve memlekette kalmanın ve çalışmanın mümkün olmayacağı hakkında kendilerinde gereken izlenimler yaratılması...

Karabekir Paşa, Trabzon'da özellikle Bolşeviklerin gözleri önünde aynı tezahüratın yapılmasını fakat tepkilerin Bolşevikliğe değil, söz konusu kişilere olduğunun gösterilmesini istiyordu. Benzer bir telgrafı Gümüşhane Valisi'ne de göndermişti.

Mustafa Suphi, İsmail Hakkı yoldaşına gönderdiği 5 Ocak 1921 tarihli mektupta Kâzım Karabekir tarafından, Moskova'ya gönderilen Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Rıza Nur'un Kars'a gelişini bekleme bahanesiyle alıkonduklarını; bu zorunlu bekleme sırasında (Kafkas Dağlarının eteklerindeki) Tuapse'den Abid adlı bir yoldaşın Kars'a gelmesi üzerine, Karabekir'in 'ihtilalci' niyetleri konusunda iyice şüphelendiğini yazıyordu.

Halk galeyana getiriliyor

Mustafa Suphi ve beraberindeki 17 kişi(?) 18 Ocak'ta Erzurum'a gitmek üzere Kars'tan trenle yola çıktı. Heyet dört günlük bir tren yolculuğunun ardından 22 Ocak'ta Erzurum'a vardığında, kendilerini Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin örgütlediği eylemler bekliyordu. "Modern Türkiye"nin ilk "komünizmle mücadele derneği" olan Cemiyet'in 18 Ocak'ta yayımladığı beyannamede, Rusya'dan gelmiş, anası babası belirsiz, mazileri karanlık, cani iblislerin, Allah, Peygamber, Halife ve şeriat yok dediği, kadınlardan başlayarak namahremliği ortadan kaldıracağı, kadınların kamuya açık yerlere erkeklerle karışık girip çıkması, erkeklerle çalışması ve erkeklere hizmet etmesinin mecbur kılınacağı, üç yaşından büyük çocukların umumi depolarda toplanacağı, cinayet ve diğer suçlara ait kanunları kaldıracağı, çalışmayanın ekmek yiyemeyeceği, Başkırdistan, Taşkent ve Buhara'daki milyonlarca Müslüman'ın bütün servetlerinin, ırz ve namuslarının ellerinden alınacağı gibi sıradan insanlar için muhtemelen tüyler ürpertici ifadeler yer alıyordu. Bu iddialarla galeyana gelmiş göstericileri yönlendirenler arasında polis teşkilatından kişiler de vardı.

Olayların tanığı Nihat Pasinli, yıllar sonra Fethi Tevetoğlu'na yaşadıklarını şöyle anlatacaktı:

> Ben o zaman 9-10 yaşlarında bir ilkokul talebesi idim. Mustafa Subhi ve arkadaşlarından ibâret komünistlerin trenle geldiği haberi üzerine bunları taşlamak için istasyona koşmuştuk. Erzurum halkı 7'den 70'e galeyan halindeydi. Bu hey'et trenden çıkamadı ve Erzurum'a sokulmadı. Canlarını zor kurtarıp dekovil hattıyla Karabıyık'a gittiler.

Erzurum Kumandanı Rüştü Paşa, Mustafa Kemal'e aşağıdaki şifre ile beklenen haberi vermişti:

> Mustafa Subhi on yedi refikiyle Erzurum'a gelmiş ise de istasyonda toplanan binlerce halk tarafından tahkir ve tard olunmuştur. Evvelce alınmış tedabir-i inzibatiye (güvenlik önlemleri) neticesinde fiili bir tecavüz vuku bulmıyarak merkum (bahsi geçen) tevakkuf etmeyip (durmıyarak) yoluna devam etmeye mecbur olmuştur. Trabzon tarikini (yolunu) takip etmekte olup güzergâhta ahali konak ve yiyecek vermemektedir.

Doğu Vilayeti seyahatinden dönen Erzurum Milletvekili Durak Bey, TBMM'nin 11 Nisan 1921 tarihli oturumunda, Mustafa Suphi ve yoldaşlarının Erzurum'a geldikleri anı şöyle anlatacaktı:

> Efendiler, Erzurum ahalisi lâzım gelen tedabiri ittihaz etti ve Mustafa Suphi ve avanesi Erzurum'a geleceği zaman, halk dükkânlarını kapadı. Yedi yaşından yetmiş yaşına kadar... Bunlar, evvelce Erzurum ahalisi bizi istikbale çıkmış diye bıyık buruyorlardı. Fakat istasyona yaklaşınca müteessir oldular, biraz istirahatten sonra bunlar trenden indirildi ve bendenize söz verildi. Sordum. Zaten Mustafa Suphi'nin masebakını (geçmişini) Erzurum iyi tanır. Son zamanlarda Kastamonu Valiliğinde bulunan Ali Rıza Bey'in oğludur. Babası da kendisinden memnun değildir ve kovmuştur. Bu yirmi kişilik heyet de tabii be-

raber gelmiş idi ve Kars'ta da Orduca nezaret altında bulunduruluyordu. Bunların Rusya'ya geri gitmeleri siyaseten muvafık görülmüyordu. Sözü bana verdiler: Oğlum nereden gelip nereye gidiyorsun diye söze başladım, kimin namı hesabına söz söylüyorsun ve nesin? Dedim. Halk asabileşmişti; nümayişler yaptılar, bağırdılar, çağırdılar, yirmi kişilik heyet de beraberdi. Kar topu gibi bir şeyler, bir şeyler, bir şeyler... Trene binip koğdular.

Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin olayları anlatan telgrafı TBMM'de okunduğunda, Mustafa Kemal, önce her şeyden haberdar olduğunu gösteren ve Erzurumlularla hemfikir olduğunu beyan eden bir konuşma yaptı. Mustafa Kemal aynı oturumda yaptığı diğer konuşmada Kâzım Karabekir tarafından Mustafa Suphi ve arkadaşları için yapılan plandan övgüyle bahsetti. Ardından Erzurum Valisi "Deli" Hamid Bey'e acele bir telgraf yolladı. Telgrafta "Mustafa Suphi Efendi'nin refakatinde kaç kişi olduğunun ve onların da kendisiyle birlikte gönderilip gönderilmediğinin bildirilmesini rica ederim" deniyordu.

Mustafa Kemal'in 25 Ocak 1921'de Durak Bey'e yolladığı telgrafta ise bu gösteri şöyle değerlendiriliyordu:

Erzurum'da Mustafa Suphi hakkındaki milli gösterinin planına daha evvel Kâzım Karabekir Paşa Hazretleri'nin ve müteakiben Hamid Beyefendi'nin yazılarıyla vâkıf olmuş ve tasvip etmiş idim. Her halde Doğu'dan gelecek tahripkâr herhangi bir cereyana karşı Erzurum ve Trabzon'un ve bütün memleketin bir seddi kebir (büyük set) vaziyetinde bulunacağına eminim.

Mustafa Kemal, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne de aşağıdaki şifreyi yollamıştı:

Yüksek telgrafınız Türkiye Büyük Millet Meclis'inde okundu. Meclis'te pek ciddi ve heyecanlı bir görüşme yapıldı. Meclis ve Bakanlar Kurulu milli sınırlarımız içinde milletimizin kayıtsız şartsız ve bütün mukaddesat ve geleneklerimiz saklı ve korun-

muş olarak bağımsız yaşamasını sağlamak olan kutsal amacımızı tekrarlamakla birlikte, komünizmin ülke ve milletimizde uygulanamayacağı hakkındaki inancını açıkladı.

Bundan başka milletimizin dirliğini bozucu herhangi bir akımın, her nereden gelirse gelsin duraksamasız kırılması doğal olduğundan, bu bakımdan gerek Bakanlar Kurulu'nun ve gerek bütün milletin uyanık ve tedbirli bulunması gereği, Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu'nca kesin ve etkili olarak belirtildi.

Hükümetin, bu görüşe uygun olarak hareket edeceği tabii bulunmakla, Erzurum'un sayın ahalisinin, milli birliğimizi daima yenileyip güçlendirici olan sağlam durumlarını iç rahatlığıyla sürdürmeleri duyrulur, Efendim.

İmha planı yürürlüğe konuyor

Bayburt'tan kızaklarla aç biilaç yola çıkan TKP kafilesi hiçbir yerde doğru dürüst konaklama fırsatı bulamayarak 27 Ocak'ta Maçka'ya vardı. Caminin yanındaki Yorgaki Otel'de bir gece konakladılar. Heyettekilerden Baytar Abdülkadir'in, Maçka Kaymakam Vekili Murat Efendi tarafından gruptan ayrılması sağlandı. Mahmut Goloğlu'na göre, Abdülkadir, Kars'tan Trabzon'daki kardeşi Mehmed Efendi'ye gelişlerini müjdelemiş, Mehmed Efendi, vekilliğini yaptığı Kayıkçılar Kâhyası Yahya'ya haberi verdiğinde, Yahya kendisine, Mustafa Suphi ve arkadaşları konusunda Ankara'dan emir aldığını, eğer kardeşini kurtarmak istiyorsa şehre girmesini engellemesini tavsiye etmişti. Bu uyarı Abdülkadir'in hayatını kurtaracaktı. Bir başka iddiaya göre de Merkez Komite Üyesi Mehmed Zeki ile üst düzey parti kadrosundan Süleyman Sami hasta oldukları bahanesiyle Erzurum'da veya Maçka'da alıkonulup, Ankara Hükümeti'nin himayesine mazhar olmuşlardı.

Böylece geride Mustafa Suphi ve 14 yoldaşı kalmıştı. 28 Ocak'ta Trabzon'da olağanüstü bir hareketlilik vardı. Tellallar, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Başkanı ve eski Teşkilat-ı Mahsusacı Barutçuzade Ahmet Bey'in oğlu Faik Bey'in gazetesi *İstikbal'in* kışkırtıcı yayınlarıyla galeyana getirilen halka

cuma günü öğleden sonra "Rusya'daki esir kardeşlerimizi kurşuna dizdiren dinsiz vatan hainlerinden intikam almak üzere" mağaza, dükkân ve kahvehaneleri kapatarak Değirmendere'ye gelmeleri çağrısı yapıyorlardı. Şehirdeki Sovyet Rusya Konsolosluğu'nun elemanlarına da sokağa çıkmamaları tembih edilmişti. Cuma günü, bütün esnaf dükkânlarını kapatarak, kapatmayanlar ise polis ve inzibat memurları tarafından kapatmaya zorlanarak Değirmendere'ye doğru sevk edildiler.

TKP heyeti, 28 Ocak 1921 akşamı saat 17.20 civarında Trabzon'a vardı. Kayıkçılar Kâhyası Yahya ve adamları Mustafa Suphi ve arkadaşlarının yolunu Değirmendere mevkiinde keserek Çömlekçi Mahallesi'nin alt yolundan doğruca iskeleye (Buhti'ye) çevirdi. Burada heyet tükürükler, küfürler ve tekmeler eşliğinde bir motora doğru sevk edildi. Hemen arkalarından Kâhya'nın silahlı adamlarını taşıyan bir motor daha kalktı. Motorlar 29 Ocak sabahı, saat 4.00-5.00 sıralarında boş olarak geri döndü. Bu arada kimsenin iskeleye yanaşmasına izin verilmiyordu. Birkaç gün sonra tayfalardan birisi, motordakilerin birkaç mil açıkta, elleri ve ayakları bağlanarak denize atıldıklarını söyledi.

Meryem yoldaşın trajik sonu

İddialara göre Sürmeneli Kınalıoğlu Ahmed Yakub adlı kişi, motora bindirilmeyip Yahya Kâhya'nın evinde alıkonmuş, Tayyareci Tevfik adlı bir diğer kişi ile Mustafa Suphi'nin bazı kaynaklara göre Rus, bazılarına göre Türk, bazılarına göre Rus Yahudisi asıllı eşi de denizden geri getirilmişti.

Adı çeşitli kaynaklara göre Meryem, Maria ya da Semiramis olan bu kadın, önce Yahya Kâhya'nın evine götürülmüş, kadıncağız tutulduğu yeri Sovyet Rusya Konsolosluğu'na bildirmeye çalışmış, notu götüren adam Kâhya'nın adamı çıkınca, ceza olsun diye Nemlizade Ragıp Bey'in evine verilmiş, ardından Rizelilere peşkeş çekilmiş, nihayet bir oturak âlemi sırasında öldürülmüştü.

Sovyet Rusya'nın tutumu

Katliamın ardından Trabzon'daki Sovyet Rusya Konsolosu Bagirov, Trabzon Valisi'ne Mustafa Suphi ve arkadaşlarının akıbetini soran bir mektup yazdı. Trabzon Vali Vekili İsmail Sabri, cevabi mektubunda, halkın tepkisi karşısında Trabzon'da kalamayacaklarını anlayan ekibin, bir motor kiralanarak sağ salim Rusya sahillerine yollandığını belirtti. Aynı gün *İstikbâl* gazetesinde, "Bakû Seyyahları Geldiler ve Gittiler" başlığı altında çıkan haberde olay daha ağır ifadelerle anlatılıyordu.

Mustafa Kemal'in 31 Ocak 1921'de Erzurum'daki Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı'na yazdığı telgrafta, "Türkiye Halk İştirakiyyun Fırkası [TKP'yi kastediyor] efradından bazılarının vatana hıyanet suçundan dolayı haklarında takibat ve soruşturma icra edilmektedir. Adı geçen fırka, hükümetçe itibar ve itimada değer değildir, Efendim" denmekteydi. Yani Ankara, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının akıbetinden habersiz görünüyordu. 14 Şubat'ta Sovyet Rusya Trabzon Konsolosu Bagirov, Trabzon Valisi'nin vekiline Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Batum'a ve hiçbir Sovyet sahiline gelmediğini, dolayısıyla nerede olduklarını merak ettiklerini yazdı. Vali, cevabında "Üçüncü Enternasyonal Heyeti'nden hiç kimse buraya gelmedi ve hiç kimse de buradan gitmedi. Bu konuda bizde hiçbir bilgi yoktur" dedi. Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, radyogramla Ankara'dan Mustafa Suphilerin akıbetine dair bilgi talep etti. Ankara Hükümeti ise Mustafa Suphi ve yoldaşlarının bir deniz kazasında öldüklerine ilişkin açıklamasında ısrar etti. Kısacası, Mustafa Suphi ve arkadaşları "kim vurduya" gitmişti...

Kaç kişi öldürüldü?

Bugün yaygın olarak "Mustafa Suphi ve 14 yoldaşı" ifadesi kullanılırsa da, TKP belgelerine göre, Anadolu'ya hareket edenlerin sayısı 30'du. TKP Harici Bürosu, haberin alınmasının ardından, Doğu Halkları Propaganda ve Faaliyet Kurulu Başkanlığı'na gönderdiği mektupta, isim belirtmeksizin 16 kişinin öldürüldü-

günü yazmıştı. Aynı organ adına Ahmed Cevad (Emre) Bey'in 2 Nisan 1921 tarihli mektubunda ise, "M. Suphi, dört Merkez Komite üyesi ve on iki diğer yoldaşlarımız" denmekteydi ki, burada verilen rakamlarla öldürülenlerin toplam sayısı 17'ye ulaşıyordu. Mete Tuncay'a göre motorda öldürülenlerin sayısı, Mustafa Suphi ile birlikte 14'tü. Tunçay, listeye Meryem Hanım'ı da ekliyordu. Bu konuda en kapsamlı araştırmayı yapmış olan Emrah Cilasun ise başka kaynaklarda geçen isimleri de dikkate alarak öldürülen komünistlerin sayısının daha çok olabileceğini söylüyor.

TBMM Hükümeti'yle Sovyet Rusya Hükümeti arasında dostluk anlaşmasının imzalandığı 16 Mart 1921 günü Mustafa Kemal Yahya Kâhya'ya "Vatanperverâne hissiyat ve temennilerinize teşekkür ederim," şeklinde kısa bir telgraf yolladı. Bu telgraftan iki ay sonra kanlı bir tasfiye hareketi başladı. Çünkü Trabzon'daki yerel güçlerin Batum civarında Anadolu'ya geçmek için hazır bekleyen Enver Paşa ile flört etmesi, Ankara'yı rahatsız etmişti. 300 kişilik çetesiyle Yahya Kâhya, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın en has adamıydı. Dahiliye Vekili Fethi Bey, durumu "Trabzon'daki İskele Hükümeti" diye nitelemişti.

Tasfiye harekâtı 26 Ağustos 1921'de Ebubekir Hazım (Tepeyran) Bey'in Trabzon Valiliği'ne getirilmesiyle başladı. 7 Kasım 1921'de Miralay Sami Sabit (Karaman) Trabzon'daki 13. Fırka Kumandanlığı'na atandıktan sonra Trabzon Müdafa-i Hukuk Cemiyeti adına toplanan paraları zimmetine geçirme suçuyla Yahya Kâhya hakkında soruşturma başlatıldı. Kâhya uzun bir direnişten sonra 12 Ocak 1922'de Sivas Bidayet Mahkemesi'nde yargılanmak üzere tutuklanarak Sivas'a gönderildi. Ancak mahkeme heyetine yapılan baskılar sonucu beraat ederek Trabzon'a geri döndü.

Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey konuyu Meclis gündemine getirdi ve Mustafa Kemal ile arasında sert tartışmalar yaşandı. Ali Şükrü Bey, 27 Mart 1923 Ankara'da, Yahya Kâhya'nın bağlı olduğu çeteci "Topal" Osman Ağa tarafından öldürüldü. Yahya Kâhya'nın sonunu ise Suphilerin öldürülmeleri meselesini de ima ederek etrafa, "Sanki bütün bu işlerde ben tek başıma mıydım; her şeyi olduğu gibi ortaya dökeceğim" diye tehditler savurması getirdi. 3 Temmuz 1922'de Yahya Kâhya ve dört ki-

şiyi taşıyan otomobil, Kâhya'nın Trabzon-Soğuksu'daki yazlık konağına giderken saldırıya uğradı. Kâhya ve iki kişi öldürüldü. Arkadan ve önden atılan 40 kadar mermiye rağmen olaydan karanlıkta kaçarak kurtulan Kâhya'nın Mustafa adlı silahlı uşağı, olaydan sonra nedense yoldaki askerî kışlaya ve şehirde önünden geçtiği hükümet, polis ve jandarmaya olayı haber vermemiş, bütün gece ortadan kaybolmuştu.

Halk arasında olayı Sami Sabit Bey'in tezgâhladığı inancı yaygındı. Durumu soruşturan heyet, 13 Eylül 1922 tarihli raporunda, "Kâhya öldükten sonra askerî kışlaya doğru kaçtıkları görülen katiller hakkında zamanında gereken araştırma yapılmamış olduğundan bulunmaları imkânsız hale gelmiştir" diyerek soruşturmayı kapattı.

Yıllar sonra Mustafa Kemal'in Muhafız Taburu Komutanı İsmail Hakkı (Tekçe) Bey, Yahya Kâhya'yı Ali Şükrü Bey'i öldüren Giresunlu "Topal" Osman'ın iki adamıyla birlikte kendisinin öldürdüğünü açıkladı. O tarihe kadar herkes cinayeti Mustafa Suphi ve arkadaşlarının intikamını alan Bolşeviklerin işlediğine inanıyordu.

O günden beri Mustafa Kemal'in Mustafa Suphi ve yoldaşlarının öldürülmesindeki rolü aydınlanmadı. Yıllar sonra Mustafa Kemal ile yolları ayrılacak olan Kâzım Karabekir uzun bir süre yasaklı kalan anılarında, bu olayla ilgili olarak, "Hayatımla ve namusumla oynadılar" diyecekti.

Olayın dünya solculuğu açısından ne anlama geldiğini ise Mete Tuncay şöyle özetlemişti (ki buna ben de katılıyorum):

> Mustafa Suphi ve arkadaşlarının yok edilmeleri karşısında Sovyetlerin ve Komintern'in takındığı tavır dünya solculuğunun gelişme süreci bakımından da çok önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Bu olayda sosyalist anavatanın dış politika çıkarlarıyla bir kardeş partinin varlık sorunu çatışmış ve komünistler bir tercih yapmak zorunda kalmışlardı. Mustafa Kemal'i tutmayı seçmiş olmaları, sonradan (özellikle Troçkistler tarafından) Stalin'e izafe edilen bir fırsatçılık kalıbının ilk örneğini vermiştir. Oysa, bu siyaset kararı alındığı zaman, Lenin resmen ve fiilen Sovyet devletinin başında bulunuyordu.

Mustafa Suphi ve Yoldaşlarını Kim Öldürdü? kitabının yazarı Emrah Cilasun ise kitabını şöyle bitiriyor:

> Prof. Mete Tunçay'a göre, Suphi ve yoldaşları, sağ salim Ankara'ya ulaşsalardı, Mustafa Kemal ile oturup konuşacaklar, Ankara'nın kurduğu sahte Komünist Partisi'ne katılacaklar ve belki de aralarından üç kişi, hükümette bakan olacaktı. Suphi ekonomiden, Ethem Nejat eğitimden, Hilmioğlu (Arap) İsmail Hakkı da içişlerinden sorumlu bakan olabilecekti. Tunçay'ın varsayımının ideolojik dayanaklarından biri milliyetçiliktir. Tunçay'a göre, "milliyetçilik", Mustafa Suphi ile Mustafa Kemal arasında "ortak bir payda"dır. Tunçay'ın ikinci dayanağı ise, modernitedir. "Sosyalizm" diyor Tunçay, gelişmemiş ülkelerde Batı uygarlığına öykünen, çağdaşlaşmacı akımın bir dalıdır. Bu ideolojiyi benimsemiş kişilerin, diğer Batıcı/modernist eğilimlerle uzlaşması zor değildir." Tunçay'ın tezi ve tezini destekleyen ideolojik ögeler hakikaten üzerinde durulmaya değer hususlardır.
>
> Tunçay'ın tezine, "evet çok doğru" demek mümkün. Yalnız bir şartla! Tunçay'ın tarif ettiği Marksist bilimin kendisi değil, tersine Marksizm'in üçüncü dünya devrimcileri tarafından yapılmış milliyetçi bir yorumu ve onun bugüne kadar bilinen pratiğidir. Şayet komünist bir devrim kendisinden öncekilerden hem maddi hem de ideolojik olarak köklü bir kopuşu temsil edecekse, o zaman ister ezilen bir ülkede ("gelişmemiş ülke" de) isterse ezen bir ülkede olsun, ideolojik açıdan komünistler ulusları temsil etmezler. Bu, ulusal kurtuluş mücadelesine önderlik edilmesinin siyaseten zorunlu olduğu anlar için de geçerlidir. Fakat paradoksal olarak, ezilen ülkelerde, ulusu temsil etmekte ısrarlı olan "komünistlerin", komünist partisine gelmelerinin başlıca nedenleri vardır. Emperyalist mali sermayenin mevcudiyeti, onun dizayn ettiği kapitalist ve bazen de yarı-feodal toplumsal ilişkiler ve bunların kurumu olan devlet aygıtının cebri, Tunçay'ın tarif ettiği insanları komünist partisinin safına iter. Ulusu temsilen yola çıkan "komünist", sadece bu üç belâyı hedef alır. Memleketinin müreffeh olmasından başka bir şey istemez. İdeolojik ufku, doğal olarak burjuva de-

mokrasisinin ötesine geçmez. Toplumsal üretim ile şahsi gasp çelişkisi üzerine bina edilmiş toplumsal yapıyı ne devrim öncesi ne devrim anı ne de sonrasında, zinhar, kökten değiştirmeye (transformasyona) yanaşır. Tunçay'ın deyimi ile, "Batı'ya öykünen" bu insanların, hakikaten komünist bir dünya inşa etme dertleri yoktur. Tersine onların gönüllerinde yatan, 1789 Fransız İhtilali'dir. İşin daha da ilginç tarafı, burjuva devrimini tamamlayamamış, emperyalizm öncesi kapitalizmi yaşamamış ülkelerin hem hâkim sınıfları hem de ulusu temsil etmek derdinde olan "komünistleri", medeniyete, moderniteye muazzam bir heves ama aynı zamanda da müthiş bir kıskançlık beslerler. İnsana değil, makinalara önem verirler. Kitlelerin yaratıcılığına, dünyayı onların değiştirebileceğine inanmadıkları içindir ki, kendilerini "modernite"nin misyonerleri olarak da görürler. Bu nedenle, bütün bu ideolojik ortak paydaları paylaştıktan sonra, ulusu temsil eden "komünistler", hasımlarını ister yensinler, isterse yenilsinler, çelişki bir müddet sonra tersine döner. Kendi başına iktidar olmakla, hasmının yanında bakan koltuğuna sahip olmak arasında artık hiçbir fark kalmaz.

Oysa, dünyanın neresinde olursa olsun komünistler, kapitalist toplumdan köklü bir kopuşu hakikaten arzu ediyorlarsa Marx'ın, "bu sosyalizm, devrimin sürekliliğini; tüm sınıf ayrılıklarının kaldırılmasına, bu sınıf ayrılıklarının dayandığı tüm üretim ilişkilerinin kaldırılmasına, bu üretim ilişkilerinin karşılığı olan tüm sosyal ilişkilerin kaldırılmasına, bu sosyal ilişkilerin sonucu olan tüm fikirlerin devrimcileşmesine zorunlu geçiş noktası olarak proletaryanın sınıf diktatörlüğünün ilanıdır" sözünü temel almak zorundadırlar.

Mustafa Suphi'nin, Marks'ın bu sözlerini temel almadığı açıktır. Ve Suphi'nin siyasi hayat çizgisni göz önünde bulunduran Tunçay'ın, Mustafa Suphi ile Mustafa Kemal arasında milliyetçilik hususunda ortak bir payda görmesi, Mustafa Suphi'yi faraza ekonomi bakanı yapması, esasen buradan kaynaklanmaktadır. Tunçay'ın varsayımı şayet gerçekleşmiş olsaydı, Mustafa Suphi'nin çizgisi, kaçınlmaz olarak –daha sonra Şefik Hüsnü TKP'sinde görüleceği gibi– sosyal-şövenizme dönüşürdü. Çünkü, Lenin'in de dediği gibi, "oportünizmin siyasal içeriği

ile sosyal şovenimin siyasal içeriği özdeştir: Sınıf işbirliği, proletarya diktatoryasından, devrimci eylemden vazgeçme, burjuva yasallığının çekincesiz kabulü, proletaryaya güvensizlik, burjuvaziye güvendir." Tunçay'ın varsayımı, Lenin'in bu tespiti ile birlikte ele alındığında, tersinden, Marksizmi teyid etmektedir.

Özet Kaynakça

Aybars, Ergün. "Mustafa Subhi'nin Anadolu'ya gelişi öldürülüşüyle ilgili görüşler ve Erzurum'dan Trabzon'a gidişiyle ilgili belgeler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, AÜDTCF, cilt 13, sayı 24, 1979-80, s.88-104.

Bayur, Yusuf Hikmet. "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarda Akımlar", *Belleten,* sayı 140, 1971, s. 567-654.

Cilasun, Emrah. *Mustafa Suphi'yle Yoldaşlarını Kim Öldürdü?,* Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.

Kabacalı, Alpay. *Türkiye'de Siyasal Cinayetler,* Gürer Yayınları, İstanbul, 2007.

Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimiz,* Merk Yayıncılık, İstanbul, 1988.

Odabaşıoğlu, Cumhur. *Trabzon, 1869-1933 Yılları Yaşantısı,* İlk-San Matbaası, Trabzon, 1980.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4 cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

Tepeyran, Ebubekir Hazım. *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.

TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri-2, çev. Yücel Demirel, TÜSTAV, İstanbul, 2004.

Tuncay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925,* Sevinç Matbaası, İstanbul, 1967.

SENE 1921: KOÇGİRİ İSYANI

Tarihî Dersim Sancağı'nın batısında yer alan Hafik (Koçhisar), Zara, İmranlı, Refahiye, Kemah, Divriği, Kangal, Kuruçay ve Ovacık coğrafyasında 135 köyde yaşayan, ezici çoğunluğu Kızılbaş Kürt/Zaza olan Koçgirililer, Dersim bölgesinin geneli gibi, 20. yüzyılın başlarına kadar devletle, İstanbul'la pek sıcak ilişkiler içinde olmamışlardı. Sorunlar devletin resmî belgelerinde ağırlıklı olarak "asayişsizlik" başlığı altında toplanıyordu. Ancak 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edilmesiyle ortaya çıkan özgürlük ortamında kurulan Kürt cemiyetlerinden bazıları Dersim'de de faaliyet göstermeye başlayınca, milliyetçi uyanışın ilk filizleri de belirdi. Koçgiri aşiretleri 1918'de kurulan Kürdistan Teâlî Cemiyeti (KTC) ile temasa geçtiler. 1919'da İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'yle özerklik için görüşenler arasında Koçgiri eşrafından kişiler de vardı.

Alişan ve Alişer beyler

Şubat 1920'de, Koçgirililer, ABD Başkanı Wilson'ın ünlü 14 İlkesi'nden, savaş sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarına özerklik verilmesini öneren 12. İlkesi uyarınca özerklik taleplerini yaşama geçirmek üzere harekete geçtiler. Hareketin liderliğini II. Abdülhamid tarafından paşalık rütbesi verilen İboların (Koçgiri aşiretlerinin en büyüğüydü) reisi Mustafa Bey'in oğulları Alişan ve Haydar Beyler ile onların maslahatgüzarı olan Alişer (Alişir) Bey yapıyordu.* Musta-

* Mustafa Bey'in ailesinin bir zamanlar Sünni olduğu, zaman içinde Baba Mansur ocağının dedelerince Alevileştirildikleri söylenir.

fa Bey, 1902'de Kürtlerin bayramlarını müsabakalarla kutladığı gerekçesiyle devletçe zehirlenerek öldürülmüştü. Alişer Bey'in Birinci Dünya Savaşı sırasında bir süre ortadan kaybolduğu, bu süre içinde Ermeniler ve Ruslarla bölgenin siyasi geleceği için görüşmeler yaptığı, ancak bu görüşmelerin bilinmeyen bir nedenle başarısız olduğu ileri sürülmüştü. Nitekim Alişer Bey, 1917'de Rus ordusu Erzincan'a doğru yürürken ortaya çıkmıştı.

Hareketin fikrî önderi ise KTC üyesi olan Baytar Nuri Dersimi'ydi. Bu şahsiyetlerin hepsi de bölge standartlarına göre iyi eğitim görmüşler, devlet işlerinde tecrübe edinmişlerdi, güzel konuşma ve yazma becerilerine ve en önemlisi milliyetçilik bilincine sahiptiler. Ancak Koçgiri aşiretlerinin ana kitlesi için böyle bir bilinçten söz etmek imkânsızdı.

Bu yüzden ekipten Alişer Bey, kendisini "Halife Ordusu Müfettişi" ilan etti ve Kızılbaş da olsalar Koçgirililerin bildiği tek otorite olan Padişah'ın asker toplanmasına izni olmadığı propagandası ile Ankara'nın aleyhine çalışmaya başladı. KTC'nin bölgede dağıttığı bildirilerde bölge halkından huzursuzluk çıkarmamaları ancak Milli Mücadele'ye (Ankara güçlerine) de katılmamaları, çünkü Büyük Devletler'in yakında Kürtlerin haklarını verecekleri propagandası yapılıyordu.

Ankara'dan talepler

Temmuz 1920'de Alişan Bey'in güçleri Kangal-Zara bölgesini kontrol etmeye başladı. Ağustos ayında Refahiye yöresinden Şadan Aşireti'nin reisi Paşo'nun adamları Ankara'ya bağlı bir birliğe saldırdılar. Ardından Alişan Bey Refahiye'yi, kardeşi Haydar Bey İmranlı'yı kontrol altına aldı. Kasım ayında aşiret liderleri Hozat'ta bir araya geldiler. 25 Kasım 1920 tarihli toplantıda Ankara Hükümeti'ne yönelik bir bildiri hazırladılar. Bildiride Ankara'ya 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Barış Antlaşması'nın Elaziz (Elazığ), Diyarbekir, Bitlis ve Van vilayetlerinde bağımsız Kürdistan kurulmasını öngören maddeleri uyarınca Dersimli aşiretlere özerklik verilmesi çağrısı yapılıyordu. Ayrıca Elaziz, Malatya, Sivas ve Erzincan hapishanelerindeki

tutuklu Kürtlerin salıverilmesi; Türk memur ve askerlerin Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu bölgelerden çekilmesi talep ediliyordu.

Meclis'teki siyasi çatışmalar ve Anadolu'nun dört bir yanında patlak veren iç isyanlarla meşgul olan Ankara Hükümeti nihayet durumun ciddiyetini kavradı ve Aralık ayında bölgeye Nasihat Heyeti gönderdi. Heyet, Ferhatuşağı Aşireti reisi Diyap Ağa, Abbasan Aşireti reislerinden Mustafa (Meço) Ağa, Karabal Aşireti'nden emekli Süvari Binbaşısı Hasan Hayri Bey ve amca oğlu Ahmed Ramiz Bey ile Mustafa Zeki Bey gibi bölge liderlerini Dersim milletvekili olarak Meclis'e katılmaya ikna etti. Çünkü, Dersimli liderlerin kulaklarına Sevr'in sadece Kürtler/Zazalar için değil Ermeniler için de bazı fırsatlar sunduğu fısıldanmıştı. Bölgede bir Ermeni devletinin kurulması olasılığı, bölge liderlerinin Ankara'nın yanında saf tutmasını sağlayıvermişti. Örneğin, Enver Behnan'ın (Şapolyo) 27 Temmuz 1931 tarihli *Yenigün* gazetesinde yayımlanan röportajında Dersimli Diyap Ağa, nasıl mebus olduğunu şöyle anlatmıştı:

> "Gâvur Anadolu'yu sardı: Hepimizi bir düşünce aldı. Din ve diyanet, ırz ve namus, Türklük tehlikeye düştü. İşittik ki Erzurum taraflarında can kurtaran bir Paşa çıkmış. Meclis kuracakmış. Onu hep gözledik. Öğrendim ki bu Paşa'nın adı Mustafa Kemal imiş. Onun büyük yüzünü görmeğe can attım. Fakat o zaman olmadı. Sonra Sivas'a oradan da Ankara'ya gelmiş. Bu zaman bizden iki mebus istedi. Herkes korktu, ihtiyar halimle vatanı kurtaranların yanına koşmayı, hatta başımı bile vermeyi göze aldım. Bana "Gitme ölürsün" dediler. "Zaten herkes mahvoluyor, varam, gidem, onlara ulaşam, hep beraber ölek" dedim. Benimle mebus seçilen Ayas Uşağı aşiretinden Zeynozade Mustafa Ağa korktu, gelmedi. Ben yanımda bir uşağım, atlara atladık, Elâziz'e geldim. Elâziz'de bana harcırah verdiler. Oradan bir yaylı araba tuttum. Malatya, Sivas, Kayseri yolu ile on sekiz günde Ankara'ya vardım."

"Sakallı" Nureddin Paşa göreve

Aynı günlerde 72 Kürt ve Zaza milletvekili, üzerlerinde yerel giysileri olduğu halde Meclis'e getirildiler ve İtilaf Devletleri'ne Ankara Hükümeti ile beraber olduklarını bildiren bir telgraf çektiler. Bu tavrı içine sindiremeyen Alişer Bey ve adamları Erzincan Valisi Ali Kemali Bey'e göre Divriği-Kangal arasındaki Hasan Baba Tekkesi'nde, Nuri Dersimi'ye göre Kangal Yellice'deki Hüseyin Abdal Tekkesi'nde toplanarak harekete geçme kararı aldılar. İsyancılar 6 Mart 1921 günü Ankara'nın gönderdiği birliklere saldırmaya başlayınca (6. Süvari Alayı'nın kumandanı Binbaşı Halis Bey'i de öldürmüşlerdi), asileri tepelemek için Sivas, Erzincan ve Elazığ'da sıkıyönetim ilan edildi. 13 Mart 1921'de "Sakallı" Nureddin Paşa komutasındaki Merkez Ordusu bölgeye gönderildi. Rivayete göre Nureddin Paşa görev yerine giderken, "Zo [Ermeniler] diyenleri temizledik. Lo [Kürtler] diyenlerin köklerini de ben temizleyeceğim" demişti. Gerçekten de Giresunlu "Topal" Osman'ın 47. Müfrezesi'nin de yardımıyla Nureddin Paşa kısa sürede görevini başarıyla (!) tamamladı. 500 asiyi kendi deyimiyle "temizledi", "tepeledi". 2 bin kişiyi Anadolu'nun çeşitli yerlerine sürdü.

Koçgiri İsyanı bastırıldıktan sonra üç aylığına Sivas Valiliği yapan Ebubekir Hazım (Tepeyran) Bey'in Nureddin Paşa'nın faaliyetlerine ilişkin olarak TBMM'ye sunduğu raporda şunlar yazılıydı:

> Ümraniye bucağı ve Zara ilçesinin merkezine bağlı (...) 132 köy, savaşan düşman istihkâmları gibi yakılmış-yıkılmış ve yüzlerce nüfus öldürülmüştür. Ayrıca bütün mal, eşya, zahire ve hayvanları yağma olunmuştur. Binlerce nüfus da dağlarda, kırlarda, açlıktan ve yoksulluktan ölüme bırakılmıştır...

Vali Bey, yıllar sonra kaleme aldığı anılarında, "Yazmadıklarım, yazamadıklarım, yazmak azabına tahammül ettiklerimden az değildir" diyecekti.

Af ve sonrası

Hükümet isyanın bastırılmasını yeterli görüyordu ama Nureddin Paşa bölgeye yönelik sert tedbirlerin devam etmesinden yanaydı. Özellikle Dersimli Kızılbaş aşiretlerin "bir daha ayağa kalkamayacak şekilde dağıtılmasında ve Anadolu'nun değişik yerlerine serpiştirilmesinde" ısrarcıydı. Ancak Meclis bu teklifi reddetti ve mesele küllenmeye bırakıldı. 17 Haziran 1921'de Alişan ve Haydar Beylerin etrafı sarıldı ve Ankara duruma hâkim oldu. Nuri Dersimi ve Alişer Bey kaçmayı başarmıştı. Bu ikili Abasan Aşireti reisi Seyid Rıza'nın yanına sığındılar. 300 civarında isyancı ölüm dahil çeşitli cezalara çarptırıldılarsa da Ebubekir Hazım Bey'in telkinleriyle affedildiler.

Bu tarihten sonra da Dersim milletvekilleri Kürt milliyetçilerine değil, Kemalist harekete destek vermeye devam ettiler. Örneğin Diyap Ağa, Enver Behnan'ın yukarıda sözü edilen röportaj sırasında "Hiç Millet Meclisi kürsüsüne çıktın mı?" sorusuna şöyle cevap vermişti:

> Bir kere de Lozan Konferansı sırasında kürsüye çıktım. Aha bizim memleket ahalisi Kürt'müş, orada bir Kürt Hükümeti kuracaklarmış, bunu duyunca kızdım kürsüye çıkıverdim. Gene sustular: "Lâilaheillâh Muhammedünresullâllah" dedim. "Gerek Şafiî gerek Hambelî, gerek Hanefî hepimizin kıblesi birdir. Meclisimiz, kulübümüz, dinimiz, milletimiz birdir. Biz Türk'üz. Hepiniz Lâilaheillâh demişsiniz. Şimden sonra mı ayrı bir din, ayrı bir millet olacağız" dedim. Gene el çırptılar, İsmet Paşa ayakta kürsünün yanına gelmiş, sakalımın dibine yaklaşmıştı. O da coştu, o da el vurdu.

Bu desteğe rağmen, 1923 Ağustosu'nda faaliyete geçen İkinci Meclis'te Diyap Ağa ve arkadaşları yer almadığı gibi, 1925'te Diyap Ağa Diyarbakır'a sürüldü, Hasan Hayri Bey Kürtçülük yaptığı için idam edildi. 1926 yılından itibaren Ankara, Dersim'i kesin şekilde zapturapt altına almak için kolları sıvayacak, yazılan acı reçetelerin sonucu da 1937-1938 Dersim Kırımı olacaktı...

Özet Kaynakça

Balcıoğlu, Mustafa. *Belgelerle Millî Mücadele Sırasında Anadolu-da Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, Yükseköğretim Kurulu (YÖK). Matbaası, Ankara, 1991.

—. *İki İsyan (Koçgiri, Pontus) Bir Paşa (Nureddin Paşa)*, Nobel Yayınları, İstanbul, 2000.

Bulut, Faik. *Dersim Raporları*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005

Çiçek, Evin Aydar. *Koçkiri Ulusal Kurtuluş Hareketi*, APEC Yayınları, Stockholm, 1999.

Dersimi, Mehmet Nuri. *Hatıratım*, Doz Yayınları, İstanbul, 1997.

—. *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.

Jandarma Genel Komutanlığı Dersim Raporu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Karerli Mehmet Efendi. *I. Dünya Savaşı, Koçgiri, Şeyh Said ve Dersim'e Dair Yazılmayan Tarih ve Anılarım, (1915-1958)*, haz. Ali Rıza Erenler, Kalan Yayınları, Ankara, 2007.

Mumcu, Uğur. *Kürt-İslam Ayaklanması,* Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.

Soileau, Dilek. "Belgelerdeki mi, Belleklerdeki mi: Hangi Seyid Rıza", *Kebikeç*, sayı 36, 2013, s. 7-36.

Tepeyran, Ebubekir Hazim. *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.

MUSTAFA KEMAL
KÜRTLERE ÖZERKLİK SÖZÜ VERDİ Mİ?

Yıllardır bazı Kürt çevreleri, Mustafa Kemal'in, Kürtleri Milli Mücadele'yi kazanmak için özerklik vaadinde bulunduğunu, ancak daha sonra bundan caydığını iddia ederler. Henüz gün ışığına çıkmamış pek çok belge bulunduğunu tahmin edebiliriz, ancak özerklik vaadine değinen belgelerden ilki 4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'nden hemen sonra hazırlanan ve Haziran 1919 tarihli Amasya Tamimi ile karıştırılan Amasya Protokolleri (Buluşması, Mülakatı) diye bilinen siyasi metindir. İstanbul adına Bahriye Nazırı Salih Paşa ve Padişah'ın Başyaveri Naci (İldeniz) Paşa ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Mustafa Kemal, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey ülke sorununu, bu arada Kürt sorununu da konuşmak için 18-22 Ekim 1919 günlerinde Amasya'da buluşmuşlardı. *Nutuk*'tan öğrendiğimize göre burada, üçü kayıt ve imza altına alınmış, ikisi gizli sayıldığı için kayıt altına alınmamış beş protokol hazırladılar. Gizli protokollerde ne olduğunu sadece *Nutuk*'tan biliyoruz. Açık olanlardan Kürt sorununa değinen 22 Ekim 1919 tarihli İkinci Protokol'deki bazı ifadeler ise, 1960'lı yıllara kadar kamuoyundan özenle saklandı.

Amasya Protokolleri'ndeki "ırk hukuku"

Örneğin, *Nutuk*'ta aşağıdaki koyu renkli (sadeleştirerek aktarılan) cümleler yer almıyordu:

> Beyannamenin [Sivas Kongresi Sonuç Bildirisi kastediliyor] birinci maddesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünülen ve

> kabul edilen sınırının Türk ve Kürtlerin oturduğu araziyi kapsadığı ve Kürtlerin Osmanlı toplumundan ayrılmasının imkânsızlığı izah edildikten sonra bu sınırın en asgari bir talep olarak kabul edilmesinin temini lüzumu müştereken kabul edildi. **Bununla birlikte Kürtlerin gelişme serbestliğini sağlayacak şekilde ırk hukuku ve sosyal haklar bakımından daha iyi duruma getirilmelerine izin verilmesi ve yabancılar tarafından** Kürtlerin bağımsızlığını gerçekleştirme amacını güder gibi görünerek yapılmakta olunan karıştırıcılığın önüne geçmek için bu hususun şimdiden Kürtlerce bilinmesi hususu uygun görüldü...

Protokoldeki bu ifadelerin en önemli yanı, Kürtlerin "ırk hukuku" tanımıyla, onların farklı bir etnisiteden geldiklerinin Mustafa Kemal ve muhatapları tarafından kabul edilmesiydi. Bu sözlerin, Kürtleri Milli Mücadele'ye katmak için verildiği açıktı. Bu sansürü 40 yıl sonra gün ışığına çıkaran tarihçi Faik Reşid Unat Başbakanlık Arşivi'ndeki belgenin aslını 1961 yılında *Tarih Vesikaları* dergisinde yayımladığında Kürtlerin bu tür tartışmalara girecek cesaretleri yoktu, çünkü siyasi açıdan çok zayıftılar. Son yıllarda Kürt aydınları ısrarla şu soruyu soruyor: İkinci Protokol'ün bu bölümleri neden gözlerden kaçırılmak istendi? Cevabı tahmin etmek zor olmasa gerek.

1921 Anayasası: Hâkimiyet milletindir!

Daha Milli Mücadele'nin sıcak savaşları sürerken, Ankara'da, TBMM'de 20 Ocak 1921'de kabul edilen 23 maddelik kısa Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun "İdare" başlığı altında toplanan 12 maddesi, vilayet ve kazaların özerkliğinin nasıl hayata geçirileceğine ayrılmıştı. Bu maddeler ileriki yıllarda (ve bugün), etnik temele dayalı bir özerklikten söz edilmediği halde bazı Kürt çevreleri tarafından "Anayasa ile Kürtlere özerklik verildiği" şeklinde yorumlandı. Mustafa Kemal'in çeşitli tarihlerde özerklikle ilgili açık veya üstü kapalı ifadeleri düşünüldüğünde, bu kanının bir temeli vardı, ancak 1921 Anayasası'nın ömrünün kısa

sürmesi, bu maddelerin hem Kürtleri Milli Mücadele'ye dahil etmek hem de o günlerde silah ve para yardımıyla Milli Mücadele'yi destekleyen Sovyet Rusya'yı etkilemek için konulduğunu düşündürüyordu.

El Cezire Komutanlığı'na talimat

"Kürtlere özerklik" konusunda TBMM zabıtlarına geçmiş tek belge, Büyük Millet Meclisi Heyeti'nin El Cezire (Irak) Cephesi Kumandanlığı'na 27 Haziran 1921 tarihinde yazdığı talimattır. Oldukça uzun bu talimatın Kürtlere özerklikle ilgili bölümlerinde "milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkı uyarınca" Kürdistan bölgesinde, doğrudan halkın oluşturacağı yerel yönetimlerin kurulması konusunda El Cezire Komutanlığı yetkili kılınıyordu.

El Cezire'nin idaresi hakkında da üç maddeye yer verilen talimatı Mustafa Kemal imzalamıştı. Bu talimatın neden verildiğini soran milletvekillerine önce "hükümet işidir" denilerek cevap verilmek istenmemiş, ancak ısrarlar üzerine El Cezire Komutanı Nihad Paşa'nın 35 sayfalık gerekçesi okunmuştu. Asıl gerekçe bölgedeki huzursuzluğu fırsat bilen Fransız ve İngilizlerin Kürt Meselesi'ne müdahil olmasını engellemek için Kürtlere kademeli olarak özerklik tanınacağı izlenimini vermekti.

Fransız ve İngiliz arşivleri ne diyor?

Fransız arşivlerinde çalışan Hasan Yıldız'a göre, Dersim bölgesinde patlak veren Koçgiri İsyanı'nı takip eden günlerde, Van, Mardin, Bitlis, Diyarbakır yöresindeki Kürtler 25 Kasım 1921'de ortak bir bildiri ile TBMM'den özerklik talebinde bulunmuşlardı. Mustafa Kemal, Halil Bey başkanlığındaki Kürt heyeti ile görüşmek üzere, o sıralarda Türkiye'de bulunan Libyalı Şeyh Senûsî başkanlığında bir heyeti görevlendirmiş, ancak Kürt heyetinin temsil niteliği olmadığı anlaşılınca görüşme sonuçlanmamıştı.

İngiliz arşivlerinde çalışan Robert Olson'a göre ise 24 Mart 1922 tarihinde, İstanbul'daki Britanya Komiseri Sir Horace Rumbold tarafından Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen bir raporun ekine göre, TBMM'nin 10 Şubat 1922 tarihli celsesinde Kürtlere özerklik verecek 18 maddelik bir kanun hakkında ciddi tartışmalar yapılmış, Kürt üyelerden 64'ü "hayır" oyu vereceğini söyleyince, Meclis'te büyük kargaşa çıkmıştı. Sonunda konu başka oturuma ertelenmişti. Rumbold raporunu, bir daha bu konunun ele alındığını duymadığını belirterek bitiriyordu. Raporun ekinde ayrıca, 18 maddenin açılımını içeren bir yazı vardı. Bu yazıya göre ise kanun teklifinin maddeleri gerçekten çok radikal unsurlar içeriyordu.

Bu iddiayı ortaya atan Robert Olson tartışmayı sadece İngiliz arşivlerinde bulduğu rapor ve eki üzerinden yapıyor, buna karşılık TBMM zabıtlarına bakıp bakmadığına dair bilgi vermiyordu. Robert Olson'dan alıntı yapan bazı yerli araştırmacılar ise, bu durumun farkına vardıkları için olsa gerek, "Türk arşivlerinde hâlâ açıklanmayan pek çok belge var" notu düşmüşlerdi. Gerçekten de henüz gün ışığına çıkmamış pek çok belge olduğu doğruydu, ancak Olson'ın verdiği tarih TBMM'nin tatil olduğu bir cuma gününe denk geliyordu ve İngiliz belgelerinde adı geçen milletvekillerinin katıldığı herhangi bir oturumda Kürtlere özerklik konusunun görüşüldüğüne dair bilgi yoktu. Mete Tunçay'a göre, muhtemelen Türk tarafı, Kürtler konusunda Türkiye'ye baskı yapan İngilizleri yatıştırmak için uydurma bir "özerklik" haberi sızdırmışlardı.

Yunan arşivlerine göre özerklik sözleri

Yunan arşivlerinde çalışan Murat Issı'ya göre, Yunan Dışişleri Bakanlığı Diplomatik ve Askerî Arşivi'nde bu konuda belgeler vardır. Bunlardan birincisi Büyükelçi Efstathiadis imzasıyla, Yunanistan İstanbul Büyükelçiliği'nden merkezi Atina'da olan Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na şu not işlenerek yollanmıştı: "Yabancı bir gazeteciden aldığım(ız) şu önemli istihbari bilgiyi sizlere ulaştırıyor olabilmekten ötürü onur duyarım." Bu belgeye göre:

> Kürtlerin yaşadığı tüm vilayetler idari olarak birleştirilecek ve bir Genel Vali (Türk) ve bir Vali yardımcısı (Kürt) tarafından yönetilecektir. Adı geçen Genel Vali, Hükümet'in önerisi üzerine T.B.M.M.'nce atanacaktır. Vali yardımcısı ise Kürt Temsilciler Meclisi'nce (La Chambre des representants kurdes) seçilecektir ve her ikisinin de görev süresi 5 yıl olarak belirlenmiştir. Çünkü otonominin süresi de 5 yıl olarak tayin edilmiştir çünkü bu süre sonunda otonomi sınırları içerisinde bir referandum gerçekleştirilecektir. Referandum; mevcut özerkliğin devamını ya da istenilirse bağımsızlığı karar altına alacaktır...

Bu konudaki ikinci belge, birinci belgede sözü edilen özerkliğin aslında hangi (politik) şartlarda uygulanacağına dair önemli bilgiler içerir. Belge iki yaprak daktilo yazısı halinde Fransızca yazılmıştır ama protokol numarasının belirtildiği tek sıra yazı Yunancadır. İstanbul'dan yollanan bu belgede iki konu esastır: 1) Savuçbulak'taki Kürt Kongresi'nin karar altına almış olduğu Kürt Cumhuriyeti. 2) Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin karar altına almış olduğu Kürt özerkliği. Konumuzla alakalı bu bölümde şöyle denmektedir:

> Doğu Cephesi şu anda sessiz. Cevat [Çobanlı] Paşa, sorumlusu olduğu bölgede bulunan ve o ana kadar tarafsız bir davranış içerisinde bulunup Hükümet'in isteklerini yerine getirmeyen tüm önemli Kürt büyüklerini ve Kürt aşiret şeflerini bir toplantıya çağırdı. Cevat Paşa, bu toplantıda evvela orada bulunanlara Türk-Yunan savaşının karakterini anlattı. Ardından, eğer bu savaşta Kürtler ve aşiretleri Kemalist ordunun saflarında yer alırlarsa, Meclis'in, Kürt bölgelerine ilişkin özerklik talep ettiğini söyledi. Bunun karşılığı olarak ise Ankara Hükümeti'nin aşiretlere oldukça parlak bir gelecek vaad ettiğini anlattı. Ama eğer Kürtler bu konuda hem fikir olmaz ve bu fikri kabul etmezlerse, Meclis'in (Yunanlılardan evvel) tüm orduyu Kürt Aşiretleri'nin üzerine yollayacağının kararını aldığını bildirdi...

Konuyla ilgili üçüncü belge ise daktilo yazısısı halindedir, ince pelür kâğıt üzerinde iki yapraktır ve 21 Mart 1922 tari-

hini taşımaktadır. Dikkat edilecek olursa Robert Olson'un verdiği tarihten 11 gün sonrasına tekabül etmektedir. Belge, Kürt General Mustafa Yamulki Paşa'nın Yunan makamlarına verdiği bir yazıdır ve kendisinin İran topraklarında kurulmuş Kürdistan Cumhuriyeti yetkilileriyle yaptığı görüşmeyi içerir. Görüşmenin konumuzla ilgili bölümü (Mustafa Paşa'nın, Kürdistan Cumhuriyet yetkililerine "Niçin Kemalistlerle aynı cephedesiniz?" sorusuna cevaben) şöyledir:

> Biz de çok iyi biliyoruz ki Kemalistler bizim ölümcül düşmanlarımızdırlar, ama eğer biz Kemalistlere de savaş açsaydık kim bize yardıma gelir, bize savaş malzemesi verirdi? Avrupalılar varlığımızı inkâr ederek bize değer bile vermiyorlar. Hakkâri ve Nestorianların [Asuriler] yok edilmeleri konusunda, Persler [İranlılar] bize eğer Marhamon'u işgal edersek özgürlük vereceklerine dair söz vermişlerdi. Bizim oraları yok ettiğimizi gören Persler, fırsattan yararlanarak bizi boyundurukları altına almaya çalıştılar. Öbür taraftan Kemalistler ise, Bağdat'tan Anadolu'ya geçmek isteyen Ermenileri yok edersek bize Özgürlük sunacaklarına dair söz verdiler. Mustafa Paşa, bu sözlere, Mustafa Kemal'in altında imzası olan belgeyi görünce ikna oldu.

Murat Issı'ya göre, bu belgelere bakılırsa, Eylül 1921'den önce, Kürtlerle TBMM arasında özerklik gibi Kürtlere siyasal statü kazandıran bir yönetim biçimi tartışması vardır. Ancak resmî olarak Kürtlere özerklik verilip verilmediğinin belgesi yoktur veya bugüne kadar bulunmuş değildir. Ama böyle bir tartışmanın olduğu gün gibi ortadadır ve bu bilgi sadece günümüz Türkiye sınırları içerisindeki Kürtleri etkilememiştir. 1922 yılında, Kürt General Mustafa Yamulki Paşa, Doğu Kürtlerinin kendisine, Kemalistlerle görüşmeler yaptıklarını, TBMM'de karar altına alınan Kürt özerklik belgesini gördüklerini ve bir kopyasını aldıklarını, bu nedenle Kemalistlerle işbirliği yaptıklarını belirttiklerini söyler. Mustafa Paşa'nın da gördüğünü söylediği bu belge 21 Mart 1922 tarihlidir ve Robert Olson'ın bulduğu belgeden bir hafta önceye denk gelmektedir.

İzmit Basın Konferansı

Kürtlere özerklik verilmesi ile ilgili şüphesiz en açık belge Mustafa Kemal'in, İsmet Paşa ve ekibi Lozan'da ter dökerken, 14 Ocak-20 Şubat 1923 tarihleri arasındaki 35 günlük Batı Anadolu gezisi kapsamında, 16 Ocak akşamı başlayıp 17 Ocak sabahına kadar, İzmit Kasrı'na davet ettiği dönemin ünlü gazetecileriyle yaptığı basın toplantısının metinleridir. Belgenin aslı yıllarca kasalarda saklanmış, araştırmacılara açılmamıştı. Dolayısıyla Kürtlerle ilgili olarak, aşağıdaki cümleleri okumak için tam 70 yıl bekledik:

> Ahmed Emin [Yalman] Bey –Kürt meselesine temas buyurmuştunuz. Kürtlük meselesi nedir? Bir dâhili mesele olarak temas buyurursanız çok iyi olur. Mustafa Kemal– Kürt meselesi bizim, yani Türklerin çıkarına olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim milli sınırımız içinde var olan Kürt unsurlar o şekilde yerleşmişlerdir ki pek az yerlerde yoğundur. Fakat yoğunluklarını kaybede kaybede ve Türk unsurunun içine gire gire öyle bir sınır doğmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir. Sözgelimi, Erzurum'a kadar giden, Erzincan'a, Sivas'a kadar giden Harput'a kadar giden bir sınır aramak gerekir. Ve hatta Konya çöllerindeki Kürt aşiretlerini de gözden uzak tutmamak gerekir. **Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük düşünmektense, bizim Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gereğince zaten bir tür yerel özerklik oluşacaktır. O halde hangi livanın halkı Kürt ise, onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir.** Bundan başka Türkiye'nin halkı söz konusu olurken onları da beraber ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait sorun yaratmaları daima mümkündür. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem Kürtlerin hem de Türklerin yetki sahibi vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur, bütün çıkarlarını ve kaderlerini birleştirmişlerdir. Yani onlar bilirler ki, bu ortak bir şeydir. Ayrı bir sınır çizmeye kalkışmak doğru olmaz.

Tahmin edileceği gibi, sansürün nedeni, koyu renklerle gösterdiğimiz cümlelerdi. Bu konuşma, Lozan'da, Musul'un İngilizlerden kopartılamayacağının anlaşıldığı günlerde yapılmıştı. Anlaşılan Kemalistler, özerklik imasıyla Meclis'teki Kürt milletvekillerinin kıyameti koparmasının önüne geçmeyi hedefliyorlardı. Nitekim İsmet Paşa, Lozan Barış Görüşmeleri'nin 23 Ocak 1923 tarihli oturumunda, Musul Meselesi konuşulurken, Lord Curzon'un Musul Vilayeti'nin neden Türkiye'ye verilmemesi gerektiğinin siyasi nedenlerini sayarken, "Kürtler Türklerle birlikte yaşamak istemiyorlarmış (...) Üstelik İngiliz hükümetinin yaptığının tersine, Türk hükümeti Kürtlere özerklik vermek isteğinde hiç değilmiş..." demişti. Hasan Yıldız'a göre, "son cümle oldukça önemlidir" çünkü İsmet Paşa tersinden, Türk hükümetinin Kürtlere özerklik vermek istediğini, İngilizlerin bunu anlamadıklarını ya da Türkiye'yi sıkıştırmak için "yalan iddialar"da bulunduklarını ifade etmiş oluyordu. İsmet Paşa'nın konuşmasında ima edilen özerklik sözünün, Mustafa Kemal tarafından 16/17 Ocak'ta İzmit'te verilen söz olduğu belliydi.

Diyarbakır'da Türk-Kürt Kongresi

İngiliz arşivlerinde çalışan İhsan Şerif Kaymaz'a göre ise, 1 Ağustos 1924 tarihinde Diyarbakır'da Türk-Kürt Kongresi adıyla gizli ve gayri resmî bir toplantı yapılmıştı. Toplantıya katılan Kürt delegelerinin talepleri ise 1) Kürtlere sıkıntılarını hafifletecek miktarda borç verilmesi, 2) Genel af ilan edilmesi, 3) Kürdistan'dan beş yıl süreyle vergi ve asker alınmaması, 4) Şer'i mahkemelerin yeniden kurulması, 5) El konulan silahların geri verilmesi, 6) Türk tarafının uygun bulmadığı kişilerin Kürdistan'dan çıkarılması konuları vardı. Karşılığında Kürtler Ankara'daki hükümete bağlı kalacaklar, Musul sorununda Türkiye'ye destek olacaklardı. İngiliz belgelerine göre benzer bir toplantı 4 Kasım 1924'te Cizre'de yapıldı ama ondan da bir sonuç alınamadı. Bu kopuşun ilk kötü meyvesi, 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı olacak, bu isyanın arkası da gelecekti.

70 Yıl Saklanan Belge

Aslında 16/17 Ocak 1923 tarihli İzmit Basın Konferansı'nın metinleri Mustafa Kemal'in iznini aldığını söyleyen Siirt Milletvekili Mahmud (Soydan) Bey tarafından, *Milliyet* gazetesinde, 26 Kasım 1929'dan 7 Şubat 1930'a kadar süren 75 bölümlük "Gazi ve İnkılâp" dizisinde yayımlanmıştı. Eski devlet bakanlarından Kocaeli Milletvekili İsmail Arar da bunlardan yararlanarak 1969'da *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı* (Burçak Yayınevi) adlı bir kitap yayımlamıştı. Arar, kitabının önsözünde "[Bu önemli belge] öyle unutuldu ki Türk Devrim Tarihi Enstitüsü tarafından yayımlanan *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* ve *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* adlı kitaba bile alınmadı" diyordu. O zaman bilmiyorduk ama meğerse Arar da Kürtlerle ilgili bölümü kitabına almamıştı.

İzmit Basın Konferansı'nın metinlerini bir kez de 1982'de Türk Tarih Kurumu (TTK) bastı. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları* adıyla yayımlanan kitabı, Afet İnan'ın kızı Arı İnan yayına hazırlamıştı. İnan, Anıtkabir Arşivi'nden aldığını söylediği asıllar üzerinden hazırladığı kitabın önsözünde, bu kitabın İsmail Arar'ınki gibi olmadığını, yani "noksansız, tam olduğunu" özenle vurgulamıştı. Ama daha sonra anlayacağımız üzere bu bilgi de doğru değildi. Arı İnan'ın sansürünü, *İkibine Doğru* dergisi, 9-15 Ağustos 1987 tarihli sayısında "Gizlenen Belge" başlığıyla ifşa etmişti. Dergi, bu haber yüzünden toplatılmış, ancak 6 Kasım 1988'de DGM'de beraat edince, Anıtkabir Arşivi'ni kaynak gösterip konferans metinlerini yayımlamıştı. Derginin muhabirleri bu sansürün nedenini Arı İnan'a sorduklarında "Henüz bu meseleler halledilmemişken zamanı değil" cevabını almışlardı. Aynı soruyu, o sırada TTK Başkanı olan Yücel Tanay'a (Tanay kitap basılırken görevde değildi) sorduklarında aldıkları cevap da benzer nitelikteydi: "Türkiye'ye karşı olanlara bu dokümanları vermek istemedim çünkü ayrılıkçılığa neden olurdu!"

Noksansız metin, 1993 yılında Doğu Perinçek'in Kaynak Yayınları tarafından *Mustafa Kemal Atatürk, Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923* adlı kitapta yayımlanabildi. Yukarıdaki paragrafı o zaman okuyabildik. Ancak o zaman gördük ki sadece Türk tarafı değil bazı Kürt çevreleri de kendilerine göre bir sansür uygulayarak Mustafa Kemal'in konuya girişte aktardığım "Kürt meselesi bizim yani Türklerin çıkarına olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim milli sınırımız içinde var olan Kürt unsurlar o şekilde yerleşmişlerdir ki pek az yerlerde yoğundur. Fakat yoğunluklarını kaybede kaybede ve Türk unsurunun içine gire gire öyle bir sınır doğmuştur ki Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir..." cümlelerini yazılarında kullanmamışlardı.

Özet Kaynakça

Issı, Murat. "Yunan Belgelerinde Kürtlere Özerklik", *Kürt Tarihi Dergisi*, Nisan 2013, sayı 6, s. 28-36.

Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.

Mustafa Kemal Atatürk, Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.

Olson, Robert. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.

Unat, Faik Reşit. "Amasya Protokolleri", *Tarih Vesikaları*, cilt 1, sayı 18, Mart 1961, s.359-365.

Yıldız, Hasan. *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 2005.

1921 TEŞKİLÂT-I ESASİYE KANUNU

Yeni dönemin ilk anayasal metni, 13 Eylül 1920'de hazırlanan ve 18 Eylül 1920 günü Mustafa Kemal'in Meclis'e sunduğu "Halkçılık Programı" üzerine yürütülen uzun ve ateşli tartışmalardan sonra ortaya çıkan 23 asıl madde ve "gayeye ulaşıncaya kadar Meclis'in sürekli toplantı halinde" olmasına dair geçici maddeyle birlikte yaklaşık bir sayfalık bir metinden oluşan "Teşkilât-ı Esasiye Kanunu" idi. Halkçılık Programı'nın ise daha önce yayınlanan, Meclis'teki "Halk Zümresi Siyasi Programı"ndan esinlendiği ileri sürülür. 28 maddeli bu programda hilafet ve saltanatla ilgili tek bir sözcük yer almaz. Birinci maddesinde, Zümre'nin halkı kayıtsız şartsız egemen kılmak üzere kurulduğu belirtilmiş, Meclis yerine "Şura" sözcüğü kullanılmış, Şura'nın livalardan 18 yaşını doldurmuş kişilerin genel oyuyla, 2 yılda bir seçileceği belirtilmiştir.

Halkçılık Programı

Mete Tunçay, "Mustafa Kemal Paşa, Halk Zümresi'nin İttihatçı bir grup olarak Meclis'e egemen olmasından çekinerek, Zümre'nin başlıca görüşlerini hükümete mal etmiştir" görüşünü ileri sürüyor. Gerçekten de 18 Eylül'de Meclis'e sunulan "Halkçılık Programı"nın temel maddeleri ile "Halk Zümresi Siyasi Programı"ndaki maddeler aynı doğrultudadır. Ancak Meclis'e hükümetin programı olarak sunulan "Halkçılık Programı"nda hilafet ve saltanat makamının geleceğine ilişkin maddeler yer almaktadır. Bülent Tanör'e göre "sol" bir yaklaşıma sahip olan programın ilginç noktalarından biri de ordunun işlevinin "emperyalist ve kapitalist düşmanların saldırılarına karşı savunma" olarak

tanımlanmasıydı. Ordu, Osmanlı ordularının cihat ve fetih ideolojisinden ayrılmış, Saray'ın emir ve komutasından TBMM'nin emir ve komutasına girmişti.

Özel komisyon çalışmalarını, 21 Ekim 1920'de tamamlamış, hazırladığı beyanname ve kanun tasarısını 18 Kasım 1920'de Meclis'e sundu. Özel komisyonun raportörü olan Burdur Milletvekili İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey bu kanun tasarısını sunarken oldukça uzun ve tarihi bir konuşma yaptı. Özel komisyonun hazırladığı kanun tasarısında "Halkçılık Programı"nın büyük bölümü benimsendi. Ancak Meclis'in seçim şeklinde ve Meclis Reisi'nin hem yasama hem de yürütmenin başı olması konusunda Halkçılık Programı'nda öngörülenin dışında farklı uygulamalar teklif edildi.

Tartışılan maddeler

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 1, 2 ve değiştirilen (ki "Türkiye Halk Hükümeti", "Türkiye Devleti" şeklinde değiştirilmişti) 3. maddesi hiçbir tartışma ve görüşme yapılmadan kabul edildi.

Seçimde mesleki temsil esasını getiren 4. madde ise yoğun tartışmalara yol açtı. 18 ve 20 Kasım 1920 günlerindeki oturumlarda bu esası savunanlar halkın yönetime gerçek anlamda katılmasının başka yolu olmadığını ileri sürdüler. Bolu Milletvekili Tunalı Hilmi Bey buna karşı çıktı, "Şûradan şûraya seçim" sistemini savundu. Karesi Milletvekili Hasan Basri (Çantay) Bey ise sistemi benimsemekle birlikte uygulamasının zor olacağını söyledi.

Bu sırada izinli olarak Erzurum'a gitmiş olan ve izinden yeni dönen, ilk görüşmelerde de bulunamayan Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey mesleki temsil esasına şiddetle karşı çıkarak tek dereceli seçimi savundu ve "Millet oyunu hakkıyla kullanamıyor. İkinci seçmenler etki yapıyor ya da ikinci seçmenlere etki yapılıyor. Buraya gelen mebusların bütün oylara haiz olması için bir dereceli seçim uygulanmalıdır," dedi. Tunalı Hilmi Bey'in Bolşevik Rusya'daki uygulamalardan esinlenerek önerdiği "Şura'dan şuraya seçim" usulü de "eşraf meclisi"ne yol açacağı için

kabul görmedi. "Halkoylaması" ve "halkın kanun teklif etme hakkı" gibi iki "demokratik" uygulama önerisi de reddedildi.

Bu madde, bir kısmı gizli celsede yapılan* görüşmeler sonunda, en son halini şu şekilde aldı: "Büyük Millet Meclisi vilâyetler halkınca seçilen üyelerden oluşur."

Tartışmaların yoğunlaşması üzerine ilk kez söz alan Mustafa Kemal, 7. madde ile 4. maddenin bağlantılı olduğunu belirtince oylanan 7. madde tümüyle Kasım tasarısından çıkarıldı.

Egemen kim?

Meclis yetkilerini gösteren tasarıdaki 8. madde (7. madde tümüyle kaldırıldığından artık 7. maddedir) görüşülürken de ilginç tartışmalar oldu. Hüseyin Avni Bey bu madde ile Meclis'in yetkilerinin sınırlandırıldığını ileri sürerek şunları söyledi:

> Oysa ki, Büyük Millet Meclisi kayıtsız ve şartsız memleket mukadderatına el koymuştur. Bunu yerine getirmek için de vekiller tayin eder ki; bu vekillerin görevleri sınırlandırılabilir. Fakat Büyük Millet Meclisi'nin görevi sınırlandırılamaz. Aksi halde, meclisten kısılan yetkiler hükümete kalmış olur. Fakat kendi yetkimizi tespite lüzum yoktur. Zaten kayıtsız ve şartsız egemen olan biziz.

Yozgat Milletvekili Mehmed Hulusi (Akyol) Bey de aynı görüşü savundu. Gittikçe bu görüşün ağır basması üzerine Mustafa Kemal, 1. maddenin egemenliği millete verdiğini ve 8. madde ile de meclisin yetkilerinin sınırlandırıldığını belirterek, "Sanırım ki, milletin gerçek vekillerinden kurulu olan Yüksek Meclis'imiz, artık bu yetkileri bir kişiye bırakmak istemiyor. Kendi kullanmak ve tamamen kendi üzerine almak istiyor. Bunu açıklamak gerekir" dedi. Hüseyin Avni Bey de Mustafa Kemal'e cevap niteliğindeki şu konuşmayı yaptı:

---

* Seçimlerin tek dereceli yapılmasının konuşulduğu 7 Aralık 1920 tarihli gizli celsenin tutanakları yoktur.

Mustafa Kemal Paşa buyurdular ki, birinci madde zaten istenen sağlamıştır, yalnız padişah haklarından meclisçe kullanılacak olanları burada açıklıyoruz. O halde bunu tamamlayalım, padişaha ait olup da meclisçe okunmak istenen hakların hepsini burada gösterelim. İdam kararlarını onaylama, rütbe yükseltilmesi, madalya verilmesi, Heyet-i Vekile üyelerinin seçilmesi ve düşürülmesi gibi daha böyle pek çok haklar vardır. Hepsi bu maddede gösterilmelidir. Bu hususta evvelce verilmiş önergeler komisyona gönderilmiştir. Bu madde de komisyona gitmeli, tamamlandıktan sonra gelmelidir.

Hüseyin Avni Bey'in Padişah'a ait tüm yetkilerin Meclis'e verilmesini isteyen bu konuşmasını Mahmut Goloğlu şu şekilde yorumluyor:

Bu konuşmaların gerçek anlamı, padişahın artık devlet yönetiminden uzaklaştırılması demekti. Oysa ki, günün şartları henüz açıktan açığa böyle bir yola girmeye elverişli değildi. Kayıtsız ve şartsız millet egemenliğine dayanarak padişahın bütün haklarını millete vermek gerekli idi ama yüzyılların gelenekleri, alışkanlıkları ile henüz padişahına ve halifesine sahip çıkmak için halk topluluğunu da ürkütmemek, tedirgin etmemek gerekirdi. Bunun içindir ki, Mustafa Kemal Paşa konuşmasında padişah ve halife kelimelerini söylememeye dikkat etmiş, "bu hakların kime ait olduğunu bilirsiniz" demekle yetinmiştir. Tekrar söz alarak bu konuda açıkça konuşmanın doğru olmadığını anlattı, "Bendeniz diyorum ki, bugün bunları açıkça söylemek doğru değildir. Biz prensip olarak halifelik ve padişahlık makamlarını kabul ediyoruz. Bunu kabul ettikten sonra, şeriatın ve tabiatın gereği olan bazı hakları ve yetkileri onlara vereceğiz. Bugün konuştuklarımız, onlara vermeyeceklerimizdir. Vermek istemediklerimizi söz konusu ediyoruz. Fakat vereceğimiz ve vermek istediğimiz şeylerden söz etmenin zamanı değildir" dedi.

Meclis hükümeti

Mahmut Goloğlu'nun bu yorumunu oldukça gerçekçi ve isabetli bulan Ahmet Demirel, bir noktanın eksik olduğunu ileri sürmektedir. O da sorunun can alıcı noktası olan parlamenter meşruiyet (yasamanın üstünlüğü) ilkesinin katı bir şekilde uygulanıp uygulanmayacağı konusudur. Gerçekten de burada yapılan tartışma, Meclis'in faaliyeti sona erinceye kadar gündemde kalmış, Birinci ve İkinci Grup arasındaki temel çatışma konularından birini oluşturmuştur. 7. madde ile ilgili olarak Mustafa Kemal ile Hüseyin Avni Bey arasındaki sert tartışmadan sonra, 7. madde, değişiklik önergeleri de dikkate alınarak son şeklini almış ve kabul edilmişti. Bu son değişiklikle Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile kurulan yasamanın güçlü uygulamasıyla ortaya çıkan Meclis hükümeti sisteminde güç Meclis'te değil, Meclis'in ve Heyet-i Vekile'nin başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal'in şahsında toplanıyordu. Ergun Özbudun'un araştırmalarına göre 23 Nisan 1920 ile 28 Şubat 1921 tarihleri arasında kanunlaşan 104 metinden 83'ü İcra Vekilleri Heyeti tasarısı, sadece 21'i meclis üyelerince verilen tasarılardı.

Hâkimiyet milletindir!

Hikâyesini daha önce anlattığım Birinci İnönü Muharebesi ve "Çerkes" Ethem güçlerinin dağıtılmasının yarattığı zafer ortamının iktidara verdiği gücün etkisiyle, 20 Ocak 1921'de, teamüllere uyulmadan üçte iki çoğunluk ve açık oyla değil; salt çoğunluk ve işaret oyuyla kabul edilen kanun metninde 1876 tarihli Kanun-i Esâsî'yi ortadan kaldırdığına dair hiçbir ifade olmadığı için aynı anda iki anayasanın birden yürürlükte olduğu garip bir durum ortaya çıkmıştı. Ayrıca yukarıda da belirtildiği gibi başta 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu olmak üzere, "Mebus Andı", Mustafa Kemal'in demeç ve genelgeleri olmak üzere pek çok yazışma ve belgede saltanat ve hilafet makamının kurtarılmasından söz edilmişti. Belgelerde "Zat-ı Hazret-i Padişah", "Osmanlı Hükümeti", "Devlet-i Aliyye", "Memalik-i

Şahane", "Hanedan-ı Saltanat", "Osmanlılar" gibi eski rejime ait terimler geçiyordu. Bu yüzden Mahmut Goloğlu bu döneme "Üçüncü Meşrutiyet" diyecekti. Adından da anlaşıldığı kadarıyla "anayasa" olmaktan çok, bir "teşkilat kanunu" olan 1921 Anayasası'nı 1876 tarihli Kanun-i Esâsî'den ayıran en önemli husus, 1. maddede tanımlanan "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına dayanır" ilkesiydi. Ancak halkın kaderini "bizzat ve bilfiil" idare etmesi, referandum hakkı ve halkın kanun teklifi vermesi gibi uygulamaların kabul edilmemesi ve iki dereceli seçimler yüzünden, kâğıt üzerinde kalacaktı. Bu anayasanın ilginç bir yanı, vatandaşlık tanımına özel yer vermemesiydi. Bu da 1876 tarihli Kanun-i Esâsî'nin "tebaa" anlayışının zımnen devam ettiğini düşündürüyordu.

Bu anayasanın bir diğer önemli yanı, 3. maddede, "Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve hükümeti Büyük Millet Meclisi Hükümeti unvanını taşır" denerek Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı bir devlet kurulduğunu ima etmesiydi. Maddenin tamamı, "kuvvetler birliği" ilkesinin en katı uygulamalarından biri olan Meclis hükümeti sistemini ilan ediyordu. Bu yüzden, Taha Parla'ya göre, yalnızca fiilen değil hukuken de Cumhuriyet rejimi kurulmuştu. Bülent Tanör de Birinci Meclis'in aldığı kararlar ve uygulamalarıyla "ihtilalci" bir karaktere sahip olduğunu söyleyecekti. Maddedeki "Türkiye Devleti" ibaresi, 1918 Kasım ayı başında kurulan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümet-i Muvakkatası'nın kuruluş beyannamesindeki "Türkiya Devleti" ifadesinden ilham alınmıştı.

Yerel yönetimlere özerklik

1921 Anayasası'nın biri ek olmak üzere 24 maddesinden "İdare" başlığı altında toplanan 12'si, vilayet ve kazaların (nahiyelerin) özerkliğinin nasıl hayata geçirileceğine ayrılmıştı. Bu maddelerde etnik temele dayalı bir özerklikten söz edilmediği halde ileriki yıllarda (ve bugün) bazı Kürt çevreleri tarafından "Anayasa ile Kürtlere özerklik verildiği" şeklinde yorumlandı. Mustafa

Kemal'in çeşitli tarihlerde özerklikle ilgili açık veya üstü kapalı ifadeleri düşünüldüğünde, bu kanının bir temeli vardı, ancak 1921 Anayasası'nın ömrünün kısa sürmesi, bu maddelerin hem Kürtleri Milli Mücadele'ye kazanmak hem de o günlerde silah ve para yardımıyla Milli Mücadele'yi destekleyen Sovyet Rusya'yı ikna etmek için konduğunu gösteriyordu. Öte yandan 22 ve 23. maddelerle kurulan ve merkezi güçlendiren "Umumi Müfettişlik" kurumu zaten başından itibaren bu tür "liberal" yönelimleri zapt-u rapt altına almak amacını güdüyordu.

Ancak kanunun kabulünden sonra da "muhtariyet" tartışması sürdü. Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey, 1 Nisan 1922 tarihinde, 1921 Anayasası'nın muhtariyet hükümlerine atıf yaparak, bazı vilayetlerin birleştirilerek "eyalet" sistemine geçilmesi önerilerine verdiği cevapta "her livanın kendi kendini idare etmesi gerekli görülmüştür, bunun faydalarını gördüm. Bunu kaldırarak yerine eyalet ve merkeziyet usulü getirmek uygun değildir" demişti.

Kuvvetler birliği

9. madde ise adeta Mustafa Kemal'i "tek adam" yapmak için eklenmişti. Çünkü TBMM Başkanı (ki aynı zamanda Vekiller Heyeti'nin de doğal başkanıydı) Meclis adına imza koymaya ve Vekiller Heyeti'nin kararını onaylamaya yetkili kılınmıştı. 5 Ağustos 1921 tarihli Başkomutanlık Kanunu ile ordunun başı olan Mustafa Kemal'in Meclis'in tüm yetkilerini üstünde toplaması da eklenince, daha sonra Kars Mebusu ve Matbuat Müdürü Ahmed (Ağaoğlu) Bey'in dediği gibi, 1921 Anayasası Meclis'e, dolayısıyla da Mustafa Kemal'e diktatörlük hukuku vermişti. Bu bile yetmedi. Sakarya Meydan Muharebesi arifesinde Mustafa Kemal'e verilen Başkumandanlık yetkileri ile 1921 Anayasası'ndaki yasama-yürütme-yargı erki, bir kişiye aktarılmıştı.

Mustafa Kemal'in en yakınlarından olan Afet İnan şöyle der:

> General Fevzi Çakmak'tan edindiğim fikir şudur: Büyük Millet Meclisi'ni o günlerdeki ruh haletine göre idare eden Gazi M.

> Kemal'dir. Meclis'teki şahısların ve grupların fikirlerini ya kendisi yahut başkaları vasıtası ile öğrenip ona göre konuşmalarını idare ederdi. İrticalen söylediklerinde dahi yine önceden kamuoyunun düşünüş biçimi üzerinde durmakla beraber, kabul ettirmek istediği kendi fikirlerini, en tatmin edici ve mantıki delillerle söylemiş olurdu. Bir fikri kabul ettirmek istediği vakit, herkesin mizacına göre ayrı, ayrı veya toplu olarak konuştuktan sonra, o işi formüle ettiği zaman, herkeste "Tam istediğim budur" kanaatini yaratmış olması çok büyük bir haslettir.*

Montesqieu mü, Rousseau mu?

Bunun bir örneğine gelince; Mustafa Kemal, 1 Aralık 1921 tarihli meclis oturumunda Bakanlar Kurulu'nun görev ve yetkilerine dair kanun teklifini görüşülürken "kuvvetler ayrılığı" (tefrik-i kuvva) ilkesini savunan İkinci Grup üyelerine hitaben yaptığı (Latin alfabesiyle 31 sayfalık) konuşmasında şöyle demişti:

> Efendiler bizim hükümetimiz demokratik bir hükümet değildir, Sosyalist bir hükümet değildir. Ve gerçekten kitaplarda var olan hükümetlerin, bilimsel mahiyeti bakımından, hiçbirine benzemeyen bir hükümettir. Fakat milli hakimiyeti, milli iradeyi oluşturan tek bir hükümettir, bu öze sahip bir hükümettir! İlmi ve sosyal noktadan bizim hükümetimizi ifade etmek gerekirse "halk hükümeti" deriz!... Bundan dolayı bu ve bu gibi yönlendirmelerle ve açıklamalarla hükümetimizin dayandığı temelin, ilmi çalışmaya dayanan bir temel olduğunu açık bir şekilde görürüz, fakat ne yapalım ki demokrasiye benzemiyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiçbir şeye benzemiyormuş! Efendiler biz benzememekle ve benzetmemekle

---

* Mustafa Kemal'in istediği sonuca ulaşmakta kullandığı yöntemlere bir örnek de Eylül 1920'de yaşanmıştır. Mustafa Kemal'in desteklemediği Tokat Mebusu Nazım Bey'in Meclis tarafından Dahiliye Vekili (Dışişleri Bakanı) seçilmesine kızan Mustafa Kemal, Nazım Bey'e oy veren Halk İştirakiyyun Fırkası mensuplarını "gayri milli faaliyette bulunmak", "casusluk ve paralı uşaklık yapmak" gibi ağır ifadelerle suçlayarak Nazım Bey'in vekillikten istifa etmesini sağlamıştı.

> övünmeliyiz! Çünkü biz bize benziyoruz Efendiler... (Alkışlar, alkışlar) Hakikatte efendiler, tabiatta efendiler, alemde efendiler, taksim-i kuvva (kuvvetler ayrılığı) yoktur! (...) Taksim-i Kuvva ideal bir çözüm değil, hükümdarları müstebit (baskıcı) iktidarların etkisini hafifletmek için bulunmuş bir çare, bir ehven-i şerdir...

Ziya Gökalp'in "tabiatta dahi tevhid-i kuvva vardır" (doğada bile kuvvetler birliği vardır) sözünden (tersten) ilham aldığı belli olan Mustafa Kemal (günümüz Türkçesi ile) şöyle devam etmişti:

> Bu meşrutiyet teorilerini bulan en büyük filozofların, bu teorilerini kurmak için çalıştıkları esasları inceledim, bunların içeriğini anlamaya çalıştım. Benim gördüğüm şudur: Düşünmüşler ve nasıl yapalım da bu zorba kuvvet, o toplumsal ve ulusal iradenin aşağısında kalabilsin ya da sıfıra ulaşabilsin diyorlar. Ve bunu başaramamak yüzünden büyük ve derin bir ıstırap duyuyorlar. Jean Jacques Rousseau'yu baştan sona kadar okuyunuz! Ben bunu okuduğum vakit, gerçek olduğuna inandığım bu kitap sahibinde iki esas gördüm. Birisi bu ıstırap, diğeri bir cinnettir. Merak ettim, özel durumunu inceledim. Anladım ki, bu adam mecnun idi ve cinnet durumunda bu eserini yazmıştır. Dolayısıyla çok ve pek çok dayandığımız bu teori, böyle bir dimağın ürünüdür.

Konuşmayı ilginç kılan iki şey vardır: Birincisi bugün bile evrensel hukuk kurallarına, evrensel ahlak anlayışına, evrensel insan haklarına uymama gerekçesi olarak tekrarlanan "Biz bize benzeriz!" ifadesidir. İkinci ise "Kuvvetler Ayrılığı" ilkesinin Rousseau'ya değil, Montesquieu'ye ait olmasıdır. O halde acaba Mustafa Kemal, ilkenin kimin eseri olduğunu bilmemekte midir? Öyle olmadığı açıktır çünkü Rousseau'nun *Mukavele-i İçtimaiyye* (Toplum Sözleşmesi) adlı eserini 1913 tarihli çevirisinden okuduğunu Çankaya Köşkü'ndeki Atatürk Kitaplığı'nda bulunan kitabın üstündeki bazı notlardan biliyoruz. Kitabın 156.sayfasında Mustafa Kemal'in "mühimdir" notu düştüğü sa-

tırlarda şunlar yazar: "Egemenlik gücü basit ve tektir. Bu gücü bölmek, yok etmek demektir." Aynı şekilde Mustafa Kemal'in Montesquieu'nün kitaplarını hatmettiğini de biliyoruz. Peki Montesquieu diyeceğine yanlışlıkla Rousseau mu demiştir acaba? Bu da imkânsızdır çünkü konuşmasında Rousseau'nun iyi bilinen "mecnunluk" ve "cinnet hallerinden" söz etmiştir.

Neden saptırdı?

Akla gelen tek ihtimal şudur: Mustafa Kemal, gücünü sınırlayacağını bildiği "kuvvetler ayrılığı" ilkesini çürütmek için ilkenin özünü eleştirmek yerine, bugün de sıkça yapıldığı üzere, ilke ile ilişkisi olmayan bir eleştiriye, kişilik eleştirisine başvurmuştur. Ancak ilkenin asıl müellifi Montesquieu'nün saygın kişiliğine laf edemeyeceği için ilkeyi bazı kişisel zaafları olan Rousseau'ya atfetme yoluna gitmiştir. Böyle yaparak kendi fikrini çürütmüştür, ama ne gam? Çünkü hedefe ulaşmak için her yol mubahtır! Ancak aynı konuşmanın sonundaki, yukarıda sözünü ettiğim bölüm, Mustafa Kemal'in tezlerini savunmak için Rousseau'ya veya Montesquieu'ye hiç ihtiyacı olmadığını gayet açık biçimde gösterir.

Özet Kaynakça

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Diliyle), yayına haz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak ve Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuki Statüsü ve İhtilalci Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara, 1960.

Erdoğan, Mustafa. *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte Yayınları, İstanbul, 2003.

Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, İstanbul, 2000.

Günal, Erdoğan. *Türkiye'de Demokrasinin Yüzyıllık Serüveni*, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2009.

İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

Kili, Suna ve Şeref Gözübüyük. *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasal Metinleri*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.

Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

İTTİHATÇI PAŞALARIN MUSTAFA KEMAL'E MEKTUPLARI

Ülkeyi terk ederken bile ayrı örgütler kurmayı düşünen İTC liderlerinin ilişkileri, sürgün yıllarında da iyi olmadı. Bazen aynı şehirde oturdukları halde aylarca görüşemeyen liderler, daha çok mektupla temas kurdular. İttihat ve Terakki önderlerinin Mustafa Kemal'le yaptığı yazışmaların birçoğu Hüseyin Cahit (Yalçın), Cemal Kutay, Kâzım Karabekir, Şevket Süreyya Aydemir ve en kapsamlı biçimde de Japon araştırmacı Masayuki Yamauchi tarafından yayımlandı. Bu mektuplarda sürgünde yaşamanın zorlukları hissedilirken, kullanılan dilin duygusallık, kırgınlık, umut, öfke gibi değişik duygular arasında gidip gelmesi, parasal ve ailevi meselelerin sıkça siyasi meselelerin önüne geçmesi gibi hususlar dikkat çeker. Aralarında stratejik farklılıklar bulunan ikili (Enver Paşa 1 Aralık 1919'da Cemal Paşa'ya yazdığı mektupta "ve bir de şimdilik bence Talat'la ayrı çalışıyormuş vaziyetini göstermemek iyi olacaktır ki, harice karşı kuvvetli görünmüş olalım" der) Mustafa Kemal'le yazışma işini Talat'a bırakmıştı, çünkü Enver ile Mustafa Kemal'in ilişkileri hiçbir zaman iyi olmamıştı.*

Talat Paşa 22 Aralık 1919'da Mustafa Kemal'e bir mektup yazmış, Mustafa Kemal buna 29 Şubat 1920'de cevap vermişti. Ayrıca 25 Ekim 1920 tarihinde Mustafa Kemal'in Talat Paşa'ya yazdığı ve Cami (Baykurt) Bey'e teslim edilen bir mektup daha vardır. Bu mektuptan anlaşıldığına göre, Talat Paşa, Mustafa Kemal'e bir mektup daha yazmıştı. Nitekim Dr. Nazım Bey, 5 Nisan 1921 tarihinde İttihatçıların Maliye Nazırı Cavit Bey'e yazdığı mektupta şöyle diyordu:

---

* İkili arasındaki gerilimin ayrıntılı hikâyesini *Tanzimat'tan Cihan Harbi'ne Öteki Tarih* (Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2017) adlı kitabımda bulabilirsiniz.

> Merhum [Talat Paşa] Ali Bey'in [Enver Paşa] İslam memleketlerinde halkı emperyalizm boyunduruğundan kurtarmak için Moskova'nın merkez yaptırıldığı Bolşeviklerin mazharı muaveneti olarak çalışmasına aleyhtar değildi. Lakin dahili politikada muhalif vaziyet alıp Ali Bey'in tasavvur ettiği şekilde çalışmak cihetini düşünmüyordu. Sulh teessüs edildikten [Mondros Mütarekesi] sonra Mustafa Kemal'in kendisine ve arkadaşlarına ihtiyaçtan vareste kalamayacağına ve er geç hükümetin kendi partisinin [İttihat ve Terakki] eline düşeceğine kani idi ki Mustafa Kemal'e teşriki mesai için iki mektup göndermişti. Uzun muhabereden bitap çıkan milletin bütün kuvvetlerini tevhid ederek memleketin tealisine çalışmak taraftarıydı.

İlhan Tekeli ve Selim İlkin'e göre Dr. Nazım Bey, Talat Paşa'nın en yakınlarından biri olması ve Berlin'e yerleştikten sonra sürekli yanında kalmasından dolayı verdiği sayı doğru olmalıdır. Bu açıdan Mustafa Kemal'in 5 Nisan 1921 tarihli mektubu muhtemelen henüz ele geçmemiş olan bu ikinci mektuba cevaptır.

Asım Bey'in kuryeliği

İttihatçı önderler, 1919 yılının ortalarında Eski İstanbul Polis Müdürü Cemal Azmi Bey'i İtalya-Rodos-Antalya üzerinden Anadolu'ya göndermişler, Azmi Bey Dinar'da Refet (Bele) Bey ile buluşmuş, Refet Bey'in "Gelmeniz doğru değildir. Daha evvel gelseydiniz Azerbaycan'a gönderirdik. Şimdi gelmiş olmanız iyi tesir yapmaz" demesi üzerine tekrar İtalya'ya dönmüştü. Bu denemenin başarısız olması üzerine İttihatçı liderler 1919 Aralık ayında Berlin'de Talat Paşa'nın başkanlığında toplamışlar ve bir eylem planı hazırlamışlardı. Bu plan uyarınca Talat Paşa, Mustafa Kemal'e 22 Aralık 1919 tarihli ilk mektubu yazmıştı.* Mektup, İttihatçılarla birlikte İstanbul'dan kaçan ancak Berlin

* Mektup, Talat Paşa tarafından Asım Süreyya Bey'e not ettirilmişti. Elde bulunan belge de Asım Bey'in not defteridir.

yerine Lahey'de (Den Haag) yaşayan Asım Süreyya (İloğlu) tarafından Mustafa Kemal'e götürülmüştü. Mektupta hitap bölümü olmadığı gibi, Mustafa Kemal'den üçüncü bir şahıs gibi sözedilmektedir. Bunların, mektubun ele geçmesi ihtimaline karşı bir tedbir olduğu tahmin edilmektedir.

Asım Bey'le Anadolu'ya kendisi de bazı notlar göndermek isteyen Cavit Bey, Asım Bey'in Lozan'a uğramadan İtalya üzerinden Anadolu'ya geçmesine kızmış ve anılarında şöyle yazmıştı:

> Talat, Asım namında birini Mustafa Kemal'in yanına gönderiyormuş, mektubunda pek dirayetli bir genç olduğundan bahsediyordu. Kendisine mutlaka beni görmesini tenbih ettiği halde bir gün kaybolacak diye gelmemiş. Orada kaç gün bekleyeceğini tahkik etmeksizin İtalya'ya gitmiş, işte dirayetinin bir delili.

Tekeli ve İlkin'e göre, Asım Bey'in Cavit Bey'e uğramaması kendi kararı olmayıp Talat Paşa'nın tembihiyle olmuşa benzer, çünkü Talat Paşa mektubunda da açıkça belirttiği gibi Mustafa Kemal'le yalnızca kendisinin temas kurmasını istemektedir. Nitekim Asım Bey, İtalya'ya gitmeden önce İsviçre'nin Basel şehrine, oradan Bern'e, oradan tekrar Basel'e gelmiştir. Yani bir gün daha kaybı göze alarak Lozan'a uğramaması için hiçbir sebep yoktur.

Basel'den Milano'ya, ardından Roma'ya geçen Asım Bey, İtalyanların yardımıyla Brindisi, Korfu, Patras, Pire-Atina, Rodos, Marmaris, Fethiye, Kaş ve Antalya'ya, oradan da Afyon yoluyla Ankara'ya gittiği yolculuğu 54 gün sürmüştü.

Talat Paşa'nın mektubu

Asım Bey'in Mustafa Kemal'e teslim ettiği uzun mektupta özetle Avrupa'nın Rusya pazarından uzun süre yararlanamayacağı için zararını Türkiye'den tamamlamaya çalışacağı, İtilaf Devletleri'nin Türkiye üzerinde besledikleri emeller düşünüldüğünde, özgür ve bağımsız bir Türkiye'nin kuruluşuna izin vermeyecekleri, Türkiye'nin ise bu planlara karşı koyacak gücü olmadığı, bu

yüzden dışarıdan yardım alması gerektiği belirtiliyordu. Talat Paşa'ya göre, bu anlamda iki kuvvet vardı: Türk alemi ve İslam alemi. Türkistan eşsiz bir coğrafya idi. Talat Paşa, "ben Enver Paşa'yı gerek İslam alemindeki nüfuz ve ehemmiyeti ve gerek azim ve metaneti ve gerek şerait-i hazıra dahilinde uzun müddet memlekete avdetinin gayr-i mümkün bulunması dolayısıyle o havalide çalışabilecek mühim bir uzuv telakki ediyorum" diye yazıyordu. Ardından Bolşeviklerin Çarlık dönemindeki Finlandiya, Litvanya, Estonya, Ukrayna, Polonya, Kafkasya ve Türkistan'da teşkilatlar kurup eski imparatorluğu başka bir kisve altında canlandırmaya çalıştıklarını belirtiyordu. Ancak Radek'le yaptığı görüşmeler sonunda, Bolşeviklerin bu fikirlerinden bazı fedakârlıklar yapmaya hazır olduklarını, yeni kurulacak devletlerin özerklik ve bağımsızlıklarını tanıyacaklarını söylediklerini ekliyordu.

Talat Paşa'ya göre, Türkistan teşkilatı Afganistan ve Hindistan'a da etki yapabilir, böylece "Devlet-i Aliyye ve Hilafet-i İslamiyye lehine kuvvetli bir cerayan" yaratabilirdi. Arap gençlerinin maziyi unutarak Türkler ile eski Almanya veya Avusturya-Macaristan gibi birleşmek ve birlikte çalışmak, bu bağlamda da Mustafa Kemal'le temas arzusunda olduklarını belirten Talat Paşa, asıl maksadını şu cümlelerle ifade edecekti: "Biz de harici bir teşkilat ile kendisine [Mustafa Kemal'e] muavenet edebiliyoruz."

Talat Paşa'ya göre hariçtekiler, Mustafa Kemal'in şahsına veya onun teşkil edeceği bir büroya bağlanabilirdi. Talat Paşa'nın aklındaki çalışma usulünün temel unsurları şunlardı: Öncelikle Meclis-i Mebusan'da kuvvetli bir fırka (parti) meydana getirilmeliydi. Milli teşkilat reisleri Mebusan'a girip hükümeti elde etmeliydi. Harp mesullerinin (suçlularının) yargılanması için bir yüce mahkeme kurulmalıydı. Lahey'de bir Türk istihbarat bürosu kurulmalı, Hollanda ve diğer tarafsız devletler nezdinde propaganda faaliyetleri yürütmeliydi. Talat Paşa mektupta, ayrıca Amsterdam'da toplanan Beynelmilel Sosyalist Kongresi'nin genel sekreteri [Camille] Huysmans ile görüşerek "Ermeni vekayiinin suret-i cereyanını buna izah ve Müslümanların Ermeniler tarafından duçar-ı tecavüz olduğuna kendisini ikna" etmiş-

ti. İtalyanlar ve Fransızlar nezdinde de temaslarda bulunduğunu belirten Talat Paşa sonlara doğru Cavit Bey hakkında (sadeleştirilmiş dille), "Harbe muhalif kalmış, harp esnasında ecnebileri ve ecnebilerin çıkarlarını, harp sonrasında bize lazım olur diye savunmuştur. Amerika ile ilişkiye kesinlikle karşı çıkmıştır. Ermeni olayı ile de ilişkisi yoktur" diyordu. "Paramız yoktur. Sizden para istediğimize de zahip olmayınız. Şimdiye kadar bu işlerde bir miktar kendi paramdan sarfettirdim, masarifin diğer bir kısmını Karasu'nun ve Nesim Mazlıyah* üzerindeki paradan sarf ettirdim ve ettireceğim" diyen Talat Paşa mektubu "Bizlere gelince istediğiniz şekle girmek, istediğiniz tarzda çalışmak, arzu ettiğiniz hususi ve umumi her türlü fedakarlığı yapmak en büyük emelimizdir. Muvaffakiyetinize bütün kalbimizle duahanız" diye bitiriyordu.

Mustafa Kemal'in cevabı

20 Şubat 1920'de bu mektuba, aynı uzunlukta bir mektupla cevap veren Mustafa Kemal ise özetle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namı altında vücuda getirilen "vahdet-i milliye"nin, Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararları uyarınca Türk ve Kürt milli hudutlarıyla sınırlanan Türkiye'yi çöküşten kurtarmak ve Osmanlı devlet ve milletlerinin bağımsızlığını temin etmek için yola çıktığını, bu kongrelerde seçilen Heyet-i Temsiliye'nin reisliğinin kendisinde olduğunu, ordunun başındaki kumandanından son neferine kadar yanlarında olduğunu belirtiyor, İzmir, Maraş, Adana, Urfa ve Birecik'teki işgaller ile Adapazarı-Balıkesir-Bozkır havalisindeki isyanlar hakkında bilgi veriyordu. İngilizler ve Fransızlar aleyhine hareket etmeleri-

* Tekeli ve İlkin, Karasu adının tam okunamadığını, ama muhtemelen Karasu olduğunu söylüyorlar. İTC'nin Selanik Mebusu olan Emanuel Karasu, Talat'ın en yakınlarından olup, mektubu getiren Asım Süreyya Bey de Karasu'nun Hollanda temsilcisidir. Nesim Mazlıyah ise İTC'nin İzmir Mebusu olup, Talat Paşa'nın ölümüne kadar yakınında olmuştur. Nesim Mazlıyah 1917'de Stokholm'de toplanan uluslararası sosyalist kongreye katılmış ve Talat Paşa'nın Amsterdam'da sosyalistlerle yaptığı görüşmelerde bulunmuştur.

ni sağlamak için Suriye ve Iraklılarla ilişki kurulmuş olduğunu belirtiyordu. Bu bölümü "Her millet kendi dahilinde istiklalini kurtardıktan sonra (konfederasyon) halinde birleşmek, bu esas Araplarca maalmemnuniyye kabul edilmiştir" cümlesiyle bitiriyordu.

Mektupta ayrıca Enver'in amcası Halil (Kut) Paşa'yla Sivas'ta görüşüldüğü ve Azerbaycan'a gönderildiği, esaretten kurtulan (Enver Paşa'nın kardeşi) Nuri (Killigil) Paşa'nın Kafkasya'da faaliyete geçmesi için tedbir alındığı, Türkistan'da bulunduğu tahmin edilen Enver Paşa ile temasa geçilmeye çalışıldığı belirtiliyordu.

Mustafa Kemal'e göre izlenecek politika, "barış anlaşmasına kadar" ve "barış anlaşmasından sonra" olmak üzere farklılıklar göstermeliydi. Özellikle birinci safha çok önemliydi, çünkü eğer barış anlaşması İngilizlerin kontrolü altında yapılırsa, ilerde serbest hareket etmeye imkân kalmayacaktı. Bu yüzden gerekirse barış anlaşmasını bir kenara bırakıp harekete geçmek daha doğruydu. Ancak bu kararın Meclis-i Mebusan ve Padişah tarafından onaylanmaması durumunda "hareket isyan halinde" olacaktı. Ancak bu durumda hareketin tehlikeye girmesi mümkündü, çünkü Ali Rıza Paşa kabinesi bir yandan Ankara hareketinin prensiplerine uyarken diğer yandan geleceği düşünerek Kuva-yı Milliye'yi imhaya gayret edebilirdi. Mustafa Kemal, bizzat Meclis-e girerek kuvvetli bir parti kurmayı ve hükümete hâkim olmayı taahhüt ediyor ancak kendisinin bizzat hükümete katılmaya niyeti olmadığını söylüyordu. Böylece Talat Paşa'nın kurulmasını önerdiği partinin kontrolünün kendi elinde olacağını ima ediyordu.

Mektubun sonlarına doğru Mustafa Kemal ikinci, üçüncü derecede araçlarla, özellikle de yabancıların katkısıyla yapılacak bir mücadeleye inanmadığını, bu bağlamda Lenin ve Radek'le bir anlaşma yapılacaksa mutlaka kendisi tarafından tasdik edilmesini istiyordu. Ama daha önemlisi kendi oyu ve onayı olmayan girişimlere kesinlikle karşı olduğunu belirtiyordu. Dahası, Mustafa Kemal, İttihatçıların çabalarını "yurt dışındaki birçok grubun çabasından biri olarak" değerlendirdiğini ima ediyordu. Böylece İttihatçı liderlerin "dışarıda kendileri, içerde Mustafa

Kemal'in liderliği" şeklindeki formülasyonu karşılık bulmuyordu.

Mustafa Kemal ayrıca Mondros sonrasında Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin Harbiye Nazırı Cemal Paşa tarafından kendisine yazılan 9 Ekim 1919 tarihli mektuba atıfla, "Benden, Harb-i Umumi'yi ilan eden kabine ve Harb-i Umumiye duhul ve Alman taraftarlığı aleyhinde resmen beyanatta bulunmamı talep etmiş olan hükümete karşı resmen nokta-i nazarlarımı esbap serd ederek müdafaa ettim" diyordu. Mektubunda Cavit Bey'i överek kendisinin de parasız olduğunu, milletten para istemek de sorunlara neden olduğundan şimdilik Talat Paşa'dan 50 bin lira beklediğini belirtiyordu. Mustafa Kemal, mektubunu, Mısırlı Aziz Bey'in Arap-Türk ittifakı mesaisinin faydalı olacağını söyleyip bundan sonraki temasların da Asım Süreyya Bey aracılığıyla olmasını isteyerek aksi takdirde bu ilişkinin hemen duyulacağı, duyulursa da "memlekette bütün teşebbüsatımı zaten tesir etmekte oldukları (İttihatçılık) ile tavsif ederek kuvvetinizi tenkis için düşmanlara silah ve fırsat vermiş oluruz" ifadeleriyle bitiriyordu.

Mektubu Asım Bey'in Talat Paşa'ya götürmesi düşünülüyordu, ancak Asım Bey bilinmeyen bir nedenle Almanya'ya dönmemişti. Mektubun altındaki bölüm ise belki de bu nedenle Mısırlı Aziz Bey'e yazılmıştı. Bu bölümde özetle, 1) Azerbaycanlıların İngilizlerle ittifakı doğru değildir, çünkü Azerbaycanlılar ve Dağıstanlıların büyük bölümü adına Bolşeviklerle bir anlaşma imzalanmıştır. 2) Nuri Paşa 3 Şubat 1920'de Bakû'den Dağıstan'a hareket etmiştir ve Şimali Kafkas İslam Ordusu kumandanlığını ifa etmektedir. 3) Azerbaycan ve Dağıstan havalisindeki adamlarımız Bolşeviklerle ve Türkistan'la irtibat ve münasebetlerini devam ettirmektedir. Reşt havalisindeki Mirza Küçük Han Bolşeviklerle temas kurmuştur. Bolşevikler Dağıstan ve Türkistan Bolşevikleriyle birlikte Afganistan'a bol miktarda destek vermektedirler deniliyordu.

Mustafa Kemal'in 25 Ekim 1920 tarihli mektubu ise, daha önce de belirtildiği gibi, Talat Paşa'nın ona yazdığı ama henüz ortaya çıkmamış mektubuna cevaptı. Tekeli ve İlkin'e göre, mektupta görünüşte İttihatçılara işbirliği önerilmekte ise de

gerçekte Anadolu hareketinin ülke dışında kendi örgütünü kurmayı kararlaştırdığı ve bu iş için de Roma'nın seçildiği anlatılıyordu. Roma hem İtalyanların Mondros sonrası Türklere karşı olumlu tutumu hem de İttihatçıların yoğun olarak yaşadığı bir şehir olmasından dolayı seçilmişti. Roma'da kurulacak örgütün Almanya'yı kapsayacağı belirtilerek Ankara'nın dış örgütlenmede kontrolü (kaçak) İttihatçılara bırakmayacağı Talat Paşa'ya bir kez daha bildiriliyordu.

Tekeli ve İlkin'in değinmediği ancak Şevket Süreyya Aydemir'in *Tek Adam* kitabında sözünü ettiği 16 Temmuz 1921 tarihli mektup ise "Memlekete geleceğiz! İşte o kadar!" diye bitiyordu. Söz konusu tarihte, Enver Paşa'nın Sakarya Meydan Muharebesi'nin sonucunu beklemek üzere Batum'da olduğunu hatırlatalım.

Cemal Paşa'nın mektupları

Hülya Baykal'dan öğrendiğimize göre, 1 Kasım 1918'de ülkeyi terk ettikten sonra İsviçre'nin Klosters Platz kasabasına yerleşen Cemal Paşa, Musafa Kemal'in Samsun'a gitmesinden çok sonra, 7 Ekim 1919'da Cavid Bey'e bir mektup yazarak Mustafa Kemal'in Anadolu'daki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi istemişti. O tarihten sonra da Anadolu hareketine, Enver ve Talat Paşa'dan farklı bir yaklaşım sergiledi. Feridun Kandemir'e göre, eşi Seniye Hanım'a şöyle demişti:

> Anadolu'daki arkadaşlarımızı, kardeşlerimizi rahat bırakmalıyız. Bizim vatan hudutlarından uzakta çalışmamız lazımdır. Bu hudutlara yaklaşmamız asla doğru olmaz. Ben bu sebeple Afganistan'a gideceğim. Orada, müşterek düşman ve bugün için hemen hemen belli başlı düşman İngilizlere karşı bir cephe alacağım ve gücümün yettiği kadar yoracağım. Afganistan'a nafi olurken bir yandan da yurduma uzaktan da olsa hizmet edeceğim.

Buna bağlı olarak da Mustafa Kemal'e, 3 Haziran 1920 tarihli ilk mektubunda Moskova'ya geliş hikâyesini ve nedenlerini

anlatıyor, ardından Mustafa Kemal'e övgüler düzüyor, nihayet "işimize bakalım" diyerek Bolşevik Rusya'nın Anadolu'ya yardımını temin etmek, İran ve Hindistan'da ihtilaller çıkararak İngilizlere darbe vurmayı düşündüğünü belirttikten sonra Afganistan'a TBMM tarafından gönderilmiş olduğuna dair bir referans mektubu istiyordu. Mektubunu "Gözlerinizi öperim kardeşim" diye imzalamıştı.

11 Haziran 1920'deki ikinci mektubunda (ki bunu 2 Temmuz tarihinde bir ekle birlikte göndermişti) Hindistan ihtilali için Afganistan'a gideceğini ve bu yeni görevinde kendilerinden özellikle subay gönderilmesi hususunda yardımcı olmasını istiyordu. Ayrıca Ekim ayı başında toplanacak olan Bakû Kurultayı'nın önemine işaret edip, buraya "en güzide, cerbezeli hatiplerden ve gayet zeki arkadaşlardan bir kaçı" gönderilecek olursa Şark aleminin yönetiminin Türklerin eline geçeceğini söylüyordu. Mustafa Kemal buna cevap olarak Rus Hükümeti'ne iletilmek üzere Kazım Karabekir Paşa'ya göndermiş olduğu 20 Haziran 1920 tarihli telgrafta şöyle diyordu:

> Talat, Cemal, Enver Paşaların Büyük Millet Meclisi namına hiçbir siyasi teşebbüse girişmeye salahiyetleri olmadığının ve bizim ile hiçbir haberleşme ve münasebetlerinin bulunmadığının kendilerine tebliği, Heyet-i Vekile kararı lüzumundadır.

Cemal Paşa, 11 Temmuz'da Mustafa Kemal'e yolladığı üçüncü mektupta bu tavırdan duyduğu üzüntüyü belirtiyor ama mektubunu "Hayır, hayır! Artık bu vadide devam etmeyeceğim. Zira devam edersem dost eliyle pek ziyade cerihedar edilmiş, adeta parçalanmış olan kalbimin kan pıhtıları[nın] ortaya döküleceğini tahmin ediyorum. Artık söyleyecek sözüm yok. Ben yarın yani Taşkent'e gidiyorum" diye bitiriyordu.

Mustafa Kemal bu mektuba da cevap vermedi. Ama Cemal Paşa ümidini kesmemiş olmalıydı ki, 13 Ağustos 1920'de Taşkent'ten dördüncü mektubu gönderdi. Bu uzun mektubunda Türkistan ahvali hakkında ayrıntılı bilgi veriyor, Türkistan'a Anadolu'dan gayri resmî bir bilim heyetinin gönderilerek araştırmalarda bulunmasını istiyordu. Yine bir cevap yoktu.

Cemal Paşa, Taşkent'ten Afganistan'a hareket ederken, 29 Ağustos 1920'de beşinci mektubunu göndererek Afganistan ve Hindistan'daki siyasi gelişmelerle ilgili bilgi verdi. Ardından yanında esirlikten kurtardığı 14 subay ve 9 erle birlikte Afganistan'a doğru yola çıkacağını haber verdi. Cemal Paşa Afganistan sınırlarına girer girmez gönderdiği, 14 Eylül 1920 tarihli altıncı mektubunda, ilk beş mektubunda dile getirdiği yetişmiş Türk subayları talebini yineledi. Paşa yaklaşık iki hafta sonra, Kabil'e hareketinden önce gönderdiği yedinci mektupta bölgedeki gelişmeler hakkında bilgi sunuyordu.

Cemal Paşa yedinci mektubunu 29 Eylül 1920 tarihinde Herat'dan gönderdi. Mektupta Hindistan ve Afganistan'daki siyasi olaylardan söz ediyor, yakında Kabil'e hareket edeceğini söylüyordu.

Mustafa Kemal bu mektuplara ilk kez 11 Ekim 1920'de cevap verdi. Mustafa Kemal, Cemal Paşa'nın bu gayretlerini takdirle karşıladığını, Anadolu'daki şartlar nedeniyle subay göndermesinin mümkün olmadığını söylüyor, Afganistan ve Hindistan'daki faaliyetlerin mutlaka Ankara'nın bilgisi dahilinde gerçekleştirilmesi gerektiğini vurguluyordu. Halbuki 21 Aralık 1920'de Mustafa Kemal, Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa'ya Afganistan'a subay gönderilmesi, gerektiğinde anayurdu savaş sıkıntısından kurtarmak adına İngilizleri daha uzakta tutmak için Afganistan'ı bir araç olarak tutmak ve İslam ve Türk çıkarları için çalışan bir Afgan partisi kurulması için çalışmak gerektiğini yazacaktı.

Mustafa Kemal'e 29 Temmuz 1921 tarihli sekizinci mektubunda Cemal Paşa, Kütahya-Eskişehir savaşlarının yaratmış olduğu olumsuz havaya rağmen Yunanlılara gerekli dersi vereceğine şüphesi olmadığını söylüyor, Afganistan'daki çalışmaları hakkında bilgi veriyor, subay isteğini tekrarlıyor ve Enver Paşa'yla görüşmek üzere Afganistan'dan ayrılacağını belirtiyor, Kabil Sefiri Abdurrahman Bey'in "Anadolu ruhunu temsil etmediğini", bu yüzden de yerine yeni bir elçi gönderilmesini öneriyordu. Sakarya Meydan Muharebesi sırasında Enver Paşa, Cemal Paşa ile görüşmek istemiş, randevu yeri olarak İran-Afganistan hududundaki Arcevi kasabasını belirlemişti. Ancak o sırada Afganistan'da olan Cemal Paşa ya tedbiren gitmediği ya da gerçekten gideme-

diği için yerine Dr. Nazım Bey'i göndermişti. Bir iddiaya göre de Cemal Paşa buluşma yerine gitmiş ancak Enver Paşa gelmemişti. Bu buluşmanın gerçekleşmemesi iyi olmuştu çünkü Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra eski İttihatçı liderlerin "suyu iyice ısınmıştı". Eğer ikili buluşsaydı, Mustafa Kemal'in gözünde Cemal Paşa, Talat Paşa'nın müttefiki olarak görülebilirdi.

Yine de Cemal Paşa hemen vaziyet alamadı. Mustafa Kemal'e tebrik mektubunu ancak 12 Kasım 1921'de gönderebildi. Bu dokuzuncu mektubunda aşağıdaki coşkulu ifadeler yer alıyordu:

> Dünyaya harikalar gösteriyorsunuz. Allah yolunuzu açık, kılıcınızı keskin etsin. Benden sizlere, maiyetinizde Türklüğün, Müslümanlığın hayrı için can veren kahramanları kardeşe binlerce selamlar ve hürmetler! Bu son mücadelatınızda kahpe çocuklarına son yumruğu indirecek olursanız artık memleketi köpeklerin ayakları altında çiğnetmekten kurtarmış olacaksınız...

Ancak Cemal Paşa, dış politika konusunda Mustafa Kemal'e tavsiyelerde bulunmaktan da geri durmuyordu. Bu tavrının can sıkacağını hissettiğinden olsa gerek, 16 Kasım'da bir telgraf çekti. Bu telgrafında Enver ve Halil paşaları Kafkasya'dan uzaklaştırmak üzere olduğunu, böylece hem kendi bir yıllık emeğini hem de Anadolu'yu olası bir felaketten kurtarmış olacağını söylüyordu. Bu mektuptan ayırıca Mustafa Kemal'in kendisine 10 Temmuz 1921 tarihinde bir mektup gönderdiğini, mektupta "çalışmalarının Heyet-i Vekile katında takdir görmüş olduğunu" bildirdiğini öğreniyoruz. Bu mektup henüz hiçbir yerde yayımlanmadığı için içeriğinden haberdar değiliz.

Mustafa Kemal, 26 Kasım'da Cemal Paşa'ya değil, Ali Fuad Paşa'ya bir telgraf gönderdi. Telgrafta şöyle diyordu:

> Cemal Paşa şimdiye kadar gösterdiği dürüst harekette devam ederse kendisini takviye edeceğiz. Her halde Enver Paşa ve saire ile alakasını kesmelidir. Bunları benim tarafımdan kendisine söyleyiniz. Medine Muhafızı Fahreddin Paşa'yı Afganistan Sefiri yaptık. Cemal Paşa'nın Afganistan'daki mesaisini yavaş yavaş millete anlatarak mevkiini tahkim edeceğiz.

Haberi alan Cemal Paşa, Enver Paşa'yla ilişki kesmeyi memnuniyetle kabul ettiğini bildirdi. O günlerde İstanbul gazetelerinde Cemal Paşa'nın Batum'da toplanan İttihatçılarla birlikte hareket ettiği haberleri çıkınca Cemal Paşa telaşlandı. Eski emir subayı Falih Rıfkı'ya bir mektup göndererek kendisini savunmasını istedi. Aynı anda Rus yetkililerle görüşerek "mecnun" dediği Enver Paşa'yla ilişkisini kestiğini açıkladı.

Cemal Paşa, 30 Kasım 1921 tarihinde Mustafa Kemal'e (telgrafla birlikte) on birinci mektubunu gönderdi. Münih'ten yazılan bu mektupta, Berlin'de kısa süre kaldıktan sonra ailesinin bulunduğu Münih'e geldiğini, Enver Paşa'nın Buhara'da giriştiği faaliyetin gerek Anadolu gerekse islâm ülkeleri için zararlarını dile getirmekte olduğunu, Enver'in oluşturduğu "İslâm ihtilâl Cemiyetleri İttihatı" adlı örgütün lağvedilmesi için Enver Paşa'nın Moskova ve Berlin'deki çalışma arkadaşlarına ihtarda bulunduğunu söylüyordu. Ayrıca Enver Paşa'nın girişlerinin kendisiyle hiçbir ilgisi olmadığını belirtiyor, Ankara Hükümeti tarafından durumun halka açıklanmasını istiyordu.

Mustafa Kemal'in Cemal Paşa'ya yazdığı ikinci telgrafın tarihi ise 2 Ocak 1922'dir. Telgrafta şunlar yazılıydı:

> Evvela, Türkiye halkının idare ve akide şekillerinde inayet-i hak ile gelmiş olan inkılabın mahiyetini ehemmiyetle tetkik ediniz. Saniyen, memleket ve millet nazarında iade-i mevki ve itibar için sakin ve mütevekkil ve herhalde acelesiz müspet ve maddi mesai sarfetmek zarureti vardır. Bu takdirde sizi seven dostlarınız sizin için çalışmak zeminine malik olabilirler. Aksi takdirde isminizi yadetmekten bile içtinap edebilirler. Salisen, ef'al ve harekâtınızda isabet için behemahal Ankara'nın sık sık talimat ve nesayihine ihtiyaç zaruridir. Enver'in sözü ile hareketin ve hatta herhangi bir noktada onunla teşrik-i mesainin mucib-i nikbet ve vehamet olduğunda hala tereddüde mahal yoktur. Sizin mazideki en büyük hatanız, ağleb-i ihtimal vicdanınıza muhalif olarak onların içinde kalıp kendi insiyatifinizi terk etmiş olmanızdi...

Cemal Paşa bu telgraftaki ağır dilin farkında olmalıdır, nitekim 11 Mart'ta Afganistan meselesi için destek almak üzere

gittiği Paris'ten gönderdiği on ikinci mektupta Enver'le ilişkiyi kestiğini tekrar belirtmek ihtiyacı hissedecektir. Mart sonuna kadar Paris'te kalan Cemal Paşa, 24 Mart 1922 tarihli mektubunda, bir kez daha Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme projesinden haberdar olmadığını ve kendisiyle görüşme imkânı bulursa bu işlerden uzak durup sakin bir hayat yaşamasını isteyeceğini ve böylece Anadolu ve Afganistan için müşterek en büyük tehlikenin ortadan kalkacağını yazıyordu. Mektubun ilerleyen bölümlerinde ise Mustafa Kemal'in 2 Ocak 1922 tarihli mektubundaki ağır eleştirilere şöyle cevap veriyordu:

> Ben kanaatlerimi arkadaş hatırı için tebdil etmem. Ancak müttehiden iş görmek menfaat-ı vatan icabatından olduğuna kanaat hasıl ettiğim zamanlarda, kendi kanaatlerimde sabit kalmak şartıyla arkadaşlarımı yalnız bırakıp onlardan ayrılmayı münasip görmem. Harb-i Umumi esnasında hakkımda yapılan binlerce iftiralara karşı ses çıkarmamış olmaklığım, hatta kendimi müdafaayı bile harbin nihayetine tehir etmekliğim münhasıran bu fikirden ileri gelmiştir. Fakat hülasaten ve sarahaten şunu tekrar edeyim ki, siz sulh-i milliyi istihsal edinceye kadar bütün kudret ve mevcudiyetimle sizinle beraber çalışacağım. Sizin mevkinizi zaafa uğratacak her teşebbüsü telin edeceğim. Bütün teşebbüsat-ı hariciyemde sizden mülhem olarak her teşkilatımı sizin bir şubeniz addedeceğim. Hülasa sulh imza edilinceye kadar, sizden ayrılmayacağım. Sulhun imzasını müteakip memlekete gelerek evvela kendimi temizleyeceğim. Yani eski arkadaşlarım sayesinde şahsıma sürülen lekeleri kökünden tathire çalışacağım ve mesai esnasında sizden de azami muavenet talep edeceğim. Ondan sonra sizinle uzun uzadıya görüşerek siyasi kanaatlerimle siyasi kanaatleriniz arasında tevafuk-ı tam görürsek sizinle beraber sonuna kadar çalışacağım. Eğer kanaatlerimizde ihtilaf görürsek yine hayatımın sonuna kadar size dost kalmak şartıyla bir suret-i tesviye bulacağım. İşte azizim, hiç tebeddül etmesi imkân olmayan bir hatt-ı hareket. Bundan sonra size her ne yazarsam, her ne söylersem sanki hep sizin muvaffakiyetinizi temin emeli olduğuna itimat ediniz...

7 Nisan 1922'de Paris'ten ayrılarak Münih'e geçen Cemal Paşa, 12 Nisan 1922'de Mustafa Kemal'e on üçüncü mektubunu gönderdi, Enver Paşa'yla ilişkisini kestiğine dair açıklamalarını tekrarladı. Bu mektupta ayrıca 20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile ilgili değerlendirmelerde bulunuyor, kanunun eksikliklerine dikkat çekerek "bunların ne zaman giderileceğini" soruyordu. Anlaşılan hâlâ Mustafa Kemal'in "hariçten gazel okuyanlara" karşı duygularını anlayamamıştı. Mustafa Kemal 9 Temmuz 1922 tarihinde Cemal Paşa'ya kısa bir telgraf gönderdi. Muhtemelen Cemal Paşa'nın 12 Nisan 1922 tarihli mektubunda Mustafa Kemal'den, kendisine güven gösterilmesine dair Sovyet hariciyesine bir yazı yazılmasını istemesine binaen, "Arzu ettiğiniz Rus sefiri vasıtasıyla Moskova'ya iblağ edilmiştir. Afganistan'a ait hususat hakkında zaten Fahri Paşa'ya talimat verilmiştir" deniyordu bu telgrafta.

Cemal Paşa Mustafa Kemal'e son kez 9 Temmuz 1922 günü Bakû'den Tiflis giderken trenden yazmış, mektubu Ankara'ya gelmekte olan yaveri İsmet Bey aracılığıyla Mustafa Kemal'e göndermişti. Mektupta Enver Paşa'nın Buhara'daki faaliyetlerinin zararlarını ve sonunda başarısızlığa uğrayacağını kaydetmekte, bu faaliyetlerin Mustafa Kemal tarafından da açıkça kınanmasını istemekteydi. Mektubun sonlarında İran'daki siyasi durumdan söz etmekte, buraya bir sefaret heyeti gönderilmesini önermekteydi.

21 Temmuz 1922 günü Tiflis'te öldürülünce Mustafa Kemal'in ne düşündüğünü bilmiyoruz, ancak İTC'nin üç numaralı liderinin de sahneden çekilmesiyle artık Anadolu hareketinin liderliği konusunda gözler içeriye çevrilecekti.

Mektupların değerlendirilmesi

Talat Paşa hem İngilizleri hem de Rusya'yı karşısına alacağı belli olan bu stratejide, İngilizlere karşı Rusya'nın desteğinden medet umuyordu, ancak Rusya'nın desteğini nasıl sağlayacağı konusunda gerçekçi bir açıklaması yoktu. Aynı şekilde, artık kendi yollarına gitmekte olan Arapları, Türklerle yeni bir ittifaka nasıl razı edeceği de belli değildi.

Talat, önce Anadolu hareketini desteklemeyi, Anadolu'da başarı kazanıldıktan sonra bir siyasi parti kurarak iktidarı kontrol etmeyi planlarken; Enver, Anadolu hareketinin derhal başına geçmeyi ve ardından Asya içlerine yayılacak bir imparatorluk kurmayı hayal ediyor, geleceğin Gazneli Mahmud'u veya Cengiz Han'ı olmak için Türkistan'a doğru yürüyordu.

Birinci Dünya Savaşı'na girerken kendine Mısır krallığını seçen Cemal, Afganistan ve Hindistan'da İngilizler'e karşı bir İslam ihtilali yapmak için Rusların desteğini sağlamaya çalışıyordu. Cemal Paşa'nın bir yandan bağlılık belirten, bir yandan akıl veren tavrının Mustafa Kemal'i rahatsız ettiği açıktı.

Cavit Bey'in deyimiyle henüz yeterince güçlü olmadığı için Talat Paşa'ya tavizkâr bir dille cevap veren Mustafa Kemal daha sınırlı bir hedefe, Anadolu'da kurulacak bir Türk ulus devletine odaklanmıştı. Bu da mantıklıydı çünkü o tarihlerde henüz İstanbul'daki Meclis-i Mebusan çalışıyordu, bir "kurtuluş savaşı" verecek düzenli bir ordu ortada yoktu, bu durum "Ankara'daki İstanbulluları" da ikircikli bir tavra sokmuştu. Mustafa Kemal, İslam ülkelerinde başlatılacak bir isyana bel bağlamıyordu ama Bolşevik Rusya'nın silah ve para desteğine güveniyordu. Hatta, Kâzım Karabekir'in iddia ettiği gibi bu uğurda, "Bolşevik prensipleri"ni kabul etmeyi bile düşünmüştü. Nitekim Kâzım Karabekir'e yazdığı bir mektupta bu durumla ilgili olarak şöyle demişti:

> Binaenaleyh vatanımızı parçalatmak ve milletimizi İngiliz boyunduruğu altıda görmek ihtimal-i meşumu (kötü ihtimal) karşısında Bolşevik prensiplerini fiilen tatbik etmekte çare-i halas (kurtuluş çaresi) tahmin olunursa, cihet-i tatbikiyesindeki müşkilata (uygulamadaki zorluklara) rağmen bugün hâkim olduğumuz kuvvete istinaden o hususa da tevessül etmek lazım gelebilir.

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre Mustafa Kemal, "Bolşevikleşme"yi kademeli bir stratejinin parçası olarak görüyordu. Kâzım Karabekir ise, Mustafa Kemal'in bu stratejisini kendisinin önlediğini söyleyecekti. Sonuç olarak, askeri başarılar elde edil-

dikçe, Mustafa Kemal'in bu planı uygulamasına gerek kalmadı. Nitekim, 20 Haziran 1920'de Kâzım Karabekir aracılığıyla Sovyet Hükümeti'ne, "Enver, Talat ve Cemal Paşaların Büyük Millet Meclisi namına hiçbir teşebbüsü siyasiye girişmeye selahiyetleri yoktur" diyen telgrafı çekti ancak İttihatçı liderler ümitlerini hemen kesmediler. 18 Şubat 1921'de Cavit Bey, İtilaf Devletleri'nin topladığı Londra Konferansı'na katılacak heyetle Roma'da buluştu. Yunus Nadi ve "Tayyareci" Selim Salim Bey'e Mustafa Kemal'in yumuşayıp yumuşamadığını, Enver'le Talat'ın Anadolu'ya dönmesine izin verip vermeyeceğini sordu. Yunus Nadi "Katiyen olmaz" derken, Selim Salim Bey dönebileceğini söyledi. 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında yaşanan Sakarya Meydan Muharebesi'nden sonra artık İttihatçı paşalar için Anadolu'ya dönme umudu kalmayacaktı.

Mustafa Kemal, Talat-Enver-Cemal üçlüsü ile arasındaki farkı, TBMM'de 1 Aralık 1921'de yaptığı konuşmada şöyle anlatıyordu:

> Büyük hayaller peşinde koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar görünen sahtekâr insanlar değiliz. Efendiler, büyük ve hayali şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garazını, kinini bu memleketin ve bu milletin üzerine celbettik. Biz Panislamizm yapmadık. Belki "yapıyoruz, yapacağız" dedik. Düşmanlar da "yaptırmamak için bir an evvel öldürelim" dediler. Panturanizm yapmadık. "Yaparız, yapıyoruz" dedik ve yine "öldürelim" dediler. Bütün dava bundan ibarettir. Efendiler, bütün cihana havs ve telaş veren mefhum (kavram) bundan ibarettir. Biz böyle yapmadığımız ve yapamadığımız mefhumlar üzerinde koşarak düşmanlarımızın üzerimize olan tazyikatını tezyit etmekten (baskısını artırmaktan) ise hadd-i tabiiye (doğal sınırlara), hadd-i meşrua rücu edelim (yasal sınırlara geri çekilelim). Haddimizi bilelim!

"Haddini bilen" (aslında dönemin politik ortamını ve kendi imkânlarını en gerçekçi biçimde değerlendiren) Mustafa Kemal, ülkede olmanın avantajıyla ipleri yavaş yavaş elinde toplarken, sürgünde onun bunun himmetiyle hareket etmeye çalışan Ta-

lat, 15 Mart 1921'de Berlin'de bir Ermeni tarafından; Cemal, 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te Rus veya İngiliz istihbaratı için çalışan Ermeni veya Gürcü eylemciler tarafından; Enver ise 4 Ağustos 1922'de Türkistan'da Kızıl Ordu tarafından öldürüldü.

Mustafa Kemal, dikkatini içerideki muhaliflerine vermeye başladı. Sonuçta Mustafa Kemal'in "gerçekçi" politikaları uygulandı. Bazı tarihçiler Rusya'nın Enver'i, Mustafa Kemal'i kontrol etmek için kullandığını söylerken, bazı tarihçiler ise Mustafa Kemal'in hiç de imkânsız olmadığı halde Musul'u bile bırakmasıyla sonuçlanan gerçekçiliğinin, İttihatçı önderlere duyduğu kişisel antipatiyle çizilmiş dar görüşlülük sınırında gezindiğini söylerler. Onlara göre, Enver'in ütopik planları, aslında İngilizleri ve Rusları, Mustafa Kemal'in "gerçekçi" planına razı etmekte önemli bir rol oynamıştır. Kâzım Karabekir de farklı yollardan, benzer iddialarda bulunur.

Özet Kaynakça

Akal, Emel. *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002.

Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, 3 cilt, Remzi Kitabevi, Ankara, 1986.

Hülya Baykal, "Milli Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt V, sayı 14, Mart 1989, s. 386-389.

İlkin, Selim ve İlhan Tekeli. "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, cilt XLIV, sayı 174, 1980, s. 301-346.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, yayına haz. O. Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

TALAT PAŞA SUİKASTI VE "ERMENİLERİN NUREMBERG'İ"

1 Kasım 1918 gecesi bir Alman torpidosuyla İstanbul'dan kaçan Talat Paşa önce Sivastopol yakınlarındaki Gözleve'ye (Evpatorya), oradan da Almanların hazırladığı bir trenle Almanya'ya geçmiş, Alman Hükümeti'nce önce Berlin'in 50 km uzağında, Potsdam şehri yakınlarında ünlülerin sayfiye yeri olan Neubabelsberg'e yerleştirilmişti. Firar İstanbul'da duyulunca, yeni hükümeti kuran Ahmed İzzet Paşa Almanlardan İttihatçıların hiç değilse askerî kanadından olan Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın iade edilmesini talep etmişti. Ancak Alman Hükümeti özellikle Talat Paşa'yı iade etmeyi düşünmüyordu. Çünkü Talat Paşa hem üst düzey Alman yöneticileriyle dostluklar kurmuştu, hem de Alman kamuoyu kendisini, Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleştirmek için uğraşan bir devrimci ve kadim Alman dostu olarak tanıyordu. Talat Paşa bir süre sonra eşi Hayriye Hanım'la birlikte Berlin'in şık semti Charlottenburg'daki dokuz odalı geniş eve yerleşecekti.

İhtiraslı ve kayıtsız

"Cafer Saî", "Ali Saî", "Mehmed Saî" gibi takma adlar altında bu adreste üç yıl yaşayan Talat Paşa, İstanbul'dan kaçarken "Bizim siyasi ömrümüz artık sona ermiştir" dediğini unutmuşa benziyordu. Çünkü bu üç yıl içinde evi yalnız Almanya'daki değil, Avrupa'daki eski Jöntürklerin buluşma yeri olmuş, Talat Paşa Avrupa'nın çeşitli köşelerine dağılmış olan İttihatçıları örgütlemeye çalışmış, İsviçre ve İtalya'da üst düzeyde siyasi temaslarda bulunmuştu. Bankacısı Davidoff aracılığıyla İngilizlerle Anado-

lu hareketinin başına geçmek için pazarlıklar yapmış, Mustafa Kemal'e ve TBMM'deki bazı İttihatçılara mektuplar yazmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden Almanya'nın Versailles Antlaşması'nın şartları uyarınca adeta İngilizlerin kontrolüne girdiği karanlık günlerde Berlin'de gündeme bomba gibi düşen bir olay yaşandı. 15 Mart 1921 günü, Berlin'in Charlottenburg semtindeki Hardenberg Sokağı'nda bir cinayet işlendi. Öldürülen İTC'nin üç liderinden biri olan Talat Paşa'ydı. O salı sabahı Talat Paşa son nefesini verirken yıllardır sarf ettiği "Ben yatağımda ölmeyeceğim" cümlesinin acı bir şekilde doğrulandığını aklından geçirmiş olmalıydı.

Daha sonra eşinin anlattığına göre, Hardenberg Sokağı'ndaki 4 numaralı evde ikamet eden Talat Paşa, o günün sabahı çok tedirgindi. Saat ll'e doğru tütün ve eldiven almak için evinden çıkmış, birkaç kez geri dönüp evine bakmıştı. Sokak boyunca yürümeye başlamış, sonra kaldırım değiştirmişti. 17 numaralı evin önüne vardığında, karşısından gelen gri paltolu bir genç önce Talat Paşa'nın kendisini geçmesine izin vermiş, ardından dönüp revolverinin tetiğine basmıştı. Talat Paşa ensesinden giren tek kurşunla yere yığılırken, genç adam silahı atıp kaçmaya başlamıştı. Caddeden geçenler adamın üzerine atlayıp yere yatırmışlardı. Etrafındakiler kendisini tekmelerken genç adam kırık dökük bir Almancayla, "Ben yabancıyım, o da yabancı! Sizle ilgili bir durum yok!" demişti.

İki saat kadar yerde kalan cesedin üzerinden "Mehmed Saî" adına düzenlenmiş bir kimlik çıkmıştı ancak gerçek kimliğini yakınlardaki tütüncü dükkânını işleten eski İttihatçılardan Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir teşhis ettiler. Ceset morga kaldırıldı, tahnitlendi ve geçici olarak Neukölln'deki Türk mezarlığına defnedildi.

Olay Lübnan'dan ABD'ye kadar Ermenilerin yaşadığı coğrafyada büyük heyecan, Türk ve Müslüman dünyasında ise büyük üzüntü uyandırmıştı. Fransa'da *Le Figaro,* Britanya'da *The Outlook*, *The Times*; ABD'de *The Public Ledger of Philadelphia*, *The New York Times*, Osmanlı İmparatorluğu'nda *Peyam-ı Sabah* ve *Journal d'Orient* gibi gazetelerde suikastı onaylayan yazılar çıkmıştı. *The New York Times* 16 Mart tarihli sayısında 1915 Ermeni Tehciri/

Kırımı'nı ABD'nin eski Osmanlı Büyükelçisi Morgenthau'nun ağzından özetliyor, 18 Mart tarihli sayısında ise Talat Paşa'nın Berlin'de çok konforlu bir hayat sürdüğünü, iddialara göre bir Berlin bankasında 10 milyon markının olduğunu belirtiyordu.*

Cinayeti işleyen Soghomon Tehliryan, 24 yaşında bir üniversite öğrencisiydi. Yakalandığında cebinde 12 bin mark bulunmuştu.** Kendisini derdest edenlerden birinin, başında kırdığı bastonun yol açtığı 20 santimlik derin yaradan dolayı kan kaybeden ve o geceyi ateşler içinde kıvranarak geçiren Tehliryan ertesi gün, cinayet masasından Müfettiş Hasso von Manteuffel tarafından bir tercüman aracılığıyla sorgulanmıştı. Tehliryan sorgusunda şöyle demişti:

> Almanya'ya sadece Talat Paşa'yı öldürmek için geldim. (...) Ailem Ermeni tehcirinde öldü. Ben tesadüf eseri ölümden döndüm. Daha o zaman Talat Paşa'yı öldürmeye ant içtim (...) Ermeni asıllı bazı vatandaşlar bana Talat Paşayı öldürmem için para verdi (...) Talat Paşa'nın öldüğünü duyan vatandaşlarım, rahat bir nefes alacak ve bu başarımdan ötürü benimle iftihar edeceklerdir. Bunu düşününce seviniyorum. Cinayeti sadece bu duyguyu tatmak için işledim.

"Bir insan öldürdüm ama katil değilim!"

Tehliryan 2 Haziran 1921 günü saat 9.30'da Charlottenburg Üçüncü Eyalet Mahkemesi'ne çıkarıldı. Onu savunmak için büyük bir bölümü Avrupa'daki ve ABD'deki sürgündeki Ermeniler tarafından toplanan 426 bin mark ile Almanya'nın en ünlü üç avukatı tutulmuştu. Yargıç Dr. Markus Lehmberg şahitlere ve

---

* Bu iddia, İttihatçıların yanlarında büyük miktarda para ile kaçtıkları iddiasıyla örtüşüyordu. Ancak eşi Hayriye Hanım yıllar sonra "Berlin'de beş parasız kaldığımız günlerimiz oldu. Parmağımdaki yüzükleri sattık. Nihayet kendisine verilen son hatıraları ve nişanları bile" diyecekti.

** O dönemde Almanya'da çok yüksek bir enflasyon yaşanıyordu. Bu yüzden 12 bin mark bugünün parasıyla çok önemsiz bir miktardı. Fakat sağlıklı bir hesaplama yapacak verilere ulaşamadığım için tam karşılığını veremiyorum.

avukatlara, davanın Ermenistan'da değil Berlin'de görüldüğünü hatırlatıp politik yorumlara girmemelerini, iddialarını hukuk sınırları içinde tutmalarını söyledikten sonra duruşma başladı. Yargıç, Tehliryan'a "Talat Paşa'yı öldürmek istediniz mi?" diye sorduğunda, Tehliryan'ın cevabı "Soruyu anlamıyorum. Öldürdüğümü söyledim ya!" olmuştu. Yargıcın "Pişman mısınız?" sorusunu ise sanık, "Hayır" diye yanıtlamıştı, "Bir insan öldürdüm, ama katil değilim..."

Sanığın o güne dek yaşadıkları, tanık ve uzman tanıkların ifadeleri dinlendikçe davanın rengi değişmeye başladı. 3 Haziran 1921 tarihli *The New York Times* gazetesinin yazdığı gibi, sanık sandalyesinde artık Soghomon Tehliryan değil İttihat ve Terakki'nin güçlü adamı, son büyük Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa ve İttihatçı zihniyet oturuyordu. Nitekim dava o günden sonra "Tehliryan Davası" olarak değil, "Talat Paşa Davası" olarak bilinecekti.

Mahkemede anlattığına göre, Soghomon Tehliryan 2 Nisan 1897'de İran'daki Pakariş'te doğmuştu. Dört yaşına geldiğinde, tüccar olan babası Erzincan'a göç etmişti. O zamanlar Erzincan 20 bin kadar Ermeni ile 20-25 bin civarında Türk'ün yaşadığı bir şehirdi. Protestan olan Tehliryan Ailesi Erzincan'da 14 yıl boyunca rahat bir hayat sürmüştü. Soghomon'un iki ağabeyi, evli ve bir çocuklu ablası, biri 15, diğeri 16 yaşında iki kız kardeşi vardı. Birinci Dünya Savaşı başladığında ortanca ağabeyi askere alınmış, 1915'te Soghomon 18 yaşındayken, Tehliryan Ailesi Erzincan'daki ve ülkenin diğer bölgelerindeki Ermenilerle birlikte Der Zor'a doğru ölüm yolculuğuna çıkarılmıştı. Kafile şehirden henüz ayrılmıştı ki, jandarma ve ahaliden oluşan gruplar konvoyu soymaya başlamış, ardından da jandarma konvoya ateş açmıştı. Kız kardeşlerinden biri jandarmalar tarafından çalılıklara götürülmüş, orada tecavüze uğramıştı. Başına bir darbe yiyen Soghomon iki gün sonra kendine geldiğinde, ağabeyinin ölüsünü üzerinde bulmuştu. Başı baltayla parçalanmış olan ağabeyinin bütün kanı üzerine akmıştı. Yol cesetlerle doluydu. Cesetlerin arasında annesi de vardı. Kafilenin ön taraflarında yürüyen babasının ve ağabeyinin, kucağında bebeği ile yürüyen ablasının akıbetlerini ise o günden beri bilmiyordu.

Sonrası uzun hikâyeydi. Yaşlı bir Kürt kadını onu saklamıştı. Yaraları iyileştikten sonra, Kürt giysilerine bürünmüş ve İran'a doğru yola çıkmıştı. Dersim'de iki ay saklanmış, Harput katliamından kurtulan iki Ermeni'yle birlikte gündüzleri saklanıp geceleri yol alarak, ot ve bitki kökleriyle karınlarını doyurarak sürekli doğuya yürümüşlerdi. Arkadaşlarından biri ot zehirlenmesinden ölmüş, kalan iki arkadaş iki ay yürüdükten sonra Rus askerlerine sığınmışlardı. Önce İran'da Salmast'a, sonra Gürcistan'da Tiflis'e geçmişlerdi. Tiflis'te uzun süre hasta yatan Soghomon bir yıl sonra Rus ordularının Erzincan'ı işgal etmesi üzerine cesaretlenip Erzincan'a gelmiş, harabe halindeki evlerini bulmuş, ailesinin eve sakladığı 4.800 altını alıp Tiflis'e geri dönmüştü. Şubat 1919'da İstanbul, Selanik, Sırbistan, tekrar Selanik, Paris, Cenevre yoluyla 1920 başında Berlin'e varacak olan Soghomon Tehliryan bu seyahatleri sırasında sık sık sara nöbetleri geçirmişti. İddiasına göre, ilk nöbet Erzincan'daki yıkılmış evlerini gördüğünde gelmişti.

Mahkemede farklı tavır

Tehliryan mahkemedeki ifadesinde, polis sorgusundayken söylediklerini hatırlamadığını belirterek Talat Paşa'nın Berlin'de yaşadığını bilmediğini, kendisini cinayetten beş hafta önce tesadüfen gördüğünü, o tarihten beri annesinin sık sık rüyasına girerek "Biliyorsun, Talat burada, ama sen buna aldırmıyorsun. Artık benim oğlum değilsin!" dediğini anlattı. Rüyalar sıklaşınca 5 Mart 1921'de Talat Paşa'nın Hardenberg Sokağı'ndaki evinin tam karşısında, 37 numarada yaşayan Bayan Dittman'ın evine taşınmıştı. 15 Mart Salı sabahı, odasında kitap okuyup volta atarken Talat Paşa'yı önce balkonda, sonra sokağa çıkarken görmüştü. Annesinin hayali tekrar gözünün önüne gelmiş ve bavulundaki silahı kaptığı gibi yola düşmüştü. Hayvanat Bahçesi'ne doğru yürüyen Talat Paşa'yı tek kurşunla öldürmüştü. Tutuklandığında cebinde bulunan 12 bin mark, Erzincan'dan getirdiği 4.800 altından arta kalmıştı.

İlk gün suikastın görgü tanıkları, Tehliryan'ı tanıyanlar ve uzman tanıklar dinlendi. Tehliryan'ın iki ev sahibi, sanığın ses-

siz, terbiyeli, düzenli bir genç olduğunu, dans ve dil dersleri aldığını, geceleri karanlıkta mandoliniyle acıklı şarkılar söylediğini, arada düşüp bayıldığını, bazı geceler uyuyamadığını söylediler.

Uzman tanıklardan 1890'lı yıllardan beri Doğu Anadolu'da görev yapan Protestan rahibi Johannes Lepsius, 1890'lardan başlayarak 1915'e kadarki dönemi özetleyen uzun konuşmasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan 1 milyon 850 bin Ermeni'den 1 milyon 400 bininin tehcir edildiğini, bunların yüzde 80'inin yollarda ve Der Zor'da imha edildiğini anlattı. Ardından, tehcir sırasında İzmir'de ordu kumandanı olan Alman Generali Liman von Sanders dinlendi. Sanders, Talat Paşa'nın tehcirin sorumlusu olduğunu ancak Talat Paşa'dan öldürmelerle ilgili herhangi bir emir almadığını söyledi. 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanarak Çankırı ve Ayaş'a gönderilen Ermeni toplum liderlerinden biri olan Metropolit Krikoris Balakian ise, sadece 16 kişinin sağ kurtulduğu o ölüm yolculuğunu anlattı. Aram Andonyon adlı tanık, Halep'te iken Talat Paşa'nın imzaladığı tehcir emrini gördüğünü anlattı.

Mahkemenin tayin ettiği, Berlin'in en ünlü psikolog ve nörologları Tehliryan'ın sara hastası olduğunda mutabık kalmakla birlikte, cinayet sırasında bilincinin yerinde olup olmadığı konusunda çelişkili görüşler bildirdiler. Bu konu önemliydi çünkü yürürlükteki 1870 tarihli Alman Ceza Kanunu'na göre, öldürme fiili kasten işlendiyse 211. maddeye göre ölüm cezası verilirdi. Öldürme kasıtlı değilse 212. maddeye göre beş yıldan hafif olmamak kaydıyla ağır hapis cezası; öldürme ağır tahrik altında işlenmişse 213. maddeye göre altı aya kadar hapis cezasına hükmedilirdi. 51. maddeye göre ise, sanık cinayeti işlediği anda şuursuz veya ağır akıl hastası ise "özgür iradesinin çalışmadığı" (cezai ehliyetinin olmadığı) kabul edilerek serbest bırakılabilirdi. Ertesi gün 12 kişilik halk jürisi kararını açıkladı: Sanık 51. maddeye göre beraat ettirilmişti. Kararın gerekçesi açıklanmamıştı, çünkü yasalara göre buna mecbur değillerdi.

Tehliryan neden beraat etti?

Karardan sonra Tehliryan, Almanya'yı derhal terk etti. Ardından tartışmalar hız kazandı. Yargılamanın çok kısa sürmesi, tanık seçimi ve bunların çok azının dinlenmesi, sanığın polis sorgusundaki ifadeleriyle mahkemedeki ifadeleri arasındaki çelişkilerin üzerine gidilmemesi, olayın arkasında bir örgüt olup olmadığının sorgulanmaması, sanığın ruh sağlığı konusundaki çelişik bilirkişi raporlarına rağmen katilin suçsuz bulunması, savcının temyize gitmekle birlikte daha sonra yeterli belge olmadığı ve Tehliryan Almanya'yı terk ettiği için temyizden vazgeçmesi Alman yargısıyla ilgili kuşkular yaratmıştı. Ancak bu kararın Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni dünya düzeniyle ilişkisi olduğu açıktı. Bunun bir kanıtı da savcılık makamının Prusya Adalet Bakanlığı'na gönderdiği 26 Mayıs 1921 tarihli yazıydı. Yazıda savcı, davanın politik bir boyut kazanabileceği, savunma makamı tarafından suikasta yol açan motifin öne çıkarılacağı, hatta Almanya'nın 1915 Ermeni Tehciri/Kırımı'ndaki rolünün bile sorgulanabileceği, bununsa Almanya'yla Türkiye arasındaki ilişkileri zedeleyeceği ihtimalinin altını çiziyordu. Nitekim sanık avukatları müvekkillerini savunurken, Alman İmparatorluğu'nun çıkarlarını da kollayan bir yol izlemişlerdi. Ayrıca Tehliryan'ın, arkadaşlarının ve uzman tanıkların anlatımları jüri üyelerini derinden etkilemişti. Bu arada eklemek gerekir ki jüri sisteminin yargılama usullerine eklenmesi 1919'da olmuştu, yani henüz bu konuda hukuksal normlar oluşmamıştı. Jürinin kararını gerekçe göstermeden alabilmesi de kararı etkilemiş olmalıydı.

Tarihin üstün iradesi

Peki, Tehliryan'ın şu veya bu nedenle hukuk ilkelerine aykırı biçimde beraat ettirilmesi, Talat Paşa'nın Ermeni toplumuna karşı işlediği korkunç suçu geçersiz, Talat Paşa'yı masum mu kılardı? Ülkesinde yargılanmamak için Almanya'ya kaçan, gıyabında idama mahkûm olduğu halde Almanya tarafından ülkesine iade

edilmeyeceğinden emin olan, mimarı olduğu trajediden zerrece pişmanlık duymadığı her davranışından belli olan birinden kim, nasıl hesap soracaktı?

Bunun cevabını mahkemeyi yakından izleyen, sıhhiyeci olarak Osmanlı ülkesinde bulunmuş olan ve tehcir sırasında 8 bin fotoğraf çeken Armin T. Wegner, "Adil Bir Karar" başlıklı yazısında şöyle cevaplamıştı:

> Çelimsiz Ermeni öğrenci ve geniş omuzlu Talat Paşa bu davada arka planda kalmışlardır. Ön plana çıkan yarısına yakını imha edilmiş bir halkın mezarından ayağa kalkıp, savaşın çirkinliğine ve onun cellâtlarına çürümüş elleriyle uzanmaları ve bu mahkemenin tribünlerinde o tanımlanamaz acıyı dünyaya haykırmalarıydı. İşte bu durum, bu davayı Almanya'nın bu güne dek gördüğü en önemli dava haline getirmiştir. Burada anlatılan olayların gücü öylesine büyüktür ki, jüri apaçık bir cinayete rağmen beraat kararı vermiştir. (...) Türk devlet adamının Ermeni halkının yok edilmesindeki suçtan payına düşeni hayatıyla ödemesi haksız bir yargı gibi görünmekle beraber, kendisinin yol açtığı felaket öyle korkunçtur ki, katilin, bütün benzer olaylarda olduğu gibi kınamamız gereken suçu, bir halkın umutsuzluktan kurtulma çabası olarak algılanmıştır. (...) Öldürülen bakanın kara çarşafı, kalkık peçesiyle adliye koridorlarında hayalet gibi dolaşan karısı için de en az kocasının felakete sürüklediği yüz binlerce kadın kadar üzüntü duymaktayız. Ne var ki halklardan da üstün olan tarihin iradesi, Talat'ın idamını, kendi kurbanlarından biri aracılığı ile infaz ederek yerine getirmiştir.

Said Halim Paşa'nın öldürülmesi

Talat Paşa'dan dokuz ay sonra, 18 Temmuz 1921'de eski Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dahiliye Nazırı Behbud Han Cevanşir, İstanbul Beyoğlu'nda Pera Palas Oteli önünde Misak Torlakyan adlı bir Ermeni tarafından öldürüldü. Torlakyan İstanbul'da İngiliz subaylarından oluşan bir mahkemede yargılandı ve aynen Tehliryan davasında olduğu gibi, Cevanşir'in Dahili-

ye Nazırlığı sırasında Ermenilere karşı işlediği suçlar vurgulandı ve Torlakyan, cinayeti sara hastalığının etkisi altında işlediği kabul edilerek beraat ettirildi.

6 Aralık 1921'de, Talat Paşa'dan önceki Sadrazam Said Halim Paşa, Roma'da faili meçhul bir cinayete kurban gitti. Daha sonra cinayeti Ermeni Arşavir Şıracıyan üstlendi. Ancak 1931'de "Kuşçubaşı" Eşref, Atina'da kendisini ziyaret eden Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın mutemedi Nafi Bey'e, 1914'te Abbas Hilmi Paşa'ya yönelik suikast girişimiyle ne Said Halim Paşa'nın ne de İttihatçıların rolü olduğunu söylediğinde, Nafi Bey'in üzüntü içinde "Vah vah... Bir masumun kanına girildi... Yazık oldu... Hata ettik," dediğini anlatacaktı. Daha sonra ortaya çıktığı üzere, Said Halim Paşa suikastını Abbas Hilmi Paşa'nın intikamını almak isteyen çevreler planlamıştı, cinayeti İtalyan Karbonari örgütü tarafından yetiştirilmiş, İtalyan uyruğuna geçmiş bir Bulgar işlemişti. Bu iş için Bulgaristan hükümetine de bir miktar para ödenmişti.

17 Nisan 1922'de Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Dr. Bahaeddin Şakir ve Trabzon'un "Sopalı Mutasarrıf" lakaplı valisi Cemal Azmi, Berlin'de Talat Paşa'nın karısı Hayriye Hanım ve Dr. Rusuhi adlı İttihatçı ile çıktığı bir akşam gezisi sırasında kimliği belirlenemeyen kişiler tarafından öldürüldüler. Suikastçıların Ermeni İntikam Birliği'ne (Nemesis) bağlı olduğunu tahmin ettiğini söyleyen Alman polisi, failleri bulmak için 50 bin mark ödül koydu ama kimse yakalanamadı. Daha sonra suikastı Aram Yerganian ve Arşak Şıracıyan üstlendi.

Solomon Tehliryan Ne Oldu?

Suikasttan sonra "Ermeni Ulusal Kahramanı" ilan edilen Tehliryan beraat ettikten sonra Soghomon Melkian adını alarak izini kaybettirdi. İlk kez 1956 yılında konuştu. Konuşmasında Taşnakların 1919 baharında Erivan'da yapılan 9. Dünya Kongresi'nde Ermeni toplumuna karşı suç işleyen 101 kişinin listesinin çıkarılmasından sonra bu konuda üstüne düşeni yap-

manın kendisinde bir takıntı haline geldiğini açıkladı. 64 yaşındayken 23 Mayıs 1960'ta ABD'nin San Francisco şehrinde öldü ve Fresno şehrindeki Ararat Mezarlığı'na gömüldü. Bugün bazı Ermeni kaynaklarında, Tehliryan'ın 1920'de İstanbul'a uğradığında, Mıgırdıç Harutunyan (veya Harutun Mıgırdiçyan) adlı Ermeni'yi de öldürdüğü belirtiliyor. İddialara göre Harutunyan Osmanlı gizli polisine bağlıydı ve 24 Nisan 1915'te İstanbul'dan sürülen Ermeni liderlerinin adını polise o vermişti.

Talat Paşa'nın kemikleri ne oldu?

Murat Bardakçı'nın aktardığına göre, Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım, 1931'de aile dostları, eski Deutche Bank Müdürü Wasserman'dan bir mektup aldı. Wasserman, Alman kanunlarına göre bir cenazenin gömülmeden en fazla on sene bekleyebileceğini söyleyerek müddetin dolmak üzere olduğunu hatırlatıyordu. Hayriye Hanım, mektubu alıp İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu'na gitti. Saraçoğlu "Konu beni aşar" diyerek kendisini Mustafa Kemal'le görüştürdü. Çankaya'da başlayan görüşme akşam Erzurum Milletvekili Tahsin Uzer'in evinde devam etti. Bazı bakanların da iştirak ettiği konuşmanın sonunda Mustafa Kemal, "Cenazenin naklini benden şu anda istemeyin, Almanya ile bu konuda görülecek hesabımız var, izin verin şimdi gömülsün, zamanı gelince onu bizzat ben getirtirim" dedi ama sözünü tutamadı. Talat Paşa'nın kemikleri İkinci Dünya Savaşı sırasında, Adolf Hitler'in Türk-Alman ilişkilerini sıcaklaştırmak istemesi sayesinde Almanya'dan getirildi. 25 Şubat 1943 günü Sirkeci Garı'ndan alınan tabut önce Şişli Sıhhat Yurdu'na getirildi, ertesi gün görkemli bir askerî törenle Şişli'deki Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne gömüldü. Tören kıtasının önünde Reisicumhur İsmet İnönü'nün çelengi vardı.

Özet Kaynakça

Babacan, Hasan. *Mehmed Talat Paşa 1874-1921 (Siyasi Hayatı ve icraatı),* TTK Yayınları, Ankara, 2005.

Bardakçı, Murat. *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi,* Everest Yayınları, İstanbul, 2009.

Çolak, Mustafa. "Tehcir Olayı'nın Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: 'Talat Paşa Davası'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* cilt XX, sayı 58, Mart 2004, s. 1-47.

Denker, Arif Cemil. *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul, 1992.

Talat Paşa Davası, Tutanaklar, yayına haz. Doğan Akhanlı, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.

The Case of Soghomon Tehlirian, yayına haz. Vartkes Yeghiayan, Center for Armenian Remebrance (CAR), Glendale, California, 2006.

CEMAL PAŞA'YI KİM ÖLDÜRDÜ?

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından bir gün sonra İstanbul'dan ayrılan Cemal Paşa'nın Odessa'dan sonraki durağı Berlin olmuştu. Ailesini kiralar ucuz olduğu için Münih'e yerleştirdikten kısa bir süre sonra İsviçre'nin Davos şehri yakınlarında Klosters Platz adlı bir kasabaya saklanan Cemal Paşa, burada hatıralarını yazmaya başladı. İttihatçı liderlerin mektuplarından bazılarını görme şansına sahip olan Japon araştırmacı Masuyaki Yamauchi'ye göre, Cemal Paşa'nın bu dönemde yazdığı mektupların ana konusu mali sorunlardı. Cemal Paşa, Talat Paşa'nın büyük bir zenginliği gizlediğine inanıyordu ve bu yüzden Talat Paşa'ya kızgındı. Enver Paşa, Cemal Paşa'yı kendisinin mali durumunun bozuk olduğu ve hatta Moskova'ya üçüncü yolculuğu için hazırlanırken Talat'a borçlu olduğunu söyleyerek yatıştırmayı denemişti. İttihatçılar başlangıçta Moskova'ya birlikte gitmeyi planlamışlardı ancak bu plan, özellikle Enver Paşa'nın Cemal Paşa'ya güvensizliği yüzünden gerçekleşmemişti. 1919 yılı Ekim ayı sonunda Münih'e dönecek, burada kaldığı bir ay içinde Talat Paşa ve Komünist Enternasyonal'in Sekreteri Karl Sobelshon Radek'le bir araya gelecekti. Cemal Paşa bu görüşmede Afganistan ile ilgili düşüncelerini açmıştı.

Cemal Paşa'ya göre, Doğu'nun İngiliz emperyalizminden kurtulup yeniden ayağa kalkabilmesi için kendisinin Afganistan ve Hindistan'daki; Enver Paşa'nın İran'daki, Mustafa Kemal'in ise Anadolu'daki potansiyel gücü harekete geçirmeleri gerekiyordu. Enver Paşa ve Mustafa Kemal bu hedefe yönelik çalışmalara başlamıştı, sıra kendisindeydi. Cemal Paşa'nın planlarına göre, eğer Sovyet Rusya ve Afgan Kralı Emanullah Han'ın desteğini sağlayabilirse, Afganistan, Hindistan ihtilali için merkez olacak, ordusu yeniden yapılandırılacak ve gerekli silahlar Ruslardan

temin edilerek kuvvetli bir Afganistan vücuda getirilecekti. Bu sayede İngiltere'nin Hindistan'daki egemenliği ciddi bir şekilde tehdit edilmiş olacaktı.

Feridun Kandemir'e göre, Cemal Paşa Münih'te kendisini Suriye'den tanıyan Alman subaylarla da temastaydı. Bu subaylar eski kumandanları Cemal Paşa'ya yardımcı olmaya çalışıyorlardı. Mesela Cemal Paşa'nın Halit Baboviç adıyla hazırlanmış pasaportunun süresinin dolması üzerine, Alman meslektaşlarından Mayer'in yardımıyla kendisine yeni bir pasaport verilmişti.

Cemal Paşa, Radek'i ikna etmiş olmalıydı ki, 18 Mayıs 1920 günü Berlin'den ülkelerine dönen Rus esirlerinin arasına karışarak önce Reval'e (bugün Estonya'nın başkenti Tallinn), ardından Petersburg'a, 27 Mayıs 1920 günü de Moskova'ya ulaştı. Radek'le burada da bir görüşme yaptı. Radek, görüşme sırasında Cemal Paşa ve arkadaşlarını Ankara Hükümeti'nin resmî temsilcileri sanmıştı. Ancak ertesi gün Mustafa Kemal'in İbrahim Talî Bey'i Radek'e göndererek ittifak teklifinde bulunmasıyla durum ortaya çıkmıştı. Cemal Paşa bu tarihten sonra bütün adımlarını Mustafa Kemal'e rapor edecekti.

Cemal Paşa'nın Afganistan seferi*

Halil Paşa'nın, 2 Temmuz 1920'de İran'a gitmesinin ardından, Cemal Paşa da 12 Temmuz 1920'de Moskova'dan ayrılarak Bakû üzerinden Türkistan'a gitti. Burada Buhara, Taşkent, Fergane Türkleri ile Moskova Hükümeti'ni barıştırmaya çalıştı. Savaş esiri Osmanlı subaylarının serbest bırakılmasını sağladı. Cemal Paşa, iki haftalık yorucu ve zorlu bir yolculuktan sonra, 14 Eylül 1920'de Afganistan'ın Herat kentine ulaştı. Ziyareti, Afgan yetkililer için sürpriz olmuştu. Ekim'in ilk haftasında Kabil'e ulaşan Paşa, burada Amanullah Han tarafından çok samimi bir şekilde kabul edildi. Cavid Bey hatıratında, "Cemal, Afganistan'da kendisine verilmiş mevkinin üstünde bir mevkiye sahip

* Cemal Paşa'nın Afganistan macerası, Nevzat Artuç'un *Cemal Paşa* (TTK Yayınları, Ankara, 2008) kitabından özetlenmiştir.

olmak iddiasında, adeta makam-ı saltanatın müşavir-i siyasi vaziyetini takınmış" diye yazacaktı. Cemal Paşa'ya göre Afganistan'ın en önemli meselesi iç ve dış bağımsızlığını sağlamasıydı. İç bağımsızlık güçlü bir orduyla, dış bağımsızlık Afganistan'ın dünyaya tanıtılmasıyla sağlanabilirdi. Güçlü ordu için Bolşevikler ve Almanlarla, dünyaya tanıtım için de Fransızlarla temaslara başlamıştı. Ancak kendisini gayet iyi tanıyan yoldaşlarından Dr. Nazım Bey, Cavid Bey'e yazmış olduğu 16 Mayıs 1921 tarihli mektubunda, "Fakat bu teşebbüsatın icap ettirdiği sabrı, sebat ve tahammülü gösterebilecek mi?" diye yazacaktı.

Cemal Paşa'nın zorlamasıyla Amanullah Han, 28 Şubat 1921'de Sovyet-Afgan anlaşmasını imzaladı, ancak ne Amanullah Han ne de Hariciye Nazırı Tarzi Han bu anlaşmadan mutlu oldu. 1 Mart 1921'de Türk-Afgan, 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk anlaşmalarının imzalanmasıyla birlikte İngilizler durumdan iyice endişelenmeye başladılar. Cemal Paşa'nın Afgan siyasetinde ve Amanullah Han üzerinde etkili olmaya çalışması Tarzi Han'ı rahatsız etmeye başlayınca, Amanullah'a yakınlığıyla bilinen Emniyet-i Umumiye Veziri Şucauddevle, Cemal Paşa'dan ülkeyi terk etmesini ve şerefini korumasını istedi. Hiç istemediği halde Kabil'den ayrılmak zorunda kaldı. Ayrılırken Amanullah Han'a, önce Moskova'ya sonra da ailesini görmek için Münih'e gideceğini söylemişti. Ardından kendisine Afgan Hükümetince verilen Serdar Ahmed Cemal Hanî pasaportu ve yaverleriyle birlikte Eylül başlarında resmî merasimle Afganistan'dan ayrıldı. Cemal Paşa'nın ayrılmasından birkaç ay sonra İngilizler, Kabil'e bir heyet gönderecek ve 22 Kasım 1922'de Afganistan ile bir dostluk anlaşması imzalayacaklardı.

Moskova'da kaldığı sürede Çiçerin ve Troçki ile görüşen Cemal Paşa tam şehirden ayrılacağı sırada, Enver Paşa'nın Basmacı hareketinin başına geçtiği haberi duyuldu. Bu durum Cemal Paşa'ya da şüpheyle bakılmasına neden oldu. Cemal Paşa, planladığından bir ay önce Moskova'dan ayrıldı. Önce Münih'te ailesini ziyaret etti. 25 gün kadar sonra Berlin'e geçti ve orada Afganistan temsilcisi Muhammed Veli Han'la görüştü. 1922 Şubat ortalarında Afganistan'a destek sağlamak için Fransa'ya gitti. Masraflarını Amanullah Han'ın kendisine verdiği 20 bin

franktan karşılayacaktı. Fransa Başbakanı Poincare ile görüşmesinden bir sonuç çıkmadı ama Cemal Paşa çevresine Fransa seyahatinin amacına ulaştığını söyledi. Ardından önce Münih'e gidip sonrasında Moskova'ya doğru yola çıktı. 8 Mayıs'ta Moskova'ya vardı. Ancak bu sefer Bolşevikler kendisine soğuk davrandılar. 21 Nisan 1922'de Moskova'da temsilcilik binasının casusluk suçlamasıyla Sovyet yetkililerince basılması ve görevlilere kötü davranılması üzerine Ankara'ya dönen Ali Fuad Paşa, 10 Mayıs'ta Moskova'dan ayrılırken karşılaştığı Cemal Paşa'ya, artık burada kalmasının bir anlam taşımadığını söylemiş ve bir an evvel Avrupa'ya gitmesini tavsiye etmişti. Cemal Paşa, bu gelişmelere rağmen yaklaşık iki ay daha Moskova'da kaldı. Bir yandan Bolşevikler nezdindeki kötü imajını düzeltmeye çalışıyor, bir yandan Amanullah Han'a raporlar yazıyordu. Cemal Paşa, 5 Temmuz 1922'de Moskova'dan ayrılarak Tiflis'e geldi. 9 Temmuz 1922'de Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta, Ali Fuad Paşa olayı ile gerginleşen Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesini, resmî bir yazıyla Enver Paşa'yla hiçbir ilgilisinin olmadığının ilan edilmesini ve Afganistan meselesini görüşmek üzere Kars veya Trabzon'a davet edilmesini istedi. Mektubuna cevap beklerken, Ankara Hükümeti'nin temsilcisi Ahmed Muhtar Bey'in Tiflis'teki temsilcilik binasına gidip geliyordu.

O gece Yukovski Sokağı'nda neler oldu?

21 Temmuz 1922'de, saat 22.30 civarında yaverleri Nusret ve Süreyya beylerle bu ziyaretlerden birinden kaldıkları Orient Otel'e dönerken, Büyük Petro Caddesi ile Bolşeviklerin gizli polisi ÇEKA'nın binasının bulunduğu Yukovski Sokağı'nın köşesinde, bir otomobilden çıkan tahminen on kişilik silahlı bir grubun saldırısına uğradılar.

Önce bir el silah sesi duyulmuş, olaya müdahale etmeye çalışan Karakin Dilanyan adlı bir itfaiye neferi vurulmuştu. İkinci silah sesinde adı öğrenilemeyen bir kadın acı acı bağırarak yere yığılmıştı. Ardından yaylım ateşini andıran patlamalar başlamıştı. Genç yaver Mülazım Süreyya Bey, Paşa'yı korumak istemiş

fakat yere serilmişti. Ardından Cemal Paşa ve Nusret Bey vurulmuşlardı. Ensesine ve beline üç kurşun isabet eden Cemal Paşa ile beş kurşun isabet eden Nusret Bey derhal ölmüşler, tek kurşun isabet eden Süreyya Bey ise hastanede hayata veda etmişti.

O gece, ateş açanlardan kimse yakalanamadı. Ertesi gün Taşnak fedailerinden Karakin Lalayan ve Sergo Vartanyan (veya Mardiyan) isminde iki Ermeni subay tutuklandı. Aynı gün, Cemal Paşa ve yaverlerinin tahnit edilmiş cenazeleri için Tiflis'teki Şah Abbas Camii'nde halkın, yabancı temsilcilerin ve Kızıl Ordu birliklerinin katıldığı görkemli bir cenaze töreni yapıldı.

Soru işaretleri

İstanbul'da yayımlanan *Peyam-ı Sabah*'ın 26 Temmuz 1922 tarihli nüshasında yer alan "Cemal Paşa Katledildi" başlıklı haberde, cinayeti bir Ermeni'nin gerçekleştirdiği, fakat ayrıntılı bilginin henüz ellerine ulaşmadığı yazıyordu. Aynı gün, *Tercüman-ı Hakikat*'te Talat Paşa, Said Halim Paşa, Bahaeddin Şakir ve Azmi beylerden sonra Cemal Paşa'nın da öldürülmesiyle siyasi cinayetler silsilesinin devam ettiği yazıyordu. 28 Temmuz 1922 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye'de* yayımlanan "Cemal Paşa Hıyanet ve İhanet Kurbanı" başlıklı uzun yazıda, atılan kurşunların Cemal Paşa'ya değil, Türklüğe atıldığı teması işleniyordu.

Aynı günlü *The Times* gazetesinde Cemal Paşa'yı Ermenilerin değil, Cemal Paşa'nın Rusya'nın nüfuzunu kırmak için Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'yı barıştırmak üzere olduğundan şüphelenen Rus ÇEKA'sının öldürmüş olabileceğinden söz ediliyordu. Ermeni gazeteleri olayı üzüntü ile karşılamışlar, katilin kim olduğu belli değilken, Ermenileri suçlamanın haksızlığına değinmişlerdi. Rum gazeteleri ise Cemal Paşa'nın bu sonu hak ettiğini, çünkü maktulun gaddar, cebbar ve müstebit biri olduğunu yazmışlardı.

5 Ağustos'ta Ankara'daki yabancı misyon şefleri ve Rus Sefiri Aralov, Başvekil Rauf Bey'i ziyaret etmişler, Aralov, "Cemal Paşa, Türkiye'nin büyük bir evladı ve Rus-Türk dostluğunun ateşli bir taraftarı olduğu için teessürümüz pek derindir" demiş, katillerin

şiddetle takip edilerek, kırk kişinin tevkif edildiğini söyleyip muhakeme neticesinde faillerin şiddetle cezalandırılacakları hususunda teminat vermişti. Ancak 10 gün sonra Sovyet Sefareti'nde Aralov'a göre Rauf Bey, Sovyet istihbaratına göre ise Erzurum Milletvekili Durak Bey tarafından çıkarılan şüpheli bir yangın, taraflar arasındaki ilişkilerin çok gergin olduğunu gösteriyordu.

Bunlar olurken, TBMM'nin aldığı karar uyarınca Cemal Paşa'nın kardeşi Yüzbaşı Kemal (Doğuluoğlu) Bey Tiflis'e giderek cenazeleri Kâzım Karabekir'in sağladığı özel trenle Erzurum'a getirdi. 28 Eylül 1922 günü, Cemal Paşa ve yaverleri Kars Kapısı'nda, 1914'teki Sarıkamış hezimetinin mimarlarından Hafız Hakkı Paşa'nın kabri yanına sade bir törenle defnedildiler. Aynı gün, Ermeni subaylar Lalayan ve Vartanyan'ın yargılanmalarına başlandı. Ancak suçlama için yeterli kanıt bulunamadığı için tutuklular kısa sürede salıverildiler. O günden bu yana tam 95 yıl geçti ve hâlâ Cemal Paşa suikastının üstündeki sis perdesi kalkmadı.

Birinci senaryo: İngilizler mi öldürttü?

Suikastla ilgili iddiaların en zayıfından başlayalım: Teşkilat-ı Mahsusa mensubu, Lübnanlı Dürzî lider Emir Şekib Arslan'a göre, Cemal Paşa bir İngiliz komplosuna kurban gitmişti. Zira Cemal Paşa'nın Bolşeviklerle birlikte yürüttüğü Afganistan projesi, Hindistan'daki İngiliz egemenliğine karşı büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Öyle ki, Cemal Paşa Afganistan'daki İngiliz nüfuzunu kırmak ve bir Rus-Afgan anlaşmasını sağlamak için de büyük çaba göstermiş ve bu konudaki görüşlerini, 1921 sonbaharında Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yazmıştı. Hatta Kabil'deki İngiliz Elçisi Henry R. Dobbs'a "Şayet İngilizler Mustafa Kemal ile şerefli bir sulh yapmazlarsa Hindistan'da ihtilal çıkarmak için oraya kuvvetlerimle yürüyeceğim" diyerek tehditte bile bulunmuştu.

Şekib Arslan hikâyeyi şöyle tamamlıyordu:

> [Ö]lüm haberi Avrupa'ya 25 Temmuz gibi ulaşmıştı. Hatırladığım kadarıyla o gün Londra'da, Britanya ve Fransa'nın Suriye

ve Filistin hakkında imzaladıkları "Manda" adı verilen gizli bir antlaşmayı onaylayan Cemiyet-i Akvam kararını protesto ediyorduk. Cecil Oteli'ndeyken bir İngiliz General sevinç içinde yanımıza gelmiş ve "Cemal Paşa öldürüldü, umarım yakında Enver de kendisine katılır" demişti.

Şekib Arslan, ayrıca İngiliz gazetelerinin de Cemal Paşa'nın ölüm haberine çok sevindiklerini, İngilizlerin Bolşeviklerle mücadele etmesine rağmen Enver ve Cemal paşaları tehlikeli gördüklerini söyleyerek cinayetin kesinlikle İngilizlerin işi olduğuna inanıyordu. Arslan'a göre, İngilizler bu iş için Ermeni intikamcıları kullanmış olabilirlerdi.

1990'dan sonra açılan Sovyet arşivlerinde çalışan Mehmet Perinçek'e göre de Türkiye'de görev yapan Sovyet Rusya diplomatlarından Nikolay Raviç, Cemal Paşa'nın öldürülmesini İngiliz istihbarat servisinin bir işi olarak görüyordu. Amaç, Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaktı.

İkinci senaryo: Ermeniler mi öldürdü?

Bu tez hem Türkiye'deki resmî tarihçiler hem de milliyetçi Ermeni çevreleri tarafından savunulur. Türk tarafına göre, suikasttan sonra Tiflis'te Taşnak Partisi üyesi 199 kişinin tutuklanması ve Ankara Hükümeti'nin 23 Ağustos 1922'de Sovyet Ermenistan Hükümeti'ne sert bir nota göndermesi, suikastı Ermenilerin gerçekleştirdiğinin ilk kanıtıdır. Söz konusu notada, katillerin bir an evvel yakalanarak Türkiye'ye iade edilmesi, eski Türk devlet adamlarına yönelik suikastların devam etmesi halinde, bundan Erivan Hükümeti'nin sorumlu tutulacağı tehdidi savrulmuştu. Ermeni Hükümeti ise cinayetin ertesi günü önce Tiflis'teki Osmanlı İmparatorluğu temsilciliğine, daha sonra Kâzım Karabekir'e taziye mesajları göndererek suikast olayı ile hiçbir ilgilerinin olmadığını ifade etmişti. Cemal Paşa'nın ve yaverlerinin cenazelerinin Erzurum'a getirilmesini talep ederken Şark Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, "Taşnak mezalimi Erzurum'da ebedi bir hatıra bırakmış olur" demişti. İttihatçıların eski

Maliye Nazırı Cavid Bey de 22 Temmuz 1922 Cumartesi günü defterine "Zavallı Cemal Paşa'nın şahadeti de teeyyüd etti. Hem şehit oldu, diğerlerinden daha haksız olarak bir Ermeni kurşunu ile. Belki bunda bir İngiliz parmağı da var. Fakat şüphem yok ki, silahı çeken el bir Ermeni elidir" diye yazdı. Bu iki ifade Türk tarafı için "Ermeni parmağı"nın delili olacaktı.

Taşnaklara göre de Cemal Paşa'yı Shahan Nathalie adıyla tanınan Hagop Der Hagopian'ın, Ermeni Kırımı'nın intikamını almak üzere kurduğu Nemesis adlı örgütün Stepan Dzaghiyan, Bedros D. Boghosyan ve Zareh Melik Şah Nazaryan'dan oluşan timi öldürmüştü. 15 Mart 1921'de Talat Paşa'yı öldüren Soghomon Tehleriyan da Nemesis mensubuydu. Nemesis üyelerinden Arşavir Şıracıyan'a göre, Taşnaklar 1919 yılı içinde İstanbul'da yayımlanan Ermeni gazetesi *Djagatamart* (Cephe) binasında bir "suikast takip bürosu" kurmuşlardı. Gelişmeler buradan izleniyor ve talimatlar, ölüm emirleri buradan veriliyordu.

Cemal Paşa'yı severlerdi

Suikast sırasında Moskova'da bulunan Rıza Nur ise bu iddiaları inandırıcı bulmamıştı: "[Cemal Paşa] Harb-i Umumî'de Ermenilere hiçbir fenalık yapmamıştı. Bilakis birçok Ermeni'yi Suriye'ye alıp onları ölümden kurtarmıştı. Lâakal (en azından) elli bin Ermeni'nin canını kurtarmıştı. Bu halde Ermeniler ne diye bunu vuruyorlar" diye sormuştu. Benzer şekilde, İstanbul'daki Ermeni gazeteleri de Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürülmesi için hiçbir neden olmadığı, Cemal Paşa'yı Bolşeviklerin öldürmüş olabileceği yolunda yayınlar yapmışlardı.

İttihatçı gazeteci Hüseyin Cahid Bey ise şöyle diyecekti:

> Aklımın almadığı bu cinayetin acısını, Lausanne Konferansı esnasında Sovyet Hariciye Nazırı Çiçerin'in karşısında hatırladım. Ona ilk sualim: "Cemal Paşa'yı siz öldürtmüşsünüz" demek oldu. Çiçerin yüzünün hiçbir çizgisi titremeden bu sualimi dinledi. Sakin bir diplomat tavrıyla cinayeti yapanların Ermeni olduklarını ve cezalarını bulduklarını temin etti.

Zeki Velîdî (Togan), anılarında Cemal Paşa'yı öldürenlerden bir Ermeni ile görüşmesini şöyle anlatacaktı:

> [1923'te] Biz Herat'a hareket ederken orada olan Rus kuryeleri 17 Haziran'da Carkul denilen yerde arkamızdan gelip yetiştiler. Bunların birisi Rus, diğeri Karapet isminde bir Ermeni idi. Yanlarında gene iki üç Rus askeri vardı. (...) Akşam onlarla aynı sarayda kaldık. Ermeni (...) Enver ve Cemal paşaların akıbetlerinden haberdar olarak konuşuyordu. (...) Kabil'de öğrendiğimize göre bu Ermeni Karapet Tiflis'te Cemal Paşa'yı öldürenlerden birisi imiş.

Yeni Sovyet belgeleri

Sovyet arşivlerinde çalışan Mehmet Perinçek'e göre, 17 Ağustos 1922 günlü Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi tutanaklarında şu ifadeler vardır:

> Cemal Paşa'nın öldürülmesiyle ilişkili Kafkaslar-Ötesi [Mavera-ı Kafkas] Olağanüstü Komisyonu son derece enerjik araştırmalar yapıyor. Suikastın da herhalde suikast hazırlıklarının da gerçekleştirilmesi Taşnaklara yakın insanlar olduğunu sanmak için bazı ipuçları vardır. Cemal Paşa'nın öldürüldüğü gün Tiflis'te bulunan Taşnak Partisi Merkez Komitesi üyeleri daha sabahtan yani suikasttan evvel kaybolup saklanmışlardır. Sorumlu görevi olan bir sürü Taşnak da saklanmıştır. Taşnaklar arasında tutuklama yapılmıştır.

Perinçek'e göre, Radek'in hazırladığı ilk taslakta "suikastı Taşnak teröristlerinin işlediği" yazılı olup, bu tür sert ifadeler Stalin tarafından metinden çıkarılmıştı. Partinin 23 Kasım 1922 tarihli oturumunun tutanaklarında şu kısa bilgi yer almıştı: "Cemal Paşa'nın ailesine yardım için alınan karar: Öldürülmüş Cemal Paşa'nın ailesine 5.000 altın ruble vermektir." Mehmet Perinçek'e göre bu, Rusların Cemal Paşa'yı "önemli ve değerli bir devlet adamı" gördüklerine delildir.

Üçüncü senaryo: Ruslar mı öldürdü?

Bugün giderek ağırlık kazanan teze göre ise Cemal Paşa suikastının ardında Rus ÇEKA'sı vardır. Bu tezin sahipleri arasından bir bölüm ise, suikastı düzenleyenlerin Ruslar olmasına rağmen, tetikçilerin Gürcü mafyası ya da Ermeni komitacılar olduğunu ileri sürüyorlar.

Buna göre Ruslar, 1922 baharında Enver Paşa'nın Buhara'ya geçtiğini, burada kendilerine karşı bir ayaklanma hazırlığı içinde olduğunu öğrenmişlerdi. Afganistan'la ilgili faaliyetlerini bildikleri Cemal Paşa'nın da bu projenin içinde olmasından şüphelenmeleri çok doğaldı. Cemal Paşa, Enver Paşa'yla hiçbir ilgisi olmadığını defalarca söylemişse de Rusları ikna edememişti. Bu nedenle Ruslar kendisinden Moskova'yı terk etmesini istemişlerdi. Cemal Paşa'nın Tiflis'e gelişi bu yüzdendi.

ÇEKA'nın Moskova'yı terk etmesini istediği kişiler arasında bulunan Halil (Kut) Paşa, Sovyet Merkez Şurası'nda bulunan eski bir arkadaşının kendisine, "Şura merkezinde Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildiğini, ancak bu cinayetin Moskova'da değil Tiflis'te tatbik edileceğini ve suikastı yapanların da Ermeniler olduğunun ilan edileceğini" söylediğini anlatacaktı. Halil Paşa bu bilgiyi derhal Cemal Paşa'ya ulaştırdığını ancak Paşa'nın, "Amma yaptın Halil'ciğim, beni niye öldürmeye kalksınlar, sonra benim Suriye'de Ermenilere yaptığım yardım herkesin bildiği şeylerdir. Neden olsun bu?" dediğini eklemişti.

Aynı şekilde, 10 Mayıs 1922'de Moskova'dan casusluk yaptığı iddiasıyla olaylı bir şekilde uzaklaştırılan Ankara'nın Moskova temsilcisi Ali Fuad Paşa da şehirden ayrılırken (ardından Ahmed Muhtar Bey gönderilmişti) Cemal Paşa'yı hayatının tehlikede olduğu konusunda uyarmıştı. Mustafa Kemal'in döneminde Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri olan Tevfik Bıyıklıoğlu da "Bolşevikler, Cemal Paşa Afganistan'a geçerse, Enver'le birlikte Ruslara karşı cephe alacaklarından çekindikleri için, önce Cemal Paşa'yı Tiflis'te, iki hafta sonra da Enver Paşayı Buhara'da şehit etmişlerdi" diye yazmıştı.

Tetikçiler Gürcü müydü?

28 Temmuz 1922 günlü *The Times* gazetesinde Cemal Paşa'yı Ermenilerin değil, Sovyet istihbaratının öldürdüğü iddia edilmişti. Suikast olayını en yansız şekilde veren *Peyam-ı Sabah*'ın 30 Temmuz 1922 tarihli nüshasında ise Avrupa gazetelerine atıfla Cemal Paşa'nın, Mustafa Kemal ile Enver Paşa'yı barıştırmak istemesi yüzünden Ruslar tarafından öldürüldüğü yolundaki haber boy göstermişti. Bu haber üzerine *Vakit* gazetesinin muhabiri, Rus Sefareti yetkilileriyle bir mülakat yapmış, ancak Ruslar suikast olayı hakkında bilgileri olmadığını söylemekle yetinmişlerdi. 1930 yılında, Gürcü E. V. Dumbadze tarafından Paris'te Rusça yayımlanan *ÇEKA ve Komintern'in Hizmetinde* adlı kitapta Dumbadze şöyle diyordu:

> Tiflis'te yurtdışına çıkmadan önce, Batum GPU'sunun (gizli polisi) başkanı ünlü Çekist Edijibiya yoldaşla görüştüm. Onunla sohbet ettim. Eski hatıralarımızı tazeledik ve bu esrarlı konuyu mevzu ettik. İşte o zaman Edijibiya bana, Cemal Paşa'yı ünlü bir eşkıya olan Sergo Labedze'nin öldürdüğünü söyledi. Labedze bu suikastı Gürcü ÇEKA'sının emriyle gerçekleştirmişti. Gürcü ÇEKA'sına da böyle bir operasyonun yapılmasını Moskova emretmişti. Türk eski nazırının öldürülmesi niçin gerekli olmuştu, bilmiyorum. Aynı şekilde Edijibiya da bu konuda bir şey bilmiyordu.

2003 yılında Bakû Devlet Üniversitesi tarihçilerinden Musa Kasımov, Gürcistan arşivlerine dayanarak suikastın ÇEKA'nın tetikçisi Sergo Labedze tarafından yerine getirildiği iddiasını tekrarlamıştı. Kasımov'a göre Labedze suikasttan bir süre sonra kimliği belirsiz kişilerce saldırıya uğramış, hastanede 4-5 ay yattıktan sonra Rus istihbaratı tarafından eski suçları bahane edilerek kurşuna dizilerek susturulmuştu. 2005 yılında Abdülvahap Kara bu tezi tekrarlamış ve cinayetin ileriki yıllarda Stalin'in gözdesi olarak SSCB gizli servisi KGB'nin şefliğine kadar yükselecek olan ve acımasızlığıyla ünlü Lavrenti Beria'nın ilk önemli kanlı operasyonu olduğunu iddia etmişti.

11 Şubat 2011 tarihli *Yeni Aktüel*'de "Cemal Paşa'nın katili Ermeni değildi!" başlıklı bir yazı yayımlandı. Yazıyı kaleme alan Raffi A. Hermonn, Ermeni araştırmacı Pars Tuğlacı'nın şu anlatısını paylaşıyordu okurlarıyla:

> 1962 yılında, Cemal Paşa'nın muhterem refikası, Seniha Hanım'la tanıştım İstanbul, Büyükada'da. Bizi tanıştıran, Mehmet Cemal oldu; Radar Reklâm'ın sahibi ve Cemal Paşa ile kendisinin torunlarından...
>
> Ansiklopedi çalışmalarımı tebrik ettikten sonra, bana aynen şunları söyledi: (...) Biz Berlin'e sürülmüştük. Enver, Tâlât Paşalar, refikaları ve biz de oradaydık. Bir süre sonra, refikim Cemal Paşa, Afganistan'a geçmek üzere Moskova'ya gitmesi gerektiğini, söyledi. Ben, her ne kadar "vazgeç bu sevdadan" dediysem de dinlemedi ve gitti. Daha sonra bana mektupla Rusların kendisini karşıladığını, onların "Afganistan'a gitmek için Tiflis'ten geçmek mecburiyetinde olacaksınız, Tiflis'te ise Ermeniler sizi öldürebilir!" dediklerini; kendisinin de Ermenilerin onu öldürmeleri için hiçbir sebep olamayacağını, zira "Birçok Ermeni'nin hayatını bizzat kurtardığımı bilirler" dediğini anlatmıştı.
>
> Cemal Paşa Rusların onu Afganistan'a gitmekten caydırmak için, türlü bahaneler aradıklarına dair bir intiba edindiğini, bana aktarmıştı. Ve bakmışlar ki ikna edemeyecekler "Peki siz bilirsiniz!" demişler, "Günah bizden gitti!" dercesine ve Cemal Paşa bilinen güzergâhı izlemişti. Tiflis'ten acı haber gelince, her taraftan "Cemal Paşa'yı Ermeniler öldürdü!" diye haberler geliyordu ki, şaşılası bir mektup, çok manidar bir durum arzetti. Düşünebiliyor musunuz, mektup Ermeni Devrimci Federasyonu yani "Taşnak" diye bilinen partiden geliyordu. Uzun zaman sakladım ben o mektubu, Türkiye'ye nakli mekânımızda, o da kaybolmuş maalesef. Muhtevası şöyleydi: "Muhterem hanımefendi, sanmayasınız ki nankör bir milletiz; refikinizi öldürenler bizler değiliz, onun bize olan yardımlarını asla unutacak değiliz, onu öldürenlerin Ruslar olduğuna inanıyoruz, saygılarımızla..."

Özet Kaynakça

Arslan, Emir Şekip. *Sürgünde Üç Ölüm,* yayına haz. Ömer Hakan Özalp, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Artuç, Nevzat. *Cemal Paşa*, TTK Yayınları, Ankara, 2008.

Cemal Paşa. *Hatıralar*, yayına haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Kara, Abdülvahap. "Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Cemal Paşa'nın Son Günleri ve Ölümü", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sayı 156, Haziran 2005, s. 83-92.

Nuza, Fehmi. "Cemal Paşa'yı Kimler Öldürdü veya Öldürttü?", *Türk Kültürü,* cilt XXI, sayı 243, Temmuz 1983, s. 454-464.

Perinçek, Mehmet. "Cemal Paşa'nın ailesine 5 bin altın Sovyet yardımı", *Toplumsal Tarih,* sayı 151, Temmuz 2006, s. 60-61.

Şiracıyan, Arşavir. *Bir Ermeni Teröristin İtirafları,* Kastaş, Yayınları, İstanbul, 1997.

ENVER PAŞA'NIN TÜRKİSTAN'DAKİ SONU

1 Kasım 1918'de bir Alman torpidosu ile İstanbul'dan firar eden İTC liderlerinden Enver Paşa, yanındakilerle birlikte Sivatopol'un yakınındaki Gözleve (Eupatorya) kasabasında karaya çıkmıştı. Buradan bir Alman askeri treni ile Berlin'e doğru yola koyuldu. Gözleve'den hareket eden askerî tren, Akmescit istikametinde ilk istasyonda bir gece bekledi. Şevket Süreyya Aydemir'e göre, Enver Paşa bu istasyonda arkadaşlarına haber vermeden onlardan ayrılarak kendi yoluna koyuldu. Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Hüsamettin (Ertürk) Bey hatıratına şöyle yazmıştı: "Hüsamettin, biz bir denizaltıyla Odesa yolu ile Rusya'ya geçeceğiz. Ben Kafkasya'ya, sonra da Moskova'ya uğrayacağım."

Ancak Enver Paşa'nın Kafkasya yolculuğu kolay olmadı. Amcası Halil Paşa'ya şöyle demişti: "Vatandan ayrılınca Kafkasya'ya geçmeyi düşündüm. Kırım'a çıktıktan sonra Kafkasya'ya gitmek için bindiğim yelkenli yolda battı. Bir tahta parçasının üzerinde ve açık denizde günlerce kaldıktan sonra binbir güçlükle Kırım'a dönebildim."

Karaya çıkan Enver Paşa zatürreye tutulmuştu. İyileşinceye kadar kim olduğunu belli etmeden Kırım'da kaldı. İyileştikten sonra kara yolunu denedi, ancak kara yolu Bolşeviklere karşı savaşan Denikin orduları tarafından kesilmişti. Fakat bu Enver Paşa'yı durdurmadı, aksine iki defa Denikin askerlerinin ortasından geçmeye teşebbüs etti, hiçbirinde muvaffak olamadı. Hatta ikinci denemesinde tutuklandı. Fakat bir müddet sonra kaçmayı başardı ve kurtuldu. Amcası Halil Paşa, Kafkasya'daki ordular dağıtılınca İstanbul'a, kardeşi Nuri Paşa da İngilizler tarafından Ardahan'da hapse atılınca Kafkasya'ya geçmekten ümidini kesti ve tarım uzmanı kimliğinde Almanya'ya gitmek zorunda kaldı.

Enver Paşa Almanya'da

Enver Paşa'nın hangi tarihlerde Almanya'ya geldiği bilinmiyor. Enver Paşa Almanlarla kadim dostluğu sayesinde Berlin'de yaklaşık bir yıl gizli kimlikle yaşadı. Bu süre içinde sadece Talat Paşa; Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım'la görüştü. Bu arada bir taraftan Batı Avrupa Devletleri, diğer taraftan da Bolşeviklerle temaslara başladı. Enver'in Batılılarla ilk görüşmesi Berlin'deki İtalyan delegesi ile oldu, ancak bundan bir sonuç çıkmadı. Ardından İngilizlerle temas kurdu. Nihayet Ağustos veya Eylül 1919'da Talat Paşa ile birlikte Komünist Enternasyonal'in Sekreteri Radek'i Berlin'deki Moabit Hapishanesi'nde ziyaret etti. İttihatçıların hapisteki Radek'le nasıl ilişki kurduğu ve Radek'in hapisten nasıl çıktığı tam olarak bilinmemekte. İlhan Tekeli ve Selim İlkin'in aktardığı bir iddiaya göre, İttihatçılarla Radek arasındaki ilişkiyi asıl adı Helphand olan Parvus kurmuştu. Parvus, 1905 Devrimi sırasında Petrograd Sovyeti'ne seçilmiş, hareket bastırıldıktan sonra Sibirya'ya sürülmüştü. Oradan kaçarak Almanya'ya gelmiş ve Sol Sosyal Demokrat Parti'de çalışmaya başlamıştı. Almanya'daki faaliyetleri ortaya çıkınca da İstanbul'a yerleşmişti. Savaş yıllarında bir yandan Almanya (Krupp firması) ile silah ticaretiyle, bir yandan buğday ticaretiyle zenginleşmiş, bir yandan ünlü Bolşevik liderlerle teması sürdürmüştü. İttihatçılarla da bu yıllarda içli dışlı olmuştu. Radek'in kaçırılışında Parvus aracılığıyla İttihatçıların parmağı vardı. İttihatçıların bu kaçışı, eskiden Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı'nı yapmış olan Binbaşı von Seeckt ve onun emrindeki milliyetçi Alman subaylarıyla birlikte kotarmış olmaları mümkündür.

İngiliz tarihçi Edward H. Carr'a göre ise Talat Paşa, Radek'i 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Andlaşması görüşmeleri sırasında tanımıştı. Talat ve Enver Ağustos ve Eylül 1919'da Radek'i cezaevinde ziyaret etmişlerdi. Radek bu ziyaret sırasında "cüretli" Sovyet-İslam ittifakı projesini ikiliye açmıştı. Bu planın gerçekleşmesi için Sovyet-Alman işbirliğine ihtiyaç vardı.

Enver Paşa'nın mucizevi kurtuluşları

Japon araştırmacı Masayuki Yamauchi'nin anlattığına göre Enver Paşa'nın Moskova'ya gitmek üzere Nisan 1919 ve Mart 1920 tarihleri arasında gerçekleştirdiği beş uçak yolculuğu da başarısız olmuştu. İlk denemesinde bindirildiği *Junkers* uçağı Alman topraklarında iken, işgal kuvvetleri tarafından zorunlu inişe geçtiğinde Enver mucizevi bir kaçış gerçekleştirdi. İkinci teşebbüsü Ekim 1919 başında oldu. Yanına kaçaklardan Dr. Bahaeddin Şakir'i de alarak özel bir uçakla Almanya'dan havalandı. Bu sefer de kötü hava şartları ve karanlık yüzünden yolunu şaşıran pilot, Rus toprağı sanarak Letonya'nın Kovno kentinin yakınlarında bir yere indi. Bu sırada İtilaf Kuvvetleri o havaliyi işgal etmekte olduklarından, yerli hükümet, bu uçaktaki yolcuları alıkoydu, kim olduklarını ve yolculuklarının sebebini araştırdı. Şevket Süreyya Aydemir'e göre, Bahaeddin Şakir, Osmanlı Hilal-i Ahmer'i (Kızılay) tarafından Rusya'da bulunan hasta Türk esirlerini tedaviyle görevli doktor olduğunu iddia etmiş, "Mehmed Ali Sami" takma adını kullanan Enver Paşa ise Kızılay'a mensup bir hastabakıcı olduğunu ve kendisinin Bulgar uyruklu olduğunu söylemişti. Fakat Enver Paşa'nın bu açıklamasına İtilaf askerleri inanmamış ve ikiliyi ajan oldukları zannıyla gözaltına almışlardı. Enver Paşa, Kovno hapishanesindeki günlerinde resim yaparak geçimini sağlamıştı.

Letonya Devlet Başkanı, bu yolculuğun hikâyesini, Paris'te toplanan Barış Konferansı'na yazınca konferansa başkanlık eden Fransa Başbakanı Clemenceau, şüphelilerin fotoğraflarının gönderilmesini istedi. Bu sırada tutuklamaya tanık olan bir Alman subayı durumdan Alman istihbaratını haberdar etti ve Almanlar Enver Paşa'yı hapishaneden kaçırmaya karar verdiler. Enver Paşa ve Bahaeddin Şakir, silahlı bir bekçinin gözetimi altında, hava almak ve gezinmek üzere her gün kıra çıkıyorlardı. Bekledikleri gün geldiğinde, her zamanki gibi gezinmeye çıktılar. Fakat uçağın gelmesi bir hayli gecikti. O kadar ki, gelmesinden tam ümitlerini kesilip dönecekleri sırada yüksekten gelen motor sesi üzerine ağırdan aldılar. Alman tayyeresi meydana indi. Bekçi de beraberlerinde olduğu halde, üçü birlikte uçağa doğru koştular. Böylece Enver Paşa tekrar Berlin'e döndü.

Yamauchi'nin anlattığına göre, Enver Paşa, hapishaneden kurtardıkları Radek'le birlikte Moskova'ya gitmeye karar verdi. Fakat Radek, Polonya'ya giriş izni alamayınca Enver Paşa tek başına hareket etmek zorunda kaldı. Uçuşu yine General von Seeckt ayarlamıştı. Ancak talihsizlik yine yakasını bırakmadı ve 31 Aralık 1919'da hareketinden on dakika sonra uçak bir evin bahçesine düştü. Enver Paşa yine mucizevi biçimde kurtuldu. Enver Paşa dördüncü uçuşunu da tek başına yaptı ve 23 Şubat 1920'de yine uçağı düştü, yine kurtuldu. 10 Mart 1920 tarihinde kardeşi Kâmil'e yazdığı mektupta, "Salı günü Rusya'ya mütevecciheh hareket ediyorum. İnşallah bu defa afiyetle varırım. Evvelce de yazdığım gibi orada her şeyi sağlam bir şekle soktuktan sonra eğer karar verirseniz gelirsiniz" diyor ve devam ediyordu: "Ben Moskova'ya giderek Kuzey ve Güney Kafkasya ile Türkistanlıların müstakil olması şartıyla, hatta icabında Sovyet Hükümeti ile bir sulh veya ittifak yapmak üzere anlaşmalara çalışacağım. Mamafih bütün bunlar bir fikirdir. Moskova'da vaziyete göre ayrıca onlarla temasa geleceğim."

Enver Paşa sözünü ettiği beşinci uçuşunu 22 Mart 1920'de gerçekleştirdi. Sıradan bir Alman–Musevi komünisti "Herr Atman" kimliği ile yolculuğa çıkmıştı. Başarılı kalkışa rağmen bu sefer uçak Litvanya-Riga üzerine düştü ve Enver Paşa yine sağ salim kurtuldu. Fakat bu defa da yakalanarak Wolmar'da hapse atıldı. Hapishane yetkilileri Enver Paşa'nın gerçek kimliğini öğrenmek için baskı uygulamaya kalkıştılarsa da bir şey öğrenemediler. Burada takma adı olan "Ali"yi kullanan Enver Paşa yine resim yaparak geçimini sağladı. Resimdeki başarısı hapishane müdürünün de dikkatini çekti. Müdür kendisini ailesinin resimlerini yapmak için evine davet etti. "Ali Bey" müdürün evine gittiğinde aşçısının bir Alman kadın olduğunu fark etti. Sonrasını eşi Naciye Sultan şöyle anlatacaktı:

> Enver Paşa kadınla Almanca konuşmuş, kendisinin Riga'da mahpus olduğunu, isminin Malessa olduğunu söylemiş ve bütün bu bilgileri [Savaş yıllarında İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi] Wangenheim'a yazmasını rica etmiş. Kadın, Malessa'nın bir Alman vatandaşı olduğuna inanmış, çünkü Enver

Paşa mükemmel Almanca konuşmuş. Almanlar, Malessa'nın gerçek kimliğini biliyorlarmış. Litvanya'dan derhal iadesini istemişler, onu geri almak için pek çok gayret harcamışlar. O sırada Almanya ile Litvanya arasında bir anlaşma olmuş ve Alman vatandaşı sanılan Malessa böylelikle serbest bırakılmış.

Kara yoluyla Moskova'ya gidiş

Enver Paşa 11 Temmuz 1920'de tekrar Berlin'e geldi. Naciye Sultan'ın dediğine göre, "Enver Paşa'nın Almanya'ya geldiği sırada, sırtında hapishane elbiseleri vardı. Durumu perişandı." Berlin'de toplanan İttihatçılar 22 Temmuz 1920'de uzun bir toplantı yaparak, Moskova'ya gidecek olan Enver'le birlikte Cemal Paşa'dan gelecek bilgilere göre Talat Paşa'nın da gitmesini kararlaştırdılar. Enver Paşa bu sefer kara yoluyla Moskova'ya gitmeye karar verdi ve 4 Ağustos 1920'de hareket etti. Bu yolculuğunda General von Seeckt, Rus sınırına kadar kendisine eşlik etti.

Enver Paşa, yanında Hayreti, Ziya ve Mısırlı Fuat Bey olduğu halde kara yolundan, sonra denizden Königsberg'e ve buradan da trenle Rus sınırına geldi. Rus sınırında Kızıl Ordu komutanları tarafından karşılanarak, tren ve otomobille Minsk üzerinden 15 Ağustos 1920'de Moskova'ya ulaştırıldı. Enver Paşa Moskova'ya gelişini kardeşine şu sözlerle haber vermişti: "İki gözüm Kâmil! Nihayet dün öğleden sonra Moskova'ya vardım. Yol da pek rahattı. Burada da pek mükellef bir yer verdiler." 20 Ağustos 1920 tarihinde Cemal Paşa'ya yazdığı mektubunda ise şöyle diyordu:

Karahan, Çiçerin ve Buharin'le görüştüm. Herhangi bir hareket-i ihtilaliyeye, komünizm rengi olmasa bile, muavenet edeceklerini söylüyorlar. Hele bizim Müslüman Cemiyeti ihtilaliyesine pek müsaittirler. Onun için Çiçerin ile konuştuğum üzere Berlin'den Çaviş'i, Mehmet Başhempa'yı, Şekip Arslan'ı, Doktor Fuad'ı ve Doktor Nazım'ı davet ettim.

Pek çok kaynakta Lenin'le görüştüğü söylense de Cemal Paşa'ya yazdığı 15 Nisan 1920 tarihli mektupta, "Ben komünist

olmadığım için ve benim yüzümden Avrupa'da Bolşeviklere epeyce taarruzlar olduğundan, Lenin'le yüz yüze gelmedik" diyecekti. "Enver Paşa 1918-1922" başlıklı doktora tezinde Aslan Turlybek, Rus arşivlerinden bir belge aktarır. Tarihsiz belgeye göre Lenin 22 Nisan 1921 tarihinde Çiçerin'e yazdığı mektupta mealen şöyle demiştir:

> Enver Paşa'nın Orta Avrupa, Mısır, Cezayir, Fas ve başka ülkelerde otoritesi çok büyüktür. Yalnız bunların, bahsi geçen ve diğer ülkelerde kendi politikaların yürütebilmesi için paraya ihtiyaçları vardır. Ancak bu işleri yapabilmeleri için yıllık on beş bin lira gereklidir onlara ve bizce bu para çok büyük miktar değildir. Şunu asla unutmamak gerekiyor ki, onların çeşitli bölgelerde ilişkileri mevcuttur. Kemalistler'de ise bu yoktur. Bu yüzden kendi çıkarlarımız için biz her iki tarafla ilişkilerimizi sürdürmemiz gereklidir. Aslında Enver Paşa'nın emperyalist olduğunu biliyoruz. Fakat Enver Paşa ve beraberindekiler, Mustafa Kemal Paşa'ya göre bizim yürüttüğümüz politikayı daha iyi anlayan tiptendir. Bu yüzden emellerimizin gerçekleşmesi açısından ne pahasına olursa olsun onlarla aramızdaki ilişkileri sürdürmek lazım.

Enver Paşa, hikâyesi daha önce anlatıldığı üzere, 1-8 Eylül 1920'de Bakû Kurultayı'na katıldı. Ancak Bakû'de Türkistanlı Müslümanlarla teşrik-i mesaisinden Bolşevikler tedirgin olmuş ve Paşa'nın Moskova'ya dönmesi için telkinde bulunmuşlardı. Enver Paşa 15 Eylül sabahı Moskova'ya ulaştı. Ekim 1920 başında Moskova'dan ayrıldı, Petrograd ve Reval (Tallinn) yoluyla Berlin'e geçti. Burada kaldığı sekiz ay süresince pek de kolay olmayan bir denge siyaseti takip etmeye çalıştı. Yamauchi'ye göre bu dönemde İsviçre ve İtalya'da ailesi ile güzel bir tatil yaptı. Ardından İtalyan ve Alman tüccarlarıyla silah alım satımı görüşmeleri yaptı.

Talat Paşa suikastının ardından

Ancak 15 Mart 1921'de Talat Paşa'nın bir Ermeni tarafından öldürülüşü üzerine İttihatçılar, Enver Paşa etrafında toplandılar. Dr. Nazım'a göre bunun nedeni, "Enver'in aceleciliğini kontrol etmekti." 2 Temmuz 1921'de Moskova'ya dönen Enver Paşa temelleri Berlin'de atılan ama merkezi Moskova'da olan İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın başına geçti. Enver Paşa'nın Hüseyin Cahit Yalçın tarafından 28 Ekim 1944 tarihli *Tanin*'de yayımlanan bir mektubunda "Gelelim bu merkez bürosunun Moskova'da olmasına... Çünkü yegâne muavenet membaıdır ve bizimle tevhidi mesai edecek büyük kuvvet Sovyetlerdir. O halde onlara hem emniyet ilka etmek hem de daha yakından işi takip etmek için Moskova'yı münasip buldum" demesine bakılırsa, örgütün en büyük destekçisi Bolşeviklerdi.

Yamauchi'ye göre, Bolşeviklerin Enver Paşa'ya verdiği para 500 bin mark karşılığıydı.* Örgütün sekreteri Ziya Bey'in Enver Paşa'ya yazdığı bir mektupta "Rayh'tan [Reich] daha parayı alamadım. Telefon ettim, üç gün zarfında alınacağını söylediler. Kâmil Bey'e teslim edeceğim" demesine bakılırsa, örgütün bir diğer destekçisi de Almanya idi. Ayrıca örgütün kurulmasını takiben Afgan Kralı Emanullah Han, tebrik mahiyetinde 100 bin rupiyi (4 bin sterlin) Cemal Paşa eliyle Enver Paşa'ya ulaştırmıştı.

Anadolu'ya geçme hayalleri

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı'nın ikinci kongresi 27 Haziran 1921'de yapılmıştı. Kongrede, Arap üyeler kaynakların adil dağıtılmadığından şikâyetle geri çekildiklerini açıklamışlardı. Öte yandan Enver Paşa, henüz Anadolu'ya geçme hayalinden vazgeçmemişti. Daha 1920 yazında bazı Anadolu gazetelerinde, Türkiye'nin doğu sınırlarını aşarak Erzurum'a gelmekte olan ha-

* Yazar bir yerde (s. 27) de 400 bin mark der. Ancak iki kez (s. 46 ve s. 49) 500 bin mark dediği için ilkinin bir basım hatası olduğunu düşündüm.

yali bir "Yeşil Ordu'dan" söz edilmeye başlamıştı. Yamauchi'ye göre Batı istihbarat servisleri de "Enver'in büyük ordusu" hakkında raporlar geçiyorlardı merkezlerine. Örneğin İstanbul'daki Fransız çevreleri, "Paşa'nın Bakû'de 500 bin askere sahip bir ordunun idaresini üstlendiğini" söylüyordu. Bir Fransız gözlemci, 1920 baharında Bavyera'da yapılan Jön Türk konferansında "Lenin ve Troçki, Enver'le imzaladıkları anlaşmaya göre, Asya harekâtı için 150 bin asker temin edeceklerdi. Hint ve Mısır delegeleri de 10 bin gönüllünün katılımını vaadettiler" diyordu.

Mayıs 1920'de Trabzon'da halk Enver lehine gösteriler yapmıştı. Trabzon bu tarihten itibaren Envercilerin merkez üssü olacaktı. Eylül 1920'de Enver, Erzurum'a üç genç göndermişti. Ekim ayında Nail ve "Küçük" Talat Bey, Enver adına Anadolu'da temaslar yapmışlardı. Bu arada Erzurum'da Mustafa Kemal aleyhtarı faaliyetlerde bulunan İkinci Grup liderlerinden Celadettin Arif Bey'le bazı İttihatçılar görüşmüştü. Sami Sabit Karaman, hatıratında o tarihlerde Kars'ta bulunan Kâzım Karabekir'in kendisini çağırarak, "Sami Bey, Enver işi azıttı! Ankara benden şüphe eder gibi görünüyor" dediğini ve kendisine bir kâğıt uzattığını yazar. Kâğıt, Batum'a gelmiş olan Enver Paşa tarafından, Trabzon kayıkçılar kâhyası Yahya'ya yazılmış bir mektuptur. Mektuba göre, Enver Paşa "Ali" takma ismiyle bir taburun başına geçecek ve "Topal Osman" gibi güya "Milli Mücadele'ye katılmak üzere, Ankara'ya gidecek ve "Deli" Halid'in fırkasına dayanarak bir hükümet darbesiyle Mustafa Kemal'i alaşağı ederek başbuğluğu ele geçirecektir.

Sakarya Meydan Muharebesi ve hayallerin sonu

1921 baharında Yunanlılar Anadolu içlerinde ilerlemeye başlamış; Afyon, Kütahya, Eskişehir ve Sivrihisar düşmüş, Yunan ordusu Ankara'ya çok yaklaşmıştı. Bu dönemde Halil Paşa, Trabzon'a geldi. Görünüşteki amaç yakalandığı tüberküloz hastalığını tedavi ettirmekti, asıl neden ise Anadolu'daki İttihatçılarla temas ederek nabız yoklamaktı. Bu ve benzeri girişimler nihayet Ankara'nın sabrını taşırdı. Nisan ayında "Küçük" Talat

Bey* yakalanıp memleket dışına sürüldü, Nuri Paşa Erzurum'da hapsedildi, Naim Cevad Bey ise İnebolu'da yakalandı. Mayıs ayında Halil Paşa Batum'a sürüldü. 1921 Haziran ayında Yunan ordusunun şiddetli saldırısı başladı. Eskişehir muharebesi sonucunda Batı Cephesi birlikleri 20 Temmuz 1921'de Sakarya gerisine çekilmeye mecbur kaldılar. Enver Paşa ve arkadaşları Anadolu'ya geçme zamanının gelip çattığına inanmışlardı. Yine de 20 Temmuz'da Batum'a varan Enver Paşa tedbiri elden bırakmayarak krizin sonucunu beklemeye karar verdi. 5-8 Eylül'de Batum'da Halk Şuralar Fırkası kongresine Enver'in maiyeti İttihat ve Terakki adına katıldı. Ancak bu hamlenin karşılığı yoktu. 12 Eylül 1921'de Türk ordusu Yunan ordusunu püskürttüğünde Enver Paşa Anadolu hareketinin başına geçme hayaline noktayı koydu.

"Kuşçubaşı" Sami Bey'in etkisi

Peki bundan sonra nereye gidecekti? Bu sorunun cevabı aslında çoktan verilmişti. 16 Mart 1921'de Britanya ile Sovyet Rusya arasında imzalanan ticaret ve dostluk antlaşmasının en önemli şartı, Sovyet Rusya'nın Anadolu'da, Kafkasya'da ve Orta Asya'da İngilizler aleyhine propagandaya ve faaliyete son vermesiydi. Bu stratejik dönüşüm Enver Paşa'yı Rusya'da işlevsiz kılmıştı. Sakarya zaferinden sonra Stalin'in en yakın adamlarından Gürcistan lideri G. Orjenikidze'yi ziyaret eden Enver Paşa'ya bu ziyarette ne dendiği bilinmiyor. Enver Paşa'nın kafasına Türkistan konusunu sokan belki Orjenikidze, belki de Teşkilat-ı Mahsusa mensubu "Kuşçubaşı" Sami Bey'di. Enver Paşa'nın radikalleşmesini "Mustafa Kemal ile arasındaki farkı belirginleştirmek istiyordu" diye açıklayan Masayuki Yamauchi'ye göre Enver Paşa, daha Moskova'ya ilk gelişinde, o sırada Omsk'ta olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelenlerinden "Kuşçubaşı" Eşref'in kardeşi

* Ebubekir Hazım Tepeyran'a göre, "Küçük" Talat, Trabzon'da bulunduğu sırada Koti Papadapulos adlı zengin bir Rum tüccarının fidye için (25 bin lira nakit, 25 bin liralık postal ve askerî elbise için kumaş karşılığı) kaçırılması olayına karışmıştı.

olan Sami Bey'e bir telgraf çekmişti. Şevket Süreyya'nın "uğursuz adam" dediği Sami Bey, Türkistan ve Çin'deki casusluklarıyla ünlü olup, savaş yıllarında Orta Asya'da ve Hindistan'da saklanarak ömrünü geçirmişti. Şevket Süreyya bu hikâyeye şöyle bir şerh koyar: "Onun macerasını Cemal Paşa, tabii her söylenene inanarak bir kahramanlık efsanesi şeklinde Mustafa Kemal Paşa'ya yazacaktır. Ama bu maceraya ancak Cemal Paşa inanabilir."*

Feridun Kandemir'e göre, Batum'dan ayrılacakları gün veda ederlerken Halil Paşa şöyle demişti:

> Enver... Hadi güle-güle git. Fakat dikkat et. Vakıa haddim değil ama sana bir nasihatim olsun: Sakın Hacı Sami'ye kapılma. Zira Sami Türkistan'da yanımda iken bile (ille kaçalım, ayaklanalım, isyan edelim...) diye üstüme çok düşmüştü. Ben onun tesiri altında kalmadım. Aman dikkat et, seni iğfal etmesin.

Türkistan'ın yakın tarihi

Yüzyıllarca Çin egemenliğinde kalan Türkistan'ın Çin'in kontrolüne geçmesi 1759 yılında Ming Hanedanı'na son veren Quing Hanedanı döneminde olmuştu. Afyon Savaşları (1839-1842), Taiping (1851-1864) ve Nian (1851-1868) isyanları ile zayıflayan Quing Hanedanı döneminde, ağır bir ekonomik ve mali krize giren bölgede, Uygurlar tam 42 kez ayaklandılar. Bu isyanlar sonucu Kuçar, Yarkent, Kaşgar ve İli Vadisi'nde bağımsız şehir devletleri kurulduysa da Çin egemenliğine tamamen son verilemedi.

Diğer yandan, İngilizlerin de teşvikiyle Osmanlı Padişahı Abdülaziz'e (1861-1876) bir elçi göndererek yardım ve himaye talep etti. Panislamist düşüncelerin filizlenmeye başladığı bu dönemde, Abdülaziz bu çağrıya kayıtsız kalmadı. Enderun'dan

---

* "Kuşçubaşı" Eşref ve Sami Bey, Lozan sonrasında hazırlanan 150'likler listesine girdiler. Bunlardan Sami Bey, Yunan adalarında topladığı bir çete ile gizlice Anadolu'ya geçerek Mustafa Kemal'e suikast yapmaya kalktığında, Ege'de görülerek öldürüldü.

Murat Efendi'nin başkanlığındaki dört muvazzaf ve dört emekli subayı 2 bin piyade tüfeği, altı sahra topu ve cephane yapımında kullanılan barut ve malzemeleriyle birlikte Bombay üzerinden Doğu Türkistan'a gönderdi. Heyet Kaşgar'da 100 pare top atışı ile karşılandı, Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinde Abdülaziz adına hutbeler okundu, paralar kestirildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yakup Han'a "Emir" unvanını vermesi şerefine yapılan törende İngiliz temsilcileri de hazır bulunmuştu, çünkü o günlerde İngilizler bölgeyi Rusya ile Çin arasında bir tampon olarak görüyorlardı.

Ancak bu "Altın Çağ" kısa sürdü. 1884 yılında bölgenin adı, Çin'in 19. vilayeti olarak "Yeni Topraklar" manasına gelen *Şin-Çiyang*'a (Türkçeye Şincan veya Sincan diye geçti) çevrildi. Her ne kadar bu tarihten sonra Türk ve Türkistan kelimelerinin kullanılması, bu adla gazete dergi çıkarılması Türkiye'den ve İslam ülkelerinden gazete, kitap getirilmesi yasaklandıysa da Sun Yat Sen liderliğindeki 1911 Devrimi ile Çin'de Cumhuriyet yönetimi kuruluncaya kadar, bölgede önemli bir rahatsızlık yaşanmadı. Ama Cumhuriyet dönemi, Uygurların ayrılıkçı taleplerinin netleşmesinde önemli bir dönüm noktası oldu. Çünkü Çin ulus devletinin kurucu babası Sun Yat Sen, Han kökenliydi ve her ne kadar azınlıkların kendi kimliklerini gerçekleşmesine sıcak bakıyorsa da ona göre, Uygurlar Hanların alt etnik gruplarından biriydi. Hanların bölgenin verimli tarım alanlarına göç ettirilmesi, bölgenin Han bürokratları tarafından yönetilmesi bu dönemde başladı. Uygurların buna tepkisi kimlik mücadelesine hız vermek oldu. Bu konuda iki temel akım çarpışıyordu. "Cedidçiler" (Yenilikçiler) denen grup seküler milliyetçiyken, "Kadimler" (Eskiler) ise Hotan Emiri'nin başını çektiği radikal dinci hareketti.

Basmacılar Hareketi

Türkistan'ın Bolşevikleşmesi 9-13 Kasım 1917'de işçi, asker ve çiftçi Bolşeviklerden oluşan bir grubun Taşkent Kalesi'ni ele geçirmesiyle olmuştu. Ancak Aralık ayı başında Albay Vasili Zaitsev komutasındaki Kozak (Kazak) birlikleri Bolşevik iktidarını

devirdiler. 8 Aralık'ta Türkistan Müslümanları, Eski Hokand şehrinde "milli" bir kongre topladılar ve muhtariyetlerini ilan ettiler. Yeni Hokand'da da bir Sovyet hükümeti vardı. Muhtariyet yanlıları 13 Aralık 1917'de "Allahu Ekber, Yaşasın Türkistan'ın muhtariyeti, Yaşasın Türkistan'a anayasa getiren toplantı, Yaşasın İslam, Yaşasın millet" sloganları atarak sokağa döküldüğünde, Sovyet Halk Komiserliği harekete geçmenin zamanı geldiğini anlamıştı. Bolşevik askerler 20 Şubat 1918'de bütün güçleriyle Hokand'ın Eski Şehir bölgesine ateş açtılar ve 21 Şubat'ta şehri işgal ettiler.

Bu tarihten itibaren bölgede Rus kaynaklarında "basan, yağmalayan, haydut, çapulcu" anlamında "Basmachestvo", Türk kaynaklarında bundan ilhamla "Basmacı" adı verilen sarıklı çapulcular ortaya çıktı. Britanya'dan silah ve mühimmat karşılığında Türkistan'ın tüm yer üstü ve yer altı kaynaklarını 55 yıllığına Britanya'ya bırakan Basmacılar sadece Bolşeviklere karşı değil, aynı zamanda Cedidçilere de karşıydılar. İşte Enver Paşa'nın başına geçmeyi hayal ettiği yeni kuvvet bu çapulculardı. Enver Paşa, Bolşevikleri İngilizlere karşı savaşmaya gideceğini söyleyerek ikna etmişti. Kısacası Bakû Kurultayı'na kadar kendisine Anadolu hareketine karşı bir çeşit rehin olarak davranan Bolşevikleri kandırma sırası Enver Paşa'ya gelmişti.

Enver Paşa Buhara'da

Ancak muhtariyetçi Buhara Emiri Seyit Âlim Han 1920 Ağustosu'nun sonunda Bolşevikler tarafından hezimete uğratılınca durum Basmacıların aleyhine gelişmeye başladı. İşte Enver Paşa, tam bu ortamda, Hacı Sami Bey'in coşkulu daveti ve vaadleriyle maiyetinde Hacı Sami ve yaveri Muhiddin beyler olduğu halde, Batum, Baku, Krasnovodsk, Aşkabat, Merv, Bayramali ve Çarcuy yoluyla Buhara'ya geldi. Tarih, Enver Paşa'nın kardeşi Kâmil Bey'e Buhara'dan yazdığı bir mektuba bakılırsa en geç 16 Ekim 1921 idi.

Enver Paşa'nın 1921 yılının Kasım ayında Buhara'daki silahlı kuvvetlerin başkumandanlığını üstlenmesi bölgede büyük

sevinç yarattı. Zaten İttihatçı kadrolar epeydir Buhara'da milis kuvvetlerini organize ediyorlar ve bu kuvvetlere subay yetiştirmek için başta Harp Mektebi ve Darülmuallimîn (öğretmen okulu) olmak üzere çeşitli okullar açıyorlardı.

Türkistan İstiklâl Cemiyeti temsilcisi Zeki Velidi (Togan) ise şöyle anlatmıştı Enver Paşa ile konuşmalarını:

> Bu mücadele Rusya'nın iç meselesi olarak başlamıştır. Bizim Bolşevik düşmanı olarak muhtelif Rus kuvvetleri ve partileriyle anlaşıp iş görmemiz, hatta icap ederse Sovyetlerle tekrar barışmak imkânlarımız var. Siz karışınca ve Cemal Paşa'nın yaptığı gibi Hindistan Ahrar hareketi ile bağlanınca bu bir milletlerarası mesele şeklini alır. Sovyetler bu konuda samimi olamadıklarından bu da Rusya aleyhtarı bir hareket şeklini alır. Hâlbuki müttefikler size ikinci bir Wilhelm nazarıyla bakıyorlar. Biz dışarıdan yardım almak imkânını bulacağımızı düşünüyorduk, eğer siz bu harekete katılırsanız bu imkânlar ortadan bütünüyle kalkacaktır, meselemiz hazırlıksız bir halde milletlerarası bir şekil alacaktır. Ayrıca biz istiklal davası yüzünden dünya ile temas etmeğe başlarsak parti merkezinde çalışan arkadaşlarımızın pek çoğu bize karşı vaziyet alacaklardır. Ve ayrıca Sovyetler şimdi Lehistan cephesinde güçlenmektedirler. Eğer Sovyetler orada muvaffak olursa bütün güçlerini buraya doğru yığmaya başlayacaktır. Üstelik şimdilerde Türkistan bölgesinde mahsuller az, hiçbir vadi dört beş binden fazla askeri barındıramaz. Hâlbuki Afganistan'a geçer ve orada Hindistan meseleleriyle uğraşmayıp Türkistan meselelerini oradan idare etmek işiyle meşgul olursanız çok faydalı olur. Meselelerimizin pürüzlü tarafı Buhara Emirliği meselesidir. O gitmiştir, onu artık getirmek istemeyiz ve gelemez. O ceditçiliğe ve size karşı hareket edecektir. Burada kendine sadık çeteleri vardır. Onlar size karşı hareket edeceklerdir. Hâlbuki her şeyden evvel Emir'in çetelerine iltihak etmek mecburiyetindeniz. Eğer siz Afganistan'a geçerseniz belki Emir'le görüşüp onu yola getirebilirsiniz. Amanullah Han buna elbette müzaheret eder. Basmacı rehberleriyle temasta bulunur, instrüktörler gönderirsiniz ve biz de burada kendi siyasetimize devam ederiz...

Lakay İbrahim Bek'in elinde 49 gün

Enver Paşa bu nasihatlara kulak asmadı ancak Buhara'dan çıkış da kolay değildi. Şehrin içi ve çevresi Rus istihbarat görevlileri ve askerleriyle sarılmıştı. Cemal Kutay'ın dediğine göre, Enver'in çıkışı için sahte bir "ceylan avı" düzenlendi. Nihayet 8 Kasım 1921 Cuma sabahı Enver Paşa, Hacı Sami, İhtiyat Zabiti Bartınlı Yaver Muhittin, Buhara Polis Müdür Yardımcısı Halil, Manastırlı Mülâzım-ı Evvel Nafi Bey, Süvari Yüzbaşısı Hasan ve 30 kadar Özbek'ten oluşan ekip, Buhara'nın tarihi Namazgah Kapısı'ndan çıktı. Paşa'nın üç günlük ceylan avına gideceğini duyan halk yolun iki tarafından toplanmıştı. Sabahın çok erken saatindeki bu coşkulu uğurlama Enver Paşa'yı çok duygulandırmıştı.

Enver Paşa yolda eşi Naciye Hanım'a yazdığı mektubu, "Ulu Turan İhtilal Orduları Kumandanı, Merkezler Merkezi Reisi" diye imzalamıştı. Heyet 21 Kasım günü Kafirnihan (Koffarnihon) Suyu kıyısındaki Beşçardak köyüne ulaştı. Enver burada "Damad-ı Halifet-ül Müslim'in Enver" imzasıyla ilk bildirisini yayımladı. Bildiride, "Aziz vatanınızı din düşmanı Bolşevik askerlerin tahakkümünden kurtarmak amacıyla olduğunuz gazaya iştirak etmek üzere yarın Çilli Göl'de bulunacağım" diyordu.

Buhara Emiri Alim Han'ın kendisine askerî birliklerin komutanlığını bahşetmesi üzerine iyice cesaretlenen Enver Paşa, Şevket Süreyya'ya göre, "bütün sergerdelerin, hem en cahili hem en vahşisi"ydi. Lakay kabilesinin reisi İbrahim Bek'e bir mektup yazdı. Alim Han'ın adamı olan İbrahim Bek'in daveti üzerine, kendisine yapılan uyarılara rağmen Kurgantepe'ye gitti. Ancak İbrahim Bek tarafından "Moskova casusu olabileceği" gerekçesiyle 49 gün süreyle alıkondu. Aslında gerçek gerekçe, İbrahim Bek'in, Enver Paşa'yı Alim Han'ın alternatifi olarak görmesiydi. Enver Paşa bu dönemdeki olayları (tutuklanmasını, İbrahim Bek'in kendisini köyden köye dolaştırmasını, yerde yatırmasını, yiyecek ve su kıtlığını, yemeklerini elle yemesini...) her zaman olduğu gibi ayrıntılı biçimde eşine mektuplarla anlatmıştı ve neredeyse her mektupda bir vesileyle "ağladığını" yazmıştı. Ancak daha sonra İbrahim Bek'i ikna edip Bolşeviklere karşı harekete

geçtiğinde, ordusunun en büyük kesimini yine İbrahim Bek'in kabilesinin mensupları oluşturacaktı. 30 Ocak-2 Şubat 1922'de Bolşeviklerin elindeki Duşanbe garnizonunu ele geçirince kendine güveni iyice artan Enver Paşa, Bolşevik rejimini devirmek ve Asya'nın Müslümanlarını İslam'ın yeşil bayrağı altında birleştirmek için sağa sola bildiriler gönderiyordu. Kulaktan kulağa Türk gönüllü kıtalarının fillere yerleştirilmiş toplarla İngilizleri alt edeceği haberleri fısıldanıyordu. Büyük İskender de fillerle Orta Asya'ya gelmemiş miydi? Enver Paşa'nın ondan geri kalır nesi vardı?

Kafirin Kışlası'nda sona eren macera

Ama hesaplar tutmadı. Önce Lakay, İbrahim Bek'in ihanetine uğradı. Ardından o tarihe kadar Ruslara karşı savaşan Emirciler cepheden ayrıldılar. Ardından Afganistan-Kâbil'de idareyi Sovyet yanlısı Mehmed Veli Han aldı. 15 Haziran 1922'de Bolşevik kuvvetleri Enver Paşa'ya karşı yoğun saldırıya geçtiler. Kızıl Ordu 20 Temmuz'da Belcivan'ı ele geçirdi. 24 Temmuz'da Kafirnihan Suyu'nu geçtiler. O gün karısına yazdığı mektubu şöyle bitirmişti Enver Paşa:

> İşte efendiciğim şu satırlarımı yazarak mektubumu kapıyorum. İçine buranın her gün sana yolladığım yabani çiçeklerinden masada, kaç gecedir altında yattığım karaağaçtan koparttığım ufak bir dalı da gönderiyorum. (...) Seni Hüda'nın birliğine yavrularımla beraber emanet ederim, ruhum efendiciğim. Karaağaca çakımla ismini yazdım... Enver.

Köşeye sıkışmış olan Enver Paşa 4 Ağustos 1922'de, kurban bayramının ilk günü dramatik bir biçimde hayatını kaybetti.

Şevket Süreyya Aydemir şöyle anlatır o meşum günü:

> Şimdi 4 Ağustos 1922 tarihindeyiz. Kurban Bayramının birinci günüdür. Gerçi köyde bayram namazı bir tarih yanlışlığı ile bir gün önce kılınmıştı. Ama Kurban Bayramı'nın ikinci günü

de hazin, ümitsiz, fakat duygulu kutlamalara sahne olur. Enver Paşa, maiyetinde kalanların, evin önünde toplanmasını ve onların bayramını kutlayacağını söyler. Toplanılır. Kalan askerlerine dualarını, tebriklerini bildirecek ve kendilerine bir miktar para verecektir. Asker başlarına ise, kendilerinin de bildikleri gibi, onlara sunacak bir şeyi olmadığını söyleyecek ve bu müşterek mücadelelerin hatırası olarak kendilerine, kendi mühür ve imzasıyla birer belge, hatta rütbeler verecektir.

Belcivan Beyi Devletmend Bey de Enver Paşa'ya, altın ve gümüş işlemeli bir çapan yahut ipekli cübbe ile bir sarık hediye etmiştir. Hülasa herkes bu hüzünlü kurban bayramının havası içindedir. Çünkü bilinir ki bu günler, artık son beraberlik günleridir. Arkadan ve çevreden ise düşman ilerler.

Doğudaki Pamirler yol vermez karlı dağlardır. Kesilen kurbanların toprağa akan kanları, hala tazedir. İşte tam bu tören sırasındadır ki doğuda, vadinin Dere-i Hakiyan kısmı ile Çegan tepesi istikametinden silah sesleri gelir. Bu bir baskındır ve tören yerindeki kalabalık, baskıncıların makineli tüfek ateşleri altında eriyebilir. İşte o anda Enver Paşa, hemen atına atlar. Dört beşi Osmanlı Türklerinden olmak üzere 25 kadar atlı, hemen onu takip ederler. Doğru Çegan Tepesi'ne yönelinir. Çegan, Abı derya suyunun kuzey sırtlarına düşer.

Altta, Dere-i Hakiyan vadisi uzanır. Belcivan (yahut Belh-i Cevan) 15 kilometre kadar doğudadır. Tepede mevzilenmiş ve makineli tüfekleri bulunan bir düşman müfrezesine karşı aşağıdan, vadiden ve ancak atlar üstünde çekilmiş kılıçlarla, azlık bir nevi fedai süvari grubunun saldırıya geçişinin sonu bellidir. Ama Enver Paşa en öndedir. Atını yıldırım gibi sürer. Kılıcıyla havayı yararak koşar. Yanındakiler de ondan geri kalmazlar... Bir kumandanın, bir başkumandanın, bir baskın müfrezesine karşı en önde ve atla, kılıçla karşı çıkışı, askeri savaş usullerine sığmaz. Ama burada artık askerlik değil, yolun sonu, son hamle ve beklenen sonu arayış konuşacaktır. Bu son ise, ölüm ve şahadettir... Şimdi bütün yollar kapalıdır ve 1908'de Makedonya dağlarında başlayan serüven artık Himalaya Dağlarının kuzey silsilelerini teşkil eden Pamir eteklerinde, yiğitçe sona erecektir.

Öyle de olur. Çegan tepesinde ve Kulikov kumandasında ateş saçan mitralyözlerin üzerine, yalın kılıçlarla hücum eden bu 25 kadar süvarinin akıl almaz saldırısı, karşı tarafta, hatta şaşkınlık da yaratır. Bu kılıçların altında yaralananlar, teslim olanlar bile olur. Öndeki mitralyöz susturulmuştur bile, ama ateş kesilmez ki. Daha arkadaki ikinci mitralyöz, ateşini, huzmesini, en önde ilerleyenlerin üzerinde yoğunlaştırır. Bunların en önünde de Enver Paşa vardır. Böylece, çağdaş mitralyöz, ortaçağın ünlü silahı olan kılıcı yener. Enver Paşa vurulur. Atından düşer. Onunla beraber diğerleri de yerlere serilirler. Paşa'nın kır atı Derviş, bütün bu tür sahnelerde olduğu gibi, efendisinin başucundadır. Ama mitralyözün şeritleri ateşlerini kusmaya devam ederler. Derviş de önce ön iki ayağı üzerine çöker. Sonra yana devrilir. O da son nefesini vermiştir. Çegan tepesine arkadan kalabalık yardımcılar gelemez. Abı derya panik içindedir. Ama Doğu Buhara beylerinin en vasıflısı, en sadık olanı ve en yiğidi olan Belcivan Beyi Devletmend, köye biraz geç yetişmiştir.

Enver Paşa'nın Çegan'a saldırdığını öğrenince, hemen atına atlar. Son sahneye yetişir. Ve Devletmend Bey'in de cesedi, bu tepede Paşa'sının biraz berisinde toprağa serilir.

Başlangıcını kim bilir hangi günlerden ve belki de ta Makedonya dağlarından aldığımız Enver Paşa dramının son perdesi, işte böyle kapanır.

Melkumov'un anlatıları

Araştırmacı Kevork Pamukcuyan, Kanada'da yayımlanan *Horizon* adlı haftalık derginin 4 Şubat 1985 tarihli sayısında Hayk Hayrabetyan adlı bir yazarın tanıklığına dayanarak Enver Paşa'yı Kızıl Ordu'nun önemli komutanlarından Ermeni asıllı Hagop Melkumyan'ın (o günkü adıyla Melkumov) öldürdüğünü ileri sürdü. Melkumov'un birliği önce kışlayı topa tutmuş, ardından süngü takarak hücum etmişlerdi. Enver Paşa uykusundan fırlayarak elbisesiz ve yalınayak atına atladığı gibi süratle dağlara doğru uzaklaşmaya başlamıştı. Enver Paşa, yaklaşık 25

verst'lik (1 verst = 1.067 m) bir takipten sonra Çeğen mevkiinde kıstırılmış ve kanlı bir süngü dövüşünden sonra öldürülmüştü. Enver Paşa'nın üzerindeki "İslam ordularının başkumandanı, Halife'nin damadı ve Hazreti Muhammed'in vekili" yazılı büyük gümüş mührü ödül olarak Melkumov'a verilmiş, şahsi Kuran'ı ve tezhipli hilatı ise yörenin resmî makamlarına teslim edilmişti. İç çamaşırlarıyla bırakılan cesedi iki gün yerde kalmıştı. Cesedi bir köylü tanımış ve törenle Abıderya Köyü'ne gömülmüştü.

Enver Paşa için savaş ebediyen sona ermişti ama Envercilerin onun ölümüne inanmaları zaman alacaktı. Basmacılar için mücadele 1934'e kadar devam etti.

Özet Kaynakça

Alptekin, İsa Yusuf. *Unutulan Vatan Doğu Türkistan*, Seha Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Andican, A. Ahat. *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* Emre Yayınları, İstanbul, 2003.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa,* 3 cilt, Remzi Kitabevi, Ankara, 1986.

Kutay, Cemal. *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, Ekicigil Matbaası, İstanbul, 1955.

Pamukcuyan, Kevork. "Enver Paşa Nasıl Öldü?", *Tarih ve Toplum,* sayı 84, Aralık 1990, s. 13-15.

Roy, Oliver. *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Moralı, yayına haz. İ. Kaya Şahin, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olamamış Adam: Enver Paşa*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1995.

MİLLİ MÜCADELE'DE İSTİHBARAT SAVAŞLARI

Ankara'nın ilk istihbarat örgütü 23 Eylül 1920'de kurulan Hamza Grubu'ydu. TBMM Hükümeti ile Hamza Grubu arasındaki haberleşmede kullanılan şifre anahtarı İngilizlerin eline geçince grup 15 Aralık 1920'de ad değiştirdi. Sırasıyla Mücahid Grubu, Muharib Grubu, Felah Grubu diye adlandırıldı ama istihbarat faaliyeti esas olarak, Teşkilat-ı Mahsusa'nın son başkanı Hüsamettin Ertürk ve Fevzi (Çakmak) Paşa tarafından kurulan Müdafaa-i Milliye adlı askerî teşkilatça yürütüldü.

3 Mayıs 1921 tarihinde TBMM tarafından tanınan ve adının baş harflerinin Osmanlıca okunuşundan dolayı "Mim Mim" diye adlandırılan M. M. grubu, İstanbul'da Topkapı, Beyazıt ve Eminönü'nde kurulan üç şubede faaliyet gösteriyordu. Resmî tarihe göre Muavenet-i Bahriye, Yavuz, İmalat-ı Harbiye, Berzenci, Namık gibi başka küçük gruplarla da işbirliği yapan M. M. grubu Anadolu'ya silah, mühimmat ve subay kaçırdı, düşman karargâhlarından elde ettiği bilgi ve belgeleri Ankara'ya aktardı.

Bu dönemde İngiliz casusu Hintli Mustafa Sagir'in Mustafa Kemal'i öldürmeye çalıştığının ortaya çıkarılması istihbaratçıların itibarını artırdığı gibi sarstı da çünkü Mustafa Sagir'in Anadolu'ya geçmesini sağlayan seyahat belgesinin üzerinde, Yavuz grubundan Yarbay Muğlalı Mustafa'nın vurduğu Karakol mührü vardı.*

---

* Mustafa Muğlalı 1943'te Van'ın Özalp İlçesi'nin Çilli Gediği'nde 33 Kürt köylüsünü öldürme emrini verecek olan kişiydi.

"Karıştırıcı bir teşkilat": P

Aynı dönemde kurulan bir başka istihbarat örgütü, merkezi Eskişehir'de bulunan Garp (Batı) Cephesi bünyesindeki Askerî Polis Teşkilatı (APT) idi. Resmî yazışmalarda kısaca "P" olarak geçen teşkilatın önemli işlerinden biri Bakû'den Ankara'ya gelmeye çalışan TKP'li Mustafa Suphi ve arkadaşlarını izlemekti. Bilindiği gibi devletin sıkı takibi altındaki bu grup, 28/29 Ocak 1921 gecesi Trabzon açıklarında yine devletin hizmetindeki katiller tarafından boğulmuştu.

Ordunun sıkı denetimine rağmen, "P" kısa sürede yozlaştı. Örneğin 1921 başında TBMM'de bir konuşma yapan Kastamonu Milletvekili Abdülkadir Kemali (Öğütçü) Bey'e göre, "P" elemanları "karıştırıcı idiler", "üretici değil, tüketici idiler", "para alıp yiyorlardı". Resmî makamlara yapılan şikâyetlerde "halka korku saldıkları", "karı oynattıkları", "gürültü yaptıkları" yazılıydı. Cenup (Güney) Cephesi Kumandanı Refet (Bele) Paşa'nın raporuna göre ise, gizli olması gereken "P" elemanları, üzerlerinde levha bulunan evlerde oturuyorlar, koltuklarının altında çantalarıyla kahvehanelere gidiyorlar, tavla oynarken teşkilatın mührü ile caka yapıyorlardı. Dahası bazı "P" elemanları gece ev basıyor, adam soyuyor, tehditle para sızdırıyor, dolandırıyor, hatta cinayet bile işliyordu. Refet Paşa'ya göre "P" teşkilatı "memleketin uzun müddet lanetle hatırlayacağı" bir oluşumdu. Sonunda Ankara şikâyetleri ciddiye aldı ve "P", kuruluşundan yaklaşık sekiz ay sonra, "yetki aşımı, gizliliğe riayetsizlik, keyfi uygulamalar, lakaytlık, yolsuzluk" gerekçesiyle kapatıldı.

Kısa ömürlü THA'lar ve GT

"P"nin yerine 1 Nisan 1921'de Tedkik Heyeti Amirlikleri (THA) kuruldu, ancak taşradaki "P" elemanları uzun süre yetkilerinden vazgeçmek istemediler. Bunun üzerine THA'lar Genelkurmay bünyesine alındı. Ancak THA'ların ömrü de çok kısa oldu. Batı Cephesi Komutanlığı'nın 2. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği 22 Haziran 1922 tarihli yazıda "...yüksek bütçelerine rağ-

men bu teşkilatların memleketin ihtiyacına tekabül edememesine binaen bilcümle Tedkik Heyetlerinin lağvı, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye'den emir buyrulmuştur..." deniliyordu.

Resmî tarihe göre 1922 Mudanya Mütarekesi ile 1923 Lozan Antlaşması arasındaki dönemde istihbarat faaliyeti Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından, I. Ordu Komutanlığı'na bağlı olarak kurulan "Geçit Teşkilatı" (GT) tarafından yürütüldü, ancak bu teşkilatın faaliyetlerini öğrenmek mümkün olmadı. Buna karşılık bazı casusların ünleri günümüze kadar geldi.

"Gâvur" Mümin

Bu dönemin ünlü casuslarından biri olan, belgelerdeki adıyla Mümin (Aksoy) Efendi, 1892'de doğmuş, 1911'de Beylerbeyi Yedek Subay Okulu'ndan teğmen rütbesiyle mezun olmuştu. 1911'de Trablusgarp'ta, Balkan Savaşları sırasında Çatalca ve Edirne'de görev aldı. Birinci Dünya Savaşı sırasında önce Süveyş Kanalı harekâtlarına, sonra Çanakkale Savaşı'nda Seddülbahir muharebelerine, nihayet Kafkas Cephesi kapsamında Erzurum dolaylarındaki muharebelere katıldı. Üç kez yaralandı, iki kere madalya aldı.

Birinci Dünya Savaşı bitince İzmir'e, Jandarma Alay Komutanlığı'na tayin edildi. 15 Mayıs 1919 günü Yunanlılar İzmir'i işgal ettiğinde diğer alaylar gibi Mümin Bey'in alayının da İzmir'i terk etmesi istenmişti. Ancak bir miras meselesi için Burdur'a gitmek için izin alan Mümin Efendi, izinden sonra birliğine dönmemiş, bunun üzerine 21 Mart 1921 tarihi itibariyle jandarma ile ilişiği kesilmişti. Mümin Bey'in neden böyle yaptığı daha sonra anlaşılacaktı. Kendi ifadesine göre "görev yerinde kalması emrini Ankara'dan almıştı". Ancak birazdan anlatacağım görevi, Ankara'nın emri ve yönlendirmesiyle mi yoksa kendi inisiyatifi ile mi üstlendiği konusu biraz karışık. Karışıklığı yaratan, görevin niteliği ile 1924 yılında bir dilekçede kullandığı "hiç kimseden emir almaksızın" ve "milletimize paraca hiçbir masraf yüklemeden" ifadeleri. Şimdilik bunları bir kenara bırakıp Mümin Bey'in, orduyla ilişiği kesildikten sonra neler yaptığına bakalım.

Nasıl "gavûr" oldu?

Mümin Bey hem kendi ifadesine hem de Genelkurmay belgelerine göre, 1921-1923 yılları arasında Ankara adına, İşgal Kuvvetleri nezdinde casusluk yapıyordu. Bu iş için seçtiği merkez, artık gayet iyi tanıdığı İzmir'di. İzmir'in işgal yıllarındaki Belediye Reisi Hacı Hasan Bey'in dayısı olması sayesinde işgalcilerle yakın ilişkiler kurma şansına sahip olmuştu. Hacı Hasan Bey, İşgal Güçleri Komutanlığı'nın Yunanistan'dan getirdiği Giritli Naipzade Ali Bey'in yardımcısıydı ve kendi ifadesine göre bu görevi Türklere yardımcı olabilmek için üstlenmişti.* İşgalcilere sempatik görünmek için fötr şapka ile dolaşan Mümin Bey'e bu zorlu görevinde yardım edenler, İzmir'de *Şark* gazetesini çıkaran Halil Zeki (Osma) ve İzmir Müftüsü Rahmetullah Efendi ile İzmir Gümrük Müdürlüğü'nde görevli Fadıl (Dokuzeylül) Bey idi.**

Mümin Efendi görevi için kendisini öylesine iyi kamufle etmiş ki, İzmir halkı için "Gavûr", "Hain", "Kâfir", "Kirye" Mümin olmuştu. Sokakta kendisini yalnız yakalayan grupların hakaretlerine, saldırılarına maruz kaldığı gibi "yüzüme tükürdükleri çok olmuştur" diye yazacaktı ileriki yıllarda. "Gavûr" Mümin'in başarıları hanesine yazılan istihbaratlarından biri (aslında başkasını da bilmiyoruz, çünkü dedik ya "unutulmuş bir casus" kendisi), Konya'daki Delibaş İsyanı hakkında idi. Mümin Bey'in raporu ile isyanı kışkırttığı iddiasıyla Büyük Millet Meclisi'nin Başkan Vekili, Mevlevi Şeyhi Abdülhalim Çelebi'nin ve Konya Mebusu Kasım Hüsnü Bey'in Divan-ı Harp'te yargılandığını da not edelim. "Gavûr" Mümin'in deşifre olması da Konya-Bozkır İsyanı'nın elebaşlarından birinin oğlunun ihbarıyla olmuştu. İşgal Kuvvetleri'nin adamları, önce Mümin Bey'in evine baskın yapmışlardı ama kız kardeşi İhsan Hanım'ın uyanıklığı sayesin-

---

* Hacı Hasan Bey, İzmir'in geri alınışından sonra Yunanistan'a kaçacak, tüm çağrılara rağmen geri dönmeyecekti.

** Fadıl Bey, dikkatimi bu konuya çeken İzmirli dostum Fadıl Kocagöz'ün babası, ünlü yazar Samim Kocagöz'ün kayınpederi imiş. Ne yazık ki dostum Fadıl Kocagöz'ü 16 Kasım 2013 tarihinde kaybettik. Yazılarımı yazarken, sürekli yazışır, fikir alışverişinde bulunurduk. Hatırasını saygıyla ve sevgiyle anıyorum.

de evde suç unsuru sayılacak hiçbir şey bulamamışlardı. Dediğine göre, 75 gün boyunca ağır işkencelerden geçtiği halde, Mümin Bey de çözülmemişti. Sonuçta, İşgal Kuvvetleri, Mümin Bey'i Yunanistan'a götürmeye karar vermişlerdi.

Genelkurmay'a yazdığı mektuba göre, "dünyanın en korkunç zindanlarından biri olan Paladimi'nin [Mora Yarımadası'nın güneybatı ucundaydı] yer altındaki bodrumlarına atılarak 16 ay boyunca yarım okka ekmekle kurtlanmış sudan başka bir şey verilmeyen" Mümin Bey (ki aynı mektupta, "bana bu süre içinde esir maaşı verilmedi" diyerek naifliğini gösteriyordu), Türk ordusunun İzmir'i geri aldığı günlerde hapishanedeki azılı mahkûmlar tarafından linç edilmek istenmişti. Ama Türkçe bilen Makedonyalı Haşo adlı bir ağır mahkûm "elimizde esir ve aciz durumda bulunanlara böyle davranmak erkeklik değildir" diyerek hayatını kurtarmıştı. Bundan sonrası Mümin Bey'in kurtuluş yolculuğuydu. Ekim 1922 Mudanya Mütarekesi'nin ardından önce Atina'daki Palya İstratona cezaevine konan, 2,5 ay sonra Lusiya Esir Kampı'na gönderilen, orada kendini üzüm tüccarı olarak tanıtması üzerine sivil esirlere ayrılan açık kampa aktarılan Mümin Bey, kendi ifadesine göre bu dönemde Yunanistan'a sığınmış olan Hürriyet ve İtilafçılarla, Çerkeslere dair bilgileri İzmir'e uçurduktan sonra, nihayet esir takası yoluyla 5 Nisan 1923'te İzmir'e ayak bastı.

Trikupis'le mi takas edildi?

Bir iddiaya göre Mümin Bey, 26 Ağustos 1922 Büyük Taarruz'dan sonra Kütahya yakınlarındaki Karacahisar'da esir alınan Yunan Orduları Başkumandanı General Nikolaos Trikupis ile takas edilmişti. Bu takas da Mustafa Kemal'in kendisine ne kadar önem verdiğini göstermekteydi. Ancak bu abartılı bir yorum gibi görünüyor. Çünkü Mümin Bey, 1924'te Genelkurmay'a yazdığı bir "maruzat" mektubunda, uzun uzun yaptıklarını anlattıktan sonra, "Kuvayı Milliye'nin kuruluşundan itibaren oldukça mühim ve heyecanlı, fedakârane hizmet etmiş, fakat her hususta unutulmuş bir subay olduğum anlaşılacaktır"

diye yakınmıştı. Mümin Bey'in bu tarihten sonra da pek hatırlanmadığını, 1925 yılında, Zonguldak Milletvekili Halil Bey'in Jandarma Genel Komutanlığı'na yazdığı bir mektuptan anlıyoruz. Mektupta Mümin Bey'in üstlendiği son derece zor göreve ve yaptığı kahramanlıklara rağmen terfiinin yapılmaması ve İstiklal Madalyası ile taltif edilmemesinden şikâyet edilmekte idi.

Saray'daki ajan Fehime Sultan

İşgal döneminde oluşan gizli örgütlenmelerden biri olan Felah Grubu, saraydan haber almak için Fehime Sultan'la temas kurmuştu. Fehime Sultan'ın sağladığı istihbaratlar (!) arasında "Her türlü karşı hareketin başını "Damad" Ferid Paşa'nın çektiği, Mustafa Kemal Paşa'nın aleyhine halk arasında bir saltanat ve hilafet taraftarlığı cereyanı yaratmak, Doğu da bölücülüğü körüklemek üzere geniş bir çalışma programının uygulanacağı", "Boyabatlı Şükrü Şakir'in Kilyos'dan İpsiz Recep'in takasıyla İnebolu'ya geçerek, Ankara'daki mebus Dr. Nazım'a 4.500 lira götüreceği ve bu paranın kışkırtıcılığı desteklemek için saraydan verildiği", "Ferit Paşa ile işgalcilerden Binbaşı Henry arasında bir ilişki bulunduğu, Binbaşı Henry'nin 'Bland' takma adıyla Anadolu'ya geçtiği ve tüccar ve gazeteci hüviyeti ile çalışmalar yaptığı" vardı. Bunlardan birinin sonuçları ciddi oldu. TBMM'de Dahiliye Vekili seçilen, fakat Mustafa Kemal tarafından kabul görmediği için istifa etmek zorunda kalan Nazım Bey, Bolşeviklere hizmet ettiği gerekçesiyle İstiklal Mahkemesinde yargılanarak cezaya çarptırıldı.

Karşı casusluk olayları

Elbette karşı taraf da boş durmuyordu. İtilaf Kuvvetleri'nin büyük ağabeyi İngilizlerin İstanbul'daki istihbarat faaliyetlerini Yüzbaşı J. Godolphin Bennett yürütüyordu. Bennett bu iş için özel olarak eğitilmiş biriydi. Mükemmel İstanbul Türkçesi ile konuşmakla birlikte Kur'an tefsiri yapacak kadar Arapçaya hâ-

kimdi. Türk ve İslam örfünü, adetlerini iyi biliyordu. Hatta İslami usullere göre sünnet bile olmuştu.

Bennett'in yönettiği teşkilatın adı ise Black (Kara) Jumbo idi. Bu örgüte hizmet veren ajanlar genellikle kod adlarıyla tarihe geçti ama bunlardan biri ismen biliniyor. Bu kişi, aslen Herekeli olan "Terzi" Mehmed idi. İngilizlerin yardımıyla Üsküdar'da açtığı terzi dükkânını paravan olarak kullanarak bir dizi casusluk faaliyetine imza atan "Terzi" Mehmed'in bu başarısının ardında, üzerinde TBMM mührü olan ve "Büyük Millet Meclisi'nin emirnamesiyle, Harekât-ı Millîye'nin fedakâr şahıslarından Herekeli Mehmed Efendi, Mücahid-i Millîyeciler nezdinde mazharı itimat olmak üzere işbu vesika ita kılındı" ifadesi bulunan bir belge taşımasıydı. Mühür ve imzalar gerçeğe çok yakındı ve o tarihte TBMM'nin kimseye bu tür belge vermediğini bilen kişi sayısı çok azdı. Bu sayede "Terzi" Mehmed, Anadolu'nun her köşesini dolaşmış, özellikle Karadeniz'i Pontuslu Rumlardan temizlemeyi görev edinmiş Türk çetecilerine dair önemli bilgileri İngiliz istihbaratına aktarmıştı. "Terzi" Mehmed'in başarıları (!) arasında, Üsküdar ve Kadıköy'de oturan muvazzaf ve emekli askerlerin listelerini İngilizlere vermek, Selimiye Kışlası'ndaki telsiz-telgraf aletini Anadolu'ya kaçırmayı planlayan ekibi ihbar etmek, Kısıklı'da oturan ve Anadolu ile haberleşme sağlayan Refik Bey'i ve Üsküdar Nuh Kuyusu'ndaki okulun subaylarını bir at arabası ile Anadolu'ya kaçırmak isteyen Namık Bey ve arkadaşlarını ihbar ederek Alemdağ'da yakalatmak, Milli Mücadelecilerle haberleşen 10 tıp öğrencisinin tevkif edilmesini sağlamak da vardı. Bu işi para için mi yapıyordu yoksa o dönem pek çok kişide olan "İttihatçı düşmanlığı" mı onu bu yola götürmüştü, yoksa Batı hayranı biri miydi sorularının cevabı gibi, "Terzi" Mehmed'in sonu da bilinmiyor.

Kod adı: E.T.2

Deşifre olmamış Black Jumbo elemanlarının ne kadar becerikli olduğunun örneklere gelirsek; 13 Eylül 1919 tarihinde "Black Jumbo (E.T.2)'nin bildirdiğine göre", Erzurum'da birisi (muh-

temelen Mustafa Kemal), Trabzon'daki yerel komutana, (Mustafa Kemal'in zorlamasıyla Milli Mücadele'ye katılan) Fevzi Paşa'yı nezaketle karşılamasını emrediyor, ama "milli güçlere karışmaya başlarsa, komutanın ne yapacağını bildiğini" belirtiyordu. Fevzi Paşa'nın "milli güçlere" karışmak bir yana, Mustafa Kemal'e tam sadakatle hizmet etmesi sayesinde, "yapılacak olandan" kurtulduğu anlaşılıyor.

22 Mayıs 1920'de İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Sir John de Robeck tarafından Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen ve TBMM oturumunda hazır bulunduğu belirtilen HA/928 numaralı ajandan alınan raporda, TBMM'nin Ankara'da kurulma kararının, Heyet-i Temsiliye tarafından 28 Mart 1920'de Karasu'da yapılan toplantıda alındığı, Meclis üyelerinin isimleri ve geçici bir yönetimin belirlendiği, kurulan geçici yönetimin gerçekte cumhuriyet biçiminde olduğu, ancak halkın Padişah'a olan duyguları göz önünde tutularak bunun açıkça söylenmediği, Mustafa Kemal Paşa'nın İtalyanlarla ilişkilerinin oldukça iyi olduğu, Mecliste İtalyanlar lehine konuşmalar yapıldığı gibi bilgiler genel olarak gerçeğe yakın olduğuna göre, HA/928 önemli şahıslardan biri miydi? Bilmiyoruz...

Abdülhalim Çelebi hakkındaki iddialar

Bazı iddialara göre Yunanlılar istihbarat elemanlarını Konya'ya kadar sokabilmişler, Meclis İkinci Başkanı Abdülhalim Çelebi'yi Yunanlılar adına haber alabilmek için yönlendirmeye çalışmışlardı. Bu konu "Gâvur" Mümin'in raporuyla 23 Ekim 1920 ve 11 Şubat 1922'de Meclis'te gündeme gelmiş, görüşmelerde "Manisa'da bir casus şebekesi bulunduğu, Kemal Bey ve Yorgaki ismindeki kişilerin, Şemsimah namındaki bir kadını elde ettikleri, Konya'ya giderek Abdülhalim Çelebi ile belirlenen parolayı söyleyerek görüşmesini talep ettikleri, sonrasında 'mühtedi' (sonradan İslam dinine giren) Ahmed'in de aynı maksatla Konya'ya gelmiş olduğu, anılan iki şahsın sorgulamalarında casus olduklarını itiraf ettikleri, ancak Çelebi Bey ile temasları olduğuna dair bir kanıta ulaşılamadığı" konuları görüşülmüştü.

Ancak sonunda Abdülhalim Çelebi hakkında "takibatı kanuniye icrasına lüzum görülmediği" kanaati oluştu ve konu kapandı.

"Koşuyolu'nda oturan Şefika Hanım"

"Kadıköy'de Koşuyolu'nda ikamet ettiği evde, İngilizleri kabul eden Şefika Hanım'ın kızlarından olup, evvelce Ankara'ya sokulan, büyüğü kara kaşlı, kara gözlü (Belkıs), ortancasıyla küçüğü de uzun boylu, buğday benizli, kumral saçlı ve kaşlı (Zekiye ve Ulviye)'nin, İngilizlerin delaletiyle, İzmit yoluyla Anadolu'ya sevk edilmiş oldukları, halen de Eskişehir Hilal-i Ahmeri'nde hasta bakıcı bulundukları" haberiyle başlayan ve Fevzi (Çakmak) Paşa ile İsmet (İnönü) Paşa arasındaki yazışmalarla devam eden bir başka olayda, İstanbul'da bulunan Mim Mim ve Felah gruplarından bilgi talep edilmişti. Mahkeme Başkanı Topçu İhsan Bey tarafından yapılan sorgulamaların neticesinde alınan karar ise şöyle açıklanmıştı:

> İngilizlerle temasta bulunmak ve Anadolu'ya gelmeleri, casusluğa müstenit olduğu zannedilmek iddiası ile mahkememize tevdi kılınan Büyük Hafız Paşa torunlarından Şefika hanımla kızları Zekiye ve Ulviye hanımların icra kılınan muhakemelerinde, kendilerinin casusluklarına dair, vicdana kanaat verici emare ve delillere desteres olunamamış olduğundan beraatlarına müttefikan ve vicahan karar verildi.

Karabekir'in çalınan evrakları

25 Ekim 1921 tarihinde, Tiflis Mümessilliği'nden Şark Cephesi Komutanlık Karargâhı'na intikal eden şifre, o sırada Oltu'da bulunan Kâzım Karabekir Paşa'ya, yaveri Nazmi Bey tarafından "kişiye özel" olarak Ekim 1921'de ulaştırılmıştı. Söz konusu yazışmalarda, "Tiflis Mümessilliği'nin hesaplarını görmek üzere, Kars'a gelen Yüzbaşı Rıfat Efendi'nin, Hüsamettin (Ertürk) Bey'den getirdiği bir tahriratta Kars'ta Ruslar tarafından ele ge-

çirilmiş ve Tiflis Kızıl Ordu Komutanlığı'na gönderilmiş olan ve Havali Kumandanı Hilmi imzalı, 28 Eylül 1921 tarih ve 272 numaralı rapordan söz ediliyordu. Raporun aslının arkasında Rusça "Benim zannımca bu kâğıt kıymetli olacak. Kâzım Karabekir Paşa'nın masası üzerinden alınmıştır. Benim karşımda [Kâzım Karabekir'in maiyetinden] Talat Bey bundan beş tane masanın üzerine koydu" yazıyordu. Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa, ilk tedbir olarak şifreleri değiştirmiş, yaptığı araştırmayla belgenin aslının çalındığını tespit etmiş, ancak Talat Bey, evrakı çalanı bulmak için gayret sarf etmek bir yana, konuyla alakadar dahi görünmemişti. İstihbarat raporuna göre, "tavır ve hareketleri garip olan Talat Bey'in, Gürcü bir kızla gönül ilişkisi olabileceği, karargâhtaki bazı subayların ifadelerinden anlaşılıyordu." Talat Bey, olay sonrasında, kendisini kontrol ederek istihdam etmek üzere Rüştü Paşa'nın maiyetine verilecekti. Afyon taarruzu esnasında, Garp Cephesi Komutanlığı emrine tayin edilen Talat Bey, nakil öncesinde, Kars'taki Sovyet Rusya Konsolosu'nun yardımıyla Gümrü'ye kaçtı. Talat Bey, firarı öncesinde, Mustafa Kemal Paşa'ya, "Kâzım Karabekir Paşa'nın, Harb-i Umumi'de kendisine (Mustafa Kemal Paşa) karşı samimi olduğu, ancak Şark muzafferiyetinden sonra kendisine düşman olduğu, kendisine en müthiş rakibin Kâzım Karabekir Paşa olduğu, yanına geldiğinde kendisini gözetmesi gerektiği" konularını içeren bir mektup göndermişti. Kâzım Karabekir Paşa, ilerleyen satırlarda, "Talat Bey'in casusluk ettiğine inanmadığını, olayın bir gönül ilişkisinin gafleti olduğuna inandığını" belirtiyordu.

İngilizlere padişah yardımı

Bazen de İngilizlerin bir şey yapmasına gerek kalmadan bilgiler kucaklarına düşüyordu. Örneğin Şubat 1922'de Yunanistan Başbakanı Dimitrios Gounaris başkanlığındaki bir heyet, Yunan tezlerine destek sağlamak için İtilaf Devletleri'nin başkentlerini gezdiğini gören Ankara, Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey başkanlığındaki bir heyeti Roma, Paris ve Londra'ya göndermeye karar vermişti. Heyet, Roma'ya hareket etmeden

önce bir hafta İstanbul'da konakladı. Bu süre içinde öyle bir olay oldu ki, eğer iddialar doğruysa Padişah Vahdeddin bile Black Jumbo'nun bağlantı elemanı gibi çalışmıştı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un, İngiliz Dışişleri Bakam Lord Curzon'a 7 Mart 1922'de gönderdiği gizli bir yazıya bakılırsa, Vahdeddin Kemalistlerden öyle nefret ediyordu ki, Yusuf Kemal Bey'in katibi Kemal Bey'in kayınpederinin evinde bulunan valizini, Kemal Bey'in iki günlük yokluğundan yararlanarak açtırmış, içindeki altı gizli belgenin fotoğraflarını çektirdikten sonra, belgeleri yine valize yerleştirmiş, belgelerin fotoğraflarını emektar bir mabeyincisiyle Britanya Yüksek Komiserliği baş çevirmenine göndermişti. Kopyası alınan belgeler arasında biri vardı ki, heyetin Avrupa'da neler yapacağına dair talimatları içeriyordu. Belgede şöyle ifadeler vardı örneğin: "Ruslarla yapılan antlaşmaların metinlerini anlatmalı ve mümkünse yanlış bilgi vermeli." "Fransızları, ilkbaharda yapılması kararlaştırılan savaşta kullanılacak mühimmatı göndermeye inandırmalı." "Paris'te başarı sağlandıktan sonra, Londra'ya hareket edilmeli. Aksi durumda, İngilizlere yaltaklanmaktan kaçınmalı."

Ankara temsilcilerinin tedbirsizliği büyük bir sorundu ama Vahdeddin'in bundan muradı neydi derseniz, hala devletin meşru temsilcisi olan kendisini devre dışı bırakarak, İtilaf Devletleri ile doğrudan görüşmeye kalkan Ankara'nın planlarını öğrenmekti elbette. Ama öğreneyim derken, "milli" bilgileri İngilizlere sızdırarak bir tür casusluk faaliyetine imza atmıştı. Osmanlıcı tarihçilerin ise bu olayı, "İngilizlere olta atmak" için yapılmış kasdi bir ihmalkarlık(!) olarak sunduklarını ekleyelim.

"Yunanlıları uyarmak içimden gelmiyor"

Black Jumbo'nun bileğinin hakkıyla (!) edindiği bilgilerden bir örnek daha verelim: 14-22 Ağustos 1922 arasında Black Jumbo kadroları arasında yapılan yazışmalara bakılırsa, "Türk ordusunun, Sakarya'nın doğusunda 20 tümenden fazla bir gücü topladığı, İsmet Paşa'nın sade ve sakin bir emir yayınladığı, Türk ordusunun çok kararlı olduğu" hususlarını içeren bir raporun

intikal etmesi, General Charles Harrington'ı şaşırtmıştı. Harrington, rapora ilişkin olarak General Marden'e, "Hayret, sessiz sedasız, yeniden bir ordu kurmuşlar. Ankara'nınki yılgınlık değil, fırtına öncesi sessizliğiymiş. Doğrusunu söyleyeyim, bir enkaza doğru yürüdüğünü sanan Yunanlıları uyarmak, hiç içimden gelmiyor" demişti. Bu yazışmalara bakılırsa, Türk tarafının ciddi bir istihbarat zaafı vardı ama neyse ki, İngilizlerin Yunanlılardan sıtkı sıyrıldığı için, bu zaaf bir felakete neden olmamıştı...

Ama 20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Barış Görüşmeleri sırasında Türk delegasyonunun Ankara ile Romanya'daki Köstence üzerinden yaptığı tüm şifreli görüşmelerin, İngiliz istihbaratınca "yolda kestirilerek" (telsiz hattına girilerek) öğrenilmesinin nelere malolduğunu hâlâ bilmiyoruz. Ama Musul'un kaybedilmesinde rolü olduğu kesin gibi. Bilindiği gibi Lord Curzon müttefiklerine, 2 Şubat 1923 tarihinde Lozan'dan ayrılacağını, o tarihe kadar anlaşma imzalanmazsa sorumluluk kabul etmeyeceğini söylemişti. Bu blöfü duyan İsmet Bey öyle telaşlanmıştı ki, Ankara'ya ne yapması gerektiğini soran telgrafa kendi görüşünü ekledi. Ona göre, Musul meselesinin halli daha sonraya bırakılarak Lozan Barış Antlaşması hemen imzalanmalıydı! Delegasyonun diğer iki önemli adamı, Hasan (Saka) Bey kararsız iken, Dr. Rıza Nur fikre şiddetle karşı çıkıyordu. Ankara'da, Başbakan Rauf Bey ve hükümet, İsmet Bey'le aynı şeyi düşünürken mebusların büyük çoğunluğu Musul'un silah kullanılarak alınmasından yanaydılar. Ama başka sorunların da eklenmesi üzerine görüşmeler 4 Şubat'ta kesildi. İsmet Bey Köstence üzerinden 16 Şubat'ta İstanbul'a döndü. 23 Nisan 1923'te Lozan Barış Görüşmeleri'nin ikinci turu başladı ve taraflar Musul konusu hariç, diğer konularda anlaştılar.

Peşaverli Mustafa Sagir

Milli Mücadele Dönemi'nin en cüretkâr karşı casusu herhalde Mustafa Kemal'i öldürmek üzere geldiği iddia edilen "İngiliz tebaasından, Hindistan'ın Peşaver eyaletinden" 43 yaşındaki Mustafa Sagir'dir. İngiliz istihbaratı tarafından İstanbul'a geti-

rilen Mustafa Sagir, Aksaray'da duvarları Mustafa Kemal, Enver ve Cemal paşaların resimleriyle süslü, kapısında "Türk ve Hint Uhuvveti İslamiyye Cemiyeti" yazılı bir levha bulunan bir eve yerleştirilmiş ve "Hindistan Müslümanlarının aralarında topladığı 3 milyon altını Kuva-yı Milliyecilere ulaştırmak için gelen Hint Hilafet Komitesi Murahhas Azası" hüviyetiyle kamuoyuna takdim edilmişti. Mustafa Sagir'in taşıdığı sanılan bu değerli yük, kısa sürede Ankara'nın da dikkatini çekmişti elbet. Bu sırada İngilizlerin düzmece bir operasyonla Mustafa Sagir'i tutuklaması inandırıcılığını daha da artırmış olmalı ki, 17 günlük hapisten kısa bir süre sonra, üzerinde Karakol Cemiyeti'nin mührü bulunan bir belge ile Ankara'ya doğru yola çıkacaktı. Mührün İngilizlerin eline nasıl geçtiği meçhuldü.

Mustafa Sagir ve yanındakiler, 29 Kasım 1920'de İnebolu'ya ulaştı. Onuncu Kafkas Fırkası Sabık Komutanı Kaymakam Kemal Bey ile birlikte Ankara'ya hareket edildi. "Mustafa Sagir Han Hazretleri" diye ağırlanan casusumuz, önce *Yenigün* gazetesi sahibi Yunus Nadi ile buluştu; Bombay'da Türkçe, Ankara'da Urduca bir yayın için fikir alışverişi yapıldı. Ardından Mustafa Kemal'le buluştu. Görüşmeden sonra güveni pekiştirmek için, Hindistan'a göndereceği raporları Adnan (Adıvar) Bey'in okumasına izin vermesi, Mustafa Sagir için sonun başlangıcı oldu. Mektupta görünüşte olağandışı bir şey yoktu ama satırların arası alışılmış ölçülere göre çok genişti. Bu durum istihbaratçıların dikkatini çekmişti. Uzun süren incelemelerden sonra görünmez mürekkeple yazılmış Hintçe ifadeler ortaya çıkarıldı. Görünmez mürekkebi görünür kılan, fırça ile sürülen idrar yani amonyaktı. Hintçe yazılar bir tercümana okutulduktan sonra Mustafa Sagir'in casusluğundan hala emin olunmaması, satır aralarında açık verilmediğini düşündürüyor. Bir istihbarat üsteğmeni, İstanbul'a gönderildi. İstanbul'daki Milli Mücadele yandaşları Mustafa Sagir'in İngiliz casusu olduğunu doğruladılar. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'un Sagir'in serbest bırakılması için yaptığı girişimler sonuç vermedi ve Mustafa Sagir Divan-ı Harb'e verildi ve hakkındaki idam kararı 24 Mayıs 1921 tarihinde Ankara'da Karaoğlan Çarşısı'nda yerine getirildi.

Sonuç olarak Mustafa Sagir'in üzerine atılı suçu işlemek için Ankara'ya geldiğine dair tek kanıt, kendisinin idamdan önce İngiliz makamlarına yazdığı söylenen mektuptaki Britanya'ya sadakatini belirten ifadeler. Mustafa Sagir'in İngilizlere gözdağı vermek için kurban seçilmiş olması da mümkün. Çünkü yıllar sonra manevi kızı Sabiha Gökçen, Atatürk'ten sadece şunları duyabildiğini anlatacaktı: "Bir casusluk olayı Gökçen..." diye başlamıştı kısa konuşmasına, fakat kendisini öldürmek istediğinden bahsetmemişti.

Özet Kaynakça

Işık, Hüseyin. "Unuttuğumuz bir kahraman: Mümin Aksoy", *Askeri Tarih Bülteni*, sayı 42, 1997, s. 52-67.

Kandemir, Feridun. *İstiklal Savaşında Bozguncular ve Casuslar*, yayına haz. Nejat Ağbaba, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1964.

Mehmetefendioğlu, Ahmet. "İşgal İzmir'inin 'İlk Haini', Kurtuluş'un 'Son Kahramanı' Gavûr Mümin", *İzmir Tarih ve Toplum*, Ocak 2010, s. 5-8.

Sonyel, Selahi. "Son Osmanlı Padişahı Vahidettin ve İngilizler", *Belleten,* cilt XXXIX, sayı 154, Nisan 1975, s. 257-264.

Sonyel, Selahi. *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Faaliyetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

Yurtveser, Serdar. "Milli Mücadele Yıllarında İstihbarat Faaliyetlerinin Olaylar Çerçevesinde İncelenmesi, (1919-1922), 2007 yılında Gazi Üniversitesi'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

"KURTULUŞ SAVAŞI" "YEDİ DÜVEL"E KARŞI MI VERİLDİ?

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak basması ile 9 Eylül 1922'de İzmir'in geri alınması (İstirdat) arasındaki dönem, resmî tarihçiler tarafından "Yedi Düvele karşı verilmiş" Kurtuluş Savaşı veya İstiklal Harbi diye anılır. "Yedi Düvel" "Yedi Devlet" demektir ama halk ağzında "bütün Dünya", "bütün büyük devletler" anlamına gelir.

Ben ise "Türk ulus-devletinin kuruluş dönemi" anlamında, "Milli Mücadele Dönemi" diye adlandırmayı tercih ediyorum. Çünkü söz konusu dönem, askerî başarılardan çok, siyasi ve diplomatik başarılarla karakterize olmuştu. Askerî başarılar da esas olarak işgalci Batı ordularına karşı değil, onların öne sürdüğü Yunan ordularına; Doğu'da 1915'te zorla çıkarıldıkları topraklarını geri almaya çalışan Ermeni ordularına, ama daha da önemlisi "iç düşmanlara karşı" kazanılmıştı. Ama esas çatışma yerel ayaklanmalar, "Kuva-yı Seyyare" tasfiyesi, muhalif siyasi gurupların, dini ya da etnik cemaatlerin ezilmesi sırasında yaşanmıştı.

Yunanistan

Sevr Barış Antlaşması'nın imzalanmasından iki gün sonra, 12 Ağustos 1920'de, Fransa'da, Lyon Garı'nda Venizelos'a başarısız bir suikast girişimi olmuştu. Aynı günlerde başka katliam ve yağma olayları olmuştu. Venizelos Eylül ayında Atina'ya geldiğinde "ulusal kahraman" olarak karşılanmıştı. Ancak kısa sürede ibre tersine döndü, çünkü Venizelos'un en büyük destekçisi, *Megali Idea*'nın ateşli savunucusu Kral Aleksandros'u sarayın

bahçesindeki maymunlardan biri ısırmıştı. Yaranın mikrop kapması üzerine Kral 12 Ekim 1920 günü vefat etti. Yerini tekrar, 1917'de tahtı kendisinden devraldığı babası I. Konstantin aldı. Venizelos "Küçük Asya Harekâtı"nı garantiye almak için, seçime gitmek ve bir çeşit güvenoyu almak istedi. Ancak 14 Kasım seçimini kaybetti. İddialara göre Dolmabahçe Sarayı'nın önüne demirlemiş olan *Averof* zırhlısındaki sandıklardan bile Venizelos'a oy çıkmamıştı. Bu durum savaş karşıtı cephenin elini güçlendirdi. Sokaklarda "Savaşa son!" haykırışları ile yürüyen grupların sayısı arttı. Venizelos hem Liberal Parti liderliğinden hem de ülkesinden ayrılmayı seçti. Ancak siyasi gerilimler dalga dalga Yunanistan'a, oradan Anadolu'daki komuta kademesine, oradan subaylara, oradan erata kadar yayılmaya başladı. Venizelos'un seçimleri kaybettiği haberi Anadolu'ya ulaştığında, askerler savaşın yakında biteceği umuduna kapılmışlardı. "Ankara! Ankara! Herkesin ağzında bu sözcük. Onun ele geçirilmesi çektiğimiz çileye son verecek! Savaşın sonu, eve geri dönüş!" diye yazmıştı bir asker günlüğüne...

Yunan ordularının Ankara'ya doğru "muzaffer" ilerleyişi, 13 Eylül 1921 günü durdurulmuş, ancak Kral Konstantin Atina'da, Başkumandan Papulas İzmir'de sanki zafer kazanmış gibi karşılanmıştı. Atina'daki pek çok gazete sanki bir zafer kazanılmış gibi yayınlar yapıyordu. İstanbul'daki Rum cemaati bile durumun farkında değildi. Bu ortamda Venizelos'un kadim düşmanı Dimitrios Gunaris yeni hükümeti kurdu. O tarihe kadar Anadolu harekâtı Yunanistan'a 3 milyar drahmiye malolmuştu. Daha 1 milyon drahmi daha harcanması gerekiyordu. Ülkede büyük bir enflasyon yaşanıyordu, hayat pahalılığı, büyük grevleri tetikledi. 1921 yılında 40 bin işçinin katıldığı 50 grev yaşandı. Enflasyon asker maaşlarını da vurmuştu. Ekonomik sıkıntı yüzünden ordunun ihtiyaçları karşılanamaz hale gelmişti. Yunanistan, Londra ve Paris'ten kredi temin etmeye çalışmış ama başaramamıştı. Çünkü Fransa ve Britanya'da savaş aleyhtarı hava giderek güçlenmekteydi.

Anadolu'daki Yunan ordusunda eskiden beri varolan "Eski Yunanistanlı", "Anadolulu" ayrımına bir de "Venizelosçular", "Kralcılar" ayrımları eklenmişti. Nihayet Başkumandan Leoni-

das Paraskevopulos'un yerine Anastasios Papulas atanmış, deyim yerindeyse "dereyi geçerken at değiştirilmişti."

Erat arasındaki huzursuzluğa siyasi bir boyut katmaya çalışanlar ise komünist ve sosyalist askerlerdi. Foti Benlisoy'un deyimiyle "Bolşevik virüsü" Yunan ordusuna daha Anadolu'ya basmadan bulaşmıştı. 1919 yılında Venizelos Hükümeti yaklaşmakta olan Paris Barış Konferansı'nda Yunanistan'ın elini güçlendirmek için Ukrayna'da Kızıl Ordu'ya karşı İtilaf Devletleri tarafından yürütülen harekatlara katılmıştı. Denikin'in Beyaz Ordusu'na iki tümenle katılan Yunan askerleri Bolşeviklerin Kırım'da yürüttükleri propagandadan az da olsa etkilenmişti. Bu dönemde askerden kaçanlar, hatta Kızıl Ordu'ya katılanlar olmuştu. "Bolşevik virüsü" Küçük Asya seferi sırasında da işlevini görecekti. Örneğin1921 Noel'inde, Giritli Teğmen Pandelis Prinyotakis günlüğüne şunları yazmıştı:

> Bu beş yılda kaç genç insan öldü, kaç ev kapandı. Bu savaş ne felaket ne ümitsizlik? Ancak biz savaşmaya hala devam ediyoruz çünkü iktidar sahipleri böyle istiyor. Evet Briand, Lloyd George ve Sforza böyle istiyor ve böylece yoksullar savaşa devam ediyor, zenginlerin çoğunluğu cephe gerisinde keyif çatıyor.

Nikos Vasilikos adlı bir asker Sakarya Meydan Muharebesi sırasında günlüğüne şunları yazmıştı:

> Alaca karanlıkta hareket emri verildi. Geleceğin ölüleri, kuşkulanmadan ve neşeli bir şekilde şarkı söyleyerek ölüme doğru yürüyorlar. (...) Sürekli açız. Gündüzleri sıcakken, geceleri dayanılmaz bir soğuk var. Acımasız susuzluk, uzun süren kötülükler ve zahmetlerden geriye kalan azıcık kanımı da emerek rahatsızlık veren bit, saygı ve heyecanlar gücümü tüketti. Günler geçtikçe Ankara'ya girme ümidimiz azalıyor. (...) Terk edilmiş siperlerde yok oluş ve ölüm havası devam ediyor. Ölüm uykusundaki silahşörlerin cesetleri üzerinden siyah sinek bulutları kalkıyor. Davul gibi şişmiş ve çürümüş cesetler. Genç saçlar dalgalanırken, insan eti toprağa giriyor... Türk ve Yunan cesetlerini, ölüm kardeş kucaklaşmasıyla birleştirmiş...

Bu tepkiler elbette çoğu durumda kendiliğinden ortaya çıkıyordu ama *Rizopastis* (Radikal), *Komunismos* (Komünizm), *Erithros Fruros* (Kızıl Muhafızlar) gibi elaltından dağıtılan yayınların da etkisi vardı. Yunanistan Komünist Partisi, 1921 yılında Cephedeki Komünist Askerler Merkez Komitesi aracığılıyla propaganda çalışmalarını arttırmıştı. Muhtemelen bunların sonucu, 5 Şubat 1922'de Başbakan Dimitrios Gunaris ve Başkomutan Georgios Hacianestis'in birlikleri ziyaretinde büyük protestolar olmuştu. Askerler boş konserve kutularını ağaçlara asıyor ya da sağa sola fırlatıyordu. Birliklerden "Terhis! Terhis!" sesleri yükseliyordu. Hatta Uşak'ta "Yaşasın Kemal!" diye bağıranlar olmuştu.

10 Mayıs 1922'de Yunanistan siyasi bir krize girdi. Birbiri ardına kurulan iki hükümet güvenoyu alamayınca yerini üçüncüsüne bıraktı. Ege'deki Rum cemaati, Yunan ordusunun geri çekileceği endişesiyle muhtariyet ilan etmeye girişti. Yunan ordusu hezimeti tersine çevirmek umuduyla İstanbul'u işgal planları yaptı ancak İtilaf Kuvvetleri'nden destek gelmeyince bundan vazgeçti. İşte böyle bir ortamda, TBMM'deki muhalif grubun "aylar geçtiği halde ordu neden saldırıya geçmiyor?" diye eleştirinin tonunu yükselttiği bir dönemde 26 Ağustos 1922 tarihinde, 200 bin kişilik bir orduyla başlatılan Büyük Taarruz'la Yunan direnişi tamamen kırıldı, 28 Ağustos'ta cephe yarıldı, 29 Ağustos'tan itibaren Yunanlılar çember içine alındı. 30 Ağustos'ta "Başkomutanlık Meydan Muharebesi" sonunda Yunan ordusunun bir bölümü imha edildi, bir bölümü esir alındı. Esir düşmeyenler Kütahya, İnegöl ve Bursa yönlerine dağıldılar. 2 Eylül'de Hacianestis yerine atanan Nikolaos Trikupis esir alındı. Nihayet Türk ordusu, 9 Eylül 1922'de bir direniş görmeden İzmir'e geri girdi.

24 Eylül'de Midilli ve Sakız Adası ie Trakya'daki Yunan birlikleri isyanlar çıkarılar. Yönetim, Kasım 1920'de iktidarda uzaklaştırılmış olan Venizelos taraftarlarının eline geçti. Donanma da onlara katılınca Trakya'daki askeri birlikler ayaklandı. Yunan hava kuvvetlerine bağlı uçaklardan Atina'da Kral I. Konstantin ve Gounaris Hükümeti aleyhine bildiriler atıldı. 27 Eylül'de Kral tahtını oğlu II. Gregorios'a bırakarak ülkesinden ayrıldı. Atina'da bir generaller cuntası kuruldu ve "Küçük Asya

Felaketi"nin sorumlusu olarak görülen siyasi ve askerleri yargılanmasına başlandı. 28 Kasım 1922'de Küçük Asya hezimetinin sorumlusu ilan edilen altı siyasetçi ve generale idam cezası verildi ve cezalar derhal infaz edildi. İki general ömür boyu hapse mahkûm edildi.

Fransa

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Fransızlar Dörtyol ve Mersin'e çıkarma yapmışlardı. Daha önceden kendilerine söz verilmiş olan Musul ise İngilizler tarafından işgal edilmiş, dahası İngilizler işgali Adana, Antep ve Maraş yönünde genişletmişlerdi. 15 Eylül 1919 tarihli Suriye Anlaşması ile İngilizler Musul karşılığında Adana, Antep, Maraş ve Urfa'yı Fransızlara bıraktılar. Bu tarihlerde Fransızların bölgedeki kuvvetleri 500 er, 12 makineli tüfekten oluşan bir süvari takımından ibaretti. Bunlara 500 kadar da Ermeni lejyoner katılmıştı.

Aralık 1919'da Georges Picot, Mustafa Kemal'le gayri resmî bir görüşme yapmak üzere Sivas'a gitti. Kayseri'den geçerken Ali Fuat Paşa ile görüştü. Kendisine "Türk çoğunluğun bulunduğu topraklarda bir Türk devletinin kurulmasına çalışacağını" söyledi. Mustafa Kemal ise güneydeki işgalin kaldırılmasını, yoksa Kilikya için savaşacaklarını ihtar etti. Picot resmî görüşmeler yapamayacağını ancak Fransızların Türklere karşı düşmanca bir tutum takınmayacaklarını söyledi.

Ocak 1920'de Fransa'da Georges Clemenceau'nun Başbakanlıktan ayrılmasıyla barış yanlısı Alexandre Millerand Başbakan olmuştu. Bu değişiklik Fransızların Anadolu'daki kararlılığını etkilemişti. Maraş'ta Fransızlara karşı direniş de bu günlerde başladı. Fransızlar 12 Şubat 1920'de Maraş'ı boşalttılar. Fransızlarla birlikte Mondros Mütarekesi'nden sonra peyderpey şehre dönen Ermeniler de şehri terk ettiler. Kuva-yı Milliye milisleri, bu grupların arkasına düştü. Genelkurmay belgeleri üzerine çalışan Celal Erikan'a göre, Maraşlı milislerin kaybı 200 ölü, 500 yaralı iken; ölü, yaralı, kayıp ve hasta olmak üzere 20 bin Ermeni zayiatı vardı.

Urfa'da direniş, Osmanlı döneminde Der Zor Seyyar Jandarma Müfrezesi komutanlığı yapmış Yüzbaşı Ali Saip (Ursavaş) komutasındaki yerel aşiretlerden oluşan 3 bin kişilik milis gücü tarafından başlatıldı. Kuva-yı Milliye milisleri 7 Şubat 1920 tarihinden itibaren Fransızları sıkıştırmaya başlamış, 9 Şubat'ta Urfa hapishanesindeki tutukluların milislere katılmasıyla sıcak çatışmalar olmuş, dört gün sonra Fransızlar şehri terk etmişlerdi. Ali Saip Bey'in anlattığına göre, bu süreç sırasında milisler, Rusların gönderdiği 600 tüfek ve 1,5 milyon fişekle savaşmışlardı.

16 Şubat 1920'de İtilaf Kuvvetleri Komutanlığı'na hitaben yazılmış bir iç yazışmada "Fransız Hükümeti'nin Kilikya'da [Adana havalisi] kalıcı olmaya niyeti yoktur. Nihai amaç muhtemelen Fransa'nın Türkiye'ye önerdiği mali denetim benzeri belirli bir kontrol sağlayarak çekilmekti" deniyordu. Ancak Türk güçleriyle Fransızların arasındaki iyi ilişkilerden rahatsız olan Britanya Başbakanı Lloyd George buna karşı çıktı. Bu yüzden Fransızların geri çekilmesi ertelendi. Fransızlar Mart ayı boyunca birkaç kez karşı saldırıya geçtiler ancak başarılı olamadılar. Bir Fransız teğmenin "Marsilya'dan ayrılıyoruz, bile bile Türkiye'ye, kendi mezbahamıza sürükleniyoruz," sözlerini içeren hatıra defterinin bir gazetede yayımlanması, kamuoyunda savaş aleyhtarlığını artırınca, Fransızlar Nisan başlarında şehri Türklere teslim etmeye razı oldular. 11 Nisan 1920 günü şehirde Türk bayrakları dalgalanmaya başladı.

Fransızların son mevzii olan Antep'te de benzer direnişler olunca, Fransızlar artık bölgede barınamayacaklarını anlamışlardı. 12 Eylül 1921'de Sakarya Meydan Muharebesi'nin "TBMM orduları" tarafından kazanılmasından sonra Fransa savaştan çekilmeye karar verdi. Çünkü Fransızlar Sevr sürecinin İngilizlerin lehine yürüdüğüne inanıyorlardı. Görüşmeler 24 Eylül 1921 tarihinde tekrar başladı, 20 Ekim 1921'de Franklin Bouillon ile Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey Ankara Antlaşması'nı imzaladılar. Bu antlaşma ile Ankara Hükümeti, Güney Cephesi'ni kapamış, bununla birlikte, demiryolu bağlantısı olan Mersin gibi önemli bir limanı denetimi altına almıştı. Hepsinden önemlisi Ankara Antlaşması ile ilk defa bir Batı devleti Misak-ı Milli'yi tanımıştı. Böyle bir tanıma ile aynı zamanda Britanya ile Fransa

arasında büyüyen çıkar çatışması, İtilaf blokundaki birlikteliği önemli ölçüde zedelemiştir.

Mustafa Kemal müzakereler sırasında, Sovyet şüphelerini karşılamak için Fransızlarla yapılan müzakerelerin bir zaptını her gün, Sovyet Sefareti'ne göndermişti. Bu dönemin ardından bir süre tereddüt ettikten sonra Sovyet liderleri, başta Lenin olmak üzere, Ankara Hükümeti ile sağlam bir ilişki kurmanın faydalı olacağına kanaat getirmişlerdi. Bu yüzden geciktirilen askeri yardımın yapılması hususundaki detayları açıklığa kavuşturmak için Ankara'ya bir heyet göndermişlerdi.

Alptekin Müderrisoğlu'nun Kâzım Özalp'ten aktardığına göre Fransızlar, Ocak 1922'de Kilikya'yı terk ederken 10 bini aşkın tüfek, 1.505 sandık mermi ile parası ileride ödenmek üzere 10 hangar, 4 yedek uçak motoru, 3 telsiz istasyonu ile 10 Brege tipi uçağı Ankara Hükümeti'ne bırakmış, daha sonra da 1.500 adet hafif makineli tüfek, 2.735 sandık fişek, 200 kamyon, 1 komprasör, 11 top beşik ve kaması, 2 ton şaplı kösele, bazı top yedek parça ve malzemesi satmıştı.

İtalya

19-21 Nisan 1917 tarihli Jean de Maurienne Anlaşması uyarınca Mersin, Antalya, Konya, Aydın ve İzmir İtalya'ya veriliyordu. Ama anlaşmanın Çarlık Rusyası tarafından onaylanması gerekiyordu. Bolşevik Devrimi yüzünden bu şart gerçekleşmeyince İtalya'nın durumu belirsiz hale gelmişti. Nitekim İtalya Mondros Mütarekesi'nden sonra Adana ve Antalya bölgelerine asker göndermek istediği zaman Britanya ve Fransa, bölgede müttefiklerin güvenliğini tehdit eden hiçbir gelişme bulunmadığını, dolayısıyla mütareke koşulları içinde bu hareketin hiçbir yasal dayanağı olmadığını söyleyerek İtalya'yı protesto etmişlerdi. 15 Mayıs 1919'da İzmir'e Yunan çıkartması yapıldığında bu sefer İtalyanlar ortaklarını protesto ettiler, bununla da yetinmeyerek Milas, Antalya, Kuşadası, Fethiye, Söke, Çine, Muğla'yı Konya'yı işgal ettiler.

Ancak Ege'de direniş güçlerini örgütleyen Kâzım Özalp'e göre İtalya, "Birinci Dünya Savaşı sonunda kendisine vaad edi-

len İzmir'in Yunanlara verilmesi üzerine, Anadolu'da yürütülen Türk direnişini desteklemeye karar vermişti."

Gerçekten de İtalyanlar Türklere o kadar iyi davranıyorlardı ki, düzenli ordunun henüz kurulmadığı günlerde Ankara Hükümeti'nin hizmet aldığı çetecilerden biri olan "Demirci" Mehmed Efe'nin Denizli'de terör estirmesi üzerine, şehir halkı, İtalyanlara sığınmayı bile düşünmüştü. Sabahattin Selek'e göre İtalyanların işgal bölgelerinde politikasının esasları şunlardı: Yunan ve İngiliz düşmanlığı telkin etmek, köylülere iyi davranmak, alışverişte fazla para ödemek, Yunan işgal bölgesinden gelen göçmenlere çadır, battaniye, yiyecek vermek, çocuklara şefkatli davranmak, çikolata vs. vermek, Banko di Roma aracılığıyla bölgede kredi vermek, posta teşkilatı kurmak, okul yapmak, camileri tamir ettirmek, Türk ordusu mensuplarına zor bulunan yiyecekleri sunmak... Bununla da kalınmadı. Refet (Bele) Paşa Antalya'ya gidip İtalyanların elindeki silah ve cephanenin Kuva-yı Milliye'ye verilmesini sağlamakla kalmadı, işgal bölgesinden silah ve cephane kaçırılmasına İtalyanlar yardımcı oldular. İtalyanlardan 4 milyon 310 bin tüfek fişeği, 97 ton barut, 20 Spad S. XIII tipi uçak ve 20 bin tüfek satın alındı. İtalyanlar İkinci İnönü Savaşı'ndan (23 Mart-1 Nisan 1921) sonra Anadolu'dan çekildi.

Britanya

Mondros'ta verilen sözlerin aksine, Anadolu'nun dört bir yanının işgal edilmesi, dahası İzmir örneğinde olduğu gibi bu işgalde Yunan askerlerinin görev alması öylesine mantıksız bir adımdı ki, o güne kadar kaderlerine razı olarak oturan en teslimiyetçi kesimlerde bile "Milli Mücadele" fikri bundan sonra şekillenmeye başlamıştı. Sina Akşin şöyle diyor bu konuda:

> İzmir'in Yunanlılarca işgali gerçekten bir dönüm noktası olmuştur. Bu noktaya dek, mütareke çok çiğnendi, İtilaf devletlerinin birçok meşru omayan işgalleri, davranışları oldu. Fakat özellikle ulusçu olmayanlar, İT [İttihat ve Terakki] hasımları için bunlar hep tevil edilebilecek davranışlardı. Bir dinci ya da

> imparatorluk görüşünden kalkan kimse için bir Musul'un, bir Adana'nın işgali, bir Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Bağdat işgalinden o denli çok üzücü bir şey değildi. Kaldı ki, bu kimseler bağımsız bir Osmanlı Devleti düşüncesinin hayal olduğunu, hiç değilse bir süre, bir büyük devletin "rehberliğinin" kaçınılmaz olduğunu artık kabul etmişlerdi. Bu bakımdan mütarekenin çiğnenmesi, orasının burasının işgale uğraması o denli vahim gözükmüyordu bunlara. İstanbul'un işgaline gelince onların gözünde Almanlar gitmiş, yerlerine kimilerinin Müslüman sömürgesi var diye Müslüman devletleri saydıkları Britanya, Fransa gibi devletler gelmişti. Halife Vahdeddin ve çevresinin İngilizlerle uyuşmuş ya da uyuşmak üzere olduğu söylentileri ise, bunların yüreklerine su serpen haberlerdi. (...) Ne var ki ulusçuların başlıca örgütü İT idi ve bunun da sırtında savaşın, yenilgilerin, yolsuzlukların kocaman kamburu vardı. (...) İzmir'in işgali bağımsızlık hedefinin gerekliliğini kanıtladı...

Başa dönecek olursak, bugün İngilizlerin bu saldırgan, kışkırtıcı ve mantıksız politikasının arkasında, Türkleri "barbar", Helen kökenli Yunanları "medeni" sayan ve sıkı bir Elefterios Venizelos hayranı olan Lloyd George'un olduğu biliniyor. Lloyd George, radikal bir reformcu ve parlak bir hatipti. 1876 yılında Bulgaristan'da gerçekleştirdikleri katliamlar* yüzünden Osmanlılar hakkında son derece olumsuz ifadelerle dolu bir broşürle tarihe geçen Liberal Parti Milletvekili William E. Gladstone'un bir müridi olarak "ezilen, mazlum halklar" fikrinin azimli bir savunucusuydu. Ama aynı zamanda becerikli bir entrikacıydı.

Yusuf Hikmet Bayur, Lloyd George'un Savaş Bakanı Churchill'e şöyle söylediğini iddia eder:

> Rumlar Doğu Akdeniz'de geleceğin ulusudurlar. Dölcek (velut) ve erkle dolu olarak Türk barbarlığı karşısında Hıristiyan uygarlığını temsil etmektedirler. Generallerimizin onların asker-

---

* Batı literatürüne "Bulgar Dehşeti" diye giren bu olaylar hakkında ayrıntılı bilgiyi *Tanzimat'tan Cihan Harbi'ne Osmanlı'nın Öteki Tarihi* (Literatür, İstanbul, 2017) adlı kitabımda bulabilirsiniz.

lik bakımından değerlerine karşı açıkladıkları beğenmemezlik gülünçtür. Bir Büyük Yunanistan, Britanya İmparatorluğu için değer biçilmez bir kazanç olacaktır. Gelenek, eğitim ve çıkar bakımından Rumlar dostumuzdur. Bugün 5-6 milyondurlar. Eğer onlara ayrılan toprakları elde tutarlarsa elli yıl sonra yirmi milyon olurlar. İyi denizcidirler ve bir büyük deniz devleti olacaklardır. Doğu Akdeniz'in en önemli adaları ellerindedir, bunlar Süveyş yoluyla Hindistan, Avustralya ve Uzak Doğu ile ulaşım yollarımızın üzerinde bulunan doğal denizaltı üsleridirler. Bunlarda minnetarlık güçlü bir duygudur. Eğer onlara ulusal gelişme evreleri sırasında sağlam bir dostluk gösterirsek İmparatorluğun birliğini sağlayan büyük yolun başlıca koruyucuları olurlar...

Yunan tarihçisi, A. A. Pallis şöyle tamamlar tabloyu:

Her Yunanlının kalbinde Lloyd George için sıcak bir köşe vardır. Anadolu harekât planının uygulanmasında baş sorumluluk şüphesiz ona aittir. Lloyd George, Gladstone geleneğine uygun olarak meslektaşları arasında kendisini Helenizm'e büyük ölçüde kaptırmış olduğu gibi, kendi deyimi ile "Barbar Türklerden" nefret ediyordu. Bu konuda heyecanı gerçek ve samimi idi. Heyecan ve hırs dolu yaradılışı, Şark Meselesi'ni çok daha iyi bilen arkadaşlarının ve uzmanların itirazlarını bir kenara itmesine yol açıyordu. Demokratik görüş bakımından kendi düşüncelerine son derecede yakın bulduğu Venizelos'un inandırıcı belagatine kendini fazlasıyla kaptırmış, Yunan Başbakanının etkisi altında kalmıştı.

Lloyd Geogre'un planı neydi?

Lloyd George Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırı için de bir plan geliştirmişti. Buna göre limanı Trabzon olmak üzere bir Ermenistan kurulmalıydı. Bu teklifler ilk dile getirildiğinde pek çok itirazla karşılaşmıştı. 1919 Paris Barış Konferansı'nda Fransa'yı temsil eden Paul Cambon "Venizelos Lloyd George'u

dilediği gibi ve kolayca kullanıyor" demişti. Britanya Donanma Bakanı Winston Churchill ise Türklere yumuşak davranmanın Britanya İmparatorluğu'nun çıkarları adına daha akıllıca olacağını düşünüyordu. Hindistan İşleri Bakanı Ernest S. Montagu da benzer şekilde Türklere sert davranmanın Hint Müslümanlarının büyük tepkisini çekeceğini söylüyordu. Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise Anadolu'nun her yerinde Türklerin çoğunlukta olduğunu, Ermenilerin de pek masum olmadığını söyleyerek bağımsız Ermenistan projesine karşı çıkıyordu. Ama sonunda kazanan Lloyd George oldu.

Başlangıçta Britanya'nın kaybedeceği şeyin çok az olduğu sanılıyordu. Savaşı Yunanlar yürütecekti. Kazanırlarsa ne âlâ, kaybederlerse, durup dururken savaşa girip İtilaf Devletleri'nin başarısını dört yıl geciktiren, Çanakkale'deki direnişi ile hatırı sayılır zırhlısının sulara gömülmesine, tüm cephelerde milyonlarca askerin ölmesine ve milyonlarca poundun harcanmasına neden olan, dahası Britanya'nın Müslüman tebaasına kötü örnek oluşturan Türklere iyi bir ders verilmiş olacaktı.

Lloyd George 14 Şubat 1920 günü Londra'da yapılan müttefikler arası konferansta şöyle diyordu:

> Padişah'ın İstanbul'da bırakılması konusunda Majesteleri Hükümeti'nin vardığı sonucun, dikkatli bir inceleme sonucunda ve isteksiz olarak, duraksama ve kaygı ile varılmış bir sonuç olduğunu ve şimdi bile en sonunda kabul etmiş oldukları bu tutumun doğruluğu hakkında kaygıları bulunduğunu düşünüyorum. Kişisel olarak Padişah'ın İstanbul'dan kovulmasına karşı ileri sürülen karşı görüşler kuramsal niteliktedir. Türkler yüzyıllardır Avrupa'dadırlar ve hep bir bela, bir baskı öğesi ve bir karışıklık kaynağı olagelmişlerdir. Türk hiçbir zaman Avrupalı olmamış, Avrupa uygarlığını içine sindirememiş ve sürekli bir savaş nedeni olmuştur. Türklerin bu niteliklerini değiştirmelerini beklemek büyük iyimserlik olur. Ayrıca İstanbul da tüm öteki başkentlerden farklıdır. Şöyle ki Paris görünür biçimde Fransız'dır. Londra Britanyalıdır, Roma İtalyan'dır ama İstanbul Türk değildir. İstanbul nüfusunun çoğunluğu da Türk değildir. Ayrıca hükümet merkezi oradan uzaklaştırılacak olursa

> İstanbul'daki Türk nüfusu da büyük ölçüde azaltılmış olacaktır. Kentin hemen çevresindeki nüfus Rum'dur. Demek oluyor ki biz Padişahı İstanbul'da tutmakla Müttefik ülkeler sorunlarının çoğunu çözdükleri ilkelerden ayrılmış oluyoruz ve yabancı bir hükümdarı, yabancı bir halka egemen olarak bırakıyoruz. Padişah İstanbul'da Batılı Devletler arasında sürekli bir çekişme, kıskançlık ve entrika kaynağı olacaktır.

Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise gayet mistik bir tonda konuşacaktı:

> Tanrı ilahi arzunun gerçekleşmesi için bir kere daha Britanya İmparatorluğu'nu ve özel olarak onun üstün sınıfını bir araç olarak seçmişti. Türk sorunu bu sefer Avrupa diplomasisinden tamamen çıkarılmalı, Hindistan'da ve diğer herhangi bir yerde Müslümanlar Türkiye'nin kesin bir yenilgiye uğradığını ve artık "İslam'ın muzaffer askerleri' pozisyonunda olmadığını anlamalılar. Bu amaç için kararlı ve kesin bir harekatın derhal uygulamaya konması lazımdır. Türkiye'nin Avrupa'daki toprakları tamamen elinden alınmalı, İstanbul ve Boğazlar bir başka ele devredilmelidir. Türkler Asya'ya kadar sürülmelidir. İstanbul ve Boğazlarda onun yerini alacak güç Büyük Britanya'dır.

Bu ve benzeri konuşmalardan kısa süre sonra Anadolu ile ilgileri, Hindistan Yolu'nun güvenliği ile sınırlı olan İngilizler ortakları Fransızların kendilerinden önce davranmasından korktukları için 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ederek o güne dek Anadolu Hareketi'ne katılmakta tereddütlü olan kesimlerin Ankara'nın yolunu tutmasına neden oldular.

İngilizler Ankara'nın güçleriyle doğrudan çarpışmaya girmediler çünkü Birinci Dünya Savaşı'ndaki büyük kayıplarından sonra yeni bir savaşa devam edecek askerî, mali ve moral güçleri yoktu. İngiliz kamuoyu hem bu yüzden hem de Yunan ordularının Anadolu'da yaptığı katliamlardan dolayı hükümete destek vermiyordu. Yine de İngiliz birlikleri, İkinci Anzavur İsyanı (16 Şubat-19 Nisan 1920) sırasında ve 22 Haziran 1920'de Yunan orduları Anadolu içlerine doğru harekete geçerken çeşitli şekil-

lerde Ankara karşıtlarına destek verdiler. İngilizlerin esas işlevi, Yunan ordularının Anadolu'ya çıkarılması ve Kemalist harekete karşı savaş alanına sürülmesiydi.

Milne Hattı

Ancak Batı Anadolu'da Yunan ilerlemesine karşı başlayan ve genişleyen Türk direnişiyle Yunanlıların, bölge halkına baskı ve zulüm yaptığı şikâyetleri üzerine Paris Barış Konseyi, bölgedeki mevcut durumu korumak üzere, taraflar arasında bir "barış hattı"nın kurulmasına karar verdi. Bunun için İşgal Orduları Başkomutanı General Sir George Milne görevlendirildi. 1919 Ağustosunun ilk haftasında Yunanistan dahil İtilaf Kuvvetleri ile "Türk milli kuvvetleri" (Kuva-yı Milliye) arasında bir sınır çizilmesine karar verildi. General Milne sınırı belirlemek için Temmuz 1919 sonlarında bölgeye geldi. Celal Bayar *Ben de Yazdım* adlı hatıratında bu girişimden duyulan memnuniyeti şöyle anlatır:

> General Milne'nin memleket içindeki gezisinin etkisi büyük olmuştur. Herkes hoşnut kalmış olup, çeşitli yerlerde başıbozuk liderlerin yolda gezmek üzere olan takviyeleri durdurmuş oldukları bir gerçektir. Adamlarından üç yüz kişi ile birlikte Salihli'ye gelecek olan bir zeybek ağası, İzmir'e İngiliz subaylarının geldiğini işittiklerini ve bunların muhakkak Yunanlıları geri çekilmeye zorlayacaklarını umduklarını ve artık çarpışmaya gerek kalmadığını düşünerek tek başına geldiğini söylemiştir. Memleket içindeki genel inanç, İngiltere'nin bugünkü güçlüklerinde Türkiye'ye yardım edeceği yolundadır.

Generalin adından dolayı Milne Hattı denilen bu hat, Ayvalık-Kozluca'nın kuzeyinden, Soma, Akhisar'in batısından, Manisa'nın kuzeyinden, Salihli'nin batısından, Ödemiş, Aydın'ın doğusundan geçerek Menderes Nehri boyunca devam ediyordu. Bu hat 7 Ekim 1919 tarihinde Konsey tarafından onaylandı. Hem Yunanlılara hem Türklere, kuvvetlerini hattın üçer kilo-

metre gerisine çekmeleri ve ilerde de bu hattı geçmemeleri ihtar edildi. Türk tarafı hattı protesto etti. Yunanlılar ise protesto etmemekle birlikte hattı geçmek için her fırsatı kullandılar. Yine de hattın oluşumu, Ege bölgesinde önce kongreler, sonra çeteler halinde Kuva-yı Seyyare'nin, bunun lağvedilmesinden sonra da Kuva-yı Milliye'nin Yunanlılara direnmesine ve nihayet yenmesine katkıda bulundu.

Yunan ordusunda görevli Christos D. Karassos'un Milne Hattı'na dair değerlendirmesi de bunu doğruluyor:

> İngiliz Generali Milne'nin çektiği hattın öte tarafında, Türkler istedikleri gibi ordularını ve devletlerini yeniden yapılandırmaktaydılar. Yunan ordusu, Kemal'in güçlerine karşı ilerleme özgürlüğüne sahip değildi. Ordumuz, cephe hattı boyunca Türk saldırılarına karşı pasif direniş gösteriyor ve bu hattı muhafaza etmeye çalışıyordu. 27 Ağustos'ta* Yunan Genel Kurmayı'nın İngiliz Genel Kurmayı nezdinde yaptığı itirazlar üzerine, General Milne, cephe hattımızın bir ila bir buçuk km genişlemesine izin verdi. 16 Ekim 1919'da ise, hem bulunduğumuz bölgelerde operasyon yapılması için hem de saldırı olduğu taktirde geri püskürtebilmek için 3 km ilerlememize müsade edildi. 26 Ekim'de General Milne, Barış Konferansı Komitesi'nin belirlediği hattı bize iletti...

6-11 Ocak 1921 tarihleri arasında meydana gelen Birinci İnönü Muharebesi'nden sonra Yunan ordularının umdukları kadar başarılı olamayacağını anlayan İngilizler, 21 Şubat 1921'de Londra Konferansı'nı topladılar. Konferansa hem İstanbul Hükümeti hem de Ankara Hükümeti davet edilmişti. İstanbul Hükümeti'nin başı Sadrazam Tevfik Paşa, temsil yetkisinin Ankara Hükümeti'nde olduğunu söyledi. Ankara ise, davetin TBMM'ye yapılmasını şart koştu. Sonunda Bekir Sami (Kunduh) Paşa başkanlığındaki bir heyet Londra'ya gitti. Konferans sonunda, 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Barış Antlaşması'nın gözden ge-

---

* Yazar, eski Yunan takvimini kullanmıştır. Verilen tarihlerin günümüz takvimi ile özdeş olması için, okuyucunun 13 gün eklemesi gerekir.

çirilmesine karar verildi. Ancak Bekir Sami Bey'in imzaladığı bir dizi anlaşma, Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmediği için akim kaldı. Buna rağmen, Britanya Hükümeti, 14 Nisan 1921'de, Türk-Yunan Savaşı'nda kesin tarafsızlığını belirten notasını Yunan hükümetine bildirdi. Bu tarihten sonra İngilizlerle Türkler bir kere, 1922 yılı yazında İran-Irak-Türkiye sınırındaki Revandiz'de karşı karşıya geldiler. İngilizler 31 Ağustos 1922 günü Özdemir Bey namlı Milis Yarbayı Ali Şefik Bey'in komutasındaki derme çatma güçler karşısında beklenmedik bir yenilgiye uğradı. 9 Eylül 1922'de Türk ordularının İzmir'e girişiyle savaş fiilen bitti.

Savaşta ne kadar kayıp verildi?

Emekli Tümgeneral Celal Erikan'ın ve Alptekin Müderrisoğlu'nun yaptığı hesaplamalara göre, Türk tarafı Batı Cephesi'ndeki ilk önemli çarpışmalar olan 6-11 Ocak 1921 tarihli Birinci İnönü Muharebesi'nde 121 ölü, 97 yaralı; 23 Mart-1 Nisan 1921 tarihli İkinci İnönü Muharebesi'nde 685 ölü, 1.822 yaralı, 1.361 kayıp, 1.080 kaçak, 6 esir verdi. 11 Temmuz-18 Temmuz arasındaki Kütahya-Eskişehir Savaşları sırasında 1.643 ölü, 4.981 yaralı, 30.809 kaçak, 374 esir vardı. 23 Ağustos-12 Eylül 1921 tarihleri arasındaki Sakarya Meydan Muharebesi sırasında 3.282 ölü, 13.618 yaralı, 8.630 kayıp ve asker kaçağı vardı. Bu savaşa ait kayıpları Genelkurmay yayını olan *Türk İstiklal Harbi* adlı eser 5.713 ölü, 18.840 yaralı olarak verir. 26 Ağustos-30 Ağustos 1922 tarihleri arasındaki Büyük Taarruz ve Başkumandanlık Meydan Muharebesi sırasında ise 2.543 ölü, 9.855 yaralı, 1.865 esir, 13.162 kaçak vardı.

Batı Cephesi'nin zayiat rakamlarını toplayınca ortaya çeşitli kaynaklara göre 8.274 ila 10.705 ölü, 30.373 ila 35.595 yaralı, 45.051 kaçak, 9.991 kayıp, 2.245 esirden oluşan bir tablo çıkıyor. Sabahattin Selek'e göre Doğu Cephesi'nde Ermenilere karşı şanlı zaferler kazandığı söylenen Kâzım Karabekir'in 15. Kolordusu'nun kaybı ise 46 ölü, 76 yaralı idi. Ayrıca Ege'de ve Güney'de yerel direniş güçlerinin, yani çetelerin savaşları sıra-

sında ölenler ve esir düşenler de vardı ki, bunların "sivil" olarak kaydedildiği, yani Genelkurmay'ın sayıları içine girmediği sanılıyor. Örneğin, daha sonra "hain" ilan edilen "Çerkes" Ethem Bey'in birliklerindeki kayıplar bu sayılara dahil değildi. Yine de bu sayıların Çanakkale Savaşı'nın kayıpları yanında (57.263 ölü, 97.874 yaralı, 11.178 kayıp, 20.297 hastalık sonucu ölüm olmak üzere toplam 207.696 zayiat) gayet mütevazı olduğunu kabul etmek gerekir.

"İç Düşman" Kimdi?

Milli Mücadele yıllarında en kanlı çatışmalar "dış" düşmanla değil "iç" düşmanla yaşanmıştı. Bu bağlamda ilk akla gelenler İngilizlerin desteğiyle bağımsız bir Kürt devleti kurmayı hedefleyen Midyatlı aşiret reisi Ali Batı'nın isyanı (11 Mayıs-18 Ağustos 1919), saltanat ve hilafetten yana tavır alan Konyalıların çıkardığı Birinci ve İkinci Bozkır İsyanı (27 Eylül-4 Ekim 1919/20 Ekim-4 Kasım 1919), Ankara Hükümeti'nin "'kâfir'" olduğunu ileri süren Bayburtlu Şeyh Eşref'in isyanı (26 Ekim-24 Aralık 1919), İstanbul Hükümeti'nin Hilafet Ordusu'na katılan Çerkeslerin çıkardığı Birinci ve İkinci Anzavur İsyanı (25 Ekim-30 Kasım 1919/16 Şubat-16 Nisan 1920), yine Çerkeslerin başrol oynadığı Birinci Düzce İsyanı (13 Nisan-31 Mayıs 1920), Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı (HİF) tuttukları için, İTC'li kadrolara destek vermek istemeyen Yozgatlı Çapanoğullarının (Birinci Yozgat) İsyanı (13 Haziran-27 Temmuz 1920), Irak-Garzan bölgesinde özerklik ilan etmek isteyen Bahtiyar Aşireti Reisi Cemil Çeto'nun isyanı (20 Mayıs-7 Haziran 1920) ve bağımsız Kürdistan'ı hedeflediği ileri sürülen Milli Aşireti Olayı (1 Haziran/ 8 Eylül 1920), Hilafetçi Zile Ayaklanması (3-21 Haziran 1920), Çerkeslerin katıldığı İnegöl Olayları (20 Temmuz-20 Ağustos 1920) ve İkinci Düzce İsyanı (8 Ağustos-23 Eylül 1920), İkinci Yozgat İsyanı (5 Eylül-20 Aralık 1920), İstanbul Hükümeti'ni destekleyen Türkmenlerin çıkardığı Konya İsyanı (2 Ekim-22 Kasım 1920), Mustafa Kemal ile girdiği bilek gü-

reşini kaybeden "Çerkes" Ethem'in isyanı (17 Aralık 1920-23 Ocak 1921), Sivas-İmranlı havalisinde yaşayan Alevi-Kürtlerin çıkardığı Koçgiri İsyanı (6 Mart-17 Haziran 1921).

Ayrıca resmî tarih yazımına "isyan" diye geçmemiş olaylar da vardı. Örneğin Mayıs 1920'de Ankara'ya destek vermek isteyen Karamürsellilerin kurdukları Gök Bayrak Gönüllü Taburu ile Ankara'nın adamı İzmitli Dr. Enis komutasındaki milisler çatışmış, ardından kasaba halifecilerin eline geçmiş, halk iki ateş arasında kalmıştı. Bu olaylarda pek çok kişi ölmüş, öldürülmüştü. Yine aynı dönemde Afyon'dan Yarbay Arif Bey, Karakeçili aşiretinden 300 kişilik bir kuvvetle Ankara-Beypazarı'na gelmiş ve halk kandırıldıklarını söylediği halde askerler kasabayı yakmaya kalkmışlardı.

1921'de Giresunlu "Topal" Osman'ın müfrezeleri Koçgiri İsyanı'nı bastırmaya giderken ve geriye dönerken yolları üzerindeki Ermeni ve Rum köylerini yakmış, ahaliyi katletmişti.

Bu isyan ve olaylarda kaç kişinin öldüğünü, kaç kişinin yaralandığını bilmiyoruz. Sonuçta ölü veya yaralı sayısı kaç olursa olsun, ülke sadece yabancı işgal ordularından değil aynı zamanda Anadolu halkının "iç düşman" diye tanımlanan bir bölümünden de "temizlenmişti." Ancak bu "temizliğin" Ankara'nın arzu ettiği radikallikte gerçekleşmediği ilerde yaşanacak çeşitli isyanlarla anlaşılacaktı.

Özet Kaynakça

Apak, Rahmi. *Türk İstiklal Harbi, İç Ayaklanmalar (1919-1921)*, cilt VI, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

Armaoğlu, Fahir. *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara Siyasal Bilgiler Yayını, Ankara, 1973.

Akşin, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınları, İstanbul, 1976.

Benlisoy, Foti. *Kahramanlar, Kurbanlar, Direnişçiler*, İstos Yayınları, İstanbul, 2014.

Erdem, Nilüfer. *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.

Erikan, Celal. *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, haz. Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 3 cilt, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, SBF Yayınları, Ankara, 1978.

Müderrisoğlu, Alptekin. *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, 2 cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1988.

Özalp, Kâzım. *Milli Mücadele, 1919-1922*, 2 cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

Türk İstiklal Harbimiz, II. Cilt, "Batı Cephesi", I-VI. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963-1969.

"GÜZEL" İZMİR'İ KİM YAKTI?

> Şehir bir kül yığını. İnsanların ve öküzlerin güçlükle çektikleri top arabaları arasından geçiyoruz. Ne Yunanlılar ne biz ölülerimizi gömmeye vakit bulamamıştık. Türk ordusu, Türk şehirlerini ateşten kurtarmak için var hızıyla koşuyor. Yunan ordusu da yaptığı yangınlardan, cinayetlerden kaçıyor. Hiç birisi öbür tarafa zerrece merhamet göstermiyor.

Halide Edib (Adıvar), Mustafa Kemal'in Uşak'tan İzmir'e yolculuğunu anlattığı *Türk'ün Ateşle İmtihanı* adlı kitabında Alaşehir'i böyle anlatır. Ardından 18 kurşun yarasına rağmen hayatta kalmayı başaran mucizevi asker Kemaleddin Sami Paşa'yla Salihli'ye doğru yola koyulurlar. Yolda İzmir Körfezi'ne demirlemiş olan *Edgar Quinet* zırhlısından bir mesaj alan Mustafa Kemal'e, İzmir'i Türk ordusuna teslim etmek istediklerini söyleyen konsoloslar, görüşmelere hangi kumandanın gönderileceğini sormaktadırlar. "Kimin şehrini kime veriyorlar!" diye bağırır Mustafa Kemal.

Kramer Otel'de

Mustafa Kemal, yorgun ordunun konakladığı Nif'in (şimdi Kemalpaşa) biraz ilerisindeki Belkahve'den İzmir'e bakarken de yabancı harp gemileriyle dolu körfeze ve Anadolu şehirlerinin aksine tek bir dumanın bile tütmediği şehre uzun uzun baktıktan sonra yanındakilere, "Bu şehre bir şey olsaydı çok üzülürdüm" demişti. Yunan ordusunun acele ile terk ettiği İzmir'in içi karmakarışıktı. Bu nedenle kendisine önce Karşıyaka'da bir köşk hazırlandı; ama sonuçta Bornova'daki bir köşke

yerleştirildi. Yakup Kadri, Mustafa Kemal'in o gün Ege'nin ufkuna bakarken "Bir rüya görmüş gibiyim!" diyeceğini söyleyecektir.

Ordu mensupları ve İzmir'in ileri gelenleri onu karşılarında görünce biraz şaşırmışlardı. Çünkü henüz gelmesini beklemiyorlardı. Şaşkınlık geçince büyük bir coşku yaşandı. Hoş geldin demeye gelenler, çiçekler, çelenklerle süslü bir sofrada yenilen yemek, alkışlar, "Yaşasın!" sesleri... Ancak birden silahlar patladı ve Mustafa Kemal arkada bir odaya kapandı. Kapıyı kapatmadan önce de Ruşen Eşref'e sert bir şekilde ne olduğuna bakmasını emretmişti. Bir süre sonra anlaşıldı ki, Türk ordularının önünden kaçan Yunanlıların bir bölüğü şehrin girişinde "Çolak" İbrahim Bey'in emrindeki Türk birliği ile karşılaşmış ve silahlar çekilmişti.

Hrisostomos linç ettiriliyor

Aynı gün (10 Eylül) Mustafa Kemal'e tekmili Vali Vekili "Sakallı" Nureddin Paşa verdi. Önlerindeki masada değerli taşlarla süslenmiş bir kılıç duruyordu. Bu kılıç, İzmir'e girecek ilk süvari komutanına verilmek üzere Buhara Cumhuriyeti tarafından gönderilen üç kılıçtan biriydi. Nureddin Paşa'nın daveti üzerine, işgal yıllarında doğal olarak Yunanlılarla işbirliği yapan İzmir Rum Metropoliti Hrisostomos, yanında Belediye Meclisi Üyesi Klimadoğlu, Çürükçüoğlu Nikolaki, Sarraf Yanko ve Timoleon Efendi ile birlikte vilayet konağına gelmişti. Aslında Metropolit, İzmir'in geri alınmasından önce pekâlâ kaçabilirdi ancak kaçmamıştı. Anlaşılan fazla iyimserdi.

Mustafa Kemal, Nureddin Paşa'ya "Senin dostundur! Git görüş, ben görüşmek istemem" demişti. Nureddin Paşa, Hrisostomos'a elini uzatmadığı gibi, bir de hakaret etti. Ardından İkiçeşmelik Karakolu'na götürülerek sorgulanmasını emretti. Bir süre sonra Hrisostomos'un halk tarafından linç edildiği haberi geldi. Linçin en yakın tanıdığı Cellât Ali 1973 yılında *Yeni Asır* gazetesinde yayımlanan hatıratında linç olayı şöyle anlatacaktı:

Papaz, muhafızların himayesinde bulunduğu hücreden çıkarıldı ve idam hükmünün yerine getirileceği Namazgâh yönüne yürümeye başladı. Biz giderken peşimizdeki kalabalık da her dakika artıyor ve tehlikeli bir durum meydana geliyordu. (...) Jandarmalar ne yapacaklarını şaşırmışlardı. Galeyana gelenleri yatıştırmaya çalışıyorlardı. Fakat nasıl olduysa oldu ve papaz kaşla göz arasında kayboluverdi. "Ey ahali ne oluyor? Bu yaptığınız doğru değil. Zaten ona kanun cezasını vermiş!" demeye kalmadan Hrisostomos parça parça edildi ve cesedi de bir kenara atıldı. Kafasına vurulan ilk sopayla kanlar içinde kalmıştı....

Ardından meşhur olay yaşandı. Mustafa Kemal, Karşıyaka'da bir zamanlar Yunan Kralı Konstantin'in de kaldığı Beyaz Köşk'e girerken kapıya serilen Yunan Bayrağı'nı kaldırttı, ardından Şevket Süreyya'nın sözleriyle "genç bir ilah" gibi köşke girdi. İzmir'e girişinin, İzmirlilerin meşhur deyişiyle "istirdat"ın, yani geri alınışın ikinci gününde tek başına soluğu Kordon'daki Kramer Otel'de alan Mustafa Kemal'in alelacele kurulan sofrada yemeğini yerken garsonlara, "Kral Konstantin de bu otele gelip, burada bir kadeh rakı içer miydi?" diye sorması, garsonların da "Hayır, Paşa efendimiz..." sözleri üzerine, "Öyleyse neden İzmir'i almak istemiş?" demesi pek manidardı.

Yangın başlıyor

İstirdatın dördüncü gününde ise bütün bu güzel hava tersine döndü. İzmir'in en mamur, en güzel, en zengin mahalleleri alevler içindeydi çünkü. Yangın hızla, yerleştiği köşke yaklaşırken Mustafa Kemal, ateş çemberinden panik içinde kaçışan halkın arasından açık bir otomobille ilerde kayınpederi olacak Uşakizade Muammer Bey'in Göztepe'deki evine doğru yola çıktı. O gün bir suikasta kurban gitmemesi büyük bir mucizeydi.

Deniz bakır kırmızılığındaydı. En kötüsü de arkalarından gelen ölüm ateşi ile önlerindeki derin deniz arasında kalan dar rıhtımlarda birbiri üzerine yığılmış binlerce insanın sürekli olarak

> kilometrelerce uzaklıktan işitilebilecek korkunç çığlıkları yükseliyordu. (...) Akkor halindeki dev balonların sürekli olarak havaya fırlatılmasını, akaryakıt bulunan yerlerin ateş almasını, havanın tiksindirici bir kokuyla kaplanmasını, bu arada üzerimizden ateş saçan bulutların, yanık kömür parçalarının ve kıvılcımların geçişini bir kez tasavvur edin. İşte o zaman seyrettiğimiz büyük ve korkunç yıkımın korku veren görünüşünü gözünüzün önünde canlandırabilirsiniz.

Britanya'da yayımlanan *The Daily Mail* gazetesinin muhabiri Ward Price 16 Eylül tarihli yazısında böyle anlatıyordu İzmir Yangını'nı. O gün de bugün de pek çok kişinin yangının nerede başladığı meselesini, adeta yangını kimin çıkardığı sorusunun cevabı imiş gibi ortaya koymaları ilginçtir. Bazıları yangının Rum mahallesinde başladığını, bazıları Ermeni mahallesinde başladığını söyledi. Ancak herkesin üzerinde anlaştığı husus, yangının Türk veya Frenk mahallerinden değil, aynı anda birkaç noktada birden başladığı yolundaydı.

Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir* kitabında, Ermeni Rahip Tourian'a dayanarak, yangından bir saat kadar önce bir Türk ayakkabı boyacısının Ermeni mahallesinin sokaklarından bağırarak geçtiğini ve buradaki Müslümanlara kaçmalarını bildirdiğini anlatır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla yangın Ermeni mahallesinde değil, başka yerde çıkmıştı. Atay yangının çıkış yerinin St. Constantin Rum Mahallesi, planlayıcısının da Nureddin Paşa tarafından linç ettirilen Rum Patriği Hrisostomos olduğunu söyler. Yangında École de Évangélique'te saklanan Rumlara ait 30 bin değerli kitabın yanmasına, Rum kundakçıların nasıl razı olduğunu anlatmayan yazarın verdiği diğer ilginç ayrıntı ise yangından kısa süre önce bu mahalledeki *Seda-yı Hak* gazetesi ve bazı Türk kuruluşlarının Türk mahallelerine taşınmış olmalarıdır.

Bir tanıklık

İstanbul'da yayımlanan *Djagatamart* (Cephe) adlı Ermenice gazetenin 19 Eylül 1922 tarihli nüshasında, 16 Eylül'de İzmir'den

ayrılan bir Ermeni gencin hikâyesi ise yangının çıkış öyküsünü farklı anlatır:

> 9 Eylül [1922] Cumartesi öğleden sonra Türk süvarileri İzmir'in Kordon Boyu'ndan dörtnala, kılıçları çekilmiş vaziyette şehre girdiler. Onlar şehre girerken, önlerinden çevredeki Rum vatandaşlar korkuyla kaçmaya çalışıyorlardı. Yunan askerleri de elbiselerini çıkarıp silahlarını atıp kaçışıyorlardı. Gece Türk askerleri ve silahlı çapulcular karşılarına kim çıkarsa, Rum veya Ermeni yakalayıp belirsiz bir yere götürmeye başladılar. Halk sabaha kadar süren silah sesleri arasında geceyi geçirdi. Pazar sabahı silahlı çapulcular ve askerler çarşıya daldılar ve arabalara, atlara, sırtlarına ne varsa koyup Türk mahallesine taşıdılar. Akşama doğru aynı durum Ermeni mahallesinde tatbik edildi. Araştırma ve soruşturma yapmak gerekçesiyle evlere giriliyor, evlerde ne varsa soyulup talan ediliyordu. Karşı koyanlar da öldürülüyordu. Salı günü öğleden evvel güneyden denize doğru sert bir rüzgar esmeye başladı. Basmane İstasyonu'nun önündeki bir Ermeni'nin evinden yangın dumanları yükseldi. Yangın genişleyerek Ermeni mahallesine ve kilisesine doğru yayılmaya başladı. Başında yangın Mortakiya Rum mahallesini ve sahil boyunu tehdit eder nitelikte değildi. Fakat akşam üstü demiryolu üzerinden bir noktadan ikinci bir yangın Rum mahallesine yöneldi. O gün sabahtan akşama kadar bütün halk Kordon Boyu'nda toplandılar. Gümrük Binası'ndan Punto'ya kadar halk toplanmıştı. Yabancı savaş gemilerinden gelen memurlar ve askerler yalnız İtalyan, İngiliz ve Fransız tabiyetindeki kişileri gemilere aldılar. Kendilerine güvenen gençler denize atlıyor, ilerde duran gemilere yüzmeye çalışıyordu. Bazıları muvaffak oldu ve kendilerini gemilere aldırtmayı başardılar. Ermeni Kilisesi ve okulunun girişi ve etrafı Manisa, Ödemiş, Afyon Karahisar ve diğer yerlerden kaçan Ermeni göçmenlerle doluydu.... Yaşları 50'den büyük olanlar serbest bırakılıyor, diğerleri tutuklanıyor veya askere alınıyordu. Çarşamba (13 Eylül) artık yangın Kordon Boyu'na yaklaşmıştı. Büyük patlamalar duyuldu. Sonradan Karantina Hastanesi'nde bulunan benzin depolarının ve başka yanıcı maddelerin patlamış

olduğunu öğrendik. Bu arada Ermeni Kilisesi'nin de yangından nasibini aldığını ve çöktüğünü, kemerlerinin dağıldığını gördük. 16 Eylül'de şafakta dört kişi idam edildiler. Bunların ikisi Ermeni, biri de Rum'du..."

Nüfusun arılaşması

Sonuçta ister Rum mahallesinden çıksın ister daha sonra pek çok kaynağın ittifak edeceği gibi Ermeni mahallesinden çıksın, 13 Eylül'de pek çok noktadan birden başlayan yangın, o ana kadar denizden esen hâkim rüzgâr imbatın yerini, güney-güneydoğu yönünden esen rüzgârın almasıyla 14 Eylül'de batıya doğru yayıldı. 15 Eylül'de kontrol altına alındı ama ancak 18 Eylül'de söndürülebildi. 23 Eylül günü Hisar Camii arkasında yeni bir yangın başladı. Şehrin tekrar güvenli hale gelmesi 30 Eylül'ü bulacaktı. Bu tarihe kadar Ermeni, Rum mahalleleri tamamen, Avrupalıların yaşadığı Frenk Mahallesi ise kısmen yanmıştı. Muhtemelen 15 Eylül'de rüzgârın tekrar imbata dönmesi sayesinde Türk ve Yahudi mahalleleri zarar görmemişti.

Yangında yaklaşık 2,6 milyon metrekarelik bir alan, 25 bin ev, işyeri, kilise, hastane, fabrika, depo, otel ve lokanta yok oldu. Türk ordularının önünden İzmir'e doğru sürülen Rum ve Ermeni sayısının İzmir'de yaşayanlarla birlikte 500 bine yakın olduğu, bunların ancak 320 bininin gemilerle tahliye edilebildiği, geri kalan 180 bin kişinin çeşitli biçimlerde yaşamını yitirdiği kabul edilir. Böylece şehir gayri Müslim ahalisinden bir anlamda kendiliğinden "kurtulmuştu".*

---

* Yangın Ermeni ve Rum mahallelerini tamamen yaktığı için, Ermeni ve Rumlardan geriye mülk kalmamıştı ama 3 Ekim 1922 tarihli *İleri* gazetesinde yayımlanan bir habere göre, geride kalan taşınabilir varlıkları 3,5 milyon altın değerindeydi. 1924'ten itibaren yangın zararlarını tazmin ettirmek için sigorta şirketlerinin aleyhine açılan 150'ye yakın davanın dosyası ortada yok ancak bu davaların hepsinin "yangının savaş durumunda ortaya çıktığı" ileri sürülerek sigorta şirketleri lehine bittiği bilinmekte. Sonuç olarak kimse yangından doğan zararını tazmin ettiremedi.

Yerli ve yabancı basının tavrı

Yangını izleyen günlerde İngiliz, Fransız ve İtalyan basını genel olarak temkinli bir tavır takınmışlardı. Örneğin, 16 Eylül 1922 tarihli *The London Times*'ta çıkan makalede, yangını düzenli ordular şehre girmeden önce şehri ele geçiren Türk başıbozukların çıkardığı, ancak düzenli Türk ordularının yağmacılara veya yangını çıkaranlara karşı acımasız davrandığı, buna karşılık Türklerin yangına müdahalede yetersiz kaldığı anlatılıyordu. Gazetenin 6 Ekim 1922 tarihli nüshasında ise yangını kimin çıkardığı konusunda bir kanıt olmadığı, ancak Yunanlılar ve Ermenilerin çıkardığı konusunda uzlaşma olduğu yazılıydı.

Fransız gazetelerinden *Le Figaro* şehri Türklerin, *Les Temps* Yunanlıların, *Le Matin* isimli gazetesi ise Ermenilerin yaktığını ileri sürdü. ABD'de çıkan *The New York Times* şehri Yunanlılarla işbirliği yapan Rumlardan ve Ermenilerden intikam almak isteyen Türklerin yaktığını düşünürken *The Portsmonth Daily Times*, "yangın, katliamlarının ve diğer suçlarının izlerini kaldırmak isteyen Türkler tarafından çıkarıldı" diyordu. Milli Mücadele'yi ve Mustafa Kemal'i ABD'de tanıtan faaliyetleri ile bildiğimiz *The Daily Mail* muhabiri Ward Price ise yangını kimlerin çıkardığına dair hiçbir şey söylemiyordu.

Misyonların tavrı

Benzer bir kafa karışıklığı ABD, İngiliz ve Fransız misyon şefleri arasında da vardı. Yangına dair en ayrıntılı bilgileri veren Amerikalı donanma görevlisi A. J. Hepburn, ABD Türkiye Yüksek Komiseri Amiral Mark Lambert Amiral Bristol'e sunduğu 22 Eylül 1922 tarihli 48 sayfalık raporda yangını başıbozuk Türk askerlerinin çıkarmış olduğunu ileri sürmüştü. Bu askerlerin yangın çıkarmasının nedeni de şehirde pek çok yağma ve katliam gerçekleştirmiş olmalarıydı. ABD'li istihbarat subayı Teğmen A. S. Merrill ise 14 Eylül 1922'de Amiral Bristol'e çektiği telgrafta, "Türklerin Hıristiyan azınlıklar sorunundan kurtulma planına uygun olarak Türk mahalleri dışında İzmir'i yaktıklarına ve müt-

tefikleri de onları tahliye etmeye zorladıklarına ikna oldum. Sanırım şimdi İstanbul'a saldırı için hazırlanacaklar" diyordu. ABD'li Konsolos Yardımcısı Maynard Barnes de konsolosluğun köşesindeki caddeye gaz döken Türk askerleri gördüğünü antalacaktı.

Buna karşılık İzmir'deki Amerikan Kız Koleji Misyon Başkanı Alexander MacLachlan, "Türk üniforması giymiş Ermeni teröristlerin yangınları çıkardığına kanaat getirdim. Anlaşıldığı kadarıyla böyle yapmakla Türk ordusuna karşı Batı'nın müdahale etmesini planlıyorlardı" dedi. İzmir'deki Britanya Konsolosu Harry Lamb ise 20 Eylül'de hükümetine Yunanlıların Ermenilerle işbirliği içinde şehri yaktığını rapor etti.

İtfaiye şefinin tanıklığı

İzmir'i Ermeniler yaktı diyenlerin en çok atıfta bulundukları belge, 1910-1922 arasında İzmir İtfaiye Şefi Paul Grescowich'in (Sırp asıllı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu vatandaşıydı) yangın esnasında Near East Relief adlı yardım kuruluşu adına İzmir'de bulunan Amerikalı mühendis Mark Prentiss'e anlattıklarıdır. Prentiss'in ABD'ye döndükten sonra hazırladığı ve Amiral Bristol'a gönderdiği kapsamlı raporun bir kısmı Grescowich'in anlattıkları üzerine inşa edilmiştir.

Prentiss'le ilk kez 10 Eylül'de, ikinci kez ise 13 Eylül'de yangın çıktıktan sonra görüşen Grescowich'e göre her yıl bu aylarda on günde bir yangın çıkarken, 1922 yılında Eylül'ün ilk haftasında günde beş yangın çıkmış ve kendisinin kırpılmış teşkilatı bunlarla başa çıkmayı başarmıştı. Pazar gecesi, Pazartesi günü ve gecesi aynı anda çıkan pek çok yangın ihbarı aldığını söyleyen Grescowich bu yangınlarla baş etmekte zorlandığını, çünkü Türk Askerî Valisi Kâzım (Dirik) Paşa'nın, teşkilatındaki Rum asıllı itfaiyecileri görevden aldığını anlatıyordu. Grescowich'e göre önce 100'e yakın olan personel sayısı 37'ye düşmüştü. Bu yüzden Eylül'ün 10'undan 13'üne kadar çıkan yangınlardan Türkleri sorumlu gören Grescowich, 13 Eylül sabahı iki Ermeni rahibin önderliğinde Ermeni Okulu'ndan ve Dominikan Kilisesi'nden çıkan birkaç bin Ermeni rıhtıma doğru uzaklaş-

tıktan sonra, bu kişilerin boşalttığı yerleri incelediğini, oralarda gaz emdirilmiş ve yakılmaya hazır meşaleleri bulduğunu anlatıyordu. Grescowich Türk yetkililere defalarca başvurmuş, ilk yardım ancak akşam saat 18.00'de gelmiş, saat 20.00'de yangını söndürmeye başlayan 100 kadar asker yangının yayılmasını önlemek için evleri bombalamıştı.

Amiral Bristol'un rolü

Prentiss, Grescowich'in anlattıklarına ve bazı tanık ifadelerine dayanarak Ocak 1923'te Amiral Bristol'a sunduğu raporda şöyle diyordu:

> Ermenilerin ve Yunanlıların, elde ettikleri ganimetlerin Türklerin eline geçmesini istemedikleri herkesçe biliniyordu. Yangının çıkmasından günler önce Ermeni gençlerinden oluşan bir grubun İzmir'i yakmak üzere organize edildiğini söyleyen raporların varlığı da biliniyordu.

Bugün ABD Kongre Kütüphanesi'nde "Bristol Papers" adıyla tasnif edilen belge grubunun içinde bulunan Prentiss'in bu raporu, Ermeni kaynakları tarafından güvenilir bulunmuyor. Çünkü Mark Prentiss, henüz olayın sıcaklığı sürerken ve Amiral Bristol'a raporunu yazmadan önce, serbest muhabir olarak çalıştığı günlerde, *The New York Times* gazetesinin 18 Eylül 1922 tarihli nüshasında çıkan yazısında, İzmir'in Türklerin eline geçmesinden sonra Türk kuvvetlerince binlerce kişinin öldürüldüğünden ve şehrin yağmalandığından söz ettikten sonra kendi tanık olduğu bazı yağma ve öldürme olayından bahsetmişti. Prentiss yazısına şöyle devam ediyordu:

> Bizlerin çoğu gözlerimizle gördük –ve bunları doğrulamaya hazırız– Türk askerleri ellerindeki gazlı maddeleri caddelere ve evlere atan askerî yetkililerce yönetiliyorlardı. Konsolos yardımcısı Barnes bir Türk askerini Gümrük Binası'nı ve Pasaport Bürosu'nu ateşe verirken görmüş. Aynı şekilde Binbaşı Davis

> [Kızılhaç yetkilisi C. Clafun Davis'ten söz ediyor olmalı] Türk askerlerini evleri ateşe verirken gördüğünü söyledi. Donanma devriyesi de Amerikan Okulu civarında çıkan yangının Türkler tarafından çıkarıldığına şahit olmuş.

Ermeni araştırmacılara göre, Prentiss bu görüşlerini, "Yunan ve Ermeni düşmanı" olduğu, yazılarından, raporlarından bilinen Amiral Bristol'un baskıları üzerine değiştirmişti.

ABD'nin İzmir Konsolosu olan ve Türk ordusunun 11 Eylül 1922 günü şehre girmesiyle (yangından önce) İzmir'den ayrılan G. Horton'un 1926'da emekli olduktan sonra yazdığı *The Blight of Asia* (Asya'nın Başbelası) adlı kitap da Batı kamuoyunu Türklerin suçlu olduğuna inandıran önemli bir kaynaktı. Kitabın tam adının *An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers; with the True Story of the Burning of Smyrna* (Hıristiyan Nüfusun Müslümanlarca Sistematik İmhasının ve Büyük Güçlerin Suç Ortaklığının Bir Anlatısı, İzmir'in Yanışının Gerçek Hikâyesi) olması bile kitabın hangi tezi savunduğunu göstermeye yetiyordu.

1923'te yayımlanan *Current History* (Güncel Tarih) adlı kitabın 4. cildinde yer alan "Smyrna During the Greek Occupation" (Yunan İşgali Süresince İzmir) adlı makalenin Müslüman yazarı Albay Reşid Galib ise yangının Ermeni mahallesinde başladığını ancak yangını Yunanların çıkardığını yazmıştı. Albaya göre kundakçılar patlayıcı maddelerini Aya Triada ve Aya Fotini kiliselerinde ve bazı özel evlerde saklamışlardı.

Modern kaynaklar ne dedi?

Lord Kinross, *Atatürk/Bir Milletin Doğuşu* adlı meşhur biyografisinde, yangının orijinine ilişkin sağlam kanıtların hiçbir zaman ortaya çıkmadığını, Mustafa Kemal'in Fransız Amiral Charles-Henri Dumesnil'e yangının Ermeniler tarafından çıkarıldığını, nitekim Türkler şehre gelmeden önce kiliselerde şehri yakmanın kutsal bir görev olduğuna dair vaazların veril-

diğini söylediğini, bu amaçla kullanılan petrolün Ermenilerin evlerinde bulunduğunu ve birçok kişinin yangın çıkarmaktan tutuklandığını yazdı. Diğer kaynakların "Türkleri ve özellikle fanatikliği ve gaddarlığı ile meşhur Nureddin Paşa'yı suçladığını" belirten Kinross, kendi kanaatinin de silahsızlandırdıkları Ermenileri imha etmek için bir binaya hapseden Türklerin yangını çıkardığı yolunda olduğunu belirtiyordu. Kinross'a göre, Türkler binayı ateşe vermeden önce Ermeni mahallesine giriş çıkışı yasaklamış ve bir karantina bölgesi oluşturmuşlardı. Ancak rüzgâr, yangının sınırlı kalmasına izin vermemiş ve alevler çabucak şehri sarmıştı. İtfaiye teşkilatının yetersiz oluşu da yangının büyümesine neden olmuştu.

Yakın tarihte İzmir'i Türklerin yaktığını iddia eden en meşhur kitap, Ermeni asıllı Amerikalı yazar Margaret Housepian (Hovsepyan) Dobkin'in 1971'de yayımladığı *Smyrna 1922: Destruction of a City* (İzmir 1922: Bir Şehrin Yıkımı) adlı ödüllü araştırması oldu. Kitap, "Türk dostu" Amerikalı yazar Heath W. Lowry tarafından arşiv belgelerini seçici bir biçimde ele aldığı ve olayın en önemli tanığı olan İzmir İtfaiye Şefi Paul Grescowich'in anlatılarını es geçtiği için nesnel olmamakla suçlandı. Lowry Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan kaynaklarının eksiğini tamamlamak için incelenmesi şart olan Türk kaynaklarının henüz hiçbir araştırmacıya sunulmadığını söyleyerek konuyu bağladı.

Yine "Türk dostu" yazar Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Modern Türkiye'nin Doğuşu) adlı kitabında İzmir Yangını'na tek satırla bile değinmedi. Bir başka "Türk dostu" Amerikalı yazar Stanford Shaw ise eşi Ezel Kural'la birlikte yazdığı *History of Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye'nin Tarihi. Cilt II: Reform, Devrim ve Cumhuriyet: Modern Türkiye'nin Yükselişi, 1808-1975) adlı eserinde yangını Türklerin çıkardığını reddetti ama gerçek suçlunun kim olduğuna dair bir öneride bulunmadı.

Bilge Umar ise 1974 yılında yayımlanan *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri* adlı eserinde bu felaketten Türkler ve Ermenilerin ortaklaşa sorumlu olduklarını, Grescowich'in raporundan anlaşıldığı kadarıyla yangını evlerine sakladıkları tüfekleri ve cepha-

neleri yok etmek isteyen Ermenilerin kazayla başlattığını, Türklerin de başlangıçta yangına kayıtsız kalarak yayılmasına neden oldukları söyledi.

Mustafa Kemal'in tutumu

Peki, Türkiye'de anlaşılır nedenle pek taraftar bulmayan, daha doğrusu üzerinde konuşmaya başlamanın bile bazılarının tepesini attırdığı "İzmir'i Türkler yaktı" teziyle ilgili ne söylenebilir?

İzmir'in geri alınışının arifesinde Belkahve'den bakarken "Bu şehre bir şey olsaydı çok üzülürdüm," diyen Mustafa Kemal'in yangın sırasındaki tavrı hâlâ bir muammadır. Mustafa Kemal'in Yaveri Salih Bozok'un anlattığına göre, alevler "Gâvur" İzmir'i bir kül yığınına dönüştürürken, Uşakizade Muammer Bey'in Göztepe'deki köşkünde bir ziyafet verilmekteydi. Bozok şöyle devam eder:

> Gazi, terasta kurulmuş olan sofraya Fevzi ve İsmet paşalardan başka beni, Muzaffer'i ve ev sahibimiz Latife Hanım'ı aldı. Fevzi Paşa Hazretlerinden başka herkes önündeki kadehleri zevkle doldurdu. Mezeler çeşitli ve nefisti. Fevzi Paşa içki içmediği halde kalamar tavadan tabağına öbek öbek alıyor, "Bu İzmir'in kalamarı da pek başka oluyor, aman pek özlemişim" diye afiyetle yiyordu. Velhasıl sofradan ve başlayan geceden memnundu.

Salih Bozok, 30 Ocak 1939 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde başka ayrıntılar da verecekti o ziyafete dair. Bozok'un anlattığına göre denize nazır terasta Mustafa Kemal ile Latife bir ara yalnız kalmışlardı. Latife anne ve babasından, yaptığı işlerden söz ediyordu. Mustafa Kemal de ona Başkumandanlık Meydan Muharebesi'ne ait hatıralarını anlatıyordu. Yangın bütün dehşetiyle sürüyordu. Kordon Boyu ve bugün fuarın yer aldığı alan alevler içindeydi. İki yaver uzaklarında kalmıştı, ama konuşmaları duyuluyordu. Mustafa Kemal, Latife'ye sordu: "Bu yangın yerinde size ait emlak var mıydı?" Latife, "Emlakimizin mühim bir kısmı yanan sahadadır" demiş ve heyecanla eklemişti:

> Paşam isterse hepsi yansın. Yeter ki siz sağ olun. Bu mesut günleri gören insanlar için malın ne kıymeti olur? Memleket kurtuldu ya. İleride olanları yeniden ve daha mükemmel bir surette yaptırırız.

Bu cevap Mustafa Kemal'in çok hoşuna gitmişti. "Evet! Yansın ve yıkılsın" dedi. "Hepsinin telafisi mümkündür..."

Ankara'dan Yakub Kadri ile birlikte gelerek ziyafete katılan Falih Rıfkı ise Mustafa Kemal'in "yalçın ve yırtılmaz sakinlikle" yangını izlediğini teyit edecekti. Peki, o gün sofrada kalamar ziyafeti çeken Fevzi Paşa'nın düşüncesi neydi? Fevzi Paşa anılarında aşağıdaki açıklamayla yetinmişti:

> İzmir'e giriş: Bilhassa iki tarihi hadisenin acı akıbetli iki olayını yarattı. Biri, İzmir'in büyük yangını diğeri Gazi Kemal'in bu yangın münasebetiyle yerleştiği otelden Latife hanımın Göztepe'deki evine yatılı misafiretidir. Bunlardan birincisi kısmen Nureddin Paşa'nın kısa görüşü, ikincisine de tesadüf denilen müessir amil olmuştur.

Sadece nahoş bir olay mı?

Fevzi Paşa az konuşmuş ama önemli bir ifşaatta bulunmuştu. Yangının faili en azından o günlerde, rejimin en önemli, güvenilir adamlarından biri açısından belliydi. Ama nedense Fevzi Paşa'nın bu sözleri tarihin tozlu raflarında unutulup gitmişti.

Fevzi Paşa'nın bu tezini destekleyen bir başka belge, İtilaf Devletleri'nin Fransız Kumandanı Amiral Dumesnil'in 11 Eylül 1922 günü Konak'ta Nureddin Paşa'yla, 15 Eylül 1922 günü de Mustafa Kemal'le Göztepe'de yaptığı görüşmenin tutanaklarıdır. Dumesnil'in yardımcısı Korvet Komutanı (sonra Amiral) Jacques Moreau tarafından tutulan tutanaklarda, Nureddin Paşa'nın şehirde oturan Rum ve Ermenilerin İzmir'den çıkarılarak ülkenin yakılıp yıkılmış iç bölgelerine götürülmelerini emrettiğini söylediği ve Amiral Dumesnil'in şehrin Rum ahalisi arasından hak edenlere cezaları verildikten sonra kalanlarının İzmir'in ge-

leceği için şehirden sürülmemesi yolundaki önerisine Nureddin Paşa'nın, "Bize çok çektirdiler. Onlara acıyacak değiliz. Yunanlıların işlediği cinayetler çok büyüktür" cevabını verdiği yazılıydı.

Nureddin Paşa'yı ikna edemeyen Dumesnil, 15 Eylül'de Mustafa Kemal'e şöyle demişti:

> Yangını çıkaranların Türkler olduğuna dair şehirde rivayetler dolaşıyor. Birçok kişi Türklerin ateşe gaz döktüklerini birtakım teferruat ile anlatıyorlar. Ben derhal kurmay heyetimin zabitleri tarafından tahkikat yaptırdım. Bu tahkikat, dolaşan rivayetleri teyit etmedi. [Ancak] Söylendiğine göre İngiliz amirali Türklerin mesuliyetine inanıyor.

Mustafa Kemal yangının işgalden önce oluşturulan bir teşkilatın eseri olduğunu belirtince, Amiral Dumesnil, "Bana kalırsa, Türkler İzmir'i isteyerek yakmış olmaları hakkında itham edilemez. Bu çok manasız bir şey olur. Fakat Türklerin davalarının menfaati icabı bu yangın etrafında yerleşmekte olan bu efsaneyi derhal tekzip etmeleri lazımdır" diyecekti. Mustafa Kemal, "Yangın çıkarmak üzere bir teşkilatın kurulmuş olduğunu biliyorduk. Hatta Ermeni kadınlarının üstünde ateş tutuşturmak için malzeme ele geçirdik. Birçok kundakçıyı tevkif ettik. Gelişimizden önce kiliselerde yangın çıkarmayı mukaddes bir vazife gibi gösteren nutuklar verilmiştir" dedi ve ekledi: "Evet bu yangın nahoş bir hadisedir." Amiral bu sözün kendisine biraz zayıf göründüğünü belirtti, ancak Mustafa Kemal'den daha fazlasını duyamadı. Ardından Mustafa Kemal konuşmayı İtilaf Devletleri ile yapılacak barış müzakerelerine getirdi ve yangın meselesini kapattı.

Ancak 17 Eylül 1922'de Mustafa Kemal İstanbul'daki Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e bir telgraf göndererek Dumesnil'e sadece "bir teşkilat" diye işaret ettiği şüphelilerin tarifini yaptı. Telgrafta sadeleştirilmiş dille şöyle denmekteydi:

> İzmir yangını hakkında aşağıdaki tarzda beyanatta bulunmak lazımdır. Ordumuz İzmir'i her türlü kazadan muhafaza etmek için şehre girmeden evvel tedbirler almıştır. Ancak Yunanlılar

ve Ermeniler daha evvel vücuda getirdikleri teşkilatla İzmir'i toptan yakmaya niyet etmişlerdir. Kiliselerde Hrisostomos'un vermiş olduğu nutuklar ki İslamlar tarafından işitilmişti, İzmir'i yakmak bir dini vazife olarak tebliğ edilmiş bulunuyordu. Yangın bu teşkilat tarafından meydana getirilmiştir...*

Dumesnil ise 28 Eylül 1922 tarihli raporunda Türklerin şehirde düzeni sağlamak ve yağmayı önlemeye çalıştığı, Türk ordusunun iyi kadrolara sahip disiplinli bir ordu olduğu, çok sayıda yanıcı ve patlayıcı malzeme depoları olduğu söylendikten sonra, "Türkler yangınla sahip oldukları tüm imkânlarla mücadele ettiler. Bu imkânlar böylesine büyük bir felaket karşısında elbette yetersizdi" diye yazdı.

1921 tarihli Ankara İtilafnamesi'nden beri örnekleri sergilenen Fransız-Türk dostluğunun yeni bir nişanesiydi sanki bu rapor. Halbuki İngilizler, Türklerin masumiyeti konusunda uzun süre ikna olmayacaklar, durumu soruşturmak için İzmir'e bir komisyon göndereceklerdi.

Konu TBMM'de görüşüldü mü?

Peki, İzmir'in simsiyah dev bir çukura dönüşmesine neden olan o korkunç yangın sırasında, gayet soğukkanlı davranan, ziyafetlere katılan, ilerde eşi olacak Latife Hanım'la romantik anlar yaşayan, yangını ise "nahoş bir olay" diye geçiştiren Mustafa Kemal, daha sonra İzmir Yangını hakkında konuştu mu? Maalesef hayır. Örneğin İzmir'de hâlâ irili ufaklı yangınlar sürerken, 4 Ekim 1922 günü TBMM'nin gizli celsesinde yaptığı konuşmada yangına tek bir cümle bile değinmedi. Daha sonraki oturumlarda da "Sakallı" Nureddin Paşa ve şürekasının gasp ettiği mallardan, başıbozuk Türk birliklerinin şehirde meydana getirdiği hasarlardan bahsedildi ama yangına, yangını kimin çı-

* Bilal Şimşir'in *Atatürk'le Yazışmalar* (Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 274) adlı eserinde sözü edilen bu telgraf, nedense *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* (Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006) adlı kitapta yok.

kardığına değinilmedi. Sanki milletvekilleri için böyle bir yangın yoktu.

Konu TBMM'nin 5 Şubat 1922 tarihli gizli oturumunda açıldı. Başbakan Rauf Bey, Burdur Milletvekili İsmail Suphi (Soysallıoğlu) Bey'in 20 Ocak 1922 tarihinde sorduğu şu soruya cevap verdi:

> Bazı Amerika ve Avrupa matbuatında hala Türklerin gayri medeni olduklarına güya delil olmak üzere İzmir şehrinin tarafımızdan yakıldığı yolunda neşriyat işitiliyor. İzmir'in Ermeni ve Rum erbabı ihtilali ile Yunanlılar tarafından yakıldığı hususu hükümetçe kâfi derecede neşir ve ilan edilmiş midir ve bunu tekiden vazihan (açık açık tekrarlamak amacıyla) bir daha ilana lüzum yok mudur?

Rauf Bey bu soruya, kendisine müracaat eden bir yabancının "Hükümetiniz bunun, yani harikin (yangının) harp dolayısıyla, muharebe yüzünden olduğunu ilan edemez mi, dedi" diye başlayan şu cevabı verdi:

> Tahkikat bitmedi, bakıyoruz, söyleriz dedim. Bu nazarı dikkatimi celbetti. Tetkik ettim, mesele mühim bir nokta zahir oldu (ortaya çıktı). O nokta şudur: İngiliz ve Amerikalıların şüphesiz bu meyanda yerli Müslümanlarımızın da emlaki yanmıştır. Emlak içinde birçok eşya ve emtiayı ticariye (ticari mal) vesaire mahvolmuştur. Bunların heman yüzde yüksek bir nisbeti sigorta edilmiştir. Zarar ve ziyan meselesi vardır. Eğer hükümetimiz bunu harpten diyecek olursa İngilizler, Amerikalılar tahmini olarak 15 milyon İngiliz lirası gaip (kayıp) ediyorlar. Eğer kazaen falan [dersek] 10 milyon lira kazanıyorlar. Bunda Türk Müslüman menfaati de vardır. Onun için bugün muvafık görmedim, şu veya bu suretle değil bir tarafta 15 milyon kazandırmak veyahut birtakım Türk kardeşlerimize para ziyan ettirmek, onun için bunun zamanı gelmemiştir. Sulhu yapalım, tetkikatı ikmal edelim, o vakit kim karda kim zararda anlayalım. Ona göre ilan ederiz.

Görüldüğü gibi Rauf Bey, "gerçekte ne olduğu" ile değil "hangi açıklama bizim işimize yarar" konusu ile ilgiliydi. Bu

konuşmalar yapılırken yangın sırasında İzmir'de olan Mustafa Kemal konuşmamıştı.

Dahası Mustafa Kemal, CHF'nin 15-20 Ekim 1927 tarihinde Ankara'da toplanan İkinci Kurultay'ında Parti Genel Başkanı sıfatıyla yaptığı 36,5 saatlik *Büyük Nutuk*'ta tam 16 sayfa boyunca, "Sakallı" Nureddin Paşa'yı yerden yere vurduğu halde İzmir Yangını'na dair tek kelime etmedi. Peki, daha sonra, hemen her konuda konuşan, her konuda fikrini bildiğimiz Mustafa Kemal, İzmir Yangını hakkında konuştu mu? İlginçtir, ama konuşmadı. Peki, Mustafa Kemal'in yangın konusundaki suskunluğunun ve Nureddin Paşa hakkındaki bu öfkesinin altında yatan neydi? Bunun cevabı belki de Falih Rıfkı'nın şu satırlarında gizlidir:

> Gâvur İzmir karanlıkta alev alev, gündüz tüte tüte yanıp bitti. Yangından sorumlu olanlar, o zaman bize söylendiğine göre, sadece Ermeni kundakçıları mı idi? Bu işte o zamanki ordu komutanı Nureddin Paşa'nın hayli marifeti olduğunu da söyleyenler çoktu. Atatürk'ün Nureddin Paşa'yı eskiden beri sevmediği *Nutuk*'unda görünür. (...) Kibirli, dar kafalı, zulüm ve ceberrut düşkünü bir kimse idi. Bu yüzden bir zamanlar Millet Meclisi kendini harp divanına verip mahkûm bile ettirmek istemişti. (...) Nureddin Paşa'nın biri İzmir'de, biri İzmit'te tertip ettiği iki linçin hikâyesi gene o vakitler, bizi ikrah içinde bırakmıştır (iğrendirmiştir). Bunlardan biri İzmir metropoliti Meletyos [Hrisostomos], öteki de *Peyam-ı Sabah* yazarı Ali Kemal'dir.
>
> Bildiklerimin doğrusunu yazmaya karar verdiğim için o zamanki notlarımdan bir sayfayı buraya aktarmak istiyorum: Yağmacılar da ateşin büyümesine yardım ettiler. En çok esef ettiğim şeylerden biri, bir fotoğrafçı dükkânını yağmaya giden subay, bütün taarruz harpleri boyunca çekmiş olduğu filmleri otelde bıraktığı için, bu tarihi vesikaların yanıp gitmesi olmuştur. İzmir'i niçin yakıyorduk? Kordon konakları, oteller ve gazinolar kalırsa, azınlıklardan kurtulamayacağımızdan mı korkuyorduk? Birinci Dünya Harbi'nde Ermeniler tehcir olunduğu vakit, Anadolu şehir ve kasabalarının oturulabilir ne kadar mahalle ve semtleri varsa, gene bu korku ile yakmıştık. Bu kuru kuru tahripçilik hissinden başka bir şey değildir. Bunda bir aşağılık duygusunun da

> etkisi var. Bir Avrupa parçasına benzeyen her köşe, sanki Hıristiyan ve yabancı olmak, mutlak bizim olmamak kaderinde idi. Bir harp daha olsa da yenilmiş olsak, İzmir'i arsalar halinde bırakmış olmak, şehrin Türklüğünü korumaya kâfi gelecek miydi? Koyu bir mutaassıp, öfkelendirici bir demagog olarak tanımış olduğum Nureddin Paşa olmasaydı, bu facianın sonuna kadar devam etmeyeceğini sanıyorum. Nureddin Paşa, ta Afyon'dan beri Yunanlıların yakıp kül ettiği Türk kasabalarının enkazını ve ağlayıp çırpınan halkını görerek gelen subayların ve neferlerin affedilmez hınç ve intikam hislerinden de şüphesiz kuvvet almakta idi.

Yıllar sonra İsmet İnönü şu sözleriyle Falih Rıfkı'yı adeta doğrulacayacaktı:

> [Yangın] Nerede başladı, kim başlattı bilmiyorum (...) İzmir'e girdiğimiz günlerin bende kalan en acı hatırası yangındır. Bu yangınların sebepleri büyük tarih hadiseleri içindeki sebeplerdir. Küçükler emir aldıklarını söylerler, büyükler disiplininin kalmadığını söylerler.

Her okuyucu, aktardığım anlatılar eşliğinde kendi tarih okumasını yapacaktır. Peki bugün İzmir Yangını etrafında örülen resmî tarihin sorgulanmasının önündeki en büyük engel gibi gözüken "İzmir'i Türkler yaktı" söylemini, "İzmir'i Atatürk ve arkadaşları yaktı" diye anlaşılmasının önlenmesi için soruyu "İzmir'i Nureddin Paşa mı yaktı?" diye değiştirmek tıkanıklığımızı açar mı? Emin değilim, ama 1922 yılının Eylül ayında İzmir'e kimlerin kıydığı konusunu açıklığa kavuşturmak için hem Amerikan, Fransız, İngiliz ve İtalyan kaynaklarının, hem resmî ve yarı-resmî, gizli ya da açık Türk kaynaklarının, hem Yunan, Rum ve Ermeni kaynaklarının karşılaştırmalı okumasına hem de bu olayın içinde yer aldığı tarihsel bağlamın, yani Osmanlı'nın son yüzyılından bugüne kadarki Cumhuriyet tarihinin siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve zihinsel açıdan analize tabi tutulmasına ihtiyaç olduğu açık...

Sözlü tarihte İzmir Yangını

Tarih her zaman yazılı kaynaklarda değil elbette. Pelin Böke, *İzmir 1919-1922: Tanıklıklar* adlı eserde topladığı sözlü tarih araştırmasında İzmir'deki yangını yaşamış Levantenleri konuşturuyor. Bunlardan bir örnek olarak 1914 doğumlu, Levanten kökenli Ferdinando Stano'ya kulak verelim: "O gece yangın başladı Gazi Bulvarı'nda. Evde çoluk çocuk, annem, babam, amcalar hepsi vardı. Bir battaniye aldık, nerde yatacağız belli değil. İzmir'den Turan'a gitmek!!?? Vesait yok, araba çalışmaz, hiçbir şey. Ermeniler birinciydi yangını çıkaran. Yunanlılar çarpışıyordu ara sırada. Türkler Eşrefpaşa'da, yukarıdaydılar. Ermeniler Yunanlılarla birlik çarpışıyordu o zaman. Eee gördüler, Türkler başladılar inmeye Eşrefpaşa'dan İzmir'e doğru, yangına verdiler İzmir'i."

Buna karşılık Leyla Neyzi'nin *Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik* adlı kitabında anlatısına yer verdiği İzmir'in ünlü ailelerinden Kâtipzadelere mensup Gülfem İren ise "O depoyu Ermeniler mi tutuşturdu, Türkler mi tutuşturdu? Bana kalırsa Türkler tutuşturdu, büyük bir kolaylık ve temizlik olsun diye. Ve sonra kimse, kör olsun Rumlar, Ermeniler yaktı, demedi. Bir de o var. Demek ki suç bizdeydi. Ama yanılabilirim" diyor. Gülfem Hanım'ın şu sözleri ise haklılık duygusu ile suçluluk duygusunun nasıl iç içe olduğunu gösteriyor: "Büyük bir pislik kalktı, ama haklı mıydılar haksız mıydılar? Bir miktar haklıydılar. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu çökmüştü. Çöken bir devletin orasını burasını koparmak da yabancılar için kolaydı. O fuarın olduğu yer, binlerce Ermeni, Rum ve Yahudi'nin barınağıydı. O temizliği yapmak için onu yaptılar. (...) Olmalı mıydı böyle bir şey olmamalı mıydı, onu hâlâ düşünürüm. Bu topraklar bizim olduğu kadar onların da hakkıydı, ta ecdatlarından beri. Bizim vatan topraklarımız diyoruz, evet çok şükür bugüne, ama bizim kadar onların da memleketi."

İzmir'in ünlü yazarı Samim Kocagöz'ün oğlu Fadıl Kocagöz ise bana [AH] şunları anlatmıştı: "İşgal'den önce İzmir Gümrü-

ğü'nde çalışan, Giritli olmakla birlikte, Helenika ve Fransızca bildiğinden işgal altında da bu vazifesini sürdüren, İstirdat'tan sonra 1927'ye kadar Sandık Emini olarak vazifede kalan anne-dedem Fadıl Sami Bey ve babam Hasan Samim ile Karşıyaka'da aynı evde yaşadım. Babamın, dedemin anılarını dinleyişini, evrakını okuyuşlarını çok iyi anımsıyorum. Ancak daha sonra bunun sadece işgal günlerine yoğunlaştığını, İstirdat ve yangının hep pas geçildiğini fark ettim. İkisi de *Yeni Asır* gazetesinin her 9 Eylül günü yayımladığı ve alt yazısı "9 Eylül İzmir Yangını, Yunan'ın son kahpeliği" gibi bir şeyler olan o ünlü yangın fotografisi sabitliğinde dururlardı. Ancak pederin *Kalpaklılar-Doludizgin* romanının yayımlanmasından birkaç yıl sonra dedem, bir sabah ilk vapurla, ben Saint-Joseph Ortaokulu'na, o Pasaport'taki nargile kahvesine gitmek için Alsancak'a geçerken İstirdat'ta, Ermeni Kilisesi'nin kubbe mazgallarından alevlerin yükselişini ve kubbenin çöküşünü Namazgâh Mahallesi'nden nasıl izlediklerini; Ermeni Mahallesi'nin yangının önüne geçmek için nasıl çepeçevre dinamitlendiğini anlattı. Dedemin, kilise yangını için, "İçinde cephanelik vardı, Körfez'de alargada bekleyen gemiler onları kabul etmiyordu. Ya 'Sakallı' Nureddin kundakladı ya da topyekün intihar ettiler" demesi ise içime işlemişti..."

Özet Kaynakça

Atay, Çınar. *Tarih İçinde İzmir*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İzmir, 1978.

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları*, Doğan Kardeş Matbaacılık A.Ş., İstanbul, 1969.

Böke, Pelin. *İzmir 1919-1922: Tanıklıklar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Dobkin, Margaret Housepian. İzmir 1922, Bir Kentin Yıkımı, çev. Atilla Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2012.

Dobkin, Margaret Housepian. *Smyrna 1922: Destruction of a City*, Kent State University Press, Kent, 1988.

Doğumundan Ölümüne Kadar: Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, yayına haz. Utkan Kocatürk, Ankara Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

Göktür, Turgay Bülent. *Amerikan Basınında İzmir Yangını 1922*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2016.

Külçe, Süleyman. *Mareşal Fevzi Çakmak, Askeri Hususi Hayatı*, 1. cilt, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1953.

Neyzi, Leyla. *Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Özalp, Teoman. *Atatürk'ten Anılar, Kâzım Özalp*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1992.

Sakayan, Dora. *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları: Garabet Haçeryan'ın İzmir Güncesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.

Umar, Bilge. İzmir'de Yunanlıların Son Günleri, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1974.

SAVAŞIN SONU: MUDANYA MÜTAREKESİ

İtilaf Devletleri'nin hiç beklemediği şekilde, 14 günde Kocatepe'den İzmir'e varan Türk ordusu, 9 Eylül 1922'de İzmir'in geri alınmasından sonra Ankara Hükümeti, birbirleriyle doğrudan ilgili üç önemli sorunla karşı karşıya kalmıştı. Bunlar, barış görüşmelerinin ne zaman ve nerede başlayacağı ve görüşmelerde Türk tarafını kimin temsil edeceği konularıydı. İtilaf Devletleri'nin en büyük kaygısı Yunan ordusunu "tam bir felaketten kurtarmak için" Kemalistlere mütareke teklifi yapılırsa, Kemalistlerin kabul şartı olarak Doğu Trakya'nın boşaltılması dahil, Misak-ı Milli sınırlarında kalan yerleri ve İstanbul'un boşaltılmasını isteyebilecekleriydi. Bir yandan da ilk teklifi İtilaf Devletleri yaparsa, Yunan tarafının bundan rencide olmasından endişe ediyorlardı. İngilizler bu konuları daha 7 Eylül 1922 tarihinde görüşmüşlerdi.

Ancak İzmir'i geri aldıktan sonra Türk ordusu Çanakkale'ye doğru ilerlemeye başlayacaktı. Bu durum İngilizleri tedbir almaya itti. General Harrington birlikleriyle 11 Eylül'de Çanakkale'ye vardı.

12 Eylül günü Mustafa Kemal *The Daily Mail* muhabiri Ward Price'a bir beyanat verdi. 15 Eylül günü yayımlanan konuşmayı şöyle anlatıyordu yazar:

> Bana "Artık muharebe etmek için hiçbir sebep kalmamıştır" dedi. "Ben ciddi olarak barış arzu ediyorum. Bu son taarruzu [Çanakkale'ye ilerleyişi kastediyor] yapmak istemedim ama Yunanlıları Anadolu'yu terke ikna etmek için başka çıkar yol bulamadım. Türkiye için hak talep ettiğimiz sınırlar, Suriye ve Mezopotamya'yı hariç tutmakta, fakat ekseriyeti Türk ırkı tarafından iskân edilen bütün bölgelerden meydana gelmektedir. Talepleri-

> miz, son zaferimizden sonra da öncekilerle aynı kalmıştır. Anadolu'yu, Meriç Nehri'ne kadar Trakya'yı ve İstanbul'u istiyorum. Tahkim etmemeyi taahhüt edeceğimiz Çanakkale Boğazı'ndan serbest geçiş konusunda her teminatı vermeye hazırız. Fakat ani bir saldırıya karşı İstanbul'u korumak için Marmara Denizi'nin kıyılarında müdafaa tertibatı almamızı işgal güçlerinin kabul etmesi adil bir karar olacaktır. Müttefik kuvvetler İstanbul'u itimat edebilecekleri tam teşekkül etmiş bir Türk hükümetine teslim etmeye hazır olabilir, ama farz edin ki reddettiler [diye sordum.] "Başkentimize sahip olmalıyız. O durumda ordumla İstanbul üzerine yürümek zorunda kalırım ki, bu birkaç günlük iştir. Müzakere yoluyla hakimiyeti elde etmeyi daha çok tercih ederim, fakat tabiatıyla müdahalesiz bekleyemem.

Britanya yetkilileri bunun üzerine bir temsilcilerini İzmir Kumandanı "Sakallı" Nureddin Paşa'ya gönderdiler ve sordular: TBMM Hükümetinin Büyük Britanya karşısındaki tutumu nedir? Bu hükümet kendisini Britanya ile savaş halinde mi saymaktadır? Nureddin Paşa bu soruya kendisinin cevap veremeyeceğini söyledi. Benzer bir soru 13 Eylül'de ABD'li gazeteci Richard Eaton tarafından Mustafa Kemal'e soruldu. Mustafa Kemal gülerek İngilizlerle değil Yunanlılarla savaştığını söyledi. Muhabirin Türk ordusunun Çanakkale'ye doğru ilerlemeye devam etmesine atıfla "fakat Trakya'yı, Boğazlar'da İngiliz donanması ve İngiliz askerleriyle çarpışmaksızın elde etmek hemen hemen imkânsız bir hareket değil midir?" sorusuna birden ciddileşerek "Trakya'ya, Üsküdar ve Karadeniz yoluyla geçeceğim. Bunun için belli anlaşmalar yaptım. Yirmidört saat içinde en iyi birliklerimi Trakya'ya geçirmeye yetecek nakliye gemilerim vardır. Bu askerler işaretimi bekliyorlar" cevabını verdi.

Çanak Olayı

Mustafa Kemal 15 Eyül'de *Chicago Tribune* muhabiri John Clayton'a "biz Britanya ile savaş yapmak istemiyoruz, fakat onlar İstanbul'u teslim etmelidir. İstanbul Türkiye'nin payitahtıdır.

Mümkün mertebe barış yoluyla istiyoruz. Eğer olmazsa onun için savaşacağız" diyecekti. Arka planda Çanakkale gerilimi de sürüyordu.

Britanya Hükümeti, 18 Eylül'de Türk ordusunun Çanakkale'deki varlığını savaş nedeni saydığını açıkladı. İki ordu tarafsız bölgede göğüs göğüse geldi. Tarihe "Çanak Olayı" diye geçen bu göğüsleşmede İngilizler silah kullanmadılar ancak Türk tarafı taarruz ederse diye, tellerin arkasındaki mevzilerinde bu taarruzu kabul etmeye hazır şekilde durdular.

Tam bu sırada Fransızlar, Türklerle savaşmayacaklarını açıkladılar. Fransa Yüksek Komiseri General Pelle, 18 Eylül günü İzmir'e gelerek Mustafa Kemal'e hükümetinin görüşlerini anlattı. Buna göre Fransızlar Türklere ayrı bir barış planı sunmayacaklar, İngilizlerin planına katılacaklardı. "İstanbul'a girip katliamlar yapmak, bir İslam-Hıristiyan muharebesi haline girmek" Fransızların arzu etmediği bir durumdu. Bu yüzden Türk tarafı İstanbul'u derhal ve kuvvetle geri almaya kalkmamalıydı. Mustafa Kemal, Trakya'yı ve İstanbul'u mutlaka geri almak istediklerini ancak bunu zor kullanarak yapmayacaklarını, esas amaçlarının barış yapmak olduğunu söyledi. General Pelle Mustafa Kemal'in görüşlerinin haklı ve makul olduğunu söyledi ve görüşme sona erdi.

Britanya'da ise halk Türklerle yeniden karşı karşıya kalmaktan rahatsızdı. 21 Eylül 1922 günü, ülkenin önemli gazetelerinden *Daily Mail,* iktidardaki Lloyd George Hükümeti'ni ağır şekilde eleştirerek "Çanakkale'den çekiliniz" manşetiyle çıktı. Aynı gün İngiliz İşçi Sendikaları Kongresi, eğer savaş olursa, genel greve gideceklerini açıkladı. Durumun nazikliği ortadaydı. Tam bu sırada Fransa'nın ünlü siyaset adamlarından M. Franklin Bouillon, *Metz* savaş gemisiyle İzmir'e geldi ve Mustafa Kemal'le bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Başvekil Rauf Bey ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey de hazır bulunmuştu. Görüşmenin başında, Bouillon'un Mustafa Kemal'e yaptığı müracaatın TBMM hükümetine yapılmış gibi kabul edileceği kararlaştırılmış, müzakerelere bu şartla başlanmıştı. Nihayet, İtilaf Devletleri'nin 23 Eylül tarihli notası 29 Eylül'de yanıtlandı: "Mösyö Franklin Bouillon'un İtilaf Devletleri namına verdiği teminata ve adilane

sulhun kısa sürede tesisi için derhal müzakerelere başlanacağına itimat ederek askerî harekât durdurulmuştur..."

15 Eylül'den itibaren görüşmelerinin yapılacağı yer konusunda Venedik, İzmir, Üsküdar gibi seçenekler üzerinde durulduktan sonra Mudanya'da yapılmasına karar verilmişti. 2 Ekim günü, Türk heyeti, yani Batı Cephesi Kumandanı İsmet Paşa ve maiyetindeki komutanlar Mudanya'ya vardı. 3 Ekim'de İngiliz Generali Sir Charles Harrington, Fransız Generali Georges Charpy, İtalyan Generali Ernesto Mombelli ve heyetleri şehre vardı. Yunan Generali Konstantinos Mazarakis ise iki gün sonra gelecekti. Mudanya programını Bordeaux radyosundan öğrenen Sovyet Rusya temsilcisi Aralov ise, iki ülke arasındaki anlaşmaların hilafına, Karadeniz'in de kaderinin konuşulacağı bu konferansa davet edilmedikleri için hükümeti adına Dışişleri Bakanlığı'na bir nota vermişti. Mudanya Konferansı, fiilen 3 Ekim'de başladı ve 11 Ekim'de Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasıyla bitti. Konferansta İtilaf temsilcilerini General Harrington yönetmişti. Harrington anılarında İsmet Paşa için "benim üzerimde büyük bir devlet adamı etkisi ve izlenimi bırakmadı (...) Onun güldüğünü hemen hemen hiç görmedim. (...) Hiç şüphe yoktur ki iyi bir generaldir. Ordusu da kendisine güvenmektedir. Mustafa Kemal'in çok yakın arkadaşıdır. Ama sanıyorum ki bir sofra başında oturup yemek yemek, sohbet etmek için iyi bir sofra adamı değildir" derken, İsmet Paşa da hatıratında General Harrington için şunları söyleyecekti:

> Sonradan öğreniyoruz ki [Lloyd George] bizim Çanakkale üzerine yürüyüşe geçtiğimiz sırada bu ileri hareketi durdurmak için bir ültimaton vermek ve Türk askeri durmadığı takdirde, üzerlerine ateş açmak konusunda Genaral Harrington'a emir vermişler. Harrington bu emri 24 saat ertelemiş ve böylece bir savaşa yol açılmamış. Bunun ne kadar doğru olduğunu bilmiyorum. Ben Mudanya Müzakereleri sırasında böyle bir hareketi kanıtlayacak herhangi bir delil görmedim.

Tarafların birbirine hiç de sempati duymadığı açıktı. Türk heyetinin müzakerelerde izleyeceği yol daha önce İzmir'de sap-

tanmıştı. Buna göre Yunan ordusu 20 gün içinde Trakya'dan çıkarılacak ve Trakya Türk idaresine teslim edilecekti. Buna karşılık Türk ordusunun Trakya'ya geçmesi için ısrar edilmeyecekti. Çanakkale'de harekât duracak ve mevcut hat korunacaktı. Buna karşılık İtilaf Devletleri de Türklere karşı bir harekatta bulunmayacaktı. İsmet Paşa, bundan sonrasını hatıratında şöyle anlatıyordu:

> Mudanya'ya askeri ve siyasi faaliyetimizin hedefi olarak, bu görüşle gittim. Ama çok kararlıyız. Daha önce de söylediğim gibi 15 senedir savaşıyoruz. Halk yorgun, asker yorgun. Çok sınırlı olan olanaklarımızın hepsini toplayarak büyük bir taarruz yapmışız. Başkumandanlık Meydan Muharebesi olmuş. Ondan sonra şiddetli bir takip. Bütün bunların üstüne, yeniden savaşa tutuşmak istemiyordu. Fakat istediğimiz neticeyi alamazsak, gerekirse yeniden savaşacağız.

Görüşmeleri izlemek isteyen Türk gazetecilerin, İstanbul-Mudanya arasında gidip gelmek için hızlı bir deniz aracı kiralayan Chicago Tribune muhabiri John Clayton'ın aracından faydalanmaları, İsmet Paşa'nın notlarını İtilaf Kuvvetleri temsilcilerinin gemisine götürmek gerektiğinde, emir erinin kıyıda Türk sandalı veya motoru olmadığı için İtalyan filikasından faydalanması gibi sorunların eşliğindeki müzakerelerin ilk üç gününde genel olarak Trakya, özel olarak da Karaağaç istasyonu meselesi tartışılmıştı. İtilaf temsilcileri Trakya'nın Yunanlılardan boşaltılmasını kabul ediyorlar ancak Trakya'nın Türk tarafına teslimine yanaşmıyorlardı. Fransız ve İtalyan temsilcisi Türk tezlerine karşı çıkmadığı halde İngiliz temsilcisi direniyordu. İngilizler ve Türkler birbirlerine "gerekirse askerî harekât yaparız" blöfünü yaptıktan sonra nihayet hiç umulmadık bir şekilde İsmet Paşa, "Kabul ediyorum!" diyecekti. General Harrington hatıratında "Hayatımda bu kadar şaşkınlık geçirdiğim bir an hatırlamıyorum" diye yazmıştı.

Amerikalı John Clayton'un motoruyla Mudanya'ya gelmiş olan gazeteci Ahmet Emin (Yalman) Bey'in anlattığına göre, hazırlanan Fransızca metin eski Atina Sefiri Galip Kemali Bey ve

Ahmet Emin Bey tarafından Türkçe'ye çevrilmişti. Ancak son anda yeni bir pürüz çıktı. Yunanlılar antlaşmayı imzalamak istemiyorlardı. General Harrington'un "Üç gün içinde Yunanlıları imzalamaya razı edeceğiz" sözü vermesi üzerine İsmet Paşa, "Yunanistan hükümetinin cevabı olumsuz bile olsa mütareke anlaşması yürürlüğe girecek mi?" diye sormuş, Harrington'un "Müttefik devletler bunu Paris'te en açık şekilde belirtmişlerdir" sözü üzerine "Öyle ise imza edelim" demişti. Yine de redaksiyon, kopyaların çoğaltılması gibi işlemler yüzünden 11 Ekim sabahı tan ağarıncaya kadar heyecanlı koşuşturma sürdü. Böylece 4 Ekim'de başlayan zorlu görüşmeler, 11 Ekim'de mutlu sonla tamamlanmıştı. Türk tarafını ilk kutlayan da Fransız heyetinden Mösyö Bouillon olmuştu. 11 Ekim öğleden sonra yanında bir kasa şampanya ve birkaç kutu büsküvi ile gelmiş ve Türk heyetini içtenlikle kutlamıştı. 14-15 Ekim 1922 tarihi itibariyle de Türk-Yunan Savaşı ona ermiş, Doğu Trakya'nın kademeli olarak Türklere teslimi ise 25 Kasım 1922 günü Edirne'nin teslimi ile sona ermişti. Buna karşılık Boğazların ve İstanbul'un İtilaf Kuvvetleri tarafından boşaltılması ancak bir yıl sonra 6 Ekim 1923'te mümkün olacaktı.

Özet Kaynakça

Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 3 cilt, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Macfie, A. L. *"The Chanak Affair (September–October 1922)", Balkan Studies*, 1979, cilt 20, sayı 2, s. 309–341.

Mütercimler, Erol. *1922 Mudanya Mütarekesi, Diplomasi Savaşı*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2013.

Pehlivanlıoğlu, A. Öner. *Barış Yolunda Mudanya Mütarekesi,* Kastaş Yayınları, İstanbul, 2002.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara, 1948.

İKİ BAŞLILIĞIN SONU: SALTANATIN İLGASI

Sıra mütarekeyi takip eden barış görüşmelerinde Türk tarafını kimin temsil edeceği konusunu kesinleştirmeye gelmişti. Daha Mudanya'da görüşmeler sürerken, İtilaf Devletleri Vahdeddin'e müracaat ederek İstanbul Hükümeti'nin de Lozan'da yapılacak barış görüşmelerine bir heyet göndermesini istemişti. İtilaf Devletleri'nin Türk tarafındaki çift başlılıktan yararlanmak istedikleri anlaşılıyordu ama Ankara'nın buna tepkisi çok sert ve akıllıca oldu. Sadrazam Tevfik Paşa 17 Ekim 1922'de Mustafa Kemal'in İstanbul'daki temsilcisi Hamid Bey aracılığıyla Mustafa Kemal'in şahsına gönderdiği telgrafla, Lozan'a gidecek delegasyon ve Lozan'da takınılacak ortak tavır konusunda fikir sordu. Bu telgrafla başlayan süreç kimsenin aklına gelmeyecek bir şekilde sonuçlandı. Tevfik Paşa'nın telgrafı TBMM'ye değil de kendi adına çekmesine öfkelenen (ya da öfkelenmiş görünen) Mustafa Kemal, fırsattan istifade Tevfik Paşa'ya sert bir cevap yazdı. Telgrafta şöyle deniyordu: "TBMM ordularının kazanmış olduğu kesin zaferin sonucu olarak yakında yapılması beklenen barış konferansında Türkiye Devleti yalnız ve ancak TBMM Hükümeti tarafından temsil olunur."

Ancak telgrafın hitap kısmına "İstanbul'da Hamid Bey'e" diye yazıldığı için telgraf Tevfik Paşa'ya ulaşmamıştı. Güya Hamid Bey, telgrafın Sadrazam'a verileceğini anlamamıştı ama telgraftaki hususları bir özet halinde Sadrazam'a sunmuştu. Bunun kasıtlı "bir yanlış anlama" olması ihtimali güçlüydü, çünkü kendisine cevap verilmediğini sanan Tevfik Paşa, emredici bir dille ve yine Türkiye Büyük Millet Meclisi yerine "Ankara Büyük Millet Meclisi" ne hitaben ikinci bir telgraf çekti. Bu durum mebuslar arasında büyük hoşnutsuzluk yarattı. 30 Ekim günü TBMM'ye hitap eden Mustafa Kemal telgrafı okumayı bitirdiğin-

de, Saltanat'ın kaldırılması fikri, sanıldığı gibi ilk kez Mustafa Kemal tarafından değil, Antalya mebusu Rasih (Kaplan) Efendi tarafından telaffuz edildi. Saltanat'ın kaldırılmasına dair kanun teklifini, Meclis'in Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) kökenli tek üyesi Dr. Rıza Nur hazırladı. Rıza Nur yaşananları şöyle anlatıyor:

> Düşündüm. Meseleyi ciddi şekilde halletmek lazım. Suret-i halli buldum. Millet Meclisi burada ya. Padişahlığı lağvederiz. Bu surette Padişah da İstanbul hükümeti de kalkar. Biz kalırız. Kısa ve kolay bir hal şekli. Benim eski yıllardan beri mukaddes bir emelim vardı. Bu da devlet ile dini birbirinden ayırmak idi. Bence Türkiye'de felaketlerin en mühim sebebi laik olmaması idi. Avrupa'daki her devlet de terakki ve selamet yoluna girmek için evvela kilise, yani dinle devleti ayırmışlardır. (...) Hilafetin lağvını (kaldırılmasını) hiç hatırıma getirmiş değilim. Lağvını bilakis muzır (zararlı) bulurum. Yalnız onu hükümetten ayrı bir kuvvet haline koymak lüzumuna kaniim. Hatta onu takviye etmek lazımdır. Bu sebeple hilafeti müstakil (bağımsız) ve dini bir halde ibka (yerinde bırakmayı) düşündüm. (...) Celsede Tevfik Paşa ile muhabere ile müzakereler oluyor. Ben hemen Meclis'in kapı yanındaki odasına çekildim. Düşündüğüm takriri yazıyorum. Bir çırpıda yazdım. Ben yazarken birkaç mebus geldiler. Arkamdan okudular. Ben de bitirdim. Dediler ki, biz de bu takrire imza koyalım. "Pekiyi" dedim. Koydular. Derken akın akın mebuslar geldiler. "Aman biz de bu takrire imza koyalım. Bizim de böyle mühim bir takrirde imzamız bulunsun" dediler. İmza seksen kadar oldu. Derken Rauf da geldi. Koşuyor. "Takriri göreyim. Şuna ben de imza koyayım" dedi. Verdim. Okudu. Padişahlığın lağvı cümlesini zayıf buldu. "Şöyle yazalım" dedi. Baktım kuvvetli bir kelime, kabul ettim. Benim kelimemi çizip onun kelimesini koydum. Haline baktım, pek keyifli idi. Odadan çıktım. Koridorda Mustafa Kemal'e rast geldim. Dedim: "Ben böyle bir takrir veriyorum. Artık İstanbul hükümeti kalmaz. Mesele kolayca ve cezri (kökten) hallolmuş olur. Sabahtan beri niye uğraşıp duruyorsun?" Okudu, bir daha okudu. Nihayet ben de imza edeyim dedi. Hatta imzası aşağılardadır.

Teklifi ilk imzalayan 80 kişi arasında Saltanat'a ve Hilafet'e bağlılığıyla tanınan Rauf Bey'in de olması ilginçtir, çünkü *Nutuk*'a göre kendisine Saltanat ve Hilafet konusundaki görüşlerini soran Mustafa Kemal'e şöyle demişti:

> Ben, makam-ı saltanat ve hilafete vicdanen ve hissen mecburum. Çünkü benim babam Padişahın nan-ü nimetiyle yetişmiş, Osmanlı Devleti'nin ricali sırasına geçmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerratı vardır. Ben nankör değilim ve olamam. Padişah'a muhafaza-i sadakat borcumdur. Halifeye merbubiyetim ise terbiyem icabıdır.

O gün önergenin kabulü için gereken çoğunluk sağlanamadığı için görüşmeler ertesi güne ertelendi. İtirazlar Padişahlığın kaldırılmasından ziyade, Mustafa Kemal'in padişahlığı, ilerde kendi padişahlığını ilan etmek için kaldırdığı endişesindendi. Oturum değişiklikler için yeter sayının bulunmayacağı anlaşılınca, tatil edildi. 31 Ekim Cuma günü Meclis çalışmıyordu, 1 Kasım'da, saat 06.45'te tekrar toplandığında sinirler iyice gerilmişti. İkinci Grup'un lideri Hüseyin Avni Bey ve 25 arkadaşının Saltanat'ın ilgasından sonra Hilafet'in korunması yolundaki ifadeleri eklendi, çünkü Rıza Nur'un teklifinde bu konu açık değildi. Saltanat'ın kaldırılmasında hemfikir olunduğu halde Halifelik konusunda kafaların karışık olduğunu gören Mustafa Kemal kürsüye çıktı ve Halifeliğin ve Sultanlığın tarihine ilişkin gece yarısına dek sürecek uzun bir konuşmaya başladı.

"Bazı kafalar kesilecektir!"

Ancak bu uzun konuşmaya rağmen, 23 kişilik komisyon üç saat süren dinî tartışmalar sonunda hâlâ yönergeye son halini veremeyince, iki gündür mutat akşam yemeklerini kaçırdığı için zaten sinirli olan Mustafa Kemal'in sabrı taştı ve bir sıranın üstüne çıkarak, "Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu mutlaka olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce uygun olur.

Aksi takdirde yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir" diye biten meşhur konuşmasını yaptı. Komisyon Başkanı Ankara Milletvekili Hoca Mustafa Efendi, durumun nezaketini anlayarak, "Efendim, biz meseleyi başka nokta-i nazardan mütalaa ediyorduk. İzahatınızdan tenevvür ettik [aydınlandık]" diye ustaca çark etmiş, Meclis 2 Kasım gecesi saat 3.00'te tekrar toplanmış ve Birinci Grup adına Mustafa Kemal'in, İkinci Grup adına Hüseyin Avni Bey'in lehte konuşmalarını takiben "gök gürültüsünü andıran alkışlar arasında" Saltanat ilga edilmişti. Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid mazbataya itiraz etmek için sürekli söz istemiş, ancak söz verilmemişti. Ziya Hurşid'in, yasaya karşı olduğunu söyleyerek kararın oybirliği ile değil, oy çokluğuyla kabul edildiği şeklinde yazılması önerisi de dikkate alınmamıştı.

İki maddeli kanunun 1. maddesinde Misak-ı Milli sınırları içinde TBMM Hükümeti'nden başka hükümet tanınmayacağı kesin bir dille belirtilirken, 2. maddesinde "Hilafet Osmanlı Hanedanı'na aittir. Türkiye Devleti, Hilafet makamının dayanağıdır" denmekteydi. Müfıd Efendi'nin okuduğu Türkçe dua ile kanun onandı ve işlem tamamlandı. Böylece Lozan'da Türk tarafını kimin temsil edeceği meselesi kökten halledilmişti.

Dış tepkiler

Bundan sonra olaylar hızla gelişecektir. 2 Kasım'da Mustafa Kemal de Bursa'da Fransız *Le Petit Parisien* gazetesi muhabirine verdiği demeçte şunları söylüyordu:

> Yeni Türkiye'nin eski Türkiye ile hiçbir ilgisi yoktur. Osmanlı tarihe geçmiştir. Şimdi yeni bir Türkiye doğmuştur. Gerçi millet değişmemiştir. Aynı Türk unsuru bu milleti oluşturuyor. Ancak yönetim biçimi değişmiştir. Ankara'da milli hükümet kurulmadan önce İstanbul'da bir Sultan ve bunun hükümeti vardı. Millet, ülkenin işlerine, görevi sadece kanun yapmak olan bir Meclis aracılığı ile katılabiliyordu. Bu hükümet biçimi, millete istekli olduğu bağımsızlık ve hürriyeti vermeye yeterli değildir.

> Bu hükümet biçiminin verdiği kötü sonuçlar ortadadır. (...) İşte bunun içindir ki, üç yıldan beri idare tarzını değiştirerek doğrudan doğruya kendi içinden çıkan bir hükümet kabul etti. Bu yeni hükümet millet tarafından görevlendirilmiş ve aynı zamanda hem yasama hem de yürütme gücüne sahip milletvekillerinden oluşur. (...) Gerçekte hâkim olan ve her şeyi yöneten yer Millet Meclisi'dir. (...) Şurasını unutmamalı ki bu yönetim biçimi bir Bolşevik sistemi değildir. Biz ne Bolşevikiz, ne Komünist, ne biri ne öteki olamayız. Çünkü biz milliyetçiyiz ve dinimize saygılıyız. Bizim hükümet şeklimiz tam bir demokrat hükümetidir. Dilimizde, "halk hükümeti" diye söylenir.

Görüldüğü gibi gün, Milli Mücadele'nin en önemli destekçilerinden olan Bolşevik Rusya'yı sırttan atmak ve Batı ittifakının "demokrasi" söylemine eklemlenme günüydü. Benzer mesajlar ilerleyen günlerde, aylarda da verilecekti.

Özet Kaynakça

Akgün, Seçil Karal. *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, 1924-1928,* Temel Yayınevi, İstanbul, 2006.

Atatürk'ün Telgraf, Söylev ve Demeçleri, (Bugünkü Dille), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Finefrock, Michael. "From sultanate to republic: Mustafa Kemal Ataturk and the structure of Turkish politics 1922-1924", 1976 yılında Princeton Üniversitesi'nde kabul edilmiş doktora tezi.

Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru, 1921-1922,* Başnur Matbaası, Ankara, 1971,

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4 cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

YENİ HALİFENİN SEÇİLMESİ

2 Kasım 1922 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi, "saraya yüzyıllardan beri Türk gelin girmediğinden" bahisle Türklerle kan ve süt bağının koptuğundan, Sultanların artık Pendik'ten öteye gidemediğinden dem vurmaktaydı. Benzer haberler diğer gazetelerde de boy gösterince 4 Kasım'da Tevfik Paşa Hükümeti istifa eder. Avrupa ülkelerinde genellikle olumlu karşılanan haber, İslam dünyasında farklı tepkilere yol açtı. Başından beri Milli Mücadele'yi destekleyen Asyalı Müslümanlar Saltanat'ın kaldırılmasını ilk ağızda, Hilafet'in özüne dönmesi olarak niteledi. Hindistan'ın ileri gelen Müslüman liderlerinden Emir Ali'nin Londra'da *The Times* gazetesinde yayımlanan telgrafında Halifelik seçiminde TBMM'nin yerinde karar vereceğine inancını belirtmekteydi. Benzer tepkiler Hint Müslümanlarının Britanya temsilcileri Muhammed Ali ve Şevket Ali tarafından Lloyd George'a iletildi. İsmailiye Tarikatı'nın lideri Ağa Han ise durumun bir telgrafla Hintlilere açıklanması gerektiğini söyledi ancak karşı koyacak bir durum olmadığını da ekledi. Bütün bunların Vahdeddin'in cesaretini iyice kırdığını tahmin edebiliriz. Son bir ümitle yaveri vasıtasıyla Refet (Bele) Paşa'ya Mustafa Kemal'le görüşmek istediğini söyleyen Vahdeddin'in isteğini yazılı olarak tekrarlaması istenince bir daha girişimde bulunmadığı, Refet Paşa'nın Yıldız Sarayı çevresinde güvenlik çemberini iyice sıklaştırması üzerine de iyice korktuğu sanılır. Birkaç gün sonra İstanbul'daki İşgal Kuvvetleri Komutanı General Harrington'a, "İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere Devlet fahimesine iltica ve bir an evvel İstanbul'dan mahalli ahare naklimi talep ederim efendim" şeklinde bir mektup yazan Vahdeddin (mektubu "Halife-i Müslümin" diye imzalamıştı), maiyetindeki 9 kişi birlikte 17 Kasım 1922 sabahı saat 6.00'da iki İngiliz

Kızılhaç Ambulansı ile önce Tophane rıhtımına, oradan da İngilizlerin *HMS Malaya* gemisine götürüldü. Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak 19 Ekim'den beri İstanbul'da bulunan Refet (Bele) Paşa, Vahdeddin'in "Sarayburnu'ndan gaybubet eylediğini" (gözden kaybolduğunu) Ankara'ya haber verdi. Aslında Meclis'in aldığı karar sadece Saltanat'ı ilga etmişti, Vahdeddin'in halifeliği usulune uygun bir fetva ile sonlanmış değildi. Halife'nin Ankara'ya gelmesi halinde, Meclis'te ikilik çıkacağı kesindi. Bu yüzden Vahdeddin'in ülke dışına kaçması Ankara'nın işini büyük ölçüde kolaylaştırdı.*

Yeni Halife seçiliyor

TBMM'nin 18 Kasım 1922 Cumartesi günkü toplantısına Dr. Adnan (Adıvar) başkanlık ediyordu. İlk sözü Başbakan Rauf (Orbay) Bey aldı ve "gizli celse" talebinde bulundu. Talebi kabul edilen Rauf Bey yaptığı konuşmada, Sultan Vahdeddin'in kaçışına değinerek "boş kalan İslamlığın imamlığına" birinin seçilmesi gerektiğini, böylece bu mevkiin dağılmaktan, yok olmaktan kurtarılacağını, hükümet içindeki bazı arkadaşların seçilecek Halife'nin Anadolu'ya geçirilmesinden yana olduklarını, ancak kendisinin bu fikre katılmadığını, açılan müzakere ve münakaşa sonunda Halifenin İstanbul'dan ayrılmasına gerek olmadığı fikrinde Hükümetçe mutabık kaldıklarını anlattı.

Bu sırada ilk Meclis'in önemli isimlerinden İkinci Grup'a bağlı Mersin Milletvekili "Çolak" Selâhaddin Bey, Hükümet'in

---

* Vahdeddin önce Malta'ya götürüldü ama Britanya Harp, Deniz ve Sömürge Bakanlığı masraflarını ödememeye başlayınca, eski Mekke Şerifi, yeni Hicaz Kralı Hüseyin'in daveti üzerine Cidde'ye gider. Bölge halkının ilgisizliğine ve ağır iklim koşullarına dayanamayan Vahdeddin, Hayfa üzerinden önce Kıbrıs'a, oradan da hayatının sonuna kadar yaşayacağı San Remo'ya gidecektir. Kalp yetmezliğinden 15 Mayıs 1926 günü 65 yaşında vefat eden Vahdeddin Türkiye'de gömülmeyi arzu eder ancak bunun mümkün olmayacağını hissettiği için Şam'daki Selâhaddin Eyyubi Türbesi'ni seçer. Cenazesi, alacaklıların haciz koymaları yüzünden bir süre ortada kalır. Devrin Suriye Devlet Başkanı Ahmed Nami Bey, olayı duyunca çok üzülür ve bütün borçlarını ödeyerek, cenazesini Suriye'ye getirtir. Ancak Selâhaddin Eyyubi Türbesi dolu olduğu için cenaze Sultan Selim Camii'nin bahçesine gömülür.

bir adayı olup olmadığını sorup "Halifeyi seçme hakkı Meclisindir" dedi. Rauf Bey'in cevabı, "Abdülmecid Efendi'nin Halife seçilmesinin uygun olacağı" şeklinde oldu. Ardından seçilecek halifenin nerede oturacağı tartışıldı. İstanbul'dan ayrılması imparatorluğun nihayete erdiği konusunda sembolik bir anlam ifade edeceği için Ankara'ya veya Bursa'ya getirilmesi önerileri görüşüldü. "Kara" Vasıf Bey, yedi imzalı bir önerge ile Halife'nin Ankara'ya getirilmesini önerdi ama önerge oylamaya konmadı. Bu mesele üzerinde o kadar çok duruldu ki, nihayet Meclis Başkanı Dr. Adnan (Adıvar) Bey, "Daha Halife seçimi yapılmadan, şurada veya burada otursun diye münakaşa etmek ma'kul ve mantıki değildir" demek zorunda kaldı. Daha sonra "Halife'ye bîat" (Halifeliğinin kabul edilmesi) meselesi ortaya atıldı. "Çolak" Selâhaddin Bey, "Millet Meclisi'nin usulen ve şer'an bîatı zaruridir" dedi. Bu görüşe, karşı çıkanlar oldu ve Şer'iye Vekili Vehbi Bey, "Seçim zaten bîat demektir, ayrıca bîata lüzum yoktur" deyince Afyon Milletvekili Hoca Şükrü Efendi, "Halife'nin yokluğunda biat olmaz, Kitap böyle yazıyor" diye cevap verdi. Mustafa Kemal, "Sus artık Hoca Efendi!" deyinceye kadar Şükrü Bey'i susturmak mümkün olmadı. Çankırı Milletvekili Tevfik Efendi, "Meşihat makamının bir fetvası ile Hilafet'in Vahdeddin'in üzerinden alınması lazımdır. Şer'iye Vekâleti'nden böyle bir fetvâ alınmış mıdır?" diye sordu ve böylece bir tartışma daha başladı. Mustafa Kemal'in "Afedersiniz beyefendi, bu memleketi yıkmak için de fetvalar verilmiştir" hatırlatması fayda etmedi, nihayet Rauf Bey söz aldı ve "Hükümet'in adayı Abdülmecid Efendi'dir" diyerek celseye son verdi.

Halife seçimi

Meclis'te halife seçimi 19 Kasım Pazar günü yapıldı. Seçime katılan 162 mebusdan 148'i Abdülmecid Efendi'ye oy verirken, 9 milletvekili çekimser kaldı, diğer 5 oy II. Abdülhamid'in şehzadelerinden Selim ve Adürrahim efendilere gitti. Ankara Milletvekili Beynamlı Hacı Mustafa Efendi'nin okuduğu dua ile işlem tamamlandıktan sonra bir süre Halife'ye "efendi" mi yoksa "haz-

retleri" mi demek lazım geldiği tartışıldı. Sonuçta ikincisinde karar kılındı. TBMM'nin kararını Abdülmecid Efendi'ye tebliğ etmek üzere Müfid Efendi başkanlığında kura ile seçilmiş 15 kişilik heyet İstanbul'a gönderildi. Ancak Ankara törenin sade olmasını isterken Abdülmecid'in bazı istekleri vardı. Mustafa Kemal bunlar arasında özellikle Abdülmecid'in Fatih kıyafetine bürünmek istemesini alaylı bir gülme ile karşılayacaktı. Refet Paşa'ya bir telgraf çekerek Vahdeddin'in "Halife-i Müslümin" unvanıyla birlikte "Hadim'ül-Haremeyn" unvanını da kullanabileceğini ancak Fatih kıyafeti ya da askerî üniformayı kesinlikle giyemeyeceğini, kıyafetinin "İstanbulin" (pantolon ve ceketten oluşan sade bir kıyafet türü) olacağını kesin bir dille belirtti. Ancak iş bununla bitmeyecektir. Abdülmecid biat töreni sırasında tahtının Topkapı Sarayı'nın Akağalar kapısı önüne konulmasını, Kılıç Alayı ve muayede denilen el öpme töreninin yapılmasını, ardından Eyüp Sultan'a gidilmesini istemekteydi. Anlaşılan eski günleri canlandırmayı hayal etmekteydi, ancak bunlardan sadece biri (törenin Topkapı Sarayı'nda yapılması) gerçekleşti.

Halifelik töreni

Meclis Heyeti'nin başkanı Müfid Efendi'nin anlattığına göre, 24 Kasım Cuma günü önce Topkapı Sarayı'nda Kutsal Emanetler bölümüne giden heyet, burada Vahdeddin'in gidişinden sonra hiçbir şeyin eksik olmadığına dair mazbatayı almıştı. Sonra Bağdat Kasrı'na gidilmiş ve Müfid Efendi bir konuşma yapıp kırmızı bir atlas kese içinde seçim mazbatasını yeni halifeye vermişti. Emânât-ı Mübâreke Dairesi'nin (Kutsal Emanetler Dairesi) anahtarı Abdülmecid Efendi'ye teslim edildikten sonra hep beraber Hırka-i Şerîf'in ziyaret edilmesiyle Bîat Merasimi (Halifeliği Tanıma Merasimi) tamamlanmıştı. Cuma namazı için gidilen Fatih Camii'nde hutbeyi Halife Hazretleri değil, Heyet Başkanı Müfid Efendi okudu ve Abdülmecid Efendi'nin hilafetini cemaate duyurdu. Rivayete göre Fatih Camii'nin avlusunda İstiklal Marşı çalınmıştır. Ayrıca hutbenin İstanbul'dan önce Ankara'daki Hacı Bayram Veli Camii'nde ve Meclis'in bir temsilcisi tara-

fından okunması iktidarın Ankara'ya devrini gösteren sembolik olaylardır. Ancak bütün çabalara karşın İstanbul'daki törenin "bir cins Saltanat alayına" dönmesi rejimin değiştirilmesinin pek kolay olmadığının işaretleridir. Bu zorlu dönüşümün ikinci büyük adımı bundan 16 ay sonra Halifeliğin kaldırılmasıyla atılacaktır.

Mustafa Kemal'i Düşürmek mi İstediler?

Bu sürecin ilginç olaylarından biri de 2 Aralık 1922 günü Seçim Kanunu'nda yapılacak değişikliklerden Mustafa Kemal'in duyduğu haklı rahatsızlıktır. Rahatsızlığın nedenini Mustafa Kemal'in ağzından dinleyelim: "Erzurum Milletvekili Süleyman Necati ve Mersin Milletvekili Salahattin ve Canik Milletvekili Emin beyefendiler tarafından önerilen kanun tasarısı, doğrudan doğruyan benim şahsımı vatandaşlık hukukundan düşürmek görüşüne yöneliktir. On dördüncü maddede yazılı olan satırları gözden geçirecek olursanız orada deniyor ki: Büyük Millet Meclisi'ne üye seçilebilmek için, Türkiye'nin bugünkü sınırları içindeki bölgeler halkından olmak şart koşulmuştur. Veya seçim dairesi içinde yerleşmiş olmak şarttır. Ondan sonra göç ederek gelenlerden Türk ve Kürtler yerleştirme tarihlerinden itibaren beş sene geçmişse seçilebilirler. Yazık ki doğum bölgem bugünkü sınırlar dışında kalmış bulunuyor. İkinci olarak herhangi bir seçim dairesinin beş sene yerleşmişi bile değilim. (...) Fakat bu böyle ise bunda benim esinlikle bir özel istek ve suçum yoktur. (...) Eğer bu maddenin istediği şartı kazanmaya çalışsaydım İstanbul'u kazandırmaktan ibaret olan Arıburnu ve Anafartalar'daki savunmalarımızı yapmamam gerekirdi. Eğer ben bir yerde beş sene oturmaya mahkûm olsaydım, Bitlis ve Muş'u aldıktan sonra Diyarbakır yönünden de yayılan düşmana karşı çıkmamaklığım (...) gerekirdi. Bu efendilerin istediği şartları kazanmak isteseydim Suriye'yi boşaltan orduların kalıntılarından Halep'te bir ordu kurarak düşmana karşı savunma yapmamaklığım ve bugün milli sınır dediğimiz sınırı fiilen be-

lirlememekliğim gerekirdi. (...) Tahmin ediyorum ki, yabancı düşmanlar bana suikast etmek şeklinde de memkeltimdeki hizmetimden beni ayırmaya çalışacaklardır. Fakat hiçbir zaman hayal edemezdim ki Yüce Meclis'te isterse üç kişi olsun aynı anlayışta bulunabilsin."

Bazı milletvekillerinin "Sayın Paşa kime soruyorsunuz? İki üç kişinin yanlış anlatımı Meclis'in geneline ait olabilir mi?" diye itirazı üzerine Mustafa Kemal konuşmasını tamamlamıştır. Söz alan Hüseyin Avni Bey, isteyen herkesin kanun teklifi verebileceğini, bu teklifin de henüz kanunlaşmadığını, ama maksadın Mustafa Kemal'le ilgili olmadığını, esas olarak bundan böyle Meclis'te Arnavut, Arap mebus bulunmaması olduğunu belirtecektir. Mustafa Kemal'in itirazı üzerine Hüseyin Avni Bey, "Yüksek kişiliğinizi öne sürerek ötekilerin bundan yararlanmasına imkân vermeyiniz" deyince Mustafa Kemal tekrar itiraz etti, teklif sahipleri kürsüye çıkarak maksatlarının Mustafa Kemal'in üyeliğini düşürmek olmadığını anlattılar. Sonunda madde Anayasa Komisyonu'na havale edildi ve tartışmalar sona erdi. Ancak konu kapanmamıştı, nitekim birkaç gün sonra TBMM İkinci Başkanı Dr. Adnan Adıvar istifa etti, Birinci Grup yerine Ali Fuad Paşa'yı aday gösterdi. İkinci Grup ise Kazım Karabekir'i aday gösterdi. İlk turda iki aday da yeterli oyu alamadı. Kâzım Karabekir Doğu Cephesi Kumandanlığı'ndan ayrılmaya niyetli olmadığını belirterek adaylıktan çekildiği halde Ali Fuad Paşa yeni aday Yusuf Kemal karşısında çok küçük bir farkla seçilebildi. Böylece İkinci Grup gücünü bir kez daha göstermiş oldu.

Özet Kaynakça

Akgün, Seçil Karal. *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, 1924-1928,* Temel Yayınevi, İstanbul, 2006.

Atatürk'ün Telgraf, Söylev ve Demeçleri, (Bugünkü Dille), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Finefrock, Michael "From sultanate to republic: Mustafa Kemal Ataturk and the structure of Turkish politics 1922-1924", Princeton University, 1976, basılmamış doktora tezi.

Goloğlu, Mahmut. *Cumhuriyete Doğru, 1921-1922*, Başnur Matbaası, Ankara, 1971,

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4 cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

ZORLU SÜREÇ: LOZAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİ

Saltanat'ın İlgası'ndan hemen sonra Lozan'a Murahhaslar (Delegeler) Heyeti seçilmişti. Heyetin başkanlığı için Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) Reisi Rauf Bey başta olmak üzere Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, sabık Dahiliye Vekili Fethi Bey ve hatta Kâzım Karabekir Paşa gibi Milli Mücadele'nin ağır topları beklenti içine girmişlerdi. Özellikle Rauf Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getiren Mondros Mütarekesi'ni imzalamış olmanın ezikliğiyle, o kötü hatırayı bir zaferle silmek arzusu içindeydi. Ancak Mustafa Kemal'in Lozan için uygun gördüğü isim, Saltanat'a ve Halife'ye bağlılığıyla bilinen Rauf Bey değil; Mudanya Mütarekesi'nin başarılı görüşmecisi, her daim kendisine sadık "Garp Cephesi Kumandanı" İsmet Bey'di.

Böylesi önemli bir işi TBMM'ye bırakmaya niyeti olmayan Mustafa Kemal *Nutuk*'ta, adaylar arasında başlangıçta kesin karar vermediğini, ancak Rauf Bey'in böyle hayati önemi olan bir konuda başarı kazanabileceğinden emin olamadığını, Rauf Bey'in de kendisini zayıf görmekte olduğunu hissettiğini belirtmişti.

Mudanya Konferansı bittikten sonra, İsmet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile buluşmak üzere yanında Milli Müdafaa Vekili Kâzım Karabekir ve Refet Paşa ile birlikte Bursa'ya giden Mustafa Kemal, burada İsmet Bey'in delegeler heyetine başkanlık edip edemeyeceğini bir kez daha inceledi. Mudanya Konferansı'nı nasıl idare ettiğini ayrıntılı olarak anlamaya çalıştı. Dediğine göre, İsmet Paşa'ya bu konudaki tasavvurlarıyla ilgili tek kelime etmemişti. Sonunda kararını verdi. Ancak İsmet Paşa'nın daha önce Hariciye Vekili olmasını uygun görmüştü. Bunun için de Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e özel ve gizli bir telgraf gönderdi ve Hariciye Vekilliği'nden istifa etmesini istedi. Yusuf Kemal Bey bu ricaya karşı çık-

mayı düşünmedi bile, çünkü 7 Şubat-3 Nisan 1922 tarihleri arasında Avrupa seyahatine giderken İstanbul'da Vahdeddin ile görüşerek Ankara'nın canını pek sıkmış, TBMM'de sert eleştirilere uğramıştı. Yusuf Kemal Bey istifasını verdikten sonra Mustafa Kemal, İsmet Bey'e kararını bildirdi. *Nutuk'ta* dediğine göre, İsmet Bey çok şaşırmış ve asker olduğunu söyleyerek bu görevden affını dilemişti. Ancak sonra karara boyun eğmiş, görevi kabul etmişti.

İkinci Grup'un itirazları

Bu durum başta Rauf Bey olmak üzere pek çok milletvekilini son derece rahatsız etti. Nitekim 2 Kasım'da yapılan oturumda, İkinci Grup'tan Hakkı Hami (Ulukan), Ziya Hurşid, Salahattin (Köseoğlu), Sırrı (Bellioğlu) ve Hüseyin Avni Bey gibi "ağır toplar", Heyet-i Vekile tarafından İsmet Bey'in "Baş Murahhas", Maliye Bakanı ve Trabzon Milletvekili Hasan (Saka) Bey ve Sağlık Bakanı ve Sinop Milletvekili Rıza Nur'un "Murahhas" olarak seçilmesine itiraz ettiler. Onlara göre, Lozan'a gidecek heyeti, doğrudan milli iradeyi temsil eden TBMM'nin seçmesi gerekiyordu. Ancak muhaliflerin bu yöndeki önergeleri, oturumu yöneten Dr. Adnan (Adıvar) Bey tarafından görmezden gelindi ve Adnan Bey, hükümetten gelen tezkereyi oyladı. Tezkere 67 ret, 8 çekimser oya karşılık 121 oyla kabul edildi. Daha sonra hükümet, heyete, danışman, uzman, basın danışmanı, mütercim ve sekreter olmak üzere 33 kişi daha ekledi.

Sıkıntılı bir süreç sonucu ortaya çıkan bu heyette tek bir diplomat yoktu. Aslında Meclis'te diplomat üye yoktu ama göreve çağırıldığında seve seve kabul edecek pek çok başarılı ve vatanperver Osmanlı diplomatı vardı. Ancak eski dönemin diplomatlarını göreve çağırmanın TBMM'nin itibarını sarsacağı düşüncesi egemen olmuş gibiydi. Bu durum resmî tarih tarafından Osmanlı diplomatlarının "beceriksiz ve aşağılık duygusuyla malul olduğu", bu yüzden bu kadrolardan yararlanılmadığı şeklinde formüle edildi. Oysa Osmanlı diplomatları Sevr'de bile son derece başı dik, hatta yer yer dik başlı bir tavır takınmışlardı.

Halbuki Lozan Heyeti'nin diplomatik tecrübe eksikliği pek çok kayba mal olacaktı.

O güne dek askerlikten başka iş bilmeyen "Baş Murahhas" İsmet Bey 38 yaşındaydı. Sabırlı ve inatçı bir kişilikti. Kendi çabasıyla öğrendiği için az buçuk Almanca ve Fransızca biliyordu ve kulakları ağır işitiyordu. Hükümet bu eksikleri kapatmak için dört koldan çalışmaya başladı ve her sayfası bakanların tümü tarafından imzalanan ve 14 maddeden oluşan üç sayfalık bir "talimatname" hazırladı.

Misak-ı Milli doğrultusunda hazırlanan talimatnamede özetle şunlar yazıyordu:

1) Doğu Sınırı: "Ermeni Yurdu" söz konusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir. 2) Irak Sınırı: Süleymaniye, Kerkük ve Musul sancakları istenecek. Konferansta başka bir durum ortaya çıkarsa hükümetten talimat alınacak. 3) Suriye sınırı: Bu sınırın düzeltilmesi için çalışılacak ve sınır şöyle olacaktır: Reis-i İbn-i Hayn'dan başlayarak Harim, Müslimiye, Meskene, sonra Fırat yolu, Der Zor, Çöl, nihayet Musul livası güney sınırına ulaşacak. 4) Adalar: Duruma göre davranılacak. Kıyılarımıza pek yakın olan adalar ülkemize katılacak; şayet olmazsa Ankara'dan sorulacak. 5) Trakya Sınırı: 1913 sınırının elde edilmesine çalışılacak. 6) Batı Trakya: Misak-ı Milli maddesi gereği plebisit istenecek. 7) Boğazlar ve Gelibolu Yarımadası: Yabancı bir askerî kuvvet kabul edilemez. Bu yüzden görüşmeleri kesmek gerekirse önceden Ankara'ya bilgi verilecek. 8) Kapitülasyonlar: Kabul edilemez. Bu yüzden görüşmeleri kesmek gerekirse, gereken yapılır. 9) Azınlıklar: Esas mübadeledir. 10) Osmanlı Borçları: Bizden ayrılan ülkelere paylaştırılacak. Yunanistan'dan alınacak tamirat bedeline mahsup edilecek. Olmazsa 20 yıl ertelenecek. Düyun-ı Umumiye İdaresi kaldırılacak. Zorluk çıkarsa Ankara'ya sorulacak. 11) Ordu ve donanmaya sınırlama söz konusu olamaz. 12) Yabancı Kuruluşlar: Yasalarımıza uyacaklar. 13) Bizden ayrılan ülkeler için Misak-ı Milli'nin ilgili maddeleri geçerlidir. 14) İslam cemaat ve vakıflarının hakları eski anlaşmalara göre sağlanacaktır.

Heyet, talimatnameyi cebine koyup Ankara'dan yola çıktı. Yanlarında, kendilerini Ermeni komitacıların ve "Çerkes" Ethem Bey'in adamlarının olası saldırılarından koruyacak 10 kadar da asker vardı. Beş günlük bir tren yolculuğundan sonra Lozan'a varan heyeti istasyonda Türk ve Mısırlı öğrenciler sevinç gösterileriyle karşıladılar. Aynı anda Ermeni ve Rumların da aleyhte gösterileri sürüyordu.

Leman Gölü kıyısındaki umut

13 Kasım'da başlaması planlanan konferans, Britanya'daki seçimler ve İtalya'daki kabine değişikliği sebebiyle Britanya ve İtalya delegeleri gelemediği için 20 Kasım 1922'de, saat 15.30'da başladı. Daha sonradan gecikme gerekçesinin uydurma olduğu öğrenilecekti. Müttefik delegeler, Türklere karşı ortak politika oluşturmak için Paris'te toplanmışlar, henüz sonuca ulaşamadıkları için de bu bahaneleri ileri sürmüşlerdi. Ancak bu günleri Türk tarafı da Fransız Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Poincaré ile gayri resmî görüşmeler yaparak değerlendirmişti. Casino de Mont Benon'da yapılan açılış töreninde, İsmet Bey Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'la birlikte salona girdi. İtalya Başbakanı Benito Mussolini, Fransa Başbakanı Henri Poincaré de salonda hazırdırlar. İsviçre Konfederasyonu Başkanı Robert Haab ev sahibi sıfatıyla yaptığı açılış konuşmasında şöyle dedi:

> Burada seçkin temsilcilerini selamlamakla şeref duyduğumuz devletler, Yakındoğu anlaşmazlığına son verdirecek olan barış konferansının ilk toplantısını, tarafsız İsviçre'nin yurttaşlarından birinin açmasını istemek inceliğini göstermişlerdir. (...) Dilerim ki, Türk-Yunan savaşı, on yıldan beri Avrupa'yı ve Asya'nın bir parçasını yakıp yıkmış olan ve uğursuz etkileri hem yenenlerin hem de yenilenlerin gelecek kuşaklarında sürüp gidecek tragedyanın son perdesi olsun. İşte bunun içindir ki, dünya, Leman Gölü kıyılarına, içinde güçlü bir umut ışığı parlayan, kuşkulu gözlerle bakmaktadır...

İsmet Bey'in gerginleştirici konuşması

Ardından "Konferans Başkanı" sıfatıyla Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon söz aldı ve ev sahibine teşekkür cümlelerinden sonra konuşmasını şöyle bağladı: "Eğer murahhasların hepsi aynı uzlaştırıcı ruh ile çalışırlarsa, masa üzerine gelecek her meseleyi halletmek ve sulhu yapmak arzusu ile yüklü olurlarsa gayeye varmak kolaylaşır..."

Toplantının bu konuşma ile bitmesi beklenmekteydi. Ancak İsmet Bey ısrarla söz istedi. Lord Curzon'un konuşacağını öğrenince gece kaleme aldığı beş paragraftık konuşmasında, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Türklere büyük haksızlıklar yapıldığını, Yunan işgalinin Anadolu'da büyük yıkıma neden olduğunu, dolayısıyla tazminat ödenmesi gerektiğini, Türk halkının ülkesini işgalden kurtarmak ve istiklalini kazanmak için büyük fedakârlıklarla "kurtuluş savaşı" verdiğini ve büyük bir zafer kazandığını sert bir dille anlattı. Diplomatik teamüllere aykırı bu konuşma bazılarına göre "Türk tarafının kararlılığını gösteren bir başyapıttı," bazılarına göre ise "bir tören toplantısının sınırını ve havasını çok aşmıştı." Nitekim konuşma bittiğinde salonda buz gibi bir hava esti. Resmî tarihçilerin Mussolini'nin İsmet Bey'i alkışladığını söylemesine rağmen, ABD temsilcisi Joseph C. Grew, Mussolini'nin yüzünde beliren vahşi ifade ile İsmet Bey'in boğazına sarılacak gibi durduğunu yazacaktı. İşte, sevabıyla günahıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucu belgesinin imzalanacağı Lozan Barış Görüşmeleri'nin Uşi (Ouchy) Şatosu'ndaki esas oturumları İsmet Bey'in bu sinirli ve gergin konuşmasının yarattığı olumsuz havada başlamıştı. Ancak belki de böylece Türk tarafı pazarlık konusunda elini güçlendirmişti.

Görüşmelerde en büyük tartışmalar Musul konusunda oldu. Musul, Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı ordularının elindeydi. Ancak bu durum, Britanya'nın "Kudüs Fatihi" General Allenby'nin Musul'u almasını beklemeye tahammülü olmamasından dolayıydı. Yoksa Musul'un düşmesi çok yakındı. Nitekim Britanya Hükümeti, ancak Mütareke'nin 7. ve 16. maddelerinin daha sonraki bir askerî müdahaleye izin verdiğine

kanaat getirdiğinde anlaşmayı imzalamıştı. 7. madde, İtilaf Devletleri'ne güvenliklerini tehdit edecek durumda stratejik noktalarını işgal etme hakkı tanırken, 16. madde'de "Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'taki kuvvetler en yakın İtilaf Devletleri'nin kumandanlarına teslim olunacaktır" deniyor. Musul da Irak sınırları içinde olduğuna göre, herkes Musul'daki güçlerin de teslim olacağının farkındaydı. Dahası, Musul Kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa, Musul'un güneyindeki bir köyü basarak yüz kadar kişiyi öldürünce, 7. maddenin uygulanması için bahane aramaya gerek bile kalmamıştı. İngilizler 9 Kasım 1918'de Musul'u teslim alırken, Ali İhsan Paşa'nın işgali 21 pare top atışıyla kutlamak gafletinde bulunduğunu da hatırlatalım.

Bu tarihçe yüzünden Türk tarafı Musul'un yeni devletin sınırları içinde olması gerektiğini ileri sürüyor, İtilaf Devletleri ise buna karşı çıkıyorlardı. Alt komisyonlarda Türk temsilcisi İsmet Bey ile Britanya temsilcisi Lord Curzon günlerce birbirine taban tabana zıt görüşleri dile getirdiler.

Aslında her iki taraf da Musul'da en büyük grubun Kürtler olduğunu kabul ediyordu ama Türk delegelerinin temel tezi "Musul Vilayeti'nde çoğunluk Türk (147 bin) ve Kürt'tür (264 bin). Türklerle Kürtler de etle tırnak gibi ayrılmaz unsurlardır" şeklinde iken, İngilizlere göre 425 bin kişilik Kürt topluluğu Musul'da çoğunluğu oluşturmakla birlikte, aynı zamanda 185 bin Arap yaşıyordu ve Musul tarihî olarak bir Arap şehriydi.

Konferansın 12 Aralık 1922 tarihinde gerçekleşen oturumunda İsmet Bey aşağıdaki konuşmayı yaptı:

> Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümetidir. Çünkü Kürtlerin gerçek ve meşru temsilcileri Millet Meclisi ne girmiştir. Türklerin temsilcileriyle aynı ölçüde ülkenin hükümetine ve yönetimine katılmaktadırlar. Kürt halkı ve meşru temsilcileri, Musul Vilayeti'nde oturan kardeşlerinin anayurttan ayrılmasına razı değillerdir.

Lord Curzon ise İsmet Bey'e "Umarım öyledir" diye cevap vermişti. Çünkü Curzon Kürtlerin Türklerden çok farklı bir halk olduğunu, Musul'da yaşayan hiçbir etnik grubun Türklerle birlikte

yaşamak istemediğini düşünüyordu. Bunun kanıtı olarak kendilerine yapılan bir dizi şikâyeti ve TBMM'de Musul bölgesinden hiç milletvekili bulunmamasını gösteren Curzon şöyle demişti:

> Ankara'nın Kürt milletvekillerine gelince, onların nasıl seçilmiş olduklarını kendi kendime sormaktayım. Halkoyu ile seçilmiş tek milletvekili var mıdır? Bütün bu insanların doğrudan doğruya atanmış oldukları ve bunlar arasında birtakımının dil bilmedikleri için Meclis'in çalışmalarına katılmadıkları herkesçe bilinmektedir.

Bu arada, İsmet Bey'in her konuşmaya "Biz Türkler ve Kürtler" diye başlaması sadece İngilizlerin değil, meclisin ırkçı-Türkçü kanadından gelen İkinci Delege Rıza Nur'un da tepesini attırmıştı. Rıza Nur, "Demek İsmet Kürt'tür. Hem de koyu Kürt! Biz bu heyetin başından Abaza diye Rauf'u attırdık. Türk diye bir halis Kürt getirmişiz, vah yazık!" diye hayıflanıyordu.

Lord Curzon'un blöfü

Nüfus meselesi yeterli olmayınca, Türk tarafı konuyu Musul'un Misak-ı Milli sınırları içinde olmasına getirdi. Ancak Lord Curzon, "Savaştan yenik çıkan tarafın kendisini yenenlere savaşta yitirdiği toprakları nasıl tasarruf edeceklerini dikte ettirmeye çalışmasının son derece yeni ve şaşırtıcı bir durum olduğunu" belirterek başladığı alaycı konuşmasına, Misak-ı Milli belgesini didik didik analiz ederek devam etti. Ona göre, belgede büyük çelişkiler vardı ve Misak-ı Milli'nin hangi sınırlar içinde uygulanacağı anlaşılmıyordu. Öte yandan belgede Kürtlerden söz edilmeyip, sadece Arap çoğunluğun oturduğu yerlerde plebisit yapılacağı söylenirken, Türk tarafının Türk ve Kürtlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğunu iddia ettiği Musul'da plebisit yapılmasını istemesi büyük çelişki idi! Curzon'a göre konu ancak "tarafsız devletlerin oluşturduğu" bir kurum olan Milletler Cemiyeti'nde çözülebilirdi. Curzon'un bu konuşmasından sonra Türk tarafı bir daha Misak-ı Milli lafını ağzına almadı.

Anlaşmazlıklar böylesine keskinken, Lord Curzon son kozunu oynadı ve müttefiklerine, 2 Şubat 1923 tarihinde Lozan'dan ayrılacağını, o tarihe kadar anlaşma imzalanmazsa sorumluluk kabul etmeyeceğini söyledi. Bu blöfü duyan İsmet Paşa öyle telaşlanmıştı ki, Ankara'ya ne yapması gerektiğini soran telgrafa kendi görüşünü ekledi. Ona göre, Musul meselesinin halli daha sonraya bırakılarak, Lozan Barış Antlaşması hemen imzalanmalıydı! Delegasyonun diğer iki önemli adamı, Hasan Bey kararsız iken, Rıza Nur fikre şiddetle karşı çıkıyordu. Ankara'da, Başbakan Rauf Bey ve Hükümet, İsmet Bey'le aynı şeyi düşünürken mebusların büyük çoğunluğu Musul'un silah kullanılarak alınmasından yanaydılar. Ama başka sorunlar da vardı. Bunları Lozan delegelerinden Hasan (Saka) Bey, 1 Ocak 1923 günü TBMM'de yaptığı konuşmada (sadeleştirilmiş dille) şöyle özetlemişti:

> Trakya'da Karaağaç'ı istiyoruz, vermiyorlar. Boğazlardan gececek savaş gemilerine karşı İstanbul ve Marmara'nın güvenliği için İtilaf Devletleri'nin tek ve toplu olarak fiili yardımda bulunmayı yüklenmelerini istiyoruz, kabullenmiyorlar. Musul'u istiyoruz, vermiyorlar. Askersizleştirilecek bölgelerin denetleme hakkını kimseye veremeyiz diyoruz, dinlemek istemiyorlar. Genel borçlarımızın Türkiye'den ayrılmış olan memleketlere bölüştürülmelerini istiyoruz, yalnız Cihan Harbi sırasındaki borçların paylaştırılmasını kabul etmiyorlar. Birinci tertip kâğıt para karşılığı altınların Genel Borçlar Dairesi'ne geri verilmesini istiyoruz, vermiyorlar. Yunanlılardan onarım tazminatı istiyoruz, kabullenmiyorlar. Bizden işgal masrafı istiyorlar, biz kabul etmiyoruz. Kişisel tazminler için karma mahkemeler kurulmasını istiyorlar, kabullenmiyoruz. Gümrük kapitülasyonlarında tam bir anlaşmaya varamıyoruz. Azınlıkların askere alınmamasını istiyorlar, reddediyoruz, azınlık haklarının denetlenmesini de kabul etmiyoruz.

Baş Murahhas İsmet Bey, durumu "Karşıdakiler bizim durumumuza Mondros Antlaşması'nın yapıldığı günü esas tutuyorlar. Biz ise Mudanya Mütarekesi'ni esas tutuyoruz" sözleriyle

özetlemişti. Bu cepheleşme TBMM'de Birinci ve İkinci Grup arasındaki görüş farklılıklarına da yansıdı. Mustafa Kemal'in başını çektiği Birinci Grup, Misak-ı Milli'den bazı tavizler verilmezse barışa kavuşulamayacağını düşünüyor, Ali Şükrü Bey ve Hüseyin Avni Bey'in başını çektiği İkinci Grup ise Mahmut Goloğlu'nun deyimiyle "Bağımsızlık davasına o derece sıkı bağlı idiler ki, bu davadan en önemsiz bir şeyin dahi feda edilmesine razı olmuyorlar, böyle bir düşünceyi vatana ihanet sayıyorlar, barış için taviz vermektense Meclisi feshedip kamuoyuna başvurmayı tercih ediyorlardı."

Sonunda TBMM, İkinci Grup'un baskısıyla görüşmelerde taviz verilmemesi yönünde bir karar aldı. Elbette bu durum görüşmeleri kilitledi ve 4 Şubat'ta görüşmelere ara verildi. İsmet Bey Köstence üzerinden 16 Şubat'ta İstanbul'a döndü.

Özet Kaynakça

Akyol, Taha. *Ama Hangi Atatürk,* Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Demirel, Ahmet. "TBMM'de Lozan görüşmeleri", *Toplumsal Tarih,* sayı 115, Temmuz 2003, s. 78-81.

Ersoy, Tolga. *Lozan, Bir Antiemperyalizm Masalı Nasıl Yazıldı?,* Sorun Yayınları, İstanbul, 2002.

Goloğlu, Mahmut. *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, Başnur Matbaası, Ankara, 1971.

Göldaş, İsmail. *Lozan, Biz Türkler ve Kürtler,* Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.

Grew, Joseph C. *Lozan Günlüğü,* çev. Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001.

Meray, Seha L. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler,* 1. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

Nur, Rıza. *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

Sonyel, Salahi R. *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası,* TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, (1920-1945),* cilt I, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Yaşayan Lozan, yayına haz. Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

RESMÎ TARİHİN "HAİN"İ
ALİ KEMAL'İN LİNÇ EDİLMESİ

Rıza Nur, *Lozan Hatıraları* adlı kitabında Lozan yolculuğunda şahit olduğu bir olayı anlatır:

> Akşam üzeri İzmit'e vardık. Ortalık kararıyordu. ["Sakallı"] Nureddin Paşa'nın karargâhı İzmit'te idi. Bizi istasyonda istikbal etti. Bir tarafında İsmet bir tarafından ben gidiyoruz. Ali Kemal'in geldiğini Ankara'da telgrafla İstanbul'da görmek istiyordum. "Kaç yıldır iddiasını, dediklerini ve ona rağmen muzaffer olunduğunu" söylemek ve sormak istiyordum. Nureddin'e Ali Kemal'i sordum. "Şimdi görürsünüz" dedi. "Nerede?" dedim. Yine "şimdi görürsünüz dedi. Tuhaf cevap... Gittik, gittik. Yanımızda Miralay Mojen [Maujen] de var. Bir meydan, her tarafta meşaleler, yine Nureddin'e "Bu ne?" dedim. Yine "Şimdi görürsünüz" dedi.

Rıza Nur'un birazdan göreceği şeyi söylemeden, Ali Kemal'in kim olduğunu anlatalım. Asıl adı Ali Rıza olan ancak gazetelere yazdığı yazılarda kullandığı isimle meşhur olan Ali Kemal, 1869'da İstanbul'da doğmuş, Mekteb-i Mülkiye öğrencisiyken 1886'da Paris'e gitmiş, oradan Cenevre'ye geçmiş, iki yıl sonra okulunu bitirmek ve babasından kalan miras işleriyle uğraşmak için İstanbul'a dönmüştü. Siyasal faaliyetleri yüzünden 1889'da Halep'e sürüldüğünde boş durmadı ve idadide beş yıl dil ve edebiyat öğretmenliği yaptıktan sonra Paris'e kaçtı. Orada bir yandan Paris Siyasal Bilgiler Yüksek Okulu'nu bitirdi, bir yandan İstanbul'daki *İkdam* gazetesine yazılar gönderdi. Yazılarını Ali Kemal adıyla imzalamaya o zaman başladı. Jöntürklerle ilişki kurdu ve Brüksel Elçiliği ikinci katipliğine atandı ama bu gö-

revde çok durmadı, 1900 yılında Mısır'a giderek bazı prenslerin mülklerini idare etti. 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı üzerine İstanbul'a döndü. Ali Kemal İstanbul'a gelir gelmez II. Abdülhamid'in huzuruna çıkmış, İstanbul'a gelmesine izin verdiği için şükranlarını sunmuştu. Padişah da kendisine [Buda] Peşte Konsolosluğu'nu teklif etmişti. Ali Kemal'in teklifi reddetmesi üzerine de kendisine bir miktar para hediye etmişti. İşte hem Abdülhamid'le bu yakın teması hem de padişahtan para kabul etmesi, İttihatçıların eleştiri oklarını kendilerine çevirmelerine yetti de arttı bile.

Yeminli İttihatçı düşmanı

Taraflar gazete sütunlarında tartıştılar, ardından Ali Kemal'in jurnalciliği anlatıldı ve olanlar oldu. Ali Kemal yeminli bir ittihatçı oldu çıktı. 7 Ağustos 1908 tarihli *Tanin* gazetesinde bu olayı alaya alan ve bağış alınan 450 liranın "İane-i Milliye" hesabına aktarılması isteniyordu. Ali Kemal, bu açık mektuba aynı gazetenin 9 Ağustos tarihli sayısında cevap verdi. Para aldığını kabul ediyor, ancak bunun 260 lira olduğunu ve 17 yıl boyunca gurbet ellerde çektiklerini telafi etmek için verildiğini, kendisinin de bu yüzden kabulde bir mahzur görmediğini büyük bir açık yüreklilikle ifade ediyordu. "Şimdiye kadar izlediğim yol, gördüğüm eğitim ne o gönül alışa ulaşmakta, ne de bu bağışı kabulde beni engelleyemezdi, ve bu bugün de edemez. Bununla birlikte padişahın Anayasa gereğince uyruklarından birine kendi kesesinden bağış vermeye hakkı yoksa o parayı hemen geri vermeye hazırım" demişti. Ama bu cevap ortalığı daha da kızıştırdı. İttihatçılar bu sefer Ali Kemal'in Abdülhamid'in jurnalcisi olduğunu yazmaya başladılar. Bu olaydan sonra Ali Kemal yeminli bir İttihatçı düşmanı oldu çıktı.

31 Mart Olayı'ndan sonra tekrar Paris'e kaçmak zorunda kalan Ali Kemal, ancak İttihatçıların gücünün zayıflamasından ve Ahmed Muhtar Paşa'nın sadrazamlığa gelmesinden sonra geri dönebildi. Bu sefer kendisine ait *Peyam* gazetesinde yazıyordu. Gazetesi kapatıldı ve 1913'te Babıali Baskını'ndan sonra İttihat-

çıların iktidara tamamen yerleşmesinden sonra tekrar yurt dışına gitmek zorunda kaldı. Geri dönmesi ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesini tescil eden 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra oldu.

Milli Mücadele karşıtlığı

Ali Kemal, en sonunda siyasi anlamda kendisine yakın bir ekiple buluşmuştu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın (HİF) kurduğu "Damad" Ferid Paşa kabinesinde kısa süre Maarif ve Dahiliye Nazırlığı yaptı, nazırlıktan ayrıldıktan sonra *Peyam* gazetesi ile Mihran Efendi'nin *Sabah* gazetesinin birleşmesinden oluşan *Peyam-ı Sabah*'ta yazmaya başladı. Yazılarının ana fikrini, İttihatçıların devamı olarak gördüğü Anadolu'daki hareket oluşturuyordu. Yazılarının bazılarının başlıkları şöyleydi: "Avrupa ile zıt gitmek, hele tepişmek bu devlete hiçbir zaman fayda temin etmedi, lakin daima zararlar iras eyledi" (30 Ocak 1920), "Yalancı milliyet davası şer'i şerife aykırıdır." (11 Nisan 1920), "Düşmanlar, Teşkilat-ı Milliye'den bin kere daha iyidir" (23 Nisan 1920), "İdam, idam, idam! Mustafa Kemal cezasını bulacak!" (25 Nisan 1920), "Mustafa Kemal'in maskaralıkları" (7 Mayıs 1920), "Büyük Millet Meclisi, küçük heriflerin esiridir" (28 Mayıs 1920), "Mukadderatımızı Ankara'ya bırakmamalıyız" (1 Ocak 1922), "Ankara ileri gelenlerinin zihniyetiyle ancak İran ve Turan'a gidebiliriz" (26 Ağustos 1922). Ancak 30 Ağustos zaferinden sonra "Her fert içtihadında serbesttir... Öyle olduğu için [Ankara'nın] içtihadına muhalif kanaatte bulunana hürmet etmesi" gerekir diyordu. 9 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşu üzerine attığı başlık "Türk'ün Bayramı" idi. Ertesi gün de "Gayeler bir idi ve birdir" dedi ve bir daha fikir beyan etmedi.

Hüküm veriliyor

Ancak çok geç kalmıştı. Ankara, Ali Kemal'in tutuklanması için İstanbul Polis Müdürlüğü'ne telgrafı göndermişti bile. Polis Müdür Muavini Sadi Bey, dört polisi bu iş için görevlendirdi. Polisler, Ali Kemal'in İstiklal Caddesi üzerindeki Zeki Paşa Apartmanı'na gittiler hemen. Uzaktan Ali Kemal'in apartmandan çıkıp bir tramvaya atladığını görmüşlerdi. Koşarak tramvayı takip etmeye başladılar. Tramvayın bir arabaya yol vermek için yavaşlamasından faydalanarak tramvaya atladılar. Ali Kemal, daha sonraları Büyük Kulüp diye anılacak olan Serkeldoryan'ın (Cercle d'Orient) önünde tramvaydan inip berberi Marcel'in dükkanına girmişti. Koltuğa oturmuş tıraş olmayı bekliyordu ki, polislerden biri kulağına yaklaşıp "sizi polis müdürü görmek istiyor" dedi. Ali Kemal endişe ile ayağa kalktı ve birden koşarak Serkldoryan Pasajı'na girdi. Bir yandan da bağırıyordu: "Haydutlar! Beni götüremezseniz! Güpegündüz Beyoğlu Caddesinde nasıl adam kaldırırsınız? Ne hakla hürriyetime tecavüz ediyorsunuz? Dağ başında mıyız? Beni rahat bırakın!" diye bağırıyordu. Polislerden biri tabancasını çekerek etrafta toplanan kalabalığın üzerine çevirdi: "Dağılın! Ateş ediyorum!" Ama çabaları nafile idi. Yoldan çevrilen bir taksiye zorla bindirilip önce Samatya'daki bir eve getirildi. Akşam, Samatya kıyısına yanaşan bir motorla İzmit'e götürüldü. Tarih 6 Kasım 1922'yi gösteriyordu.

"Resmi linç"

Olayın bundan sonra nasıl geliştiğini o sırada İzmit'te Haberalma Şube Başkanı olarak görev yapan Rahmi (Apak) Bey gayet ayrıntılı şekilde anlatır. Rahmi Bey'e göre, Ali Kemal ile kendisini sorgulayan yedek subay Necip Ali arasında geçen konuşma aşağı yukarı şöyledir:

> Necip Ali Bey: "Milli Mücadele davamızın aleyhinde çalışmaklığınızın sebep ve hikmeti nedir?"

Ali Kemal: "Bu davanın muvaffak olacağını hiç tahmin etmiyordum. Muvaffakiyetsizlik halinde ise, büyük devletleri daha ziyade hiddete sevkederek vatanın tamamen harap olmasına sebep olunacaktı."

Necip Ali Bey: "O halde düşüncenizin yanlış olduğu meydana çıktı. Milli Mücadele, bize vatanımızı ve şerefimizi tekrar kazandırdı. Yaptıklarınızdan pişmanlık duyuyor musunuz?"

Ali Kemal: "Evet çok doğru söylüyorsunuz. Ben, Türk milletinde bu kadar büyük yaşama gayreti ve mücadele ruhu mevcut olduğunu bilmiyordum. Bu bilgisizliğimden dolayı da mazur görülmeliyim. Çünkü hayatımın büyük kısmı Avrupa'da geçmiştir. Türk milletini tanımıyormuşum, tanıyamamışım."

Bu sorgudan sonra, "Sakallı" namlı Nureddin Paşa, Ali Kemal'in odasına gönderilmesini emretmişti. Ali Kemal, Paşa'nın huzuruna kabul edilmek üzere salonda beklerken, Nureddin Paşa içerden çıktı ve Ali Kemal'e: "Sen kimsin?" dedi. Ali Kemal: "Ali Kemal bendeniz" diye cevap verdi. Nureddin Paşa "Haa, Artin Kemal dedikleri adam sen misin?" dedi. Ali Kemal istifini bozmadan: "Hayır efendim. Ben Artin Kemal değilim. Ali Kemalim" dedi. Nureddin Paşa devam etti: "Bilgisiz bir adam bir suç işlese aynı suçu işleyen bilgili ve aydın bir adam gibi aynı cezaya mı çarptırılır, yoksa cezaları arasında bir fark bulunur mu?" Ali Kemal "Tabii bilgili ve aydın kişinin cezası ağır olmak gerekir" dedi. Nureddin Paşa "O halde seni askeri mahkeme huzuruna sevkedeceğiz" deyince, Ali Kemal "Ben adaletin karşısına çıkmaya hazırım" cevabını verdi.

Ali Kemal belki o an rahat bir nefes almıştı ama Nureddin Paşa'nın kendisini layık gördüğü yargılama usulü konusunda yanılmıştı. Bu ilginçti çünkü, Ali Kemal, Nureddin Paşa'nın çok değil bir ay önce İzmir metropoliti Hrisostomos'u nasıl linç ettirdiğini biliyor olmalıydı. Nureddin Paşa, Rahmi Bey'i çağırarak "Şimdi sokaktan birkaç yüz kişiyi büyük kapının önünde toplat. Kapıdan çıkarken Ali Kemal'i öldürsünler, linç etsinler" demişti. Rahmi Bey, duyduğu emir karşısında şaşkınlığa düşmüştü. Ali Kemal'in ölüm cezasını hak ettiğine yürekten inandığı halde, öldürülme biçimini içine sindirememişti ama karşı çıkacak gücü

de yoktu. Emri "Kel" Sait adlı bir yüzbaşı inzibat görevlisine aktardı. Sait emri yerine getirmek için hemen dışarı çıktı. O sırada Rahmi Bey, Ali Kemal'le sohbete koyulmuştu. Ali Kemal, bundan böyle artık hep Mustafa Kemal'in yanında olacağını anlatıyordu başına gelecekleri bilmeden. Hatta, arkasından gelen rüzgârdan rahatsız olmuş, kapının kapatılmasını rica etmişti. İki etmemişti ricasını odadakiler.

"Kara bulut gibi"

10 dakika sonra Kel Sait Rahmi Bey'e 'her şey tamamdır' yolunda işaret etti. Rahmi Bey, sorgucu subay Necip Ali Bey'e Ali Kemal'i askeri cezaevine götürmesini söyledi. İkili odadan çıktı. Birden dışarıdan gürültüler, bağırışlar gelmeye başladı. Rahmi Bey olayı şöyle anlatır:

> Faciayı gözlerimle görmemek için masamın başında üzüntü içinde bekliyorum. Birdenbire, dışarıda gürültüler, bağırmalar oldu. Arkasından da Necip Ali Bey, başından kalpağı düşmüş, saçları dikilmiş, yüzü, gözü şişmiş ve morarmış ve büyük bir telaş içinde odaya girerek: "Beyefendi, ne duruyorsunuz Ali Kemal'i öldürüyorlar. Ne duruyorsunuz" diye bağırmaya başladı. Ben, sükunetle: "Yahu, onu öldürüyorlarsa sana ne, otur yerine" deyince, birdenbire afalladı ve bana kızgın kızgın bakarak: "Ey, bu işi önceden bana niye söylemediniz. Beni de mi öldürtmek istiyordunuz. Benim suçum ne?" diye mırıldanarak yerine oturdu.

Rahmi Bey'in deyimiyle "Ahali bir kara bulut gibi" çullanmıştı Ali Kemal'e. Saldırılardan kurtulmak için Necip Ali'ye sarılmış olan Ali Kemal'in böğrüne bir de bıçak sokulmuş, taş ve sopalarla kafası ezilmişti. Kalabalık, Ali Kemal'i donuna kadar soymuşlar, parmağındaki yüzüğü, altın saatini ve paralarını almayı da ihmal etmemişlerdi. Ardından ayaklarına bir ip bağlayarak sokaklarda dolaştırmışlardı.

İşte Rıza Nur'un "birazdan göreceği" sahne buydu. Şimdi sözü tekrar Rıza Nur'a bırakalım:

Bir meydan, her tarafta meşaleler. Yine Nureddin'e "Bu ne?" dedim. Yine "Şimdi görürsünüz" dedi. Daha yaklaştık. Bir de petrol ile yoğrulup yakılmış kül toplarının alevleri ortasında bir sehpa. Bir adam asılmış. Uzun beyaz gömlek giydirilmiş. Göğsünde de büyük bir yazı ile "Artin Kemal" yazılı. Anlaşıldı. Nureddin sanki büyük bir marifet yapmış gibi bizi doğru bu şenliğe götürdü. Fakat benim tepem attı. Daha yaklaştım. İyice baktım. Ali Kemal. Bir ayağında kundura var, diğer ayağında kundura da çorap da yok. Yüzü kan içinde. Kafası adeta yandan yassılmış. Demek sopa ve taş ile öldürülmüş, başını ezmişler. Sonra asmışlar. Fransız Miralayı bana soruyor: "Öldürdükten sonra mı asmışlar?" Adamdan utandım. Elbet öldürülmüş birini asmak adilik. Hem de kanunsuz öldürdük. Dedim ki: "Miralay Efendi, öyle olur mu? Divan-ı Harp hüküm vermiş, asıp idam etmişler." Ne yapayım? (...) Nureddin'e nasıl olduğunu sordum. Kemal-i fahr ile (böbürlenerek) yüksek perdeden, göğsünü kabartarak hikâye etti: "İzmit'e getirdiler. Aldım. İstintak ettim (sorguya çektim). Hakaret ettim, sonra da asker ve ahaliden bir kalabalık toplamalarını emirerlerime emrettim. Topladılar. Beklesinler, Ali Kemal'i çıkartacağım, hemen üstüne üşüssünler, sopa ile taşla, yumruk ile gebertsinler dedim... Öyle yaptılar. Sonra da oraya astım..." Oh... Bu bir cinayet idi. Hem de bunu bir ordu kumandanı yapıyordu...

Rıza Nur bundan sonra, herkesin içinde Nureddin Paşa'yı şöyle azarladığını anlatıyordu:

Sen kumandansın, cellat mısın? Bu bir cinayettir. Ankara'da muhakeme edilecekti. Belki beraat edecekti. Belki idam cezası yiyip ifa edilecekti. Mahkeme hüküm verir, idam edilir. Fakat siz burada insan öldüremezsiniz. Siz bir cinayet işlediniz. Hem hükümete asisiniz. Hükümetin tevkif ettiği bir adamı öldürüyorsunuz, hükümete haber bile vermiyorsunuz. Bari böyle bir çirkin cinayeti bir ecnebi zabitinden saklayınız. (...) Neyse vatan haini cezasını buldu. Yazık ki, diğer hainler cezasız kaldı...

Görüldüğü gibi Rıza Nur'un öfkesi muhtemelen "ecnebi bir zabitin" bu vahşete tanık olmasındandı ve aslında "hain" Ali Kemal'in cezasını çekmesinden memnundu.

Falih Rıfkı'ya göre de güya "İsmet Paşa, meşalelerle aydınlanan korkunç sehpayı uzaktan görünce yüzünü asmış, başını eğmiş ve hiç bakmayarak binaya girmiş. Orada Nureddin Paşa'ya söylemediğini bırakmamıştı."

Ali Kemal "hain" miydi?

Ali Kemal'in İttihatçı düşmanlığını Milli Mücadele'ye düşman olma noktasına kadar götürdüğü açıktı. Mondros sonrasında İtilaf Devletleri'ne "ülkenin üç çeyreğinden fazlasını gasp etmeyin, bu milleti çıldırtmak olur" dediği, Anadolu'da birbiri ardına kurulan Redd-i İlhak ve Müdafaa-yı Hukuk cemiyetlerinin önünü kesmeye çalıştığı, 23 Haziran 1919'da görevinden azledilen Mustafa Kemal'in tutuklanarak İstanbul'a getirilmesini emrettiği, 1914 tarihli Yeniköy Anlaşması gereğince Doğu Anadolu'da Ermeniler için "sınırlı özerklik" içeren bir plana imza attığı, Anzavur Ahmed isyanını desteklemek üzere Ahmediye Cemiyeti'ni kurduğu, 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesini sevinçle karşıladığı gibi daha ağır suçlamalar da vardı. Hatta bazılarına göre "Artin" adını "Doğu vilayetlerini altı milyon altına Ermenilere satalım' dediği için almıştı. Üstelik Mustafa Kemal'in şahsına yönelik eleştirileri de çok ağırdı.

Falih Rıfkı'ya göre bütün bunların tek bir açıklaması vardır: "Garp taklitçisi ve garp mahkûmu" olan Ali Kemal Osmanlı İmparatorluğu'nun ancak Düvel-i muazzama kontrolündeki bir Türkiye'de hayat hakkı olduğuna inanmıştı. Cemil Meriç'e göre Ali Kemal bir neslin günahlarını yüklenen tekeydi, belki de en büyük suçu samimiyetti. Ali Kemal geç de olsa, sonunda yanıldığını kabul etmişti. Nitekim 1985'de *Ömrüm* adıyla yayınlanan anılarında bu açıkça görülür. Ama Milli Mücadele'ye şu veya bu biçimde karşı çıkanların büyük bir bölümünün "hain" ilan edilip İstiklal Mahkemeleri'ne verildiklerini ve ağır cezalara çarptırıldıklarını biliyoruz. Bunların bir kısmı idam edildi-

ler. Daha şanslı olan bir bölüm "hain" ve "muhalif" ise 1924'te "150'likler" kanunu ile yurt dışına sürüldüler. Bunların bir kısmı da sonradan geri döndüler. Bunlardan biri Ali Kemal'le aynı dönemde, aynı tarzda muhalefet yürüten *Alemdar* gazetesi sahibi Refii Cevad (Ulunay) idi. Ama, Ali Kemal'e bu hukuk dışı mahkemelerde yargılanmak bile çok görüldü. O günden beri de resmi tarihin "kadrolu haini" olarak kullanılmakta.*

* 2010 yılında Londra Büyükşehir Belediye Başkanlığını *The Spectator* dergisinin editörü ve Muhafazakâr Parti'nin Henley bölgesinin temsilcisi Boris Johnson oldu. İngiliz basınının çapkınlıklarını, şakalarını, gaflarını çok sevdiği bir kişi olan Johnson, Ali Kemal'in İngiliz eşinden olan oğlu Osman Ali'nin torunu olduğu için Türk basınının ilgisine mazhar oldu. Babasının ölümünden sonra Osman Ali, adını Winfred Johnson olarak değiştirmiş. Bu yüzden torunu Boris Johnson gibi "Türk" olmayan bir isim taşıyor. Ali Kemal'in ikinci eşinden olan iki oğlundan Zeki Kuneralp ise büyükelçilik görevlerinde bulunmuş, eşini Madrid'te Ermeni eylemcilerin saldırısında kaybetmiş bir dışişleri mensubu. Onun oğlu Selim Kuneralp çeşitli ülkelerde diplomat olarak görev yaptıktan sonra 2015 yılında emekli oldu. Boris Johnson ise şimdi Britanya Dışişleri Bakanı.

Özet Kaynakça

Ali Kemal: Ömrüm, yayına haz. Zeki Kuneralp, İsis Yayınları, İstanbul, 1985.

Kabacalı, Alpay. *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Gürer Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Apak, Rahmi. *Yetmişlik Bir Subayın Hatıratı*, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Karaveli, Orhan. *Ali Kemal*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Nur, Rıza. *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

Taş, Necati Fahri. *Nureddin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasi Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976.

BATI'YA SELAM: 1923 İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

Lozan Barış Görüşmeleri'nde en ateşli tartışmaların sürdüğü günlerde, Mustafa Kemal 14 Ocak-20 Şubat 1923 tarihleri arasında 35 gün süren ünlü Batı Anadolu gezisinde idi. Bu gezinin en önemli olaylarından biri İzmir İktisat Kongresi oldu.

Kongreyi anlamlandırabilmek için biraz geriye gitmek gerekir.

4-10 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresi'nde Amerikan mandacılığı reddedilmekle birlikte, kongre kararıyla Mustafa Kemal ABD Senatosu'na bir mektup yazıp, bölgede bir araştırma yapmak üzere bir komite göndermesini istemişti. 1921 yılının başında Ankara Hükümeti'nin bir temsilcisi, Samsun'a demirleyen bir destroyerin komutanıyla görüşmüş, taraflar iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmenin yollarını aramak üzere sözleşmişlerdi. Bunu yine biri Amerikan destroyeri ile İnebolu'ya çıkan ve 11 günlük yolculuktan sonra Ankara'ya varan ABD temsilcisi J. E. Gillespie'nin ziyareti izledi. Gillespie'nin 2 Ocak 1922 günü Rauf Bey'e verdiği 40 soruluk listesi, "Ankara Hükümetinin Amerikan işadamlarına ve sermayesine karşı turumu nedir?" diye başlıyor, ekonomik, teknik ve ticari konulardaki sorularla devam ediyordu. Ankara Hükümeti verdiği cevapta, Amerikan işadamlarına kolaylık göstereceğini, Mersin'e liman yapılması, Çukurova'nın sulanması, Bayburt ve Zonguldak elektrik merkezleri projelerinin Amerikan işadamları tarafından incelenebileceğini söylüyordu. İlerde demiryolları ve madenlerle ilgili konular da görüşülebilirdi. Ankara Hükümeti, Türkiye'nin bağımsızlığına ve egemenliğine ters düşmemek koşuluyla Amerika ile ekonomik ve ticarî ilişkilerini geliştirmeye arzuluydu. Gillespie, 1,5 ay kadar kaldıktan sonra Ankara'dan ayrıldı ve izlenimlerini bir rapor halinde merkezine sundu.

1 Mart 1922'de TBMM'de Mustafa Kemal, yabancı sermayeye karşı izlenecek politikalara şöyle açıklık getirdi:

> Kapitülasyonlar artık tarihe gömülecektir. Ayrıcalıklı yabancı kampanyalar millileştirilecektir (...) Yabancı şirketler sermaye gücü ve teknik eleman üstünlüğüne sahiptirler. Milli piyasada egemen duruma geçmelerine ve yeni gelişen ekonomiyi baskı altına almalarına göz yumulmayacaktır (...) Sermaye fonları ve teknik elemanları yetersiz olan bir ülke sınırlı özkaynakları ile aradaki mesafeyi kapatamazdı. Ayrıcalık tanınmaması kaydı ile ülke ekonomisine yararlı olabilecekleri alanlarda yabancı sermayedarlara yatırım ve işletme izni verilecektir. Dış kredilere başvurulacaktır. Yabancı uzmanlar çalıştırılabilecektir.

1922'nin son günlerinde, Mustafa Kemal, Sovyet Rusya'nın ilk Ankara Sefiri Aralov'a şöyle anlatmıştı sorun olarak gördüğü ekonomik konuları: "Türkiye'de sınıflar yok. Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvamızı ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor. Ticaretimiz çok cılız, çünkü sermayemiz yok. Yabancılar bizi eziyor. Benim amacım milli ticareti kalkındırmak, fabrikalar açmak, yeraltı zenginliklerini meydana çıkarmak, Anadolu tüccarına yardım etmek, zenginleşmesini sağlamaktır. Bunlar devletin önünde duran işlerdir. Biz bunları yasalaştıracağız."

İşte 1923 yılının Ocak ayına gelindiğinde kafalarda böyle planlar vardı. Dönemin İktisat Vekili (daha sonra Adliye Vekilliği de yapacak olan) Mahmud Esad (Bozkurt) Bey'in fikri olan kongreye dair haberler, gazetelere yansımaya başladığında gerek kamuoyunda gerekse TBMM'de heyecanlı tartışmalar yaşanmıştı. Gazeteler Lozan Barış Görüşmeleri'nin Musul, kapitülasyonlar ve savaş tazminatları gibi iktisadi konulardaki anlaşmazlıklar yüzünden kesintiye uğradığı o günlerde bir iktisat kongresi toplanması fikrini çok olumlu bulmuşlardı. Ancak başını Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey ile Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey'in çektiği İkinci Grup üyeleri hükümetin TBMM'ye haber bile vermeden böyle bir kongre toplamasını, TBMM'nin yasama yetkilerine tecavüz olarak nitelemişlerdi.

Muhaliflerin sert eleştirilerini, İktisat Vekili Mahmud Esad Bey, kongrenin "hususi ve istişari" nitelikte olacağı garantisini vererek yatıştırdı ancak muhalifler bu sefer de bir süredir Londra ve Atina basınında ortaya atılan bir iddiayı gündeme getirdiler. Bu haberlere göre, kongrenin asıl amacı, yabancılara tekel ve imtiyazlar verilmemesi, yabancı vapur kumpanyalarının Türk denizlerinde sefer yapmalarının yasaklanması veya İstanbul'daki Ermeni, Rum ve Musevi tüccarların geri plana itilmesi gibi anti-liberal ekonomik tedbirlerin yürürlüğe konmak istenmesiydi. Mahmud Esad Bey, bu konudaki kuşkuları yakında meclise sunulacak olan Chester İmtiyazı'nı örnek vererek gidermeye çalıştı.

Neden İzmir?

Bu sefer muhalif milletvekilleri, kongrenin belli bir programı ve gündeminin olmamasını, ayrıca ulaşım açısından son derece elverişsiz bir ayın seçilmesini eleştirdiler. Program konusu zaman içinde halledilebilirdi ama ulaşım konusundaki eleştiriler haklıydı. Çünkü o tarihlerde, örneğin Erzurum'dan İzmir'e gelebilmek için önce karayoluyla Trabzon'a, oradan gemiyle İstanbul'a, İstanbul'dan yine gemiyle Bandırma'ya, Bandırma'dan şimendiferle İzmir'e gitmek gerekiyordu. Yazın bile çok zahmetli ve masraflı olan bu yolculuğun kış aylarında yapılması neredeyse imkânsızdı.

Peki, kongre neden Ankara veya İstanbul'da toplanmıyordu da daha birkaç ay önce üçte birini faili meçhul bir yangında kaybetmiş İzmir'de yapılıyordu? Bunun cevabı açıktı: Ankara o yıllarda böyle büyük bir organizasyona ev sahipliği yapamayacak kadar küçük ve muhafazakâr bir kasabaydı. İstanbul, çöken imparatorluğun köhne başkenti olarak Kemalistlerin kara listesindeydi. Nitekim Mustafa Kemal, 1919'da ayrıldığı İstanbul'a ancak 1927 yılının yazında gelecekti. "Gâvur" İzmir ise ticari, sınai ve Levanten geçmişiyle Türkiye'yi Lozan'da sıkıştıran Batılılara "liberal selamlar" göndermek açısından en uygun seçenekti. Sonuçta muhalifler ikna edildiler ve kongrenin hazırlıklarına başlandı.

Mesleki temsil ilkesi

Kongreye katılım, Mahmud Esad Bey'in önerisi ile "mesleki temsil" ilkesine göre gerçekleşecekti. Bu amaçla her kazadan üçü çiftçi, biri tüccar, biri ya sanayici ya da zanaatkâr, biri amele, biri şirket temsilcisi, biri de banker olmak üzere sekiz delegenin seçilmesi istendi. Sonradan yeterli kişi bulunamadığı için, altı grup dörde indirilecek ve kongreye tüccar, çiftçi, sanayici ve amele zümrelerinin temsilcileri katılacaktı.

En kalabalık ve en örgütlü olanı "Tüccarlar Zümresi" idi. Kısa süre içinde delegelerini seçmişler, Tütün Rejisi, İstanbul Ticaret Odası, Milli Türk Ticaret Birliği, Ticaret Mektebi ve İtibar-ı Milliye Bankası'nın durumu, tekel ve gümrükler, kabotaj, millî para, ithalat ve ihracat, yabancı sermaye ve benzeri konularda bir dizi rapor hazırlamışlardı.

İkinci örgütlü kesim "Çiftçiler Zümresi" idi. Ancak bu grubu büyük toprak sahipleri oluşturuyordu. Küçük çiftçilerin, ortakçı ve yarıcıların, tarım işçilerinin zümrede temsilcileri yoktu.

"Sanayici Zümresi" ise tahmin edileceği gibi çok zayıftı. Bunu, zümrenin başına sanayi ile ilgisi olmayan Kâzım Karabekir Paşa'nın getirilmesinden anlamak mümkündü. Zümrenin delegelerinin çoğunluğunu üst düzey bürokratlar ve bazı milletvekilleri (ki kongrede delege olan 40 milletvekili vardı) oluşturuyordu.

"Amele Zümresi" ise ağırlıklı olarak İstanbul'daki İttihatçı tüccarların kurduğu İstanbul Umum Amele Birliği üyelerinden oluşuyordu. İzmir'den de beş kadın amele temsilcisi (Hayriye, Elif, Emine, Şefika, Münire ve Nigar hanımlar) vardı. "Mesleki temsil" ilkesine göre zümrenin başında bir amele olması gerekirken, bu göreve "Aka Gündüz" takma adını kullanan İttihatçı yazar Hüseyin Enis Avni getirilmişti.

İstanbul'daki sosyalist aydın ve emekçilerin oluşturduğu Aydınlık Grubu, bu hakların kâğıt üzerinde kalmaması için kongreyi destekleyici bir kampanya yürütüyordu. Zonguldaklı maden işçileri de "İktisat Kongresi'nde Türk Madencileri Ne Diyordu?" başlıklı bir risale ile sorunlarını ayrıntılı biçimde kamuoyuna aktarmışlardı.

Hamparsumyan'ın binası

Yolculuk için gereken parayı çoğunlukla açılan bağış kampanyalarıyla ya da eş dosttan aldıkları borçlarla sağlamayı başaran delegeler, ağır kış koşulları içinde büyük zorluklarla peyderpey İzmir'e ulaştılar. Yolculuk sırasında komik olaylar da olmuştu. Örneğin, İstanbul delegelerinden 150 kişilik grubu getiren Fransız Messageries Kumpanyası'nın *Piyer Loti* vapuru, İzmir Limanı güvenlik gerekçesiyle TBMM Hükümetince kapatılınca, limana giremeyip diğer yolcularla birlikte Marsilya'ya gitmişti. Yine çeşitli yerlerden İstanbul üzerinden Bandırma'ya gelenler, önce kayık yokluğundan gemiden çıkamamışlar, çıktıktan sonra da Bandırma Gümrük Müdürü'nün düşmanca tavrı yüzünden limanda mahsur kalmışlardı.

Kongre, İkinci Kordon'da (eski Gümrük) o yıllarda Osmanlı Bankası depoları olarak kullanılan, Ermeni tüccar Aram Hamparsumyan'ın üzüm-incir işletmesi binasında toplandı.* Arşivlerde tek tük fotoğrafı olan bu binanın yedi bin kişiyi alabilecek kapasitede iki katlı dev bir yapı olduğu biliniyor. Kongre sırasında binanın bir bölümünde, Türkiye'nin dört bir yanından gönderilen incir, zeytinyağı, pamuk, meyankökü, bakliyat, bamya, helva, makarna, balık, sabun, kendir, peştamal, kösele, havlu, süslemeli tabak, aktar malzemesi, ipek kozası, sigara kâğıdı, ıtriyat, gülyağı, seccade ve halı, çiçek, saksı, sandalye gibi envai çeşit "yerli malı"nın sergilendiği pavyonlar açılmıştı. Hanlar, oteller, lokantalar ağzına kadar dolmuştu. Hatta bazı İzmirliler evlerini bile misafirlere açmışlardı. Belediye Başkanı ve şehrin ileri gelenleri delegelere toplu yemekler veriyor, zengin delegeler ölmüşlerinin ruhuna çeşitli camilerde mevlit okutuyorlardı. Kısacası "yangın yeri" İzmir, biraz zoraki de olsa küllerinden yeniden doğuyordu. O günlerin havasını 25 Şubat 1923 tarihli *Tevhid-i Efkâr* gazetesi muhabiri şöyle anlatıyordu: "Kongre münasebetiyle İzmir bir kat daha pahalandı. Koskoca şehirde adamakıllı yemek yiyebilecek iki lokanta bile yok. Bir tabak et otuz,

* Bugün Kestane Pazarı, 857. Sokak'taki otoparkın yerindeki yükselen bu tarihî bina 12 Eylül darbesinden sonra yıkıldı.

adi bir kuru fasulye yirmi, bamya gibi yaş sebze otuz kuruş. Yemeklerde de yenecek hiçbir hal yok. Oteller lebaleb dolu..."

Başlangıçta 3 bin delegenin gelmesi planlanmıştı ama kongrenin sürdüğü 18 gün içinde peyderpey gelenlerin sayısı ancak 1.135'ye varabilecekti. Gelebilenlerin ezici çoğunluğu İstanbul'dan ve İzmir'dendi. Bunun dışında Erzincan, Erzurum, Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar), Mesudiye, Malatya, Zonguldak, Bartın, Düzce, Göynük, Mudurnu, Edirne, Sungurlu, Mersin, Seyitgazi ve Kütahya'dan delegeler vardı. Mesleki zümrelerin dışında, kongreye Fransa Dar'ül-Fünun ve Mekatib-i Aliye Mezunları Cemiyeti, Macaristan Türk Mezunları Cemiyeti gibi konuyla ilgisiz kuruluşlar da delege göndermişlerdi. Fevzi (Çakmak) Paşa ve Asım (Gündüz) Paşa ise kongrenin şeref konuklarıydı.

İktisat Vekili Mahmud Esad Bey, konu ilk ortaya atıldığında kongreye "Avrupa'nın sanayici, tüccar ve ziraatçılarını dahi davet ettiği" halde, iş uygulamaya gelince, sadece Milli Mücadele sırasında Kemalistlerin can simidi olan Sovyet Rusya'nın Ankara Sefiri Aralov ve "kardeş" Azerbaycan'ın Ankara Sefiri Abilov yoldaşları kongreye davet etmişti. Tahmin edileceği üzere, Batılı ülkeler gazete yoluyla yapılan bu davete icabet etmemiş, buna karşılık Türkiye'den hâlâ umudunu kesmeyen Rusya, Ukrayna, Mavera-i Kafkas Şûralar Cumhuriyeti adına kongreye tebrik telgrafları gönderilmişti.

Mustafa Kemal'in açış konuşması

Sonunda beklenen an geldi ve İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat 1923 günü saat 10.00'da Mustafa Kemal'in uzun ve etkili açış konuşmasıyla başladı. Konuşmanın en dikkat çekici yanı, o güne dek her fırsatta tekrarlanan "kapitalizm", "emperyalizm", "mazlum milletler" gibi kavramlara hiç değinilmemesi, bunların yerini "iktisadi bağımsızlık", "kapitülasyonların kaldırılması", "yabancı sermaye" ve "liberal ekonomi" terimlerinin almasıydı. Örneğin Mustafa Kemal şöyle diyordu:

> Efendiler, iktisadiyat sahasında düşünürken ve konuşurken zannolunmasın ki biz yabancı sermayesine hasım bulunuyoruz. Hayır, bizim memleketimiz geniştir. Çok çalışmaya ve sermayeye ihtiyacımız vardır. Dolayısıyla kanunlarımıza riayetkâr olmak şartıyla yabancı sermayelere lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız ve arzu edilir ki, yabancı sermayesi bizim emeğimize ve sabit servetimize katılsın ve bizim için ve onlar için faydalı neticeler versin. Hakikaten mazide ve bilhassa Tanzimat Devri'nden sonra, yabancı sermayesi memlekette müstesna bir mevkie sahip oldu. Ve ilmi manasıyla denebilir ki, devlet ve hükümet yabancı sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Artık her medeni devlet gibi, millet gibi, yeni Türkiye dahi buna razı olamaz; burasını esir ülkesi yaptıramaz.

Mustafa Kemal İzmir İktisat Kongresi'ni açtıktan sonra, 18 Şubat'ta Eskişehir'e geçmiş, burada Lozan Barış Görüşmeleri'ne ara verilmesi üzerine ülkeye dönen İsmet Paşa ile buluşmuş ve iki lider 20 Şubat'ta Ankara'ya dönmüşlerdi. Kongre'nin bundan sonraki bölümleri onsuz devam edecekti.

Kongrede sağ cenah tüccarlara, sol cenah amelelere, merkez ise çiftçilere ayrılmıştı. Sanayiciler ise çiftçilerle amelelerin arasına sıkıştırılmıştı. Büyük bir heyecanın hâkim olduğu Kongre'nin başkanlığını sivil giysiler içindeki Kâzım Karabekir Paşa yapıyordu. İktisat Vekili uzun bir konuşma yaptı. Ardından sahneye Abilov'la Aralov çıktı. Abilov'un sade bir baş selamıyla yetinmesine karşılık, Aralov'un Türk usulü selam durarak "Yaşasın Türkiye, yaşasın ordu!" diye bitirdiği teşekkür konuşmasını delegeler "Yaşasın Ruslar!" nidalarıyla karşıladılar. Ancak Aralov kongredeki dilin eskisi gibi "Bolşevikçe" değil, "Batılıca" olduğunu fark edecek ve aynı gün Moskova'ya gönderdiği raporda, Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan giderek uzaklaştığını yazacaktı.

Becerikli zümreler

Kongre'de, "meslek zümreleri" adına 15'er kişiden oluşan komisyonlar raporlar hazırlarken, bunlar hakkında konuşma yap-

ma hakkı, her zümreden ikişer kişiye verilmişti. Yani sadece sekiz delegenin konuşma hakkı vardı. Aslında ortada belirli bir program ve gündem olmadığı için demokratik usullerin uygulanması pek mümkün görünmüyordu. Nitekim Kongre'de seslerini duyuramayan delegeler İzmir sokaklarını, meydanlarını, kahvelerini miting alanına çevirdiler.

Kongre'nin sürdüğü 16 gün içinde meslek zümrelerinin oluşturduğu programlar üzerinde delegeler kısıtlı da olsa tartıştılar ve bu programlar oylanarak (bazen oybirliğiyle, bazen oy çokluğuyla) kabul edildi. Hem kalabalık hem de örgütlü olan tüccarlar, Kongre'ye sundukları 134 önerinin tamamını delegelere benimsetmeyi başardılar. Bunların başında tekellerin kaldırılması, hükümetin de ortak olacağı bir ticaret bankası kurulması, deniz ticaretinin ve gümrüklerin yeniden düzenlenmesi, yabancı sermaye girişinin ilkelere bağlanması vardı.

Çiftçi zümresinin ise 96 önerisi kabul edildi. Bunların başında Reji İdaresi'nin ve aşarın kaldırılması vardı. Reji'nin kaldırılması oybirliğiyle kabul edilirken, aşarın kaldırılmasını amele zümresi oy birliğiyle desteklemiş, ticaret ve sanayi zümresi ise öneriyi, aşarın yerine yeni bir vergi konması şartıyla desteklemişti.

Sayıca az olan sanayi zümresinin sadece 24 talebi Kongre'de kabul edildi. Bunların başında iç pazarın korunması ve sanayinin özendirilmesi geliyordu.

Amele zümresi ise 34 önerisini benimsetebildi. Bunlar arasında günlük çalışma süresinin sekiz saatle sınırlanması, iş güvenliği, ücretli izin ve sosyal güvenlik önlemleri ile 1 Mayıs gününün "Türkiye işçileri bayramı" olması vardı. Ayrıca "amele" yerine "işçi" denmesi de karara bağlanmıştı. Ancak bu 34 madde içinden, ücretlere ve çalışma koşullarına yönelik taleplere sanayi ve tüccar delegeler ret oyu vermişlerdi. 1 Mayıs maddesini ise sanayi ve amele zümresi oybirliğiyle kabul ederken, çiftçi ve tüccar zümresinin sadece bir kısmı desteklemişti.

"Misak-ı İktisadi" adlı hamasi belge

3 Mart 1923 günü, 12 maddelik bir "Misak-ı İktisadi" kabul edildi. Maddelerdeki "Türkiye halkı tahribat yapmaz, imar eder", "Hırsızlık, yalancılık, riya, tembellik en büyük düşmanımız, taassuptan uzak dindarane bir salâbet her şeyde esasımızdır", "Maarife verdiği kudsiyet dolayısıyla Mevlid-i Şerif (Kandil) gününü, aynı zamanda bir kitap bayramı olarak yaşar", "Türk mikroptan, pis havadan ve pislikten çekinir, bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever", "Türkler hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre itibariyle elele vererek birlikler, memleketini ve birbirini tanımak, anlaşmak için seyahatler, birleşmeler yaparlar" gibi konuyla ilgisiz hamasi ifadeler, pek çok kişiyi büyük hayal kırıklığına uğratmıştı. Öyle ki, *İleri* gazetesinden Subhi Nuri Bey'e göre belgenin adı "dinî ya da ahlaki Misak olsa" daha uygun olurdu. Ancak Subhi Bey'in gözden kaçırdığı bir husus vardı. Misak'ın "Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; ecnebi sermayesine aleyhtar değildir..." diyen 9. maddesi adeta İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasındaki esas amacı özetliyordu.

Amaca ulaşıldı mı?

Aslında İzmir İktisat Kongresi'nin iki temel amacı vardı. Birincisi Milli Mücadele yıllarında Ankara'ya uzak kalan İstanbullu Müslüman-Türk burjuvazi ile ilişkileri düzeltmekti. Nitekim bir iktisat kongresi toplama fikri, İstanbul'daki gayri Müslim tüccarları geriletmek için 1922 yılında Milli Türk Ticaret Birliği'nde örgütlenen Müslüman-Türk tüccarlardan çıkmış, İktisat Vekili Mahmud Esad Bey'in onlara verdiği "daha büyük bir kongre toplama sözü" uyarınca da İzmir İktisat Kongresi toplanmıştı. Kongre'de başlarındaki fesi çıkarıp Ankara'nın kalpağını giyen İstanbullu burjuvalar, daha sonra da kalpağı çıkarıp Panama şapkasını giyeceklerdi. İkinci amaç ise Lozan Barış Görüşmeleri'nin çıkmaza girdiği o günlerde, Batılı ülkelere, kapitülasyonlara kesinlikle karşı olduklarını ancak Türkiye'nin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve İttihat-

çılardan devralınan liberal iktisat politikalarından vazgeçmediği, yabancı sermayeye düşman olmadığı mesajını vermekti. Bir başka deyişle, Batı dünyasına "Biz Sovyet sisteminde değil kapitalist Batı sisteminde kalmak istiyoruz ama kendi koşullarımızla kalmak istiyoruz" deniyordu. Bu özel koşullar ise ilerde daha belirginleşeceği gibi, özel sermayeye devletin sıkı denetimi altında izin veren ama ekonomiye devletin hâkim olduğu "devlet kapitalizmi" idi.

İzmir İktisat Kongresi, Batılıların çok ilgisini çekmeyince Mustafa Kemal, Temmuz 1923'de *The Saturday Evening Post* dergisinden Isaac F. Marcosson'a verdiği mülakatta, yabancı sermayeyi bir kez daha Türkiye'ye davet etti:

> Biz Amerikalıları Türkiye'de görmek istiyoruz; çünkü özlemlerimizi en iyi onlar anlayabilirler. Ekonomik ilişkiler alanında Türkiye ile Birleşik Devletler, her iki taraf için de en büyük yarar sağlayacak şekilde birlikte çalışabilirler. Zengin ve çeşitli ulusal kaynaklarımızın, Amerikan sermayesi için çekici olması gerekir. Biz, gelişmemizde Amerikan yardımını memnuniyetle karşılarız, çünkü bütün başka ülkelerin sermayesinden farklı olarak Amerikan parası, Avrupa milletlerinin bizimle ilişkilerine can veren siyasal entrikalardan uzaktır. Başka bir ifadeyle Amerikan sermayesi, yatırılır yatırılmaz bayrağını çekmeye kalkmaz. Amerika'ya olan inanç ve güvenimizin somut bir delilini, Chester İmtiyazı'nı vermek suretiyle gösterdik. Gerçekten bu, Amerikan halkına bir teveccühtür.

Esas sorun Ankara'nın bir yandan Amerikan sermayesini celbetmek için Chester İmtiyazı gibi büyük tavizler verirken, bir yandan Türkiye ile uluslararası sermaye piyasaları arasında iyi bir köprü olabilecek yerel gayri Müslim burjuvaziyi düşman gören katı bir milliyetçilik gütmesindeydi. Hem "millici" hem "beynelmilelci" olmanın çok kolay olmadığı ileride görülecekti. Ancak İzmir İktisat Kongresi'nde tüccar, çiftçi ve sanayici zümrelerinin benimsettiği kararlar, eksik gedik de olsa Cumhuriyet tarihi boyunca uygulanmaya çalışıldı. Kemalist rejim ve ardılları, sadece ve sadece, Kongre'nin işçilerle ilgili aldığı kararları uygulamamak konusunda ısrarlı oldular!

Chester İmtiyazı Nedir?

Resmî adıyla Şarkî Anadolu Demiryolları Anlaşması'nın tarihçesi 1900'de İstanbul'a gelen bir savaş gemisinin kaptanı olan Albay Colby M. Chester'ın Osmanlı İmparatorluğu nezdinde yaptığı temaslara kadar gidiyordu. Albay Chester, 1908'den itibaren gözünü Musul-Kerkük bölgesindeki demiryolları ve maden ayrıcalıklarına dikmiş, Meclis-i Mebusan'da 10 Mart 1909'da bir proje sunmuş ancak Osmanlı İmparatorluğu dağılınca yönünü Ankara'ya çevirmişti. Yaklaşık bir yıl süren görüşmelerden sonra (bu süre içinde ABD resmi çevreleri, bu girişimi desteklemekten kaçınmıştı) 9 Nisan 1923'te TBMM'de oylamaya katılan 206 milletvekilinin 185'inin "kabul" oyuyla (11 "red" oyu, 10 "çekimser" oy vardı) kabul edilen imtiyaz anlaşmasına göre o sırada amiral olan Chester'in Delaware eyaletinde, iş adamları, bankerler ve gazetecilerle kurduğu Ottoman-American Development Company adlı şirkete, 99 yıl süreyle, Türkiye'nin doğusu ile Musul-Kerkük bölgesini birbirine bağlayan 4.400 kilometrelik bir demiryolu ile Karadeniz ve Akdeniz'de üç liman yapımı karşılığında, limanların ve demiryolu hatlarının her iki yanında 20'şerden 40 kilometrelik şerit içinde kalan alanda, petrol dahil her türlü maden arama, kanal, yol, telgraf ve telefon hatları, bayındırlık işleri, bankalar, oteller, gözlemevleri ve model köyler inşa etme imtiyazı tanınıyordu. İmtiyaz anlaşması öyle geniş tutulmuştu ki, yeni başkent Ankara'nın "Washington örneğine göre kurulmasını", "işçi sınıfının örgütlenmesini" ve "Türk karakterinin iyileştirilmesini" (?!) bile içeriyordu. Ayrıca şirkete çeşitli vergi ve arazi alım kolaylıkları sağlanacaktı. Tartışmalar sırasında İzmit Milletvekili Sırrı Bey'in bir sorusunda 'devletleştirme' terimini kullanması üzerine, hem Başvekil Rauf Bey'in İktisat Vekili Esat Mahmut Bey'in devletçilik aleyhine uzun birer konuşma yapması da ilginç anekdotlardan biriydi.

Şirketle ayrıca, TBMM onayı olmadan bir de Tarım (İmtiyazı) Anlaşması imzalanmıştı. Buna göre de Türkiye'nin şirketten

altı yıl süreyle her yıl 400 bin liralık "tarım alat ve edavatı satın alması" öngörülüyordu.

Hükümet, 300 milyon dolar civarında bir Amerikan sermayesinin Türkiye'ye geleceğini ve ülkenin kısa sürede çağ atlayacağını sanmıştı. Ancak bu büyük coşku kısa sürdü. Lozan'da, Musul'un çözüme bağlanmaması, Standard Oil Şirketi'nin Irak petrollerinin denetimini ele geçinmesi üzerine, ABD resmi çevreleri de, işadamları da heveslerini kaybedince anlaşmalar hayata geçmedi ve Türkiye'nin 'Küçük Amerika' olması ileri bir tarihe ertelendi.

Özet Kaynakça

Bilmez, Bülent. *Demiryolundan Petrole Chester Projesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları (1922-1923), çev. Hasan Âli Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Boratav, Korkut. *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, İstanbul, 1982.

Rozaliyev, Y. N. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri, 1923-1960*, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, İstanbul, 1978.

Tezel,Yahya Sezai. *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Tunçay, Mete. *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar, haz. Gündüz Ökçün, SBF Yayınları, Ankara, 1971.

ALİ ŞÜKRÜ BEY CİNAYETİ

TBMM'de, 27 Şubat'tan 6 Mart 1923'e kadar süren görüşmelerde, İkinci Grup, hükümetin Musul politikasını ağır şekilde eleştiriyordu. Grubun lideri Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey kürsüde şöyle bağırıyordu:

> Efendim, Cemiyet-i Akvam İngiliz şurasından başka bir şey değildir... Eğer aczimiz varsa resmen veririz. Kendi kendimizi aldatmayız efendiler... İngilizlerden Mısır'ı aldınız, Kıbrıs'ı aldınız mı efendiler? Musul'u bugün sana vermeyen yarın niçin versin? Şimdi efendiler, eğer feda etmek icab ediyorsa millete yalancı bir sulh, yarım bir sulh getirmeyiniz. (...) Bir sene sonra Cemiyet-i Akvam vermezse harb edeceğim diye aldatmayınız!

Meclisteki Kürt asıllı milletvekilleri, Kürt vatanı olduğunu söyleyerek Musul'un kesinlikle bırakılmamasını istiyorlardı. Ortam öyle gergindi ki, o ana kadar duruma pek müdahale etmeyen Mustafa Kemal bile İsmet Bey'in diplomatik tecrübesinin yetersizliğinden yakınan Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in üzerine yürümüştü.

Konuya son noktayı da Mustafa Kemal koydu. Kürsüye çıkıp Misak-ı Milli'nin belli bir sınır çizmediğini, sorunu bir yıl ertelemenin Musul'dan vazgeçmek anlamına gelmediğini, eğer istenirse Musul'un askerî yollardan alınabileceğini, ancak savaşa girmenin son derece sakıncalı olduğunu söyleyen Mustafa Kemal'in isteğiyle, bağımsızlığı tehlikeye düşürecek bir anlaşmanın imzalanmaması, ısrar edilirse savaşılması koşuluyla hükümete güvenoyu istedi. Oylamaya 283 milletvekilinden 190'ı katılmış, 170'i "güvenoyu" verirken, 14 üye "red", 6 üye "çekimser" oy kullanmıştı.

Her kararı muhalefetle çatışarak almaktan yorulmuş olan Mustafa Kemal, oylamadaki fireleri görünce kararını verdi. 1 Nisan 1923 günü Meclis alelacele seçim kararı aldı. İşte bu gergin günlerde muhalif kanadın ateşli hatiplerinden Ali Şükrü Bey ortadan kaybolmuştu.

Ali Şükrü Bey kimdir?

1884 yılında Trabzon, Vakfıkebir'de doğan Ali Şükrü Bey, Bahriye Mektebi'nde okumuş, İngiltere'de deniz hukuku eğitimi görmüş, deniz kurmay binbaşısı iken son Osmanlı Meclisi'ne Trabzon mebusu olarak katılmıştı. Ancak, meclisin, 16 Mart 1920'de İtilaf Kuvvetleri tarafından işgal edilip kapatılmasından sonra Ankara'ya geçti. 23 Nisan 1920'de açılan TBMM'de Trabzon Milletvekili sıfatıyla vazife aldı. Bir süre sonra Mustafa Kemal'e çeşitli nedenlerle muhalefet edenlerden oluşan İkinci Grubun önde gelenlerinden oldu.

Ali Şükrü Bey hitabet yeteneği yüksek, kürsüde sözünü sakınmadan konuşan bir şahsiyetti. Dönemin siyaset adamlarından Zamir Bey'e (Damar Arıkoğlu) göre "İyi İngilizce bilen, etine dolgun, uzunca boylu, gözleri miyop, kalın camlı gözlük kullanan, çenesi biraz kısa, hafif elmacık kemikli, sert bakışlı, ifadesi düzgün, iyi konuşan, sözünü dinleten, kendi bildiğinden şaşmayan" biriydi. "Hükümet lehine konuşanları dalkavuklukla suçlayan", "taassubu hocalardan geri olmayan, kadının serbestisi şöyle dursun, yüzlerinin açılmasına bile tahammülü olmayan" biriydi. Falih Rıfkı da Ali Şükrü Bey'in Meclis'teki muhafazakâr grup içinde "en azılı" olanlardan biri olduğunu söylemişti. Nitekim 1920 yılında TBMM'nin kabul ettiği Men-i Müskirat (içki yasağı) Kanunu onun işlerindendi. Dinî konulardaki hassasiyetleri ile dikkat çeken Ali Şükrü Bey 1/2 Kasım 1922 gecesi Saltanat'ın kaldırılmasından sonraki dönemde, her söz alışında Hilafet'i savunmakla kalmamış, Mustafa Kemal'in *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine karşılık *Tan* gazetesini çıkarmış, bir de Hilafet'i savunan broşür bastırmıştı. Ali Şükrü Bey, son olarak 26-27 Mart 1923 akşamı, Karaoğlan Çarşısı'ndaki Kuyulu Kahve'de dostlarıyla sohbet edip nargile içtikten

sonra Mustafa Kemal'in muhafızlığını yapan "Topal" Osman'ın adamlarından Mustafa Kaptan'la kol kola yürürken görülmüştü. Kayboluşunun üçüncü günü kardeşi Şevket Bey, Başbakan Rauf Bey'e başvurdu. İkinci Grup üyeleri tarafından Meclis gündemine taşınan konu, vekillerce ateşli biçimde tartışıldı, "Kaybolan tavuk değildir, bir milletvekilidir! Meclis derhal harekete geçmelidir" çağrısı üzerine Ankara Valisi Abdülkadir Bey'in emriyle tüm polis ve jandarma teşkilatı seferber edildi.

Papazın Bağı'nda ne oldu?

"Topal" Osman'ın yardımcısı Mustafa Kaptan'ın itiraf ettiğine göre, Mustafa Kaptan tarafından, yemek bahanesiyle "Topal" Osman'ın Saman Pazarı'ndaki evine götürülen Ali Şükrü Bey, burada "Topal" Osman ve sekiz adamı tarafından kementle boğulmuştu. Mustafa Kaptan cesedin nereye gömüldüğünü söylememişti ama öğrenildiğine göre "Topal" Osman, kendisine Mustafa Kemal tarafından verilen, Papazın Bağı denilen yerdeki evde saklanmaktaydı.

Olayın ortaya çıkması üzerine "Topal" Osman'ın teslim alınmasına dair harekât planını bizzat Mustafa Kemal hazırladı. Rauf Bey'in anlattığına göre önce Muhafız Taburu Kumandanı İsmail Hakkı Bey çağrılmış, Mustafa Kemal sarmalama harekâtının krokisini bizzat hazırlamış, ardından eşi Latife Hanım'la birlikte Çankaya Köşkü'nden ayrılıp, Rauf Bey'in İstasyon'daki dairesine çekilmişti. İleriki yıllarda Latife Hanım'ın kız kardeşi Vecihi İlmen'in dediğine göre ise "Topal" Osman ve adamları Çankaya Köşkü'nü sarıp da silah atmaya başlayınca, Mustafa Kemal çarşafa bürünüp Latife Hanım'la birlikte Köşk'ten gizlice çıkmıştı. Hangi anlatım doğrudur bilinmez ama alınan tedbir yerindeydi, çünkü "Topal" Osman teslim olmayı kabul etmediği gibi Çankaya Köşkü'ne gidip öfke ile her yeri kırıp döktü. Bunlar olurken, polis ve jandarma cesedin nereye gömüldüğünü tespit etmeye çalışıyordu. 1 Nisan 1923 günü bir çobanın ihbarıyla Ali Şükrü Bey'in ölüsü Mühye (Mehye) Köyü civarında gömülü olarak bulundu. Ölünün vücudundaki izlerden anlaşıl-

dığına göre Ali Şükrü Bey son nefesine kadar direnmişti. Öyle ki, sıkılmış yumruğunun arasında "Topal" Osman'ın evindeki sandalyeden kopardığı bir parça bulunmaktaydı.

Resmî tarihe göre hikâye şöyle gelişmişti: Cesedin bulunmasından sonra, "Topal" Osman, Papazın Bağı'nda kıstırılmış, 1 Nisan'ı 2 Nisan'a bağlayan gece sabaha kadar süren çatışmada yaralı olarak ele geçirilmiş, hastaneye götürülürken yolda ölmüştü. Ardından da (bazı kaynaklara göre başı kesilerek) alelacele gömülmüştü. Ancak TBMM, daha önce Ali Şükrü Bey'in katilinin yakalanarak Ulus Meydanı'nda idam edilmesi kararını oybirliği ile aldığı için başsız ceset mezardan çıkarılmış ve TBMM'nin kapısında ayağından darağacına asılmıştı.

Cinayetin ardında kim vardı?

Ali Şükrü Bey cinayetinin arkasında kimin olduğu sorusu o günlerde de daha sonra da çok kişiyi meşgul etmişti. Mustafa Kemal'in neden İstasyon'daki eve geçtiği, "Topal" Osman'ın neden Çankaya Köşkü'nü talan ettiği, yaralı halde yakalandığı halde neden kafasının hemen kesilip gömüldüğü gibi konular şüphe çekmişti. İlginçtir, hemen her konuda bir şeyler söyleyen Mustafa Kemal, bu konuda suskunluğunu korumuş, "Topal" Osman'dan "suçlu" diye değil, "zanlı" diye bahsetmişti. Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti 1923* adlı kitabında, olayı değişik ağızlardan derledikten sonra "Topal" Osman'ın Ali Şükrü Bey'i şahsi husumetinden dolayı öldürdüğünü savundu. Ali Fuad Paşa *Siyasi Hatıralar* adlı eserinde, Mustafa Kemal'in "Topal" Osman'ın "tepelenmesi" sırasında sessiz kalışını biraz imalı bir biçimde anlattı. O dönemde TBMM zabıt kâtibi olan Mahir İz, *Yılların İzi* adlı anı kitabında, "Bu çete şehirde nizam ve intizamı, hem de nizamiye askerî kışlasında askerî disiplini bozacak tavırlar takınmaya başladı. Elbette bu gayr-i tabii hal devam edemezdi. Galiba 'bir taşla iki kuş vurulsun' diye Ali Şükrü Bey'in vücudunun ortadan kaldırılması "Topal" Osman'a havale edildi," dedi. Mustafa Kemal'e ömrü boyunca sadık kalmış olan Falih Rıfkı, *Çankaya* kitabında, "Topal Osman da en sonunda nizami ordunun kıta kumandan-

larından İsmail Hakkı Tekçe tarafından ve Mustafa Kemal'in emriyle Çankaya sırtlarında vurulmuştur" dedi.

Dr. Rıza Nur'un iddiaları

Mustafa Kemal'in yeminli düşmanı Rıza Nur ise *Hayat ve Hatıralar* kitabında olayın arka planını şöyle anlatır:

> [Osman Ağa] beni severdi, bana itimadı vardı. Ben de onu severdim. Meclis'in önünden geçerken dedi ki: "Yahu Meclis'te birçok vatan haini mebus varmış, bunlar memleketi satıyorlarmış. Niye bana söylemiyorsun. Meclisi basıp hepsini keseceğim. Başka çare yok, bu kadar emek, bu kadar kan. Memleketi kurtardık, şimdi bunlar çıktı." Dedim ki bu hainleri sana kim haber verdi? Dedi ki "Orasını sorma!" Hayır, illa söyle dedim ve zorladım. Dedi ki "Gazi söyledi!" İş anlaşıldı. Mustafa Kemal İkinci Grup'tan bîzâr [zarar görmüş], çaresi de kalmamış. Topal Osman'a bunları katlettirecek...

Rıza Nur'a göre, "Topal" Osman'ın öldürülmesi emrini bizzat Mustafa Kemal vermişti. "Topal" Osman cinayetten sonra Mustafa Kemal tarafından teselli edilmiş, Mustafa Kemal'in evinde saklanmıştı. Yine Rıza Nur'a göre, etrafları sarılan "Topal" Osman ve sekiz adamı mukavemet etmeden Muhafız Alayı Kumandanı İsmail Hakkı Bey'e teslim olmuşlar, İsmail Hakkı Bey bu dokuz kişiyi tabanca ile öldürmüş ve ağızlarını sonsuza kadar kapatmıştı.

"Topal" Osman kimdir?

Ali Şükrü Bey'in katili "Topal" Osman'ın tarih sahnesine ilk çıkışı Birinci Dünya Savaşı arifesinde oldu. Savaşın başlamasıyla Giresun'dan topladığı 100 kişilik çeteyle Trabzon hapishanesinin kapısını açtırıp 150 mahkûmu çetesine ilave eden "Topal" Osman, kendi ifadesine göre Birinci Balkan Harbi'nde yaralanarak topal kalmıştı. "Topal" Osman'ın gönüllüleri(!) Teşkilat-ı

Mahsusa'ya bağlı olarak Artvin yöresindeki Ermeni tehcirinde görev(!) almıştı. Nisan 1916'da Borçka'da Ruslara karşı savaşan Türk ordusuna katılan "Topal" Osman, orduda olduğunu unutup kabadayılığa devam etmekle kalmayıp, sıcak çarpışmaları görünce kaçma emareleri gösterince, komutanı kendisini affetmemiş ve 50 değnekle cezalandırmıştı. Değnekler, kahramanımızın alelacele çürük raporu alıp memleketine geri dönmesine yetmiş de artmıştı bile.

Asker kaçağı "Topal" Osman bir süre sonra Giresun-Samsun havalisinde ortaya çıkacaktı. Bölge uzun süredir bağımsız Pontus Devleti'ni kurmayı hedefleyen Rum çeteleri ile uğraşmaktaydı. İttihatçıların gizli örgütü Teşkilat-ı Mahsusa'nın son başkanı Hüsamettin Ertürk'e göre, Mustafa Kemal, Samsun'a gelir gelmez Havza'da Osman Ağa ile görüşmüştü. Halbuki bu sırada "Topal" Osman İstanbul Divan-ı Harbi tarafından Ermeni katliamlarına katılmaktan aranmaktaydı. Anlaşılan bu alandaki maharetlerinden Rumlara karşı yararlanmak ihtiyacı doğmuştu ki, 8 Temmuz 1919'da Osman Ağa hakkındaki tutuklama kararı Padişah Vahdeddin tarafından kaldırılacaktı. "Topal" Osman, Muhafazai Hukuk-u Milliye Cemiyeti Giresun Şube başkanı oldu, ardından Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal'e muhalefet edenleri sindirme görevini başarı ile yaptı. H. İ. Dinamo'ya göre Mustafa Kemal, "Pontus belasından kurtulmayı 'Topal' Osman'ın tecrübeli ellerine" bırakmıştı. "Topal" Osman da "Siz hiç merak etmeyin Paşam. Bu Pontus Rumlarına öyle bir tütsü vereceğim ki, hepsi mağaralarda eşek arısı gibi boğulacak" demişti.

Falih Rıfkı'ya göre, "Topal" Osman basılan her Türk evine karşı üç Rum evini basmak, mezarını kendine kazdırıp diri diri adam gömmek, vapur kazanlarında kömür yerine canlı adam yakmak gibi zulüm ve işkenceleri ile bölgeyi Rumlardan tamamen temizleyecekti.*

---

* "Topal" Osman ve benzerlerinin görevinde ne kadar başarılı olduğunu Genelkurmay raporlarından anlarız. O tarihte çetecilik olayına karışan Rum sayısı 11.118 iken, Rum çeteciler tarafından öldürülen Türk köylü sayısı 1.817 idi. 1914 Osmanlı Salnamesi'ne göre Trabzon, Sivas ve Kastamonu vilayetlerinde yaşayan 450 bin Rum'dan 86 bini Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'ya göç etmiş, 322 bini 1923 nüfus mübadelesiyle Yunanistan'a gitmişti. Aradaki fark olan 65-70 bin Rum'un 1916-1923 arasında şu veya bu şekilde hayatını kaybettiği tahmin edilir.

Ağustos 1920'de 3. Fırka Kumandanı Rüştü Bey TBMM'ye Osman Ağa'nın eşkiyalığından, taşkınlığından şikâyet etmişti. Mustafa Kemal'den "Topal" Osman'a çekilen telgraf şöyledir: "Hizmet vatanseverliğini takdir, fakat işlerinizde daima hükümeti güçlendirecek biçimde hareket etmeniz."

1921'de Lazistan Milletvekili Osman Bey Mustafa Kemal'e bir telgraf gönderir:

> Bu cahil adamın şimdiye kadar Giresun'da yapmadığı rezalet kalmadı. Rumlardan ve ahaliden aldığı yüz binlerce liranın hesabını kimse soramıyor. Şimdi eşkıyalığını Trabzon liman içinde yapmaya başlıyor ki (...) bu halin devamı pek çok çirkin olaya sebebiyet verecektir.

Giresun Sancağı Reji Müdürü Rükneddin Bey daha da cesurdur. Uzun mektubunda şöyle der:

> Osman Ağa tümden cahil biri olup, geçmişte bir hiç olduğundan bahsetmeye gerek yoktur. 1. Balkan Harbi'nde bir ayağının sakat kalması sonucu gördüğü iltifat ve yardımlardan başlayarak kahvecilik, balıkçılık yaparken, göz açıp kapayıncaya kadar kısa bir zamanda milyonerliğe çıkan bu zatın kurduğu zenginliğin (...) zorla ele geçirme olduğunu gözler önüne arz ederim. Memleketi terk ederek başka bir ülkeye kaçan Rumların mülk ve bahçelerini kendine, akraba ve soyuna sopuna ve dalkavukları arasında böldüğü gibi, bunların İslam halktan alacaklarına karşılık kasalarında sakladıkları senetleri (...) çaresiz köylülere geri vereceği yerde (...) senetleri zorla ödetmek veya karşılığında bir bölüm Müslümanların bağ ve bahçelerini zaptetmiş ve tapularını elde etmiştir. (...) Batı cephesinde görünüşte vatan hizmeti ile uğraşırken bile memleketi hâlâ pençesinde tutmak için her araca başvurmakta ve acımasız işler yaptırmaktadır.

Aynı tarihlerde hazırlanan resmî bir rapora göre "Topal" Osman, Samsun havalisinde 900 kişiyi bir mağaraya koyup öldürmüştü.

Bu raporlara Mustafa Kemal'in cevabı ise şu şekilde olmuştu:

> Osman Ağa hakkında şikâyet edilen hallerden bittabi pek müteessir oldum. (...) Bu biçim hareketlerin onaylayıcısı ve destekleyicisi olmadığımı bu vesile ile hatırlatmak isterim. (...) Ancak şikâyetnamenizin son fıkralarında "kendi kendimizi müdafaa ederiz" tarzındaki [ifadelerinizi] lüzumsuz ve yersiz görmekteyim efendim.

Aslında işlediği bu suçlar, "Topal" Osman hakkında adeta bir referans olmuştur, çünkü bir ay sonra "Topal" Osman TBMM tarafından Mustafa Kemal'in Muhafız Alayı Komutanı olarak Ankara'ya davet edildi. Ancak Osman Ağa yolda da boş durmadı ve Çorum-Alaca civarında evlere tecavüz etti, bazı hayvan ve malları gasp etti. Olayları rapor eden Dahiliye ve Milli Müdafaa Vekaleti telgrafları üzerine Mustafa Kemal'in "Topal" Osman'a yazdığı kısa telgrafta "Yol boyunca müfrezeniz erlerinden bazıları uygunsuz hallere baş vurduklarından bahisle şikâyet edilmektedir. Buna kesinlikle ihtimal vermiyorum..." sözleri, anlayana çok şey söyler.

1921 yılında 28 Ocak'ı 29 Ocak'a bağlayan gecede, Kâzım Karabekir'in son derece mahir manevrası sonucu, Rusya'dan ülkeye dönüş yapmaya kalkan, TKP üyesi Mustafa Suphi ve 14 yoldaşının hançerlenerek Karadeniz'in karanlık sulara atılmasının sorumlusu balıkçı kâhyası Yahya ve adamları da "Topal" Osman'ın yoldaşlarıdır. Kayıkçı Yahya daha sonra Mustafa Kemal'in emri ile öldürülecektir.

Mustafa Kemal'in artık en yakın adamı olan "Topal" Osman'ın oluşturduğu 47. Alay, Mart 1921'de patlak veren Koçgiri İsyanı'nı bastırırken öyle zalimane yöntemlere başvurdu ki, Meclis'te büyük tartışmalar yaşandı. "Topal" Osman sadece isyancı Kürtleri değil; Suşehri, Koyulhisar, Reşadiye, Niksar ve Erbaa'daki Ermeni ve Rumları da öldürmüştü. Birliği ile oradan Sakarya Meydan Muharebesi'ne katılmak üzere yola çıktığında son bir hamle yapacak ve Merzifon'un Rum ve Ermeni ahalisini katledecekti.

Olaylı cenaze töreni

Tekrar olayımıza dönersek, Ali Şükrü Bey'in cenaze töreni, hem Birinci ve İkinci Grup arasındaki hem de Enver Paşacıların güçlü olduğu Trabzon ile Mustafa Kemal arasındaki eski husumetlerin tazelenmesine vesile oldu. Cenazeyi götürmekle görevlendirilen Birinci Grup üyeleri cenazenin Kastamonu üzerinden İnebolu'ya oradan da Trabzon'a götürülmesini uygun bulurken, İkinci Grup'tan Lazistan Mebusu Ziya Hurşit ve arkadaşları ise söz konusu yolun kardan kapalı olmasını bahane ederek önce İstanbul'a oradan Trabzon'a götürülmesini istiyorlardı. Mustafa Kemal ise, yolun kapalı olduğunu kabul etmekle birlikte protesto gösterilerine neden olur endişesi ile İstanbul'a götürülmesine karşı çıktı. Sonuçta cenaze İnebolu üzerinden Trabzon'a gönderildi ancak yol boyunca ve Trabzon'da hükümet aleyhine olaylar yaşandı. 4 Nisan 1923'te Trabzon'da Barutçuzadelerin *İstikbâl* gazetesinde eski Trabzon Valisi "Deli" Hamid Bey imzasıyla Mustafa Kemal'i hakarete varan ağır sözlerle eleştiren bir yazı yayımlanınca Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e, "Trabzon'da kaynayan bir kazan var. Sen bunu vaktiyle söndürmedin. Şimdi de yine kaynamaya başladı. Bu sefer kuvvetli bir yumruğu hak ettiler" diyecekti.

Trabzon muhalefeti

"Topal" Osman'ın cesedi Ulus'ta sallanırken, TBMM kendini feshederek seçim kararı almış, ardından geçici seçim kanunu tadil edilmiş, 15 Nisan'da 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na alelacele bir ek yapılarak "TBMM hükümetlerinin kararlarına muhalefet etmek ve saltanatı geri getirmeye çalışmak vatana ihanet suçu" olarak tanımlandıktan sonra meclis kapanmış ve seçim ortamına girilmişti. Yani Mustafa Kemal'in otoriter tavrını halk nezdinde teşhir etmek için seçimleri fırsat olarak gören İkinci Grup'un, artık ağzından çıkacak her cümle "vatana ihanet" tanımı içine sokulabilecekti. Yine de Rize ve Gümüşhane livalarını da içine alan Trabzon Vilayeti'nde Mustafa Kemal'in

ekibi aleyhine büyük bir çalışma başladı. Bazı Trabzonlular muhalefetin dozunu öyle arttırdılar ki, Mustafa Kemal'in fotoğrafları yırtıldı, Latife Hanım ile Mustafa Kemal birlikte filmlerde göründüğünde ıslık çalındı.

Mayıs ayında İttihatçıların eski Maarif Nazırı Şükrü Bey Trabzon'a vali olarak atanarak durum tamamen kontrol altına alındı. Barutçuzade Faik Bey ve Hamid beyler nedamet getirince affolundular. Lazistan Mebusu Ziya Hurşit Bey'in adaylığı kabul edilmeyerek Meclis dışında kalması sağlandı, yerine ağabeyi Faik (Günday) Bey seçildi. Böylece Milli Mücadele'nin başından beri Ankara'yı meşgul eden "Trabzon Meselesi" sona ermiş oldu.

Men-i Müskirat Kanunu

Birinci Dünya Savaşı'nda ve onu izleyen sıkıntılı yıllarda, "düşmanların, topla tüfekle yenemeyeceğini anladığı Türk milletini, içki ve uyuşturucu maddelerle çökertmeyi hedeflediğini" düşünen bir grup Osmanlı-Türk aydını 5 Mart 1920 günü, cuma namazından sonra İstanbul Matbuat Cemiyeti'nde bir araya gelerek Hilal-i Ahdar ("hilal" ay, "ahdar" yeşil demekti) adlı bir grup kurmuşlardı. Hilal-i Ahdar mensuplarının ilk eylemi, Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'nin 13 Eylül 1920 günlü toplantısında grubun kurucularından Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in hazırladığı Men-i Müskirat Kanunu (İçkiyi Yasaklama Kanunu) teklifini vermek oldu.

Ali Şükrü Bey, kanunu gerekçelendirirken konuşmasına içkinin dinimizce haram olmasıyla başlamış, içkinin yarattığı belaları saymış, ABD'deki içki yasağını överek bitirmişti. Gelir kaybı gerekçesiyle yasaklamaya karşı çıkanları da "Bir milyon lira kaybetmek mi yoksa Rum ve Ermenilerin cebine içki satışından 120 milyon lira girmesi mi tercih edilir?" diyerek ikna etmişti. Hızını alamayıp afyonu da yasaklamaya kalkan Ali Şükrü Bey'i, Burdur Milletvekili İsmail Suphi Bey, Anadolu'da binlerce insanın ekmeğini haşhaştan çıkardığını hatırlatarak engelleyebilmişti. Altı gün, yedi celse süren ateşli tartışmalar-

dan sonra 14 Eylül 1920'de yapılan oylamada 71 oy lehte, 71 oy aleyhte çıkınca, celseyi yöneten Vehbi Bey'in oyu iki oy sayılarak sorun çözülmüştü.

Sekiz maddelik kanunla her türlü içkinin üretimi, satışı ve kullanılması yasaklanıyor, kanuna aykırı hareket edenlerden "müskiratın beher kıyyesi için" 50 lira para cezası alınması ve ele geçirilen müskiratın imhası öngörülüyordu. Açıkça içki içenler veya gizlice içki içip sarhoşluğu görülenlere 50 liradan 250 liraya kadar para cezası veya üç aydan bir yıla kadar hapis cezası verilecekti. Bu yasaya uymayan devlet memurlarına temyiz ve itiraz olmamak kaydıyla memuriyetten çıkarılma cezası veriliyordu. Mevcut içkilerin imhası için iki ay süre tanınmıştı.

İyi bir içici olduğu bilinen Mustafa Kemal, oylama sırasında Meclis'te hazır bulunmamıştı. Hatta Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın anılarına bakılırsa ülkenin içinde bulunduğu kritik ortamda içki yasağı gibi meselelerle uğraştığı için Ali Şükrü Bey'e çok kızmış, "Memleketin zararına işlerle uğraşıyorsunuz" diye bağırmıştı.

İçki satışından elde edilen gelirlere en çok ihtiyaç duyulan bir dönemde içkiye yasak konulmasından sonra olanları Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Meyhanede Kadınlar* risalesinde şöyle anlatır: "Hükümet bu yasağı koymakla içki içmeyi engellemek şöyle dursun, herkesi içmek için kışkırttı. İsteği artırdı. Bu yasaktan sonra içkiye rağbet yüz kat arttı. En pis, zararlı rakılar üç, dört yüze satıldı. Bütün meyhanelerde küp dibi tortularına kadar bayat sermayeler sürüldü. Hiç kullanmayanlara bile iştah geldi. Her yerde yeniden imbikler ısmarlandı. Açık olmayan bir yasaklama... Hükümet, kapalı gişe, açık gişe, dam altında, damsız yerde içenlerle kendini bilecek, bilmeyecek kadar sarhoş olanlar, bir okka fazla-eksik gibi ayarsız, ölçüsüz, tartılı-tartısız uygulanması olanaksız muammalarla oynarken sokaklar sarhoş naralarıyla inliyor. Zabıta her gün birbirini vuran, öldüren en korkunç olayları kaydediyordu..."

Peki, devletin zirvesi yasağa uymuş muydu? Bunu da Mustafa Kemal'le ters düştüğü için 1926'da yurt dışına kaçmak zorun-

da kalacak olan Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur'dan dinleyelim: "İmbikler toplandı, amma bazı nüfuzlu memurlar hükümetin muhafazası altında bulunan bu imbiklerden bir kısmını alıp evlerine yerleştirdiler. Bunların biri Ankara Polis Müdürü Dilaver, diğeri Bursa Valisi Fatin'dir. Mükemmel rakı çıkarıp iyi ticaret yaptılar. Dilaver Rumelilidir. Galiba Arnavut. Fatin Giritli. Bunların ikisi de Mustafa Kemal'in gözdeleridir. Zaten böyle olmasalar meyhanecilik yapamazlar. Mustafa Kemal'in rakılarını da bunlar yaptılar. Mustafa Kemal bir gün rakısız kalmadı..."

Sonunda ne oldu derseniz, hayatın gerçekleriyle uyuşmayan her kanun gibi Men-i Müskirat Kanunu da bir süre sonra (1926'da) tarihe karıştı ve bu tarihten sonra başta Mustafa Kemal ve arkadaşları olmak üzere içkiseverler ülke ekonomisinin ve teknolojisinin izin verdiği oranda, çakırkeyif olmaya devam ettiler. Ama Ali Şükrü Bey ve arkadaşlarının kurduğu Hilal-i Ahdar'ın nefesini her zaman enselerinde hissettiler.

Özet Kaynakça

Alkan, Necmettin ve Uğur Üçüncü. *Ali Şükrü Bey*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Arıkoğlu, Damar. *Hatıralarım*, Tan Matbaası, İstanbul, 1961.

Çalışlar, İpek. *Latife Hanım*, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.

Demirel, Ahmet. *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Goloğlu, Mahmut. *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, Başnur Matbaası, İstanbul, 1971.

Nur, Rıza. *Hayat ve Hatıratım*, 3. cilt, yayına haz. Heidi Schmit, Altındağ Yayınları, İstanbul, 1967.

Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, 2 cilt, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Şener, Cemal. *Topal Osman Olayı*, Etik Yayınları, İstanbul, 2004.

İKİNCİ GRUP VE CHP'NİN KURULUŞU

Ali Şükrü Bey'in hayatını kaybetmesine neden olan muhalif oluşum tarih yazımına İkinci Grup adıyla geçmişti. Mustafa Kemal'in 13 Eylül 1920 günü Meclis Başkanlığı'na sunduğu Halkçılık Programı'ndan etkilenen mebusların Tesanüd Grubu, İstiklal Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi ve Islahat Grubu adı altında toplandığı, daha sonra bunların Mustafa Kemal tarafından Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Grubu adı altında birleştirildiği biliniyor. Bu gruba daha sonra Birinci Grup, çeşitli nedenlerle Mustafa Kemal'e muhalefet eden mebusların oluşturduğu gruba da İkinci Grup denmesi âdet olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın ünlü komutanlarından Ali İhsan (Sabis) Paşa, hatıratında 1 Mart 1923 tarihli bir oylamaya atıfla "Mecliste Birinci Grup 110, İkinci Grup 73, Müstakil Grup 78 kişi bulundurmuştur" der. Değişik kaynaklarda ise sayı Birinci Grup için 133 ile 220 arasında, İkinci Grup içinse 63 ile 90 arasında değişir. Liderliğini Erzurum milletvekilleri Hüseyin Avni Bey, Celadeddin Arif Bey, Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, Kırşehir Milletvekili Müfid Hoca ile Afyon Milletvekili Mehmed Şükrü Bey'in yaptığı İkinci Grubun 10 Mayıs 1921'de yapılan ilk oturumunun sekreterliğini, ileride Mustafa Kemal'in amansız düşmanı olacak ve bunun bedelini hayatıyla ödeyecek olan Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid yapmıştı.

İkinci Grup Saltanatçı mıydı?

Resmî tarih yazımında Birinci Grup "devrimci, ilerici, laik, cumhuriyetçi"; İkinci Grup ise "gerici, dinci, şeriatçı, Saltanat ve Halifelik yanlısı" diye değerlendirilir. Oysa, İkinci Grup'un

da desteğiyle 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın kaldırılması bir yana, o dönemde, Mustafa Kemal dahil herkes "Saltanatçı" ve "Hilafetçi" sayılabilirdi. Zira Meclis'in aldığı ilk kararlarda Saltanat ve Hilafet'in "kurtarılması" özellikle vurgulanırken, 29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda, 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu ve Mebus Andı'nda, 18 Eylül 1920 tarihli Halkçılık Programı'nda, 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda (Anayasa) ve nihayet Mustafa Kemal'in pek çok telgraf ve konuşmasında da Saltanat ve Hilafet makamının kurtarılması ve korunmasından söz ediliyordu. Dahası, bu konudaki en önemli çalışmanın sahibi olan Ahmet Demirel'in tespitine göre Birinci Grup'ta müftü, müderris, şeyh gibi din adamlarının oranı yüzde 9,9 iken, İkinci Grup'ta yüzde 3,2 idi. Medresede okumuş üyelerin sayısı da Birinci Grup'ta daha fazlaydı.

Nitekim Mustafa Kemal, Ocak 1923'te İzmit'te İstanbullu gazetecilere, "Hakikatte aramızda bir prensip itilafı yok (...) sırf menfaat ve hissi şeylerden doğma bir şeydir" derken, 1927'de okuduğu *Nutuk*'ta da grubu şiddetle eleştirse de bu tanımları kullanmadı. Anlaşılan ileriki yıllarda, Milli Mücadele'nin başında, İslamcı ve Saltanatçı çevrelerle kurulan zorunlu ittifakların ideolojik yükünden kurtulmak gerektiğinde, İkinci Grup "günah keçisi" olarak kullanılmıştı.

Yakup Kadri bir yazısında, "2. Grup'u temsil eden kimseler arasında fikir ve his birliği yoktur, bunlar yalnız 'muhalefet' etmekte birleşiyor" dedi. Ancak durum söylendiği gibi değildir. Örneğin bugün liberal çevrelerde "Türkiye'nin Danton'u", "Türkiye'nin ilk demokratı" olarak övülen 2. Grup'un lideri Hüseyin Avni Bey, "TBMM idaresi bugün bir takım müstebit kumandanların, valilerin elindedir. Zihniyet değişmiyor, yalnız sandalye değişiyor" derken veya İstiklal Mahkemeleri'ni savunmak için "Cepheler kan ağlarken bunlara da ne oluyor" diye soranlara, "İhtilalin de bir hukuku vardır. Hüner, isyan ettirmemektir. Kanun hâkim olmalı. Şahısların hâkimiyeti payidar olamaz. Cepheleri tutacak olan kanundur, adalettir!" diye cevap verirken, Yakup Kadri'nin iddia ettiği gibi sırf "muhalefet yapmak için muhalefet yapıyor" değildi.

Kişi tahakkümüne karşı duruş

Eylemleri incelendiğinde iktidarı hedeflemediği anlaşılan İkinci Grup'un hassas olduğu konuların başında "kişi tahakkümünü önlemek" geliyordu. Nitekim Mersin Milletvekili Selahaddin Bey'in dediğine göre İkinci Grup "her türlü şahıs istibdadını önlemek, şahsi hâkimiyetler yerine kanuni hâkimiyetler ikamesi gayesiyle" kurulmuş, "Meclis diktatoryasına taraftar olup şahıs otokratlığına muhalefet" etmişti. Aynı şekilde Hüseyin Avni Bey de varoluş gerekçelerini şöyle açıklamıştı:

> Büyük Millet Meclisi idaresi bugün birtakım müstebit kumandanların, valilerin elindedir. Zihniyet değişmiyor, yalnız sandalye değişiyor. Sonra bunlar istibdatlarını birbirlerine firavun postu olarak terk ediyorlar. İdarenin, bundan yüz sene öncesindekinden hiçbir farkı yoktur. Demokrat, halkçı bir hükümetin, bir milletin tarihine bakın ve mevcut durumla karşılaştırın.

Grubun daha az tanınan bir başka üyesi Hakkı Hami (Ulukan) Bey, bugün bile iktidar sahiplerine ders niteliğini taşıyan şu sözleri sarf etmişti:

> Kişi hukukuna vuku bulacak saldırının ortadan kaldırılması için alınacak önlemler, bir dış düşman için alınacak önlemlerden daha önemlidir. Bir dış düşmanın saldırısını yok etmek için halkı silahlandırmak, onun üzerine yöneltmek ve ona karşı halkı yürütmek kolaydır. Fakat bir vatandaşın kişisel hukukuna, mevkiinin verdiği kudretle saldıracak bir kişinin saldırısını halka anlatmak ve bu saldırının önüne geçmek için yapılacak cezanın uygulanamaması belki ülkeyi yıllarca, yüzyıllarca haraplığa sürükler.

Ankara'da gerçekten "tek adam tahakkümü" olup olmadığına gelince: Birinci Meclis'in ilk işi, İcra Vekilleri Heyeti'ni oluşturmak ve başkanlığına Mustafa Kemal'i getirmek olmuştu. 2 Mayıs 1920 tarihli dört maddelik bir kanunla meclis hükümeti sistemi, dolayısıyla yasama ve yürütmenin birliği ilkesi kabul

edilmiş, 11 Eylül 1920 tarihli İstiklal Mahkemeleri Kanunu ile buna yargı yetkisi de katılınca tam olarak "kuvvetler birliği" sistemi uygulamaya geçirilmişti. 29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre kararlar alan İstiklal Mahkemeleri'nin faaliyetlerine tüm hızıyla devam ederken, üzerine 5 Ağustos 1921 tarihli Başkumandanlık Kanunu ile ordunun başı olan Mustafa Kemal'in Meclis'in tüm yetkilerini üstünde toplaması da eklenince, daha sonra Kars Milletvekili ve Matbuat Müdürü Ağaoğlu Ahmed Bey'in dediği gibi, 1921 Anayasası Meclis'e, dolayısıyla da Mustafa Kemal'e diktatörlük hukukunu vermişti.

Grup, bir nevi diktatörlük olarak tarif ettiği bu durumu önlemek için, meclis başkanlığı ile hükümet başkanlığının tek elde toplanmasını ve Meclis Başkanı'nın bakan seçimlerinde aday göstermesini önledi. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda değişiklik yapılarak, Saltanat'ın kaldırılmasına sözle ya da yazıyla karşı çıkanların, "vatana ihanet"ten cezalandırılmasına itiraz ise "insanlığın fikrine, düşüncesine pranga vurulamayacağı" gerekçesini taşıyordu. Yine, "hukukun üstünlüğü" ilkesi uyarınca, İstiklal Mahkemeleri'ne sınırsız yetkiler verilmesine karşı çıkan İkinci Grup mahkemelerin Meclis denetimine alınmasını sağladı.

Başkumandanlık Kanunu'na itirazlar

Gruba yönelik bir başka suçlama, Mustafa Kemal'in, Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde (5 Ağustos 1921) Başkumandanlık makamına getirilmesine karşı çıktıkları yolundadır. Ancak bu iddia doğru değildir. Başkumandanlık Kanunu, 5 Kasım 1921'de, 5 Şubat 1922'de iki kez daha üçer ay uzatılmıştı. Grubun itiraz ettiği konu, 5 Mayıs 1922'de Başkumandanlık Kanunu ile Başkumandan'a, üçüncü kez, "Meclis yetkilerini kullanma hakkı" verilmesi idi. Bunun nedeni de söz konusu tarihte, taarruz hazırlıklarının çok uzaması ve bu durumun daha ne kadar süreceğinin belli olmamasıydı. İkinci Grup, Başkumandan'ın belirsiz bir süre için tek karar verici olmasını, diktatörlük rejimi olarak görüyor, bunun Anayasa'daki "milli egemenlik" kavramı ile bağdaşmadığını düşünüyordu. 5 Mayıs'ta yeterli oy sağlanamadığı

için tasarı kanunlaşmamıştı. Bunun üzerine Genelkurmay Başkanı ve Milli Müdafaa Bakanı istifa eğilimine girdi. Mustafa Kemal kendilerinden 24 saat mühlet istedi. Kanun meclisten geçmediği halde, Mustafa Kemal Başkumandanlığı bırakmayacağını Vekiller Heyeti'ne bildirdi. 6 Mayıs 1922 günlü bileşimde Mustafa Kemal'in "Düşman karşısında bulunan ordumuz başsız bırakılamazdı. Bunun için bırakmadım, bırakamam ve bırakmayacağım" sözleriyle gözdağı vermesiyle yeterli oy sağlandı. Bundan sonra 20 Temmuz 1922'de yasa "üç aylık süre" sınırı olmadan uzatıldı ve Mustafa Kemal Başkumandanlığa devam etti

Trabzon muhalefeti

İkinci Grup'un böyle etkin çalışması Birinci Grup'un kurumsallaşması ihtiyacını doğurdu. 16 Temmuz 1922'de iç tüzük tadil edildi ama ortada hâlâ bir parti (fırka) yoktu. 6 Aralık 1922'de Mustafa Kemal Ankaralı gazetecilere, barış sağlanınca halkçılığa dayanan ve Halk Fırkası (HF) adını taşıyacak bir siyasal parti kurma kararında olduğunu açıkladığında başta Trabzon ve Erzurum olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinden itirazlar geldi. Çünkü Sivas Kongresi'nde, "Müdafaa-i Hukuklar her nevi fırka cereyanlarının üstünde olup bakidir ve devam edip gidecektir" kararı alınmıştı. Mustafa Kemal'in bu grupları Halk Fırkası'na dönüştürme çalışması açıkça bu kararın ihlaliydi. En şiddetli tepki ise, eskiden beri Prens Sabahaddin'in "adem-i merkeziyetçi" görüşlerinden etkilenen ve Mondros sonrasında bölgedeki Rumlarla birlikte özerk bir Trabzon kurmayı hayal eden bir eşraf grubunun egemen olduğu Trabzon'dan geldi. Trabzon Vilayeti delegeleri, daha Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal'den başkanlıktan çekilmesini istemişler, hatta delegelerden İbrahim Hamdi, askerlikten istifa ettiği halde kongreye ilk gün, üniforması ve Padişah yaverliği kordonuyla gelen Mustafa Kemal'e, "Paşa, askerlik elbisesiyle kongreyi etkiliyorsunuz. Bundan böyle sivil gelmenizi rica ederim" demişti. O sıralarda henüz liderliğini ilan etmemiş olan Mustafa Kemal de elbisesini değiştirmiş ve sonraki toplantılara sivil gelmişti.

Trabzon delegelerinin kongreye Doğu vilayetleri için 22 maddelik bir özerklik program sunmaları ve Mustafa Kemal'in kongre tarafından Heyet-i Temsiliye'ye seçildiğini gösteren kapanış tutanağını reddetmeleri ile cepheleşme iyice netleşmiş, heyet Trabzon'a döndükten sonra, Erzurum Kongresi kararlarına ateş püsküren ve gazetelerde memleketin eski İttihatçıların elinde yeni bir felakete sürüklenmekte olduğuna dair makaleler yazan Ömer Feyzi (Eyüboğlu) Bey, Mustafa Kemal'in has adamlarından "Deli" Halid Paşa'nın, Kâzım Karabekir'in emriyle kendisini "susturmak için" Erzurum'a götürmeyi planladığını duyunca İstanbul'a kaçmıştı. O tarihten beri de Trabzon ile Ankara'nın arası açıktı.*

Bu tarihten itibaren, Trabzon müftüsünün Mustafa Kemal hakkında İstanbul tarafından çıkarılan Dürrizade Fetvası'na karşı Ankara'nın örgütlediği Börekçi Fetvası'na imza koymaması ve Trabzon delegelerinin Sivas Kongresi'ne katılmayı reddetmesi yüzünden Trabzon'un ileri gelenleri ile Mustafa Kemal arasındaki gerilim artacaktı. Nisan 1920'de Ankara'da toplanan Birinci Meclis'e milletvekili seçmeyi reddeden iller arasında Trabzon da vardı. Trabzon'la Ankara arasındaki ilişkiler ancak Milli Mücadele'nin kazanılmasından sonra oldukça "radikal" yöntemlerle düzeltildi. Örneğin, Mustafa Kemal'in has adamı "Topal" Osman'ın takibindeki İbrahim Hamdi, bir zamanlar üniversite tahsilini yaptığı İngiltere'ye kaçmak zorunda bırakıldı. Bir başka muhalif Servet Hacısalihoğlu, Trabzon'dan Samsun'a göç etmek zorunda kaldı. Meclise katılmayı kabul eden İzzet Eyüboğlu, 6 Mayıs 1920'de Samsun-Çarşamba yolu üzerinde yanındaki Gümüşhane Mebusu Ziya Bey ile bir suikasta kurban gitti. Mustafa Kemal'in hışmından kurtulan tek Trabzonlu muhalif, Erzurum dönüşünde, "Meclis seçimlerinin yapılması halinde İngilizlerin Trabzon'u işgal edecekleri endişesi ile Trabzon'da seçimlerin yapılmayacağını" bir telgraf ile Mustafa Kemal'e bildiren "Deli" Hamid Bey oldu. Birinci Meclis'e Trabzon mebusu olarak giren Hamid Bey, kendini Mustafa Kemal'e affettirerek 1920'de dokuz ay kadar Trabzon valiliği yapmış, ardından Trabzon gibi

* Ömer Feyzi, 1923 sonrasında "150'likler" listesine konarak sürgüne gönderildi.

özerklik peşinde koşan Erzurum'u yola getirmek için Erzurum Valiliği'ne atanmıştı.

Dokuz Umde Beyannamesi

Mustafa Kemal'in kararlı olduğu anlaşılınca itirazlar başka noktalara kaydırıldı. Örneğin kurulacak partinin adındaki "halk" sözcüğü başlangıçta solculuğu ima ettiği için pek beğenilmemiş, ancak Mustafa Kemal "halk" derken milleti, "imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış bir kitle" olarak kastettiğini kesin bir dille açıklayınca tartışma bitmişti.

Mustafa Kemal, Halk Fırkası konusunu, 7 Şubat 1923'te Balıkesir'de Zağanos Paşa Camii'nin minberinden verdiği hutbeden sonra cemaatin sorularını cevaplarken tekrar açtı. Yeni devletin geleceği için endişeleri olduğunu, bu yüzden bazılarının önerdiği gibi köşesine çekilerek dinlenmeyi doğru bulmadığını, kurmayı düşündüğü Halk Fırkası'nın halka "siyasi terbiye verecek bir mektep olacağını" anlattı.

1 Mart 1923 günü, İkinci Grup'un liderlerinden Hüseyin Avni Bey, 272 oydan 148'ini alarak Birinci Reis Vekilliği'ne seçildiğinde o güne kadar küçümsenmeye çalışılan İkinci Grup'un siyasi gücü herkesi şaşırtmıştı. İkinci Grup, Lozan görüşmelerine gidecek delegeleri hükümetin değil de Meclis'in seçmesinde ısrar etti, sonuç alamadı. Musul'un anlaşma dışında bırakılmasına da karşıydılar. Bu engeller, başarılarını uluslararası arenada tescillemek isteyen Mustafa Kemal'in hoşuna gitmedi. İsmet Paşa'nın aktardığına göre Mustafa Kemal, 1921 sonu ve 1922 Martı'nda, yani iki kez Meclis'i kapatmayı düşünmüş, İnönü'nün telkinleriyle vazgeçmişti. Ancak sahibi olduğu *Tan* gazetesinde Hilafet yanlısı yayınlar yapan ve Lozan görüşmelerine diplomat olmayan İsmet Bey'in katılması konusunda Mustafa Kemal'le ters düşen İkinci Grup liderlerinden Ali Şükrü Bey'in ortadan yok olduğu günlerde Mustafa Kemal kararını verdi. 1 Nisan'da Geçici Seçim Kanunu'nda bazı düzenlemeler yapıldı. Kararın yürürlükteki 1921 Anayasası gereğince 2/3 çoğunlukla alınması gerekirken, basit çoğunlukla alınmıştı. O gece Ali

Şükrü Bey'in katili olduğu anlaşılan Mustafa Kemal'in Muhafız Alayı Kumandanı Topal Osman müsademede öldürüldü. Olayın arkasında Mustafa Kemal'in olduğu dedikoduları ortalığı sarmıştı. Meclis'in tatile girmesinden bir gün önce, 15 Nisan'da, Birinci Grup'un oylarıyla Meclis'in tatile girmesinden bir gün önce, 29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda alelacele bir değişiklik yapıldı ve Millet Meclisi Hükümeti'ne muhalefet etmek ve Saltanat'ın yeniden kurulması için kampanya yürütmek "vatana ihanet'" kapsamına alındı. Seçimlere Ali Şükrü Bey cinayetinin muhasebesi yapılmadan gidilmemesi gerektiğini söyleyen Saruhan Milletvekili Reşat (Kayalı) Bey dışında itiraz eden olmamıştı. Mustafa Kemal gazeteci İsmail Habib (Sevük) Bey'le konuşurken amacını şöyle açıklamıştı: "Kız gibi bir meclis yapalım da..."

Listeler Ankara'da hazırlanıyor

Böylece muhalefetin sesini çıkarmasının mümkün olmadığı bir ortamda seçim çalışmalarına başlandı. Kâzım Karabekir anılarında, seçim kurulunun kendisinin de katıldığı ilk toplantısında Mustafa Kemal Paşa'nın "millet bana güvenoyu versin ve mebusların seçimini bana bırakın" şeklinde bir görüş ortaya attığını, ancak karşı görüşlerin ağır basması üzerine bundan vazgeçtiğini söyler ve devam eder:

> Her taraftan kendisine en çok emniyet verenler listeye girdiler ve hatta hükümet yardımı ile seçime arz olundular. İkinci Grup'tan kimse namzet gösterilmedi. Hâlbuki bunların çoğu İstiklal Harbi'ne ilk gününden beri canla başla hizmet etmiş insanlardı. Bu konuda aramızda biraz da münakaşa oldu. Gazi "ben muhalif istemiyorum" diyerek, kendisine sözle veya yazıyla en çok sadakat gösterenleri ve Birinci Meclis'te fiiliyatıyla bu emniyeti kazananları ve hemen bütün karargâhının mensuplarını namzet gösteriyordu.

Ankara'da bir seçim bürosu oluşturulmuş, Mustafa Kemal başkanlığındaki bir komite, çalışmaları sıkı biçimde denetlemişti. Ankara PTT Müdürü Sabri Bey adayların eğilimleri için bir nevi ajan gibi çalıştırılırken, Teşkilat-ı Mahsusa'nın liderlerinden Hüsameddin (Ertürk) Bey, Alevi ve Bektaşi dedeleriyle görüşmeye gönderiliyordu. Ordu mensupları ise ikinci seçmenlere baskı yapıyordu, İsmet Paşa (ayrıca Mustafa Kemal) ile geçinemediği için o dönemde açığa alınmış olan Birinci Dünya Savaşı'nın ünlü komutanı Ali İhsan (Sabis) Paşa'nın adaylığı, Mustafa Kemal'e yazdığı raporlarındaki bazı hususlar "Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na gireceği" tehdidi ile bizzat Mustafa Kemal tarafından geri çevrilmişti. Eskişehir'in ileri gelenlerinden Emin (Sazak) Bey, merkeze rağmen adaylık çalışmalarını sürdürünce, Fırka ile ilişiği kesilmişti. İkinci Grup ise seçim çalışmalarına aktif olarak katılmıyordu.

Sonuçta, baskı, yönlendirme ve zorbalıkla (İttihatçıların ezici çoğunluğu sağladıkları 1912 Sopalı Seçimleri'ne çok benzer şekilde) seçimler tamamlandı ve Birinci Meclis'in kâğıt üzerindeki 437 üyesinden 125'i İkinci Meclis'e seçildi.* Seçilenlerin hepsi Birinci Grup üyesiydi. Sadece Gümüşhane'den Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey bağımsız olarak Meclis'e girmişti.

Halk Fırkası resmen kuruluyor

Muhaliflerden arınmış İkinci Meclis 11 Ağustos 1923'te açıldıktan iki gün sonra Meclis Başkanlığı'na yine Mustafa Kemal seçildi. Aynı gün Lozan görüşmeleri sırasında Baş Murahhas İsmet Bey ile sürekli çekişen Rauf Bey istifa etti, yerine Fethi Bey Başbakan oldu. 23 Ağustos'ta Lozan Barış Antlaşması Mustafa Kemal'in elleriyle seçtiği üyelerden 14'ünün muhalefetine rağmen TBMM tarafından onaylanarak yürürlüğe girdikten sonra sıra, Halk Fırkası'na resmiyet kazandırmaya geldi. Fırkanın resmen kuruluşu 11 Eylül 1923, Dahiliye Vekâleti tarafından tescili ise

* İkinci Meclis'in üye sayısı konusunda değişik bilgiler var. Sayılar 270 (Ali Fuad Cebesoy), 287 (Mahmud Goloğlu), 291 (Kâzım Karabekir) arasında değişiyor.

23 Ekim 1923 olduğu halde, kuruluş tarihi, İzmir'in geri alınışının tarihine denk getirilmek için 9 Eylül 1923 olarak kabul edildi. Dikkat edilirse kurulan partinin adında "cumhuriyet" ibaresi yoktu. Halk Fırkası'na "Cumhuriyet Halk Fırkası" denmesi, dışlanan muhaliflerin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) adıyla bir parti kuracakları haberlerinin yayılmasıyla gündeme gelmiş, TpCF'nin kurulmasından bir hafta önce, yani 10 Kasım 1924'te fırkanın adı Cumhuriyet Halk Fırkası yapılmıştı. Haziran 1925'te Şeyh Said İsyanı'nın ardından TpCF kapatıldıktan sonra "cumhuriyet" ibaresi CHP'nin tekeline girecekti.

Özet Kaynakça

"Tek Partili Hayat", Dosya, haz. Mustafa Yolaç, *Toplumsal Tarih,* sayı 106, Ekim 2002, s. 40-70.

Demirel, Ahmet. *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Giritlioğlu, Fahir. *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii,* Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.

Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz,* cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Tunçay, Mete. *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931),* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

Uyar, Hakkı. *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi,* Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 2012.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI ZAFER Mİ HEZİMET Mİ?

Ali Şükrü Bey cinayetinin gölgesinde, 16 Nisan 1923 günü milletvekilleri seçim bölgelerine dağılırken, 23 Nisan'da Lozan Barış Görüşmeleri'nin ikinci turu başladı ve taraflar Musul konusu hariç, diğer konularda anlaştılar. Çünkü İtilaf Devletleri'nin iç kamuoyları bir an önce savaş durumundan çıkılmasını istiyordu, Türk tarafı ise, görüşmeler uzadıkça kazanımların tehlikeye girmesinden korkuyordu.

Varılan anlaşmanın "hezimet" mi yoksa " zafer" mi olduğuna karar vermek için Türk Heyeti'nin Lozan'a giderken yanlarında götürdüğü 14 maddelik talimatnameyi esas almakta yarar var. Çünkü bu talimatname, Misak-ı Milli ilkelerine göre hazırlanmıştı ve Ankara'nın "olmazsa olmazlarını" içeriyordu. Başlıklar ve alınan sonuçlar özetle şöyleydi:

"**Doğu Sınırı: 'Ermeni Yurdu' söz konusu olamaz.**": Sınır konusu daha 1920'de Gümrü ve Kars Antlaşması ile halledilmişti. Lozan'da bu durum teyit edildi. Sevr'in 142. maddesiyle savaş yıllarında zorla din değiştirenlerin, zorla yerlerinden edilenlerin, topluca öldürülenlerin, tutuklananların, kaybolanların da hakları güvence altına alınıyordu. Lozan'da 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 arasında işlenmiş bütün suçlar (1915 Ermeni Kırımı sırasında işlenen suçlar da dahil) af kapsamına alındı. Böylece geçmişe sünger çekildi.

"**Irak Sınırı: Süleymaniye, Kerkük ve Musul sancakları istenecek**": İstendi ancak alınamadı. Anlaşmanın 3. maddesinin 2. fıkrası ile Türkiye ve Irak arasındaki sınırın dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile Britanya arasında dostça çözümle saptana-maması halinde anlaşmazlığın Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülmesi kabul ediliyordu. Britanya ve müttefiklerinin kont-

rolünde olduğu gayet iyi bilenen cemiyete konunun götürülmesini kabul etmek zaten diplomatik bir intihardı ama olayı daha da vahim kılan, anlaşmaya "kesin kaderi bu karara bağlı olan topraklar" şeklinde bir ibare eklenmesiyle, Lord Curzon'un bile hayalini aşan şekilde, Milletler Cemiyeti'nin nihai karar mercii haline yükseltilmesi oldu. Üstelik süre daha önce konuşulduğu gibi bir yıl yerine dokuz aya indirilmiş, ikili görüşmelerin başlayacağı tarih anlaşmanın yürürlüğe gireceği tarih değil de İstanbul ve Doğu Trakya'nın İtilaf Kuvvetleri tarafından boşaltılacağı tarih yapılarak öne çekilmişti. Bütün bunlar Türk tarafının elini başından zayıflatmıştı. Sonuç olarak Türkiye'nin büyük bir beceriksizlikle yürüttüğü süreç 5 Haziran 1926'da Musul'un kesin olarak kaybı ile bitti.

"**Suriye sınırı: Bu sınırın düzeltilmesi için çalışılacak ve sınır şöyle olacaktır: Reis-i İbn-i Hayn'dan başlayarak Harim, Müslimiye, Meskene, sonra Fırat yolu, Der Zor, Çöl, nihayet Musul livası güney sınırına ulaşacak.**" Suriye sınırı Fransa ile Ankara Hükümeti arasında imzalanan 15 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması ile çözüldüğü için, Lozan'daki tek başarı bu anlaşmayı İtilaf Devletleri'ne onaylatmak oldu. Öte yandan, o günlerde adı Sancak olan Hatay İli'ni 1939'a kadar dışarıda bırakan bu antlaşma Misak-ı Milli'nin açıkça ihlaliydi.

"**Adalar: Duruma göre davranılacak. Kıyılarımıza pek yakın olan adalar ülkemize katılacak.**" Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi Ankara'nın Adalar konusunda pek umudu yoktu. İtalya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Trablusgarp Savaşı sonunda 18 Ekim 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması'na göre İtalya'nın Rodos ve Oniki Ada'yı Osmanlı İmparatorluğu'na vermesi gerekiyordu. Ancak tam o sırada Balkan Savaşı başlayınca bu iade işi yapılmamıştı.* Lozan'la Rodos, On iki Ada, Semadirek, Limni, Midilli, Sakız, Sisam, Ahikerya Adaları ve bunlara bağlı küçük adacıklar ile Kaş açıklarındaki Meis Adası İtalya'ya bırakıldı. İmroz (Gökçeada) ve Bozcaada ise Türkiye'ye iade edildi.

---

* İtalya, kendisine verilen adaları 10 Şubat 1947'de Paris Antlaşması'yla Yunanistan'a terk etti.

"**Trakya Sınırı: 1913 sınırının elde edilmesine çalışılacak.**" Bulgaristan'la sınır meselesi zaten yoktu. Yunanistan'la sınırı Meriç Nehri'nin Doğu yakası oluşturdu. Oysa Türkiye en azından orta çizgiyi (talveg hattını) sınır yapmak istiyordu. Meriç'in Batı yakasında kalan Edirne'nin Karaağaç Mahallesi, uzun tartışmalardan sonra, Yunanistan'dan talep edilen savaş tazminatı bedeli olarak geri alınabildi.

"**Batı Trakya: Misak-ı Milli maddesi gereği plebisit yapılacak.**" Misak-ı Milli'nin 3. maddesine göre Batı Trakya'nın hukuki durumu bölgede oturanların oylarıyla tayin edilecekti. Ancak Türkiye'nin halk oylaması isteğine İtilaf Devletleri ile Yugoslavya ve Romanya karşı çıktı ve oylama yapılmadı. Batı Trakya Türkleri kaderlerine terk edildi.

"**Boğazlar ve Gelibolu Yarımadası: Yabancı bir asker kuvvet kabul edilemez.**" Bu madde uygulatıldı ancak bunun karşılığında Türk tarafı ciddi tavizler verdi. Boğazların statüsü konusunda Britanya'nın isteklerine uyuldu. Türkiye'nin Boğazlar üzerinde söz sahibi olması ancak 1936 Montrö Sözleşmesi'nden sonra sağlanabildi.

"**Kapitülasyonlar: Kabul edilemez.**" Mali kapitülasyonlar çok önce, 1 Ekim 1914'te, İttihatçılar tarafından kaldırılmıştı. Dahası emperyalistler için artık kapitülasyonlar bir şey ifade etmiyordu, çünkü onlar bir ülkeyi sömürmenin modern yöntemlerini çoktan bulmuşlardı. Bu yüzden, İtilaf Devletleri kapitülasyonların yeniden konmasında ısrarlı olmadılar. Ancak Türkiye'ye beş yıl süreyle gümrük vergilerini artırmama cezası verdiler. Adli kapitülasyonlar konusunda ise pek başarılı olunamadı. Osmanlı İmparatorluğu veya herhangi bir yerel makamla İtilaf Devletleri ve ortaklarının uyrukları arasında 29 Ekim 1914 tarihinden önce usulüne uygun olarak yapılmış ayrıcalık sözleşmeleri geçerli sayıldı.

"**Azınlıklar: Esas mübadeledir.**" Yabancı uyrukların yargılanmalarına ilişkin usullerin değiştirilmesi ve Rum Patrikliği'nin ülkeden çıkarılması kabul ettirilememekle birlikte en büyük başarı bu maddede sağlandı. Ana antlaşmadan altı ay önce, Ocak 1923'te imzalanan Mübadele Antlaşması uyarınca 1924 yılına kadar 355 bin kadar Müslüman Türk Yunanistan'ı, 190 bin civarında Ortodoks Rum da Türkiye'yi zorunlu olarak

terk etti. Ancak mübadele Türk milliyetçilerinin istediği kadar radikal olmadı, *etablis* (yerleşikler) olarak adlandırılan 130 bin Müslüman Batı Trakya'da, 110 bin civarında Rum da İstanbul'da kaldı. İleriki yıllarda bunlar peyderpey ülkeden kaçırtılarak, Lozan'da verilen tavizler telafi edildi.

"**Osmanlı Borçları: Bizden ayrılan ülkelere paylaştırılacak. Yunanistan'dan alınacak tamirat bedeline mahsup edilecek. Olmazsa 20 yıl ertelenecek. Düyun-u Umumiye İdaresi kaldırılacak.**" Düyun-u Umumiye İdaresi kaldırıldı ve 1928 yılına kadar süren görüşmeler sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları ayrılan ülkelere paylaştırıldı. Ancak Türkiye'nin payına bu borçların yüzde 67'si olan 85 milyon altını liradan, Yunanistan'ın Türkiye'ye ödeyeceği savaş tazminatından düşürülmesi mümkün olmadı, çünkü Yunanistan tazminat ödemedi, onun yerine Karaağaç'ı verdi. Anlaşmaya göre bu borcu 37 yılda ödemeyi kabul eden Türkiye, 1929 Büyük Buhranı gibi ağır krizlere rağmen borcunu 1954'te (Lozan'ın öngördüğünden dört yıl önce) kapattı. Bu durum, "mali ve iktisadi gelişmemizi engellememe kaydı ile borçların ödenmesi kabul edilir" diyen Misak-ı Milli'nin 6. maddesinin ihlali anlamına geliyordu.

"**Ordu ve donanmaya sınırlama söz konusu olamaz.**" Aksine, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nın iki yakasından 15 kilometre derinliğindeki bölgelerin askersiz olması, Trakya'daki Türk jandarma sayısının beş bine indirilmesi kabul edildi.

"**Yabancı Kuruluşlar: Yasalarımıza uyacaklar.**" İtilaf Devletleri'nin beş sene müddetle [Türkiye'de adli idare ıslah edilinceye kadar] hukukçulardan müteşekkil bir müşavirler heyeti kurulması kabul edildi. Bu "Adli Komisyon" sonradan kaldırıldı ama Türkiye'deki hukuk reformlarını hep yabancı uzmanlar yönlendirdi.

"**Bizden ayrılan ülkeler için Misak-ı Milli'nin ilgili maddeleri geçerlidir.**" Kendisi için bile Misak-ı Milli'yi uygulayamayan bir ülkenin kendisinden ayrılan ülkeler için Misak-ı Milli'den söz etmesinin garipliğini not edip geçelim.

"**İslam cemaat ve vakıflarının hakları eski anlaşmalara göre sağlanacaktır.**" Bu konuda zaten İtilaf Devletleri'nin bir itirazı yoktu.

Daha fazlası alınabilir miydi?

Buna cevap vermek zor. Diplomatik beceriye sahip olmayan bir heyet, İngilizlerin ve Fransızların kontrol ettiği telgraf hatlarından yapılan istişareler, Türkiye'nin askerî ve ekonomik açıdan zayıf olması gibi bir dizi olumsuz faktörün ortaya çıkardığı bu antlaşmanın pek çok milletvekilinin içine sinmediğini biliyoruz. Nitekim antlaşmayı bu haliyle Milli Mücadele vermiş kadroların oluşturduğu Birinci Meclis'e imzalatmanın mümkün olmadığını gören Mustafa Kemal, Meclis'in feshini ve seçimlere gidilmesini sağlamıştı. Bu arada Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ağırlaştırılması da ihmal edilmemişti. 24 Temmuz 1923'te imzalanan antlaşmayı yeni Meclis 23 Ağustos 1923'te onayladı. Ancak üyelerinin tamamını Ebedi Şef'in seçtiği bu mecliste bile, 14 üye Lozan Barış Antlaşması'na "ret" oyu verdi. Bu tarihten sonra Türkiye kendi içine döndü ve Kemalist modernleşme projesine hız verildi. Lozan'ın alelacele imzalanmasının arkasında, bir an önce rejimin tahkim edilmesi işine yoğunlaşmak arzusu olduğu anlaşılıyordu. Başlıktaki soruya geri dönersek Lozan zafer mi yoksa hezimet mi? Öncelikle şunu hatırlayalım: Sevr, Anadolu'nun dört bir yanının işgal altında olduğu bir dönemde, adeta dipçik zoruyla imzalanmış bir antlaşmaydı. Lozan ise Milli Mücadele'den muzaffer çıkan güçlerin imzaladığı bir antlaşmadır.

Her ulus-devlet sembolik kurucu anlaşmalarına atıfta bulunmayı sever. Kemalistler için Lozan, Sevr ile içine düştükleri aşağılayıcı durumdan kurtulup, Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden yeni ve "tam bağımsız" bir ulus-devlet kurmanın doğuşunu tescil eden "kutsal bir metindir". Milliyetçi muhafazakârlar için Lozan, Osmanlı Meclisi'nde kabul edilen Misak-ı Milli ile tarif edilen sınırların çok gerisine düşülmesinin belgesidir. Çünkü Kıbrıs, Batı Trakya, Musul gibi önemli vatan parçaları dışarıda bırakılmıştır. İslamcı muhafazakârlar için (ki ben bu yorumlara katılmıyorum) Arap topraklarının dışarıda bırakılması ve Hilafet'in kaldırılması, buna karşılık Rum Patrikliği'nin İstanbul'da kalması Lozan'da Siyonistlere ve Masonlara verilen tavizlerdir. Ayrıca bu kısıtlı avantajları sağlamak için

bile İzmir İktisat Kongresi'nde liberal mesajlar verilmiş, ABD'ye Chester İmtiyazı tanınmış, İzmit Basın Toplantısı'nda Kürtlere özerklik vaat edilmiştir.

Ancak tüm bu kesimler, Sevr'in, Batı dünyasının Türklere karşı nefretinin simgesi olduğunda hemfikirdir. Sevr ile kendi ulus-devletlerini kurmanın eşiğine gelen Kürtler ve Sevr ile 1915'te kanlı biçimde sürüldükleri anavatanlarına dönmeyi uman Ermenilerin Sevr'i sevmesinde ise hiçbir gariplik yoktur. Nasıl ki bir Türk milliyetçisi için Lozan (tüm eksiklerine rağmen) iyi bir antlaşmadır, Ermeni veya Kürt milliyetçilerinin gözünde de Sevr iyi bir antlaşmadır. Bir tarihçinin gözünde ise, ne Sevr Batı'nın Türklere karşı nefretinin simgesidir ne de Sevr'i savunmak "vatan hainliği"dir. Aynı şekilde Lozan ne bir "zafer" ne de "hezimet" belgesidir. Her iki antlaşma da tarihsel şartların ve onların öne çıkardığı politik aktörlerin dikte ettirdiği belgelerdir. Bu antlaşmalara karşı takınılan tavır ise esas olarak Türk, Kürt veya Ermeni milliyetçiliği ile ilintilidir.

Özet Kaynakça

Akyol, Taha. *Ama Hangi Atatürk,* Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Demirel, Ahmet. "TBMM'de Lozan görüşmeleri", *Toplumsal Tarih*, sayı 115, Temmuz 2003, s. 78-81.

Ersoy, Tolga. *Lozan, Bir Antiemperyalizm Masalı Nasıl Yazıldı?,* Sorun Yayınları, İstanbul, 2002.

Göldaş, İsmail. *Lozan, Biz Türkler ve Kürtler,* Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.

Grew, Joseph C. *Lozan Günlüğü,* çev. Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001.

Meray, Seha L. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler,* cilt I, Yapı Kredi Yayınları, 1993.

Nur, Rıza. *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

Oran, Baskın. "Lausanne Barış Antlaşması", Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, ed. Baskın Oran, s. 214-238.

Sonyel, Salahi R. *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası,* TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, (1920-1945),* cilt I, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Yaşayan Lozan, yayına haz. Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

CUMHURİYET'İN İLANI ARİFESİNDE HİLAFET TARTIŞMALARI

İsmail Arar Lozan Barış Görüşmeleri'ni ara verdiği günlerden en önemlisini şöyle anlatır:

> 14 Ocak 1923 Pazar günü kalabalığın çoğunu sılaya giden ya da birliklerine dönen askerlerin ve onları uğurlamaya gelen köylülerin meydana getirdiği Ankara'nın sade ve gösterişsiz istasyonunda olağanüstü bir durum göze çarpıyordu. Uzun bacalı eski bir lokomotife bağlanmış beş vagonluk bir özel tren hazırlanmış, toprak peron üzerinde küçük bir merasim birliği yerini almıştı. İstasyon ve çevresi TBMM Muhafız Taburu'nun ["Topal" Osman'ın müfrezesi] milli kıyafetlerini giymiş Giresunlu erleri tarafından sıkı bir muhafaza altına alınmıştı. (...) Az sonra 1920 modeli açık Benz arabanın kulakları tırmalayan gürültüsünden Mustafa Kemal Paşa'nın geldiği anlaşıldı. Sert komutlar duyuldu. Paşa selam kıt'asının önünden geçti, kendisini geçirmeye gelen küçük bir topluluğun ellerini sıkarak trene bindi. (...) Vagonun penceresinden kimsesiz Anadolu bozkırını seyreden Mustafa Kemal Paşa o sırada şöyle düşünüyordu: "Padişahlığın kaldırılışı, halifelik makamının yetkisiz kalışı üzerine, halk ile yakından görüşmek, düşüncesini ve eğilimini bir daha incelemek önemlidir. Meclis son yılına girmiş bulunuyor. Yeni seçim dolayısıyla Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyeti'ni bir siyasal parti durumuna getirmeye karar verdim. (...) Bu konuda halkla karşı karşıya gelip görüşmek uygun ve yararlı olacaktır. (...) Sorulan sorulara karşılık olmak üzere konuşmalar yapacağım."*

---

* Paragrafta Atatürk'ün düşünceleri olarak verilen cümleler, *Nutuk*'ta şöyledir: "Efendiler, saltanatın ilgası, hilafet makamının salahiyetsiz kalışı üzerine, halk ile yakından temasa gelmek, ahvali ruhiye ve temayülatı fikriyeyi bir daha tetkik etmek mühimdi."

14 Ocak'tan 20 Şubat'a kadar 35 gün süren gezinin ilk durağı Eskişehir'di. Mustafa Kemal annesinin öldüğü haberini orada aldı ancak yola devam etmeye karar verdi. İzmit, Arifiye, Bilecik, İnegöl, Bursa, Eskişehir, Alaşehir, Salihli, Kasaba (Turgutlu), Menemen ve Manisa güzergâhı üzerinde pek çok konuşma yaptıktan sonra 27 Ocak 1923'te İzmir'e varan Mustafa Kemal'in ilk işi annesinin mezarını ziyaret etmek oldu. 29 Ocak'ta Uşakizade Muammer Bey'in kızı Latife Hanım'la evlendi, ardından 31 Ocak'ta toplanacak olan İktisat Kongresi için hazırlanan eski gümrük binasında bir söylev verdi, 1 Şubat'ta İzmir'den ayrılarak Akhisar üzerinden Balıkesir'e vardı. 7 Şubat'ta Balıkesir Zağanos Paşa Camii'nin minberinden cemaate yaptığı konuşmada şunları söyledi:

> Hutbeden maksat ahalinin tenvir ve irşadıdır (aydınlanması ve yolunun açılması), başka bir şey değildir. Yüz, iki yüz, hatta bin sene evvelki hutbeleri okumak insanları cehl (cahillik) ve gaflet içinde bırakmak demektir. Hutebanın (hatiplerin) herhalde nâsın (insanların) kullandığı lisanla görüşmesi elzemdir. (...) Binaenaleyh hutbeler tamamen Türkçe ve icâbatı zamana muvafık olmalıdır ve olacaktır!

Çanakkale Boğazı'ndaki birlikleri denetledikten sonra tekrar İzmir'e dönen Mustafa Kemal, 17 Şubat'ta İzmir İktisat Kongresi'ni açtıktan sonra, 18 Şubat'ta Eskişehir'de İsmet Paşa ile buluştu ve 20 Şubat'ta birlikte Ankara'ya döndüler.

İzmit Basın Konferansı

Falih Rıfkı (Atay) *Çankaya* adlı eserinde "1922 sonunda yeni bir devrin eşiğindeyiz. Fakat bu yeni devir henüz Mustafa Kemal'in bir sırrıdır. Cumhuriyet kelimesi 1923 yılında ilan olunan Halk Fırkası umdeleri arasında bile yoktur" der. Hatırlanacağı gibi, Saltanat'ın kaldırılması görüşmeleri sırasında, Meclis'te Halifelik yanlısı cephenin çok güçlü olduğu ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal'in hem Lozan'da görüşmelerin istediği gibi yürütmesini en-

gelleyen, hem de kafasındaki rejimi benimsemeyeceği anlaşılan bu kesimi tasfiye etmek için meclisi yenileme kararı verdiği açıktı. İşte İzmit Basın Konferansı'nın zirvesini oluşturduğu Batı Anadolu gezisi, Mustafa Kemal'in kafasındaki yeni rejimi halka ve aydınlara anlatmak için düzenlediği bir tür propaganda gezisiydi.

Bu gezinin önemli olayı 16/17 Ocak 1923 gecesi İzmit Kasrı'nda yapılan basın toplantısıydı. Toplantıya davet edilen gazeteciler sırasıyla *Vakit*'ten Ahmet Emin (Yalman), *Tevhid-i Efkar*'dan Velid Ebuzziya, *İleri*'den Suphi Nuri (İleri), *Tanin*'den İsmail Müştak (Mayakon), *Akşam*'dan Falih Rıfkı (Atay), *İkdam*'dan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), *İzmit İleri*'den Kılıçzade İsmail Hakkı beyler olup, üç de izleyici vardır: Ankara Hükümeti'nin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan (Adıvar) Bey ile eşi Halide Edip Hanım ve Adnan Bey İstanbul'a gelene kadar aynı görevi yapmış olan İstanbul Kızılayı'nın başkanı Hamid Bey. Toplantı TBMM'nin yeminli dört kâtibi tarafından zabıt altına alınmış, ancak konuşmaların yayınlanmaması kararlaştırılmıştı. Yine de bazı gazeteciler dönüşlerinde toplantıdan genel olarak söz eden yazılar kaleme aldılar. Toplantı boyunca 60'dan fazla konu başlığı üzerine durulduğu halde, Mustafa Kemal'in gazetecilerle en çok konuşmak istediği konunun Hilafet olduğu, sorduğu sorulardan gayet rahat anlaşılır.

Peki ne olmuştur da daha üç ay önce Saltanat'ın kaldırılması sırasında muhafaza edilmesine Mustafa Kemal'in bile itiraz etmediği Halifelik böylesine rahatsızlık yaratır olmuştur? Bu rahatsızlığın görünürdeki nedenlerinden ilki, yeni Halife Abdülmecid Efendi'nin biat törenini takiben teşekkür telgrafını TBMM Başkanlığı yerine "Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" diye çekmesi, imzasını da "Halifeyi Resullullah Hadimü'l-Haremeyni'ş-şerifeyn Abdülmecid bin Abdülaziz Han" diye atmasıdır. Bilindiği gibi atanması sırasında Halife'ye imzasını "Halife-i Müslimin" veya "Hadimü'l-Haremeyni'ş-şerifeyn" olarak atması, ayrıca "han" gibi hanedan çağrıştıran unvanlar kullanmaması gayet açık biçimde anlatılmıştı. Dahası, Halife olarak atanmasından sadece iki ay sonra Abdülmecid Efendi'nin sakallarını tam boy uzatıp, bütün nişanlarını takıp sağda solda gezmeye başla-

ması, ardından da Hilafet konusundaki olumlu görüşleri gayet iyi bilinen Doğu Trakya Komutanı ve İstanbul'daki geçici askerî kumandan Refet (Bele) Paşa'nın Abdülmecid Efendi'ye süslenip püslenmiş Konya adlı bir beyaz at hediye etmesi epey can sıkmıştır ki Abdülmecid Efendi Eyüp Camii'ndeki cuma namazlarından birine Halifelik nişanları ile katılınca, bundan 2,5 ay önce cesaret edilemeyen adımın atılması için uygun atmosfer yakalanmıştı.

Aslında, Muğla Milletvekili Yunus Nadi Bey'in 26 Kasım 1922 tarihli *Yeni Gün* gazetesinde yazdığı "Meclis'te Yeni Bir Cidal Devri" başlıklı yazısında belirttiği gibi, İkinci Grup, Halifeliğin başına bir iş gelmemesi için sıkı bir çalışma içindeydi.

Lozan görüşmelerinin kesintiye uğraması üzerine Paris'e gelen ve Londra'da yayınlanan *Muslim Standard* adlı gazeteye verdiği demeçte Hilafet Komitesi'nin manevi desteğini şükranla karşıladığını belirttikten sonra muhabirlerin Hilafetin akıbetine ilişkin sorularını 29 Kasım 1922 günü cevaplayan İsmet Paşa'ya göre Halifeliğin yetkilerinin yeniden Türkiye hudutları içine alınmasını Ankara'nın Müslüman milletlerin özgürlüklerine karşı gösterdiği hassasiyetin bir göstergesi olarak kabul edilmeli ve bundan memnuniyet duyulmalıdır. Çünkü eskiden saltanata ve hanedana yani bir şahsa bağlı olan hilafet makamı Meclis'e bağlanarak kurum olarak güçlenmiştir. Arnold Toynbee'ye göre, 24-27 Aralık 1922'de Gaya'da toplanan Cemiyet-ül Ulema-yı Hind adlı örgüt TBMM'nin Vahdeddin yerine Abdülmecid Efendi'yi halife seçmesini onaylamış ancak halifenin şeriatın gerektirdiği iktidar ve itibarı sürdürmesi ve İslam dünyasına danışılmadan statüsünün değiştirilmemesini dilemiştir.

Mecliste yaptığı konuşmada, "[B]irtakım Şükrü Hocalar 'efkarı umumiye-i İslamiye tereddüt ve ıstırabata düşmüştür" diyerek hareket ve faaliyete geçtiler" diye sahneyi açan Mustafa Kemal'in sözünü ettiği "Şükrü hocalar", 15 Ocak 1923'te (yani Batı Anadolu gezisine başladıktan bir gün sonra) özetle "Halife meclisin, meclis halifenindir" fikrini işleyen "Hilafet-i İslamiye ve BMM" başlıklı bir risale yayınlayan Karahisar-ı Sahip (Afyonkarahisar) Mebusu Hoca Şükrü Efendi ve arkadaşlarıdır. Hoca Şükrü Efendi "Milli Mücadele'ye katılanların katli vaciptir" şek-

lindeki Şeyhülislam Dürrizade Es Seyyid Abdullah'ın fetvasına karşı çıkarılan ve fetvayı veren Rıfat Börekçi'nin adından dolayı Börekçi Fetvası diye bilinen fetvaya imza veren Anadolulu hocalardan biriydi. Meclis'in en faal üyelerinden biri olduğu halde mebusların da savaşa gitmeleri kararı verildiğinde İslamköy yakınlarında kurulan ve gösterdiği kahramanlık yüzünden daha sonra Çelik Alay diye anılan alayla savaşa katılan (ve 1934'te Çelikalay soyadını alan) Hoca Şükrü Efendi'nin yayınladığı risale yüzünden gördüğü tepki gayet ironikti. Büyük bir tesadüf eseri, risaleyi sahibi olduğu matbaada basan da İkinci Grup'un önde gelen mensuplarından, Trabzon mebusu, bir başka "Şükrü" olan Ali Şükrü Bey'di.

Risale savaşları

O dönemde bir nevi risale savaşları yaşanır ancak yayınlanan 30 kadar risaleden sadece "F. C." imzalı olan Hoca Şükrü Efendi'ye itiraz niteliğindeydi. Bunun dışında, Saltanat'ın kaldırılmasında ilk adımı atan Antalya Mebusu Rasih (Kaplan), Muş Mebusu Elhaç İlyas Sami ve Siirt Mebusu Halil Hulki adlı üç "sarıklı" tarafından değişik halifelik yorumlarına karşı "Milli Hâkimiyet" kavramını savunan ve "İslamiyette ruhani ve cismani farkı yoktur. Böyle bir farka delalet edecek şekilde bulunmak kafiri taklittir" diyen bir başka risale daha vardı. Bu üç hoca, Hoca Şükrü Efendi'nin risalesinde Saltanat'la Hilafet'in ayrılığının geçici olduğunu söylemesine itiraz ederek, "Hayır efendim! Vaziyet muvakkat değildir. Hal-i tabii ve asli budur!" diyerek resmî görüşü adeta ilan etmişlerdi.

İşte böyle bir atmosferde, 16-17 Ocak gecesi İzmit Kasrı'nda yapılan toplantının başında "İstanbul'da hilafet ve saltanat meselesi mevzubahis oluyor mu?" diyerek konuyu açan Mustafa Kemal, gazetecilerin çekingen biçimde ve kısaca görüşlerini belirtmesinden sonra İstanbul'un coğrafi ve siyasi mevkiinden başlayan, nüfus, Meclis'teki durum, İkinci Grup'un kurulması gibi konuları da kapsayan uzun bir açıklamaya girişmişti. Gazetecileri halifelik meselesine dair soru sormaları için teşvik

eder ancak soruların kendi istediği gibi formüle edilmemesine tahammülü olmadığı da bellidir. Nitekim daha sonra belirttiği gibi İzmit, İleri'den Kılıçzade İsmail Hakkı Bey'in "Yeni hükümetin dini olacak mı?" diye sorması kendisini çok rahatsız etmiştir. "Laik hükümet tabirinden dinsizlik manası çıkarmağa mütemayil ve vesilecu olanlara fırsat vermemek maksadı" ile "o gün istemeden de olsa "Vardır efendim fakat İslam dini hürriyet-i efkâra mâni değildir" der. Hakkı Bey'in "Yani hükümet bir din ile tedeyyün edecek mi?" şeklindeki ısrarı üzerine de "Edecek mi, etmiyecek mi bilmem. Bugün mevcud olan kanunlarda aksine bir şey yoktur. Millet dinsiz değildir, mütedeyyindir. Dini de din-i İslam'dır. Dini reddecek ortada bir sebeb yoktur" demek zorunda kalmıştı. Ancak o gün toplantıyı terk edenlerin büyük bir kısmı, Mustafa Kemal'in Hilafet ve laiklik konusunda radikal adımlar atacağını anlamış olmalıdır.

İstanbul Muhalefeti

Mustafa Kemal'in daha önce çeşitli vesilelerle söylediği gibi yeni rejim "ne monarşi ne teokrasi ne mutlakiyetçiliğin herhangi bir biçimine sahip olmayacaktı." Mustafa Kemal'in bu sözleri sarfettiği günlerde Enver Paşa'nın Orta Asya içlerinde "Damad-ı Hilafetpenahi" unvanı ile savaştığı hatırlanınca bu rahatsızlığın nedeni daha iyi anlaşılır. 15 Nisan 1923'de Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan tadilatla muhalefet etmek neredeyse imkânsız hale getirildiyse de 1923'ün o aylarında sadece Ankara'da değil, İstanbul basınında da birbirine karşıt iki grup vardı. Birinci Grup'ta *İkdam*, *Tanin*, *İleri, Vakit*, *Akşam*, *Yeni Gün* ve *Tevhid-i Efkâr* gibi Milli Mücadele'yi destekleyen gazeteler; İkinci Grup'ta ise *Alemdar* ve *Peyam-ı Sabah* gibi eski rejimden yana olanlar bulunuyordu. Ankara'da ise çeşitli nedenlerle Halifeliğin korunmasını savunan İkinci Grup güç kazanmakta, grubun Ali Şükrü Bey'in *Tan* Gazetesi aracılığıyla yürüttüğü propaganda giderek şiddetlenmekteydi. Abdülmecid Efendi de bu atmosferden yararlanmakta gecikmez ve kendisini ziyarete gelen Amerikalı yazar Samuel Crowter ile uzun bir söyleşi gerçekleştirmişti.

Söyleşinin ana teması Abdülmecid Efendi'nin "emperyalizmin her türlüsüne karşı olması" ise de röportajın "Halife Hazretleri'nin ilk mülakatı" olarak takdim edilmesi Ankara'yı rahatsız etmişti. Ağustos'ta durum Hilafet yanlılarının aleyhine dönmeye başlayacaktı. Çünkü yeni seçimlerde sadece İkinci Grup üyeleri değil, eski İttihat ve Terakki mensuplarının da varlık göstermeleri önlenmişti. Seçilenlerin ezici çoğunluğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu üyelerindendi.

11 Ağustos'ta (İkinci) Meclis açıldı, iki gün sonra Meclis Başkanlığı'na Mustafa Kemal seçildi, aynı gün Lozan görüşmeleri sırasında İsmet Paşa ile ters düşen Rauf Bey başbakanlıktan çekildi ve yeni Başbakan Fethi (Okyar) Bey döneminde 23 Ağustos'ta Lozan Barış Anlaşması TBMM'de onaylandı. Kendisine rağmen Meclis İkinci Başkanlığı'na Rauf Bey'in seçilmesini tahammül edemeyen Mustafa Kemal'in çıkardığı bir siyasal krizle Cumhuriyet'in ilanına giden yol açıldı.

Özet Kaynakça

Akgün, Seçil Karal. *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, 1924–1928,* Temel Yayınevi, İstanbul, 2006.

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları*, Doğan Kardeş Matbaası, İstanbul, 1969.

Cebesoy, Ali Fuat. *Siyasi Hatıralar, Lozan'dan Cumhuriyet'e*, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

Demirel, Ahmet. *Birinci Mecliste Muhalefet -İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Mustafa Kemal Atatürk, Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.

Öke, Mim Kemal. *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Satan, Ali. *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2008.

Tunçay, Mete. *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

DEVLETİN MAKARR-I İDARESİ ANKARA'DIR!

Ankara'nın Milli Mücadele'nin fiili başkenti olmasında, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa kumandasındaki 20. Kolordu'nun merkezinin burada olmasının payı büyüktü. 1919 yılının Eylül ayında, Ali Fuad Paşa ile Ankara Müftüsü Rıfad (Börekçi) Efendi'nin liderliğini yaptığı Azm-i Milli Cemiyeti, İstanbul yanlısı Ankara Valisi Muhiddin Bey'i yargılanmak üzere Sivas'a göndererek, yerine Yahya Galib'i atamışlardı. Sivas Kongresi sırasında Elazığ Valisi Ali Galib'in (iki vali akraba değildi) Sivas'ı basarak Kongre'yi dağıtmayı ve Mustafa Kemal'i İstanbul'a götürmeyi planlaması, Sivas Valisi Reşid Paşa'nın Fransız Jandarma Müfettişi Mr. Brunot'nun önerisi ile Mustafa Kemal'e Kongre'yi başka yerde toplamayı önermesi, Mustafa Kemal Amasya'ya doğru yola çıktığında Şeyh Receb, Ahmed Kemal ve Celal adlı üç kişinin İstanbul'a Mustafa Kemal'in aleyhine bir telgraf çekmesi gibi pek çok tatsız olay, Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelmesi için uygun zemini hazırlamıştı.

Mustafa Kemal ve Sivas'ta seçilen Heyet-i Temsiliye üyeleri, Ankara'ya 27 Aralık 1919 Cumartesi günü öğleden sonra geldiler. 23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi Ankara'nın yeni devletteki rolüne dair ilk ciddi ipucu idi. Gerçi, Eskişehir bozgunundan sonra Ankara tahliye edilmiş ve hükümetin önemli kadroları Kayseri'ye taşınmıştı ama Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasının verdiği özgüvenle Mustafa Kemal, Kasım 1921'de *Le Temps* gazetesi yazarı Madame Berthe G. Gaulis'e, "Siyasi başkent Anadolu'nun yüreğinde olacak. Avrupa'nın ve Asya'nın temsilcileri bizlerle burada buluşacaklar, bütün diplomatik sorunlar burada ele alınacak, iç ve dış politika burada oluşacak. Türk milletinden doğma hükümet Ankara'da çalışacak" diyecekti.

Asyalı başkent

1922'de Ankara'yı ziyaret eden İngiliz gazeteci Grace M. Ellison'ın aşağıdaki ifadeleri, Kemalist kadroların ruh halini büyük ölçüde yakaladığını gösteriyordu:

> Acayip, ama bir insanın bu bozkır kasabasında gözüne çarpan "büyük doğuş" havası İstanbul'da yok. Türkler aynı düşüncede birleşmişler ve seçimleri için tam ve pratik sebepler ileri sürmüşler. İstanbul'da insan geçici olarak kalabilir. Fakat onlar Asyalı bir başkent istiyor. Onlar kendi ülkelerini savaş gemilerinin muhtemel saldırılarından uzak bir yerden yönetmek istiyorlar. Eylemin beşiğiyle bağlılıklarını bu yeri seçmekle sürdürebilecekler. Bundan başka bu bozkır kasabasında ilkel ve Asyalı bir çekicilik var. Böylece kendilerini Batı'nın ticaret üstüne kurulu imparatorlarının entrika ve maddeciliğinden korumuş olacaklar.

Önce laterna sesleri kesildi

Haymana Kaymakamı iken Ankara'da Polis Müdürlüğü görevine atanmış olan Ali Cemal (Bardakçı) Bey'e göre, Muhittin Paşa'nın yerine vali olarak atanan Defterdar Yahya Galib için "laterna gürültüsü Ankara'nın haysiyeti ile bağdaşmamakta" idi. Yahya Galib, Cemal Bardakçı'ya, "Beni ve şehri bu laterna gürültüsünden kurtaracaksın. Ötesini sen bilirsin" demişti. "Mütareke'den bu yana devam eden taşkınlıkları önlemek için benimle gelen dört Haymanalı ile Ankara (...) sokaklarına daldık. Aradan bir hafta geçmişti ki ortalıkta ne laternalar ne silah sesleri ve ne de sokaklarda İngiliz ve Fransız komiserlerine güvenerek serkeşlik edenler kalmıştı" diye anlatmıştı görevi nasıl yerine getirdiğini Cemal Bey.

Ankara'daki Rum cemaati, Yunan ordusu Polatlı'ya kadar geldiğinde umutlanmış, hatta orduyu karşılamak üzere bayraklar bile hazırlamıştı. Ancak ricat haberi ile birlikte umutlar sönmüş ardından da infazlar başlamıştı. Her gün 28-30 genç, Yunan

esirler, asker kaçakları ve rejim muhalifi Müslümanlar Atpazarı'ndaki darağaçlarına gönderilmeye başlamıştı. 9 Eylül 1922'de İzmir geri alındığında, geride kalanların Ankara'dan çıkmasına izin verildi.

Falih Rıfkı, *Çankaya* adlı eserinde şöyle anlatmıştı "Türklere kalmış" Ankara'yı:

> Vaktiyle hıristiyanlar Ankara'nın bütün iyi geçim ve kazanç kaynakları üstünde kurulmuşlar, Kale'nin istasyona bakan sırtını konakları, otelleri, lokanta ve hanları ile donatmışlar. Çankaya ve Keçiören semtlerine de asma, yemiş ve gölge ağacı dikerek yaz için serince birer köşe edinmişler. Biz Türkler efendiliğimizle kalmışız ama, onlar, çorbacımız kesilmişler. [1]923'te Ankara'ya geldiğimiz vakit, bağ evleri ile müstesna, Hıristiyan mahallesinden eser yoktu. Trenden inince iki taraflı bir bataktan, ağaçsız bir mezarlıktan, kerpiç ve hımış esnaf barakaları arasından geçerek tozuması bir türlü bitmeyen bir yangın yerine sapardık. Şimdi geri bir Anadolu kasabasının bile o günkü Ankara kadar iptidai olduğunu sanmıyorum. (...) Ankara, İstanbul surları dışındaki bütün Türkiye'nin sembolü idi. Ermeniler ve Rumlarla beraber hayat ve "ümran" denecek ne varsa hepsi sökülüp gitmişti. Bu şehri ve bu memleketi temelinden çatısına kadar kuracaktık. (...) Gazi Mustafa Kemal havuzlu küçük bir köşkte otururdu. Galiba bir İngiliz yapağı tüccarının evi imiş. (...) Gündüzleri Meclis'ten başka vakit geçirecek yer yoktu. Akşamları Mustafa Kemal tarafından çağrılmaya can atardık. Eğer davetli değilsek, Meclis'in yakınındaki aşçı dükkânının içki içebildiğimiz köşesinde toplanırdık. Men-i müskirat [içki yasağı] kanunu yürürlükte idi. İçkimizi polis müdürünün adamlarından temin ederdik. Bunun adı da "Dilaver suyu" idi. (...) Ruslar devamlı otururlar, öteki yabancılar ara sıra gelir ve hemen dönerlerdi. (...) Eşek yerli halkın başlıca nakil vasıtası olmakta devam ediyordu. (...) Yalnız toplantılar değil, evler, oteller, sokaklar hep kadınsızdı. (...) Bir gün bir milletvekiline İstanbul usulü çarşaf giyen karısı ile Karaoğlan çarşısında rastlanması Meclis'te dedikodu konusu olmuştu. (...) Dairelerde, ancak aç kaldıkları için İs-

> tanbul'u bırakan memurlar vardı. Bir siyasi hırsları ve heyecanları da olmadığından bunlar büsbütün bedbaht kimselerdi. Beş on memurun bir tek kerpiç odaya sığındığı olurdu. (...) Tek avuntu, ara sıra İstanbul'a kaçmak! (...) Sabahleyin kalkar, öğle yemeğini Polatlı, akşam yemeğini Eskişehir istasyonunda yer, geceyi rahatsız kompartımanlarda geçirir, ertesi sabah Kocaeli'nin yeşil tabiatını ve körfezin mavi sularını görünce, ölmüşken dirilmişe dönerdik.

O yıllarda "İstanbul'a kaçmak" hemen hemen tüm Kemalist aydınların ortak özlemi idi ama "Payitaht-ı Saltanat-ı Seniye", "Makam-ı Hilafet-i İslamiye", "Dersaadet" gibi görkemli unvanları olan İstanbul'a bağlılığın "eski rejime bağlılık demek" olduğu günlerdi. Mustafa Kemal 16/17 Ocak 1923 tarihinde İzmit Kasrı'nda İstanbul'un önde gelen gazetecileri ile yaptığı ünlü toplantıda, Suphi Nuri (İleri) Bey'in sorusu üzerine şu cevabı vermişti:

> Hükümet merkezi neresi olmalıdır? Düşündük. Bendenizce iki nokta-i nazardan tetkikat yapmak icab eder. Biri her nevi taarruz ve tecavüze karşı yerinden kıpırdamayarak kuvvet ve sükûnetini muhafaza edecek bir yer olmalı. (...) Yoksa bir geminin topundan telaşa düşebilecek bir yerde hükümet merkezi olmaz. İkincisi: Hükümet merkezi öyle bir yerde olmalı ki hükümet nazarını memleketin bütün muhitlerine müsavi surette atfedebilsin. (...) Herhalde birçok sebepler Hükümet Merkezi'nin [Ankara-Kayseri-Sivas] müsellesi [üçgeni] dahilinde bir noktada olmasını icap ettiriyor. Bu müsellesin bir re'sinde [noktasında] bulunan Ankara pek âlâ merkez olabilir. Esasen hadisat [olaylar] da orasını merkez yapmıştır.

Başkent tartışmalarının tarihçesi

Başkentin İstanbul dışına taşınmasını ilk öneren, Osmanlı ordusunda 15 yıl hizmet eden Alman askeri Goltz Paşa'ydı. 1912 yılında 140 bin kişilik Bulgar ordusunun Çatalca'ya dayandığı

günlerde, Avusturya'da yayınlanan *Neue Freie Presse* gazetesinde yayımlanan "Barıştan Sonra Türkiye" ve "Son Uyarı" başlıklı iki makalesinde, İstanbul'un atmosferinin insanları gevşettiğini, İstanbul'un belli bir konuya odaklanmaya izin vermediğini ve eğer İstanbul başkent olmaya devam ederse Avrupa'dan aksedeen problemlerle uğraşmaya devam edeceğini yazmış ve yeni başkent olarak Konya, Kayseri, Halep ve Şam'ı önermişti. Bu öneriler İstanbul basınında günlerce tartışılmış, bazıları desteklemiş, bazıları eleştirmişti. Kütahya Mebusu Ferit (Tek) Bey, *İfham* gazetesinde yayımlanan "Konstantiniye'den Osmaniye'ye" başlıklı makalesinde "üç taraftan tehlikeye maruz bir noktada payitaht kurulmaz" demiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun küçülmesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmişti. Ferit Bey'e göre yakında geriye köşelerini İstanbul, Rodos, Kerkük ve Hopa'nın oluşturduğu bir dikdörtgen kalacak, yeni başkent bu dikdörtgen içinde bir yerde olacaktı. Ferit Bey'e göre coğrafik ve stratejik açıdan en elverişli şehir Kayseri idi fakat Kayseri başkent olmaya müsait olmadığı için aynı mevkide Osmaniye adlı yeni bir şehir kurulmalıydı. Mustafa Kemal'in bu tartışmalardan da etkilendiği açıktı.

Kâzım Karabekir ve Rauf Bey bu karara şiddetle karşı çıktılar, ancak İsmet Bey ve 14 arkadaşı Ankara'nın "devletin makarr-ı idaresi" (idare merkezi) olması için önergelerini verdiler. Önerge 13 Ekim 1923'te kabul edildi. Karara sadece Bağımsız Gümüşhane Milletvekili Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey ret oyu vermişti. Bu karar 1921 Teşkilat-ı Esasiye'sine bir madde olarak eklendi. Böylece, İstanbul'un 470 yıl süren saltanatına son verildi.

1916 Ankara Yangını ve Gayri Müslimlerin Tasfiyesi

1922'de Fransız *Les Temps* gazetesinin muhabiri olarak Türkiye'ye gelen Paul Gentizon, 1929 yılında yayımlanan *Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu* adlı eserinde o günlerin Ankara'sını şöyle anlatır: Angora, Kemalistler 1920'de oraya yerleştiklerinde, hatta daha sonraları, 1923'te (...) ilk kez gördüğümde (...) ağır ağır can çekişerek ölmeye mahkûm olmuş gibiydi. Eski semtlerde, Türk kentlerinin o bilinen hoş, çekici havasından eser bile yoktu. (...) Zeminin korkunç engebeleriyle birleşen nemli sokakçıklar, ayakta duramayan viran evler, delik deşik olmuş kulubeler, boş arsalar, yıkık duvarlar, harap hanlar, çukurlar, su birikintileri, döküntüler, pislik ve bu korkun yıkıntıda, yırtık pırtık giysiler içinde bir kalabalığın ürkütücü sefaleti (...) 1918'de orada iki bin ev alev alev yanmış. Ve şimdi onların kent merkezindeki yerlerinden geriye, mantar ve böğürtlenlerin istilasına uğramış boş bir alan kalmış.

Bu satırlar Taylan Esin'in "Yunanca Kaynaklara Göre 1916 Ankara Yangını" yazısından. Gentizon'un yanlışlıkla "1918'de" dediği 1916 yangınından önceki Ankara nasıl bir yerdi? Yangın nasıl çıkmıştı? Yangından sonra neler olmuştu? Bunları Taylan Esin'in makalesinden ve Taylan Esin ve Zeliha Etöz'ün *1916 Ankara Yangını* adlı kitabından anlamaya çalışalım.

Yangın 13 Eylül 1916 günü başlamış, Refik Halit Karay'a göre iki gece/bir gün, başka kaynaklara göre üç gece/iki gün sürmüştü. 21 Eylül 1916 tarihli bir rapora göre yangında 1.030 hane, 935 dükkân, iki cami, altı mescit, yedi kilise, üç hastane, iki tevkifhane, bir polis karakolu, Reji ve İTC Kulüp binaları ile şehrin yarısı yanmış, beş kişi ölmüştü. Rapora ekli haritadan anlaşıldığı kadarıyla yangında Ermeni ve Rum mahalleleri neredeyse tümüyle yanmış, buna karşılık yangın Hallac Mahmud Camii'nin ve Kuyulu Kahve'nin batısına uzanmadığı için Müslüman mahalleleri görece az zarar görmüştü.

Yangına tanıklık eden Andronikí Karasuli-Mastoridu'ya göre 8 bin Hıristiyan evini, Evdokya Epeoğlu Bakalaki'ye göre

toplam 12 bin evi kül etmişti. İngiliz belgelerine göre, geride sadece 100 civarında Rum evi ile Ankara Çayı'nın kenarında 50 kadar Ermeni evi kalmıştı. Yangında Ankara Rum Metropolithanesi arşivleri tamamen yok olmuştu. İstanbul'daki Ayasofya'dan bile eski olduğu rivayet olunan, 15. yüzyılda camiye çevrilen, 1916'da sadece yıkıntıları kalmış olan Aziz Klementos Kilisesi de yok olan dinî yapılar içinde en önemlisiydi. 1914'te askerî hastane yapılmak üzere el konulmuş olan üç gayri Müslim okulu da yanmıştı.

Rum yazarlara göre yangın Ermeni mahallesinde başlamıştı. Ama nasıl başladığını bilinmiyordu. Karasuli-Mastoridu "kundaklama" demekle yetinmişti. Epeoğlu Bakalaki ise şu satırları yazacaktı: Türkler sakinliklerini koruyarak dükkân ve evlerini boşaltarak ve Hazine ile olan hesaplarını bir kerede ve tümden mahsup etmek için ateşe verdiler. Yangın hiçbir şeyin kurtulmaması içindi. Bu ana baba gününde Rum mahalleleri de temizlenmişti. Görüntüyü kurtarmak için asgari sayıda Türk evinin de yanmasına izin verdiler.

Bazı görgü tanıklarına göre yangının hızla yayılmasının nedeni, bazı grupların yangına su değil gazyağı dökmesiydi. Refik Halit Karay da "sokaklardaki eşyaların üzerine sanki gaz dökülmüş, benzin serpilmiş gibi alevlendiğini" yazmıştı. Karasuli-Mastoridu de "İnsanların birbiri ardına yangını söndürme çalışmalarını bıraktıklarını ve vazgeçmeye başladığını gördüm. Bazıları ne oluyor diye sordu. Başlarındakiler, ateşi söndürmelerini yasaklamış ve evleri yanmaya terk etmişti, soranlara bunu söylediler" demişti. Karasuli-Mastoridu ardından, Ortodoks ahalinin Aziz Nikolaos Kilisesi'nin yanmasını önlemek için olanca güçleriyle dış cephesini halılarla örtmeyi ve ıslatmayı başardıklarını ancak bir grup Türk'ün dayısına okkalı bir tokat atıp "Bırakın yansın hınzır gâvurlar, daha örnek almadınız mı, dağılın buradan!" dediğini eklemişti. Bu anlatılar ve yangının ulaşmadığı Ulus'taki Aziz Nikolaos Kilisesi'nin de yanması, yangının kasıtlı olarak gayri Müslimleri kaçırtmak için çıkartıldığı tezleriyle uyumluydu.

1914 nüfus verilerine göre Ankara merkez kazasında 69 bin 66 Müslüman, 3.327 Rum-Ortodoks, 915 Protestan, 3.341 Gregoryan, 6.690 Katolik olmak üzere toplam 14.400 gayri Müslim yaşıyordu. Bu sayılara göre Ankara merkezin nüfusunun yüzde 20'si gayri Müslim'di. Ermenilerin ezici bölümü 1915'te sürülmüş, katledilmişti. Böylece 1916'da Ankara'da 2 bin Katolik Ermeni, 1.500-2 bin arasında da Ortodoks (Rum-Ermeni) olduğu sanılıyordu. Yangından sonra kalan Ermenilerin çoğu Ankara'dan taşındı.

Rumlar için sürgün tarihi ise 1921 idi. Bu tarihe kadar Rum cemaati önemli bir baskı görmemişti. Hatta Karasuli-Mastoridu'ye göre cemaatin Yunanistan özlemini dile getiren müsamerelerini Türkler de izliyor ve ayakta alkışlıyorlardı. Ancak İtilaf Devletleri'nin komiserlerinin Ankara'dan çekildiği Mart ayından itibaren Rum evleri aranmaya başlamış, erkekler hapse atılmış, mahkeme, sürgün veya infazlar başlamıştı.

Özet Kaynakça

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları*, Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul, 1969.

Bardakçı, İlhan. *Taşhan'dan Kadifekale'ye*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1975.

Esin, Taylan ve Zeliha Etöz. *1916 Ankara Yangını*, İleşitim Yayınları, İstanbul, 2015.

Goloğlu, Mahmut. *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, Başnur Matbaası, İstanbul, 1971.

Karaosmanoğlu,Yakup Kadri. *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

—. *Vatan Yolunda*, Selek Yayınevi, İstanbul, 1958.

Karay, Refik Halit. *Ankara*, haz. Ali Birinci, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2009.

Kasparian, Alice Odian. "The 915 Massacres of the Armenian in the State of Angora, Turkey", *Journal of Armenian Studies*, 1992, IV, sayı 1-2, s. 119-136.

Koç,Vehbi. *Ankara'nın İlk Günleri*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara, 1988.

Selen, Hamdi Sadi. "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Konferansları I*, TTK Yayınları, Ankara, 1964.

Türsan, Nureddin. *Ankara'nın Başkent Oluşu*, Harp Akademileri Basımevi, Ankara, 1981.

YENİ BİR DÖNEMİN BAŞLANGICI: CUMHURİYET'İN İLANI

11 Ağustos 1923 günü TBMM açılmış, iki gün sonra Meclis Başkanlığı'na oybirliğiyle Mustafa Kemal seçilmiş, aynı gün Lozan görüşmeleri sırasında İsmet Paşa ile ters düşen Rauf Bey başbakanlıktan çekilmiş ve yerine Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı Ali Fethi (Okyar) Bey getirilmişti. Mustafa Kemal'in tüm üyelerini elleriyle seçtiği (kendi tabiriyle) "kız gibi meclis", 23 Ağustos'ta "Musulsuz" Lozan Barış Antlaşması'nı onaylayarak (yine de 14 red oyu vardı) Mustafa Kemal ve ekibini büyük bir dertten kurtarmıştı.

23 Eylül 1923 tarihli *Neue Freie Presse* adlı Avusturya gazetesinde çıkan bir haber Lozan tartışmalarına nokta koydu. Habere göre Mustafa Kemal, basında 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye'de (anayasa) tadilat yapıldığına dair haberler hakkında şöyle demişti:

> (...) bütün bu tadilat cumhuriyet esasına müteveccih [yönelik] olacaktır. Türkiye hal-i hazırda olduğu kadar istikbalde de daha fazla demokratik bir cumhuriyet olacaktır. Hiçbir suretle Garp cumhuriyetlerinin sisteminden farklı olmayacaktır. Türkiye'nin bu cumhuriyetlerden ayrıldığı bir şekil meselesinden başka bir şey değildir.

Gazeteler, tartışmaya adeta balıklama daldılar. Gazetelere göre, yeni devletin adı "Türkiye Halk Cumhuriyeti" veya "Türk Halk Devleti" olacaktı. 27 Eylül günü bu demecin resmen doğrulanmasıyla kamuoyunda ateşli bir tartışma başladı. 7 Ekim'de İstanbul basınını "ortalığı velveye vermekle" suçlayan Yunus Nadi'nin *Yeni Gün* gazetesindeki sorulu cevaplı makalede, "Ha-

yır, cumhuriyet ilan olunmayacaktır. Zaten mevcut olan idarenin cumhuriyet olduğu söylenecektir" denirken; 8 Ekim tarihli *Tevhid-i Efkâr*'da Velid Ebuziyya, "İstanbul'a Türk ordusunun girişi şerefine rica ediyoruz, hükümet sürekli münakaşa ve mücadele siyasetini terketsin, Cumhuriyet mi yapacak, başka bir hükümet şekli mi yapacak, ne yapacaksa yapsın ve olumlu bir çalışma dönemi açsın" diyordu.

Cumhuriyetçiler-La Cumhuriyetçiler

13 Ekim'de Ankara başkent ilan edilirken, toplum Cumhuriyetçiler ve Lâ Cumhuriyetçiler (cumhuriyet karşıtları) diye ikiye bölünmüştü. Cumhuriyetçiler "Amerikanvari", "Fransızvari" ve "Türkiye tarzı" diye üçe; Lâ Cumhuriyetçiler ise "Hakimiyet-i Milliyeciler" ve "İttihatçılar" diye ikiye ayrılıyordu. Gazeteler uzun uzun Fransız ve Amerikan sistemlerinin analizlerini yapıyorlar, eksilerini ve artılarını sayıyorlardı. Kimine göre Fransız sistemi, kimine göre Amerikan sistemi "daha demokratik" idi. Yazılardan anlaşıldığı kadarıyla o günün siyasileri bu iki sistemi de çok iyi tanıyorlardı. Yine anlaşılıyordu ki, rejimin adından çok içeriği önemliydi. Çünkü 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın kaldırılmasından beri siyasi elitler arasındaki en büyük endişe, Mustafa Kemal'in bütün yetkileri üzerinde toplayarak diktatörlüğe gitmesiydi. Nitekim bu tartışmalar sürerken, Mustafa Kemal kendisine yakın milletvekillerini Halk Fırkası (HF) adı altında toplamış ve fırkanın başına geçmişti. Ama bütün bunlar hakkında Mustafa Kemal'in düşüncelerini öğrenmek, daha doğrusu sesini bile duymak mümkün olmamıştı. Çünkü o, İstasyon binasında "Mütehassıslar Encümeni" adı altında bir araya getirdiği yakın adamlarıyla rejime kendi istediği şekli vermekle meşguldü.

Cumhuriyet istasyonda mı doğar?

Tevhid-Efkâr, 19 Ekim tarihli nüshasında "Bizim bildiğimize göre cumhuriyet istasyon binalarında değil, millet meclislerinde

doğar. İstasyon binasından ise olsa olsa tren çıkar. Yeni cumhuriyet istasyonda hazırlandığı için bir sürat katarı gibi azami şiddetle ortaya atıldı" derken haklıydı, çünkü sorun sadece cumhuriyet tartışmalarının Meclis'te değil de "zevat-ı mutade" diye anılan Mustafa Kemal'in dar çevresinde ele alınması değildi. Milli Mücadele'nin önemli adamlarından Rauf (Orbay) Bey, 4 Ağustos'ta Ankara'dan ayrılıp önce Sivas'a, sonra İzmir'e geçmiş, Refet (Bele) Bey ve Dr. Adnan (Adıvar) Bey'le buluşmuştu. Milli Mücadele'nin kahraman komutanı Kâzım Karabekir Paşa, görevli olarak bulunduğu Sarıkamış'tan ayrılarak İstanbul'a gelmek üzere Trabzon'a doğru yola çıkmıştı. Bir diğer önemli komutan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, TBMM İkinci Başkanlığı görevinden istifa dilekçesini vermişti. Kısacası, taraflar "cephede" yerlerini almaktaydılar.

Suni hükümet krizi

İşte tam bu sırada, Mustafa Kemal'in has adamlarından Başbakan Ali Fethi (Okyar) Bey, aynı zamanda üstlendiği Dahiliye Vekilliği'nden yorgunluk gerekçesiyle istifa etti. CHF grubunun Mustafa Kemal'e danışmadan, Rauf Bey'i Meclis İkinci Başkanlığı'na, Erzincan Mebusu Sabit Bey'i de Dahiliye Vekilliği'ne seçmesi, Mustafa Kemal tarafından bir hükümet krizine dönüştürüldü ve Mustafa Kemal'in baskısıyla hükümet 27 Ekim'de istifa etti. Bunun üzerine o ana kadar Ankara'da kalan Ali Fuat Paşa da İstanbul'a doğru yola çıktı.

Muhalefetin ağır toplarının Ankara dışında olduğu 28 Ekim gecesi, Mustafa Kemal, İsmet Paşa, Milli Müdafaa Vekili Kâzım (Özalp) Bey, eski kolordu kumandanlarından Sinop Milletvekili Kemalettin Sami ve Milli Mücadele Kocaeli Grubu Kumandanı Halit Paşa, Rize Milletvekili Ekrem ve Afyon Milletvekili Ruşen Eşref Bey'i Çankaya'da yemeğe alıkoymuştu. Tüm yemek boyunca dalgın ve sessiz duran Mustafa Kemal, birden "Yarın Cumhuriyet ilan edeceğiz" demişti. Daha sonra diğer misafirlerini uğurlamış, İsmet Bey'le ikisi, ertesi gün sunulacak teklif üzerine çalışmışlardı.

29 Ekim Pazartesi günü saat 10.00'da toplanan HF grubunun yeni hükümeti kuramamasıyla başlayan tartışmalar, Mustafa Kemal'in 13.30'da kürsüye çıkarak "eksiklik ve yanlışlığın uygulanmakta olan usûl ve şekilde olduğunu, bunun da ancak Cumhuriyet idaresi ile giderilebileceğini" söylemesiyle yeni bir merhaleye girdi. Konu TBMM'ye taşındı ve bir dizi başka oylamadan sonra, saatler 20.30'u gösterdiğinde Mustafa Kemal'in hazırladığı değişiklik önergesi Antalya Milletvekili Rasih (Kaplan) Hoca'nın "Din bakımından da en muvaffık hükümet şekli cumhuriyettir" diye biten ateşli konuşmasından sonra, "Yaşasın Cumhuriyet!" haykırışları arasında oylamaya katılanların tümü tarafından kabul edildi.

Durumun tavzihi

Önergede dikkat çeken husus, "Cumhuriyet'in ilanı"ndan değil, "Türkiye Devleti'nin hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğunun açıklığa kavuşturulmasından" (kullanılan terim "tavzih"tir) söz edilmesiydi. Tavzih işi, Anayasa'nın 1. maddesine "Türkiye Devleti'nin şekl-i hükümeti cumhuriyettir" cümlesinin eklenmesiyle yapılmıştı. Ancak hemen ardına, daha önceki metinde olmayan "Türkiye Devleti'nin dini, din-i islamdır, resmî lisanı Türkçedir" şeklinde yeni bir madde getirilmişti. Bunun muhafazakâr kesimlere verilmiş bir sus payı olduğu açıktı. Ayrıca "cumhurbaşkanlığı" konusuyla ilgili iki yeni madde ile bazı maddelerde de değişiklikler yapıldı.

Kanun, yoklamasız oylandığından, oylamaya kaç kişinin katıldığı, dolayısıyla kaç kişinin oyuyla rejimin "cumhuriyet" olduğu bilinmiyor. Ancak bundan sonra cumhurbaşkanı seçimine geçilmiş, oturumu yöneten İsmet Bey sonucu şöyle açıklamıştı: "Türkiye Cumhuriyeti için yapılan intihapta reye iştirak eden azanın adedi 158'dir. 158 aza, müttefiken Ankara mebusu Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerini Cumhuriyet Riyasetine intihap etmişlerdir."

Bu sayı, rejimin adını koyan kanunun oylamasına katılanların da sayısı olmalıdır. Ancak İsmet Bey, "çekimser" veya "red"

oyu verenlerden söz etmediğine göre, Mustafa Kemal kendisine oy vermiştir. Şevket Süreyya Aydemir Tek Adam adlı eserinde, "159 kişi oya katılmış ve 158 oyla Gazi Mustafa Kemal oybirliğiyle Türkiye Reisicumhurluğu'na seçilmişti. Çekimser kalan tek oy Mustafa Kemal'in oyu idi" diyerek bu garabeti gidermeye çalışacaktı. Ama asıl garabet, Cumhuriyet'in ilanı oylamasına, TBMM'nin kâğıt üzerinde 286, fiilen 270 üyesinden sadece 158 veya 159'unun katılmasıydı. Meclis'in tüm üyelerinin bizzat Mustafa Kemal tarafından seçilmiş olduğu düşünülünce fire büyüktü. Öte yandan böyle önemli bir Anayasa değişikliğinin salt çoğunluktan biraz yüksek bir oyla yapılması da anayasal teamüllere aykırıydı. Oylamada bütün "ağır toplar"ın olmaması da cabasıydı. (Mustafa Kemal 1927'de okuduğu *Nutuk*'ta, bu kararı alırken arkadaşlarına danışma gereği duymadığını, çünkü onların da kendisi gibi düşündüklerine emin olduğunu söyleyecekti.)

Sabaha karşı 101 pare top atışı

Mustafa Kemal'in teşekkür konuşmasını Afyonkarahisar Milletvekili Kâmil Efendi'nin okuduğu dua izledi. Ankara halkı, olayı gece atılan silah ve havai fişeklerle öğrendi, ama İstanbul'da kutlamalar, 30 Ekim günü sabaha karşı 03.00'te Selimiye'den atılan 101 pare top atışı ile yapıldığı için halk büyük korku yaşadı.

31 Ekim günü, Halife Abdülmecid Efendi, Mustafa Kemal'e, dedesinin hükümdarlığını ima eden "Abdülmecid bin Abdülaziz Han" imzalı kuru bir tebrik telgrafı gönderdi. Mustafa Kemal de kendisine aynı kurulukta teşekkür etti. Aynı gün İstanbul'daki *Vatan* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerini ziyaret eden Rauf Bey, cumhuriyetin kendilerinin yokluğunda alelacele ilan edilmesinden duyduğu şaşkınlığı belirttikten sonra, olayın İttihatçıların Merkez-i Umumi kararlarına benzediğini ima etti ve hükümetin bu acelenin haklı ve mantıklı gerekçelerini açıklamasını beklediğini ekledi.

13 Ekim'de Sarıkamış'tan ayrılan, Cumhuriyet'in ilanını Trabzon'da iken top atışlarından öğrenen Kâzım Karabekir, 10 Kasım'da İstanbul'a vardıktan sonra şu açıklamayı yapacaktı:

"Cumhuriyet şeklinin memleketleri yükselten bir şekl-i idare olduğu şüphesizdir. Şahsi saltanatların aleyhtarıyım." Rauf Bey, Refet Bey ve diğerleri İstanbul'da kalırken, Kâzım Karabekir 15 Kasım'da Ankara'ya gelmiş ve Mustafa Kemal'i ziyaret etmek istemiş, ancak hastalık mazeretiyle huzura alınmamıştı.

Cumhuriyet "Milli Sır" mıydı?

> Meşrutiyet, köhneleşmiş ve tutarlılığını kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gövdesi üzerine değil, aksine Türk çoğunluğunun yaşadığı kısım üzerinde oturtulmalı, düşmanlarının yapacağı bir tasfiye yerine ihtilal idaresi, tek başına, bir Türk Devleti kurmalıdır.

Ali Fuat Cebesoy'a göre 1905 veya 1907'de sarf edildiği iddia edilen bu sözler Mustafa Kemal'in kafasında "cumhuriyet" fikrinin çoktan var olduğuna karine idi.

Londra'da yaşayan Sultan Vahdeddin'in yeğeni Prens Sami'nin 1951'de Haluk Yusuf Şehsuvaroğlu'na anlattıklarına bakılırsa, 1919'da Samsun ve havalisinde bozulan asayişin düzeltilmesi için Osmanlı ileri gelenlerinden oluşan bir liste Padişah'ın önüne çıkarıldığında, Padişah parmağını Mustafa Kemal'in isminin üzerine koyarak "O gitmelidir" dediğinde, Mustafa Kemal'in isminin karşısında "Cumhuriyetçidir" yazdığını görmüştü.

Daha sonra "Milli Sır" adıyla karşımıza çıkacak bir başka iddiaya göre, 7/8 Temmuz 1919 gecesi, Erzurum'da, sabaha karşı Mustafa Kemal, Mazhar Müfid ve Süreyya Bey'e "sonuna kadar mahrem kalmak" koşuluyla (başka şeylerin yanı sıra) şunları yazdırmıştı: "Zaferden sonra şekli hükümet Cumhuriyet olacaktır...İki, padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince, icap eden muamele yapılacaktır. Üç..."

Şevket Süreyya Aydemir'e göre, Mustafa Kemal'in en yakınındakilerden İsmet Bey, Sakarya Meydan Muharebesi'nin cereyan ettiği 1921 yılı ortasında, Garp Cephesi'nin Sivrihisar karargâhında, Yakup Kadri ve Halide Edip'e ilerde Cumhuriyet rejiminin kurulmasının zorunlu olduğundan söz etmişti.

Kâzım Karabekir ise, 1922 Eylülü'nde Bursa'da buluşan Milli Mücadele liderlerinin üzerinde konuştuğu siyasi formüllerden birinin, Mustafa Kemal'in en küçük şehzadeye hilafet ve saltanat naibi ve aynı zamanda diktatör yapılması olduğunu iddia edecekti. Formülü Fevzi ve İsmet Paşa önermişti, ama Karabekir, fikrin Mustafa Kemal'den çıktığını düşünmekteydi.

Falih Rıfkı (Atay), *Çankaya* adlı eserinde Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Bursa Valisi'nin Mustafa Kemal'i karşılama programına Osman Gazi Türbesi'nin ziyaretini de koyduğunu görünce "Mustafa Kemal'in bu ziyarette bulunacağını zannetmiyorum" dediğini, bu açıklamasının hazır bulunanlar tarafından nasıl şaşkınlıkla karşıladığını anlattıktan sonra şöyle devam etmişti:

> Mustafa Kemal'in İstanbul'a giderek yeni bir sadrazam olmayacağını pek iyi biliyorduk. Hanedan intihar etmişti. Orta Çağ'da olsaydık Mustafa Kemal'e biat edileceği ve hanedanın isim değiştireceği zamanda idik. Yirminci asırda, çöken hanedanların yerine cumhuriyetler gelir. Mustafa Kemal'in devlet reisi olmaktan başka hiçbir şey olmasına ihtimal yoktu.

Tarih, Falih Rıfkı'yı haklı çıkardı...

Hilafet Makamı Ne Olacak?

Mustafa Kemal, 18 Kasım 1922'de "Türkiye'nin bir vazifesi hilafet makamını kurtarmaktır. Bu bizim için özel bir davadır. Bunu hilafet makamı olarak nihayetine kadar göstermek ve onun kurtarılmasına çalışmak bizim için hayırlı bir davadır. Bizim için bu dava İslam âlemi nazarında fevkalade takviye eden bir meseledir," demiş, 20 Kasım 1922'de "Halife 'hazrettir' ve ona 'hazret' denilir. Ona lisanımızda başka bir unvan yoktur," diye eklemişti.

16/17 Ocak 1923'te İzmit Basın Konferansı'nda "Millet dinsiz değildir. Dinine bağlıdır ve dini İslam dinidir. Yani komü-

nistlik gibi dini reddedecek ortada bir meslek yoktur," dedikten sonra 7 Şubat 1923'te Balıkesir'deki Zağanos Paşa Camii'ndeki ünlü hutbesinde "Yeni Türkiye devletini milletin vekillerinden oluşmuş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi idare eder. Bu şartlar içerisinde halifeye (...) bir başka hak ve yetki vermek gerekirse milletin hakimiyeti sınırlandırılmış ve sonuç olarak bu hakimiyet parçalanmış olur ki, bu eski durumun geri gelmesinde başka bir şey olmaz" diyerek, 16 Mart 1923'te "Bazı kimseler asri olmayı kâfir olmak sanıyorlar. Asıl küfür onların bu zannıdır. Bu yanlış yorumu yapanların maksadı, İslamların kâfirlere esir olmasını istemek değil de nedir? Her sarıklıyı hoca sanmayın, hoca olmak sarıkla değil, beyinledir," diye değiştirmişti söylemini. Aradan sekiz ay geçtikten ve Cumhuriyet ilan edildikten sonra söylemden eyleme geçildi.

2 Kasım 1923'de Hüseyin Cahid'in gazetesi *Tanin*, "Çok Yaşa Cumhuriyet" başlığını atmıştı, *Vatan* ve *Tevhid-i Efkâr*'da Cumhuriyet'in ilanına karşı olduğu bilinen Rauf Bey'in görüşleri yayımlandı. İstanbul Barosu Başkanı ve Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey ise Halife'nin kendiliğinden çekileceği dedikodularına karşı yazdığı "Huzûr-u Hazret-i Hilâfetpenâhî'ye açık ariza" başlıklı mektubunu *Tanin* gazetesinde yayımlattı. 10 Kasım 1923 tarihli mektupta, yazar Abdülmecid Efendi'nin halifelikten istifa edeceği dedikodularına değinerek eğer Abdülmecid Efendi Halifelikten kendi rızasıyla ayrılırsa, İslam dünyasına büyük hizmetleri dokunan Osmanlılar üzerinde büyük dış baskıların meydana çıkacağından dem vurmakta, Halife Efendi'nin kesinlikle böyle bir şeye kalkışmaması için adeta yalvarmaktaydı. Lütfi Fikri Bey'e göre Halifelik "manevi hazine" olup "istifa bir intihar" dı.

Aslında Mustafa Kemal'in Halifeliği kaldırmasından değil, Halifeliği üzerine almasından endişe ettiği hissedilen Hüseyin Cahit (Yalçın) ise *Tanin*'de "Şimdi de Hilafet Meselesi" başlıklı başyazısında Lütfi Bey'e destek vererek Halife'nin Türklerin gücünün kaynağı olduğunu, Halifeliği Türkiye sınırları dışına çıkarmanın intihardan farksız olduğunu söylemekteydi. Hüseyin Cahid bu yayınlarını Kasım ayı boyunca da sürdürecekti.

Rauf Bey ise Cumhuriyet'in ilanı üzerine verdiği demeçle 15 Kasım 1923 arasında kendisi gibi düşünen Kazım Karabekir, Ali Fuat ve Refet paşalar ile Dr. Adnan Bey'i bir araya getirdiğini açık etmişti. Hatta bu arada Kâzım Karabekir Paşa Halife Hazretlerine bir ziyaret yapıvermişti. Mustafa Kemal fırsatı kaçırmadı ve "Hilafetçi" Rauf Bey'i, 22 Kasım tarihli Halk Fırkası görüşmelerinde 8 saat boyunca sıkıştırdı.

Hilafet Komitesi krizi

Bunlar olurken, Güney Asyalı Şii Müslümanların önde gelen liderlerinden ve Londra'daki İslam Cemiyeti'nin reisi Seyit Emir Ali ve İsmailiye mezhebinin lideri Ali Ağa Han, 9 Kasım 1923'te Halifelik makamı üzerine uzun bir mektup kaleme almış ve bunu *The Times* gazetesinde yayımlamıştı. Emir Ali mektubunda, dinsel meseleleri tartıştıktan sonra Halifelik eğer Osmanlı Hanedanı'ndan ayrılacaksa, bunun Sünni Müslümanların ittifakı ile olması gerektiğini yeni halifenin ise tüm Müslümanların yapacağı seçimle seçilmesini önermekteydi.

Emir Ali ve Ali Ağa Han 24 Kasım 1923'de Ankara'ya da bir mektup gönderirdiler. Mektupta yazarlar, kendilerini Türkiye'nin dostu ve gerçek destekçileri olarak tanıtmakta ve Halifeliğin şu andaki belirsiz durumundan ve Halife'nin Türkiye'nin politik yaşamından dışlanmasından duydukları üzüntüyü belirtmekteydiler. Yazarlara göre bu durum İslam'ın moral gücünü bozarak uzun vadede İslam dünyasını parçalanmasına yol açabilirdi. Ancak mektup Başbakan İsmet Bey'den önce İstanbul basınının eline geçti. *İkdam*, *Tanin* ve *Tevhid-i Efkâr* gazeteleri, 5 ve 6 Aralık 1923 tarihlerinde mektubu yayınladılar. Mektubun içeriği ve Sünni olmayan iki liderin Halifelik konusuna bu kadar dahil olmasının yarattığı kuşkular bir yana, mektubun Ankara'dan önce İstanbul'da boy göstermesi büyük gerginlik yaratmıştı. Halbuki mektubun içeriği Hindistan Müslümanlarının yıllardır dile getirdikleri sempatinin tekrarından

ibaretti. Hint Hilafet Komitesi'nin büyük çoğunluğu da Sünni idi. Türkiye'den gelen tepkiler üzerine Ağa Han Londra'da *The Times* gazetesine bir açıklama yaparak "İngiliz telkini" ve "Padişahçıları teşvik" suçlamalarını reddetti. İki Hintli soylunun mektubuyla Türkiye'nin tehlikeye girmeyeceğini gayet iyi bilen Mustafa Kemal'in bu olayı siyasi muhaliflerini sıkıştırmak için kullanması yakındı.

İstanbul İstiklal Mahkemesi

Nitekim, 8 Aralık 1923 tarihinde İsmet Paşa Meclis'te Britanya Hükümeti'nin Ağa Han mektubu ile ilgili çalışmaları hakkında bir konuşma yaptı. İsmet Paşa'ya göre, yazarların niyeti Türkiye'ye yardım etmek değil aksine propaganda yapmaktı ve "yabancı ülkeler Türkiye'nin milli çıkarlarına aykırı insanları kandırmaya ve sadakatsizliği cesaretlendirmeye devam ediyorlar"dı. Rauf Bey, İsmet Paşa ile aynı görüşte olduğunu belirten uzun bir konuşma yaptıktan sonra sorunun hükümet ve millet açısından büyük öneme haiz olduğundan söz etti. Bu ateşli konuşmanın ardından İsmet Paşa meşhur Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca konuyu soruşturmak üzere bir İstiklal Mahkemesi'nin kurulmasını önerdi ve mahkemenin kuruluşu, 156 kişinin katıldığı oylamada 22 çekimser oyla kabul edildi.

Cebelitarık Milletvekili İhsan (Yavuz) Bey reisliğindeki Mahkeme Heyeti 10 Aralık'ta İstanbul'a vardı. Mahkemenin boy hedefi Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda İttihat ve Terakki Fırkası'nın en sert muhaliflerinden biri olmasına rağmen Ahrar ya da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na katılmayıp bağımsız kalan Dersim Milletvekili ve İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey'di. Ancak yargılananlar arasında Salapuryacılar Cemiyeti Reisi Rizeli Ali Osman Ağa, komünist Mehmed ve Şükrü efendiler ya da "Bayezıd Camii'nde tesettür konusunda gerici vaazlar veren" İbrahim Ethem Efendi gibi değişik tipte zanlılar vardı. Falih Rıfkı *Çankaya* adlı eserinde durumu şöyle özetler: "Yılın

önemli olayları arasında İstiklal Mahkemesi var. Mahkeme Başkanı, Ankara İstiklal Mahkemesi Başkanı İhsan ve savcı Vasıf (Rahmetli). Bizler duruşmaları izliyorduk. Basın 'Cumhuriyetin prensleri' dedikçe gülüşüyordu. Öyle anlar oluyordu ki, sanki yargıçlar yargılanıyordu. İstiklal Mahkemesi'nin hiçbir zaman [İstanbul'a] gönderilmemiş olmasını arzu ederdim."

Falih Rıfkı kimsenin mahkûm olmadığını söyler ancak bu doğru değildir. Daha sonra yargılanan *İkdam*, *Tanin*, *Tevhid-i Efkâr* ve *Vatan* editörleri Halifelik işinden beraat ettikleri halde Lütfi Fikri Bey 27 Aralık 1923'te beş yıl kürek cezasına mahkum olmuş, ancak af için TBMM'ye başvurmuş ve affedilmiştir. Lütfi Fikri Bey'in İstanbul'da büyük bir taraftar kitlesine sahip olduğu, muhalifleri tasfiye etmek için çıkarıldığı belli olan yeni Avukatlık Yasası'na uygun koşullara sahip olmadıkları için Barodan 374 kişinin ihraç edilmesinden sonra bile Baro başkanlığına seçilmiş olmasından anlaşılır. Ancak Mustafa Kemal amacına ulaşmış, İstanbul'un muhalif basınına gözdağı vermiştir. 1924 yılında yeni anayasa çalışmaları ile birlikte bu tartışmalara devam edilecektir.

Özet Kaynakça

Türker, Hasan. "İlanından Önce Cumhuriyet Tartışmaları", *Toplumsal Tarih*, sayı 59, Kasım 1998, s. 4 -13.

Cebesoy, Ali Fuat. *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap Aka Kitabevi, İstanbul, 1981.

Özalp, Kâzım. "Cumhuriyet Nasıl İlan Edildi?", *Yakın Tarihimiz*, 1 Kasım 1962, s. 289-291.

Goloğlu, Mahmut. *Türkiye Cumhuriyeti (1923)*, Başnur Matbaası, İstanbul, 1971.

Alpkaya, Faruk. *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Öke, M. Kemal. *The Turkish War of Independence and the Independence of Struggle of the South Asian Muslims, The Khilafat Movement*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1991.

Aziz, K. K. *Ameer Ali: His Life and Work* (Lahore, 1968); Aga Khan, *The Memoirs of Aga Khan*, New York, 1954.

Tunçay, Mete *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

BİBLİYOGRAFYA

"Tek Partili Hayat", Dosya, haz. Mustafa Yolaç, *Toplumsal Tarih,* sayı 106, Ekim 2002, s. 40-70.

Adıvar, Halide Edip. *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, İstanbul, 2011.

Ağaoğlu, Ahmet. "Millî Misâk'ın Tarihî Kıymeti", *Ülkü Seçmeler*, cilt I, sayı I, 1933.

Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım;* Nehir Yayınları, İstanbul, 1993.

Ailen, W. E. D. ve Paul Muratoff. *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921,* Cambridge University Press, Cambridge, 1953.

Akal, Emel. *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002.

Akal, Emel. *Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, TÜSTAV, İstanbul, 2002.

Akçam, Taner. *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.

Akgün, Seçil Karal. *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, 1924-1928,* Temel Yayınevi, İstanbul, 2006.

Akkoyun, Turan. "İzmir'de Atılan İlk Kurşun Meselesine Dair Notlar". *Tarih ve Toplum, sayı* 105, Eylül 1992, s. 38-40.

Akşin, Sina. *100 Soruda Jöntürkler ve ittihat ve Terakki,* Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1980.

—. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınları, İstanbul, 1976. Kocahanoğlu, Osman Selim. *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması,* Temel Yayınları, İstanbul, 1998.

Akyol, Taha. *Ama Hangi Atatürk,* Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Ali Kemal: Ömrüm, yayına haz. Zeki Kuneralp, İsis Yayınları, İstanbul, 1985;

Alpkaya, Faruk. *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.

Alptekin, İsa Yusuf. *Unutulan Vatan Doğu Türkistan*, Seha Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Altay, Fahrettin. *On Yıl Savaş ve Sonrası (1912-1922)*, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970.

Altuğ, Seda. "Misak-ı Milli: 'Sınırlar'ı zorlayan tartışmalar", *Toplumsal Tarih*, sayı 118, Ekim 2003, s. 50-53.

Andican, A. Ahat. *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi,* Emre Yayınları, İstanbul, 2003.

Apak, Rahmi. *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK Yayınları, Ankara, 1990.

—. *Türk İstiklal Harbi, İç Ayaklanmalar (1919-1921)*, cilt VI, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

—. *Yetmişlik Bir Subayın Hatıratı*, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Arıkoğlu, Damar. *Hatıralarım*, Tan Matbaası, İstanbul, 1961.

Armaoğlu, Fahir. *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

—. *Siyasi Tarih (1789-1960)*, Ankara Siyasal Bilgiler Yayını, Ankara, 1973.

Arslan, Emir Şekip. *Sürgünde Üç Ölüm,* yayına haz. Ömer Hakan Özalp, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Artuç, Nevzat. *Cemal Paşa*, TTK Yayınları, Ankara, 2008.

Aslan, Yavuz. *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, TTK Yayınları, Ankara, 1997.

Ata, Ferudun. *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yayınları, Ankara, 2005.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Diliyle), yayına haz. Ali Sevim, İzzet Öztoprak ve Akif Tural, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları, cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Atatürk'ün Telgraf, Söylev ve Demeçleri, (Bugünkü Dille), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Atay, Çınar. *Tarih İçinde İzmir*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İzmir, 1978.

Atay, Falih Rıfkı. *Çankaya: Atatürk Devri Hatıraları*, Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş. Basımevi, İstanbul, 1969.

Atnur, İbrahim Ethem. *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi* (1915-1923), Babil Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Avcıoğlu, Doğan. *Milli Kurtuluş Tarihi*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2000.

Aybars, Ergün. "Mustafa Subhi'nin Anadolu'ya gelişi öldürülüşüyle ilgili görüşler ve Erzurum'dan Trabzon'a gidişiyle ilgili belgeler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, AÜDTCF, cilt 13, sayı 24, 1979-80, s.88-104.

—. *İstiklal Mahkemeleri*, Cilt I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, 3 cilt, Remzi Kitabevi, Ankara, 1986.

—. *Tek Adam, Mustafa Kemal (1881-1919)*, cilt 1, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1963.

—. *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.

Ayışığı, Metin. *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 2004.

Aziz, K. K. *Ameer Ali: His Life and Work* (Lahore, 1968); Aga Khan, *The Memoirs of Aga Khan,* New York, 1954.

Babacan, Hasan. *Mehmed Talat Paşa 1874-1921 (Siyasi Hayatı ve icraatı),* TTK Yayınları, Ankara, 2005.

Bakü 1920, Birinci Doğu Halkları Kurultayı, çev. Ali Alev, Koral Yayınları, İstanbul, 1990.

Balcıoğlu, Mustafa. *Belgelerle Millî Mücadele Sırasında Anadoluda Ayaklanmalar ve Merkez Ordusu*, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Matbaası, Ankara, 1991.

—. *İki İsyan (Koçgiri, Pontus) Bir Paşa (Nureddin Paşa)*, Nobel Yayınları, İstanbul, 2000.

Baltzer, Hermann D. "Das romantische Ende der drei großen Türken der Kriegszeit, Talaat, Enver und Dschemal Pascha Eine Erinnerung an den 1. November 1918", *Orientrundschau*, Kasım 1933, s. 121-122.

Bardakçı, İlhan. *Taşhan'dan Kadifekale'ye*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, 1975.

—. *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi,* Everest Yayınları, İstanbul, 2009.

Barkay, Gül. "Türk-Amerikan İlişkileri: İki Adım İleri, Bir Adım Geri", *Toplumsal Tarih*, sayı 120, Aralık 2003, s. 70-75.

Baykal, Bekir Sıtkı. *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Bayrak, Mehmet. Geçmişten Günümüze Kürt Kadını, Özge Yayınları, Ankara, 2002.

Bayur, Yusuf Hikmet. "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarda Akımlar", *Belleten,* sayı 140, 1971, s. 567-654.

—. *Türk İnkılâp Tarihi,* cilt III, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

—. *XX. Yüzyılda Türklüğün Tarih ve Acun Siyasası Üzerindeki Etkileri*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Benlisoy, Foti. *Kahramanlar, Kurbanlar, Direnişçiler*, İstos Yayınları, İstanbul, 2014.

Berber, Engin. *Sancılı Yıllar, 1918-1922, Mütareke ve Yunan işgali Döneminde İzmir Sancağı,* Ayraç Yayınevi, İstanbul, 1997.

Beşikçi, İsmail. *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*, Alan Yayınları, İstanbul, 1990.

Bıyıklıoğlu, Tevfik. *Atatürk Anadolu'da 1919-1920*, TTK Yayınları, Ankara, 1959.

—. *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukuki Statüsü ve İhtilalci Karakteri*, TTK Yayınları, Ankara, 1960.

—. *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı,* Türk İstiklal Harbi Serisi, cilt I, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara,1962.

Bilge, Suat. *Geç Komşuluk-Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1963*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1992.

Bilmez, Bülent. *Demiryolundan Petrole Chester Projesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Bir Kara Gün Dostluğu: Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri, İstanbul, 1979.

Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anılar 1922-1923, çev. Hasan Ali Ediz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Biren, Mehmet Tevfik. *Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in İkinci Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 1-2*, haz. F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul, 1993.

Birinci Doğu Halkları Kurultayı Bakü 1920 (Belgeler), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Boratav, Korkut. *Türkiye'de Devletçilik*, Savaş Yayınları, İstanbul, 1982.

Böke, Pelin. *İzmir 1919-1922: Tanıklıklar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Bölükbaşı, Rıza Tevfik. *Biraz da Ben Konuşayım*, yayına haz. Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

Budak, Mustafa. "I. Dünya Savaşı sonrası yeni uluslararası düzen kurma sürecinde Osmanlı Devleti'nin tavrı, Paris Barış Konferansı'na sunulan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sayı 7, 1999, s. 191-215.

Bulut, Faik. *Dersim Raporları*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2005.

Cavid Bey. *Felaket Günleri, Mütareke Devrinin Feci Tarihi*, cilt I, yayına haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

Cebesoy, Ali Fuat. *1907'de Misâk-ı Millî*, yayına haz. Faruk Sükan ve Cemal Kutay, Acar Matbaacılık Yayınları, İstanbul, 1989.

—. *Siyasi Hatıralar, Büyük Zafer'den Lozan'a, Lozan'dan Cumhuriyet'e*, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

—. *Mili Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953.

—. *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap Aka Kitabevi, İstanbul, 1981.

Cemal Paşa. *Hatıralar*, yayına haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Cilasun, Emrah. "Özakman'ın Kitabı ve 'Çılgın' Bir Cümlenin Perde Arkası", *Resmi Tarih Tartışmaları-2*, Özgür Üniversitesi Yayınları, 2006, s. 209-223.

—. *Bâki İlk Selam*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

—. *Mustafa Suphi ve Arkadaşlarını Kim Öldürdü?*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2008.

Claudin, Fernando. *Komintern'den Kominform'a*, cilt 1, çev. Yavuz Alogan, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.

Cohen, Stuart A. *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914*, Ithaca Press, Londra, 1976.

Criss, Bilge. İşgal Altında İstanbul 1918-1923, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Çağrı, Erhan. *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001.

Çalışlar, İpek. *Latife Hanım*, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.
Alkan, Necmettin ve Uğur Üçüncü. *Ali Şükrü Bey*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Çavdar, Tevfik. *Milli Mücadele'ye Başlarken Sayılarla Durum ve Genel Görünüm I ve II*, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Çetinoğlu, Sait. "İttihat ve Terakki'den Kemalizm'e, Jön Türklerin İki Dönemi-İki Yüzü", *Resmi Tarih Tartışmaları-3,* ed. Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Yayınları, İstanbul, 2007, s. 45-96.

Çiçek, Evin Aydar. *Koçkiri Ulusal Kurtuluş Hareketi*, APEC Yayınları, Stockholm, 1999.

Çolak, Mustafa. "Tehcir Olayı'nın Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: 'Talat Paşa Davası'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* cilt XX, sayı 58, Mart 2004, s. 1-47.

Dadrian, Vahakn N. ve Taner Akçam. *Tehcir ve Taktil, Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Demirel, Ahmet. "TBMM'de Lozan görüşmeleri", *Toplumsal Tarih,* sayı 115, Temmuz 2003, s. 78-81.

—. *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

—. *Birinci Meclis'te Muhalefet, İkinci Grup,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Denker, Arif Cemil. *İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları*, haz. Yücel Demirel, Arma Yayınları, İstanbul, 1992.

Dersimi, Mehmet Nuri. *Hatıratım*, Doz Yayınları, İstanbul, 1997.

—. *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Yayınları, İstanbul, 2004.

Dilan, Hasan. *Mehmet Şeref Aykut ve İzmir'de İlk Fikir Hareketleri*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, Edirne, 1996.

Dobkin, Margaret Housepian. İzmir 1922, Bir Kentin Yıkımı, çev. Atilla Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2012.

—. Margaret Housepian. *Smyrna 1922: Destruction of a City*, Kent State University Press, 1988.

Doğan, Avni. *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964.

Doğumundan Ölümüne Kadar: Kaynakçalı Atatürk Günlüğü, yayına haz. Utkan Kocatürk, Ankara Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.

Dursunoğlu, Cevat. *Milli Mücadele'de Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Dyer, Gwynne. "The Turkish Armistice of 1918: 1-The Turkish Decision for a separate Peace, Autumn 1918", *Middle Eastern Studies,* Mayıs 1972, s.143-178.

—. "The Turkish Armistice of 1918: 2-A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies,* Ekim 1972, s. 313-348.

Eken, Hakan. "Ethem Bey Dosyası", *Nart* Dergisi, 2012, s. 47-54. (Yazıların internet versiyonu için: http://www.kaffed.org/bilgi-belge/portreler/item/942-ethem-bey-dosyası.html)

Eldem, Edhem. "Tarihte Gerçek Konusunda Küçük Bir Araştırma: İstanbul'un Beyaz Atlı Fatihi", *Toplumsal Tarih*, sayı 261, Eylül 215, s. 22-33.

Erdem, Nilüfer. *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923),* Derlem Yayınları, İstanbul, 2010.

Erdoğan, Mustafa. *Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset*, Liberte Yayınları, İstanbul, 2003.

Ergil, Doğu. *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Turhan Kitabevi, İstanbul, 1981.

Erginün, İnci. *"Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı"*, T.B.M.M'nin Kuruluş Yıldönümü Sempozyumu, TBMM Yayınları, Ankara, 1985.

Erikan, Celal. *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, haz. Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Eroğlu, Reşit Cem. "Kurtuluş Savaşı'nın Finansmanı", 2005 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Ersoy, Tolga. *Lozan, Bir Antiemperyalizm Masalı Nasıl Yazıldı?,* Sorun Yayınları, İstanbul, 2002.

—. *Sevr, Bir Öcü Masalı,* Özgür Üniversitesi Kitaplığı, İstanbul, 2009.

Ertürk, Hüsamettin. *İki Devrin Perde Arkası*, yayına haz. Samih Nafiz Tansu, Pınar Yayınları, İstanbul, 1964.

Esin, Taylan ve Zeliha Etöz. *1916 Ankara Yangını*, İleşitim Yayınları, İstanbul, 2015.

Esmer, Ahmet Şükrü. *Türk Diplomasisi, 1920-1950, Yeni Türkiye,* Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, 1959.

Finefrock, Michael "From sultanate to republic: Mustafa Kemal Ataturk and the structure of Turkish politics 1922-1924", 1976 yılında Princeton Üniversitesi'nde kabul edilmiş doktora tezi.

Fişek, Oral Kurthan. *Türk-Amerikan Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, Çağdaş Yayınları, Ankara,1976.

Gidney, James B. *A Mandate for Armenia,* Kent State University Press, Kent, 1967.

Giritlioğlu, Fahir. *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii,* Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1965.

Goloğlu, Mahmut. *Cumhuriyete Doğru, 1921-1922*, Başnur Matbaası, Ankara, 1971.

Gökbilgin, Mümtaz Tayyip. *Millî Mücadele Başlarken,* cilt I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1959.

Göktürk, Turgay Bülent. *Amerikan Basınında İzmir Yangını 1922*, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2016.

Göldaş, İsmail. *Lozan, Biz Türkler ve Kürtler,* Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.

Gönlübol, Mehmet ve Cem Sar. *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938),* Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997.

Gözler, Kemal. *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, İstanbul, 2000.

Grew, Joseph C. *Lozan Günlüğü,* çev. Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001.

Günal, Erdoğan. *Türkiye'de Demokrasinin Yüzyıllık Serüveni*, Karakutu Yayınları, İstanbul, 2009.

Gündüz, Asım. *Hatıralarım*, Kervan Yayınları, İstanbul,1973.

Güneş, İhsan, Fahri Çoker ve Kazım Öztürk. *Türk Parlamento Tarihi*, 13 Cilt, TBMM Vakfı Yayını, Ankara, 1994.

Gürün, Kamuran. *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Hakan, Sinan. *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Hopman, Albert. *Das Kriegstagebuch eines deutschen Seeoffiziers*, August Scherl G.m.b.H. Berlin, 1925,

Hovannisian, Richard G. "The Allies and Armenia, 1915-18", *Journal of Contemporary History*, sayı 3: l, 1968, s.45-55.

Howard, Harry N. *The King Crane Comission, An American Inquiry in the Middle East*, Beyrut: 1963.

Hülya Baykal, *Milli Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa ile Cemal Paşa Arasında Yazışmalar, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt V, sayı 14, Mart 1989, s. 386- 389.

Issı, Murat. "Yunan Belgelerinde Kürtlere Özerklik", *Kürt Tarihi Dergisi*, Nisan 2013, sayı 6, s. 28-36.

Işık, Hüseyin. "Unuttuğumuz bir kahraman: Mümin Aksoy", *Askeri Tarih Bülteni*, sayı 42, 1997, s. 52-67.

İğdemir, Uluğ. *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları*, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

—. *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

İki Komintern Gözlemcisinin Kurtuluş Savaşı Değerlendirmesi, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.

İlkin, Selim ve İlhan Tekeli. "Kurtuluş Savaşında Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in Mektuplaşmaları", *Belleten*, cilt XLIV, sayı 174, 1980, s. 301-346.

İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

İşgalden Kurtuluşa İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi ve *Cumhuriyet* gazetesi imecesi, İzmir, 2007.

Jaeschke, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, 3 cilt, Yeni Gün Basın Yayın, İstanbul, 2001.

Jandarma Genel Komutanlığı Dersim Raporu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Jwadieh, Wadie. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Kabacalı, Alpay. *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Gürer Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Kandemir, Feridun. *Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay*, Yakın Tarih Yayınları, İstanbul, 1965.

—. Feridun. *İstiklal Savaşında Bozguncular ve Casuslar*, yayına haz. Nejat Ağbaba, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1964.

Kansu, Mazhar Müfid. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, TTK Yayınları, Ankara, 1966.

Kara, Abdülvahap. "Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Cemal Paşa'nın Son Günleri ve Ölümü", *Türk Dünyası Araştırmaları,* sayı 156, Haziran 2005, s. 83-92.

Karabekir, Kâzım. *İstiklal Harbimiz,* cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Karakışla, Yavuz Selim. "Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: Ermeni mi, Türk mü?", *Toplumsal Tarih*, sayı 69, Eylül 1999, s. 46-49.

Karaosmanoğlu,Yakup Kadri. *Ankara*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

—. *Vatan Yolunda*, Selek Yayınevi, İstanbul, 1958.

Karaveli, Orhan. *Ali Kemal*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Karay, Refik Halit. *Ankara*, haz. Ali Birinci, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2009.

Karerli Mehmet Efendi. *I. Dünya Savaşı, Koçgiri, Şeyh Said ve Dersim'e Dair Yazılmayan Tarih ve Anılarım, (1915-1958)*, haz. Ali Rıza Erenler, Kalan Yayınları, Ankara, 2007.

Kasparian, Alice Odian. "The 915 Massacres of the Armenian in the State of Angora, Turkey", *Journal of Armenian Studies*, 1992, IV, sayı 1-2, s. 119-136.

Kaymaz, İhsan Şerif. *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003.

Kaymaz, Nejat. "*T.B.M.M'nde Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-2*, Tarih ve Toplum*, sayı 21, Eylül 1985, s. 33-35.

—. "*T.B.M.M'nde Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-2, Tarih ve Toplum*, sayı 20, Ağustos 1985, s. 50-54.

—. "*T.B.M.M'nde Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-1, Tarih ve Toplum*, sayı 19, Temmuz 1985, s. 47-51.

—. "*T.B.M.M'nde Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-2**, Tarih ve Toplum*, sayı 22, Ekim 1985, s. 59-64.

Kerner, Robert J. "Russia, The Straits, and Constantinople, 1914-15", *JMH*, I. 3, 1929, s. 400-414.

Kırzıoğlu, Fahrettin. *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Cumhuriyet'in 70. Yılına Armağan, Ankara, 1993.

Kili, Suna ve Şeref Gözübüyük. *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasal Metinleri*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.

Kocahanoğlu, Osman Selim. *Divân-ı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi Tehcir Yargılamaları 1919,* Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

Koç, Vehbi. *Ankara'nın İlk Günleri*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara, 1988.

Koloğlu, Orhan. *Mondros'tan Mudanya'ya, Son Tartışmalar,* Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

Korkmaz, Ayşenur. "Mustafa Kemal'in 1915-16 Ermeni Olaylarına Yaklaşımı, Fazahat", *Toplumsal Tarih*, sayı 239, 2013, s. 22-29.

Kurt, Binnur. "Malta Sürgünleri", 2008 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Kutay, Cemal. *Enver Paşa Lenin'e Karşı*, Ekicigil Matbaası, İstanbul, 1955.

—. *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1973.

Küçük, Hülya. *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler,* Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Külçe, Süleyman. *Mareşal Fevzi Çakmak, Askeri Hususi Hayatı*, 1. cilt, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1953.

Kürdistan 1919, Binbaşı Noel'in Günlüğü, çev. Bülent Birer, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, SBF Yayınları, Ankara, 1978.

Lazarev, M. S. *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, çev. Mehmet Demir, Öz-Ge Yayınları, Ankara, ty.

Lord Kinross. *Atatürk, Bir Milletin Doğuşu*, Sander Kitabevi, İstanbul, 1966,

Macfie, A. L. "The Chanak Affair (September–October 1922)", Balkan Studies,1979, cilt 20, sayı 2, s. 309–341.

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri, TBMM Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1992.

Mehmetefendioğlu, Ahmet. "İşgal İzmir'inin 'İlk Haini', Kurtuluş'un 'Son Kahramanı' Gavûr Mümin", *İzmir Tarih ve Toplum*, Ocak 2010, s. 5-8.

—. "İzmir Valisi Rahmi Bey'in Oğlunun Kaçırılması", *Tarih ve Toplum*, sayı 88, Nisan 1991, s. 32-36.

Menemencioğlu-Streater, Nermin. "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum*, sayı 88, Nisan 1991, s. 46-50.

Menet, İrfan. "Kurtuluş Savaşı Sırasında Yapılan Dış Yardımlar", *Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, Ankara, 2001.

Meray, Seha L. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler,* cilt I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

Meray, Seha L. ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara, AÜ SBF Yayınları, Ankara, 1977. (Bu böyle kalsın)

—. *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması, İlgili Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1977. (Doğrusu bu, yukarıdakini buna göre düzeltelim. En üstteki ayrı bir kitap, aynen kalsın.)

Osman Okyar, *Milli Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkilerinde Mustafa Kemal (1910-1921)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1998.

Morgenthau, Henry. *Ambassador Morgenthau's Story,* New York: Doubleday, 1918.

War Memoirs of Lloyd George, Londra: Ivor Nicholson & Watson, 1933.

Mumcu, Uğur. *Kürt-İslam Ayaklanması,* Tekin Yayınevi, İstanbul, 1991.

Mustafa Kemal Atatürk, Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.

Müderrisoğlu, Alptekin. *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, 2 Cilt, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1988.

Mütercimler, Erol. *1922 Mudanya Mütarekesi, Diplomasi Savaşı*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 2013.

Neyzi, Leyla. *Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Nur, Rıza. *Hayat ve Hatıratım*, 3. cilt, yayına haz. Heidi Schmit, Altındağ Yayınları, İstanbul, 1967.

—. *Lozan Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1991.

Nutuk, 2 cilt, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1965.

Nuza, Fehmi. "Cemal Paşa'yı Kimler Öldürdü veya Öldürttü?", *Türk Kültürü,* cilt XXI, sayı 243, Temmuz 1983, s. 454-464.

Odabaşıoğlu, Cumhur. *Trabzon, 1869-1933 Yılları Yaşantısı,* İlk-San Matbaası, Trabzon, 1980.

Okur, Mehmet. "Mondros Mütarekesi Sonrasında Osmanlı Devleti'nde Bulunan Alman ve Avusturya Vatandaşlarının Ülkelerine Gönderilme Meselesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt XX, sayı 60, Kasım 2004, s. 705-726.

Okyar, Fethi. *Üç Devirde Bir Adam,* Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

Olson, Robert. *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.

Onaran, Nevzat. *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930)*, cilt 2, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2013.

—. *Türk Nüfus Mühendisliği (1914-1940),* Kor Kitap, İstanbul, 2017.

Oran, Baskın. "Lausanne Barış Antlaşması", Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, ed. Baskın Oran, s. 214-238.

—. *Türk Dış Politikası*, cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Orbay, Rauf. *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, 2 cilt, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları, yayına haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Öke, M. Kemal. *The Turkish War of Independence and the Indepen-dence of Struggle of the South Asian Muslims, The Khilafat Movement*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1991.

—. *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Önal, Sami. *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2002. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, 4 cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1996.

Örgeevren, Ahmet Süreyya. *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: vesikalar, olaylar, hatıralar*, yayına haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

Özalp, Kâzım. "Cumhuriyet Nasıl İlan Edildi?", *Yakın Tarihimiz*, 1 Kasım 1962, s. 289-291.

—. *Milli Mücadele, 1919-1922*, 2 cilt, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

Özalp, Teoman. *Atatürk'ten Anılar, Kâzım Özalp*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1992.

Özel, Sabahattin. *Milli Mücadelede Trabzon,* İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Özoğlu, Hakan. *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Paker, Esat Cemal. *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1952.

Pallis, Alexandre Anastasius. *Yunanlıların Anadolu Macerası,1915-1922*, çev. Orhan Azizoğlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,1995.

Pamukcuyan, Kevork. "Enver Paşa Nasıl Öldü?", *Tarih ve Toplum,* sayı 84, Aralık 1990, s. 13-15.

Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı (1876–1976), Siyasi İlimler Türk Derneği Kanun-i Esasi'nin 100. Yılı Sempozyumu, Ankara, 1976.

Pehlivanlıoğlu, A. Öner. *Barış Yolunda Mudanya Mütarekesi,* Kastaş Yayınları, İstanbul, 2002.

Perinçek, Mehmet. "Cemal Paşa'nın ailesine 5 bin altın Sovyet yardımı", *Toplumsal Tarih,* sayı 151, Temmuz 2006, s. 60-61.

—. *Atatürk'ün Sovyetler'le Görüşmeleri-Sovyet Arşiv Belgeleriyle*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945), yayına haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.

Rida, Muhammed Rashid. "Socialism, Bolshevism and Religion", *Contemporary Arab Political Thought*, yayına haz. Anouar Abdel-Malek, Londra, 1983, s. 156-159.

Roy, Oliver. *Yeni Orta Asya Ya da Ulusların İmal Edilişi*, çev. Mehmet Moralı, yayına haz. İ. Kaya Şahin, Metis Yayınları, İstanbul, 2000.

Rozaliyev, Y. N. *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri, 1923-1960*, çev. Azer Yaran, Onur Yayınları, İstanbul, 1978.

Sakayan, Dora. *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları: Garabet Haçeryan'ın İzmir Güncesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.

Sankoyuncu, Ali. *Milli Mücadele'de Din Adamları 1-2,* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.

Satan, Ali. *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2008.

Selek, Sabahattin. *Anadolu İhtilali,* Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

Selen, Hamdi Sadi. "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Konferansları I*, TTK Yayınları, Ankara, 1964.

Simavi, Lütfi. *Osmanlı Sarayı'nın Son Günleri*, Pegasus Yayınları, İstanbul, 2006.

Soileau, Dilek. "Belgelerdeki mi, Belleklerdeki mi: Hangi Seyid Rıza", *Kebikeç*, sayı 36, 2013, s. 7-36.

Sonyel, Salahi R. *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası,* TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Sonyel, Salahi R. *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı*, TTK Yayınları, Ankara 2008.

—. "Son Osmanlı Padişahı Vahidettin ve İngilizler", *Belleten,* cilt XXXIX, sayı 154, Nisan 1975, s. 257-264.

—. *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Faaliyetleri*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

Sorgun, Taylan. *Bekirağa Bölüğü ve Mütareke Dönemi,* Kumsaati Yayıncılık, İstanbul, 2003.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, (1920-1945),* cilt I, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Süleyman Necati Güneri'nin Hatıra Defteri, der. Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999.

Sürmeli, Serpil. *Milli Mücadelede Tekalif-i Milliye Emirleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1998.

Şapolyo, Enver Behnan. *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi,* Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul, 1958.

Şenel, Volkan. "Kara Fatma'nın (Fatma Seher Hanım) İzmit'teki Mücadelesi", *Değişen Kocaeli*, sayı 3, 2007.

Şener, Cemal. *Çerkes Ethem Olayı*, Altın Kitaplar, İstanbul, 2007.

—. *Topal Osman Olayı*, Etik Yayınları, İstanbul, 2004.

Şimşir, Bilal N. *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985.

Şiracıyan, Arşavir. *Bir Ermeni Teröristin İtirafları,* Kastaş, Yayınları, İstanbul, 1997.

Taçalan, Nurdoğan. *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken,* Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2007.

Talat Paşa Davası, Tutanaklar, yayına haz. Doğan Akhanlı, Belge Yayınları, İstanbul, 2003.

Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

—. *Türkiye'de Kongre İktidarları, 1918-1920*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Taş, Necati Fahri. *Nureddin Paşa ve Tarihi Gerçekler*, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, 4 cilt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

Temel, Mehmet. İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Tepeyran, Ebubekir Hazım. *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.

Tevetoğlu, Fethi. Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar, Kütür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara,1987.

—. *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faâliyetler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.

Tezcan, Cezmi. "Tekalif-i Harbiye ve Tekalif-i Milliye Örneklerinde Savaş Dönemi Mali Politikaları", 2005 yılında Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde kabul edilmiş doktora tezi.

Tezel, Yahya Sezai. *Cumhuriyet Döneminin İktisat Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press: 1915-1922, yayına haz. Richard D. Kloian, ACC Books, Berkeley, 1985.

The Case of Soghomon Tehlirian, yayına haz. Vartkes Yeghiayan, Center for Armenian Remebrance (CAR), Glendale, California, 2006.

TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri-2, çev. Yücel Demirel, TÜSTAV, İstanbul, 2004.

Topçuoğlu, Ümit Sinan. *Milli Mücadelede İlk Kurşun,* Milliyetçi Yayınlar, İstanbul, 1974;

Townshend, Charles V. F. *Irak Seferi ve Esaret*, çev. Recep Ahıshalı, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007.

Tunaya, T. Zafer. *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul, 1959.

Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925,* Sevinç Matbaası, İstanbul, 1967.

—. *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.

Türk İstiklâl Harbi, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, cilt 1, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1962.

Türk İstiklal Harbimiz, cilt II, "Batı Cephesi", I-VI. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1963-1969.

Türker, Hasan. "İlanından Önce Cumhuriyet Tartışmaları", *Toplumsal Tarih*, sayı 59, Kasım 1998, s. 4 -13.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*, TTK Yayınları, Ankara, 1984.

—. *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi,* Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948.

Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar, haz. Gündüz Ökçün, SBF Yayınları, Ankara, 1971.

Türkmen, Zekeriya. "İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt XVIII, Temmuz 2002, sayı 53, s. 319-372.

Türsan, Nureddin. *Ankara'nın Başkent Oluşu*, Harp Akademileri Basımevi, Ankara, 1981.

Ukraynalı Devrimci Lider Frunze'nin Türkiye Anıları, çev. Ahmet Ekeş, Cem Yayınevi, İstanbul, 1978.

Umar, Bilge. *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri,* Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1974.

Unat, Faik Reşit. "Amasya Protokolleri", *Tarih Vesikaları*, cilt 1, sayı 18, Mart 1961, s. 359-365.

Uyar, Hakkı. *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi,* Boyut Yayın Grubu, İstanbul, 2012.

von Sanders, Liman. *Türkiye'de Beş Yıl,* çev. M. Şevki Yazman, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

White, Stephen. "Communism and the East: The Baku Congress, 1920", *Slavic Review*, XXXIII, 3 (1974), s. 492-514.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, yayına haz. O. Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

—. *Siyasi Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976.

Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim,* Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, İstanbul, 1997.

—. *Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi*, Betik Yayıncılık, Ankara, 1998.

Yamauchi, Masayuki. *Hoşnut Olmamış Adam, Enver Paşa*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.

Yaşayan Lozan, yayına haz. Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

Yeghiayan, Vartkes. *Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Türk Savaş Suçluları Dosyası*, Türkçeye çev. Jülide Değirmenciler, Belge Yayınları, İstanbul, 2007.

Yerasimos, Stefanos. "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim,* sayı 43/44, Güz 1988-Kış 1989, s. 35-76.

—. *Türk-Yunan İlişkileri: Mitler ve Gerçekler, Türk-Yunan Uyuşmazlığı,* yayına haz. Sedat Vaner, Metis Yayınları, İstanbul, 1989.

Yıldız, Hasan. *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul, 2005

Yurtveser, Serdar. "Milli Mücadele Yıllarında İstihbarat Faaliyetlerinin Olaylar Çerçevesinde İncelenmesi, (1919-1922), 2007 yılında Gazi Üniversitesi'nde kabul edilmiş yüksek lisans tezi.

Zürcher, Erik Jan. *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

DİZİN

150'likler, 282, 283, 285, 390, 497, 532
1915 Ermeni "Tehciri", 41, 95, 128, 151, 154, 172, 177, 208, 266, 356, 361, 539
3-1 Mart Olayı, 115, 489
II. Abdülhamid, 3, 44, 47, 196, 270, 307, 473, 490
II. Wilhelm, 15, 191, 393

A

Abdülhalim Çelebi, 174-176, 404, 408, 409
Abdülmecid Efendi, 473, 474, 549, 550, 552, 553, 569, 572
Adana, 7, 18, 57, 131, 134, 137, 155, 156, 190, 195, 249, 341, 421-423, 425
Afet İnan, 15, 321, 331
Afganistan, 214, 215, 266, 340, 343-351, 367-370, 372, 376, 378, 393, 395
Ahenk, 66
Ahmed Cevad (Emre), 209, 300
Ahmed İzzet, 2-4, 11, 16, 18, 78, 88, 101, 121, 132, 355
Ahmed Şerif Senûsî, 258, 315
Ahmet Emin (Yalman), 48, 319, 461, 549
Ahmed Hulusi, 257
Ahmed Ramiz, 309
Albayrak, 92
Albert Hopman, 25
Alexandre Millerand, 185, 421
Alfred Rawlinson, 96, 132, 151
Ali (Çetinkaya), 67, 156
Ali Baba, 257
Ali Cemal (Bardakçı), 556
Ali Ferid Paşa, 88
Ali Fethi (Okyar), 16, 22, 48, 73, 115, 121, 158, 565, 567
Ali Fuad (Türkgeldi), 4, 73
Ali Fuat (Cebesoy), 73, 86, 120, 121, 162, 172, 220, 223, 275, 291, 523, 555, 567, 570
Ali Galip Olayı, 106
Ali İhsan (Sabis), 123, 157, 230, 484, 527, 535
Ali Kemal, 88, 108, 208, 310, 451, 489-497
Ali Münif, 2, 48, 156
Ali Nadir, 58, 60, 61
Ali Nesimi, 1
Ali Saip (Ursavaş), 244, 422
Ali Şükrü, 300, 301, 487,500, 513-517, 519, 521-524, 527, 533, 534, 539, 551, 552
Alişer (Alişir), 307, 308, 310, 311
Allan Dickson, 55, 56
Almanlar, 2, 6, 25, 184, 187, 226, 265, 355, 369, 382, 383, 385, 425
Alptekin Müderrisoğlu, 226, 227, 238, 239, 252, 423, 431
Amasya Protokolleri, 129, 313
Amasya Tamimi, 83, 85, 87, 89, 96, 257, 313
Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Grubu, 107, 129, 313, 341, 527, 547, 553
Anastasios Papulas, 280, 418
Ankara Yangını, 560
Armin T. Wegner, 362
Arnold J. Toynbee, 62, 165, 550
Asım Süreyya (İloğlu), 338, 339, 341, 343
ATASE (Askerî Tarih ve Stratejik Etüt), 67, 128
Avetis Aharonian, 137, 143
Aya Fotini Kilisesi, 55, 65, 444
Azınlıklar, 45, 94, 118, 164, 168, 192, 282, 391, 441, 451, 481, 486, 541

B

Babıâli Baskını, 44, 290, 490
Bahaeddin Şakir, 20, 27, 49, 91, 208, 356, 363, 371, 382, 383
Bakû Kurultayı, 205-207, 209, 211, 213, 214, 223, 345, 386, 392
Barutçuzade Ahmet Faik, 99, 297, 522

Baskın Oran, 188
Basmacılar Hareketi, 391, 392, 398
Başkumandanlık Kanunu, 530
Başkumandanlık Meydan Muharebesi, 420, 431, 446, 461
Baytar Nuri Dersimi, 308, 310, 311
Bedirhaniler, 106
Bekir Ağa Bölüğü, 45-49, 51, 267
Bekir Sami (Kunduh), 86, 101, 108, 111, 120, 129, 141, 145, 152, 153, 166, 177, 222, 313, 430, 431
Béla Kun, 214
Benito Mussolini, 482, 483
Berlin, 15, 24, 45, 107, 196, 206, 208, 338, 348, 353, 355-360, 363, 367-369, 378, 381-383, 385-387
Berthe G. Gaulis, 555
Beşinci Şube Komisyonu, 43, 44
Birinci Dünya Savaşı, 1, 2, 22, 64, 91, 101, 130, 133, 157, 171, 191, 195, 218, 240, 266, 269, 270, 289, 291, 308, 351, 356, 358, 361,403, 423, 428, 491, 517, 518, 522, 527, 535
Birinci İnönü Muharebesi, 152, 247, 252, 253, 281, 289, 329, 430, 431
Black (Kara) Jumbo, 407, 411
Harekât-ı Millîye, 407
Boğos Nubar, 143, 200, 201
Bolşevik İhtilali, 29, 77, 91, 93
Bolşevikler, 69, 77, 91, 99, 108, 121, 145, 205, 214, 217, 219-224, 231, 265, 289, 294, 301, 338, 340, 343, 369, 370, 372-374, 376, 382, 386, 387, 391, 392, 394, 395, 406, 419
Börekçizade Rifat, 258
Brest-Litovsk Barış Anlaşması, 168, 382
Britanya İmparatorluğu, 214, 220, 426-428
Buhara Cumhuriyeti, 226, 436
Bülent Tanör, 172, 174, 325, 330
Büyük Devletler, 85, 101, 133, 144, 154, 250, 308, 418, 425, 493
Büyük Taarruz, 132, 134, 157, 231, 263, 405, 420, 431

C–Ç

Cavid Bey, 4, 22, 48, 64, 65, 117, 344, 368, 369, 374
Celadeddin Arif, 63, 149, 527
Celal Erikan, 252, 253, 421, 431
Cemal Azmi, 16, 20, 44, 84, 431
Cemaleddin Çelebi, 174, 257, 261, 262
Cercle d'Orient, 75, 492
"Çerkes" Ethem, 127, 223, 265-268, 271-273, 275, 277, 278, 281, 283, 285, 329, 432, 433, 482
Cevat (Dursunoğlu), 92, 95, 98, 102, 103
Cevad Abbas (Gürer), 18, 80, 91, 92
Cevat (Çobanlı), 79, 158, 317
Charles V. F. Townshend, 2, 150
Charles-Henri Dumesnil, 444, 447-449
Chester İmtiyazı, 501, 508, 509, 544
CHP, 71, 123, 155, 156, 173, 527
Christos D. Karassos, 430
Clarence K. Streit, 132, 225
Cornelius van H. Engert, 131
Cumhuriyet, 15, 35, 38, 63, 67, 88, 93, 115, 137, 141, 145, 146, 154-158, 166-169, 217, 225, 226, 261, 262, 283, 317, 318, 330, 367, 391, 408, 436, 445, 524, 483, 504, 508, 516, 527, 536, 547, 548, 565-573, 575
Cumhuriyet Halk Fırkası, 536
Çanak Olayı, 458, 459
Çapanoğlu İsyanı, 271-273
Çarlık Rusyası, 2, 91, 228, 291, 423
ÇEKA, 370, 371, 376, 377

D

"Damad" Ferid, 3, 4, 46, 48, 51, 58, 74, 75, 78, 79, 106, 107, 111, 118, 151, 171, 183-185, 188-190, 282, 406, 491
Darülfünun, 64
"Deli" Halid, 95, 127, 388, 532
"Demir" Larissa Tümeni, 59
Demirci Mehmet Efe, 424
Der Zor, 168, 358, 360, 422, 481, 540
Dersim, 103, 156, 260, 307-309, 311, 315, 359, 572, 574
Dimitrios Gounaris, 248, 410, 420
Diyap Ağa, 309, 311
Diyarbakır, 6, 45, 47, 51, 95, 103, 112, 137, 150, 157, 158, 172, 183, 178, 195, 197, 198, 200, 311, 315, 320, 475
Doğu Cephesi, 13, 133, 144, 291, 317, 431, 476
Dokuz Umde Beyannamesi, 533
Dürrizade Fetvası, 258, 532
Düyun-u Umumiye, 168, 237-239, 542

E

E. W. Covbertin Noel, 106, 141, 195-199
Ebubekir Hazım (Tepeyran), 300, 310, 311, 389
Edgar Browne, 110, 111
Edhem Eldem, 33, 34, 36
Edmund Allenby, 16, 57, 483
Edward Grey, 29
Edward H. Carr, 382
Edward M. House, 94
Efzun Taburu, 60, 61
El Cezire Komutanlığı, 315
Elefterios Venizelos, 61, 425
Elviye-i Selase, 163, 168
Emanuel Emanuelidis, 43
Emanuel Karaso, 45, 341
Emel Akal, 94, 117, 119, 205
Emile Vandervelde, 64
Emir Ali, 471, 573
Emir Şekib Arslan, 372, 373, 385
Emrah Cilasun, 67, 207, 208, 210, 211, 213, 268, 290, 300, 302
Enver Behnan (Şapolyo), 75, 172, 260, 262, 309, 311
Enver Paşa, 1, 2, 20, 23, 32, 51, 76, 107, 108, 115, 117, 119, 120, 128, 150, 208, 210-213, 229, 259, 284, 291, 300, 337, 338, 340, 342, 344-350, 355, 367, 369-371, 376, 377, 381-389, 392-398, 521, 552
Erich Ludendorff, 15
Erich von Falkenhayn, 13, 14
Erik Jan Zürcher, 118
Ermeni Türk Teali Cemiyeti, 173
Ermeniler, 6, 10, 36-38, 41, 42, 44, 46, 67, 91, 92, 94, 98, 99, 109, 127-135, 137-139, 142-145, 154-158, 166, 173, 186, 193, 197, 198, 200, 201, 213, 222, 223, 243, 244, 308-310, 318, 340, 356-358, 363, 371, 373, 374, 376-378, 421, 427, 431, 441-447, 449, 451, 453, 496, 522, 544, 557, 562
Ermenistan, 41, 42, 94, 95, 109, 127, 137-139, 141-146, 190, 193, 200, 205, 212, 222, 223, 249, 358, 373, 426, 427
Erzurum, 6, 45, 63, 71, 72, 88, 91-93, 95-98, 100, 101, 103, 105, 108, 111-113, 121, 127, 131, 133, 134, 137, 138, 140, 143, 144, 151, 155, 162, 172, 177, 193, 198-200, 208, 223, 224, 231, 257, 290, 293-297, 299, 309, 319, 326, 341, 364, 372, 373, 387-389, 403, 407, 475, 500, 501, 504, 513, 518, 527, 531-533, 570

F

Fadıl Kocagöz, 65, 404, 453
Fahir Armaoğlu, 226
Fahreddin Paşa, 51, 347
Fahrettin M. Kırzıoğlu, 92, 98
Faik Reşid Unat, 314
Falih Rıfkı (Atay), 79, 84, 115, 120, 127, 348, 447, 451, 452, 496, 514, 516, 518, 548, 549, 557, 571, 574, 575
Fatma Seher Hanım, 231, 232
Fausto Zonaro, 37
Fazahat, 131
Feridun Kandemir, 344, 368, 390
Fethi Tevetoğlu, 80, 118, 139, 141, 218, 295
Fevzi (Pirinççioğlu), 95, 157
Feyziye Mektebi, 64
Filistin Cephesi, 9
Foti Benlisoy, 419
Franchet d'Espérey, 32, 33, 36-38, 46
Franklin Bouillon, 422, 459
Fransa, 2, 15, 29, 30, 35, 37, 62, 67, 68, 88, 94, 99, 139, 140, 143, 168, 177, 183-187, 190, 193, 195, 196, 205, 228, 249, 356, 369, 370, 372, 383, 417, 418, 421-423, 425, 426, 459, 482, 504, 540
Fuad Sabit, 95, 205, 220

G

G. Ward Price, 76, 438, 441, 457
Galip Baysan, 248
"Gâvur" Mümin, 65, 66, 403, 404, 408
Gayri Müslimler, 55, 57, 85, 560
Gediz Muharebesi, 275
Genelkurmay Başkanlığı, 67, 79, 86, 164, 175, 250, 285, 382, 479, 531
Georges Clemenceau, 62, 185, 421
Georges Picot, 421
Georgiy Çiçerin, 88, 221, 222, 227, 228, 299, 369, 374, 385, 386
Grace Ellison, 167, 556
Grigori Zinovyev, 205, 208-211, 213, 214
Gülcemal, 72, 92
Gümrü Antlaşması,145, 151, 193

H

Hacı Adil, 45, 150
Hacı Bayram Camii, 174, 474
Hacı Bektaş Dergahı, 261
Hafız Mehmed Emin, 43, 208
Haim Naum, 138
Hakimiyet-i Milliye, 117, 165, 280, 371, 471, 514, 566
Hakkı Baha (Pars), 115
Halep, 14, 16-18, 154-156, 195, 360, 475, 489, 559
Halide Edip (Adıvar), 51, 88, 101, 108, 110, 265, 549, 570
Halil (Kut), 48, 108, 120, 222, 223, 291, 342, 376
Halil Menteşe, 2, 45, 48, 150, 155
Halk Fırkası (HF), 531, 533, 535, 536, 548, 566, 573
Halk Şuralar Fırkası, 389
Halkçılık Programı, 325-327, 528
Hamidiye, 4, 80, 97
Harbiye Nazırlığı, 16, 72, 89
Harbord Heyeti, 139, 140, 142
Hasan (Saka), 155, 240, 412, 480, 486
Hasan Hayri, 309, 311
Hasan İzzettin Dinamo, 84, 518
Hasan Tahsin, 56, 62-67, 267, 268
Hasan Yıldız, 315, 320
Havza, 84-86, 91, 205, 217-219, 230, 257, 518
Hayim Nahum, 2
Henry Morgenthau, 42, 357
Hermann Baltzer, 22
Heyet-i Temsiliye, 100, 105, 11, 121, 122, 201, 238, 341, 408, 532, 555
Hıristiyan, 33, 46, 52, 57, 83, 85, 109, 118, 134, 157, 248, 249, 425, 441, 444, 452, 459, 557, 560
Hıyanet-i Vataniye Kanunu, 176, 177, 179, 242, 243, 273, 521,528, 530, 534, 535, 543, 552, 574
Hilafet, 98, 100, 106, 138, 141, 168, 169, 176, 181, 195, 199, 202, 217, 218, 261, 263, 270, 325, 329, 406, 432, 466-468, 472-474, 514, 528, 533, 543, 547, 549, 550-553, 571-574
Hilafet Komitesi, 263, 413, 550, 573, 574
Hindistan, 68, 69, 186, 196, 207, 208, 214, 263, 340, 345, 346, 351, 367, 368, 372, 390, 393, 412, 413, 426-428, 471, 573
Horace Rumbold, 316, 411, 413
Hrisantos, 137
Hrisostomos, 61, 436-438, 449, 451, 493
Hukuk-u Beşer, 56, 65, 267
Hülya Baykal, 344
Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF), 44, 65, 89, 196, 432, 466, 491, 574
Hürriyetperver Avam Fırkası, 22, 50, 118
Hüsamettin (Ertürk), 84, 217, 218, 381, 401, 409, 518
Hüseyin Avni (Ulaş), 92, 133, 172, 177, 178, 224, 293, 326-329, 467, 468, 476, 480, 487, 500, 513, 527-529, 533
Hüseyin Cahit (Yalçın), 45, 120, 149, 158, 337, 387, 572
Hüsrev (Gerede), 80, 91, 162, 219

İ

İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadı, 387
İbrahim Süreyya (Yiğit), 91, 274
İbrahim Tâlî (Öngören), 80, 91, 120, 208, 211, 214, 223, 224, 368
İhsan Şerif Kaymaz, 320
İkinci İnönü Muharebesi, 226, 248, 424, 431
İlhan Tekeli, 338, 382
İngiliz Muhipleri Cemiyeti, 108
İngiliz Yüksek Komiserliği, 30, 48, 88, 150, 197, 307,408, 411
İngilizler, 3, 5, 8-11, 17-20, 44-46, 51, 57, 58, 76, 78, 80, 86, 106, 109, 110, 120, 122, 123, 130, 132, 149-154, 156,183, 187, 195-198, 202, 214, 245, 218, 220, 223, 265, 267, 268, 273, 283, 315, 316, 320, 341-346, 350, 351, 353, 355, 356, 369, 372, 383, 381, 382, 389-392, 395, 401, 406, 407, 409-414, 421, 422, 425, 428-432, 449, 450, 457-459, 461, 472, 484, 485, 513, 532, 543
İoannis Metaksas, 247, 248
İsmail Arar, 321, 547
İsmail Canbulat, 1, 6, 45, 73, 74, 117, 121, 157
İsmail Hakkı (Okday), 189
İsmail Hakkı (Tekçe), 301, 507
İsmail Hami (Danişmend), 34, 35
İsmet (İnönü), 16, 71, 89, 97, 106, 120, 269, 278, 364, 409, 452, 533
İstanbul Divân-ı Harb-i Örfi, 26, 42, 44, 46, 151

İstanbul İstiklal Mahkemesi, 574
İstanbul Muhalefeti, 552
İstiklal Mahkemeleri, 67, 156, 175-179, 242, 250, 260, 273, 284, 406, 496, 528, 530, 574, 575
İstirdat, 417, 437, 454
İtalyanlar, 6, 55, 57 58, 76, 153, 249, 282, 339, 341, 344, 408, 423, 424
İtilaf Devletleri, 2, 4-8, 29-31, 41, 46, 50-52, 57, 58, 64, 67, 77, 85, 92, 99, 103, 117-119, 129, 130, 132, 133, 137, 139, 141, 143, 145, 146, 149, 151, 154, 162, 164, 168, 183, 185, 187, 191-193, 195, 201, 203, 207, 217, 219, 231, 238, 267, 289, 310, 339, 352, 410, 411, 419, 424, 427, 447, 448, 457, 459, 461, 466, 484, 486, 496, 539-542, 562
İtilaf Kuvvetleri, 2, 7, 8, 18, 30, 32, 37, 45, 50, 53, 55, 96, 127, 132, 138, 141, 150, 162, 171, 200, 238, 267, 383, 406, 420, 429, 461, 462, 514, 540
İttihat ve Terakki Cemiyeti, 20, 116, 172, 180
İttihatçılar, 1, 20, 44-48, 50, 56-58, 64-66, 83, 91, 92, 96, 103, 107-109, 116-118, 121, 122, 129, 134, 157, 184, 196, 208, 210, 267, 282, 290, 291, 337, 338, 342-344, 348, 355-357, 363, 367, 373, 382, 385, 387, 388, 490, 491, 518, 522, 532, 535, 541, 566, 569
İzmir, 4, 5, 18, 44, 50, 55-63, 65-67, 74, 83, 85, 86, 88, 92, 138, 155-158, 173, 183, 186, 188, 190, 197, 220, 231, 237, 248, 267, 268, 281, 284, 341, 360, 364, 403-405, 417, 418, 420, 423-425, 429, 431, 435-454, 457-460, 491, 493, 499, 501-508, 536, 548, 557, 567
İzmir İktisat Kongresi, 231, 499, 504, 505, 507, 508, 543, 548
İzmir Yangını, 438, 445, 448, 449, 451-454
İzmit Basın Konferansı, 319, 321, 544, 548, 549, 571

J

J. Godolphin Bennett, 76, 80, 406, 407
Jean de Maurienne Anlaşması, 423
Johannes Lepsius, 360
John de Robeck, 131, 408
John Reed, 42, 213
Joseph C. Grew, 483

K

Kafirin Kışlası, 395
Kafkasya, 1, 7, 26, 43, 68, 91, 99, 123, 207, 210, 219, 266, 270, 290, 291, 340, 342, 347, 381, 384, 389
"Kambur" İzzet, 58
Kanun-i Esâsî, 329, 330
"Kara" Kemal, 20, 22, 45, 73, 118, 121, 158
Karakol Cemiyeti, 115, 118, 121, 122, 220, 413
Karl Radek, 206, 213, 340, 342, 368, 375, 382, 384
Karlsbad, 15
Kars Antlaşması, 146, 539
Kâzım (Dirik), 80, 91, 442
Kâzım (Özalp), 60, 62, 220, 227, 232, 266, 269, 275, 401, 423, 567
Kâzım Karabekir, 16, 49, 71, 72, 75, 86, 87, 91, 96-101, 106, 107, 110, 121, 140, 144, 145, 151, 168, 174, 185, 198, 208, 219, 220, 222-224, 259, 266, 291-294, 296, 301, 337, 345, 351-353, 372, 373, 388, 409, 410, 431, 476, 479, 502, 505, 520, 521, 532, 534, 535, 559, 567, 569-571, 573
Kızıl Ordu, 145, 168, 221, 228, 229, 274, 353, 371, 385, 395, 397, 410, 419
Kızılbaş, 103, 259, 260, 307, 308, 311
King-Crane Komisyonu, 137-139
Koçgiri İsyanı, 260, 307, 308, 310, 315, 433, 520
Komintern, 208, 211, 213, 289, 301
Komünist Enternasyonal, 205, 211, 214, 289, 367, 382
Konstantin Konstanidis, 77
Kont Sforza, 76, 187, 419
Kramer Palas, 55
Kurtuluş Savaşı, 81, 228, 229, 239, 254, 351, 417, 483
"Kuşçubaşı" Hacı Sami, 283, 389, 390
Kuva-yı Milliye, 131, 177, 237, 238, 240, 269-271, 278, 342, 413, 421, 422, 424, 429, 430
Kuva-yı Seyyare, 223, 237, 269-273, 275-

279, 284, 417, 430
kuvvetler ayrılığı, 332-334
"Küçük" Talat, 48, 208, 284, 291, 388, 389
Kürdistan Teali Cemiyeti, 95, 96, 103, 195, 307
Kürt Meselesi, 315, 319, 322
Kürtler, 103, 113, 142, 144, 193, 195-203, 257, 260, 261, 282, 283, 286, 308-310, 313-321, 330, 331, 433, 475, 484, 485, 520, 544

L

Lakay İbrahim Bek, 394, 395
Lazistan Sancağı, 137, 143
Leland Buxton, 64, 65
Leon Troçki, 77, 205, 369, 388
Liman von Sanders, 16-18, 360
Lloyd George, 3, 29, 41, 68, 69, 139, 144, 150, 185, 205, 419, 422, 425-427, 459, 460, 471
Londra Konferansı, 152, 166, 225, 250, 352, 430
Lord Balfour, 68, 69, 186
Lord Curzon, 3, 46, 57, 69, 131, 138, 143, 144, 167, 186, 197, 202, 282, 316, 320, 372, 408, 411, 412, 427, 428, 482-486, 540
Lord Kinross, 35, 76, 444, 445
Louis Mallet, 29
Lozan Barış Görüşmeleri, 88, 154, 166, 167, 172, 282, 320, 412, 479, 483, 499, 500, 505, 507, 539, 547
Lütfi (Simavi), 35, 189
Lütfi Fikri (Düşünsel), 260, 572, 574

M

Mahmud (Soydan), 321
Mahmud Celal (Bayar), 47, 63, 80, 117, 429
Mahmud Esad (Bozkurt), 500
Mahmud Şevket, 196
Mahmut Goloğlu, 172, 297, 328-330, 487, 516, 535
Mahmut Kâmil, 45
Mahsub-u Umumi Kanunu, 242
Malta Sürgünleri, 51, 149, 154, 158
Manda, 100, 101, 108, 139, 195, 373
Maraş, 131, 149, 186, 341, 421
Margaret Housepian Dobkin, 445
Mark Prentiss, 442-444
Marsilya, 77, 422, 503
Masayuki Yamauchi, 213, 337, 367, 383, 384, 386-389
Maşatlık, 59, 63, 65, 66
Mazhar Müfit (Kansu), 14, 172, 173, 261
Meclis-i Mebusan, 19, 20, 43, 48, 72, 105, 121, 123, 149, 155, 161, 162, 171, 172, 175, 187, 188, 193, 197, 203, 239, 340, 342, 351, 509, 574
Megali Idea, 249, 417
Mehmet Şeref (Aykut), 161
Mehmet Tevfik (Biren), 185
Meletius Efendi, 138
Meşrutiyet, 44, 98, 196, 290, 307, 330, 333, 490, 570
Mete Tunçay, 218, 260, 300-304, 316, 325
Midilli Adası, 59, 268, 420, 540
Mihael Frunze, 228-230
Mihail Rodas, 62, 63
Milli Mücadele, 66, 67, 71, 109, 115, 117, 120, 123, 127, 131, 134, 151, 157, 162, 174, 177, 189, 192, 217, 220, 231, 233, 237, 251, 254, 257-263, 269, 281-283, 308, 313-315, 331, 401, 407, 408, 412, 413, 417, 424, 432, 441, 469, 471, 479, 491-494, 496, 504, 507, 522, 528, 532, 543, 550, 551, 555, 567, 571
Milne Hattı, 273, 429, 430
Minber, 19, 21, 22, 73
Mirza Küçük Han, 343
Misak-ı İktisadi, 507
Misak-ı Milli Beyannamesi, 161, 163, 167
Mithat Şükrü (Bleda), 45, 155
Mondros Mütarekesi, 1, 11, 18, 30-32, 41, 55, 67, 72, 75, 77, 92, 96, 117, 131, 163, 164, 171, 272, 338, 367, 421, 423, 479, 783, 491
Mudanya Mütarekesi, 231, 403, 405, 457, 460, 479, 486, 571
Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, 84, 99, 297
Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti, 294, 295, 299
Murat Issı, 316, 318
Mustafa Kemal, 13-20, 22, 33, 45, 49, 64, 71-81, 83-89, 91, 92, 96-103, 105-108, 110-113, 115-117, 119-123, 127-134, 141, 144, 146, 148, 151, 153, 155, 157, 161-163, 166, 167,

171-176, 178-180, 187,189, 197-199, 206, 213, 215, 217-221, 223-226, 228-230, 232, 238, 241, 247-253, 257, 258, 260-263, 265, 266, 270-280, 282, 286, 289, 291-293, 295, 296, 299-303, 309, 313-315, 318-322, 325, 327-329, 331-334, 337-353, 356, 364, 367, 368, 370-372, 376, 377, 386, 388-390, 401, 405, 406, 408, 410, 412, 413, 417, 421, 423, 432, 435-437, 441, 444, 446-449, 451, 457-460, 465-468, 471, 473-476, 479, 480, 487, 491, 494, 496, 499-501, 504, 505, 508, 513-524, 527-535, 543, 547-553, 555, 557-560, 565-575
Mustafa Necati (Güneri), 92
Mustafa Sagir, 153, 401, 412-414
Mustafa Suphi, 67, 207, 208, 224, 274, 280, 289-303, 402, 520
Musul, 31, 32, 157, 164, 167, 168, 173, 198, 200, 266, 285, 320, 353, 412, 421, 425, 481, 483-486, 500, 509, 510, 513, 533, 539, 540, 543, 565
Müfid Efendi, 468, 474
Müsavat, *56, 267*

N

Naci (İldeniz), 16, 129, 313
Nasihat Heyeti, 277, 309
Nemesis, 363, 374
Neue Freie Presse, 559, 565
Nikolaos Trikupis, 405, 420
Nikolaos Zafiriu, 59, 60, 61
Nikolaus von Dallwitz, 128
Nilüfer Erdem, 59, 66
Nisab-ı Müzakere Kanunu, 180, 329, 528
Noel Buxton, 64
Nutuk, 71, 77, 78, 81, 85, 97, 99, 100, 106, 112, 123, 127, 141, 162, 189, 218, 238, 253, 260, 265, 275, 313, 451, 467, 479, 480, 528, 547, 569

O–Ö

Osman Nevres, 64-66
Osmanlı Ahrar Fırkası, 73
Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, 22, 50, 118
Osmanlı İmparatorluğu, 1, 2, 5, 10, 29, 31, 42, 46, 68, 93, 122, 132, 138, 139, 141, 144, 150, 151, 161, 163, 165, 168, 171, 173, 183, 184, 186, 187, 189, 190, 192, 195, 197, 200, 238, 249, 262, 307, 313, 330, 355, 356, 360, 373, 391, 426, 445, 453, 479, 491, 496, 507, 509, 540-543, 559, 570
Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 19, 20, 43, 72, 105, 123, 149, 155, 161, 175, 193, 197, 203, 239, 574
Ömer Lütfi, 17, 205, 220
Ömer Naci, 116, 266
özerklik, 195, 199, 307, 308, 313-320, 330, 331, 340, 432, 496, 532, 533, 544

P

Papazın Bağı, 515, 516
Paris Barış Konferansı, 57, 58, 62, 94, 99, 113, 137, 183, 193, 195, 201, 419, 426, 429
Paul Grescowich, 442, 443, 445
Paul von Hindenburg, 15
Pontus çetecileri, 77
Pontus Devleti, 77, 137, 230, 518
Prens Sabahaddin, 44, 45, 196, 531

R

Rahmi (Apak), 492
Rasih (Kaplan), 466, 551, 568
Rauf (Orbay), 16, 19, 97, 115, 129, 158, 173, 266, 269, 282, 472, 567
Redd-i İlhak Cemiyeti, 59, 237, 496
Refet (Bele), 73, 76, 80, 108, 155, 338, 402, 424, 471, 472, 550, 567
Refik (Saydam), 80, 91
Refik Halit (Karay), 21, 560, 561
Reşad Halis, 190
Revandiz, 431
Rıza Nur, 78, 84, 88, 89, 162, 226, 294, 374, 412, 466, 467, 480, 485, 486, 489, 494-496, 517, 524
Rıza Tevfik, 51, 183, 190, 259
Robert Frew, 108, 117
Robert Olson, 316, 318
Romanya, 1, 64, 65, 168, 191, 192, 412, 541
Rumlar, 35, 37, 38, 55-57, 60, 66, 76, 77, 84, 85, 99, 134, 137, 138, 144, 155, 208, 229, 242-244, 267, 407, 425,

426, 438, 440, 441, 453, 482, 518-520, 531, 557, 562
Ruslar, 24, 25, 139, 214, 220, 225, 308, 351, 353, 367, 375-378, 395, 409, 411, 422, 505, 518, 557
Ruşen Eşref (Ünaydın), 436, 567

S–Ş

Sabahattin Selek, 238, 253, 265, 424, 431
Sabiha Sultan, 75, 76
Sada-yı Millet, 92
Said Halim Paşa, 49, 362, 363, 371
"Sakallı" Nureddin, 55, 58, 65, 260, 310, 436, 449, 451, 454, 458, 489, 493
Sakarya Meydan Muharebesi, 134, 247, 251, 253, 331, 344, 346, 347, 352, 388, 419, 422, 431, 520, 530, 555, 570
Salih Bozok, 446
Saltanat Şurası, 188
Sami Sabit (Karaman), 300, 388
Samsun, 32, 44, 49, 71, 77-81, 83, 91, 119, 129, 138, 155, 157, 162, 177, 178, 197, 219, 227, 229, 230, 250, 257, 344, 417, 499, 518, 519, 532, 570
Sancak, 7, 91, 93, 100, 168, 481, 539
Selim İlkin, 338, 339, 341, 343, 344, 382
Sergey Dmitriyeviç Sazanov, 29
Sevr Barış Antlaşması, 113, 132, 144, 145, 151, 152, 165, 183, 185, 188-193, 195, 202, 227, 247, 248, 259, 282, 308, 309, 417, 422, 430, 480, 439, 543, 544
Seyid Abdülkadir, 96, 195, 199, 202
Simeon I. Aralov, 228-233, 371, 372, 460, 500, 504, 505
Sina Akşin, 44, 57, 66, 74, 123, 218, 220, 424, 542
Sina Cephesi, 13
Sivastopol, 25, 26, 290, 355
Soghomon Tehliryan, 357-361, 363, 364
Sovyet Rusya, 68, 77, 88, 144-146, 154, 168, 221-224, 226-233, 238, 274, 280, 289, 292, 298-300, 315, 331, 367, 373, 389, 410, 460, 500, 504, 505
Sultanahmet, 51, 257
Suriye, 1, 7, 13, 16, 94, 138, 168, 190, 342, 368, 372, 374, 376, 421, 457, 472, 475, 481, 484, 540
Süleyman Nazif, 33, 37, 95, 103, 150, 172
Süleyman Necati (Güneri), 92, 95, 103, 172, 208, 475
Şekeroğlu İsmail, 105
Şeria Nehri, 16
Şerif Paşa, 171, 193, 195, 196, 199-202
Şevket Süreyya (Aydemir), 96, 116, 213, 218, 253, 265, 337, 344, 381, 383, 395, 569, 570
Şevket Turgut, 88
Şeyh Said İsyanı, 320, 536
Şura, 31, 48, 51, 95, 174, 188, 210, 217, 325, 326, 376, 389, 469, 504

T

Talat Paşa, 2, 13, 23, 27, 65, 92, 107, 118, 120, 123, 206, 267, 337-344, 347, 350, 351, 355-364, 367, 371, 374, 378, 382, 385, 387
Tan gazetesi, 552
Taner Akçam, 41
Tanin, 45, 120, 233, 290, 387, 490, 549, 552, 572, 573, 575
Tarikatlar, 258
Taşkent, 206, 291, 294, 345, 346, 368, 391
Taşnak, 132, 145, 193, 363, 371, 373-375, 378
TBMM, 63, 106, 130, 133, 155-158, 165, 171, 174, 175, 177, 192, 206, 221, 224, 234, 238, 239, 250, 252, 258, 273, 274, 276-280, 292, 293, 295, 296, 300, 310, 314-316, 318, 326, 331, 345, 352, 356, 372, 401, 402, 406-408, 420, 422, 430, 449, 450, 458, 459, 465, 468, 471, 472, 474, 476, 479, 480, 485-487, 500, 503, 509, 513, 514, 516, 519-521, 528, 535, 547, 549, 550, 553, 565, 567-569, 575
Teceddüt Fırkası, 50, 56, 72, 117, 118, 121
Tedkik-i Seyyiât Komisyonu, 44
Tekalif-i Milliye Emirleri, 240-242, 285
"Terzi" Mehmet, 407
Teşkilat-ı Mahsusa, 20, 45, 49, 64, 84, 127, 156, 217, 266, 283, 297, 363, 372, 381, 389, 402, 517, 518, 535
Tevfik Paşa, 2, 16, 18, 20, 26, 44, 48, 73, 74, 78, 121, 151, 183, 184, 187, 189,

430, 465, 466, 471
The Daily Mail, 44, 76, 438, 441, 457
The New York Times, 41, 356, 358, 441, 443
"Topal" İsmail Hakkı, 20
"Topal" Osman, 84, 127, 300, 301, 388, 433, 515-520, 532, 534, 547
Toros Dağları, 57
Trabzon, 20, 43, 72, 77, 84, 92, 98-100, 112, 122, 137, 138, 143-145, 222, 226, 227, 229, 284, 294-301, 363, 370, 388, 389, 402, 408, 426, 501, 514, 517-519, 521, 522, 531, 532, 567, 569
Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, 99, 297
Trabzon muhalefeti, 521, 531
Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti, 99
Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması, 144, 369
Türkistan, 205, 207, 259, 340, 342, 343, 345, 351, 353, 368, 384, 386, 389-393
Türkiye Komünist Partisi (TKP), 224, 225, 274, 280, 289, 290-295, 297, 299, 402, 520

U

Umumi Müfettişlik, 155, 331
Upmal Angarski, 223
Uşak Kongresi Heyet-i İcraiyyesi, 121
Uşakizade Muammer, 437, 446, 548
Utkan Kocatürk, 67, 72, 73

V

Vahakn N. Dadrian, 41
Vahdeddin, 2-4, 15, 16, 44, 45, 71, 72, 74-76, 78, 79, 84, 89, 128, 144, 162, 171, 188, 189, 190, 263, 411, 425, 465, 471-474, 480, 518, 550, 570
Vakit, 19, 48, 377, 549, 552
Versailles Antlaşması, 137, 143, 187, 191, 228, 356
Vilâyât-ı Şarkiyye-i Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliyye Cemiyeti, 92, 95, 96, 100, 103, 127
Viyana, 15
Vükela Heyeti, 3, 8, 9

W

Ward Price, 76, 438, 441, 457
Wilson Prensipleri, 1, 2, 10, 93
Winston Churchill, 41, 144, 186, 425, 427

Y

Yahya Galib (Kargı), 258
Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), 436, 528, 549, 570
Yedi Düvel, 418
Yeni Gün, 11, 21, 33, 34, 550, 552, 565
Yeşil Ordu, 273, 274, 280, 282, 284, 388
Yıldırım Ordular Grubu Kumandanı, 13, 18, 72
Yunanlar, 58, 146, 183, 186, 187, 227, 251, 269, 280, 281, 284, 285, 289, 424, 425, 427, 444
Yunus Nadi (Abalıoğlu), 21, 48, 117, 162, 274, 276, 277, 352, 413, 550, 565
Yusuf Hikmet (Bayur), 75, 116, 425
Yusuf Kemal (Tengirşenk), 294, 410, 422

Z

Zaven Efendi, 138
Zaza, 260, 307, 309, 310
Zeki (Kadirbeyoğlu), 244, 535, 559
Zeki Velîdî (Togan), 375, 393
Ziya Gökalp, 1, 88, 95, 102, 158, 172, 333
Ziya Hurşid, 468, 480, 527
Zülfü (Tigrel), 95, 157, 173

MONDROS'TAN CUMHURİYET'E

Milli Mücadele'nin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

Ayşe Hür bu kitapta İtilaf Devletleri'yle Osmanlı İmparatorluğu arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden başlıyor, Cumhuriyet'in ilanına kadarki süreçte yaşanan siyasi ve askerî olayları, resmî tarihçilerin tezlerini sorgulayarak, onların anlatmadığı, yanlış anlattığı, abarttığı yanların altını çizerek ele alıyor ve soruyor: Mondros Mütarekesi daha iyi şartlarla imzalanamaz mıydı? Mondros sonrası İttihatçı paşalar ülkeden neden ve nasıl kaçtı? Savaş ve tehcir suçlularının yargılanması siyasi miydi, hukuki miydi? İzmir'i işgal eden Yunan birliklerine ilk kurşunu gerçekten Hasan Tahsin mi attı? Anadolu hareketi Mustafa Kemal'in dediği gibi 19 Mayıs 1919'da mı başladı? Erzurum Kongresi'nde Kâzım Karabekir'in desteği olmasaydı Mustafa Kemal'e ne olurdu? Sivas Kongresi'nde kimler manda istedi? İlk Meclis gerçekten çok sesli mi idi? Sevr Antlaşması yürürlüğe girdi mi? Resmi tarihçilerin dediği gibi "yedi düvele karşı" mı savaşıldı? Sovyet Rusya'nın yardımları olmasaydı savaş kazanabilir miydi? "Çerkes" Ethem kahraman mı, hain miydi? Koçgiri İsyanı neden çıktı, nasıl bastırıldı? TKP lideri Mustafa Suphi ve arkadaşlarını Karadeniz'de kim boğdurdu? Mustafa Kemal Kürtlere özerklik sözü verdi mi? 1921 Teşkilat-ı Esasi'si yürürlükte kalsaydı, Türkiye daha mı demokratik olurdu? Sakarya Meydan Muharebesi kaybedilseydi, Anadolu hareketinin başına Enver mi geçecekti? Talat, Enver ve Cemal Paşa'yı kimler öldürdü? Yunan ordusundan geri alınışından sonra İzmir'i kimler yaktı? Muhalif siyasi Ali Şükrü Bey'i ve gazeteci Ali Kemal'i kim, nasıl öldürdü? Saltanat nasıl ilga edildi, Vahdettin'in yerine yeni halife nasıl seçildi? Lozan Barış Antlaşması zafer mi yoksa hezimet mi? Cumhuriyet gerçekten Mustafa Kemal tarafından "milli sır" olarak saklandı ve bir gecede mi ilan edildi?

ISBN 978-975-04-0784-0

